

काव्यसंग्रहः ।

प्रथमोभागः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्याया समलङ्कृतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

सहितः ।

इं १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আম্‌হাষ্ট ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

**श्रीजीवानन्दविद्यासागरकृत व्याख्यान-
सहितस्य काव्यासंग्रह-प्रथमभागस्य
सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थनाम	कविनाम	पत्रसंख्या
१ आर्यासप्तशती	गोवर्द्धनाचार्यः	१
२ पञ्चरत्नम्	२७७
३ षड्द्वयम्	२८०
४ सप्तद्वयम्	२८४
५ अष्टद्वयम्	२८८
६ नवरत्नानि	२९३
७ नवरत्नम्	२९३
८ गुणरत्नम्	भवभूतिः	२९९
९ नीतिरत्नम्	वररुचिः	३०५
१० यतिपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३११
११ साधनपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३१३
१२ भ्रमराष्टकम्	३१६
१३ वानराष्टकम्	३२१
१४ वानर्यष्टकम्	३२४
१५ पूर्वचातकाष्टकम्	३२७
१६ उत्तरचातकाष्टकम्	३३१
१७ शुकाष्टकम्	शुकः गोस्वामी	३३४

१८ गङ्गाष्टकम्	सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिः	३३८
१९ शृङ्गाररसाष्टकम्	श्रीकालिदासः	३४३
२० मणिकर्णिकामहिमा	...	३४७
२१ मणिकर्णिकाष्टकम्	श्रीगङ्गाधरः	३४८
२२ मोहमुद्गरः	श्रीशङ्कराचार्यः	३५३
२३ घटकर्परयमककाव्यम्	श्रीघटकर्परः	७५७
२४ नीतिप्रदीपः	श्रीवेतालभट्टः	३६६
२५ नीतिसारम्	श्रीघटकर्परः	३७४
२६ धर्मविवेकः	श्रीहलायुधः	३८१
२७ वेदसारशिवस्तवः	श्रीशङ्कराचार्यः	३८८
२८ पद्यसंग्रहः	श्रीकविभट्टः	३८३
२९ महापद्यम्	श्रीकालिदासः	४०१
३० मुकुन्दमाला	श्रीकुलशेखरः	४०७
३१ व्रजविहारः	श्रीधरगोस्वामी	४१६
३२ अपराधभञ्जनस्तोत्रम्	श्रीशङ्कराचार्यः	४२४
३३ शृङ्गारतिलकम्	श्रीकालिदासः	४३२
३४ हंसदूतः	श्रीरूपगोस्वामी	४४१
३५ पदाङ्कदूतः	श्रीकृष्णसार्वभौमः	५०१
३६ उद्धवदूतः	श्रीमाधवकवीन्द्रः	५३१
३७ चौरपञ्चाशिका	श्रीचौरकविः	५८६

काव्यसंग्रहस्य प्रथमे भागे स्थानानाम् एतेषां सप्तत्रिंशत्-

संख्यकानां काव्यानां टीकाकर्ता

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः ।

आर्यशासत्रशती ।

पाणिग्रहे पुलकितं वपुरैशं भूतिभूषितं जयति ।
 अङ्कुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोऽपि ॥ १ ॥
 मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्गं पितामहेनोक्तः ।
 प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शम्भुः ॥ २ ॥

पाणिग्रहे इति । भूतिभिर्भस्मभिः भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यनरः ।
 भूषितम् अलङ्कृतम् ऐशं शैवं वपुः शरीरं पाणिग्रहे परिष्वेदविधौ
 पार्वत्या इति शेषः पुलकितं रोमाञ्चितं पार्वतीकास्पर्शेन सन्वोदया-
 दिति भावः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । भस्मावशेषोऽपि दग्धत्वात्
 भस्मात्वाशेषोऽपि मनोभूः कामः यस्मिन् वपुषि अङ्कुरित इव
 सञ्जाताङ्कुर इव आसीदिति शेषः । उत्प्रेक्षासङ्कारः । उक्तञ्च
 दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । अस्य पत्न्यस्य
 आर्याच्छन्दोनिवृत्तसप्तशतीसङ्क्रूरुपद्यमयत्वेनार्यासप्तशतीत्वं बोध्यम् ।
 आर्याच्छन्दश्च यथा ॥ यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये-
 ऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थेति ॥ १ ॥

मेति । कज्जलेन अञ्जनेन पार्वतीनयनसुष्वनसङ्गनेनेति भावः
 मलिनः कृष्णः अधरः वदनच्छदः यस्य तथाविधः अतएव प्रातः
 सलज्जः सञ्जातत्वपः शम्भुः पितामहेन ब्रह्मणा इदं विषं हलाहलं
 मा वमः न उद्गिर संवृणु उदरसात्करणेन पिघेडीत्वर्थः इति
 सातङ्गं सभयं जगद्विध्वंससम्भवादिति भावः उक्तः कथितः जयति ।
 आन्निमानसङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सास्यादतस्त्रिंसादुवद्विभान्नि-
 मान् प्रतिभोत्थितेति ॥ २ ॥

जयति प्रियापदान्ते गरुडचैवेयकः स्मरारातिः ।

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबहुकरवालः ॥ ३ ॥

जयति ललाटकटाक्षः शशिभौलेः पद्मलः प्रियाप्रणती ।

धनुषि स्मरेण निहितः सखण्टकः केतकेपुरिव ॥ ४ ॥

जयति जटाकिञ्चुक्कं गङ्गामधु सुखडवलयवीजमवम् ।

गलगरलपङ्कसम्भवमशोर्हहमाननं शम्भोः ॥ ५ ॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।

जयतीति । गरुडं विषं यैवेयकं योवाभूषणं यस्य तथोक्तः
भीरुकण्ठ इत्यर्थः स्मरारातिः मदभान्तकः प्रियायाः गौर्याः पदान्ते
पदतले पतित इति शेषः अतएव गलबहुकरवालः गलभृताभिः सन्
विषमविशिखे कामे पराजितशत्राविति भावः शरणं विशन्निव गच्छ-
न्निव हे काम ! त्वं मे त्राता भवति द्रुवाञ्जवेति भावः जयति शान्ति-
न्याः कामिन्याः मानभङ्गने कामस्यैव प्रभुत्वमिति तस्मिन् शरणागतत्वं
जुक्तमिति व्यञ्जते । अन्योऽपि गलबहुशस्त्रः शरणं गच्छतीति प्रविद्धिः ।
उत्प्रेक्षावह्वारः ॥ ३ ॥

जयतीति । प्रियायां गौर्यां प्रणती तत्पाटपतने इत्यर्थः शशि-
भौलेः चन्द्रशेखरस्य पद्मलः प्रशस्तबोधरञ्जित इत्यर्थः ललाटकटाक्षः
दृतीयनवनापाङ्कदर्शनं स्मरेण कामेन धनुषि निहितः अोजितः
सखण्टकः सखण्टकाचितः केतकेपुरिव केतककुसुमरूपशर इव
जयति ॥ ४ ॥

जयतीति । जटा एव किञ्चुक्काः केशरा यस्य तथोक्तं गङ्गा
शिरधारिणी सन्धाकिन्धेव मधु सङ्करन्दः यस्य तथाविधं सुखडानां
पद्मानामिति भावः वलयं सखण्डमेव वीजं तस्यात् तदलङ्कृतमिति
भावः शम्भोर्हरस्य गलगरलपङ्कसम्भवं सदस्थितं गरलमेव पङ्कः
सुखडम्भवं तदुत्थितमिच्छार्थः अशोर्हं पद्ममेव आननं वदं जयति ॥ ५ ॥

उच्यते । गौर्यां सुखे कर्मितम् आभिनविष्टं सती येन तथाभूतः

गौरीमुखापितमना विजयति शिवः शिवो जयति ॥ ६ ॥
 प्रतिविम्बितगौरीमुखविलोकनोत्कम्पशिथिलकरगञ्जितः ।
 स्वेदभरपूर्यमाणः शम्भोः सलिलाञ्जलिर्जयति ॥ ७ ॥
 प्रणयकुपितप्रियापदलासासन्धानुबन्धमधुरेन्दुः ।
 तद्वलयकनकनिकषयावधीवः शिवो जयति ॥ ८ ॥
 पूर्णखेन्दुर्द्विगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति ।

अतएव सन्ध्यायां यः सलिलाञ्जलिः देवतोद्देशेन दीयमानमञ्जलिपूर्णे
 लज्जमित्यर्थः तमपि कङ्कषफण्डिना वलयोभूतभुजङ्गेन पौबलामन्
 यविजानन् अद्युध्यमानः शिवः विजयया प्रियासङ्घर्षां कृञ्जितः
 सन् जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितेति । प्रतिविम्बितस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बं गतस्य
 गौर्यां सुखस्य विलोकनेन दर्शनेन य उत्कम्पः सत्त्वजनितो वेपथुः
 तेन शिथिलः दृढबन्धरहित इत्यर्थः यः करः हस्तः तस्मात् गञ्जितः
 अष्टः स्वेदानां घर्षसलिलानां सत्त्वजनितानामिति भावः भरेण
 अतिशयेन पूर्यमाणः पूर्यतामापाद्यमानः सलिलाञ्जलिः सन्ध्यावन्द-
 नावसरे इति भावः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते करात् अशनेऽपि
 स्वेदसलिलपूर्यमाणत्वकथनात् चमत्कारत्वेन सर्वोत्कर्ष इति भावः
 ॥ ७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन कुपितायाः प्रियायाः गौर्याः पदलासा
 चरणालङ्कारम एव सन्ध्या तस्या अनुबन्धेन सम्बन्धेन मधुरः मनो-
 हरः देहलोहित्वयोगादिति भावः इन्दुः शिरस्थितचन्द्रो यस्तु तथा-
 भूतः पादप्रतनकावे इति भावः तथा तस्या वलयकनकस्य कङ्कषकाञ्च-
 नस्य निकषस्यावा निकषोपलभूता योवा कर्णः यस्तु तथाभूतः
 मानभङ्गनामन्तरमालिङ्गने इति भावः कण्ठस्य कण्ठत्वात् निकषस्यावत्व-
 मिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

पूर्णंति । गौर्याचरणयोः अङ्गुलिषु मध्ये शुक्ले च पूर्णः

हरशशिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ ८ ॥
 श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयतु नः पुण्डरीकनयनस्य ।
 जघनमिवेक्षितुमागतमञ्जनिमं नाभिसुधिरेण ॥ १० ॥
 श्यामं श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरी मुरदिषो जयति ।
 दिनमुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यद् विभूषयति ॥ ११ ॥
 प्रतिविम्बितप्रियातनु सकौस्तुभं जयति मुरभिदो वक्षः ।
 पुरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद् वीक्ष्य मुकुरमिव ॥ १२ ॥

प्रभापुष्ट इत्यर्धः नखेन्दुः नखचन्द्रः यथा तथोक्ता, द्विगुणितः द्विरा-
 दृशीकृतः मञ्जीरः नूपुरः यथा तादृशी तथा प्रेम्णः शृङ्खला बन्धन-
 रञ्जु रूपेत्यर्थः हरश्च शशिलेखा शिरस्यचन्द्रकला जयति सर्वैर्त्कर्षेण
 वर्त्तते ॥ ८ ॥

श्रीकरोति । नाभिसुधिरेण नाभिसर्त्तेन पथेति भावः जघनं
 कटिपुरोभागं चक्ष्मणा इति शेषः श्रीकक्षा जघनं पुर इत्यमरः ।
 ईक्षितं दृष्टुमिव आगतं प्रसारितमिति यावत् अतएव श्रियाः
 क्षराब्जां पिहितम् आच्छादितम् अञ्जनिमं कमलशदृशं पुण्डरीक-
 नयनस्य पुण्डरीकाक्षस्य लक्षणस्य चक्षुः वः युष्मान् सुखयतु सुखा-
 करोतु ॥ १० ॥

श्याममिति । कौस्तुभं तदाख्यं रत्नमेव विभाकरः सूर्यः दिन-
 मुखस्य दिवसारम्भस्य नभः आकाशमिव यत् विभूषयति रञ्जयति
 नभसो बौनत्वात् उरसः, प्रातःकालो नसूर्यस्य च सौख्यदर्शनत्वात्
 कौस्तुभस्य साख्यम् । श्यामं तथा श्रिया चक्ष्मणाः कुचकुङ्कुमेन स्तना-
 कुचरागकुङ्कुमेन पिञ्जरितं पिशङ्कितं मुरविहिषः लक्षणस्य उरः यक्षः-
 खण्डं जयति ॥ ११ ॥

प्रतिविम्बितेति । सकौस्तुभं कौस्तुभमणिना उद्भासितम् अतएव
 प्रतिविम्बिता प्रियायाः चक्ष्मणाः आत्मन इति भावः तनुः शरीरं
 बल तादृशं मुरभिदः नारायणस्य यक्षः जयति, मुकुरमिव आदेशमिव

केलिवलाङ्गुलिलम्बितलक्ष्मीनाभिर्मुद्विषचरणः ।
 स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा पद्मनाभस्य ॥ १३ ॥
 रोमावली सुरारैः श्रीवत्सनिषेविताप्रभागा वः ।
 उन्नालनाभिनलिनच्छायेवोत्तापमपहरतु ॥ १४ ॥
 आदाय सप्ततन्त्रीचितां विपञ्चीमिव त्रयीं गायन् ।
 मधुरं तुरङ्गवदनोचितं, हरिर्जयति हयमूर्धा ॥ १५ ॥
 स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिरं निमग्नापि ।
 येनान्वैरिव सह फणिगणैर्बलादुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

यत् वक्षः दृष्ट्वा लक्ष्मीः पुरुषायितं विपरीतरतम् अभ्यस्यति अकथनेऽपि
 तद्दर्शनेन स्वामिनस्तथाविधाभिजापस्य बोधादिति भावः ॥ १२ ॥

केवलीति । केवौ क्रोडायां चबया चञ्चुबया अङ्गुष्ठा पादस्थेति
 प्रेषः लक्षितः स्पृष्टः लक्ष्म्याचरणसेविन्या इति भावः नाभिर्येन
 तथाविधः स सुरद्विषः लक्षणस्य चरणः जयति, येन चरणेन पद्मनाभस्य
 लक्षणस्य अनुरूपा उपयुक्ता श्रीः शोभा कृता ॥ १३ ॥

रोमावलीति । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः भद्रुचरणकल्पितः
 तेन निषेविता अधिष्ठिता अप्रभागा यस्यास्तयोक्ता अतएव उद्गाढम्
 उद्गतवाचं यत् नाभिनलिनं नाभिपद्मं तस्य कायेव प्रतिविम्बमिव,
 काया स्वरूपप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप इत्यमरः । सुरारैः लक्षणस्य
 रोमावली यः युष्माकम् उत्तापं सन्तापम् अपहरतु नाशयतु ॥ १४ ॥

आदायेति । हयमूर्धा हययोरो हरिः सप्ततन्त्रीचितां सप्तभि-
 सन्त्रीभिर्बोहतन्तुभिः अन्यत्र यज्ञविशेषैः चितां व्याप्तं विपञ्चीमिव
 वीथानिव तयोम् अग्न्यजुःसामाख्यवेदत्वयम् आदाव नृहीत्वा
 तुरङ्गवदनाः किन्नराः तदुचितं तत्सदृशमित्यर्थः मधुरं बधा तथा
 गायन् जयति ॥ १५ ॥

स इति । स महावराहः जयति धर्मोत्कर्षेण वर्तते, येन

आर्यासप्तशती ।

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि ।
 स्फारे यत्फणचक्रे धरा शरावस्त्रियं वहति ॥ १७ ॥
 चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणसृष्टिं प्रिये जयति ।
 शङ्करपर्यन्तजितो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥ १८ ॥
 उन्नालनाभिपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ।
 जयति पुरुषायितायास्तदाननं शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥
 अङ्गनिलीनगजाननशङ्खाकुलबाहुलेयहृतवसनी ।
 सस्मितहरकरकलिती हिमगिरितनयास्तनौ जयतः ॥ २० ॥

जलनिधिजठरे सद्यद्गर्भे चिरं निमग्नापि अन्तैरिव जठरशिराभि-
 रिव फणचक्रेः नागकुलैः आश्रितेति शेषः धरणी पृथिवी बद्धा
 दंष्ट्रावलेनेति भावः उद्धृता उद्धारं नीता । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं जगदेव कुम्भः तं करोतीति तथोक्तं
 जगत्कर्त्तारं भुजगाकारं सर्परूपिणं जनार्दनम् अनन्तदेवमित्यर्थः
 नौमि स्तौमि । स्फारे विशाले यस्य फणचक्रे फणमण्डले धरा
 पृथिवी शरावस्त्रियं शोभां वहति । निदर्शनालङ्कारः । उक्तञ्च
 दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतश्चित् । यत् तन्वा-
 विस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ १७ ॥

चण्डीति । प्रिये हरे शिरसा चरणसृष्टिं पादयोः प्रणते सति
 चण्डीजङ्घाकाण्डः गौर्यां अरुवंशः शङ्करपर्यन्तजितः आशङ्करजयिनः
 स्मरस्य कामैस्य विजयस्तम्भ इव जयति ॥ १८ ॥

उन्नालेति । पुरुषायिताया विपरीतरतवर्त्तिन्याः शैलकन्यायाः
 तत् आभनं सुखं जयति, येन सुखेन शम्भुरपि उन्नालम् उद्गतनालं
 नाभौ मङ्केरुहं पद्मं यस्य तादृश इव विष्णुरिव वा अवभाति राजते ।
 एतेन देव्या अङ्गस्य कथत्वात् नालसाम्यं सुखस्य च पद्मसाम्यं व्यज्यते
 ॥ १९ ॥

अङ्गेति । अङ्गे क्रोडे निधीनः गूढं स्थितः यः गजाननः

कण्ठोचितोऽपि हुङ्गृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ।
यस्याश्चन्द्रशिखः स्वरभङ्गनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥
देवेऽर्पितवरणस्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् ।
जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्वेक्षणा लक्ष्मीः ॥ २२ ॥
तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ।

गणेशः तस्य शङ्कया स्तनयोर्गजकुम्भसाभ्यादिति भावः आकुलः
कातरः कथं मां विहाय सङ्गोप्य अस्मै स्तन्यं प्रयच्छतीति धिया
दुःखित इति यावत् यः बाहुलेयः स्तन्यः तेन हृतम् अपनीतं
गजानननिर्घर्षार्थमिति भावः वसनम् आच्छादनं ययोः तथोक्तौ
तदानीमेव सास्त्रितेन मन्दं हृतता हरेण कराभ्यां कबितौ हृतौ
हिमगिरितनयायाः पार्वत्याः स्तनौ जयतः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते
॥ २० ॥

कण्ठोचित इति । चन्द्रशिखः चन्द्रचूडः शिवः कण्ठोचितः
कण्ठालिङ्गनयोग्योऽपि पक्षे अर्द्धचन्द्राकारतया कण्ठकर्त्तनयोग्योऽपि
हुङ्गृतिमात्रेण न तु तर्जनाटनेति भावः निरस्तः अतएव यस्याः
पदान्तिके पतितः सन् स्वरस्य कामस्य भङ्गनिभः भङ्गास्त्रास्त्रसदृशः
चरणपतनेन सानहरणात् कामास्त्रसाभ्यं द्योतितम् । भवतीति शेषः ।
सा चण्डी कोपना गौरी जयति ॥ २१ ॥

देवे इति । बहुमाये विविधमावाशास्त्रिणि अर्पिता दत्ता चरण-
स्रक् पतित्येन चरणमाख्यं यस्मै तादृशे देवे नारायणे कैटभीरूपं
मोहिनीमूर्तिमित्यर्थः वहति धारयति सति, दैत्यवञ्चनायेति भावः
सुरासुरैः देवदैत्यैः हसिता कथं सर्वानेवास्मान् विहाय अयमीदृशो-
ऽनया हृतः अविस्मयकारिणीयमिति उपहासास्पदीकतेत्यर्थः अतएव
लज्जया जिह्वे कुञ्चिते दंजणे नेत्रे यया तादृशी किमियं कामिन्येव
पुरुषसमानया हृतेति बुध्यते भावः लक्ष्मीः जयति ॥ २२ ॥

तानिति । तान् असुरान् अपि तं कपटकैटभीरूपं काटा-

यैर्यद्विन्वाधरमधुलुब्धैः पीयूषमपि सुमुचे ॥ २३ ॥

तत्पीकृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतविधिर्जयति ।

फणशतपीतश्वासी रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

श्वेराननेन हरिणा ससृहमाकारवेदिना कलितम् ।

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

मोहिनीरूपं हरिर्नामं वन्दे प्रणमामि, यैः अक्षरैः यत्नं हरेर्नीहि-
नीमूर्त्तिधरस्येति भावः विन्वाधर इति भावः अक्षरः तस्य मधुलुब्धैः रसा-
कृतबोलेपैः सङ्गः पीयूषमपि अकृतमपि सुमुचे परित्यक्तम् ।
पुरा ससृहमन्वनादुत्थितस्य अकृतस्य वश्टनाय एकपङ्क्तौ देवान् अपर-
पङ्क्तौ अक्षरान् ससृपामेश्य भगवान् नारायणः ईदृशीं मोहिनीमूर्त्ति-
मगृह्णात् यत् अकृतवश्टनकारिणीं तां मोहिनीं प्रति सनासक्त-
मनोदृष्टयोऽक्षरा अकृतं देवैः पीयमानमब्रुवन्तः स्वर्गं विप्रब्रुवा
वभूवुरिति पौराणिकी गाथात्मानुसन्धेया ॥ २३ ॥

तत्पीकृतेति । रागेण प्रेमातिशयेन अन्धाया विवेकशून्याया
इत्यर्थः श्रियः लक्ष्मणाः केलिः सुरतलीला तत्पीकृतः शयनीकृतः
आहः शेषः यत्नं तथाकृतः तथा अगणितः अलक्षितः गरुडः पक्षि-
राजः यत्नं तथाविधः तथा हारेण कटिस्थेनेत भावः रथनयेत्यर्थः
अभिहतः ताडितः विधिः ब्रह्मा यत्नं तथाभूतः तथा फणशतैः अत्र
शतशब्दो बहुत्ववाचकः अनन्तनागस्य सहस्रशीर्षत्वादिति बोध्यं
पीतः श्वासः सुरतममर्जनत इति भावः यत्नं तादृशः अतएव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अतिरागिणी कामिनी निर्लेप्सा
भवतीति भावः ॥ २४ ॥

श्वेरान्नेनेति । श्वेरं मन्दहासयुक्तम् आननं यत्नं तादृशेन
आकारवेदिना भावाभिज्ञनेत्यर्थः हरिणा नारायणेन ससृहं साभि-
लाभं कलितम् अर्चयित्वा पुरुषायितायाः विपरीतरतवसिन्धाः कमलायाः
कैटभीध्यानं पश्यन्त्यादरचितमोहिनीमूर्त्तिं चिन्तनं जयति ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकशीशीतश्वाससेकनिद्राणः ।

घोरितविततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥

एकरद् द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापि पञ्चकर ।

जय षष्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥

मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ।

यद्दानतीयतरलैस्त्रिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतं कालेन पत्या सञ्च केलिकुतुकं सुरतोत्सवः
यथा तादृशी वा श्रीः लक्ष्मीः तस्याः शीतः शीतलः यः श्वासः
निःश्वासमारुतः तस्य सेकेन स्वशरीरे प्रातेनेति भावः निद्राणः निद्रां
गच्छन् नाभिसरोजे नारायणस्य नाभिपद्मे स्थित इति शेषः तथा
घोरितं सर्वतः प्रसृतं विततं विस्तृतम् अलिरुतं भ्रमरगुञ्जनं पद्म-
सौरभसम्पर्कोदिति भावः यस्य तथाभूतः विधिः ब्रह्मा जयति सर्वोत्-
कर्षेण वर्त्तते नाभिसरोजे स्थित्या मनोहरदृङ्गसङ्गातश्रवणेन
लक्ष्म्याः शीतनिःश्वाससम्पर्केण च निद्रासुखातिशयानुभवादिति
भावः ॥ २६ ॥

एकेति । एकरद् ! एकदल ! द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः
तत्सम्बोधने पार्वतीगङ्गोभयसाहकत्वादिति भावः चत्वारः भुजा
बाहुवो यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ अपि पञ्चकर इति विरोधः
पञ्च करा भुजवत्पश्यम् एकस्य शुण्डादण्डः यस्येति परिहारः ।
षष्मुखनुत कार्तिकेयस्तुत ज्येष्ठत्वादिति भावः सप्तच्छदोऽपि गन्धो
यस्य तादृशी मदः दानवारि यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ निस्त्रिगुण
त्रैशुण्यातीत अष्टौ तनवः मूर्त्तयः यस्य सः अष्टतनुः शिवः तस्य
तनयः पुत्रः तत्सम्बोधने । जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ २७ ॥

मङ्गलेति । मङ्गलकलशद्वयमयो माङ्गलिककृन्मत्तल्यावित्यर्थः
कुम्भौ शिरसः पार्श्वप्रियाणौ यस्य तथाभूतम् एतेन गणपतिभजनं
मङ्गलायेति सूचितं गजवदनं गणेशम् अदम्भेन अकपटेन भजत

यामिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।

वामाचरणप्रवर्णी प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ २६ ॥

विहितघनालङ्कारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।

शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं कविं नौमि ॥ ३० ॥

व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

सेवध्वं शिष्यान् प्रत्युक्तिरिवम । यस्य दानतोयेन मटजलेन तरलैः
अपलैः मत्तैरिति यायत् रोकम्बैः ध्वमरैः तिलतुलना तिलसाम्यम्
आलम्बि गृहीतं स्वस्य श्यामत्वेऽपि सदयोगात् समधिकश्यानत्वसामात्
तिलसाम्यमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

यामिर्भरति । यामिः स्त्रीभिः अनङ्गः अङ्गरहितः कामः
हरकोपानलदग्धत्वादिति भावः साङ्गीकृतः अङ्गवान् कृतः ताश्च
स्त्रियः येन अस्त्रीकृताः स्वस्य विजयसाधनत्वेनेति भावः वामं सुन्दरम्
अनुकूलमिति यावत् यत् आचरणं तस्मिन् प्रवक्षौ तत्परौ तौ
कामिन्यश्च कामश्च तौ प्रणमत । कामिनीकामाविति द्वन्द्वे बहुवचनो-
चित्वेऽपि द्विवचनं कविप्रयोगात् सोढव्यमिति ॥ २६ ॥

विहितेति । विहितता विन्यस्ता घना बहुला अलङ्काराः
उपमास्तुप्रासादयो येन तथोक्तम् अन्यत्र विहितः कृतः घनेषु मेघेषु
अलङ्कारः शोभा येन तथोक्तं विचित्रं चमत्कृतिसाधनं वर्णावलीमयम्
अक्षरपङ्क्तिरचनात्मकं स्फुरणं यस्य तथादिधम अन्यत्र विचित्राणि
विशेषानि वर्णावलीमयानि नीचपीतलोऽङ्गताद्यात्मकानि स्फुरणानि
यस्य तादृशं वक्रं यक्रोक्तिरूपालङ्कारकृशब्दमित्यर्थः अन्यत्र कुटिणाकारं
वल्मीकभुवं वाल्मीकम् अन्यत्र वल्मीकभूनेरुपरि उत्पद्यमानं
प्रसिद्धिरिवं तथाच वल्मीकापात् प्रभवति घनुःखण्डमाखण्डवस्येति
कालिदासः । अतएव शक्रायुधमिव इन्द्रधनुरिव कविं काव्यप्रयोजारं
नौमि स्तौमि । उपमालङ्कारः ॥ ३० ॥

व्यासेति । विश्वस्य जगतः सारं परमसुत्कष्टं वस्तु इत्यर्थः

भूषणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वदति ॥ ३१ ॥
 सति काकुत्स्थकुलीभतिकारिणि रामायसि किमन्येन ।
 रोहति कुल्या गङ्गापूरे किं बहुरसे वसति ॥ ३२ ॥
 अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त ।
 कैर्नीचेत गुणाद्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ३३ ॥

व्यासस्य द्वैपायनस्य गिरां वाचां निर्यासं िःकृतसभूतमित्यर्थः
 भारतं तदाख्यमाख्यानामित्यर्थः वन्दे सेवे भार... वाचा भूषणतयैव
 अलङ्कारत्वेनैव यदङ्कितां येन भारतेन अङ्कितां च हता संज्ञां भार-
 तीति स्नामाख्यामित्यर्थः वदति धारयति ॥ ३१ ॥

सतीति । ककुत्ति तिष्ठतीति ककुत्तस्यः तस्यापत्यं काकुत्स्थः
 रामः तस्य कुलं वंशः तस्य उन्नतिकारिणि अभ्युदयसम्पादके रामा-
 यणे सति वर्तमाने अन्येन काव्येनेति शेषः किञ्च ? न किमपि
 प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तथाहि बहुरसे प्रभतरसशालिनि गङ्गापूरे
 भागोरथीप्रयागे वदति सति कुल्या कतिमा कुट्टा नदी, कुल्यात्या
 कतिमा सरिदित्यमरः । किं रोहति उत्पद्यते ? शोभते किं
 नैवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ३२ ॥

अतिदीर्घेति । अतिदीर्घजीविदोषात् चिरजीवित्वदोषादित्यर्थः
 व्यासश्चिरजीवीति प्रवादादिति भावः । अत्रत्यामा बलिर्व्यासो हनुमांस
 विभीषणः । लपः परशुरामश्च सप्रैते चिरजीविनः ॥ इति व्यासस्य
 चिरजीवित्वोक्तेः । व्यासेन यशः कांक्षितः अपहारितं नाशितं
 हन्त छेदे । तथाहि गुणाद्यः बहुगुणसम्पन्नः दृष्टकथापन्यकर्त्ता स
 एव व्यास एव जन्मान्तरापन्नः मृहीतजन्मान्तरः कैः जनैः न उच्येत
 कथ्येत अपि तु सर्वदेव उच्येतेत्यर्थः । यदि व्यासस्य चिरजीवित्वं
 न स्यात् तदा दृष्टकथापन्यकर्त्तुः गुणाद्यस्य व्यास एव जन्मान्तरापन्नः
 कर्त्ता इति यथः प्रख्यायते तन्न व्यासस्य चिरजीवित्वेन नष्टमिति
 निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीन् नमस्कृतुमः ।
 त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ३४ ॥
 साकूतमधुरकीमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
 शिञ्जासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ३५ ॥
 भवभूतः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा ॥ ३६ ॥
 जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

श्रीरामायणेति । श्रीरामायणं भारतं वृहत्कथा तासां कवीन्
 कवयितृन् प्रथोटृन् नित्यर्थः नमस्कृतुमः वन्दामहे । यैः कविभिः भिन्ना
 पृथक्कृता वैचित्र्यमापादितेति भावः अतएव सरसा रसयती भारती
 वाणी त्रिस्रोता इव त्रिविधस्रोतस्वती गङ्गेव भागीरथीभोगवती-
 मन्दाकिनीरूपभेदादिति भावः स्फुरति शोभते ॥ ३४ ॥

साकूतेति । साकूतं साभिप्रायं मधुरं मनोहरं यत् विलासिन्याः
 कामिन्याः कण्ठकूजितं कण्ठरवः अन्यत्र कण्ठकूजितमिव शब्दवि-
 न्यासः तत्प्राये तद्वङ्गले रतलीला सुरनव्यापारश्च कालिदासोक्तिश्च
 ते शिञ्जासमयेऽपि किञ्चिदान्यत्र समये इत्यपिशब्दार्थैः मुदे ध्यान-
 न्दाय वक्तृते इति शेषः ॥ ३५ ॥

भवभूतेरिति । भवभूतः तदाख्यस्य कवेः अन्यत्र भवस्य हरस्य
 भूतेः सम्पृद्धः, भूतिर्भस्मिनि सम्पटीत्यमरः । सम्बन्धात् सङ्गात् भारती
 वाणी भूधरभूरेव पार्वत्येव भाति राजने, अन्यथा एतत्कृतकारुण्ये
 एतेन भवभूतिरूपे कृते कारुण्ये करुणरसप्रधाने काव्ये अन्यत्र एतेन
 हरेण कृते कारुण्ये अनुकम्पायां पार्वतीपारिण्यग्रहणानन्तरं स्वमृदे
 पार्वत्या नयने यावा पापाणाम् अन्यत्र शैलः हिमाद्रिः, यावाणौ
 शैलपर्वतावित्यमरः । किं कथं रोदिति । भवभूतेः कारुण्यरसप्रधानो-
 न्तरचरितार्तिप्रवणपठनयोर्नितरासङ्गतात्कृतेरिति भावः ॥ ३६ ॥

जातेति । प्राक् पूर्वं शिखण्डिनी रूपदराजपुत्री यथा शिखण्डी

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणी बभूवेति ॥ ३७ ॥
यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्ते धर्मकर्म सङ्कुचितम् ।
कविमहमुशनसमिव तं तातं नीलाम्बरं वन्दे ॥ ३८ ॥
सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ ३९ ॥
काव्यस्याक्षरमैत्रीभाजो न च कर्कशा न च ग्राम्याः ।
शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥ ४० ॥

द्रुपदपुत्रः जाता । अत्र उद्देश्यस्य प्राधान्यविवक्षा । तथा वाणी
वाग्देवी अधिकं प्रागल्भ्यं वैचल्यम् अप्र लब्धुं बाणः कादम्बरी-
कविः बभूव इति अवगच्छामि सन्धे ॥ ३७ ॥

यस्मिन्ति । यं गुरोः प्रभाकरात् एहस्यतेर्वा अनु पश्चात् गणयन्ति
यः प्रभाकरसदृशो एहस्यतिसदृशश्च लोकैः कान्त्यते, यस्य अन्ते
अवसाने नाशे इत्यर्थः धर्मकर्म सङ्कुचितं विनष्टप्रायमित्यर्थः अहम्
उशनसमिव शुक्रमिव कविं तातं पितरं तं नीलाम्बरं वन्दे प्रण-
मामि ॥ ३८ ॥

सकलेति । एकः केवलः सेनकुलतिलकभूपतिः प्रवरसेनाख्यः
नृपतिरित्यर्थः राकाप्रदोषः पौष्पमासोरजनीमुखश्च, प्रदोषो रजनी-
मुखमित्यमरः । प्रबन्धस्य काव्यविशेषस्य कुमुदबन्धोः चन्द्रस्य च सकल-
कलाः समयाः कलासतःषष्टिप्रकारा षोडशकलाश्च कल्पयितुं रचयितुं
प्रकटयितुञ्च प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

काव्यस्येति । अक्षराणां वर्णानां मैत्री, लाबित्यव्यञ्जकसङ्गतिं
भजन्ते इति तथोक्ताः अन्यत्र अक्षरा अविनाशिनी अक्षतिमेति
यावत् या मैत्री प्रणयविशेषः तां भजन्ते इति तथोक्ताः न च
कर्कशाः न श्रुतिकटव अन्यत्र न निष्ठुराः न च ग्राम्याः अविदग्धाः
प्रयोज्याः अन्यत्र न च विदग्धाः सूचतुरा इति यावत् साधवः
विशुद्धाः च्युतसंस्कारोपरहिता इति यावत् अन्यत्र विशुद्धमतयः

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ।
 रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सच्चिपातीव ॥ ४१ ॥
 विगुणोऽपि काव्यबन्धः साधूनामाननं गतः स्वदते ।
 फूत्कारोऽपि सुवंशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥ ४२ ॥
 स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतीमुखं तन्वन् ।
 तितउसुषस्य पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥ ४३ ॥

काव्यस्य शब्दाः व्याप पुरुषा अपि अर्थबोधार्थः एव अर्थान् बोधयित्
 सरथा एव भवन्तीत्यर्थः अन्यत्र प्रयोजनबोधाय प्रभवन्तीत्यर्थः ।
 अत्र प्रस्तुतानां शब्दानाम् व्यास्तुतानां पुरुषाणाञ्च कर्षमसम्बन्धात्
 दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अमस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यत
 इति ॥ ४० ॥

सदसतोर्गुणदोषावाह वंशे इति । रसभाविते रसभार्यावबोधक्षमे
 अन्यत्र सरसे वंशे इव सतां साधूनां मनसि घुण इव कोटविशेष इव
 दोषः न विशति । बहुदोषः दोषप्रचुरो जनः अन्यत्र कफपात-
 पित्तादिदोषाकुडः सच्चिपातीव त्रिदोषजज्वराभिभूत इव रसमपि
 काव्यपाठश्रवणजमलौकिकानन्दमपि अन्यत्र औषधविशेषमपि न
 प्रतीच्छति न गृह्णाति । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

विगुण इति । काव्यबन्धः काव्यरचनाविशेषः विगुणोऽपि
 साधुर्वादिगुणरहितोऽपि साधूनाम् आननं गतः सज्जनसखोद्धरित
 इत्यर्थः स्वदते सुखादो भवति मनो हरतीति यावत् । तथाहि, सुवंशैः
 सुशुबेषुभिः अन्यत्र सत्कुलप्रसूवैर्जनैः अनूद्यमानः क्रियमाण
 इत्यर्थः फूत्कारः काव्यतद्धनिविशेषोऽपि श्रुतिं हरति, अथवा सुखं
 जनयतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 वा स्याद् वाक्ययोग्यताम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथक् ॥ इति ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । स्वयं भूरिच्छिद्रः बहुरन्तः अन्यत्र बहुदोषः अपि

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ।

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ ४४ ॥

यदसेवनीयमसतामसृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्मः ॥ ४५ ॥

सत्कविरसनाशूर्पीनिसुषतरशब्दशालिपाकेन ।

तथा सर्वतोमुखं सर्वप्रकारं चापलं चलनाविशेषम् अन्यत्र यथेच्छा-
चारं तन्वन् प्राप्नुवन् अन्यत्र विस्तारयन् अपि तितउच्चाबनी, तित-
उर्ना चालनी स्त्रियामित्यमरः । लुपस्य पिशुनः खलः, पिशुनो खल-
सूचकावित्यमरः । दोषस्य विवेचने निःकारणे अन्यत्र निह्कारणे
प्रकटने इति भावः अधिकृतः अधिकारी । अत्र प्रकृतस्य पिशुनस्य
अप्रस्युता याश्चालन्याश्च एकधर्माभिमतत्वात् दीपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्गूढान् अभ्यन्तरस्थितान् अर्थान् अभिधेयवस्तूनि
पदार्थांश्च अव्यञ्जयतः अप्रकटयतः प्रसादरहितस्य, चित्तं व्याप्नोति
यः क्षिप्रं शुक्लेन्वनिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु
चेत्युक्तप्रसादगुणवर्जितस्य सन्दर्भस्य प्रबन्धस्य नदस्य जलाशयविशेषस्य
च रसः स्वादविशेषः जलञ्च रमज्ञानां सामाजिकानां द्रव्यास्वादाभि-
ज्ञानां प्रीत्यै सन्तोषाय न भवतीति शेषः । अत्रापि दीपकालङ्कारः
॥ ४४ ॥

यदिति । असतां खलानां पापिनाञ्च असेवनीयम् अनालोचनी-
यम् अनधिगम्यञ्च असृतप्रायं पीयूषसदृशम् अतिमधुरमिति यावत्
पीयूषबहुलञ्च सुष्ठु वर्षानाम् अजराणां विन्यासः योजनविशेषः
यत्र तथाभूतं काञ्चनमयञ्च शोभनरसार्थाभ्यां पूर्णमित्यर्थः देवसङ्घ-
सङ्कुलञ्च यत् काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गञ्च तत्समं तुल्यं विद्मः अन्यामहे ।
अत्रापि दीपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

सत्कवीति । सत्कवेः शोभनकाव्यप्रणेतः एतेनासत्कवेर्निरासः
सूचितः । रसना जिह्वा एव शूर्पी प्रस्फोटनयन्त्रविशेषः, प्रस्फोटनं

तप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ ४६ ॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला खलितपदनिवेशापि ।

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ ४७ ॥

शूर्पमस्त्रीत्वमरः । तथा निस्तुषतरः अतिशयेन तृषरहितः निर्दोष इति यावत् यः शब्द एव शाब्धिर्न्यं तस्य पाकेन सुप्रयुक्तशब्दपर्यालोचनया तादृशसुप्रकाशभोजनेन चेति भावः उक्तञ्च एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति । तप्तः परितोषगतः जनः दयितायाः कान्तायाः अधरमपि न आद्रियते न बद्धमन्यते सुधा दासी का ? अतिवृद्धेति भावः । अत्र रूपकार्यापर्योः संहृष्टिः । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गये इति, दण्डापूर्पिकयान्यार्थान्मोऽर्थापत्तिरिच्छते इति च साहित्यदर्पणः ॥ ४६ ॥

अकलितेति । अकलिताः अगृहीताः शब्दालङ्कृतयः अनुप्रासयमकादयः यथा तथोक्ता शब्दालङ्काराणां रमोद्बोधपरिपन्वित्वादिति भावः अन्यत्र अकलितः अगृहीतः शब्दो ध्वनिर्व्यया तादृशी अलङ्कृतिरलङ्कारः नूपुरादिव्यया तथोक्ता अलङ्काराणां सशब्दत्वे प्रकाशसम्भवादिति भावः । अतुक्त्वा भटित्वर्थवबोधवती अन्यत्र अनुरागिणी, खलितः दार्ढ्यशून्यः कोमल इति यावत् पदानां सुप्तिङन्तानां निवेशः विन्यासः यत्र तथाभूता अन्यत्र खलितः द्रुतगमनात् स्वस्थानात् अष्टः पदविन्यासः चरणविच्छेपः यस्याः तथाभूता अथवा अखलितः च्युतसंस्कृतिदोषविरहितः पदनिवेशः यस्यां तथाभूता अन्यत्र अखलितः अवधानवशात् खलनरहितः पदविन्यासः यस्यास्तथाविधा सौतर्कशृङ्गारा उत्कृष्टशृङ्गाररसवती अन्यत्र प्रबलशृङ्गाराभिन्नाभवती सूक्तिः शोभना उक्तिः शतकाव्यमित्त्वर्थः अभिसारिकेव कान्तार्थिनी नायिकेव । तदुक्तं दर्पणे, अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येपा धीरैरुक्ताभिसारिकेति । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घेते साभिसारिकेत्वमरश्च ।

अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् ।
 काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८ ॥
 आस्वादितदयिताधरसुधारसस्यैव सूक्तयो मधुराः ।
 अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ ४९ ॥
 बालाकटाचसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यम् ।
 कविमाणवका द्रुतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ ५० ॥

रमयति चानन्दयति एकत्र सामाजिकम् अन्यत्र कान्तमिति शेषः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

अध्वनीति । अध्वनिर्व्यङ्गं तद्द्रष्टव्यम् अन्यत्र अध्वनिर्भोगत्कारः
 तद्द्रष्टव्यं पदग्रहपरम् अनुप्रासयज्ञकादिना पदरचनाबहुलम् अन्यत्र
 चरणनाललग्नं काव्यम् अभिज्ञसभायां सामाजिकसंमति मञ्जीरं
 मधुरं केलिवेलायां सुरतव्यापारसमये हृदयं न वा श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियं
 न वा मदयति नैवानन्दयतीत्यर्थः । अत्र दीपकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

आस्वादितेति । आस्वादितः परिपीतः दयितायाः कान्तायाः
 अन्धरस्य सुधारसः अस्मत्द्रवः येन तथाभूतस्य जनस्य एव नान्यस्ये-
 ति भावः सूक्तयः शोभनसन्दर्भाः मधुराः मनोजराः कतरसास्वाद
 एव रमयन्तीकरणे प्रभुरिति भावः । तथाहि अकलितम् अनास्वादिनां
 रसालमुकुलं चूनाङ्कुरः येन तादृशः कोकिलः कलं मधुरं न उदञ्चयति
 मोदुगिरति तथाच चूनाङ्कुरास्वादप्रवाकणैः पुंस्कोकिलो वनमधुरं
 चुकूजेति कुमारसम्भवे कालिटासः । अत्र वैधर्म्येण प्रद्विजस्तूपमा-
 लङ्कारः ॥ ४९ ॥

व्यवहारज्ञानं काव्यस्य करणे ज्ञाने च हेहरिति दर्शयति,
 नालेति । कविषु माणवकाः बालकाः व्यवहारानभिज्ञा इति भावः
 बालायाः नदीनामाः कटाक्षेण सूत्रितं सूचितं लज्जापरत्वात् न तु
 अकटितमिति भावः असत्त्वाः व्यभिचारिण्याः त्रैलोक्यभागेण नयन-
 सङ्कोचनविशेषेण कृतं भाष्यं स्थूलव्याख्यानविशेषः यस्य तादृशम्

मसृणपदरीतिगतयः सञ्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ।

मदनाद्वयोपनिषदो विशदा गोवर्द्धनस्यार्याः ॥ ५१ ॥

वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता ।

निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥ ५२ ॥

अनन्तरदूत्या घटिकया व्याख्यातं स्पष्टमवबोधितं भावम् आशयम्
अर्थञ्च, भावोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । अधीयते अवगच्छन्तीत्यर्थः ।
यथा बाढाः प्रथमं सूत्रं पठन्तः किञ्चित् ज्ञानं ततस्तस्य भाष्यरूप-
श्रुतिं पठन्तः ततोऽपि अधिकं ज्ञानं ततश्च व्याख्यानभूतां टीकां पठन्तः
सस्यक् अवबुध्यन्ते तथा काव्यकर्तारोऽपि क्रमेण लोकव्यवहाराभि-
ज्ञानेन नैपुण्यं लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

मसृण्येति । मसृण्याः कोमलाः पदानां सुप्तिङन्तानां रीति-
गतयः रचनाविशेषाः, पदसङ्घट्टनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवदिति
साहित्यदर्पणः । यासां ताः अन्यत्र मसृण्याः कोमलाः पदानां पद-
विन्यासानां रीतिर्भियमः यत्र तादृशी गतिः गमनं यासां तथोक्ताः,
सञ्जनानां रक्षिकानां हृदयम् अभिसरन्ति अभिसृष्टीकुर्वन्ति भीषय-
न्तीति यावत् तथोक्ताः सुरसाः शोभनास्त्रादशाब्जिन्यः रसातिशय-
वत्यश्च तथा विशदाः निर्मलाः श्रुतिकट्टादिदोषरहिता इत्यर्थः अन्यत्र
परिष्कृतदेहाः गोवर्द्धनस्य आर्याः ऊन्दोविशेषनिबद्धाः सन्दर्भाः
अन्यत्र श्रेष्ठा माननीया इत्यर्थः मदनस्य कामस्य अद्वयोपनिषदः
अद्वितीयोपदेशशास्त्राणि । यथा वर्णितगुणवत्यः कालाः कामिनां
कामोद्दीपिन्यः तथा गोवर्द्धनस्य आर्याः शृङ्गाररसभूयस्तात् कामो-
द्दीपनकारिण्य इति भावः । अत्र श्लेषाङ्गुलः ॥ ५१ ॥

वाणीति । प्राकृते प्राकृतकाव्ये समुचितः सस्यग् उचितः
प्रभूत इत्यर्थः रसः स्त्रादः यस्यास्त्रादृशी अथवा प्राकृतानां सामान्य-
जनानां समुचितः रसः यस्यां तथोक्ता वाणी भारती निम्नानुरूपानि
निम्नगामीनि नीरानि जलानि यस्यास्तथाभूता कलिन्दकन्या सूर्य-

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ।
 दूतीरहिता इव ते न कामिनीमनसि निविशन्ते ॥ ५३ ॥
 रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।
 अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ५४ ॥

तनया यमुनेत्यर्थः बलेन एव बलात्कारेणैव अन्यत्र बलभङ्गेण गगन-
 तलमन्तरीक्षमिव संस्कृतं संस्कारं नीता प्रापिता । प्राकृतसप्तशतीं
 तिरस्कृत्य मयेयमार्यासप्तशती संस्कृता रचितेति भावः ॥ ५२ ॥

आर्यासप्तशती । इयम् आर्यासप्तशती सप्तशतसंख्यकार्यासन्दर्भः
 येषां प्रगल्भमनसां प्रौढमतीनां कर्त्तार षष्ठी अनादृता आदरेण न
 गृह्यतेत्यर्थः ते दूतीरहिता इव कामिनीनां मनसि न निविशन्ते न
 प्रविशन्ति । कामिनोरङ्गनोऽयं सन्दर्भ इति भावः ॥ ५३ ॥

रतेति । रतरीतौ सुरतव्यापारे वीतं विगतं वसनं वस्त्रं यस्या-
 स्तथाभूता प्रियेव कान्तेव शुद्धापि निरलङ्कारापि सरसा रभवती वाक्
 मुदे अानन्दाय भवतीति शेषः । अरसा रसभूत्या सालङ्कृतिरपि
 अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः अन्यत्र कटककुण्डलादयः तद्वत्पि शाल-
 भञ्जीव प्रतिमेव न रोचते न प्रीतिं जनयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अकारादिः ।

अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीवन्तु पथिकजनजायाः ।

दुर्लङ्घ्यवर्त्मशैली स्तनी पिधेहि प्रपापालि ॥ १ ॥

अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च ।

अजनि विनीता गृहिणी सपदि सपत्नीस्तनोद्भेदे ॥ २ ॥

यौवनभराक्रान्तां प्रपापालिकां कश्चिदाह अवधीति । प्रपा पथिकजनानां जलदानार्थं स्थानं तां पालयति रक्षतीति तत्सम्बुद्धौ प्रसीद प्रसन्ना भव, अवधिदिनम् अद्युर्काञ्चन् दिने सया आगन्तव्यं त्वं सुस्थिरा गृहे वस इत्याश्वास्य प्रियां पथिको देशान्तरं याति इत्येवं व्यर्थास्थितदिनमित्यर्थः अवधिः सीमा शेष इत्यर्थः यस्य तादृशो जीवः जीवनं यासां ताः अवधिदिनगणनया जीवन्त्य इत्यर्थः पथिकानां जलानां जायाः क्रान्ताः जीवन्तु प्राणान् रक्षन्तु । अत्र हेतुमाह दुर्लङ्घ्येति । दुर्लङ्घ्यौ लङ्कृतमशक्यौ वर्त्मशैली मार्गस्थितपर्वतौ तत्सदृशाविति यावत् स्तनी पिधेहि आच्छादय । त्वत्कुचपर्वतदर्शने पथिका अत्रैव स्थान्धन्ति न तु गृहं प्रति गमिष्यन्ति अतस्तत्क्रान्तानामवश्यमेव हृत्युर्भविष्यति तदवधिदिने पत्युरनधिगम इति त्वत्प्रसादस्तासां जीवन्दायीति व्यज्यते ॥ १ ॥

इतपरिणयान्तरं क्रान्तसम्प्लयमानां कामिनीं काचिदुपदिशति, अतिवत्सलेति । गृहिणी गृहस्वामिनी सपत्याः स्तनोद्भेदे स्तनविकासे कति अतिवत्सला अतिशयेन स्नेहवती सुशीला सुचरित्रा सेवाचतुरा सेवाया परिरचर्यायां स्वामिन इति शेषः मनोऽनुकूला पत्युः मनोऽभिमतकार्यकरि विनीता विनयवती सपदि सङ्घसा अजनि अभवत् । अपरक्रान्तासङ्गमे यदा पत्युः स्वस्मिन् विरागसम्भावना स्यात् तदा नाभ्यां सौभाग्याभिलाषिण्या यथा पत्युः प्रीतिर्भवेत् तथा सर्वथा व्यवहर्त्तव्यमात निष्कर्षः ॥ २ ॥

अयि कूलनिसुलमूलोच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ।
 वक्त्रविधसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥ ३ ॥
 अयि विविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ।
 व्यसनदिवसेषु दूति क्व पुनस्त्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥
 अस्तु ग्लानिर्लोकी लाञ्छनमपदिशतु हीयतामोजः ।
 तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाच्छायामिव सुधांशुः ॥ ५ ॥

काञ्चित् स्वकुलद्वेषेण नीचभक्तसम्पदं कामिनीं भङ्गा वक्ति,
 अवीति । अवीति कोमलामन्त्रये । कूलनिसुलः तटस्थितो दृक्भेदः
 तस्य मूलोच्छेदनं मूलोत्पाटनं तेन दुःशीलाः दुष्टताः वीचयस्तरङ्गाः
 तैः वाचाले व्यक्तशब्दवति अन्यत्र सुखरे कावेरि तदाख्ये नदि !
 त्वं न चिरात् शीघ्रमेव वकानां नीचपक्षविशेषाणां न तु हंसादि-
 सत्पक्षिणाभिति भावः विधसो भक्तशेषः यः पङ्कः वकैश्च त्वयि स्थिता
 मत्स्यकर्कटादयः शीघ्रमेव भक्षयितव्याः पश्चात् केवलं तव पङ्कमालं
 स्थास्यतीति भावः । सारः स्थिरांशः सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः ।
 यस्याः तादृशी भवितासि भविष्यसि । शीघ्रमेव स्वकुलद्वेषिण्यास्तव
 सम्पदं क्षुद्रा भक्षयिष्यन्तीति प्रकृतमर्त्यं ध्वन्यते ॥ २ ॥

कयाचित् साहसोपदेशिनीं दूतीं प्रत्युच्यते अवीति । अयि
 विविधा मानाप्रलोभनविषया वचनरचना यस्याः तथाभूते दूति !
 त्वं चन्द्रं करे हस्ते समानीय ददासि पुनः किन्तु व्यसनदिवसेषु
 विपत्समयेषु त्वं क्व क्व दर्शनीयासि ? कुत्र तव दर्शनं प्राप्स्यामि ?
 नैव तदा त्वं प्राप्स्यामीति भावः ॥ ४ ॥

अपकीर्त्यादिना नायकेन स्वत्यागं सम्भावयन्तीं नायिकां प्रति
 दूत्या उक्तिः, अस्त्विति । ग्लानिः क्लेशः अस्तु भवतु, लोकः लाञ्छनं
 कलङ्कः, कलङ्कः ह्यो लाञ्छनञ्चेत्यमरः । अपदिशतु प्रकटयतु अोजः तेजः
 मान इत्यर्थः हीयतां नश्यत्वित्यर्थः, तदपि तथापि सः पुमान् सुधां-
 शुचन्द्रः वसुधाच्छायामिव कलङ्कत्वेनारोपितामपीति भावः । तथा-

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निविशन्निकामकाठिन्यः ।

मुखरयसि स्वयमेतां सदृष्टतां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥ ६ ॥

अङ्गेषु जीर्यति परं खञ्जनयूनोर्मनोभवप्रसरः ।

न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डले केलिः ॥ ७ ॥

अन्धत्वमन्धसमये वधिरत्वं वधिरकाल आलम्ब्य ।

श्रीकेशवयोः प्रणयी प्रजापतिर्नाभिवास्तव्यः ॥ ८ ॥

चोक्तं, भूर्भोर्हं छाया शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिरिति रघुवंशे कालिदासः । त्वां न सुञ्चति नैव त्यजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कञ्चित् कान्तया दुर्वचसा विरक्तोक्तं कान्तं प्रति तस्मा एव मख्या उक्तिरियम्, अतिचापलमिति । स्वयम् अन्तर्निविशन् प्राक् अतिप्रणयेन हृदयं गच्छन् ततः अतिचापलम् अत्यन्तं चपलकर्म अन्ध-सङ्गादिकं वितन्वन् प्रकटयन् अतएव निकामकाठिन्यः मितरां निर्देयः मन् शङ्कुः लोहकीलः घण्टामिव सदृष्टतां सदाचाराम् एतां काभिनीं मुखरयसि वाचालयसि तवैवायमपराधो न त्वस्या इति भावः ॥ ६ ॥

खञ्जनपक्षिणां निधिरहिते स्थाने सङ्गमो नास्तीति प्रसिद्धिमाश्रित्य योग्यस्थानविरहे न सङ्गमः कर्तव्य इत्याह अङ्गेष्विति । खञ्जनयोः खञ्जनपक्षिणोः मनोभवप्रसरः कामासक्तिः परम् अन्धत्वम् अङ्गेषु जीर्यति धिलयं गच्छतीति यावत् । परमित्यत्र परमिति पाठान्तरम् । न अन्तर्गर्भितः अन्तःस्थितः निधिस्विरनिखातं धनं यत्र तदृशे निधिसून्ये इत्यर्थः धरामण्डले प्रदेशे इत्यर्थः न पुनः केलिः नैव सङ्गमव्यापारः । यदा खञ्जनयूनोस्तिर्यक्जातितया विवेकान्धत्वेऽपि प्रबलकामावेशेऽपि यथायोग्यस्थानं विना न रतिस्तदा किं वक्तव्यं विवेकवतोर्मनुष्यदम्पत्योरिति सूचितम् ॥ ७ ॥

अन्धत्वमिति । अन्धसमये यदा अन्धो भवितुमुचितः तदा सुरतसमये इति यावत् तस्य अन्धोक्तनानर्हत्वादिति भावः । तथा वधिरकाले अवयवशक्तिविहीनसमये यदा रतौ व्रीडाजनकाङ्क्षीष-

अयि कोषकार कुरुषे वनेचराणां पुरो गुणोद्धारम् ।
यत्र विदार्य विचारितजठरस्त्वं स खलु ते लाभः ॥ ९ ॥
अगणितमहिमा लङ्घितगुरुरधनेहः स्तनन्वयविरोधी ।
द्रष्टाकीर्तिस्तस्यास्त्वयि रागः प्राणनिरपेक्षः ॥ १० ॥

वाक्यप्रयोगश्चर्तते तदा निधुवनकाले अस्त्रीलवाक्यप्रयोगश्च कामशास्त्रे
अभिधानात् । उक्तञ्च, द्रष्टैः पदं प्रियु-उञ्च रञ्जयिष्यति ।
वधिरत्वं श्रवणेन्द्रियशून्यत्वम् आलम्ब्य अवलम्ब्य दृष्ट्वापि न पश्यति
श्रुत्वापि न शृणोतात्त्वं भूत्वेति भावः नाभौ वास्तव्यं यस्मिन्त्यस्य
तथाविधः प्रजापतिः ब्रह्मा आंशेश्वरयोः लक्ष्मीनारायणयोः प्रणयी
प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेषः । नाभिस्थितो ब्रह्मा सुरतसमये
सन्निधौ स्थित्वापि लक्ष्मीनारायणयोस्तत्तत्सुरतव्यापारास्त्रीलवाक्य-
प्रयोगदर्शनश्रवणयोरपि यथा अन्ववत् वधिरवञ्च व्यवहरति तथा
स्वामिसन्निधौ स्वामिनोः काव्याकार्यदर्शनश्रवणयोर्भक्त्येन व्यव-
हृत्यैवर्तते ध्वन्यते ॥ ८ ॥

अर्थात् । अयि कोषकार कोटिविशेष ! त्वं वनेचराणां विवेक-
शून्यानामिति भावः पुरः अन्तः गुणानां तन्नूनां विद्याविशेषाणा-
मिति ध्वनिः उद्गारं निःसारणं प्रकटनमिति ध्वनिः । कुरुषे,
विदार्य विचारितं कृत एते गुणा निःसरन्तीति चिन्तितमित्यर्थः
जठरम् उदरं यस्य तथाभूतः यत् न अस्ति, स खलु स एव ते तव
लाभः । मूर्खाणामप्ये गुणप्रकटनं न केवलं फलजनकम् अपितु अनर्थ-
करमिति भावः ॥ ९ ॥

अगणितेति । तस्याः कान्तायाः त्वयि रागः प्रेम, अगणितः
अविचारतः महिमा कुलप्रतिष्ठा यत्र तादृशः, लङ्घिताः अवज्ञाताः
गुरवः पित्रश्वशुरादयः यत्र तथाभूतः, नास्ति धनेहा धनचेष्टा धन-
माप्त्रभिन्नाप इति यावत् यत्र तथाविधः, स्तनन्वयानां स्तन्यपायानां
शिशूनां विरोधी तद्विरपेक्ष इति भावः स्तनन्वयं शिशुं परित्यज्वापि
प्रहृत्य इति भावः तथा द्रष्टा सानन्दं गृहीतेति भावः अकीर्तिः

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटवचनरचनेयम् ।

शस्त्राघातो न तथा सूचीव्यधवेदना यादृक् ॥ ११ ॥

असतीलोचनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्ननोवर्ति ।

सारस्वतमपि चक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ॥ १२ ॥

अन्यमुखे दुर्वादी यः प्रियवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्वनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १३ ॥

अथशः परंपुत्रसङ्गजनितकलङ्क इत्यर्थः यत्र तथाभूतः, किं बहुना प्राणान्निप्रेक्षः प्राणापेक्षामून्यः प्राणा यान्ति चेत् यान्तु तथापि न परित्याज्य इति भावः । उपनायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ १० ॥

अपराधादिति । तव इयं कपटवचनरचना प्रतारणावाक्यप्रयोगः नाम् अपराधात् अधिकं व्यथयति पाडयति, त्वया कृतोऽपराधस्तथा मां न नापयति यथा ते तदपराधपारहाराय अलीकवाक्यप्रपञ्च इति भावः । तथाहि, शस्त्राघातः शस्त्रपहारः तथा न पीडक इति शेषः सूचीव्यधवेदना पुनः पुनः सूचीवेधनपीडा यादृक् पीडादायिनीति शेषः । कृतापराधं कान्तं प्रति कस्याश्चित् सान्निव्या उक्तिरियम् ॥११॥

अनताति । असत्याः व्यभिचारिण्याः लोचनमेव मुकुरः दर्पणः तस्मिन् यत्र किमपि अनिर्वचनीयं मनोवर्ति अन्तर्गतं हृद्गतो भाव इति यावत् तस्या इति शेषः प्रतिफलति प्रतिविम्बितं भवति प्रकाशते इति भावः । सारस्वतमपि चक्षुः सरस्वत्या देव्या अपि नयनं किं वक्तव्यमपरिप्राप्तित्वमिष्यार्थः । सतिमिरमिव अन्वकाराच्छत्रमिव तत् असतीमनोगतमिति भावः न लक्षयति नाशुध्यते इत्यर्थः ॥१२॥

अन्यमुखे इति । अन्यस्य जनस्य अप्रियस्येत्यर्थः मुखे दुर्वादः दुष्टं वाक्यं यः स एव दुर्वाद एव प्रियस्य वदने मुखे परिहासः प्रमोदजं वाक्यमित्यर्थः । तथाहि इतरेन्वनजन्मा अपरकाठसम्भवः यः धूमः, यः अगुरुभवः अगुरुकाष्ठजसेत् धूपो भवतीति शेषः । कान्तस्य दुर्वचसा चिन्तां कान्तां प्रति सख्याः सान्त्वनीतिः ॥ १३ ॥

अयि सुभग कुतुकतरला विचरन्ती सौरभानुसारेण ।
 त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥ १४ ॥
 अयि सुग्ध गन्धसिन्धुरशङ्कामालेण दन्तिनी दलिताः ।
 उपभुञ्जते करेणूः केवलमिह मत्कुणाः करिणः ॥ १५ ॥
 अतिविनयवामनतनुर्विलङ्घते गेहदेहलीं न बधूः ।
 अस्याः पुनरारभटीं कुसुम्भवाटीं विजानाति ॥ १६ ॥

अथोति । अयि सुभग ! सुष्ठु भाग्यं यस्य तत्सम्बोधने कथ-
 मन्यथा त इती कान्ता त्वय्यतुरागिणीति भावः कुतुकं कौतुकम् आन-
 न्दोत्भवः तत्र तरला लोलपेत्स्यः तदर्थिणीति जायत सौरभानुसारेण
 प्रेमबालपया अन्यत्र सौगन्ध्यावसन्त्या विचरन्ती स्मृद्यन्ती अन्यत्र
 भ्रमन्ती वराकीं तपस्विनीं अतुल्यां हति भावः सा कान्तेति भावः
 विषकुसुमे मधुपीव भ्रमरीव मोहाय मोहादित्यर्थः त्वयि पतिता
 आसक्तित्यर्थः । दुष्टत्वभावं कान्तं प्रति कान्तामख्या उक्तिरियम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

अथोति । अयि सुग्ध मद् ! दन्तिनः प्रबलदन्तशालिनः गजाः
 गन्धसिन्धुरस्य गन्धगजस्य गजेन्द्रविशेषस्य शङ्कामालेण तद्गन्धाम्नाये-
 नेवेत्यर्थः दलिताः पलायन्ते इत्यर्थः किन्तु केवलं करिणः शुण्ड-
 शालिन इत्यर्थः न तु दन्तिन इति भावः मत्कुणाः कीटविशेषाः इह
 जगति करेणूः इतिनीः, करेणुरिभ्यां स्त्रोत्वमरः । उपभुञ्जते सङ्ग-
 ष्णन्ते । कञ्चित् महाजनस्त्रियं प्रति समापक्तं परं तद्भवान् निष्टतै
 प्रति कौशलेन अद्रा अपि महत् वस्तु भोक्तुं शक्नुवन्तीति केनचिदुप-
 दिश्यते ॥ १५ ॥

अथोति । अतिविनयेन अतिवञ्जयेति भावः वामनवत् तनुर्वस्याः
 तथाभूता अवनताकोत्यर्थः बधूः गेहस्य देहलीम् आधारदाद्विशेषं
 न विलङ्घते नोच्छ्रया वातीत्यर्थः पुनः किन्तु कुसुम्भवाटीं मङ्गेतभूमिविशेषः
 अस्या आरभटीं प्रौढिविशेषं निर्लज्जत्वमित्यर्थः विजानाति विशेषेण

अन्तर्गतैर्गुणैः किं द्वित्रा अपि यत्र साक्षिणी विरलाः ।
 स गुणो गीतर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ १७ ॥
 अलुलितसकलाविभूषां प्रातर्बालां विलोक्य मुदितं प्राक् ।
 प्रियशिरसि वीक्ष्य यावकमद्य निःश्वसितं सपत्नीभिः ॥ १८ ॥
 अयि लज्जावति निर्भरनिशीथरतनिःसहाङ्गि सुखसुप्ते ।
 लोचनकोकनदच्छदमुन्मीलय सुप्रभातं ते ॥ १९ ॥

वेत्ति । अनया गृहे एवं वनयं प्रदर्श्य श्वशुरदीन् प्रतार्य कुसुम्भवाद्याम्
 उपपायकेन शङ्ख सुरनलाया क्रियते इति भावः ॥ १६ ॥

अन्तर्गतैरिति । अन्तर्गतैः अप्रकटैरिति भावः गुणैः विद्या-
 दिभिः किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः यत्र गुणेषु द्वित्रा अपि
 द्वौ त्रयोऽपि साक्षिण्यः स्यातारः विरलाः न सन्तीति यावत् । यत्र असौ
 सुखः मोतेः कीर्त्तनादित्यर्थः वनेचरं हरिणमपि हरति रञ्जयति स
 सुखः । लोकरङ्गनमेव गुणप्रयोजनं नीचेत् गुणमदुभावो दृष्टेति भावः
 ॥ १७ ॥

अलुलितेति । सपत्नीभिः प्रातः अललिता अदृष्टाः सकलाः
 श्वशुरा विभूषाः अङ्गचन्दनातुलेपाः अङ्गरागा इति यावत् यस्याः
 जघाम्भताम् असम्भ्रमामिति भावः बालां नवोढां सपत्नीमिति शेषः
 विलोक्य दृष्ट्वा प्राक् प्रथमं मुदितं हृष्टम्, अथ अनन्तरं प्रियस्य शिर-
 सि यावकम् अललकं वीक्ष्य निःश्वसितं दुःश्वातिशयादिति भावः ।
 अथमं समभोनविरहेण सपत्न्यां प्रियप्रेमराहित्यनिरर्थयेन सन्तुष्टा
 मन्वात् प्रियमस्तके यावकदर्शनेन प्रियस्य शरणप्रदनेनापि नानया
 मानः परित्यक्त इति परमसौभाग्यमस्या इति दुःखेन निःश्वास इति
 भावः ॥ १८ ॥

अथीति । अयि लज्जावति सत्रज्जे निर्भरम् अत्यन्तं यत् निशीथ-
 रतं मध्यरात्रसुरतं तेन निःसहानि अलसनिशीथरति यस्याः तादृशि !
 अतएव सुखसुप्ते ! सुखेन निद्रिते ! सपत्नीभिः सह अन्तर्गतैः

अमिलितवेदनमपीडितवक्षोरुहमतिविदूरजघनीरु ।
 शपथशतेन भुजाभ्यां केवलमालिङ्गितोऽस्मि तथा ॥२०॥
 अतिपूजिततारियं दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु ।
 जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥२१॥
 अलमविषयभयलज्जावञ्चितमात्मानमियमियत्समयम् ।
 नवपरिचितदयितगुणा शीचति नालपति शयनसखीः ॥२२॥

नयनरक्तोत्पलपत्रं नयनस्य रक्तोत्पलसाम्यं दीर्घरात्रजागरणेन
 रतिव्यापारेण चेति बोध्यम् । उन्मील्य प्रकटय ते तव सुप्रभातञ्च
 अस्त्रिंशत् शेषः । नार्थकां प्रति मख्या चक्षुरियम् ॥ १९ ॥

काश्चत् सखायं प्रति मानिन्याः कान्नायाश्चरितं वक्ति अमि-
 लितेति । शपथशतेन नाहं कदापि एवं तव विप्रियं करिष्यामि
 तदर्थमवमयौ शपथः कृत इत्येवं निर्वन्धेन हेतुना तथा कान्नाया केव-
 लम् अमिलितम् अलुत्तोषितम् अवनतमित्यर्थः वदनं यत् तत् यथा
 तथा अपीडितौ अलिङ्गितौ वक्षोरुचौ स्तनौ यत् तत् यथा तथा,
 तथा अतिविदूरो अतिदूरस्थितौ जघनीरु यत् तत् यथा तथा
 न्यालिङ्गितः अस्मि ॥ २० ॥

अतोति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! अतिपूजिता अतिशयेन प्रशं-
 सिता तारा मञ्जती विशालेत्यर्थः अथवा तारा कथीनिका यस्यां
 तादृशी अन्यत्र अतिशयेन पूजिता तारा तदाख्या जिनसम्प्रदायसेविता
 देवता यस्यां तथाभूता श्रुतिलङ्घनक्षमा कर्षान्नाविलसृतेत्यर्थः अन्यत्र
 वेदाविरोधिनी सवासना कज्जलादिसंस्कारवती अन्यत्र जिनमतसिद्धि-
 हेतुमतो इयं तव दृष्टिः जिनसिद्धान्तस्थितिरिव जिनानां बौद्धानां
 सिद्धान्तस्य स्थितिः मर्यादेव कं जनं न मोहयति न हरति अपि तु
 सर्वमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अर्थावति । इयं कामिनी नवपरिचितकथितगुणा नूतनास्ता-
 दितप्रियसङ्गसुखेत्यर्थः इयत्समयम् एतावत्कालं व्याप्येत्यर्थः, व्याप्तौ

अनुरागवर्तिना तव विरहेषोप्रेष सा गृहीताङ्गी ।

त्रिपुररिपुण्येव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टैव ॥ २३ ॥

अन्यप्रवण्ये प्रेषसि विपरीते स्त्रोतसीव विहितास्थाः ।

तन्नतिमिच्छन्त्यः सखि भवन्ति विफलश्रमा ह्यस्याः ॥ २४ ॥

द्वितीया । अविषयाभ्यां निर्विषयाभ्याम् अहेतुकाभ्यामिति यावत्
भयलज्जाभ्यां वञ्चितम् एतावत्कालं भया दृष्ट्या भयेन लज्जया च
स्त्रांसि सङ्कुलं नाहुभूतमिति विप्रलब्धमित्यर्थः आत्मानम् अलम्
अत्यर्थं शोषति अतुतपति तथा शयनसख्योः न आलपति एताभिः
अमान्तरङ्गाभिरपि कथमहम् देदृशं सुखमत्रेति नावबोधितार्थात् कथं
वा नाहं प्रियसङ्गप्रकारं न शिषितेति क्रोधादिति भावः । नवोटा-
मङ्गीतपतिसङ्गां लज्जाभयवर्ती नायिकां प्रकोभवितुं तत्सख्याः
कक्षाद्विद्वतापवर्धनमिदम् ॥ २२ ॥

अनुरागेति । सा वरतनुः वराङ्गी अनुरागेण वर्तते इति तद्यो-
क्तेन अन्यत्र अनुरागाधीनेन उप्येष उत्कटेन असह्येनेति भावः
अन्यत्र तटाक्षेन त्रिपुररिपुणा अर्गमर्त्यपातालवैरिणा कुलचिदपि
लोके स्नास्थमकुर्वतेति यावत् अन्यत्र अनुरपुरत्रयध्वंसिना तव विर-
हेष गृहीताङ्गी पीडितदेहा अन्यत्र धृतशरीरा गौरी पाण्डुवर्णा
अन्यत्र पार्वतीव अर्धावशिष्टैव अनिच्छोत्थेत्यर्थः अन्यत्र अर्धाङ्गी अर्द्ध-
नारीश्वरत्वयोनादिति भावः । स्त्रे पाहुप्राणितोपमाशङ्कारः ॥ २३ ॥

अन्यप्रवण्ये इति । हे सखि ! विपरीते स्वगन्तव्यविरोधिदिग्-
वर्तिनि स्त्रोतसि प्रवाहे तदुगतिं सा गतिः तां विपरोतगतमित्यर्थः
स्त्रोतस इति भावः इच्छन्त्य इव अन्यप्रवण्ये अन्वाद्यक्ते प्रेषसि मत्तो
तदुगतिं तदासङ्गमित्यर्थः इच्छन्त्यः विहितास्थाः कतप्रवत्याः
विफलश्रमाः ह्यस्याः लोकेरुपहृसनीयाश्च भवन्ति । परनाविकाशक्त-
धेतसं नायकं वशीकर्तुमुद्यतां काङ्क्षित् प्रति तत्सख्या उक्तिरिवम्
॥ २४ ॥

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सततम् ।
 स लुठति विरहे जीवः कण्ठे ऽस्यास्त्वमिव सभोगे ॥ २५ ॥
 अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे ।
 ग्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥ २६ ॥
 अविभाव्यो मित्रे ऽपि स्थितिमात्रेणैव नन्दयन् दयितः ।
 रहसि व्यपदेशाद्यमर्थं इवाराजके भोग्यः ॥ २७ ॥

अधिक इति । यः सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः वस्तुभ्यः अधिकः प्रियः सततं हृदि स्थितः, स जीवः जीवात्मा प्राणवायुर्वा सभोगे सुरत-सङ्गे त्वमिव अस्यास्त्वमिव नायिकाया इति शेषः कण्ठे लुठति तव विरहे कण्ठागतप्राणसाविति नायकं विदेशस्यं प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥

अनयनपथे इति । प्रिये अनयनपथे अष्टौटगोचरे तथा व्यथा पङ्कान् न दृश्ये दर्शनगोचरे सति दुष्प्रापे दुर्लभे यथा । तथाहि, तपनशिला सूर्यकालप्राया निशि रात्रौ सूर्यदर्शने इति भावः केवलं ग्लाना एव भलिना एव, वासरे दिवसे सूर्योदये इति भावः ज्वलति सन्तपति । कस्याचित् सञ्चितपतिकाया अपि तत्सङ्गमलभ-मानायाः सखीं प्रति खेदवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २६ ॥

अविभाव्य इति । स्थितिमात्रेणैव सञ्चिधिभावेणैवेति भावः नन्दयन् प्रीतिं जनयन् दयितः प्रियः मित्रेऽपि किञ्च वक्तव्यं शत्रु-विलम्बिप्रशब्दार्थः अविभाव्यः अभावनीयः मित्रसाङ्गभावस्य तादृश-प्रियभावेना न कार्येति फलितार्थः । यदा मित्रे सूर्येऽपि एतेन रात्रावेव तद्भावेना उचिता, अन्यथा प्रकाशः स्यादिति ध्वनिः । अयं दयितः अराजके राजशासनरहिते देशे इति यावत् अर्थ एव परकीय इति शेषः रहसि विजने व्यपदेशात् व्याजात् कौशलेनेति भावः भोग्यः । परकामां नारीं परभ्रमासक्तां प्रति क्वतवस्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

अश्रीषीरपराधान् मम तथ्यं कथय मन्मुखं वीक्ष्य ।
 अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥
 अन्योन्यमनु स्त्रोतसमन्यदधान्यत्तटात्तटं भजतोः ।
 उदितेऽर्केऽपि न माघस्नानं प्रसमाप्यते यूनोः ॥ २९ ॥
 अयि चूतवलि फलभरनताङ्गि विष्वक्विकासिसौरभ्ये ।
 श्वपचघटकर्पराङ्गा त्वं किल फलितापि विफलैव ॥३०॥

अश्रीषीरिति । मम अपराधान् अश्रीषीः श्रुतवत्प्राप्ति, मम मुखं वीक्ष्य मत्समक्षमित्यर्थः तथ्यं सत्यं कथय । इति नायकोक्तिः । यदि कितवः धूर्त्तस्त्वं मानस्य चौरम् अपहृतृ इत्यर्थः आननं मुखं यस्य तथाविधः न भवतीति शेषः तदा किं न अभिधीयते नोच्यते । तव मुखदर्शनेनैव मे मानो गतस्तत् कथं ते अपराधान् वक्तुं शक्नुया-
 निति नायिका प्रतिवक्ति ॥ २८ ॥

अन्योन्यामिति । स्त्रोतसं पशस्तं स्त्रोतः, स्वार्थे षाप्रत्ययः । अन्यत् अपरं तथा तटात् अन्यत् तटम् अतु अनुलक्ष्येत्यर्थः अन्योन्यं परस्परं भजतोः सेवमानयोः विविधप्रकारेण सुरतप्रसक्तयोरिति भावः यूनोः दम्पत्योः अर्के सूर्ये उदितेऽपि माघस्नानं न प्रसमाप्यते माघस्नानस्य अनुदयकालीनत्वादिति भावः । समस्तारातिसम्भोगेऽपि नानयोस्तृप्तिर्जाता इदानीं सूर्योदयेऽपि तथा प्रसङ्गदर्शनादिति भावः ॥ २९ ॥

अयीति । अयि फलभरेण फलातिरेकेण नताङ्गि ! अरनतावयवे ! यौवनभरेण अवनताङ्गि इति ध्वन्यते । विष्वक् समन्तात् विकसिन् विस्तारि सौरभ्यं सौगन्ध्यं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अन्यत्र सौरभ्यं सौन्दर्य-
 कीर्त्तिरिति ध्वन्यते । त्वं फलितापि फलवत्यपि भोगार्हापीति व्यज्यते अपचानां चाण्डालानां घटकर्पराङ्गा कलसकर्परिचिह्ना चूतस्यैतद्गोहृदेनाचिरपि फलोत्पत्तिरिति लोकप्रसिद्धिः । नीचभुक्तेरिति ध्वन्यते, किञ्चेति प्रसिद्धौ । अतएव विफलैव अस्माकमभोग्यैवेति ध्वन्यते ।

अञ्जलिरकारि लोकैर्हानिमनामैव रञ्जिता जगती ।
 सन्ध्याया इव वसतिः स्वल्पापि सखे सुखायैव ॥ ३१ ॥
 अगृहीतानुबयां मामुपेक्ष्य सख्यो गता वतैकाहम् ।
 प्रसभं करोषि मयि चेत्त्वदुपरि वपुरद्य मीच्छामि ॥ ३२ ॥
 अस्थिररागः कितवी मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि ।
 मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥ ३३ ॥

अयोग्यसङ्गमकारिणीं काञ्चित् युवतिं योग्यसमागमनिच्छन्तीं प्रति
 कस्यचित् साधोरुक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे,
 काचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यार्थनिमित्तं
 कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा
 ततः । अपस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ३० ॥

अञ्जलिरिति । हे सखे ! लोकैः अञ्जलिः अकारि लोका वशी-
 कृता इति भावः । अन्यत्र वन्दनार्थमिति भावः स्नानं निस्तेजस्कृत्वं
 क्षयमिति यावत् अनात्मा अप्राप्यैव जगती पृथिवी रञ्जिता तोषिता
 अन्यत्र स्वरागेणेति भावः अतः सन्ध्याया इव स्वल्पापि वसतिः स्थितिः
 अल्पकालजावनमिति यावत् सुखाय एव । अल्पजीवनमपि लोका-
 वशीकरश्चरङ्गनकरं सुखमेव न तु दीर्घजीवनं परपीडाकरमिति भावः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ३१ ॥

अगृहीतानुबयां मिति । अगृहीतः अनुबयः मानभङ्गनार्थं
 सान्त्वनं यथा तथाभूतां माम् उपेक्ष्य विहावेति यावत् सख्यः पतेति
 खेदे एकाहं गताः । चेत् यदि त्वं मयि प्रसभं वडात्कारमित्वर्षः
 करोषि तदाहम् अद्य त्वदुपरि तव उपरि त्वत्समक्षमिति यावत्
 वपुः शरीरं मीच्छामि त्वच्छामि अथच तवोपरि शरीरपातनेन विप-
 रीतरतमाचरिष्यमीति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥

अस्थिरराग इति । त्वम् अस्थिररागः अञ्जलप्रथयः कितवः
 धूर्तः मानी अभिमानवान् चपलश्चञ्चलः तथा विदूषकः विजतवेषः

अकरुण कातरमनसो दग्धितनीरा निरन्तरालियम् ।

त्वामनुधावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥ ३४ ॥

अन्तःकलुषस्तम्भितरसया भृङ्गारनालयेव मम ।

अप्यनुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया हृत्तिः ॥ ३५ ॥

अयि सरले सरलतरोर्मदमुदितद्विपकपोलपालेश्च ।

अन्योन्यमुग्धगन्धव्यतिहारः कषणमाचष्टे ॥ ३६ ॥

भाषाट्यैर्हास्यकरः व्यसि, यदि मम सख्याः करे पतसि तदा यथा
ऋजुः सरलः भवसि तथा पश्यामि । अतःसख्या एतादृशो गुणवत्तास्त
यत् तत्समीपे कोऽपि चापत्यादिकं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः ।
धूतं नायकं प्रति कस्याञ्चित् उक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

अकरुणोति । हे अकरुण ! निर्दय ! कातरं व्याकुलं मनो यस्या-
स्तथाभूतायाः तव प्रयागे खिन्नचित्ताया इत्यर्थः मत्सख्या इति
शेषः, दग्धितं नीरम् अमुजबन्धित्यर्थः यथा तथोक्ता अमूर्च्छा वर्षन्तीति
यावत् अन्यत्र जलाभिसारिणो निरन्तरात् आविच्छिन्ना इयं दृष्टिः
गङ्गा भगीरथमिव विमुखं परित्यज्य गच्छन्तीत्यर्थः अन्यत्र अम-
गाभिनं त्वाम् अनुधावति अनुसरति । क्रोधात् परित्यज्य गच्छन्तं
नायकं प्रति नायिकासख्याः सान्त्वनोक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥३४॥

अन्तरिति । हे वरवर्णिनि ! उत्तमाङ्गने ! भृङ्गारस्य जलपाल-
विशेषस्य नाबयेव अन्तःकलुषेण आन्तराभिमानेन अन्यत्र अन्तःस्थित-
मलादिना स्मितः अप्रकटितः रसः शृङ्गाराहारागः अन्यत्र जलं
यथा तथाभूतया त्वया अनुखस्य नाबसस्यापि मम हृत्तिः परितोषः
शृङ्गाराभिवाषपूरणमित्यर्थः अन्यत्र पिपासाहरणमित्यर्थः न वि-
हिता न कृता । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबह्वारः
॥ ३५ ॥

अयीति । अयि सरले ! मुग्धे ! सरलतरोः सरलदृश्य मदेन
हृदितः प्रमत्तः यो द्विपः हृत्ती तस्य कपोलपालेश्च गण्डप्रदेशस्य च

अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः ।

पटविगलितनिष्कलुषा स्वदते पीयूषधारेव ॥ ३७ ॥

अस्याः पतिगृहगमने करोति माताश्रुपिच्छिलां पदवीम् ।

गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शुष्करुदितमुखी ॥ ३८ ॥

अङ्गे निवेश्य कूणितदृशः शनैरकरुणेति शंसन्त्याः ।

मोक्ष्यामि वेणिवन्धं कदा नखैर्गन्धतैलाक्तैः ॥ ३९ ॥

अन्योन्यं परस्परं सुगन्धस्य मनोहरस्य गन्धव्यतिकारः सौरभविनिमयः कथयं सङ्घर्षणम् आचष्टे कथयति छत्रयतीत्यर्थः । परस्परगुणप्रीतिरेव परस्परानुरागस्य कारणमिति भावः । कस्याञ्चित् कस्मिंश्चिन्नायके अनुरागः स्वाभाविकः कथमिति पृच्छायां कस्मिन्निदमस्तुतवर्थेनेन प्रतिवचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः कान्तायाः कररुहेषु नखेन खण्डितात् खिन्नात् काण्डपटात् जवन्कायाः प्रकटं स्पष्टं यथा तथा निर्गता दृष्टिः पटविगलिता वसन्धोर्धिता अतएव निष्कलुषा निर्मला पीयूषधारेव अस्वधारेव स्वदते प्रीतिं जनयति । कस्याञ्चित् सखायं प्रति प्रणयिन्याः प्रभावलोकनवर्थेनमिदम् । उपमाबह्वारः ॥ ३७ ॥

अस्या इति । अस्याः कान्तायाः पतिगृहगमने तत्काले इत्यर्थः माता जनी पदवीं पन्थानम् अश्रुभिः नयनवारिभिः पिच्छिलां सिक्तामिति यावत् करोति, पुनः किन्तु असौ कान्ता गुणैः सौन्दर्ययौवनादिभिः गर्विता साहच्येन अतएव शुष्कं विरसं रुदितं रोदनं मुखे यस्यास्तथाभूता सती शनैः मन्दं मन्दं मनसीति भावः हसति कथं नै माता पतिमङ्गलं जानत्वपि मन एतादृशसुखसमये रोदतीति धियाति भावः ॥ ३८ ॥

अङ्गे इति । कदाहम् अङ्गे क्रोडे निवेश्य उपवेश्य गन्धतैलाक्तैः सुगन्धतैलाक्तैः नखैः कूणिते कातरे दृशो अस्याः तादृश्याः बहुदिनात् परं वेणोवन्धमोक्षे क्लेशोद्वादिति भावः, हे अकरुण !

अलमनलङ्कृतिसुभगे भूषणमुपहासविषयमितरासाम् ।

कुरुषे वनस्पतिलता प्रसूनमिव बन्धवल्लीनाम् ॥ ४० ॥

अबुधा अजङ्गमा अपि कयापि गत्या परं पदमवाप्ताः ।

मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते नयबलगुटिका इव जनेन ॥ ४१ ॥

अतिशीलशीतलतया लोकेषु सखी सृदुप्रतापा नः ।

निष्ठुर ! इति शनैर्मन्दं मन्दं शंसन्त्याः कान्तायाः वेषीबन्धं प्रोषित-
भर्तृकायाः केशसंस्कारस्य निषिद्धत्वात् दीर्घकालसंयतकेशपाशं मोक्ष्या-
मि अपनेष्यामि । कस्यचित् प्रवासिनः कान्तास्वरणेन खेदोक्तिरिवम्
॥ ३९ ॥

अलमिति । हे अनलङ्कृतिसुभगे ! विनालङ्कारं प्रतिवाञ्छन्त्यशा-
लिनि ! प्रियवशीकरणगुणयोगादिति भावः वनस्पतिलता अपुष्पोऽपि
फलवान् इत्यर्थः, अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः सृता इति
मनुः । बन्धवल्लीनां विफलतानां प्रसूनमिव पुष्पमिव इतराणां
नारीणां भूषणम् अलम् अत्यर्थम् उपहासविषयं हास्यास्पदं करोमि ।
अलङ्कारा न नौभाग्यहेतवः विशिष्टगुणा एव तथेति भावः । काञ्चित्
विनालङ्कारं कथं पतिसमीपं गमिष्यामीति वादिनीं प्रति तत्त्वस्था
उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

अबुधा इति । अबुधाः अबोधः अचेतना इत्यर्थः अपि अजङ्गमाः
गतिशक्तिहीना अपि स्थावरा अपोत्सर्गः कयापि गत्या चालनविशेषे-
त्येत्वर्थः देवगत्या च परं पदम् आद्यापाङ्कटद्वयम् उत्कटं स्थानञ्च
अवाप्ताः प्राप्ताः जनाः नयः नीतरेव बलं तस्य गुटिका इव जनेन
मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते । यथा शतरङ्गाख्यक्रीडायां जुद्धा बलगुटिका-
चालनप्रभावेण राजकीयस्थानं मन्त्रिस्थानञ्चावाद्य मन्त्रिण इति
कीर्त्यन्ते तथा जुद्धा अपि जना बुद्धिबलेन देवगत्या क्रमेण उत्कटं
पदं लभन्ते इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अतीति । नः अस्माकं सखी अतिशीलशीतलतया लभामस्याति-

क्षणवाभ्यदक्षमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ॥ ४२ ॥
 अम्यास्वपि गृह्णीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ।
 पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥ ४३ ॥
 अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरमधुरस्य ।
 अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रसस्येव ॥ ४४ ॥

सौम्यतया लोकेषु जनसन्निधावित्यर्थः ऋदुप्रतापा मन्दतेजाः स्व
 प्रतापं न प्रकाशयतीति भावः किन्तु क्षणवाभ्येन क्षणिकप्रातिकूल्येन
 स्वल्पकालिकमानेनेति भावः दक्षमानः सातिशयं तप्यमान इत्यर्थः
 प्रियः पतिः अस्याः प्रतापं वेद जानाति लोकसमीपे प्रतापाविष्करणं
 विकलं प्रत्युत गर्वितेति निन्दाकारणं प्रियसमीपे प्रतापाविष्करणं
 सौभाग्यनिदानमिति भावः । कस्याञ्चित् सपत्नीसखीसमीपे सख्याः
 सौभाग्यवर्धनमिदम् ॥ ४२ ॥

अन्यास्त्रिति । पाषाणमयीः प्रतिमाः देवप्रतिहतोः देवतात्वेन
 पश्यन्निव अत्सखीप्रियः अन्यासु नारीषु अपि गृह्णीति स्वकान्ता
 इति ध्यायन् चिन्तयन् अभिलषितं मनोरथम् आप्नोति । अत्सखी
 एतादृशा प्रत्युर्वल्लभा यत् अन्या अपि नारीस्ताद्रूप्येण चिन्तयन्
 स तासु आसक्तिं कुरुते इति फलिताथः । तत्र सखी यदि एतादृश-
 गुणशालिनी तदा कथं तद्गुणैर्त्ता अन्यास्त्रावक्त इति वादिनी प्रति
 कस्याञ्चित् नायिकासखा उक्तिरियम् ॥ ४३ ॥

अनुपेत्येति । हे बालक ! रसानभिन्न इति भावः परितः
 सर्वतः सर्वप्रकारेणेत्यर्थः नीचभावं विनश्यमित्यर्थः अन्यत्र नतभाव-
 मित्यर्थः अनुपेत्य अप्राप्य सरितः नद्याः रसस्येव जलस्येव गभीरम्
 व्याप्तमभूतम् अगाधञ्च मधुरञ्च तथाभूतस्य अस्याः कान्तायाः प्रेम्णः
 प्रणयस्य पात्रं भाजनं न भवसि । बलात्कारेणास्याः प्रेम न लभ्यते
 प्रत्युत विनयेनेति कसपि हठनायकं प्रति तद्विषया उक्तिरियम्
 ॥ ४४ ॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते न च यथनाम् ।
 कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥ ४५ ॥
 अपनीतनिखिलतापां सुभग स्वकरेण विनिहितां भवता ।
 पतिशयनवारपालिज्वरौषधं वहति सा मालाम् ॥ ४६ ॥
 अगणितगुणेन सुन्दर कृत्वा चारित्रमप्युदासीनम् ।
 भवतानन्यगतिः सा विहितावर्तेन तरणिरिव ॥ ४७ ॥

अधिवासनमिति । केतककलिका केतककुसुमकोरकः, कलिका
 कोरकः पुमानित्यमरः । अधिवासनं गन्धादिना संस्कारं, संस्कारो
 गन्धमाख्याद्यर्थः स्यात्तदधिवासनमिति सम्प्रदायः । आधेयं क्षति-
 मभिलष्यः गुणमार्गं गुणप्रकाशविधानमित्यर्थः यथनां गुम्फनां च
 न अपेक्षते किन्तु स्वरूपेण निसर्गणेत्यर्थः युवजनानां मौलिं धम्मिल्लं,
 मौलिः किरीटधम्मिल्लावित्यमरः । कलयति याचयति । स्वतःषिद्ध-
 गुणशास्त्रिणीनां न कापि आहार्यगुणापेक्षा भावः । कापि
 गुणशास्त्रिणीं कामिनीं गन्धमाख्याःदिभिः संस्कारमभिलषन्तीं प्रति
 कस्याच्चिदुक्तिरियम् ॥ ४५ ॥

अपनीतेति । हे सुभग ! सा तव कान्ता भवता स्वकरेण निज-
 हस्तेन विनिहितं विरचितं यथितमित्यर्थः अपनीतः नाशितः
 निखिलः समग्रः तापः यथा तथाभूतां मालां पत्या सह शयनमेव
 वारपालिज्वरः मस्य औषधम् आरोग्यकरं द्रव्यं तद्वित्यर्थः प्रतीक-
 मानोत्प्रेक्षा वहति धत्ते । या त्वया सह शयनवारं पालिज्वरमिव
 क्लेशकरमन्यत सेदानीं त्वयि तथानुरक्ता जाता यत् त्वया प्रेषितां
 मालां प्राप्य तव शय्यायां शयनं तापहरं मन्यते इति कस्याच्चित्
 पतिसङ्कल्पे षडत्या नायिकायाः पुनस्तत्समागमाभिलाषः सञ्जात
 इति तन्मख्या नायकं प्रति उक्तिरियम् ॥ ४६ ॥

अगतातेति । हे सुन्दर ! अगणिता गुणाः स्वीवशीकरणकौश-
 लानि यस्य तथाभूतेन भवता आवर्तेन लक्ष्मिनिशेषेण, स्यादावर्त्तेः

अनुरक्तारामया पुनरागतये स्थापितोत्तरीयस्य ।

अप्येकवाससस्तव सर्वयुवभ्योऽधिका शोभा ॥ ४८ ॥

अर्धः प्राणित्येको मृत इतरो मे विधुन्तुदस्येव ।

सुधयेव प्रियया पथि सङ्गत्यालिङ्गितार्धस्य ॥ ४९ ॥

ऽम्भसां अम इत्यमरः । तराण्यारः । नौरिव चरित्वमेव चारित्वं तदपि उदात्तानस अप्याह्निमित्यर्थः । त्वा पात्रिब्रह्मर्षि अपहायेति भावः । नास्त अन्या त्वदतिरिक्ता गतिरुपायो यस्यास्तादृशी सा कामिनी विद्वाना कृता । अन्यत्र संगणनगुणान् अर्धचित्तवन्वन- रञ्जनेति आवर्त्तनेत्यस्य विशेषणम् । चारित्वमित्यस्य चकारपरित्यागेन चारित्वं वाचनदण्डमित्यर्थः । अनन्वर्गतिः निरुपायेति तराण्यरित्वस्य विशेषणं बोध्यम् । उपमाकङ्कारः । उपमायकं प्रति कस्याचित् परकीयायाः सखा अङ्कारियम् ॥ ४७ ॥

अनुरक्तंति । अनुरक्तारामया अनुरक्तकान्तया पुनरा- मतये पुनरागमनाय स्थापितं रक्षितमित्यर्थः । उत्तरीयं यस्य तादृशञ्च एकवाससः अर्द्धतीयवस्त्रस्य तव सर्वेभ्यः युवभ्यः अधिका शोभा जातेति शेषः । काव्यलिङ्गानुप्राणितो व्यतिरेकाल- ङ्कारः । नदक्तं दर्पणे, हेतोर्वाक्यपटाद्यत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति, आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्मूनतायवा । व्यतिरेक इति च ॥ ४८ ॥

अर्द्ध इति । सुधयेव प्रियया कदाचित् कान्तया पथि सङ्गत्य समागत्य आलिङ्गितः अर्द्धः विषमांशः, पुंस्त्वर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके इत्य- मरः । एतेन राज्ञोरसमांशसङ्करूपस्य उपमानता युज्यते । यस्य तथाभूतस्य विधुन्तुदस्येव राज्ञोरिव मे मम एकोऽर्द्धः कियान् अंश इत्यर्धुः यावान् प्रियया स्मृष्ट इति भावः प्राणिति जीवति इतरः मृतः । यथा प्राण्णयापि सुधया दुर्दैवात् राज्ञोर्न सम्भोगस्तथा पथि प्राण्णयापि प्रियया न मम सम्यक् सम्भोग इति भावः । कस्याचित् सखायं प्रति पथि कान्तासम्भोगात्परतोपवचननिदम् । उपमाकङ्कारः ॥ ४९ ॥

अवधीरितोऽपि निद्रामिषेण माहात्म्यमृणया प्रियया ।
 अवबोधितोऽस्मि चपलो वाष्पस्तिमितेन तल्पेन ॥ ५० ॥
 अयि शब्दमात्रसाम्यादाखादितशर्करस्य तव पथिक ।
 खल्यो रसनाच्छेदः पुरतो जनहास्यता महती ॥ ५१ ॥
 अभिनवयौवनदुर्जयविपक्षजनहन्यमानमानापि ।
 सूनोः पितृप्रियत्वाद्धिभर्ति सुभगापदं गृहिणी ॥ ५२ ॥
 अपमानितमिव सम्प्रति गुरुणा ग्रीषेण दुर्बलं शैत्यम् ।

अवधीरित इति । चपलः धूर्तः अह माहात्म्येन औदार्येण
 अस्त्रुणा कोमला अकठिनेत्यर्थः तथा प्रियया निद्रामिषेण निद्राच्छलेन
 अवधीरितः अवज्ञातः अप वाष्पेण अशुजलेन स्तिमितेन सिक्तेने-
 त्यर्थः आर्द्रेत्यर्थः तल्पेन शय्यातलेन अवबोधितः मानं ज्ञापितो-
 ऽस्मि । कस्त्वित् सखायं प्रति कान्ताया मानवर्णनामदम् ॥ ५० ॥

अथीति । अय पथिक ! एतद्देशानभिज्ञ इति भावः शब्दमात्र-
 साम्यात् नारीति शब्दमात्रेण सादृश्यात् आखादिता भुक्ता शर्करा
 सिक्ता येन तथाभूतस्य शर्कराया गुडभवद्रव्यविशेषस्य भ्रमादिति
 भावः तव रसनाच्छेदः जिह्वात्पुटिः खल्यः सामान्यः अकिञ्चित्कर
 इत्यर्थः किन्तु पुरतः अपतः महती जनानां हास्यता उपहासः ।
 न्वया यस्यां सकृत् सा अत्यन्तं घृणाहेति व्यज्यते । कश्चित् अयो-
 प्यकान्तावृत्कारिणं प्रति कस्त्वित्दुर्कारियम् ॥ ५१ ॥

अभिकथेति । अभिनवेन यौवनेन दुर्जयः जेतुमशक्यः यो विप-
 क्षजनः सपत्नीजन इति भावः तेन हन्यमानः ताड्यमानः मानो
 यस्मात्सखाभूतापि गृहिणी जेष्ठा भार्या सूनोः पुत्रस्य पितृप्रियत्वात्
 पितुः प्रीतिभाजनत्वात् सुभगापदं सौभाग्यवतीत्यमिति पदम् उपाधिं
 यस्यामिति भावः विभर्ति धत्ते । सपत्नीदुःखेन सन्तप्तं कामपि
 सुखवतीं प्रति कस्त्वित् वान्वनवचनम् ॥ ५२ ॥

अपमानितमिति । सम्प्रति गुरुणा महता योषेण अपमानि-

स्नानोत्सुकतरुणीस्तनकलशनिबद्धं पयो विशति ॥ ५३ ॥

अलसयति गात्रमखिलं क्लेशं मोचयति लोचनं हरति ।

स्वाप इव प्रेयान्मम मोक्तुं न ददाति शयनीयम् ॥ ५४ ॥

अंसावलम्बिकरधृतकचमभिषेकार्द्रधवलनखरेखम् ।

धीताधरनयनं वपुरस्तमनङ्गस्य तव निशितम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन् तिरस्कृतमिव अतएव दुर्बलं क्षीणप्रभावं शैत्यं शीतलत्वं स्नानाय उत्सुका या तरुणी युवतिः तस्याः स्तनकलशाभ्यां निबद्धं तदन्तर्गतमिति भावः पयः जलं विशति आश्रयति प्रबलपयोश्चतस्रस्य जलप्रवेश उचित इति, दुर्बलमित्यनेन प्रतीकारासामर्थ्यमिति व्यज्यते । योश्चे तरुणीस्तनयोरतिशीतत्वं प्रसिद्धमेव । प्रबलपयोश्चतस्रस्य शैत्यस्येव प्रबलसदनानलसन्तप्तस्य मम तरुणीकचकलशाश्रयः कर्तव्य इति, यथा च अन्वयोऽपि अत्यप्रमानितः सन्तप्तः प्रतीकारासामर्थः कलसादिकं गले बद्धा जले देहं त्वजति तथा अहमपि एतद्विना देहं त्यज्यामीति च भावः । कस्यचित् कामसन्तप्तस्य प्रियामलभमानस्योक्तिरियम् ॥ ५३ ॥

अलसयतीति । मम प्रेयान् प्रियतमः स्वाप इव निद्रेव अखिलं अमग्रं गात्रम् अलसयति उत्थानाममर्थं करोतीति यावत्, अखिलं समस्तं क्लेशं सन्नापं मोचयति त्याजयति हरतीति भावः, लोचनं हरति निमीलयति सुखातिशयात् इन्द्रियशैथिल्यजननाम्नेति भावः तथा शयनं शय्यां मोचयितुं त्याजयितुं न ददाति । उपमालङ्कारः । कस्याश्चित् प्रियसङ्गनिर्भत्या शयनात् चिरनिर्गतायाः कथमित्यती देखा तव शयनान्निर्गताया इति पृच्छन्तीं सखीं प्रति उक्तिरियम् ॥ ५४ ॥

अंसेति । अंसे स्तन्यदेशे अवलम्बिनः करेण हस्तेन धृताश्च कचाः केशा यस्य तत्, अभिषेकेण स्नानेन आर्द्रा धयन्ताः श्वेता नखरेखा नखक्षतानि यस्य तथोक्तं तथा धौते चाक्षिते अधरनयने

अविनिहितं विनिहितमिव युवसु स्वच्छेषु वारवामदृशः ।

उपदर्शयन्ति हृदयं दर्पणविम्बेषु वदनमिव ॥ ५६ ॥

अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयानकारि निभृतोऽपि ।

प्रासादमौलिरुपरि प्रसरन्त्या वैजयन्त्येव ॥ ५७ ॥

अन्योन्यप्रथनागुणयोगाद्भावः पदार्पणैर्बहुभिः ।

खलमपि तुदन्ति मेढीभूतं मध्यस्थमालम्ब्य ॥ ५८ ॥

यस्य तथाभूतं तव वपुः शरीरम् अनङ्गस्य कामस्य निश्चितं तीक्ष्णं
शस्त्रम् । कस्याचित् कामापि प्रत्न्युक्तिरियम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितमिति । वारवामदृशः वाराङ्गनाः स्वच्छेषु निर्मलेषु
अमायाभिर्वति भावः युवसु तरुणेषु दर्पणविम्बेषु वदनमिव अविनि-
हितं विश्लेषणं अनर्पितमपि हृदयं प्रेमेति भावः विनिहितमिव
विशेषेण अपि तमिव उपदर्शयन्ति प्रदर्शयन्ति । प्रकटः प्रकाशो हि
वेष्ट्या इति भावः ॥ ५६ ॥

अतीति । अतिलज्जया अतिशयेन लज्जावत्या त्वयैव निभृतो-
ऽपि अन्यैरनिधिगतोऽपि प्रेयान् प्रसरन्त्या वायुवेगेन उड्डीयमानया
वैजयन्त्या पताकया प्रासादमौलिरिव हृदयं शिखरमिव प्रकटः प्रकाशः
अकारिः कृतः । इत्यनेन दृष्ट्वा यदतिलज्जां प्रकटयति तस्यादत्यासक्तो-
ऽवमस्यामिति लोकैरधिगम्यते तत्तवायमपराध एव नत्वस्येति कामपि
प्रति कस्याश्चित् सख्या वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

अन्तोन्येति । अन्योन्यप्रथनागुणः परस्परविरोधिघटनाकूपी
धर्मः अन्यत्र अन्योन्यबन्धनरज्जुः तद्योगात् तत्सम्बन्धात् गावः वाचः
पूर्वापराविरुद्धवाक्परस्मरा इत्यर्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्बन्धदिङ्नेत्रवृष्टि-
भृङ्गले । लज्जदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यनरः । अन्यत्र वृषभाः
बद्धभिः अनेकविधैः पदार्पणैः व्यवहारपदप्रयोगैः अन्यत्र अनेकैः
पदविन्वाहैः मेढीभूतम् आश्रयभूतं मध्यस्थं पक्षपातरहितं जनसि-
त्यर्थः अन्यत्र मध्यभूमिस्थितम् आसम्बन्ध आश्रित्य खलमपि दुर्जनमपि

अननुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः ।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कणन् मशकः ॥ ५८ ॥
अग्रे लघिमा पश्चान्महतापि पिधीयते महि महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविदः ॥ ६० ॥
अङ्गे स्तनन्धयस्तव चरणे परिचारिका प्रियः पृष्ठे ।
अस्ति किमु लभ्यमधिकं गृह्णिणि यदाशङ्कसे बालाम् ॥ ६१ ॥

अन्यत्र धान्यमर्देनस्थानमपि तदन्ति व्यथयन्ति अन्यत्र दलन्ति । व्यव-
हारादिभिरुपायैर्दुर्जनशामनं भवतीति फलितम् ॥ ५८ ॥

दुर्जनवाक्यमपि दुःखयतीत्याह, अननुग्रहेणेति । पिशुनः खलः,
पिशुनौ खलस्तूचकावित्यमरः । अननुग्रहेण अकृपया नैष्ठुर्ध्वेणेति
यावत् तथा न कटुकूजितैः दुर्वचोभिः यथा व्यथयति तापयति ॥
तथाहि, मशकः कर्णे कणन् रुधन् रुधिरादानात् रक्तपानात् अधिकं
दुनोति व्यथयति । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः साधारणधर्मस्य व्यथनस्य
दवनस्य च एकरूपतया पृथक्निर्देशात् । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
सा स्याद् वाक्ययोग्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
निर्दिश्यते पृथङ्गति ॥ ५८ ॥

अप्ये इति । अप्ये आदौ लघिमा लाघवं पश्चात् जातेनेति
शेषः महतापि महिम्ना गौरवण न हि पिधीयते नैव आच्छाद्यते ।
तथाहि, दशावतारविदः दश अवताराः सोनशूर्पवराहवृषिंशुवामन-
परशुरामरामकृष्णबुद्धकल्किरूपाः तान् विदन्तीति तथोक्तम् विष्णो-
रवतारदशकक्षा इत्यर्थः त्रिषु लोकेषु स्वगमन्त्यपातालेषु विक्रमः
पादनिःक्षेपः प्रदाक्रमणमिति यावत् पराक्रमो वा यस्त्व तादृशं विष्णु-
मपि वामनः क्षुद्रजीव इति अभिदधति कीर्त्तयन्ति । यदा अगदी-
श्वरस्यापि वामनभावादेवमगौरवं तदा का कथान्येषामिति, प्रथमा
अकीर्त्तिर्न केनापि परिहर्त्तुं शक्यते इति च भावः ॥ ६० ॥

अङ्गे इति । हे गङ्गांश ! गृह्णामि ! अङ्गे क्रोडे तवैति

अधर उदस्तः कूजितमामीलितमच्च लोलितो मौलिः ।
 आसादितमिव चुम्बनसुखमस्पर्शेऽपि तरुणाभ्याम् ॥ ६२ ॥
 अतिरभसेन भुजोऽयं वृत्तिविवरेण प्रवेशितः सदनम् ।
 दयितास्पर्शोऽलसितो नागच्छति वर्त्मना तेन ॥ ६३ ॥
 अम्बरमध्यनिविष्टं तवेदमतिचपलमलघु जघनतटम् ।

शेषः स्तनन्वयः स्तन्यपायी शिशुः पुत्रवत्यतीति भावः, चरणे परि-
 चारिका किङ्करी दासी तवाधीनेति भावः, शिवः पतिः पृथ-
 पश्चाद्दर्शी अतुगत इत्यर्थः, एतस्मात् अधिकं लभ्यं तस्य किञ्च अस्ति ?
 यत् त्वं बाह्यां नयोढां सपत्नीमिति शेषः आगच्छसे । नयोढा सपत्नी
 मे सौभाग्यमपनेष्यतीति विभेषि ? एतादृशप्रभृते तथासम्भव इति
 भावः ॥ ६१ ॥

अधर इति । तरुणाभ्यां युवभ्याम् अस्पर्शे अङ्गस्पर्शाभावेऽपीत्यर्थः
 कृतबोगात् परकीयत्वाद् इति भावः अधरः उदस्तः अलसितः, कूजितं
 स्वरविशेषः कृतः, अच्च नेत्रम् आमीलितं सुखातिशय इति भावः,
 मौलिः शिरः लोलितः काम्पतः अलसलसिति परित्यागज्ञापनार्थ-
 मिति भावः, अतः चुम्बनसुखम् आसादितमिव प्रःप्तमिव । तादृशा-
 धरोदस्तत्वादिकस्य नान्यथा रक्षणादिति भावः । तरुणबोरत्वासक्ति-
 वर्धनमिदम् ॥ ६२ ॥

अतिरभसेनेति । अतिरभसेन अत्युल्लासेन अत्यधिकमदनावेगेन
 वा, रभस्से वेगहर्षबोरित्त्वरः । दयितायाः कान्तायास्तवेति शेषः
 स्पर्शाय स्पर्शं प्राप्तुमित्यर्थः अलसितः अलसं प्राप्तः अयं भुजः हस्तः
 तव दयितस्त्विति भावः वृत्तिविवरेण वेदनच्छिद्रेण भित्तिरम्ब्रेण वा
 सदनं गृहं तवेति शेषः प्रवेशितः नीतः, तेन वर्त्मना मार्गं न
 आगच्छति च इति शेषः प्रकाशभयादिति भावः । परकान्तां प्रति
 अस्माच्चित् दूया अतिरियम् ॥ ६३ ॥

अम्बरमिति । आतक इव पञ्चविशेष इव अङ्गम् अम्बरम् वसनस्य

चातक इव नवमन्त्रं निरीक्षमाणो न दृष्यामि ॥ ६४ ॥

अयमन्वकारसिन्धुरभाराक्रान्तावनीभराक्रान्तः ।

उन्नतपूर्वाद्रिसुखः कूर्मः सन्ध्यास्त्रमुद्भवति ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूतो निवसति जडे जडः शिशिरमहसि हरिण इव ।

अजडे शशीव तपने स तु प्रविष्टोऽपि निःसरति ॥ ६६ ॥

आकाशस्य च मध्ये निविष्टं स्थितं वसनाष्टतमित्यर्थः आकाशोदित-
मित्यर्थश्च अतिचपलं रतविशेषात् स्रन्दमानमित्यर्थः गत्वरमित्यर्थश्च
अलघु विशालं नवम् अश्वमिव मेघमिव तय जघनतटं कटिपुरोभागं,
स्त्रीकक्षा-जघनं पुर इत्यमरः । निरीक्षमाणः पश्यन् न दृष्यामि न
दृष्टिं लभे पुनः पुनर्दृष्टुमिच्छामीति यावत् । नायिकां प्रति नायक-
स्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

अयमिति । अन्वकारा एव सिन्धुराः गजाः तेषां भारेण आक्रान्ता
या अवनो पृथ्वी तस्या भारेण गुरुत्वातिशयेन आक्रान्तः अन्वि-
भूतः अग्रेण उन्नतः पूर्वाद्रिः पूर्वाचलः उदयपर्वत इत्यर्थः एव सुखं
यस्य तथाभूतः कूर्मः कमठः पृथिवीधरः पिणोरवतारविशेष इत्यर्थः
सन्ध्यास्त्रं प्रातःसन्ध्यारूपं रुधिरम् उद्भवति उद्गिरति । प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा । प्रातःसुरतासक्तौ तरुणौ प्रति तयोर्दुबोधनायै
सख्या उक्तिरियम् ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूत इति । जडः मूर्खः शिशिरमहसि शीतरससौ हरिण
इव जडे मूर्खे अन्यत्र जलक्षमे अन्तर्भूतः सन् निवसति जडे
एव जडस्य समागतिरिति भावः । अजडे तेजोरूपे तपने शशीव
चन्द्र इव च तु जडः प्रविष्टोऽपि अन्तर्गतोऽपि निःसरति निर्गच्छति
अनावस्थायां चन्द्रमण्डलस्य सूर्यान्निर्हितत्वस्य शास्त्रीवत्त्वात् । पवित्रत-
वन्निधौ मूर्खस्य कथाश्च तु प्रवेशेऽपि शीघ्रमेव ततो भ्रम्यः स्थादिति भावः ।
उपमाबद्धारः ॥ ६६ ॥

अगणितजनापवादा त्वत्पाणिस्पर्शहर्षतरलेयम् ।

आयास्यती वराकी ज्वरस्य तल्पं प्रकल्पयति ॥ ६७ ॥

अप्येकवंशजनुषोः पश्यत पूर्णत्वतुच्छताभाजोः ।

ज्याकार्मुकयोः कश्चिद् गुणभूतः कश्चिदपि भर्ता ॥ ६८ ॥

अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण घर्मान्धः ।

ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ६९ ॥

अगणितेति । अगणितः अर्बुदतः जनापवादः बोकनिन्दा
यथा तथोक्ता तव पाणिस्पर्शो यः हर्षः सुखं तत्र तरसा बोकुमेत्यर्थः
इयं वराकी तपास्त्रनी अनुकम्पाहेति यावत् आयास्यतः आगमिष्यतः
ज्वरस्य तल्पं शय्यां प्रकल्पयति विरचयति । ज्वरागमनव्याजेन क्लेश
व्यापि विचित्ररूपोपनायकं प्रति समासक्तिवर्णनमिदम् ॥ ६७ ॥

अपीति । एकास्त्रान् वंशे वेद्युशिशे कुले इति ध्वनिः जनुर्जन्म,
जनुर्जनमजन्मनि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यन्तरः । ययोः तष्माभूतयोः
पूर्यत्वं प्रधानत्वं तुच्छत्वं हीनत्वञ्च भजत इति तथोक्तयोः प्रधानाप्रधा-
नयोरेत्यर्थः ज्याकार्मुकयोः सौवीरधनुषोः मध्ये कश्चित् ज्यारूप इत्यर्थः
गुणभूतः अप्रधान इत्यर्थः अधीन इति यावत् कश्चिदपि अपर इत्यर्थः
कार्मुकरूप इति यावत् भर्ता प्रधानं भवतीति शेषः एकवंशीवत्त्वेऽपि
गुणप्रधानभावः देवाधीनः घटनाधीनो वेति नात्र कश्चिद् विषादः
कार्य इति कश्चित् खिद्यमानं प्रति कश्चिच् प्रबोधवचनम् । अमस्तुत-
मसंसाहकारः ॥ ६८ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन नूतनप्रकारेण विचित्रेणेति भावः
केलिना सुरतव्यापारेण क्लान्ता आन्ता बाला नवीना काम्या व्यापि
सौवीर्यं अर्पयितुम् आरोपयितुं नमिता कुसुमास्त्रस्य कामसा धनु-
रुत्तेता पुष्पमयीति भावः मधु मकरन्दमिव क्रमेण कपोलाद्याङ्गमेव
धर्मान्धः स्नेहजनं कलयति धारयति त्यजति वा । उपमासहकारः ।
न्यायिहासस्या नायकं प्रति वचनमिदम् ॥ ६९ ॥

असती कुब्जजा धीरा प्रौढा प्रतिवेशिनी यदासक्तिम् ।

कुरुते सरसा च तदा ब्रह्मानन्दं त्वणं मन्ये ॥ ७० ॥

अविरलपतिताशु वपुः पाण्डु स्निग्धं तवोपनीतमिदम् ।

शतधौतमाज्यमिव मे स्मरशरदाहव्यथां हरति ॥ ७१ ॥

अन्तर्निपतितगुञ्जागुणरमणीयश्चकास्ति केदारः ।

निजगोपीविनयव्ययखेदेन विदीर्णहृदय इव ॥ ७२ ॥

असतीति । असती एतेन पातिब्रह्मभङ्गात् परकीयेति व्यज्यते । कुब्जजा कुब्जिनी एतेन सुशोभत्वं व्यज्यते । धीरा चापत्यरहिता एतेन स्थिरप्रेमत्वं व्यज्यते । प्रौढा प्रगल्भा एतेन विशिष्टरतज्ञत्वं सूच्यते । प्रतिवेशिनी एतेन अपरिचिताप्रेमणः भवानकत्वं नात्र तथेति व्यज्यते । सरसा च रसवती नत्वरामिकेति भावः यदा आसक्तिं सङ्गं कुरुते तदा ब्रह्मानन्दं परमात्मसाक्षात्कारजं सुखं त्वणं तच्छ्रमिति भावः मन्ये । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे, उक्तिविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत इति ॥ ७० ॥

अविरलेति । अविरलं घनं यथा तथा पतितानि अश्रूण्य यस्य तथोक्तं पाण्डु, धवलं स्निग्धं स्निग्धमयम् उपनीतम् उपस्थितम् इदं तव वपुः शरीरं शतधौतं शतवारक्षालितम् आज्यमिव इतमिव मे मम स्मरस्य कामस्य शरणेण तत्प्रचारेणैव भावः यो दाहः तेन या व्यथा पाण्डा यातनेत्यर्थः ता हरति अपनयति । उपमा-लङ्कारः । अतिरिक्तेषु खिन्नां कालां प्रति प्रोषतागच्छ नायकस्य वचनमिदम् ॥ ७१ ॥

अन्तर्निपतितेति । अन्तर्निपतितेन गुञ्जागुणेन गुञ्जादान्ना गुञ्जा-समूहेनेति भावः रमणीयः सुदर्शनीय इति यावत् केदारः जैत्रवाटी-विशेषः निजा स्त्रीया या गोपी रक्षितो तस्या विनयः शिष्टाचारः पातिब्रह्ममिति भावः तस्य व्ययः नाशः एतत्प्रदेहे उपनायकसमागमे-नेति भावः तेन यः खेदः दुःखं तेन हेतुना विदीर्णहृदय इव चकास्ति

अमुना हतमिदमिदमिति रुदती प्रतिवेशिनेऽङ्गमङ्गमियम्
रोषमिषदलितलज्जा गृहिणी दर्शयति पतिपुरतः ॥ ७३ ॥

आकारादिः ।

आन्तरमपि वहिरिव हि व्यञ्जयितुं रसमशेषतः सततम् ।
असती सत्कविसूक्तिः काचघटीति त्रयं वेद ॥ १ ॥

राजते प्रभोरुत्कृष्टवस्तुहास्या आश्रितस्य भृत्यस्य खेदो युक्त एव तेन
हृदयविदारणं ततश्च रुधिरस्राव इति गुञ्जानां रक्तवर्षात्वादुत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ॥ ७२ ॥

असुनेति । रोषमिषेण क्रोधव्याजेन कपटेन क्रोधेनेत्यर्थः दलिताना
नाशिता लज्जा यया तादृशी इयं गृहिणी पतिपुरतः पत्युः समक्षं
प्रतिवेशिने कश्चिदिति शेषः असुना जारेत्येति भावः इदम् अङ्गम्
इदम् अङ्गं वक्षःस्थलादिकमिति शेषः हतं दलितम् इति रुदती सती
दर्शयति । न ममात्र दोषः अनेन मे इदमिदं कृतमिति पतिसमक्षं
प्रतिवेशिने आत्मदोषशोधनाद्यं व्याहरतीति फलितम् । सर्वथा
मिर्लज्जाया व्यभिचारिण्या अकार्यं नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

आम्बरमिति । असती व्यभिचारिणी नारी सत्कवेः सूक्तिः
शोभना वाक् तथा काचघटी काचनिर्मितजलपात्रम् इति त्रयम्
आन्तरमपि अन्तःस्थितमपि सततम् अविच्छिन्नं रसं रागम् अशेषतः
कात्स्न्येन वहिरिव वाह्यमिव व्यञ्जयितुं प्रकटयितुं वेद हि जाना-
त्वेव । अन्तर्गतभावविशेषमपि रसम् असती वहिः प्रकाशयति नाहं
तद्येति कयाचित् नायिकया कथं मयि नातुरागं दर्शयतीति वाटिनं
नायकम् प्रति उच्यते । अत्र प्रस्तुताया असत्या अप्रस्तुतयोः सत्-

आलोक एव विमुखी कचिदपि दिवसे न दक्षिणा भवसि ।
 छायेव तदपि तापं त्वमेव मे हरसि मानवति ॥ २ ॥
 आग्ना काकुर्यात्त्राक्षेपो हसितं च शुष्करदितं च ।
 इति निधुवनपाण्डित्यं ध्यायंस्तस्या न तृप्यामि ॥ ३ ॥
 आग्नापयिष्यसि पदं दास्यसि दयितस्य शिरसि किं त्वरसे ।
 असमयमानिनि मुग्धे मा कुरु भग्नाङ्कुरं प्रेम ॥ ४ ॥

कविस्तुक्काचघञोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
 व्यप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु ि गद्यत इति ॥ १ ॥

आलोक इति । हे मानवति मानिनि ! अन्यत्र परिमाणशा-
 ब्दिनि ! त्वं छायेव आलोक एव दर्शन एव का कथा स्थगनादावि-
 त्येवकारार्थः । अन्यत्र प्रकाशे, आलोको दर्शनोद्द्योतावित्प्रसरः ।
 विमुखी परङ्मुखी न दर्शनं ददातीति भावः अन्यत्र अस्यायिनी ।
 कचिदपि दिवसे दक्षिणा सरला अनुकूलेत्यर्थः अन्यत्र दक्षिणदिग्-
 वर्तिनी न भवसि तदपि तथापि मे मम तापं मनोव्यथां अन्यत्र
 सौरिकिरणोत्तापं हरस्येव नाशयस्येव । तव दर्शनेनैव मे तापशान्ति-
 रिति भावः । उपमाकालङ्कारः । नायिकां मानिनीं प्रति नायकोक्तिः
 ॥ २ ॥

आग्नेति । आग्ना आदेशः एवं कुरु इत्यादिरूपः काकुः दैन्य-
 वचनं याञ्जा इदमलङ्करणं मद्यं देयमित्यादिरुपा आक्षेपः भर्तृ-
 सनं हसितं सुखातिशयादिति भावः शुष्करदितञ्च इत्येकं तस्या
 निधुवनपाण्डित्यं सुरतकाबोजचातुर्यं ध्यायन् चिन्तयन् न तृप्यामि
 न तृप्तिं लभे पुनः पुनश्चिन्तनेऽपि न परितृष्यामीत्यर्थः । सखायं
 प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३ ॥

आग्नेति । हे असमयमानिनि समयसमयज्ञानपूर्वकं मानो
 विधेयः तदनभिज्ञे ! अतएव मुग्धे सरले ! आग्नापयिष्यसि कान्तम्
 आग्नाधीनं करिष्यसि, दयितस्य कान्तस्य शिरसि पदं दास्यसि कान्तस्ते

आसाद्य भङ्गमनया द्यूते विहिताभिरुचितकेलिपणे ।
 निःसारयताक्षानिति कपटरुषोत्सारिताः सख्यः ॥ ५ ॥
 आदरणीयगुणा सखि महता निहितासि तेन शिरसि त्वम् ।
 तव लाघवदोषोऽयं सौधपताकेव यच्चलसि ॥ ६ ॥
 आर्द्रमपि स्तनजघनान्निरस्य सुतनु त्वयैतदुन्मुक्तम् ।
 खल्वस्यमवामुमिव त्वां तपनांशूनंशुकं पिबति ॥ ७ ॥

चरणानतो भविष्यतीति भावः किं कथं त्वरसे ? त्वरां मा कुरु,
 समये एष मनोरथः सेत्स्यतीति भावः सास्त्रतं प्रेम अनुरागं भग्ना-
 ङ्कुरं मा कुरु प्रेम्णः प्रथमाविर्भावसमये कान्ते इत्थं विरक्तीकृते
 न मानः फलिष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

आसाद्येति । अनया कान्तया विहितः कृतः अभिरुचितः
 वाञ्छितः केचिः सुरतलीला एव प्रणः यत्र तादृशे द्यूते अक्षक्री-
 डायां भङ्गं पराजयम् आसाद्य प्राप्य कपटरुषा कृत्स्नकोषया
 अक्षक्रीडां प्रतीति भावः सत्या अक्षान् पाशान् निःसारयत अपसा-
 रयत इति सख्यः उत्सारिताः अपसारिताः । अक्षनिःसारणव्या-
 जेन सखीः स्यान्नान्तरं प्रेष्य पणाकृतसुरतार्थं प्रष्टुमिति भावः ।
 खलायं प्रति कस्यचित् स्ननायिकाचातुर्यवचनमिदम् ॥ ५ ॥

आदरण्यायगुणेति । हे सखि ! त्वम् आदरणीया गुणाः सौन्द-
 र्यादयः यस्यास्तादृशी असीति शेषः, यतः तेन महता उच्चनेन गुण-
 वतेत्वर्थः कान्तेनेति शेषः त्वं शिरसि निहितासि हृतासि स्वाधीन-
 पतिकामोति भावः । किन्तु तव अयं लाघवः लघुत्वं यत् सौधपता-
 केव इत्थं शिरसि निहिता वैजयन्तीव अक्षसि चञ्चला भवांसि । अशिर-
 स्यायां ते मान इति भावः । सख्या नायिकां प्रति मानस्य दीघंता-
 स्त्रचकोपदेशवचनमिदम् । उपमाबङ्कारः ॥ ६ ॥

आर्द्रमिति । हे सुतनु शुभाङ्ग ! आर्द्रमपि सजलमपि अन्यत्र
 प्रेक्षन्निग्धमपि त्वया स्तनजघनात् निरस्य अपनार्थं उन्मुक्तं परित्वक्तम्

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।
 मग्नापि परिणयापदि जारमुखं वीक्ष्य हसितैव ॥ ८ ॥
 आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
 अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥ ९ ॥

एतत् शब्दः । खल्वन आकाशस्थितस खल्वत् आकाशे दण्डवत्
 वर्तमानः । आयात् आयाप्नुनिव पुनः प्राप्नुनिव तपस्य सूर्यस्य
 व्यंशूः । आयात् आयात् यथा कश्चित् कस्यचिदभिर्जापितस्य वस्तुनो
 लाभाय भाति । तद्वत् मौरकिरणान् आपवञ्च दुश्चरं तपश्चरति तथा
 एतत् मम पुरभाष स्तनस्तव स्तनजघनस्य लाभाय आकाशस्थित्या
 मौरनापजन्भवतात्तस्तव सम्भोगो दुश्चरः तपसाध्य इति कस्यचित्
 काङ्क्षितं प्राप्तं प्रणयः चनमिदम् । उतप्रेक्षानुपायिताप्रस्तुतप्रशंसा-
 लङ्कारः ॥ ७ ॥

आरोपितेति । त्वम् अश्वमेव पाषाणमिव स्थिरा अक्षपला
 भव इति मन्त्रेण शिलायाम् आरोपिता निहिता परिणयापदि
 परिणयरूपायां विपत्तौ मग्नापि पतितापि जारस्य उपकायकस्य
 मुखं वीक्ष्य दृष्ट्वा हसितैव हास्यं कृतवत्येव । मूर्खौ एते मम विवाह-
 प्रयोजकाः तत्रापि स्थिरत्वसम्पादनाय शिलारोपणप्रयत्नः, सर्वमेतत्
 अकिञ्चित्करम् असामयिकत्वात् अधुना नाहं जारं परित्यक्तं
 शक्नुयामिति हासव्याजेन कयापि द्योत्यते ॥ ८ ॥

आयातीति । अन्या नारी मधुकरोव भ्रमरोव । आयाति
 आगच्छति, याति गच्छति, खेदं परिश्रमं करोति, मधु सत्वसम्भोगज-
 भानन्दं मकरन्दञ्च हरति लभते, किन्तु त्वमेव नात्येति एवकारार्थः ।
 कमलस्य पद्मस्य श्रीरिव मम मनसः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी,
 यद्यप्यहम् अन्याङ्गनां कदाचित् कामये तथापि त्वं मे मनसि चिर-
 स्थायिनीति पराङ्गनासङ्गस्त्रिज्ञां कान्तां प्रति कस्यचित् कान्तस्य
 सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ९ ॥

आसाद्य दक्षिणां दिशमविलम्बं त्यजति चोत्तरां तरणिः ।

पुरुषं हरन्ति कान्ताः प्रायेण हि दक्षिणा एव ॥ १० ॥

आदानपानलेपैः काश्चिद्गरलोपतापहारिण्यः ।

सदसि स्थितैव सिद्धौषधिवह्नी कापि जीवयति ॥ ११ ॥

आन्दोललोलकेशीं चलकाञ्चीकिङ्किणीगणकणिताम् ।

स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरचामरचिह्नयष्टिमिव ॥ १२ ॥

आसाद्येति । तरणिः नौः, स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः । दक्षिणा दिशम् आसाद्य प्राप्य दक्षिणाभिमुखीभूयेत्यर्थः अविलम्बं विलम्बमकृत्वैवेत्यर्थः उत्तरां दिशं त्यजति च अथवा तरणिः स्त्र्यर्थः दक्षिणां दिशम् आसाद्य दक्षिणायनमाश्रित्येत्यर्थः अविलम्बम् उत्तरां दिशम् उत्तरायणं त्यजती चेत्यपरोऽर्थः । तद्वत् कान्ताः कामिन्यः प्रायेण बाहुल्येन दक्षिणा एव दाक्षिण्यत्रत्य एव पुरुषं हरन्ति वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । एतेन दक्षिणाया नायिकाया प्राप्नौ अपरायां नायिकायां पुरुषो न रमते इति दाक्षिण्यमेव नारीभिरवलम्बनीयमिति सन्दर्भोपदेशः ॥ १० ॥

आदानेति । काश्चित् वज्रप्रः आदानं यद्गुणं शरीरे धारणमित्यर्थः पानं तद्रसस्य गन्नाधः करणं लेपः अङ्गेषु विलेपनं तैः गरलस्य विषस्य उपतापः सन्तापः तं हरन्तीति तथामूताः मन्तीति शेषः । कापि सिद्धा विस्तृता औषधिवह्नी सदसि गृहे स्थितैव एवमन्दोऽन्यप्रक्रियाव्यवच्छेदकैः । जीवयति प्राणदायिनी भवतीत्यर्थः । अन्याः कान्ताः त्रिविधविभासेः कान्तं सुखवन्ति परं कदापि परमसौभाग्यशालिन्या साहचर्येणैव कान्तस्य प्राणान् तोषयतीति अन्याङ्गनाभ्यस्तस्याः प्रशंसाधिकीति व्यतिरेको जन्यते ॥ ११ ॥

आन्दोलेति । आन्दोलेन अङ्गुचाढनविशेषेण लोलासपलाः इतस्ततो विसृष्टाः केशा मस्यास्तादृशीं चलायाः आन्दोलितायाः काञ्चन रचनायाः किङ्किणीगणेन सुदृषष्टीसमूहेन कणिता शब्दिना

आक्षिपसि कर्णमच्छा बलिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये ।

इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ १३ ॥

आक्षेपचरणलङ्घनकेशग्रहकेलिकुतुकतरलेन ।

स्त्रीणां पतिरपि गुरुरिति धर्मं न आविता सुतनुः ॥ १४ ॥

आगच्छतानवेक्षितपृष्ठेनार्थी वराटकेनैव ।

मुषितास्मि तेन जघनांशुकमपि वोढुं नशक्तेन ॥ १५ ॥

तथोक्तां पुरुषायितां विपरीतरतिशालिनीं तां अरस्य कामस्य चाम-
रचिञ्जा चामराङ्किता या यष्टिः ध्वजदण्डः तामिव अरसि ?
उत्प्रेक्षाबङ्कारः । कस्याश्चित् नायिकासख्या नायकं प्रति नायिका-
गुणस्मरणेन तदनुसृष्टतासम्पादनयचनमिदम् ॥ १२ ॥

आक्षिपसीति । हे सुतनु ! शोभनाङ्क ! त्वम् अख्या नेत्रेषु
कथं श्रयणं रक्षामसुतञ्च आक्षिपसि स्पृशसि तिरस्कारोपि च । त्वया मध्ये
मध्यदेशे बलिरपि रेखात्रयरूपः दैत्यराजश्च बद्धः गृह्यते निर्जितश्च,
इतीत्यं जिताः पराभूताः सकलाः वदान्याः दातारः यथा तथाभूते !
तनुदाने शरीरदाने खल्यदाने च लज्जसे काण्डना भवसि ? अत्योदार्य-
शालिन्या त्वया मदभिबाधपूरणे कथं कार्मण्यं क्रियते इति वृथां
प्रति कस्यचित् कार्मिणो वचनमिदम् ॥ १३ ॥

आक्षेपेति । आक्षेपः निर्भर्त्सनं चरणलङ्घनं पदानतिः, केश-
ग्रहः केशाकर्षणं तेषु यत् केचिज्जलकं क्रीडोक्तासः तत्र तरलेन
चपलेन लोलुपेनेत्यर्थः कान्तेनेति शेषः सु-सुः शुभाङ्गे कान्ता
स्त्रीणां पतिरपि कान्तोऽपि गुरुः इति धर्मं न आविता । उक्तञ्च,
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वज्ञाभ्यागतो गुरुरिति पतिशुश्रूषैव स्त्रीणां
परो धर्म इति च । यदि हि स्त्री एतं धर्मं शृणोति तदा कदापि
पत्युराक्षेपादिकं न करोति तदा च तादृशकेचिकौतुकं न स्यादिति
कान्तेन कान्ताधर्मो एतद्धर्मकीर्तनमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

आगच्छतेति । अनवेक्षितम् अदृष्टं पृष्ठं यस्य तेन लोचनपथ-

आकुञ्चितैकजङ्घं दरावृतीर्धीरु गोपिताधीरु ।

सुतनोः श्वसितक्रमनमदुदरस्फुटनाभि शयनमिदम् ॥ १६ ॥

आदाय धनमल्पं ददानया सुभग तावकं वासः ।

मुग्धा रजकगृह्णत्या कृता दिनैः कतिपयैर्निःस्वा ॥ १७ ॥

आस्तां वरमवकेषी मा दोहृदमस्य रचय पूगतरीः ।

मतिक्रान्तेन चिरप्रवासादिति भावः अन्यत्र अर्धोत्तनम् अदृष्टं
सञ्चिद्रथेति भावः पृष्ठं यस्य तेन वराटकेन रूपदेः अर्थीव याचक
इव आगच्छता तेन क्रान्तेन जघनांशुकमपि काटपुरोभागवसनमपि
वोढुं नयक्तेन अक्षमेथेत्यर्थः रागातिशयादाति भावः सुषितासि
वञ्चितासि । भिक्षुको वराटकबालसया तत्प्रामौ तस्य सञ्चिद्रा-
ञ्चिद्रादर्शनेन सङ्घसा पृहणात् पञ्चात् सञ्चिद्रवराटकदर्शनेन यथा
आत्मानं वञ्चितं मन्यते तथा सङ्घसोपास्थितेन तेनासि बलात्कृततया
प्रतारितेति भावः । उपमाबह्वारः ॥ १५ ॥

आकुञ्चितेति । सुतनोः सुभाङ्ग्याः इदं शयनं निद्रा, स्यान्नद्रा
शयनं स्नाप इत्यमरः । आकुञ्चिता एका जङ्घा यस्मिन् तयोक्तं द्रम्
दृषत् व्याद्यतः अङ्घ्रौरुः जरोरुपरिभागः यस्मिन् तादृशं गोपितः
आच्छादितः अङ्घ्रौर्यत्वं तथाविधं तथा श्वसितक्रमेण निःश्वासपरम्प-
रया नमत् यत् उदरं तेन स्फुटा नाभिर्यस्मिन् तत् । प्रणयकुपितेयं
निद्रातीति भावः ॥ १६ ॥

आदायेति । हे सुभग ! अनल्पम् अधिकं धनं वेतनरूपं द्रव्यम्
आदाय गृह्णत्या तावकं त्वदायं वासः वसनं ददानया धौतं कृत्वा
अर्पयन्त्येति भावः रजकगृह्णत्या सा मुग्धा सुन्दरी सरला वा
कतिपयैः अल्पैरित्यर्थः दिनैः निःस्वा निर्धना कृता । तव वसुनधौती-
करणेऽपि तस्याः प्रसुरधनव्ययागच्छनं किं पुनस्तत्सङ्गे इति भावः ।
कस्याञ्चित् सख्या नश्यकं प्रति नायिकातुरागातिशयवर्णनमिदम् ॥ १७ ॥

आस्तामिति । पूगतरीः वरम् अवकेषी निष्कलः आस्तां तिष्ठत,

एतस्मात् फलितादपि केवलमुद्देगमधिगच्छ ॥ १८ ॥
 आरब्धमब्धिमथनं स्वहस्तयित्वा द्विजिह्वमभरैर्यत् ।
 उचितस्तत्परिणामो विषमं विषमेव यज्जातम् ॥ १९ ॥
 आवर्जितालकालि श्वासीकम्पस्तनार्पितैकभुजम् ।
 श्रयनं रतिविवशतनोः क्षरामि शिथिलांशुकं तस्याः ॥२०॥

बन्धोऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः । अस्य पूगतरोः दोहदं फलजननसामर्थी-
 मिति भावः सा रचय न विधेद्योत्यर्थः । एतस्मात् पूगतरोः फलि-
 तादपि फलवतोऽपि केवलम् उद्देगं तदाख्यं फलम् अन्यत्र सन्नापं,
 कसुक इत्युपक्रम्य अस्य तु फलमुद्देगमित्यमरः । आधिगच्छ जानोहि ।
 दुर्जनं साहाय्येन सन्तुष्टं कृत्वा पश्चात् ततः केवलं सन्नापागम इति
 भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १८ ॥

आरब्धमिति । अमरैर्देवैः द्विजिह्वं सपें वासुकिमिति यावत्
 अन्यत्र द्विर्भाषणम् एकां कथां निश्चयेन उक्त्वा पश्चात् अन्यथा वादि-
 नमिति यावत् दुर्जनमिति भावः स्वहस्तयित्वा सहायीकृत्य यत्
 अब्धिमथनं ससुद्रविबोद्धनं दृष्टत्कार्यानुष्ठानञ्च आरब्धम् उपक्रान्तं
 तत्र विषमं दारुणं विषमेव गरलमेव अन्यत्र विषदैत्यर्थः यत् जातम्
 उत्पन्नम् ए । तत्परिणामः तस्य अब्धिमथनस्य दृष्टत्कार्यानुष्ठानस्य च
 परिणामः परिपाकः फलमिति यावत् उचितः योग्यः । दुर्जनाश्रयेण
 न किमपि कर्तव्यमिति कञ्चित् प्रति कस्यचित् सख्युरूपदेशः ॥१९॥

आवर्जितेति । रत्या सुरतेन विवशां अल्लमा तनुः शरीरं
 यस्यास्तथाभूतायाः तस्याः कान्तायाः आवर्जिता अखोलिता अल-
 कावयः केशनिचया यत्र तादृशं श्वासेन घननिश्वासेन उद्गतः कम्पः
 यवोस्तयोक्तयोः स्तनयोः अर्पितः दत्तः एकः भुजः करो यस्मिन्
 तथा शिथिलम् अङ्गात् स्वजनम् अशुकं वसनं यस्मिन् तथाभूतं
 श्रयनं क्षरामि । कञ्चित् सहायं प्रति कस्यचित् प्रोषतस्य
 कान्ताप्रशंसालङ्कारमितिदम् ॥ २० ॥

आम्नाङ्कुरोऽयमरुणश्यामलरुधिरस्थिनिर्गतः सुतनु ।

नवकमठकर्परपुटामूर्ध्वैवोर्ध्वं गतः स्फुरति ॥ २१ ॥

आभङ्गुरायबहुगुणदीर्घास्वादप्रदा प्रियादृष्टिः ।

कर्षति मनो मदीयं हृदमीनं वडिशरज्जुरिव ॥ २२ ॥

आलप यथा यथेच्छसि युक्तं तव कितव किमपवारयसि ।

स्त्रीजातिलाञ्छनमसौ जीवितरङ्गा सखी सुभग ॥ २३ ॥

आम्नाङ्कुर इति । हे सुतनु ! सुन्दर ! अरुणा रक्ता श्याम-
बा च रविः कान्तिर्यस्य तथाभूतः अस्थिनिर्गतः अस्थि व्यष्टिः तस्मा-
न्निर्गतः उच्यते इत्यर्थः अयम् आम्नाङ्कुरः चूतकालिका नवः नदीः
यः कमठः कच्छपः तस्य कर्परपुटात् कुलिदेशात् ऊर्ध्वं गतः उच्चमित
इत्यर्थः मूर्ध्वैव स्फुरति राजते । एतेन प्राष्टट्कालोऽयमुपस्थितः,
तस्मात् ते पतिः शीघ्रमागनिष्यतीति कस्याश्चित् सख्या नायिका-
प्रबोधनवचनमिदम् । यद्वा ममायमधैर्यं करः समय उपस्थितः तन्मा-
निनि मानं सुञ्चेति कस्यचित् नायिकां प्रत्याक्षरयम् । अथवा व्रीडा-
करवस्तुन उदुगमकीर्त्तनेन सामान्यनारीसम्भाषणमिदम् ॥ २१ ॥

आभङ्गुरेति । आभङ्गुरं कुटिलम् अप्यं यस्याः तथोक्ता
वङ्गवः गुणाः सौन्दर्यादयः कण्ठरङ्गादयो वा यस्यास्तथाभूता दीर्घा
आयता स्वादप्रदा सुखदायिनी च प्रियाया दृष्टिः तादृशी वडिशरज्जु-
दिव हृदमीनं जलाशयमत्स्यं मदीयं मनः कर्षति हरति । उपमा-
बङ्गारः ॥ २२ ॥

आलपेति । हे कितव ! यथा यथा इच्छसि तथा तथा आलप
कथय, तव युक्तम् उचितं वाच्यावान्ध्याविकेकराहित्येन यथेच्छकथनं
तत्रैव युक्तं नान्यस्येति भावः । किं कथम् अपवारयसि गोपयसि ?
त्वदीयं दुश्चेष्टितमस्त्राभिर्ज्ञातमिति भावः । हे सुभग ! असौ सखी
स्त्रीजातिषु बाञ्छने कलङ्कभूना या एवं ते दुश्चेष्टितं मञ्जते इति
भावः । यतः असौ जीविते जायने रङ्गा रीना साभलपेत्यर्थः एता-

आस्त्रादितोऽसि मोहाहत विदिता वदनमाधुरी भवतः ।

मधुलिप्तक्षुर रसनाच्छेदाय परं विजानासि ॥ २४ ॥

आकृष्टिभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे ।

धन्येन भुजसृणालं ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव ॥ २५ ॥

आरुह्य दूरमगणितरौद्रकेशा प्रकाशयन्ती स्वम् ।

वातप्रतीच्छनपटी वह्नित्रमिव हरसि मां सुतनु ॥ २६ ॥

दृशावस्थायांमपि त्वत्प्रतिप्रकाशनाया जीवितं धारयतीति तव युक्तं
सुभगत्वमिति कस्याश्चित् सख्या नायकं प्रति कथनामिदम् ॥ २३ ॥

आस्त्रादित इति । हे मधुलिप्तक्षुर ! एतेन वाहनीतुर्यम्
अभ्यन्तरे दारुण्येति व्यञ्जते । मोहात् अज्ञानात् आस्त्रादितः भुक्तः
असि तव गुणगुणावविदित्वेन त्वत्सङ्गतिः कर्तेति भावः वत खेदे
भवतः वदनमाधुरी वाङ्माधुर्यं विदिता ज्ञाता, वाक्येनैव केवलं
मनो हरसीति भावः । परं केवलं रसनाच्छेदाय जिह्वाकर्तनाय परं
केवलं विजानासि कथं मया दुष्कृतं कृतमिति मत्समीपे जिह्वां
केवलं कर्तसीति कस्याश्चित् नायिकाया नायकं दुश्चारिणं प्रत्युक्ति-
रियम् ॥ २४ ॥

आकृष्टीति । हे सुभगे ! सौभाग्यवत्त्ववति ! केन धन्येन पुण्य-
वता अन्यत्र धनवता नृपतिना आकृष्ट्या आकषेणेन विमर्दनेनेत्यर्थः
अन्यत्र आक्रमणेन भग्नः कटकः वलयः सैन्यञ्च यस्य तथाभूतं, कटको
वलयोऽस्त्रिवासित्यमरः । प्रकृत्या स्वभावेन कोमलं मृदुलम् अन्यत्र
प्रकृतयः प्रधानपुरुषा अमात्यादयः चन्द्रकोकिलादय इति भावः
कोमला मृदवः यस्य तादृशं तव भुजसृणालं मदनस्य राज्यमिव
प्राज्ञम् । काञ्चित्परिणीतां सुन्दरीं प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ २५ ॥

आरुह्येति । हे सुतनु ! शोभनाङ्ग ! त्वम् अगणितः अलक्षितः
रौद्रकेशः दुःसङ्कलेशः वातपल्लेशो वा यथा तादृशी कती दूरम्
उच्चतं देशं प्रासादांश्छरमिति भावः आरुह्य स्वम् आत्मानं प्रकाश-

आयासः परहिंसा वैतंसिकसारमेय तव सारः ।

त्वामपसार्य विभाज्यः कुरङ्ग एषोऽधुनैवान्यैः ॥ २७ ॥

आनयति पथिकतरुणं हरिण इह प्रापयन्निवात्मानम् ।

उपकलमगोपि कीमलकलमावलिकवलनोत्तरलः ॥ २८ ॥

शयनी वातप्रतीच्छः पटी अतुकूलवायुग्रहणार्थम् उपरि उत्थापिता
जवनिका पादल इति प्रविष्टा वहित्वं नावमिव सां हरिसि आवत्तं
करोपि प्रासादोपरि स्थितां काञ्चित् प्रति कस्याचित् कामिन उक्लि-
रियम् ॥ २६ ॥

आयास इति । वैतंसिकः सांसिकः सांसनीवी व्याध इति
इति यावत् तस्य सारमेयः कुरङ्गः तत्सम्बद्धौ तय आयासः परि-
श्रमः परहिंसा परेषां जीवानां हरिणादीनां हिंसा बधः सारः नात्
काञ्चित्तव फलमिति भावः एष कुरङ्गः सृगः यस्त्वया निहत इति
भावः अधुनैव त्वाम् अपसार्य दूरीकृत्य अन्यैः सांसिकैः विभाज्यः
विभज्य ग्रहणोऽयः । त्वभ्यं काञ्चित्पि अटन्त्या अपरे एतं सृगं खण्ड-
यन्तः यद्दीप्यन्ति त्वया केवल प्राणिहिंसा कतेति फलितार्थः ।
अकार्यं कदापि न कार्यं यदि चात्मोपकारार्थं क्रियते तदापि कथञ्चित्
युज्यते, एकान्निष्फलं तत्कार्यं नैव कदाचन विधेयमिति अपस्तुत-
वर्त्तमानेन प्रस्तुतार्थप्रतिपादनात् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २७ ॥

आनयतीति । कीमला रूपरिचयता इति भावः ये कलमाः
धान्यविशेषाः तेषाम् आवलिः पङ्क्तिः तस्याः कवलने स्यासे भक्षणे इति
यावत् उत्तरलः उत्सुकः इह उपकलमगोपि कलमगोप्या धान्य-
राजिन्याः कस्याञ्चित्तरुण्या इति भावः समीपे आत्मानं प्रापयन्निव
पथिकतरुणं पथिकं तरुणं युवानं पथिकेत्यनेन त्रिरहिलिप्तताञ्च
दोष्यते । आनयति उपस्थाप्रयति कलमगोपिकायाः पथिकतरुणा-
धुनौ मद्दालोकनयत्तस्य सव्यगपगमो भविता तेन च मया सुखेन कलमा
भक्षणीयाः तद्धोभेन चाप ततः पथिकागमनं ततश्च कलमगोपिका-

आमीदेव यदार्द्रः किमपि तदा किमयमाहतीऽप्याह ।
 निष्ठुरभावाद्धुना कटूनि सखि रटति पटह इव ॥ २९ ॥
 आज्ञाकरश्च ताडनपरिभवसहनश्च सत्यमहमस्याः ।
 न तु शीलशीतलेयं प्रियेतरद्वक्तुमपि वेद ॥ ३० ॥
 आधाय दुग्धकलशे मन्थानं श्रान्तदोर्लता गोपी ।
 अप्राप्तपारिजाता दैवे दोषं निवेशयति ॥ ३१ ॥

सक्तौ तल्लोभनिष्ठत्तिर्भविता तदत्र न मे कापि गङ्गेति धियेति भावः ।
 एवञ्चात्परचासहकतेष्टसिद्धिः पशुनापि कर्तुं ज्ञायते का कथा
 मनुष्याणां तस्मात् मनुष्यैरपि एवमेवं प्रवर्त्तितव्यमिति भावः । अप्र-
 स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

आमीदिति । हे सखि ! अयं नायकः यदा अर्द्रः प्रणयपरतन्त्र
 इत्यर्थः एवं आमीत् तदा आहूतोऽपि मया ताडितोऽपि किं किमपि
 आह ? न किमपि आह्वेयर्थः । अधुना निष्ठुरभावात् प्रेमापगमेनेति
 भावः अन्यत्र शुक्लभावात्त्वर्थः पटह इव आनक इत्यवाद्येनेद इव,
 आनक पटहाऽस्त्रान्त्यमरः । कटूनि दुर्वर्चांसि रटात वाक्त्त अन्यत्र
 निष्ठुरं ध्व तात्वर्थः । पटहस्य अर्द्रत्वे शब्दराज्यं पसिद्धम् ।
 कस्याश्च मूर्खी भति विरक्तनायकव्यवहारकथनक । उपमालङ्कारः
 ॥ २९ ॥

अज्ञाकर इति । अहम अस्यास्तव सख्या इति शपः आज्ञा-
 करश्च आज्ञाधाराश्च ताडनपरिभवसहश्च प्रहारः मत्सहश्च सत्यं
 तत्त्वतः अस्मात् पः तु किन्तु शीलशीतला शीतलत्वमवा इयं प्रिये-
 तरत् अप्येवं वक्तुमपि न वेद न जानाति कारुण्यं सखीं तव
 दुष्टेष्टिं सा का कं करिष्यतीति वादिनीं प्रति नायकस्य स्वकान्ता-
 प्रशंसनवचनमिदम् ॥ ३० ॥

आधायति । गोपी काचिद् गोपान्नादुग्धकलशे क्षीरकुम्भे
 अन्यत्र दुग्धोदधौ मन्थानं मन्थनदण्डम् आधाय निधाय श्रान्ता आशो-

आस्तां मानः कथनं सखीषु वा मयि निवेद्यदुर्विनये ।

श्रियिलितरतिगुणगर्वा ममापि सा लज्जिता सुतनुः ॥३२॥

आवर्तेरातर्पणशोभां डिण्डीरपाण्डुरैर्दधती ।

गायति मुखरितसलिला प्रियसङ्गममङ्गलं सुरसा ॥ ३३ ॥

ङनेनेति भावः दोर्बता भुजलता यस्यास्तथाभूता सती अप्राप्तः पारि-
जातः सुरतरुविशेषः अन्यत्र नवनीतं यथा तादृशी अतएव दैवे भाग्ये
दोषं निवेशयति व्यर्पयति । सुरतप्रसङ्गेऽपि अकृतार्थायाः कस्याश्चि-
दुक्तिरिति ध्वन्यते । कृतप्रयत्नस्यापि अकृतकार्यता भाग्याधीनेति
भावः ॥ ३१ ॥

आस्तामिति । निवेद्यः कथनीयः दुर्विनयः दुश्चेष्टा परनारी-
सङ्गादिरूपः यस्य तादृशे मयि मानः कोपः सखीषु वा कथनं मदप-
राधस्येति शेषः आस्तां तिष्ठतु नैव तथा मानः कृतः न वा सखीषु
मदपराधः कथित इति भावः । सा सुतनुः शोभनाङ्गी श्रियिलितः
सुखानां नीतः रतिगुणानां गर्वा यथा तादृशी सती अभिमानवशा-
दिति भावः लज्जिता । मया सह यथायथं सुरतव्यापारः न कृत
इति भियेति भावः । एतादृशी सुयीला मत्प्रियेति कस्याश्चित् सखार्यं
प्रत्युक्तिः ॥ ३२ ॥

आवर्तेरिति । काचित् सुरसा रसवती डिण्डीरपाण्डुरैः
फेनशुभ्रैः, डिण्डीरोऽम्बिकफः फेन इत्यमरः । आवर्तेः जलमविशेषैः,
स्यादावर्त्तेऽम्बिकां भ्रम इत्यमरः । आतर्पणस्य सम्यक् तप्तेः सम्यरि-
तोषस्येत्यर्थः उक्तास्येति यावत् शोभां दधती मुखरितं शब्दितं हस्त-
तावेनेति भावः सलिलं यथा तथाभूता सती प्रियसङ्गमस्य अचिरभाविन
इति भावः मङ्गलं गायति । भाविप्रियसङ्गमस्योक्तासात् जल-
क्रीडाच्छलेन कस्याश्चित् मङ्गलगानवर्थनमिदम् ॥ ३३ ॥

इकारादिः ।

इथमुद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोचं च विदधती पुरतः ।
 न विजानीमः किं तव वदति सपत्नीव दिननिद्रा ॥ १ ॥
 इदमुभयभित्तिसन्ततहारगुणान्तर्गतैककुचमुकुलम्
 गुटिकाधनुरिव बालावपुः स्मरः श्रयति कुतुकेन ॥ २ ॥
 इह शिखरिशिखरावलम्बिनि विनोददरतरलवपुषि
 तरुहरिणे ।

पश्याभिलषति पतितुं विहृगी निजनीडमोहेन ॥ ३ ॥

इयामिति । इयं दिननिद्रा टिवास्त्रप्रः सपत्नीव तव उद्गतिम्
 उत्थानम् अन्यत्र उद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोचं नयननिमीलनम् अन्यत्र
 नेत्रविक्रान्तम् एकत्रालस्यादन्यत्र विद्वेषादिति भावः । विदधती कुर्वती
 पुरतः अर्पणैः तवेति शेषः किं वदति कियन्तं तिरस्कारं करोति
 न जानीमः तस्मात् शयनात् उत्तिष्ठेति ध्वन्यते । नायिकां सुरतत्रा-
 न्तसुप्रतां प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ १ ॥

इदमिति । उभयभित्तौ उभयपार्श्वे सन्ततो विस्तृतो यो हार-
 गुणः माल्यदाम तस्य अन्तर्गतः मध्यवर्ती एकः कुचमुकुलः यस्य
 तथाभूतं वैकल्पिकमालान्तर्गतस्तनमुकुलमिति भावः इदं बालायाः
 मुग्धायाः वपुः शरीरं स्मरः कामः गुटिकाधनुः गुटिकारूपं शस्त्रमिव
 कुतुकेन आनन्देन श्रयति अवलम्बते तादृशवपुषः स्मरोद्दीपकत्वा-
 दिति भावः ॥ २ ॥

इहेति । इह अस्मिन् विनोदेन उल्लासेन दरमोषत् तरु-
 चपलं वपुर्वस्त्रं तथाभूते तरुहरिणे शास्त्राद्यने शिखरिणः वृत्तस्य,
 तरुशैली शिखरिण्यावत्वमरः । शिखरम् अयम् अवलम्बत इति
 तथोक्ते सति विहृगी पक्षिणी निजं बत् नीडं कुलायः, कुलायने
 बीडमस्त्रियामित्वमरः । तस्य मोहेन अभेष पातितम् अभिलषति
 पश्य ॥ ३ ॥

इक्षुर्नदीप्रवाहो द्यूतं मानग्रहश्च हे सुतनु ।
 भ्रूलतिका च तवेयं भङ्गे रसमधिकमावहति ॥ ४ ॥
 इन्दोरिवास्य पुरतो यद्विमुखी सापवारणा भ्रमसि ।
 तत्कथय किं नु दुरितं सखि त्वया ह्याययेव कृतम् ॥ ५ ॥
 इह कपटकुतकतरलितदृशि विश्वासं कुरुङ्ग किं कुरुषे ।
 तव रभसतरलितेयं व्याधबधूर्वालधी वलते ॥ ६ ॥

इक्षुरिति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! इक्षुः नदीप्रवाहः द्यूतं ते तव मानग्रहश्च कोपावलम्बनश्च इयं भ्रूलतिका च भङ्गे चर्षये तरङ्गसञ्चलने पराजयकरणे अपगमे वक्रनापादने च अधिकं रसम् आस्वादं शोभासु उल्लासम् आनन्दं चारुताञ्च आवहति गृह्णाति । अत्र प्रस्तुताः स्तुतानामेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरयम् ॥ ४ ॥

इन्दोरिति । हे सखि ! इन्दोरिव चन्द्रस्येव अस्य प्रियस्य पुरतः क्षयतः विमुखी परावृत्तवदना अन्यत्र पराङ्मुखी सापवारणा कृता-वगुणहना अन्यत्र तिरोधानं गता यत् भ्रमसि इतस्ततः सञ्चरसि तत् तस्मात् त्वया ह्याययेव किं नु वितर्के दुरितं दुष्कृतं कृतम् ? यथा ह्याया चन्द्रसंज्ञधाने विमुखी भवति तथा एतादृशकालसन्निधौ ते विमुखता दुष्कृतप्रकजनितेति भावः तस्मात् मानं त्यक्त्वा एनं रञ्जयेति नायिकां प्रति मन्त्र्या उक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

इहोत । हे कुरुङ्ग ! हरिण ! कपटेन यत्कीलेन कृतिभेषेत्यर्थः कुतूकेन उल्लासने तरलिते सञ्चलिते दृशौ नयने यस्याः तथाभूतायाम् इह अस्यां व्याधबध्वं किं कथं विश्वासं कुरुषे ? नैव विश्वासः कार्य इति भावः । रभसं चर्षये त्वत्प्राप्तयेति भावः तरलिता उल्लासिता इयं व्याधस्य स्रगयोः बधूः कान्ता तव बालधौ पुच्छे वलते लगति त्वङ्गधार्ते त्वः प्रलाभयतीति भावः । दुश्चारिण्या सायया लोकः प्रताप्यते तस्मात् त्वत्परिचरितैर्भवितव्यमिति अप्रस्तुतप्रसंखालङ्कारः ॥ ६ ॥

इह वहति बहुमहोदधिविभूषणा मानगर्वमियसुर्वी ।
देवस्य कमठमूर्तेर्न पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति ॥ ७ ॥

ईकारादिः ।

ईर्थाः शीघ्रज्वलितो निजपतिसङ्गं विचिन्तयंस्तस्याः ।
च्युतवसनजघनभावनसान्द्रानन्देन निर्वामि ॥ १ ॥

इहेत । वहवः महोदधयः समुद्राः विभूषणानि अलङ्काराः
यस्याः तथाभूता इयम् उर्वी पृथिवी इह जगति मानगर्वं महती
अहं न मनुष्या कापीति स्वपरिभाषस्य अलङ्कारं वहति करोती-
त्यर्थः किन्तु कमठमूर्तेः कूर्मरूपिणः देवस्य विष्णोः निखिलं समप्यमपि
पृष्ठं न आप्नोति न व्याप्नोति सर्वशरीरव्यापनं दूरापास्तमिति भावः ।
पक्षे वहवः महोदधयः उत्सवसमुद्राः महोत्सवा इति यावत्,
मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः महोत्-
सवश्रियं वहतीति भावः इयम् उर्वी महती नारी मानगर्वम् अहम्
अतिमानवतीति गर्वम् अलङ्कारं वहति किन्तु कमठमूर्तेः कमठवत्
कठिनदेहस्य निष्ठुरस्येति भावः देवस्य क्रीडाशोबस्य कान्तस्येति
भावः निखिलं पृष्ठमपि साम्मुख्यं दूरापास्तमिति भावः न आप्नोति
न लभते इत्यर्थः । पत्न्या अनादृताया मानो विफल इति भावः ।
अलङ्कारिणीं मानिनीं दुर्भगां प्रति कस्याश्चिदुक्तिः ॥ ७ ॥

ईर्थेति । तस्याः कान्तायाः निजपतिसङ्गं विचिन्तयन् भावयन्
ईर्थाया अज्ञान्या यः रोषः क्रोधः तेन ज्वलितः सन्तप्तः सन् तस्याः
प्युतं स्वचितं वसनं वस्त्रं यस्मात् तथाभूतं यत् जघनं कटिपुरो-
भागः तस्य भावनेन ध्यानेन यः सान्द्रः निविडः आनन्दः तेन
निर्वामि सन्तापं निवारयामि । कस्यचित् परनादिकासक्तस्य सखायं
पत्न्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

ईश्वरपरिग्रहोचितमोहोऽस्यां मधुप किं सुधा पतसि ।
 कनकाभिधानसारा वीतरसा कितवकलिकीयम् ॥ २ ॥
 ईषद्वशिष्टजडिमा शिशिरे गतमात्र एव चिरमङ्गैः ।
 नवयौवनेव तन्वी निषेव्यते निर्भरं वापी ॥ ३ ॥

ईश्वरेति । हे मधुप ! भ्रमर ! ईश्वरस्य हरस्य महाजनस्य च
 परिग्रहः अङ्गीकारः अहणमिति यावत् तेन उचितः मोहः भ्रमः
 यस्य तादृशस्त्वं यतोऽयम् ईश्वरेण परिगृहीतः ततोऽयं विशेषगुण-
 शालिनीति अन्यत्र महाजनेन परिगृहीतेयं ततः समीचोनेति भ्रमश्च
 उचित एवेति भावः । अस्यां कितवकलिकायां किं कथं सुधा पृष्ठा
 पतसि इयं कितवस्य धूसूरस्य कलिका, उन्मत्तः कितवो धूर्त्तौ धूसूरः
 कनकाङ्गय इत्यमरः । कनकाभिधानं कनक इति संज्ञा सारः
 श्रेष्ठांशः यस्याः तादृशी अतएव वीतरसा नीरसा अन्तःसारशून्या
 इत्यर्थः । महत्परिगृहीतेति बुद्ध्या नास्यां प्रणयः कार्यः यतो नेयं
 रसवतीति कस्याश्चित् कञ्चित् तथासक्तमनसं प्रत्युक्तिः । अपस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

ईषदिति । शिशिरे शीतर्त्तौ गतमात्र एव समाप्तावेव यसन्नावि-
 भावसमये इति भावः ईषत् अल्पं यथा तथा अशिशिष्टः जडिमा
 जाद्यं शैत्वमित्यर्थः यस्यास्तथोक्ता नातिशीतोष्णेत्यर्थः नवयौवना
 तन्वी लघाङ्गीव वापी दीर्घिका चिरं सततम् अङ्गैः सम्भोगाङ्ग-
 भूतैः अक्चन्दनादिभिः अवगाहमाङ्गभूतैः सन्तरणादिभिश्च निर्भरम्
 अत्यन्तं यथा तथा निषेव्यते भुज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

उकारादिः ।

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि ।
 अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥ १ ॥
 उपनीय यन्नितम्बे भुजङ्गमुच्चैरलम्बि विबुधैः श्रीः ।
 एकः स मन्दरगिरिः सखि गरिमाणं समुद्वहतु ॥ २ ॥
 उल्लसितलाञ्छनीऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।
 आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितक्षीरः ॥ ३ ॥

उल्लसितेति । हे रुचिराङ्गि सुन्दरि ! उल्लसिता भ्रूः धनुषि-
 यस्य तथाभूतेन तव पृथुना विशालेन लोचनेन अचला अपि चाञ्चल्य-
 रहिता अपि के महान्तः जना न चञ्चलभावं चापत्यम् अपैर्य-
 नित्यर्थः न आनीताः न सम्यक् प्रापिता ? अपितु सर्व एव अधी-
 रतां नीता इत्यर्थः । तव कटाक्षपातेन के धैर्यं न त्यजन्तीति न
 जानीम इति भावः । पृथुना राज्ञा महान्तः पर्वताः पृथिवीदोहन-
 समये समवेताः कृता इति च पौराणिकी वार्ता ध्वन्यते ॥ १ ॥

उपनीयेति । हे सखि ! विबुधैर्देवैः यस्य मन्दरगिरेः मन्थनदण्ड-
 भूतस्येति भावः नितम्बे कटके अन्यत्र यास्यन् नितम्बे भुजङ्गं सर्पं
 वासुकिमिति यावत् अन्यत्र शिटं कान्तमिति भावः उपनीय संसृज्य
 प्रापयित्वा च उच्चैः सहती श्रीः लक्ष्मीः शोभा च अलम्बि प्राप्ता
 स एकः केवलः मन्दरगिरिः मन्दरपर्वतः विशालतया पर्वततल्ल्यो
 नितम्बश्च गरिमाणं गौरवं समुद्वहतु प्राप्नोत । कान्तसम्भूज्यमाना
 एव कान्ता गौरवशास्त्रिणीति कल्याणश्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । अपस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितम् उद्भासितं लाञ्छनं चिह्नं कलङ्क
 इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ज्योत्स्नावर्षी चन्द्रिकावर्षणशोखः अयं
 सुधाकरः चन्द्रः आसक्तः संलग्नः कृष्णस्य चटुषो यत्न तादृशः
 प्रकटितम् उद्गुमीथं क्षीरं येन तथोक्तः क्षीरवर्षीत्यर्थः शकट इव

उपचारानुनयास्ते कितवस्योपेक्षिताः सखीवचसा ।
 अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवायामि ॥४॥
 उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपवीततां नीतम् ।
 पुरुषायितवैद्गध्यं व्रीडावति कैर्न कलितं ते ॥ ५ ॥
 उड्डीनानामेषां प्रासादात्तरुणि पक्षिणां पङ्क्तिः ।

शकटनासा अक्षुरविशेष इव स्फुरति दीप्यते । शकटाक्षुरः क्षीरदानेन
 लष्णं प्रबोभयित्तुभागतः तत्पदाघातेन निष्ठुर इति पौराणिकी
 वार्त्ता । नायम् अभिसारसमयः अधुना अभिसरणे कलङ्क एव
 भवितेति कस्याश्चित् काश्चिदभिसरणोद्यतां प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

उपचारेति । सखीवचसा सख्युपदेशेन कितवस्य धूर्त्तस्य कान्त-
 स्येति भावः ते उपचारानुनयाः कपटमान्वनवचनानि उपेक्षिताः
 अगणिता इत्यर्थः तदीयमनुनयवचो न श्रुतमिति भावः अधुना स
 यदि निष्ठुरमपि सान्त्वनं दूरापास्तमिति अप्रियवदार्थः । वदति
 निर्भर्त्सयतीत्यर्थः तदपि कलिकैतवात् कलहव्याजात् यामि गच्छामि
 तत्समीपमिति शेषः । नाहमिदानीं तेन विना स्यात् शक्नोमि
 किं मे मानेन सख्युपदेशकतेन, तेन सह कलहं करिष्यामीत्यच्छलेन
 तत्समीपं गच्छामीति कस्याश्चित् नायकाप्राप्त्या स्वतोमानभङ्गनपूर्वकं
 तत्समीपगमनोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उपवीति । हे व्रीडावति लज्जार्थाले ! उपसि प्रभाते उपवी-
 ततां यच्चस्त्वतां नीतं प्रापितं मुक्तादास सौक्तिकहारं परिवर्तयन्त्या
 विपर्यासयन्त्या यथायथं विन्यस्यन्त्या इति भावः तवेति शेषः पुरुषा-
 यितवैद्गध्यं विपरीतरतवैचित्र्यं कैः जनैः न कलितं नावधारितम्
 अपितु सर्वैरेवेत्यर्थः । उपवीतस्य पुरुषचिह्नत्वादिति भावः । सख्या
 नायिकां प्रात परिहासोक्तिरियम् ॥ ५ ॥

उड्डीनेति । हे तरुणि युवति ! प्रासादात् हस्यं स्थलविशेषात्

विस्फुरति वैजयन्ती पवनच्छिन्नापविद्धिव ॥ ६ ॥

उज्जागरितभ्रामितदन्तुरदलरुद्धमधुकरप्रकरे ।

काञ्चनकेतकि मा तव विकसतु सौरभ्यसम्भारः ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः किमतिक्रान्तं चिन्तयसि निस्तरङ्गाक्षि ।

क्षुद्रापचारविरसः पाकः प्रेम्णो गुडस्यैव ॥ ८ ॥

उल्लानानाम् उत्पतितानाम् एषां पक्षिणां पङ्क्तिः श्रेणी पवनेन वायुना छिन्ना अतएव अपविद्धा ध्वजदण्डात् विस्थिता वैजयन्तीव पताकेव विस्फुरति विशेषेण राजते । नायिकां प्रति सख्या उपनायकस्य सङ्घे तस्य लग्नमनं भङ्ग्या सूच्यते ॥ ६ ॥

उज्जागरितेति । हे काञ्चनकेतकि ! स्पर्णकेतकवते ! उज्जागरिता उल्लङ्घिता अतएव भ्रामिता कारितभ्रमणा दन्तुरैः उच्चतैः दलैः रुद्धैः निरोधं नीता मधुकरप्रकरा भ्रमररुद्धा यथा तादृशि । तव सौरभ्यसंभारः सौगन्ध्यनिचयः सदुगुणनिकरश्च मा विकसतु न प्रसरतु । अपस्तुतप्रशंसया कस्यचित् काञ्चित् नायिकां विरक्तीकृतनायिकां प्रति अभिगापवचननिदम् ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः गति । नास्ति तरङ्गः अपाङ्गचलनादिव्यापारः ययोस्तथाप्यते अक्षिणी नयने प्रत्यास्तत्सव्युद्धौ । उल्लसिता उल्लिता भ्रूः यथा तादृशा सती अतिक्रान्तम् अतीतं वस्तिति शेषः किं कथं चिन्तयसि ? गताक्षुभोचनचनार्थकनिर्गत भावः । गुडस्यैव प्रेम्णः पाकः परिणामः क्षुद्रस्य नाचस्य अपचारेण दौशील्याचरणे-नेत्यर्थः कन्यत्र क्षुद्राणां माञ्जनाणाम् अपचारेण सम्बन्धेन विरसः विस्वादः भवतीति शेषः । क्षुद्रेण सङ्घे प्रेमकरणं परिणामविरसमिति फलितार्थः । त्वया क्षुद्रेण सङ्घे प्रणयः कृतः तस्मात्ते ईदृशी गतिरिति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः । क्षेपानुभूषितोपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

उद्दिश्य निःसरन्तीं सखीमियं कपटकोपकुटिलभ्रूः ।
 एवमवतंसमाक्षिपदाहृतदीपो यथा पतति ॥ ९ ॥
 उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः ।
 कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदीप इव ॥ १० ॥
 उन्नमनोपनिवेशनशयनपरावृत्तिवलयनचलनेषु ।
 अनिशं स मोहयति मां हृत्तग्नः श्वास इव दयितः ॥ ११ ॥

उद्दिश्येति । इयं कपटेन कृत्विभेण कोपेन कुटिला भ्रूयस्या-
 स्तथाभूता सती निःसरन्तीं गृह्णात् निर्गच्छन्तीं सखीम् उद्दिश्य लक्ष-
 यित्वा एवम् इत्यम् अवतंसं कर्णभूषणीभूतं कुसुममिति शेषः व्याक्षि-
 पत् अमुञ्चत् यथा येन प्रकारेण आहृतश्चासौ दीपश्चेति व्याहृत-
 दीपः दीप आहृतः सञ्चित्यर्थः पतति । परिहासतः निर्गच्छन्त्या
 अपि ब्रह्मास्ताडनच्छलेन दीपनिर्वापणादस्मा रतौत्सुक्यं व्यज्यते ॥ ९ ॥

उदित इति । उदितोऽपि तपनः सूर्यः तुहिनगहने हिमा-
 च्छन्ने गगनप्रान्ते कठिनेन घनेन घृतपूरणे घृतनिचयेन पूर्णे शरावश्य
 शिरसि प्रदीप इव न दीप्यते न राजते । शीतलप्रकृतौ न कटाचित्
 क्रोधादिरिपुणां विकास इति बद्धेषु सृजनेषु मध्ये एकेन दुर्जनेन न
 किमपि दौर्जन्यं कर्तुं शक्यते इति मूर्खबद्धलेषु देशेषु नैकस्य विदुषः
 सम्माननेत्यादयो बहुवो विषया व्यज्यन्ते ; कस्यचित् कसपि महान्तं
 नीचजनकृतानादरं प्रति सान्त्वनयाक्यम् ॥ १० ॥

उद्दुग्मनेति । स दयितः कालः हृत्तग्नः हृदयस्थितः श्वास
 इव तटास्वरोगविशेष इव उद्दुग्मनम् उत्थानम् उपनिवेशनं शयनं
 परावृत्तिवलयनं पार्श्वपरिवर्तनं चलनं गतिः तेषु अनिशं सततं मां
 मोहयति व्याकुलीकरोति । तस्याप्राप्तौ न मम क्वचिदपि विषये
 प्रवृत्तिरिति शोभं, तत्समागमाय यत्नः कार्य इति कयाचित्
 सखीं प्रत्युच्यते । उपमाबद्धारः ॥ ११ ॥

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाज्ज्ञानङ्गभीतयोर्युनीः ।

अकलितमनसोरेका दृष्टिदूर्ती निरुष्टार्था ॥ १२ ॥

उत्तमभुजङ्गसङ्गमनिस्सन्दनितम्बचापलस्तस्याः ।

मन्दरगिरिरिव विबुधैरितस्ततः क्लृप्यते कायः ॥ १३ ॥

उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयश्चिकित्सके हलिकः ।

शीणं सोमार्धनिभं बधूस्तने व्याधिसुपजातम् ॥ १४ ॥

उज्झितेति । उज्झितस्याजितः सौभाग्यमदः वाङ्मध्यगर्वः यथा तथाभूता या स्फुटा प्रकटा याच्ञा मन्मनोरथं पुरयेति प्रार्थना अनङ्गः कामश्च ताभ्यां भीतयोः स्फुटप्रार्थनायां सौभाग्यमदहानिः अस्फुटप्रार्थनायाञ्च मदनबाधेत्युभयथापि त्वस्तयोरिति यावत् अतएव अकलितम् अनिर्द्धारितं मनो ययोः तादृशयोरविदितभावयोरित्यर्थः । यूनोस्तरुणयोः एका केवला दृष्टिः परस्परालोकनविशेष इत्यर्थः निरुष्टार्था उभयोर्भावप्रकाशिनो दूती । तदुक्तं दर्पणे । उभयोर्भावसुक्ष्मीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निरुष्टार्थस्तु स ह्यतः ॥ इति । दृष्ट्याैव तयोः परस्परामिप्रायप्रकटनमिति भावः ॥ १२ ॥

उत्तमेति । तस्याः कान्तायाः कायः शरीरम् उत्तमेन उत्कृष्टेन भुजङ्गेन विटेन जारेणेति यावत् अन्यत्र सर्पेण वासुकिनेति यावत् यः सङ्गमः सम्बन्धः तेन निस्सन्दं निश्चलं गतमिति यावत् नितम्बस्य कटिदेशस्य अन्यत्र कटकस्य चापलम् अपरभुजङ्गसङ्गमे व्यौत्सुक्यम् अन्यत्र व्ययथास्थितिरूपं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्यमरः । विबुधैर्देवैः अन्यत्र सुरतक्रीडाशीलैः मन्दरगिरिरिव इतस्ततः क्लृप्यते । काचित् साधारणो अन्यैर्भुज्यमानापि एकस्मिन्नेव यूनिसमासक्तेति भावः । उपमाबङ्कारः ॥ १३ ॥

उपनीयेति । हलिकः हलजीवी कृषीबल इत्यर्थः कलमानां धान्यविशेषाणां कुडवं परिमाणविशेषं पञ्चालनिचयं वा उपनीय

उन्मुकुलिताधरपुटे भूतिकणत्रासमीलिताधीक्षि ।

धूमोऽपि नेह विरम भ्रमरोऽयं श्वसितमनुसरति ॥ १५ ॥

उपरि परिप्लवते मम बालेयं गृह्णिणि हंसमालेव ।

सरस इव नलिननाला त्वमाशयं प्राप्य वससि पुनः ॥ १६ ॥

समीपं नीत्वा चिकित्सकस्येति शेषः सभयः सन् चिकित्सके चिकित्-
सकं प्रतीत्यर्थः बध्ना भस जायाया इत्यर्थः स्तने शोथं रक्तवर्णं
सोमार्द्धनिभम् अर्द्धचन्द्राकारं व्याधिं रोगम् उपजातं संघतं कथ-
यति । एतादृशोऽर्थं मूढः यत् बध्नाः परपुरुषभक्तायाः स्तने नखक्षत-
चिह्नं रोगत्वेन निरूपयति तस्मात् एतत्कान्तासङ्गमे नात्यापि
शङ्का कार्याति काञ्चित् प्राति कस्याश्चिद् दूत्या उक्तिरियम् ॥ १४ ॥

उन्मुकुलिताति । उन्मुकुलितम् उत्कृष्टं सुकुलमिवाचरितम्
अधरपुटं यस्यास्तत्सन्बुद्धौ अग्निज्वालायाय फूत्कारकरणदिति भावः
भूतीनां भस्मनां, भूतिर्भस्मनि सम्पदोत्वमरः । कथात् यस्मासः भयं
तेन मीलितं अर्द्धाक्षिणी नेत्रार्द्धं यथा तथाभूते ! इह अस्मिन्
प्रदेशे धूमोऽपि अपरत्वान्यव्यवच्छेदकः । न अस्ताति शेषः तस्मात्
विरम निवर्त्तन्न मनःसङ्कल्पसम्भोगादिति भावः अयं भ्रमरः श्वसितं
ते निःश्वासम् अनुसरति । एतेन पातस्ते त्वद्भिप्रायमवगच्छतीति
सावधानया त्वया भवितव्यमिति कयाचित् सख्या काचित् जारसङ्गम-
मननेन ससञ्ज्ञिता संबोध्यते ॥ १५ ॥

उपरोति । हे गृह्णिणि गृह्णस्वामिनि ! एतेन आद्रातिशयो
व्यज्यते । इयं बाला हंसमालेव सरस इव मम उपरि परिप्लवते
आमज्जते सन्नरति च । पुनः किन्तु त्वं सरसः नलिननाला पद्म-
नालमिव मम आशयं हृदयम् अन्यत्र अभ्यन्तरमित्यर्थः प्राप्य वससि
अर्धातिष्ठसि । त्वय्येव ममान्तरिकं प्रेम अस्यान्तु बालायां वाह्यमिति
न त्वया शङ्कितव्यमिति कस्याचित् गृह्णिणी प्रत्युक्तिः । उपमाब-
न्धनः ॥ १६ ॥

उत्कम्पधर्मपिच्छिलदोःसाधिकहस्तविच्युतचौरः ।

शिवमाशास्ते सुतनु स्तनयोस्तव चञ्चलाञ्चलयोः ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तबाहुदर्शितभुजमूलं चूतमुकुल मम सख्या ।

आकृष्यमाण राजति भवतः परमुच्चपदलाभः ॥ १८ ॥

उच्चकुचकुम्भनिहितो हृदयं चालयति जघनलग्नायः ।

अतिनिम्नमध्यसंक्रमदारुनिभस्तरुणि तव हारः ॥ १९ ॥

उत्कम्पेति । हे सुतनु सुन्दरि ! उद्गुतः कम्पो यस्य तथाभूतः
तथा धर्मेण खेदेन पिच्छिलः सार्त्तिकभावोदयादिर्ना भवः दोःसा-
धिकस्य प्रहरिणः यः हस्तः तस्मात् विच्युतः विभ्रष्टः चौरः तस्कारः
चञ्चलम् अञ्चलं वसनप्रान्तभागः ययोः तथाभूतयोः तव स्तनयोः
शिवं मङ्गलम् आशास्ते आकाङ्क्षति । अभिसरन्त्यास्तव तथाविध-
स्तनमण्डलदर्शनात् कासावेशेन सञ्जातोत्कम्पस्वेदात् प्रहरिणः हस्तात्
तस्कारः विच्युतः सन् त्वया कृतं खल्य प्राणरक्षणं मन्यमानः तव
कुचावाशिषा सम्बुद्धयतीति फलितम् । एतेन त्वया अभिसारः कृत
इति कस्यचित् कञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तेन उन्नमितेन बाहुना दर्शितं भुजमूलं
यस्मिन् तद् यथा तथा मम सख्या आकृष्यमाण चूतमुकुल ! भवतः
परमतिशयेन उच्चपदलाभः उत्कण्ठगतिलाभः राजति शोभते मुकु-
लेति सम्बोधनेन नायकस्य अन्याङ्गनाभोगराहित्यं नवयौवनवचञ्च
ध्वन्यते । मत्सख्या त्वां प्रति समासक्त्या तव सुखातिशयः अशक्यं
भावीति कस्याश्चित् कञ्चित् युवानं प्रति वचनम् । मुकुलादेराकर्ष-
णोत्तरमोचनात् ऊर्ध्व गतिर्जायते इति प्रसिद्धिरत्नानुसन्धेया ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १८ ॥

उच्चेति । हे तरुणि ! उच्चयोरुच्चतयोः कुचकुम्भयोर्निहितः
विन्यस्तः कुम्भपदेनाधिककार्ठिन्यं कुचयोर्दोषितेः । जघने कटिपुरो-
भागे जघनं संपन्नम् अयं यस्य तथाभूतः अयं तव हारः अतिनिम्नम्

उल्लसितशीतदीधितिकलोपकण्ठे स्फुरन्ति तारौघाः ।

कुसुमायुधविधृतधनुर्निर्गतमकरन्दविन्दुनिभाः ॥ २० ॥

उपनीय प्रियमसमयविदं च मे दग्धमानमपनीय ।

नर्मोपक्रम एव क्षणदे द्रुतीव चलितासि ॥ २१ ॥

अतिनतं यत् मध्यं तस्य निम्नदेशोल्लङ्घनाय यत् काष्ठं दीयते तत्
संक्रमदारु तत्सदृशः सन् हृदयं मनः दृष्टुरिति शेषः चाख्यति
चञ्चलं करोति । अन्योऽपि संक्रमदारुणा चक्रन् चञ्चलदेहो भवतीति
प्रसिद्धिः । तव कुचयोरुपरि हारदर्शनेन लोकस्तत्सङ्गममाकाङ्क्षतीति
कस्याञ्चित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १९ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितः सुरतसुखात् ध्यानन्दपर्य्य इति भावः
यः शीतदीधितिचन्द्रः नायिकाया सुखमित्यतिशयोक्तिः । तस्य कले
मधुरं यत् उपकण्ठं कण्ठसमीपं तस्मिन् ताराणां नक्षत्राणां ओघाः
निचयाः खेदविन्दव इत्यतिशयोक्तिः । कुसुमायुधेन कामेन विधृतं
यत् धनुः प्रौष्पमिति भावः तस्मात् निर्गता ये मकरन्दविन्दवः कुसुम-
रसकणाः तन्निभाः तत्सदृशाः स्फुरन्ति प्रसरन्ति । सुरतश्चमार्त्ता-
मपि एनां बोध्यं कामिनः पुनः सङ्गमाय यतन्ते इति भावः ।
कस्याञ्चित् कञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति ॥ २० ॥

उपनीयेति । हे क्षणदे क्षणम् उत्सवं ददातीति तत्सम्बुद्धौ
हे निशे इत्यर्थः, त्रियामा क्षणदा क्षणेष्वमरः । असमयविदं काला-
नभिन्नं प्रियम् उपनीय सत्सन्निधिमानोवेत्त्यर्थः मे मम दग्धमानं
विफलाभिमानम् अपनीय निरस्य च द्रुतीव नर्मणः विहारस्य उप-
क्रम एव व्यारम्भ एव चलितासि प्रभाता असि । उपमालङ्कारः ।
कस्याञ्चित् प्रियतत्प्रप्राप्तावपि रात्यवसानात् अलम्बसमागमसुखायाः
खेदवचनमिदम् ॥ २१ ॥

उत्तमवजितैकगतिः करीव सरसीपयः सखीधैर्यम् ।

आस्क्रान्दितोरुणा त्वं हस्तेनैव स्पृशन् हरसि ॥ २२ ॥

—
जकारादिः ।

जडामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि ।

सर्वंसहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥ १ ॥

उत्तमेति । उत्तमवजितानाम् एकगतिरद्वितीयान्त्रयः अतिप्रिय इत्यर्थः त्वम् आस्क्रान्दितौ मर्दितौ जहू जङ्गे येन तथोक्तेन अन्यत्र आस्क्रान्दितः स्पृष्टः जरुः सजङ्गा येन तथोक्तेन अतिविशालेनेत्यर्थः । हस्तेनैव भुजेनैव अन्यत्र शुगुडादगुडेनैवेत्यर्थः करीव हस्तोव सरसी-पयः सरोवरजलं सख्या धैर्यं हरसि । एवकारेणालिङ्गनादिषु का कथोति श्यज्यते । मत्सखी तव तादृशेन हस्तसंस्पर्शेनैव त्वयि अतुरक्ता जातेति कञ्चित् प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । उपमाबह्वारः ॥२२॥

—
जडेति । हे सर्वंसहे पृथ्वि ! एतेन तव सर्वंसहनक्षमत्वं सूच्यते । अमुना कमठेन जडा उद्धृता अथच परिणीता त्वं पृष्ठे लग्नाऽपि पृष्ठोपरिस्थितापि अस्मैवेति शेषः अथच पश्चात् कतापि एतेन प्रणयाभायो व्यज्यते । अचलापि अचञ्चला एव अलावधारणार्थोऽपि-शब्दः । काबम् अतिवाहय गमय । कठोरत्वचः कठिनचर्मणः कम-ठस्य कूर्मस्य अङ्गेन उत्सङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनसङ्गीत्यर्थः । कोमले एव उत्सङ्गे उपवेशनं सुखाय एतदर्धमेव सर्वे उत्सङ्गं कामयन्ते नतु कठिने इति भावः । कञ्चित् केनचित् निष्ठुरेण भावकेन परिणीतां तत्प्रणयवर्जितां प्रति कस्याश्चित् सख्या प्रबोध-वचनमिदम् । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ १ ॥

ऋकारादिः ।

ऋजुना निधेहि चरणी परिहर सखि निखिलनागराचारम् ।

इह डाकिनीति पक्षीपतिः कटाक्षेऽपि दण्डयति ॥ १ ॥

ऋषभोऽत्र गीयत इति श्रुत्वा स्वरपारगा वयं प्राप्ताः ।

को वेद गोष्ठमेतद्गोशान्तौ विहितबहुमानम् ॥ २ ॥

एकारादिः ।

एको हरः प्रियाधरगुणवेदी दिविषदोऽपरे मूढाः ।

विषममृतं वा सममिति यः पश्यन् गरलमेव पपी ॥ १ ॥

ऋजुनेति । हे सखि ! ऋजुना सरलेन मार्गेष्वेति शेषः चरणी
निधेहि अर्पय, निखिलं समग्रं नागराचारं नगरोचितरीतिं परिहर
परित्यज । इह अस्मिन् प्रदेशे पक्षीपतिः ग्रामाध्यक्षः कटाक्षेऽपि
कुटिलदृष्टावपि का कथा अन्यनागराचारे इत्यपिशब्दार्थः डाकिनी
इति बुद्ध्या इति शेषः दण्डयति शास्ति । काञ्चित् नागरिकां पक्षीं
यान्तीं प्रति तत्सख्या अवधानार्थं शिञ्जावचनमिदम् ॥ १ ॥

ऋषभ इति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे ऋषभः स्वरविशेषः, निषादर्षभ-
गाभ्यारपङ्कमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्वमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः
स्वरा इत्यमरः । षष्ठश्च गीयते गानविषयीक्रियते गानेन कीर्त्यते च
इति श्रुत्वा स्वरपारगाः स्वरज्ञानशास्त्रिनः वयं प्राप्ताः उपस्थिताः ।
गोशान्तौ षोडशमस्य शान्तौ सान्त्वनविषये विहितः कृतः बहुमानः
षष्ठ्येति भावः यत्र तादृशं गोष्ठं गवां स्थानमेतत् को जनः वेद
जानाति । नामसादृश्यवशात् वयमत्रागमनेन प्रतारिता इति
भावः । सदाञ्चोचनकामनया समागतानां मुखसमागमप्राप्तावेतदुक्ति-
रिति बोध्यम् ॥ २ ॥

एक इति । एकः केवलः, एके सुखान्यकेवशा इत्यमरः । हरः

एष्यति मा पुनरयमिति गमने यदमङ्गलं मयाकारि ।

अधुना तदेव कारणमवस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ २ ॥

एकैकशो युवजनं विलङ्घमानाच्चनिकरमिव तरला ।

विश्राम्यति सुभग त्वामङ्गुलिरासाद्य मेरुमिव ॥ ३ ॥

एकः स एव जीवति स्वहृदयशून्योऽपि सहृदयो राहुः ।

शिवः प्रियाया अधरस्य गुणान् वेत्ताति तथाभूतः । अपरे दिवि स्वर्गे सीदन्ताति तथोक्ता देवा इत्यर्थः मूढाः अनभिज्ञाः प्रियाधररसा-
स्नादानभिज्ञा इत्यर्थः । यः हरः विषमं अन्तं वा समं इति पश्यन्
विचारयन् गरलमेव विषमेव पपौ पीतवान् । श्रियां नारायणेना-
धिगतायां हरस्य प्रियायाः श्रिया अधररसपानानधिकारित्वात्
दुःखेन गरलपानं प्रियाधररसात् होनस्यान्तस्य तुच्छीकरणम् ।
देवानान्तु अद्वैतबुद्धयेन तज्ज्ञानराहित्यात् मूढत्वमिति भावः ॥ १ ॥

एष्यताति । अयं दग्धगेहपतिः गृहस्वामिहृत्कः पुनः मा
एष्यति न आगमिष्यति इति धियेति मया गमने विदेष्टयात्मायाम्
अस्येति शेषः यत् व्यसङ्गलम् अकल्याणम् अकारि कृतम् अधुना
तदेव व्यसङ्गलाशंसनमेव अस्य दग्धगेहपतेः अवस्थितौ गृहे इति
शेषः कारणं हेतुः । मदीयशापभियायं न विदेशं गत इति सखीं
कथं ते परतिविदेशं न गत इति वादिनीं प्रति कस्याश्चित् विरहास-
हिष्णोरुक्तिः ॥ २ ॥

एकैकश इति । हे सुभग ! तरला युवजनविचारणे चपला सा
अङ्गुलिः अचनिकरमिव जपमालामणिसमूहमिव एकैकशः एकादि-
क्रमेणेत्यर्थः युवजनं विलङ्घमाना लङ्घयन्ती सती मेरुमिव मालामध्य-
स्थितप्रधानमणिमिव त्वाम् आसाद्य प्राप्य विश्राम्यति नान्यं युवानं
कामयते । त्वय्येवासङ्गा सेति कश्चित् प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

एक इति । स्वं हृदयं वक्षःस्थलं मनश्च तेन शून्योऽपि रहितो-

यः सकललघिमकारणमुदरं न विभर्ति दुष्पूरम् ॥ ४ ॥

एकेन चूर्णकुन्तलमपरेण करेण चिबुकमुन्नमयन् ।

पश्यामि बाष्पधौतश्रुति नगरद्वारि तद्वदनम् ॥ ५ ॥

एकं जीवनमूलं चञ्चलमपि तापयन्तमपि सततम् ।

अन्तर्वहति वराकी सा त्वां नासेव निःश्वासम् ॥ ६ ॥

एकं वदति मनो मम यामि न यामीति हृदयमपरं मे ।

ऽपि शिरोमात्ररूपत्वादिति भावः सहृदयः हृदयवान् प्रशस्तमना इत्यर्थः स एकः केवलो राहुः जीवति प्राण्यति यः सकलानां लघिन्नां लाघवानां कारणं हेतुभूतं दुष्पूरं पूरयितुमशक्यम् उदरं जठरं न विभर्ति न धत्ते । उदरपूरणार्थं ये द्वाच्चादिकमकार्थं कुर्वन्ति ते ष्टता एव राहुस्तु उदरविहीनत्वात् न तथा करोतीति तस्यैव जीवनमिति भावः ॥ ४ ॥

एकेनेति । नगरस्य द्वारि द्वारदेशे एकेन करेण चूर्णकुन्तलम् अक्षकावलिम् अपरेण करेण चिबुकं तस्या इति शेषः उन्नमयन् अहं बाष्पेण अनुजलेन धौते चालिते श्रुती श्रवणे यस्य तादृशं तस्या वदनं पश्यामि अवलोकयामि । प्रेमातिशयेन तस्या नगरद्वारपर्यन्तागमनमिति भावः । विरहिण्य उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

एकमिति । सा वराकी तपस्विनी अनुकम्पार्हेति व्यज्यते । नासा निःश्वासेभ्य एकं सुख्यं जीवनमूलं जीवनहेतुभूतं सततं चञ्चलमपि परनायिकादिषु मूलोल्यादिति भावः अतएव तापयन्तमपि व्यथयन्तमपि त्वाम् अन्तर्वहति हृदये धारयति । त्वां यिना नास्या गतिरिति सख्या कश्चित् प्रति कान्तामेभकथनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ ६ ॥

एकमिति । एकं मम मनः यामि इति अपरं मे हृदयं न यामीति कान्तसमीपमिति शेषः वदति इति नायिकयोक्ते दूती

हृदयद्वयमुचितं तव सुन्दरि हृतकान्तचित्तायाः ॥ ७ ॥
 एरण्डपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघनतटा ।
 धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिकबधूः ॥ ८ ॥

ककारादिः ।

केलिनिलयं सखीमिव नयति नवीढां स्वयं न मां भजते ।
 इयं गृहिणीमर्ये सुवति प्रतिवेशिना हसितम् ॥ १ ॥

वदति हृदयेति हे सुन्दरि ! हृतं कान्तस्य चित्तं यथा तथाभूताया-
 स्तव हृदयद्वयम् उचितमेव । एकं तव स्वं चित्तं द्वितीयं कान्तचित्तं
 त्वया हृतमिति तव द्विहृदयत्वादिति भावः । दूतीनायिकयोरुक्लि-
 प्रत्युक्ती ॥ ७ ॥

एरण्डेति । अलघु विशालं जघनतटं कटिपूरोभागः यस्यास्ता-
 दृशी हलिकस्य नीचजातिविभेषस्य बधूः कान्ता एरण्डपत्रं शयनं
 यस्यास्तथोक्ता एरण्डपत्रास्तरणशायिनीत्यर्थः मिलन्ती कान्तेन
 सङ्गच्छमाना खेदं जनयन्ती सुरतश्रमादिति भावः धूलिपुटीव रेणुपो-
 टलोव स्मरज्वरं कामपीडां हरति स्वस्य कान्तस्य चेति शेषः ।
 एरण्डपत्रान्तरिता धूलिपोटलो मदनज्वरशान्तिदायिनीति वैद्यकाः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

केलिनिलयमिति । इयं गृहिणी नवीढां सपत्नीमिति शेषः
 सखीमिव केलिनिलयं क्रोडःगारं नयति स्वयं मां न भजते न
 सेवते इत्यम् अनेन प्रकारेण अर्ये वैश्ये, अर्यः स्वामिवैश्ययोरित्यमरः ।
 गृहिणीं गृहस्वामिनीं ज्येष्ठां भार्यामित्यर्थः सुवति प्रशंसति मति
 प्रतिवेशिना केनचित् हसितम् । गृहस्वामिनो ममानुरक्ता कथमपि

कालक्रमकमनीयक्रोड्यं केतकीति काशंसा ।

द्विद्विधा यथास्यास्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ २ ॥

कतकस्वाप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं किं तीव्रैः ।

विध्यसि मां निःश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥ ३ ॥

क स निर्मोकदुकूलः कालङ्करणाय फणिमणिश्रेणी ।

कालियभुजङ्गमनाद्यमुने विश्वस्य गम्यासि ॥ ४ ॥

सपत्नीं स्वामिना संबोध्य निश्चिन्ता मया विहरतीति अनेन मूर्खेन
न ज्ञातमिति हासकारणं बोध्यम् ॥ ? ॥

कालेति । इयं केतकी केतककुसुमलता कालक्रमेण कुसुमसमया-
विभावेणेत्यर्थः अन्यत्र यौवनप्रादुर्भावेणेत्यर्थः कमनीयः रमणीयः
क्रोडः तल्लप्रदेशः अन्यत्र भुजाभ्यन्तरदेशः यस्यास्तथाभूता इति हेतो
का आशंसा प्रशंसा ? न कापोत्यर्थः यथा यथा अरूपः केतक्याः
द्विद्विः, तथा तथा कण्टकानाम् उत्कर्षः प्राचुर्यादिति भावः
अन्यत्र क्षुद्रशत्रूणां पिटानामिति भावः उत्कर्षः उल्लासः । कस्या-
श्चित् साधारण्यकन्याया दर्शनेन लोकानामुक्तिरियम् । अपस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

कतकेति । हे कतकस्वाप कतिमनिष्ट ! मदीयस्य श्वासस्य ध्वनौ
दत्तौ अवहितौ कर्णौ येन तथाभूत ! शब्दवेधीव स्मरः शरैः तीव्रैः
दारुणैः दीर्घैरिति यावत् निःश्वासैः किं कथं मां विध्यसि ? कञ्चित्
स्वकान्तां, निश्चिन्तां ज्ञात्वान्यनारोसविधे गन्तुकामं कपटनिद्रया
कान्तया निःश्वासं प्रति दत्तकर्णं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

कोति । हे यमुने कालिन्दि ! तदाख्ये नायिके च स निर्मोक
एव सर्पकञ्चुक एव दुकूलः यस्यं क ? अलङ्करणाय फणिनां मणिश्रेणी
रत्ननिचयश्च क ? नास्तीत्यर्थः कालियस्य तदाख्यस्य भुजङ्गस्य गमनात्
त्वत्परित्यागेनान्यत्र प्रस्थानादित्यर्थः विश्वस्य निःशङ्कतवेति भावः

किञ्चिन्न बालयोक्तं न सप्रसादा निवेशिता दृष्टिः ।
 मयि पदपतिते केवलमकारि शुक्पञ्चरो विमुखः ॥ ५ ॥
 कृतहसितहस्ततालं मन्मथतरलैर्विलोकितां युवभिः ।
 क्षिप्तः क्षिप्तो निपतन्नङ्गे नर्तयति भृङ्गस्ताम् ॥ ६ ॥
 कमलमुखि सर्वतोमुखनिवारणं विदधदेव भूषयति ।
 रोधीऽरुडस्वरसास्तरङ्गिणीस्तरलनयनाश्च ॥ ७ ॥

गस्या अस्मि । काञ्चित् दुष्टं तत्पुरुषभुक्तां सास्त्रतं तेन च परित्यक्तां
 कामिनीं प्रति अपरेषां विटानासुक्तिरियम् ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति । मयि पदपतिते चरणनिपतिते सति मानापनया-
 र्थमिति भावः बालवा सुगंधया तथा किञ्चित् सत् अशब्देति भावः
 न उक्तं तद्वा सप्रसादा प्रसन्नताव्यञ्जिका दृष्टिश्च न निवेशिता
 न मयि अर्पितेत्यर्थः, केवलं शुक्पञ्चरः विमुखः अन्यदिङ्मुखः
 अकारि कृतः । शुकानां समर्चं रतिक्रोड्यायां कृतायां ते सर्वसमर्चं
 प्रकाशयन्तीति तेषां वैमुख्यमस्मादमं कृतं तेन मयि सुरतानुभूतिर्दत्तेति
 व्यज्यते । मखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ५ ॥

कृतेति । भृङ्गः भ्रमरः लम्पटश्च मन्मथतरलैः कामचपलैः
 युवभिः कृतः हनितेन हस्ततालो यत् तद् यथा तथा विलोकितां
 दृष्टं तां क्षिप्तः क्षिप्तः पुनः पुनस्ताडित इत्यर्थः अङ्गे निपतन्
 नर्तयति । अत्र भृङ्गेण कृताया नर्तनमिव कासुकेन कामिन्याः
 सर्वजनसमर्चं कुचादिपुं स्पर्शनेन नर्तनं व्यज्यते । इयञ्च साधारणी
 ॥ ६ ॥

कमलेति । हे कमलमुखि पद्ममुखि ! सर्वतोमुखस्य कमलस्य
 निवारणम् अवरोधनम् अन्यत्र सर्वतः सर्वस्मात् मुखस्य निवारणम्
 अप्रदर्शनं विदधदेव कर्देव रोधः तटं लज्जया स्वगोपनञ्च अरुहः
 अरुह रसः जलम् इच्छा च याभिः तथाभूतास्तरङ्गिणीः वहीः

कितव प्रपञ्चिता सा भवता मन्दाक्षमन्दसञ्चारा ।

बहुदायैरपि सम्प्रति पाशकसारीव नायाति ॥ ८ ॥

कः श्लाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।

प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादीऽयम् ॥ ९ ॥

किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या बिभेति स्म ।

तरले चपले नयने यासां तासु लज्जना इति शेषः भूषयति अलङ्करोति । काञ्चित् कामिनीं प्रति तत्सख्या स्रचरितशिष्यमिदम् ॥९॥

कितवेति । हे कितव धूर्त ! सा तव जान्तेति शेषः भवता प्रपञ्चिता प्रकाशं नीता भवन्तं सानुरक्तेति प्रकाशं गतेति भावः अन्यत्र चालिता । मन्दाक्षेण लज्जया मन्दः सञ्चारो गतिर्यस्यास्तथाभूता लज्जया त्वत्सकाशमागन्तुमशक्तेति भावः अन्यत्र मन्दाक्षैः मन्दपाशकैः मन्दः अल्पः सञ्चारः गमनं गृह्यात् गृह्यान्तरप्राप्तिरित्यर्थः यस्यास्तथाभूता बहुदायैरपि बहुधनप्रलोभनैरपीत्यर्थः अन्यत्र बहुप्रयत्नैरपि पाशकसारीव पाशक्रोडनगुटिकेव न आयाति नागच्छति तव समीपमिति शेषः अन्यत्र खण्डहमिति शेषः । श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः । कथं सा मत्समीपं नायातीति वादिनं नायकं प्रति दृष्ट्वा उक्तारिवम् ॥ ८ ॥

क इति । माघनिशीथेऽपि माघमासीयाद्द्वारात्तेऽपि प्रबलशीतरजनीयोगेऽपीति भावः प्रालेयानिलेन शिशिरवातेन दीर्घः महान् सञ्चारित इति भावः अयं काञ्चीनिनादः रथनाध्वनिः अभिसारिणीप्रदसञ्चारादिति भावः यस्य सौभाग्यं कथयति स्रचयति स श्लाघनीयं प्रशंसनीयं जन्म यस्य तथाभूतः युवेति शेषः कः ? शीतनिशीथे अभिसरन्तीं कामिनीं काञ्चीनिनादेन ज्ञात्वा कस्यचिदभिसरणीययुवकस्य प्रशंसनमिदम् ॥ ९ ॥

किमिति । प्रेम्णः प्रणयस्य अशकनीयम् असाध्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः या पार्वतीति शेषः फणिनः सर्पस्य कथयापि बिभेति

सा गिरिशभुजभुजङ्गमफणोपधानाद्य निद्राति ॥ १० ॥
 कृत्रिमकनकेनेव प्रेम्णा सुषितस्य वारवनिताभिः ।
 लघुरिव वित्तविनाशक्लेशो जनहास्यता महती ॥ ११ ॥
 किं पर्वदिवसमार्जितदन्तोष्ठि निजं वपुर्न मण्डयसि ।
 स त्वां त्यजति न पर्वस्वपि मधुरामिक्षुयष्टिमिव ॥ १२ ॥
 कष्टं साहसकारिणि तव नयनार्धेन सोऽध्वनि सृष्टः ।

अथ सा अद्य इदानीं गिरिशस्य हरस्य भुजे यः भुजङ्गमः सर्पः
 तस्य फण उपधानं मस्तकावलम्बनविशेषः यस्यास्तथाभूता सती
 निद्राति शेते । यदि सत्त्वं प्रेम स्यात् तदा कापि भीतिर्न विद्यते इति
 कस्याश्चित् काञ्चित् प्रति उक्तिः ॥ १० ॥

कत्रिञ्चेति । वारवनिताभिः वेश्याभिः कृत्रिमकनकेनेव कल्पित-
 काञ्चनेनेव प्रेम्णा प्रणयेन सुषितस्य प्रतारितस्य वित्तस्य धनस्य
 विनाशक्लेशः क्षयजनितकष्टं लघुरिव अल्प इव जनानां लोकानां
 हास्यता महती अतिशयित्यर्थः वाराङ्गनानां कृत्रिमप्रणये धन-
 क्षयोऽस्तु लोका यत् हसन्ति तदेव महत् दुःखसत्त्वाद्यतीति भावः ।
 वेश्याहृतमर्गस्वस्थानुशोचनमिदम् । उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

किमिति । पर्वदिवसे अमावस्यादिदिनपञ्चके इत्यर्थः मार्जितौ
 विशोधितौ दन्तोष्ठौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । किं कथं निजं वपुः शरीरं
 न मण्डयसि न भूषयसि ब्रह्मचर्यावरणं करिष्यामीति बुद्धेति भावः
 स कान्तः पर्वसु अमावास्यादिष्वपि त्वां मधुराम् इक्षुयष्टिमिव न
 त्यजति । पर्ववर्जे ब्रजेष्टताविति शास्त्रात् पर्वसु गमनस्य निषिद्धत्वात् ।
 पर्वारिचक्रोर्णि । अमावस्याएमी चैव सत्तद्दृश्याथ पूर्विका ।
 पर्वान्त्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव चेति ॥ नायिकां प्रति सख्या
 उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

कष्टमिति । हे साहसकारिणि ! अकार्यकारिणीत्यर्थः स

उपवीतादपि विद्वितो न द्विजदेहस्तपस्वी ते ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपि तन्यमाने मिलितेयं मां प्रमोदयत्येव ।

रौद्रेऽनन्त्रेऽपि नभःसुरापगावारिवृष्टिरिव ॥ १४ ॥

कूपप्रभवानां परमुचितमपां पट्टबन्धनं मन्ये ।

याः शक्यन्ते लब्धुं न पार्थिवेनापि विगुणेन ॥ १५ ॥

युवेति शेषः अध्वनि पथि तव नयनाङ्गेन स्पृष्टः कटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः द्विजदेहः ब्राह्मणशरीरः स तपस्वी वराकः अनुकम्पनीय इति भावः उपवीतात् यच्चस्त्रधारणादपि न विद्वितः न ज्ञातः अयं भावः त्वत्कटाक्षाहृतस्य तस्य त्वत्सङ्गमं विना प्राणवियोग एव भविता ततश्च ते ब्रह्महत्याभयमपि नास्तीति भावः । कस्याश्चित् काञ्चित् क्वचिच्चित् अनुरागिणो कर्तुं प्ररोचनवचनमिदम् ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपीति । क्लेशे तन्यमाने विस्तीर्यमाणेऽपि क्लेशबाहुल्येऽपीत्यर्थः मिलिता सङ्गता इयं कान्ता मां प्रमोदयत्येव क्लेशाभावे मिलितेति किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । ततसङ्गमे यदि मम क्लेशातिशयः स्यात् तदापि सुखमिति निष्कर्षः । अत्रभ्रं मेघमून्ये रौद्रे आतपेऽपीत्यर्थः नभसः सुरापगायाः स्वर्गकाया वृष्टिरिव । यथा मेघाभावेऽपि सौरातपे मन्दाकिनोवृष्टिः प्रसिद्धा सुखयति तद्वत् । कञ्चित् कथं ते देहगायामस्तत्सङ्गमं प्रतीति वादिनं प्रति कञ्चित् कासकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

कूपेति । कूपः प्रभवो यासां तासां कूपस्थितानामित्यर्थः अन्यत्र सावरणगृहस्थितानामिति ध्वनिः अपां जलानां पट्टेन अरवट्टेन अन्यत्र अवगुणहनवसनेन बन्धनं स्वगोपनमित्यर्थः परम् अत्यन्तम् अक्षितं मन्ये विवेचयामि । याः आपः कान्ताश्चेति ध्वनिः । पार्थिवेनापि पृथिकोविकारकुम्भादिनापि राज्ञापीति ध्वनिः विगुणेन रज्ज्मून्येन गुणरहितेनेति ध्वनिः लब्धुं प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

कररुहशिखानिखात भ्रान्त्वा विश्रान्त रजनिदुरवाप ।
 रविरिव यन्त्रोन्निखितः क्षयोऽपि लोकस्य हरसि दृश्यम् ॥१६॥
 किं करवाणि दिवानिशमपि लग्ना सहजशीतलप्रकृतिः ।
 हन्त सुखयामि न प्रियमात्मानमिवात्मनश्छाया ॥ १७ ॥
 केशैः शिरसो गरिमा मरणं पीयूषकुण्डपातेन ।
 दयितवहनेन वक्षसि यदि भारस्तदिदमचिकित्श्यम् ॥१८॥

निर्गुणेनेयं कामिनी लभ्यते इति कस्याञ्चित् दूत्याः कञ्चित् कामिनं
 प्रत्युक्तिरियम् । उपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १५ ॥

कररुहेति । हे कररुहाणां नखानां शिखाभिरपैः निखातः
 क्षतः तत्सम्बुद्धौ । भ्रान्त्वा इतस्ततः गत्वा अस्याङ्गनाखिति भावः
 विश्रान्त प्राणविश्रान्त ! रजनिस्तु दुराप दुर्लभ ! त्वं यन्त्रेषु शाखा-
 स्तविशेषेण उन्निखितः उदूषर्षितः रविरिव सूर्य इव क्षयोऽपि
 क्षीणोऽपि लोकस्य सद्विषयेति भावः दृश्यं नयनं हरसि नेत्रानन्दं
 दटासीति भावः । पुरा किल सौरतेजः सोढुमशक्त्या तत्पत्न्या
 संज्ञया प्रार्थितः पिता त्वष्टा सूर्यं यन्त्रमारोष्य क्षीणतेजसमकरोत् ।
 ततः स सद्गतेजा आसीदिति पौराणिकी वार्त्तानुसन्धेया । क्षण्डि-
 ताया नायिकायाः नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

किमिति । किं करवाणि दिवानिशं सततमित्यर्थः जग्नापि सकृता
 तथा सहजा स्नाभाङ्गी शीतला प्रकृतिः स्वभावो यस्यास्तथाभूतापि
 आत्मनः छाया आत्मानमिव प्रियं कान्तं न सुखयामि न सुखीकर्तुं
 प्रारथामीत्यर्थः हन्त खेदे । ईदृशसेवायामपि यद्यसौ न सुखी स्यात्
 तटाहं किं करोमि इत्यरेच्छेवात् प्रभवतीति भावः । कथं स्वामिनं
 न सुखयसीति वार्दिनीं प्रति कस्याञ्चित् खेदोक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १७ ॥

केशैरिति । केशैः शिरसः मूर्ध्नः गरिमा गौरवं भवतीति शेषः

किञ्चित्कर्कशतामनु रसं प्रदास्यन्निसर्गमधुरं मे ।
 इक्षोरिव ह्ये सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥ १९ ॥
 केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजगं जटावनेऽर्पयितुम् ।
 येन रतिरभसकान्ताकरचिकुराकर्षणं सुषितम् ॥ २० ॥
 करचरणकाञ्चिहार प्रहारमविचिन्त्य बलगृहीतकचः ।
 प्रणयी चुम्बति दयिदावदनं स्फुरदधरमरुणाक्षम् ॥ २१ ॥

न तु भावबुद्धिरिति भावः प्रीयूषकुण्डकातेन अमृतहृदपतनेन मरणम्
 अमम्यं प्रत्युत चिरजीवनमेवेति भावः तथा वक्षसि दयितवहनेन
 कान्तधारणेन यदि भारः क्लेशबुद्धिरिति भावः तत् तदा इदम्
 अचिकित्स्यं चिकित्सनीयं न भवतीत्यर्थः अस्य रोगस्य चिकित्सा
 नास्तीति भावः । कथं कान्तं वक्षसि धारयसीति वादीं प्रति
 कस्याश्चिदुक्तः ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । हे सुन्दरि ! ते तव मानस्य इक्षोरिव ग्रन्थिरपि
 किञ्चित् ईषत् कर्कशतां कठिनताम् अनु पश्चात् ईषत्कार्ठन्यानन्तर-
 मित्यर्थः निसर्गमधुरं स्वभावमनोहरं रसं प्रदास्यन् मे मम काम्यः
 काङ्क्षणीयः । अयकोपां मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १९ ॥

केनेति । केन जनेन जटावने जटाजूटे भुजगम् अर्पयितुं
 गिरिशस्य हरस्य बुद्धिः दत्ता येन बुद्धिदानेन रतौ सुरते रभसः वेगः
 हर्षो वा यस्यास्तथाभूता या कान्ता गौरी तस्याः करेण चिकुराणं
 केशानाम् आकर्षणं सुषितं हृतं शिरःस्थितसर्पभयादिति भावः ।
 जटावने जटानाम् अनेन रक्षणे निमित्तार्थे मममी जटारक्षणा-
 र्थमित्यर्थ इति केचित् ॥ २० ॥

करेति । करेण हस्तेन चरणेन पादेन काञ्चिहारेण च यः
 प्रहारः तम् अविचिन्त्य अगणयित्वा बलेन गृहीताः कषाः केशा

कुरुतां चापलमधुना कलयतु सुरसासि यादृशी तदपि ।
 सुन्दरि हरीतकीमनु परिपीता वारिधारेव ॥ २२ ॥
 कज्जलतिलककलङ्कितमुखचन्द्रे गलितसलिलकणकेशि ।
 नवविरहदहनतूली जीवयितव्यस्त्वया कतमः ॥ २३ ॥
 कच्छानुवृत्तयोऽपि हि परोपकारं त्यजन्ति न महान्तः ।
 तृणमात्रजीवना अपि करिणी दानद्रवार्द्रकराः ॥ २४ ॥

यस्य तादृशः सन् प्रणयी प्रियः स्फुरन्तौ सन्दमानौ अधगौ यस्य
 तथाभूतम् अरण्ये रक्ते अक्षिणी नयने यस्य तादृश कोपादिति भावः
 दयितायाः कान्तायाः वदनं सुस्वति । कान्तस्यान्याङ्गनासाङ्गदर्शनेना-
 तितमानवत्वाच्चेष्टितामदम् ॥ २१ ॥

कुरुतामिति । हे सुन्दरि ! अधुना सास्त्रं चापलम् अन्याङ्गना-
 दिषु लालसारूपमिति भावः कुरुतां करोतु त्वं हरीतकीम् यत्तु
 पश्चात् हरीतकीभोजनानन्तरमित्यर्थः परिपीता सम्यक् पीता वारि-
 धारेव यादृशी सुरसा सुरसिका असि तदपि कलयतु जानातु तव
 प्रिय इति शेषः । उपमाबङ्कारः । कान्तस्यान्याङ्गनासाङ्गदर्शनेना-
 तितमानवत्वाच्चेष्टितामदम् ॥ २२ ॥

कज्जलेति । कज्जलतिलकेन कलङ्कितः मुखचन्द्रः यस्यास्तृष-
 म्बुद्धौ तथा गलितताः सलिलानां जलानां कणाः येभ्यः तथाभूताः
 केशा यस्यास्तृषम्बुद्धौ त्वया नवविरहदहनस्य नूतनविच्छेदानुस्य
 त्वलः लघुदहनीयवस्तुविशेषस्वरूप इति भावः कतमः जन इति शेषः
 जीवयितव्यः । एतादृशत्वदर्शनेन विरहिण्योऽपि कान्तास्तादृशावस्था-
 अरण्येन कथञ्चित् जीवन्तीति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

कच्छ्रेति । कच्छ्रेण अनुवृत्तिर्जीवनं येषां तादृशा अपि महान्तः
 जनाः परोपकारं न हि त्यजन्ति । तथाहि तृणमात्रं जीवनं येषां
 तथाभूता अपि करिणः इस्तिनः दानद्रवेषु मद्व्यरणेन आर्द्राः सिन्धवाः

किं हसद्य किं प्रधावथ किं जनमाङ्गयथ बालका विफलम् ।

तदयं दर्शयति यथा रिष्टः कण्ठेऽमुना जगृहं ॥ २५ ॥

कातरताकेकरितस्मरलज्जारोषमङ्गणमधुराची ।

मोक्तुं न मोक्तुमथवा बलतेऽसावर्धलध्वरतिः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ।

मदनस्यन्दनवाजिन इव मधुपा धूलिमाददते ॥ २७ ॥

कराः शुगुह्यादगुह्या येषां तथाभूताः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषेण वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतिरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यत्र तत इति ॥ २४ ॥

किमिति । हे बालकाः ! किं कथं हसथ, किं कथं प्रधावथ, किं कथं विफलम् अनर्थकं जनं लोकम् आङ्गयथ ? रिष्टः दैत्यविशेषः यथा अस्त्रना कण्ठे जगृहे गृहीतः, अयं लक्षण इति शेषः तत्तद्येत्यर्थः दर्शयति । तत्त्वतो नायं गोपिकासालिङ्गति येन रूपेण दैत्यः गले धृतः तत्प्रदर्शनमेतदिति गोपीसखा बालका अन्यथा बोधिता इति भावः ॥ २५ ॥

कातरति । अर्द्धं यथा तथा लज्जया रतिर्यथा तथाभूता असम्पूर्णसुरतेत्यर्थः असौ नारीति शेषः कातरतया सुरतप्रभजनितक्लेशेनेति यावत् केकरिते कुटिलीकृते तथा स्मरेण कामेन लज्जया रोषेण च मङ्गणमधुरे स्निग्धमनोहरे अक्षिणी यस्यास्तादृशो सतो मोक्तुं परित्यक्तुम् अथवा न मोक्तुं पतिमिति शेषः बलते उद्दुक्ते । पतिं सम्पूर्णसुरतसुखं त्यक्तुमपि न पारयति अत्यक्तुमपि न पारयतीति भावः ॥ २६ ॥

केतकेति । केतकस्य कुसुमविशेषस्य गर्भे अभ्यन्तरे गन्धादरेण यतोऽस्मात् सौरभं वासते ततोऽत्र अधुप्राप्तप्राप्तीति वासनयेति भावः

को वक्रिमा गुणाः के का कान्तिः शिशिरकिरणलेखानाम् ।

अन्तः प्रविश्य यासामाक्रान्तं पशुविशेषेण ॥ २८ ॥

कृतविविधमथनयत्नः पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः ।

इच्छति सौभाग्यमदात् स्वयंवरेण श्रियं विष्णुः ॥ २९ ॥

अथच गन्धे आदरो यस्य तथोक्तेन वायुनेत्यर्थः दूरात् दूरदेशात् द्रुतं शीघ्रम् उपेताः आगताः मधुपाः भ्रमरा मदनखन्दनयाजिन इव कामरथाश्वा इव धूलिं परागं पदच्छुस्यं रजस्र आददते गच्छन्ति । बाह्यकीर्त्तिमतं कीर्त्तिश्रवणात् याचका अर्थलोभेन दूरात् तत्समीपमागतास्तदप्राप्या प्रतार्यन्ते इति भावः । यद्वा हे केतकगर्भे तदाख्ये कान्ते ! गन्धादरेण तव गुणलोभेन दूरात् आगता अमी मधुपा मद्यपाः विच्छुसिन इति भावः धूलिं त्वश्चरणरेणुम् आददते । तस्मादनुपाह्या एते इति कस्याचित् सख्या काञ्चित् वारवनितां प्रत्युक्तिरियम् । उपमाजङ्कारः ॥ २७ ॥

क इति । पशुविशेषेण ऋगेषेत्यर्थः अथच जडेन यासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रविश्य आक्रान्तम् अधिष्ठितं तासां शिशिरकिरणलेखानां चन्द्रलेखानां वक्रिमा वक्रत्वं वैचित्यमित्यर्थः कः ? न कोऽपीत्यर्थः गुणाः के ? न कोऽपीत्यर्थः कान्तिश्च का ? न कापीत्यर्थः । यासां नारीणां सौरभादिकं मूर्खेणाखाद्यते न तु विदुषा तासां सौरभादिकं विफलमिति, ये च सज्जनसङ्गतिर्न कृता तेषाञ्च गुणा विफला इति भावः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतः विविधः बहुः मथने समुद्रस्येति भावः यत्रो येन तथोक्तः सुरासुरयोः देवदैत्ययोः पराभवाय प्रभुः समर्थः विष्णुः सौभाग्यमदात् सुभगत्वाभिमानात् स्वयंवरेण श्रियं लक्ष्मीम् इच्छति । समुद्रमन्थने कृतबलप्रकाशेन सुरासुरजयिना विष्णुना लक्ष्मीपरिग्रहे न बलात्कारः कृतः अपि तु लक्ष्मीः एव तं सौभाग्येन दृष्टव-

किं पुत्रि गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।

अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥ ३० ॥

कान्तः पदेन हत इति सरलामपराध्य किं प्रसादयथ ।

सोऽप्येवमेव सुलभः पदप्रहारः प्रसादः किम् ॥ ३१ ॥

कर्णगतेयममोघा दृष्टिस्तव शक्तिरिन्द्रदत्ता च ।

सा नासादितविजया क्वचिदपि नापाथेपतितेयम् ॥ ३२ ॥

तोत्यतः त्वया तस्यां न बलात्कारः प्रयोज्यः ना तु त्वद्गुणेनैव
वशङ्कता त्वां वरिष्यताति कस्याश्चित् काञ्चित् प्रांत उक्तिः ॥ २९ ॥

किमिति । हे पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण गण्डशैलोऽयं चिरं स्था-
स्यति इति मोहेनेत्यर्थः नवनीरदेषु अभिनवजलदंष्ट्रेषु पाथिकोष्वात्
ध्वनिः । किं कथं निद्रासि निद्रा गच्छसि पाथिकानाम्प्रत्य सुखं तिष्ठ-
सीति ध्वनिः । चपलाया विद्युतः विलसितं स्फुरणं गर्जितं गर्जनं
देशान्तरभ्रान्तिश्च ताः अनुभव भुङ्क्ष्व । पान्थ्येन सह प्रेन चञ्चलं तत-
श्चाप्रेनिकतया तस्मात् निर्भर्त्सनादकं ततस्तस्य त्वां परित्यज्य पला-
यनञ्जेति भावः । पाथिकानुरक्तं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । व्यप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ ३० ॥

कान्त इति । कान्तः पदेन हतः ताडितः त्वयेति शेषः इति
हेतोः सरलाम् अकपटामित्यर्थः अपराध्य दूषयित्वा किं कथं प्रसाद-
यथ प्रसन्नं कुरुय यूयमिति शेषः सोऽपि पदप्रहाररूपः प्रसादः
एवमेव किं सुलभः नैवेत्यर्थः । अस्याः पदप्रहारो न सुलभः प्रत्युत
तस्य प्रसाद एवेति विगणयथेति भावः । नायिकासख्या नायकसखीः
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

कर्णेति । हे सुन्दरि ! या कर्णगता आकर्णकदृष्टेर्त्यर्थः अथच
कर्णैः अङ्गराजः दुर्दोधनमित्वां तं गता तत्सन्निधौ स्थितेत्यर्थः अमो-
घा अव्यर्था यत्र ते दृष्टिपातः स तव चरणानत एवेति भावः अथच

क्लेशयसि किमिति दूतीर्यदशक्यं सुमुखि तव कटाक्षेण ।
 कामोऽपि तत्र सायकमकीर्तिशङ्की न सन्धत्ते ॥ ३३ ॥
 को वेद मूल्यमक्षयूते प्रभुणा पणीकृतस्य विधोः ।
 प्रतिविजये यत् प्रतिपणमधरं धरनन्दिनी विदधे ॥ ३४ ॥

अविफला इन्द्रेण परमेश्वरेण विधातृ इति यावत् दत्ता अथच इन्द्रेण
 देवराजेन दत्ता च इयं तव दृष्टिः शक्तिश्च, सा आनादितः प्राप्तः
 विजयो वा विगणानां जयो यया तथाभूता न ? अपितु विश्वजय-
 कर्तृत्वर्थः । तथा इयं क्वचिदपि अपगतोऽर्थो यस्याः सा षण्डेत्वर्थः
 पतिता च न अथच अपार्थे अर्जुनभिन्ने षटोत्कचे इति यावत्
 पतिता न ? अपितु पतितैव । त्वत्कटाक्षपातेन यो न बाध्यते
 न पुरुष एव नेति भावः । कामिनीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्र प्रस्तु-
 ताया हृष्टेः प्रस्तुतायाः शक्तेश्च श्लेषैकधर्मसम्बन्धात् श्लेषानुप्राणित-
 दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकस्तु निगद्यतं
 इति ॥ ३२ ॥

क्लेशयसीति । हे सुमुखि ! किमिति कथं दूतीः क्लेशयसि क्लेशकरे
 कर्मणि नायकप्ररोचनादौ नियोजयसीति भावः । तव कटाक्षेण यत्
 अशक्यम् असाध्यं तत्र कर्मणि युवजनविजये इति भावः कामोऽपि
 अकीर्तिशङ्की अयशः शङ्कमानः सन् सायकं शरं न सन्धत्ते न विजयार्थं
 चेष्टत इति भावः । तव कटाक्षेणैव तव प्रियस्तवाधीनो भविष्यति
 नात्र ते दूतीप्रेषणप्रयासो कार्य इति कस्याश्चित् सख्या नायिकां
 कान्तानयनव्यप्यां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

क इति । धरस्य पर्वतस्य, महीधरे शिखरिच्छाम्भुदहार्थधरपर्वता
 इत्यमरः । नन्दिनी गौरी प्रभुणा हरेण अक्षयूते पाशक्रीडायां
 पणीकृतस्य पणत्वेन स्यापितस्य विधोश्चन्द्रस्य मूल्यं प्रतिविजये अधरं
 प्रतिपणं यत् विदधे कृतवतो तत् को जनः वेदु न कोऽपीत्यर्थः ।
 यद्यहं द्यूते पराजयं लभे तदा इमं मम शिरःस्थं तव हारयिष्यामि

कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुञ्चामि न खलु अण्डि त्वाम् ।
 अलिरनिलचपलकिसलयताडनसहनो लतां भजते ॥ ३५ ॥
 कोपाकृष्टभ्रूस्ररशरासने संवृणु प्रिये पततः ।
 छिन्नज्यामधुपानिव कज्जलमलिनाशुजलविन्दून् ॥ ३६ ॥
 कामेनापि न भेत्तुं किमु हृदयमपारि बालवनितानाम् ।
 मूढविशिखप्रहारोच्छूनमिवाभाति यद्वचः ॥ ३७ ॥

इति हरेण प्रतिज्ञाते गौरी यद्यहं पराजिये तदा ममाधरं ते दास्या-
 मीति पथीचकार ततश्च चन्द्रस्य मूल्यम् अधरमपरः कोऽपि गौरीं
 विना न जानातीति भावः । कान्ताधरसुधापानमतिमहत् वस्त्विति
 भावः ॥ ३४ ॥

कुपितामिति । हे अण्डि कोपने ! अण्डस्वत्वन्तकोऽन इत्यमरः ।
 कुपितां त्वां चरणप्रहरणात् पाटताडनात् भयेन च खलु नैव मुञ्चामि
 त्वजामि, अलिः अमरः अनिलेन वायुना चपलस्य कम्पितस्थेत्यर्थः
 किसलयस्य पल्लवस्य यत् ताडनं तस्य सहनः सन् लतां भजते न
 लतां त्यजतीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । कोपनां
 कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

कोपेति । हे प्रिये ! कोपेन आकृष्टा भ्रूरेव शरस्य कामस्य
 शरासनं धनुः बस्यास्तत्सम्बुद्धौ । छिन्ना ज्या मधुपा एव तान्
 कज्जलमलिनान् अशुविन्दून् संवृणु मा रुद्विहीति भावः । रूप-
 काण्डहारः । कस्यचित् विदेशादागतस्य नायकस्य कान्तां चिरविर-
 हार्तां रुदतीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३६ ॥

कामेनेति । कामेनापि का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः । बाल-
 वनितानां सुधाफनानां हृदयं भेत्तुं विदारयितुं किञ्च न अपारि न
 शक्तं, यत् यतः वचः बालवनितानामिति शेषः मूढस्य अज्ञस्य प्रह-

किं परजीवैर्दीव्यसि विस्मयमधुराच्चि गच्छ सखि दूरम् ।
 अहिमधिचत्वरमुरगग्राही खेलयसु निर्विघ्नः ॥ ३८ ॥
 करचरणेन प्रहरति यथा यथाङ्गेषु कोपतरलाची ।
 रोषयति परुषवचनैस्तथा तथा प्रियसीं रसिकः ॥ ३९ ॥
 कस्तां निन्दति लुम्पति कः स्मरफलकस्य वर्णकं मुग्धः ।
 को भवति रत्नकण्ठकममृते कस्याश्चिरुदेति ॥ ४० ॥

तुंमजानत इति यावत् यः विशिखप्रहारः शरपातनम् अथवा मूढः
 अल्पः यः विशिखप्रहारः तेन उच्छूननिव स्कीतनिव व्याभाति
 राजते स्तनायतनाधिर्भावादिति भावः । लोके च यत्रास्त्रघातेन न
 तद्भेदस्तत्र तस्याङ्गस्य स्कीतता भवतीति द्रष्टव्यम् । उत्प्रेक्षाप्रहारः
 ॥ ३७ ॥

किमिति । विस्मयेन मधुरे मनोहरे विस्तारणविशेषेणेति भावः
 अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सख्युद्धौ । परजावैः परेषां प्राणैः अथच
 परप्राणैः सर्पैरिति भावः दीव्यसि श्रीङ्गिणि । हे सखि ! शोभं गच्छ
 कान्तसमीपमिति शेषः । उरगग्राही काचित्तुण्डिकः अधिचत्वरम्
 कङ्कनभुजि, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । निर्विघ्नः सन् अर्हिं सर्पं खेलयतु
 श्रीङ्गयतु । त्वयात् सर्पक्राडादर्शने विबल्ले कते सङ्कृतितस्ते नायकः
 प्राणान् त्यज्यति अस्य च सर्पजीविनस्तद्दर्शनेनापहृतचित्ततया स्वजी-
 विकाच्छेदो भविष्यतीति च त्वया शोभन्मिती गन्तव्यमिति नायिकां
 प्रति द्रष्ट्वा वचनमिदम् ॥ ३८ ॥

करचरणेनेति । कोपेन तरले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता
 करचरणेन अङ्गेषु यथा यथा प्रहरति परुषवचनैः निष्ठुरवाक्यैः
 तथा तथा रोषयति कोपयति । कामिनीमिति शेषः य इति शेषः स
 एव रसिकः ॥ ३९ ॥

क इति । को जनः तां कान्तां निन्दति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 को मुग्धः मूढः स्मरफलकस्य मदनमिदपदस्य वर्णकं चित्तरूपाम्

कोपवति पाणिलीलाचञ्चलचूताङ्गुरे त्वयि भ्रमति ।
 करकम्पितकरवाले स्मर इव सा मूर्च्छिता सुतनुः ॥४१॥
 कौलीन्यादलमेनां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति ।
 तद्भावनेन भजतो मम गोत्रखलनमनिवार्यम् ॥ ४२ ॥
 क्रुत इह कुरङ्गयावक केदारे कलममञ्चरीं त्यजसि ।
 दृष्यन्वाणस्तृणधम्वा दृष्यघटितः कपटपुरुषोऽयम् ॥ ४३ ॥

आलेख्यमित्यर्थः लुम्पति प्रोच्छतीत्यर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । को जनः
 रत्नकण्ठकं रत्ननिन्दकः भवति । अत्र कण्ठकशब्दो नपुंसकः । कस्य
 जनस्य अन्वते अरुचिर्भवति ? न कस्यापीत्यर्थः । नायकं नायिकायाः
 क्वेनापि कृतालोकिनन्दाम्रवणादनुरागविमुखं प्रति नायिकासख्या
 नायिकायाः प्रशंसनेन तदभिसुखीकरणवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ४० ॥

कोपवतीति । कोपवति क्रुद्धे पाणौ लीलाया विलासेन चञ्चलः
 चूताङ्गुरः आञ्जसुकुलः यस्य तथाभूते स्मरे कामे इव करेण कम्पितः
 करवालो येन तादृशे त्वयि भ्रमति सति सा सुतनुः सुन्दरी मूर्च्छिता
 मोहमिता । कोपनं शत्रुजयायोद्यतं जगद्भिजयायोद्यतं कामनिक
 इहा सा नितरां कामार्तां जातेति नायकं प्रति स्वनायिकासख्या
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कौलीन्यादिति । अत्रम् अत्रार्थं कौलीन्यात् सत्कुलप्रसूतत्वात्
 एनाम् अतिसत्कुलप्रसूतामित्यर्थः न तु प्रेयसीमिति भावः भजामि
 श्लेषे, किन्तु स्मरः कामः कुलं न प्रमाणयति कुलीनेयमित्यमकुलीनेति
 विचारं न करोतीत्यर्थः तस्या मम प्रेयस्या भावेन मज्जतः इमां
 सेवमानस्य मम गोत्रखलनं नामभ्रंशनम् अनिवार्यं निवारयितुम-
 शक्यम् । कथं मम सख्या सह सुरते तत्सपत्नीनाम स्वया कृतमिति
 वादिनीं सुखीं प्रति नायकवचनमिदम् ॥ ४२ ॥

कृत इति । हे कुरङ्गयावक ! ऋगपते ! इह केदारे मत्तमे

खकारादिः ।

खलसख्यं प्राङ्मधुरं वयोऽन्तराले निदाघदिनमन्ते ।
एकादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ॥ १ ॥

गकारादिः ।

गुणमधिगतमपि धनवान् चिरान्नाशयति रक्षति दरिद्रः ।
मज्जयति रज्जुमन्त्रसि पूर्णः कुम्भः सखि न तुच्छः ॥ १ ॥

कृतः कक्षात् कलमस्य धान्यस्य मञ्जरीं त्वजसि ? अयं त्वणवाणः
त्वणनिर्मितशरधरः त्वणधन्वा त्वणनिर्मितधनुर्धरः त्वणेन घटितः
निर्मितः कपटपुरुषः कृत्विमः पुमान् । अक्षमपतिकाया अख्याः
सकाशमागच्छे नात्र तव कापि भोतिरिति नायिकासख्या उपनायकं
प्रत्युक्त्वायम् । अमस्तुप्रशंसालङ्कारः ॥ ४२ ॥

खलसख्यमिति । प्राक् प्रथमतः खलेन दुर्जनेन सख्यं मैत्रम्
अन्तराले मध्ये वयः यौवनम् अन्ते अयसाने निदाघदिनं यौष्मदिवसा-
वसानमित्यर्थः मधुरं मनोहरं सुखदमित्यर्थः । एका केवला साधु-
जनेन मैत्री आदौ प्रथमतः मध्ये परिणतौ अन्ते च रमणीया
सुखदायिनीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्य-
सुपमेयस्योपमानान्ध्रु नताथवा । व्यतिरेक इति ॥ १ ॥

गुणमिति । हे सखि ! धनवान् जनः अधिगतमपि कथञ्चित्
प्राप्तमपि गुणं विद्यादिकं न चिरात् अविचलन्नेवेत्यर्थः नाशयति
धनमदेन पर्यालोचनविरहादिति भावः दरिद्रस्तु दूषति तदेकमात्र-
घनत्वादिति भावः । पूर्णः कुम्भः अन्वसि अश्वे रज्जुं मज्जयति,

गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये महतः ।

वानरकरोपनीतः शैलो मकरालयस्येव ॥ २ ॥

गौरीपतेर्गरीयो गरलं गत्वा गले जीर्णम् ।

जीर्यति कर्णे महतां दुर्वादो नाल्पमपि विशति ॥ ३ ॥

गृहपतिपुरतो जारं कपटकथांकथितमन्मथावस्थम् ।

प्रीणयति पीडयति च बाला निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ ४ ॥

तच्छः अपूर्ण इति यावत् न मज्जयतीति शेषः । गुणवत्सङ्गतिरेव विशेषति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

गुरुरिति । गुरुरेहानपि लघुना जुष्टेण उपनीतः उपस्थापितः महतः जनस्य वानरेण उपनीतः आनीतः सेतुवन्धनार्थमिति भावः शैलः पर्यतः मकरालयस्येव ससुदृशेव आशये अन्तःकरणे मध्ये च नियतं न निमज्जति । नीचाश्रयेण महतो महत्त्वस्य नाशात् महतोऽन्तःकरणाभिप्रायस्य बोधने अक्षमत्वं भयतीति सर्वथा नीचाश्रयो न कर्तव्य इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

गौरीति । गरीयः अतिमज्जत् गरलं कालकूटं गौरीपतेः हरस्य गले कण्ठे गत्वा जीर्णं परिपाकं प्राप्नोतित्यर्थः गरलस्य खट्वं गमनेन गौरीपतेस्तदुपहृणोक्त्वा यथा नासीत् तथा महदुभिः परदोषश्रवणे नोद्यमः क्रियते इति ध्वन्यते । दुर्वादः लोकापवादः महतां कर्णे जीर्यति अल्पमपि न प्रविशति । महान्तः परनिन्दां यदि कथञ्चित् शृण्वन्ति किन्तु सा तेषां हृदये स्थानं न लभते तत्क्षणादेव नश्यतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

गृह्णति । बाला सुगन्धा कान्ता निःश्वस्य निःश्वस्य पुनः पुनर्निःश्वस्यत्यर्थः गृहपतेः गृहस्थस्य गृहकार्येषु व्ययचित्तस्येति भावः पुरतः अप्ततः कपटकथाभिः मिथ्यावाक्ताभिः सम क्वापि कान्ता नितरां सदनुदागिणी अस्ति अहन्तु तद्विरहेण संसारमसारं मन्यमानः

गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनौ ।
 मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥ ५ ॥
 गेहिन्याः शृण्वन्ती गोत्रस्वलितापराधतो मानम् ।
 स्निग्धां प्रिये सगर्वां सखीषु बाला दृशं दिशति ॥ ६ ॥
 ग्रीष्ममये समयेऽस्मिन् विनिर्मितं कलय केलिवनमूले ।

कथाञ्चत् प्राणान् धारयामि इत्येवंरूपाभिरिति भावः कथिता
 प्रकटिता मन्दाथावस्था कामावेशः येन तादृशं जारम् उपपत्तिं प्रीण-
 यति त्वद्विना नाहं जीवामीति निःश्वासपरित्यागेनातुरागातिशय-
 प्रकटनादिति भावः पीडयति च गृहपतिमसक्तं कथमधुनैव ते मनो-
 रथं सम्पादयामीति द्वितीयनिःश्वासपरित्यागे कालविजम्बस्त्वचनादिति
 भावः ॥ ४ ॥

गतीति । गत्या गमनेन सुरतव्यापारेण च गञ्जिता तिरस्कृता
 पराजितेत्यर्थः वरा श्रेष्ठा युवतिः करिणो कामिनी च येन तथाभूतः
 करी गजः महाभुजश्च कपोली गण्डौ मदेन मलिनौ मदस्त्राविष्ठा-
 वित्यर्थः करोतु तस्य तत्करणेऽधिकारोऽस्तीति भावः । मुखबन्ध-
 मात्रेण बदनयोजनेनैवेत्यर्थः सिन्धुर गज ! लम्बोदर ! गणपते !
 किं कथं मदं वहसि ? पुरुषश्चिह्नसङ्गायमात्रेण न पुरुषत्वम् अपितु
 पुरुषकर्तृव्यसाधनत्वमिति अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण व्यज्यते ॥ ५ ॥

गेहिन्या इति । बाला नयोद्गा कामिनी गेहिन्याः ज्येष्ठायाः
 सपत्न्या इति भावः गोत्रस्वजनं स्वकीयनामोच्चारणमिति भावः तदे-
 वापराधः तस्मात् मानं गेहिन्याः सकाशे प्रियस्याः स्त्रियाः सहसा
 नामकीर्तनरूपापराधजनितम् ईर्ष्याकोपमिति भावः शृण्वन्ती
 आकर्णयन्ती, अत्र तुनागमो महाकविप्रयोगात् सोढव्यः । सती प्रिये
 स्त्रामिनि स्निग्धां स्वातुरागजनितामिति भावः सखीषु च सगर्वांश्च
 अहमेवाह प्रियसी नान्येति माहङ्कारां दृशं दिशति अपर्ययति ॥ ६ ॥

पीडयति । अस्मिन् पीडमये सन्नादबहुले समये केलिवनमूले

अलमालवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव शैत्यम् ॥ ७ ॥

गुणवद्धचरण इति मा लीलाविहगं विमुञ्च सखि मुग्धे ।

अस्मिन् वलयितशाखे क्षणेन गुणयन्त्रणं त्रुटति ॥ ८ ॥

क्रीडाकाननतले विशेषेण निर्मितं विहितं शैत्यम् आलवालमिषेण
 वृक्षसेवनार्थं तत्तलनिर्मितवृत्तिरूपजलाधारच्छलेन कुण्डलितमिव
 कलय अवधारय । तदत्र समये तादृशे एव प्रदेशे क्रीडितव्यमिति
 काञ्चित् प्राति कस्यचिदुक्तिः । अथवा अस्मिन् समये वर्षाकाले इति
 भावः षोडशसमये केलिवनसूले विनिर्मितं शैत्यं तद्वृक्षसेवनार्थमिति
 भावः आलवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव निरर्थकत्वेन निरूपित-
 मिव कलय वर्षाटकेन तत्सत्त्वादिर्भावेऽभावः अन्यदपि वस्तु निरर्थकं
 कुण्डलनया प्रतीयते इति लौकिकाः । वर्षाकालोऽयत्तुपस्थितः अतस्ते
 पतिः न चिरात्तानसुप्रहोष्यतीति कस्याञ्चित् सख्या काञ्चित् नायिकां
 प्रत्याश्वासनवचनमिदम् । किंवा षोडशसमये समये केलिवनसूले आल-
 वालमण्डलच्छलेन विनिर्मितं शैत्यम् अस्मिन् पुरोवर्तिनि त्वत्कृच-
 मण्डले कुण्डलितमिव कुण्डलाकारेण स्थितमिव कलय अवधारय ।
 अहं सदनानुभवमन्तः त्वत्कृचमण्डलं विना न मे शान्तिरिति कस्याञ्चित्
 नायकस्य काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ७ ॥

गुणेति । मुग्धे बाले अनभिज्ञे इति यावत् सखि ! गुणेन
 रज्ज्वा शीलसौन्दर्यादिना च बद्धौ चरणां यस्य तथाभूतः बद्धं
 निरुद्धं चरणम् अन्यत्र गमनं यस्य तथाभूतश्च इति धियेति भावः
 लीलाविहगं क्रीडापक्षिणं प्रणयिनञ्च मा विमुञ्च न व्यज । वलयिता
 मण्डलिताः शाखा यस्य तादृशे अस्मिन् वृक्षे इति शेषः अन्यत्र बद्ध-
 नायिकाकीर्णं प्रदेशे इति शेषः क्षणेन अचिरादेवेत्यर्थः गुणयन्त्रणं
 रज्जुबन्धनं शीलसौन्दर्यादिना वशीकरणञ्च त्रुटति नश्यति । सखि
 अवधानेन यथा ते कान्तः पराङ्गनासु मानज्जते तथा कार्यमिति
 सख्या नायिकां प्रज्जुपदेशवचनमिदम् । श्लेषमूलाप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः
 ॥ ८ ॥

गुरुगर्जिसान्द्रविद्युद्भयमुद्रितकर्णचक्षुषां पुरतः ।

बाला चुम्बति जारं वज्रादधिको हि मद्नेषुः ॥ ९ ॥

गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधेयतेति गुणाः ।

मानः प्रभुता वास्यं विभूषणं वामनयनानाम् ॥ १० ॥

गुणमान्तरमगुणं वा लक्ष्मीगङ्गा च वेद हरिहरयोः ।

एका पदेऽपि रमते न वसति निहिता शिरस्यपरा ॥ ११ ॥

गुर्विति । बाला कान्ता गुरुर्महान् गर्जिर्गर्जनं मेघध्वनिः सान्द्रा घना अनवरतोद्भासिनीत्यर्थः विद्युत् ताभ्यां यत् भयं तेन मुद्रिते मुकुलिते कर्णचक्षुषी येषां तथाभूतानां गुरुजनानां पुरतः व्यपतः जारम् उपपतिं चुम्बति । हि यतः मद्नेषुः कामशरः तत्रहार इति भावः । वज्रात् कुलिशात् तत्पातादिति भावः अधिकः प्रबलः । वज्रप्रहारोऽपि सद्यः मदनशरप्रहारस्तु नैवेति भावः । मेघगर्जित-विद्युतां क्षणिकत्वेन अतिशीघ्रमेतैर्नेत्रोन्मीलनेन द्रष्टव्यमिति विवेक-शून्यता साहसकारिता च मदनशरार्त्तानां भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गृहिणीति । गृहिणी गृहस्वामिनी तस्या गुणेषु मध्ये विनयः शिष्टव्यवहारः सेवा पतिशुश्रूषा, विधेयता पतिवक्ष्यता इति गुणाः धर्माः गणिताः प्रसंख्याताः प्राधान्येनेति भावः । वामनयनानां कुटिलदृशं मानः प्रणयेर्षाजनितकोपः प्रभुता आधिपत्यं वास्यं प्रति-कूलवर्तित्वं विभूषणं विशेषेण आत्मनः अलङ्कारणम् इति गुणाः गणिता इति शेषः ॥ १० ॥

गुणमिति । लक्ष्मीः गङ्गा च हरिहरयोः आन्तरम् अन्तःस्थितं गुणम् अगुणं दोषञ्च वेद जानाति । एका लक्ष्मीः पदेऽपि पदसेवायां रतापीत्यर्थः रमते सान्द्रं तिष्ठतीति भावः अपरा गङ्गा शिरसि नि-हितापि रक्षितापि न वसति न तिष्ठति । गुणवत्कृतः अनादरोऽपि वरं ननु निगुणकृत आदर इति भावः । सती नारी पत्या अनादृतापि

गत्वा जीवितसंशयमभ्यस्तः सोढुमतिचिराद्विरहः ।

अकरुण पुनरपि दिक्ससि सुरतदुरभ्यासमस्माकम् ॥ १२ ॥

गोत्रस्खलितप्रभ्रेऽप्युत्तरमतिशीलशीतलं दत्त्वा ।

निःश्वस्य मोघरूपे स्ववपुषि निहितं तथा चक्षुः ॥ १३ ॥

गन्धग्राहिणि शालोन्मीलितनिर्यासनिहितनिखिलाङ्गि ।

उपभुक्तमुक्तभूरुहशतेऽधुना भ्रमरि न भ्रमसि ॥ १४ ॥

न विमुञ्चीभवति असाध्वी तु पत्न्या समाहृतापि न तिष्ठतीति च भावः ॥ ११ ॥

गत्वेति । हे अकरुण ! निर्देय ! जीवितसंशयं गत्वा अतिचिरात् अतिदोषकालात् विरहः सोढुम् अभ्यस्तः । पुनरपि अस्माकं सुरतदुरभ्यासं सुरतबोलाया दुष्टम् अभ्यासं दित्मसि दाक्षिण्यच्छसि । प्रवासादागतं पुनः प्रवासयायिनं रन्तुकासं कान्तं प्रति कान्ताया उक्तरियम् ॥ १२ ॥

गोत्रेति । गोत्रस्य नाम्नः स्वलितं यत्र तथाभूते प्रभ्रे काटस्विनि कथमिदमिति प्रष्टव्ये सौदामिनि किमिदमित्यभ्यस्तकान्तानाम्ना पृच्छायामपीति भावः तथा गेहिन्या इति शेषः अतिशीतलम् उत्तरं दत्त्वा न तत्र विरज्येति भावः निःश्वस्य दुःखातिशयादिति भावः मोघरूपे विफलसौन्दर्ये स्ववपुषि निजशरीरे चक्षुः निहितम् अर्पितं दुर्भगाङ्गस्येति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ १३ ॥

गन्धेति । हे गन्धग्राहिणि सौरभाकाङ्क्षिणि ! उपभुक्तानि पश्चात् सुक्तानि त्यक्तानि भूरुहशतानि वृक्षसमूहा यथा तथाभूते ! भुक्तवस्तुपुरुषे इति ध्वनिः । भ्रमरि ! अधुना इदानीं शालस्य वृक्षभेदस्य उन्मीलितः निःसृत इत्यर्थः यः निर्यासः रसविशेषः इत्यर्थः तत्र निहितम् अर्पितं निखिलं समग्रम् अङ्गं यथास्तथाभूते वति ! न भ्रमसि न इतस्ततः पर्यटसि । भुक्तवस्तुतत्पुष्पां पश्चात् कश्चिच्चि-

गुरुषु भिलितेषु शिरसा प्रथमसि लघुषूचताः समेषु समा ।
 उचितज्ञासि तुले किं तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥१५॥
 गेहिन्या क्रियमाणं निरुध्यमानं नवोढया गुरतः ।
 मम नौकाहितयार्पितगुण इव हृदयं द्विधा भवति ॥१६॥
 गुण आकर्षणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्षलाभाय ।
 लूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्विमर्दासहैर्बहुभिः ॥ १७ ॥

इति नवति समासज्ञां काञ्चित् वारनारीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अपस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

गुरुष्विति । हे तुले तोलनदण्ड ! गुरुषु महत्सु भारवत्-
 स्त्रित्वैर्षः भिलितेषु सङ्गतेषु शिरसा गुरुसंयुतकोट्या इति भावः
 प्रथमसि गुरुन् प्रथमसोति भावः, लघुषु क्षुद्रेषु भिलितेषु उच्चता
 तिष्ठसीति शेषः, समेषु तुल्येषु समा तुल्या, तस्मात् उचितज्ञा
 ष्वसि, किन्तु गुञ्जाफलैः कनकं काञ्चनं किं कथं तुलयसि समीकरोषि ?
 एतदनुचितं तवेति भावः । पक्षे गुरुषु भिलितेषु समागतेषु शिरसा
 मस्तकेन प्रथमसि तानिति शेषः, लघुषु नीचेषु समागतेषु औन्नत्यं
 दर्शयसि, तुल्येषु समागतेषु तुल्यव्यवहारं करोषि अतः त्वम् उचितं
 व्यवहरसि, किन्तु कसपि महान्तं नीचवत् व्यवहरसीति नेतत् युक्तं
 तवेति अपस्तुतप्रशंसया व्यज्यते ॥ १५ ॥

गेहिन्या इति । मम हृदयं गेहिन्या पूर्वभार्य्येति भावः द्वि-
 भाषाम् आलक्ष्यमाणं पुरतः अगतः नवोढया निरुध्यमानञ्च सत्
 नौकाहितयं विपरीतगामीति भावः तत्पार्पितः निहितः गुण इव
 रज्जुरिव द्विधा भवति एकगुणवद्भ्रं नौकाद्वयं परस्परविपरीतगमनेन
 यथा क्षियते तथा मम मनः उभयोरासक्तमपि उभयोर्विपरीत-
 क्लिबया दोषायमानं भवतीति भावः । कस्यचिद् द्विभार्य्यस्य सखायं
 मत्तुक्तिरियम् । उपसालङ्कारः ॥ १६ ॥

गुण इति । धनुष इव आकर्षणयोग्यः विचारक्षम इति यावत्

नमस्यति गीते शंसति वंशे वादयति सा विपक्षीषु ।

यादयति पञ्चरथकांस्तत्र संवादाक्षरं बाला ॥ १८ ॥

गणयति न सधुव्ययमयमविरतमापिबतु सधुकरः कुसुदम् ।

सौभाग्यमानवान् परमस्यति द्युमणये चन्द्रः ॥ १९ ॥

गुणविधृता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किं तु हृदयं ते ।

हृतममुना आलायाः समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥ २० ॥

पक्षे आकर्षणे व्यच्छिदर इत्यर्थः एकोऽपि गुणः विद्यादिः सौवीं च लक्षणाभाय बहुधर्मप्राप्तये पक्षे वेध्यवस्तुलाभाय भवतीति शेषः लूता-
न्तुभिर्दिव विमर्दीकृतैः विचारणयोग्यैः आकर्षणाकृतैश्च बहुभिः
गुणैः विद्यादिभिः रज्जुभिश्च किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
एका विद्या सुशिञ्जिता वरं न तु पञ्चव्याप्तत्वं बहुषु विद्यासु
अतुच्छिद्वदृष्ट्यनिमित्तं भावः ॥ १७ ॥

गावतीति । सा बाला गीते तत्र संवादाक्षरं वात्ताक्षरं गावति,
वंशे वेषुवाद्ये शंसति कथयति विपक्षीषु वीणासु वादयति पञ्चर-
थुकान् पाठयति च । त्वय्यस्याः सर्वथासक्तिरिति कथाचित् दूत्याः
कमपि प्रलुक्तिः । अत्वानेकक्रियास्वकर्तृसम्बन्धात् दीपकाक्षारः ।
तदुक्तं दर्पणे । अपस्तुनपस्तुन्यादींषकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
स्यादनेकासु क्रियसु चेदिति ॥ १८ ॥

गणयतीति । अयं सधुकरः अविरतं निबन्धमिति भावः कुसुदम्
आपिबतु सधुक् भुङ्क्तामित्यर्थः तत्र सधुव्ययं सधुलयं न गणयति
न लक्षयति चन्द्रस्य कुहदनायकत्वादिति भावः किन्तु सौभाग्यमानवान्
सुभक्त्याभिसानीत्यर्थः परं केवलं द्युमणवे सूर्याय अक्षयति भोक्तुं
न ददातीति भावः ॥ १९ ॥

गुणेति । हे सखि ! त्वं गुणैः शीलविनयादिभिः सखी च विदुषा
त्रिशेषेण अवलम्बिता सती देहेन अययवेन तथैव पूर्ववदेव तिष्ठसि,
किन्तु असुना द्यूनेति शेषः समीरणेन वायुता साहाय्यः सौरभ्यनिव

गुरुसदने नेदीयसि चरणगतं मयि च भूक्यापि तयो ।

नूपुरमपास्य पदयोः किं न प्रियमीरितं प्रियया ॥ २१ ॥

अन्विलतया किमिच्छोः किमपञ्च शन भवति गीतस्य ।

किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्रेण दयितस्य ॥ २२ ॥

गेहिन्या चिकुरग्रहसमयससीत्कारमीलितदृशापि ।

बालाकपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥ २३ ॥

ते तव हृदयं हृतम् । यदिच त्वं यथास्वितैव दृश्यसे किन्तु त्वञ्चितं
सदनशरविह्वलिव लक्ष्यते तदस्मत्तु स्वाश्लानोपनमनुचितं योषं
तन्विलनाय यत्नः कार्यं इति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरिवम् ।
अपवाचकारः ॥ २० ॥

गुरीति । गुरुसदने गुरुणां अशुरादीनां पित्रादीनां वा सदने
गृहे नेदीयसि निकटवर्तिनि, मयि चरणगते घाटप्रसूते च भूक्यापि
निःशब्दयापि गुरुभयादिर्नाम भावः तथा प्रियया पदयोः नूपुरम्
अपास्य त्वङ्गा एकत्वमविवक्षितम् । किं प्रियं न ईरितं न हृतं सर्वमेके
कृतमित्यर्थः । चरणपतनेन मयि मानसपट्टाय गुरुभयाच्च नूपुरं त्वङ्गा
मयि शरतालुमतिदानं निःशब्दपटमञ्जारेण त्वयात्वात् रात्रावानन्तव्य-
भित्तिभिप्रायावेदनं चञ्चितासि त्यमप्ये चलेति च बहुतस्त्वहागमनञ्च
व्यव्यते । सख्यायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ २१ ॥

अन्विलतयेति । अन्विलतया अन्विलमत्तया इच्छोः किम् ? अञ्च
अंशेन असंस्कृतपटप्रयोगेण गीतस्य किम् ? अनार्जवेन कौटिल्येन
शशिनः चन्द्रस्य किम् ? दारिद्रेण निर्धनतया दयितस्य प्रियया
किम् ? स्वतःप्रियस्य यत्किञ्चिद् दूषणं न गमयते इति भावः । कथं
दारिद्रेऽनुरक्तासोति वादिनीं मूर्खीं प्रति नाविकाया उक्तिरिवम् ।
दृष्टान्ताचकारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य सधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
बिम्बनामिति ॥ २२ ॥

गेहिन्या इति । चिकुराणां कुन्तव्यानां, चिकुरः कुन्तवो वाचके

गुरुपक्ष्म जागरारणघूर्णत्तारं कथञ्चिदपि वलते ।
नयनमिदं स्फुटनखपदनिवेशकृतकोपकुटिलम् ॥ २४ ॥

घकारादिः ।

घटितजघनं निपीडितपीनोरु न्यस्तनिखिलकुचभारम् ।
आलिङ्गन्त्यपि बाला वदत्यसौ मुञ्च मुञ्चेति ॥ १ ॥

कथः केशः शिरोरुह इत्यमरः । पक्ष्मसमये पक्ष्मकाले सुम्बनार्ध-
मिति भावः शीतकारं यथा तथा शीतिते सुहृत्तिशयादिति भावः
दृशौ नयने यथा तथाभूतयापि गेहिन्या प्रौढया भार्याया बालायाः
नवोढायाः सप्रत्या इति भावः कपोलपुलकं गण्डलोमाञ्च सुम्बनज-
मिति भावः विलोक्य पदा शिरसि निहतः अस्मिन् रोषादिति
भावः । कथं त्वं प्रियया पदाहत इति पृच्छन्तं सखायं प्रति कस्य-
चिदुक्तिरियम् ॥ २३ ॥

शुर्विति । गुरुष्वि जागरणवशात् भारवन्ति पक्ष्माणि नेत्र-
लोमानि यस्य तथोक्तं जागरेण अरुणे रक्ते घूर्णन्त्यौ च तारे कष्पीनिके
बस्य तथोक्तं स्फुटेन स्फुटेन नखपदनिवेशेन नखलतार्पणेन कृतः यः
कोपः कान्तं प्रतीति भावः तेन कुटिले अमुवौ यस्य तथाविधम्
इदं नयनं कथञ्चित् वलते चलति ॥ २४ ॥

घटितेति । असौ बाला सुग्धा कान्ता घटितं संसक्तं जघनं
कटिपुरोभागः यत्र तत् निपीडितौ निःशेषेण दलितौ पीनौ स्थूलौ
ऊरु यत्र तथोक्तं तथा न्यस्तः अर्पितः निखिलः समस्तः कुचभारः
स्तनभारः यत्र तत् यथा तथा आलिङ्गन्ती अपि मुञ्च मुञ्च त्वज
आमिति शेषः इति वदति । सुग्धास्तभाववर्धनमेतत् ॥ १ ॥

घटितपलाशकपाटं निशि निशि सुखिनो हि शेरते पद्माः ।

उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितं लक्ष्मीः ॥ २ ॥

घूर्णन्ति विप्रलब्धाः स्नेहापायात् प्रदीपकलिकाश्च ।

प्रातः प्रस्थितपान्यस्त्रीहृदयं स्फुटति कमलं च ॥ ३ ॥

घटितेति । पद्माः कमलानि, वा पुंसि पद्ममित्यमरः । निशि
निशि प्रतिरात्रं घटितं कृतं पलाशरूपं छट्टरूपं कपाटं यस्मिन्
तद् यथा तथा छदानिमीलनरूपकवाटबन्धेनेति भावः सुखिणे
निरुद्देशे इति भावः सन्तः शेरते हि निद्रान्त्येव । हे कैरव ॥
कुसुद ! त्वया उज्जागरेण उत्कृष्टेन जागरणेन विकीर्णनेति भावः
कति लक्ष्मीः सम्पद् रक्षितं शक्या रजनीविकस्वरत्वात् कैरवाद्या-
मिति भावः । एतेन दारावरोधादिनैव दस्युभ्यः सम्पद्रक्षणं विधेयं
न तु सर्वासु रात्रिषु जागरणेन तथा सति देहधारणं केवलं क्लेशात्
भवतीति भावः । यास्याङ्गनाः पुरुषान्तरगमनात् निरोद्धमशक्या
स्वतिसावधानेनापि ता रक्षितं न शक्यन्ते इति भावः । व्यतिरेका-
लङ्कारः ॥ २ ॥

घूर्णन्तीति । प्रातः प्रातःकाले विप्रलब्धाः विरहिय्यः सङ्केतनिबन्धे
प्रियतमाप्राप्त्या प्रतारिता वा प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्य प्रणयस्य तैलस्य
च अपायात् विच्छेदात् घूर्णन्ति रात्रिजागरात् निशांशोन्मुखत्वाच्चेति
भावः । प्रस्थितस्य पान्यस्य प्रथिकस्य हृदयं स्फुटति विहीर्यते कवचस्य
स्फुटति विकसति । प्रातःकालवर्षणमभिदम् ॥ ३ ॥

चकारादिः ।

चपलस्य पलितलाञ्छितचिकुरं दयितस्य मौलिमवलीक्य ।
 खेदोचितेऽपि समये संमदमेवाददे गृह्णिणी ॥ १ ॥
 चण्डि प्रसारितेन स्पृशन् भुजेनापि कोपनां भवतीम् ।
 दृष्यामि पङ्किलामिव पिबन्नदीं नलिननालेन ॥ २ ॥
 चपलभुजङ्गीभुक्तोष्णित शीतलगन्धवह निशि भ्रान्त ।
 अपराशां पूरयितुं प्रत्यूषसदागते गच्छ ॥ ३ ॥

चपलस्येति । गृह्णिणी गृहस्वामिनी चपलस्य पराङ्मना-
 लोलुपस्येति भावः दयितस्य पत्युः मौलिं शिरः प्रलितेन जराजनित-
 शौक्लेन, पलितं जरसा शौक्लं केशाटोरत्यसरः । लाञ्छिताः चिञ्जिताः
 चिकुराः केशा यस्य तथाभूतम् व्यथलोक्य दृष्ट्वा खेदोचितेऽपि
 दुःखोचितेऽपि समये संमदमेव हर्षमेव व्याददे जयाह अकरोदित्यर्थः
 परनारीषु द्वेषातिशयादिति भावः । अयमेवात्मनातिकाच्छेदेन पर-
 यात्राभङ्ग इति दृश्यम् ॥ १ ॥

चण्डीति । हे चण्डु कोपने ! प्रसारितेन विस्तारितेन भुजेन
 कोपनां भवतीं स्पृशन्नापि नलिननालेन पद्मनालेन सञ्छिद्रेथेति
 भावः पङ्किलाम् आविजां नदीं पिबन्नद्य दृष्यामि परितुष्यामि ।
 तथाक्वे हस्तस्पर्शेनापि मे सुखं क्विसुतान्यव्यापारेथेति भावः ।
 मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपसाहङ्कारः ॥ २ ॥

चपलेति । चपला या भुजङ्गी सर्पी तथा भुक्तः पञ्चादुज्झितः
 परित्यक्तः तत्सम्बुद्धौ, शीतलगन्धं वहतीति तत्सम्बुद्धौ, निशि
 रात्रौ भ्रान्तः इतस्ततः विचारन् प्रत्यूषसदागते प्रातःकालवायो !
 अपराशाम् अपरां दिशम् अन्याङ्गनाभनोरथञ्च पूरयितुं गच्छ ।
 अन्याङ्गनासक्तं नायकं प्रति नायिकाया वक्रोक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसानुहारः ॥ ३ ॥

चिरपथिकद्राघिममिलदलकलताशैवलावलिप्रथिता ।

करतोयेव सृगाच्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥ ४ ॥

चण्डि दरचपलचेलव्यक्तोरुविलोकनैकरसिकेन ।

धूलिभयादपि न मया चरणहती कुञ्चितं चक्षुः ॥ ५ ॥

चलकुण्डलचलदलकखलदुरसिजवसनसञ्जदूरयुगम् ।

जघनभरक्लमकूणितनयनमिदं हरति गतमस्याः ॥ ६ ॥

चिरेति । सृगाच्या दृष्टः इदानीं सास्यतं चिरपथिकः दीर्घ-
प्रवासी परितरिति भावः तस्य द्राघिम्ना दीर्घविलम्बेन मिलन्त्यः
मनञ्जन्यः संस्काराभावादिति भावः याः अलकलताः केशावल्यः ताः
शैवलावल्य इव जलनीलीश्रेण्य इव, जलनीली तु शैवालं शैवला-
मित्यमरः । ताभिः प्रथिता युक्ता सदानीरा सतताशुपूर्वेत्यर्थः
अतएव करतोयेव करतोयानाम्नी नटीव वर्तते इति शेषः । कर-
तोया सदानीरेत्यमरः । प्रवासिनं प्रति नायिकाप्रेरितदृष्ट्या उक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

चण्डि इति । हे चण्डि हे कोपने ! दरचपलेन दंष्ट्रञ्चलेन चलेन
दसनेन व्यक्तयोः स्फुटयोः लक्ष्ययोरिति यावत् ऊर्षीः तवति भावः
विलोकने विशेषेणावलोकने एकरतिकः अतीव सट्ठण इत्यर्थः तेन
मया चरणहती तव चरणप्रहारे धूलिभयादपि चक्षुः न कुञ्चितं
न निमीलितम् ऊहृत्शेनविरासभयादिति भावः । तस्मात् मानं
परित्यज्य मामनुगृह्णाणिति भावः । मानिनीं प्रति नायकस्य कात-
रोक्तिः ॥ ५ ॥

अलेति । अस्याः कान्तायाः चले दोषायमाने कुण्डले यत्न
तथाभूतं चलन्तः कम्पमानाः अलकाः केशा यत्न तथोक्तं अलकत्
विगडत् उरसिलजवसनं सनावरणं यस्मिन् तादृशं तथा सञ्जत्
यस्मिन् जस्युगं जङ्गादयं यत्न तथाविधं तथा जघनभरेण यः
कृमः क्लान्तिः तेन कूणिते सङ्कुचिते नयने यत्न तथाभूतम् इदं गतं

चरथैः परागसैकतमफलमिदं लिखसि मधुप केतव्याः ।

इह वसति कान्तिसारे नान्तःसलिलापि मधुसिन्धुः ॥ ७ ॥

चिरकालपथिक शङ्कातरङ्गिताक्ष किमीक्षसे मुग्ध ।

त्वन्निस्त्रिंशस्त्रिषत्रणकिणराजीयमेतस्याः ॥ ८ ॥

चपलां यथा मदान्धच्छायामयमात्मनः करी हृन्ति ।

गमनं हरति वशीकरोति साभिर्ति शेषः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् ॥ ६ ॥

चरथैरिति । हे मधुप अमर ! चरथैः पादैः केतव्याः इदं परागसैकतं रजोरूप पुलिनम् अफलं व्यथं लिखसि खनसि । कान्तिसारे दीप्तिभात्ससारवति इह परागसैकते अन्तःसलिला अन्तर्गतजला अन्वत् अन्तर्गतरहेति ध्वनिः अपि वाह्यभात्सलवत्त्वं दूराप्राप्तमित्यपिशब्देन द्योत्यते । मधुसिन्धुः मकरन्दमदी न वसति न तिष्ठति अन्तः-प्रसन्नमूल्यां वाह्यमौन्त्यै इहा न प्रवर्तितव्यमिति भावः । त्रिंशत्सुरारागप्रवणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् । व्यस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

चिरेति । हे चिरकालपथिक दीर्घप्रवाग्निन् ! शङ्कया किमियं मे प्रिया अन्व्यासक्ता इति संशयेन तरङ्गिते चञ्चलिते अक्षिणी यस्मिन् तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ, हे मुग्ध मूढ ! किम् ईक्षसे पश्यसि ? इयं दृश्यमानेति भावः एतस्याः त्वत्कान्तायाः तव निष्कान्तः त्रिंशद्-कृत्विभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः तस्य आस्त्रेषु आलिङ्गनेन प्रोषित-पतिकार्षाः एतदालिङ्गनेन काष्ठातिपातश्च शास्त्रीयत्वादिति भावः । यत् व्रथं क्षतं तस्य किणराजी चिद्गपरम्परा । तथाच क्षतक्षेपमवि-मण्यय्यानया एतदालिङ्गनेन त्वदालिङ्गनसुखमनुभवन्त्या काष्ठीऽति-वाहितः । नैतस्यानन्यथा सम्भावनीयमिति भावः । प्रवासादागतं कान्तायाः परपुरुषभोगजनितनखक्षतादिचिद्गदर्शनेन भायान्तरमापन्नं प्रति सखा उक्तिरिवम् ॥ ८ ॥

चपलां भवति । मदान्धः मदसावेष्ट विवेकमून्य इति यावत्

आस्फालयति करं प्रतिगजस्तथायं पुरो रुद्रः ॥ ९ ॥

चुम्बनलीलुपमदधरुद्धतकाश्मीरं स्मरन्न तृप्यामि ।

हृदयद्विरदालानस्तम्भं तस्यास्तदूरुयुगम् ॥ १० ॥

चिक्कुरविसारणतिर्यङ्मनतकण्ठी विमुखवृत्तिरपि बाला ।

त्वामियमङ्गलिकल्पितकचावकाशा विलोकयति ॥ ११ ॥

करो हस्ती आत्मनः स्वस्य चपलां स्वचलनेन चञ्चलामिति यावत्
 छायां यथा हृन्नि ताडयति, तथा अयं प्रतिगजः पुरः अयतः
 रुद्रः शृङ्खलेन जनलज्जया चेति ध्वनिः अतएव करं शुण्डादण्डं
 हस्तञ्च आस्फालयति छायाप्रहारिणं गजं प्रहर्तुमिति भावः ।
 कञ्चन स्वां कान्तां परपुरुषगामिनो ज्ञात्वा प्रहर्तुं दृष्ट्वा जारोऽसौ
 लोकलज्जाधीयात् तं प्रहर्तुकामः स्वं करम् आस्फालयति नत किञ्चि-
 दपि कर्तुं शक्नोतीति व्यज्यते । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ९ ॥

चुम्बनेति । चुम्बने लोलुपेन सतृष्णेन मम अधरेण हृतं विलुप्तं
 काश्मीरं गन्धविलेपनविशेषः यस्मात् तथाभूतम् ऊरुदेशेऽपि चुम्बनस्य
 कामशास्त्रीयत्वादिति भावः हृदयं मनः ममेति भावः एव द्विरदः
 हस्ती तस्य आलानस्तम्भः बन्धनस्तम्भः तं तस्याः कान्तायाः ऊरुयुगं
 स्मरन् न तृप्यामि न तृप्तिं लभे पुनः पुनः स्मरामीति भावः । अत्र
 परस्परितरूपकम् । हृदये द्विरदारोपणं प्रति ऊरुयुगे आलान-
 स्तम्भारोपणस्य हेतुत्वात् । तदुक्तं दर्पणे, यत्र कश्चिदाभूषः परा-
 रोपणकारणम् । तत् परस्परितमिति । सखायं प्रति कश्चि-
 दुक्तिः ॥ १० ॥

चिक्कुरेति । इयं बाला चिक्कुराणां केशानां विसारणेन शोष-
 षार्थं विसारणेन तिथ्येकं वक्रं यथा तथा नतः कण्ठी यस्याः
 तद्योक्ता अतएव विवृष्टा पराङ्मुख्या वृत्तिर्व्यापाको यस्यास्तथाभूतापि
 अङ्गुलिभिः कल्पितः कतः कथानाम् केशानाम् अवकाशः अवसारणं

सुम्बनहृतास्त्रनाथं स्फुटजागररागमीक्षणं क्षिपसि ।
किमुषसि वियोगकातरमसमेधुर्विषाधनाराचम् ॥ १२ ॥

— — —
छकारादिः ।

छायाग्राही चन्द्रः कूटत्वं सततमम्बुजं व्रजति ।
ह्रित्बोभयं सभायां स्तौति तवैवाननं लोकः ॥ १ ॥
छायामात्रं पश्यन्नधीमुखोऽप्युन्नतेन धैर्येण ।
तुदति मम हृदयमिषुषा राधाचक्रं किरोटीव ॥ २ ॥

— — —
यथा तादृशो सती त्वां विलोकयति पश्यति । नायकं प्रति सख्या
नायिकाहुरागकथनमितम् ॥ ११ ॥

सुम्बनेति । सुम्बनेन हृतं विलुप्तम् अङ्गनाथं यस्य तथोक्तं स्फुटः
प्रकटः जागरेण रागः यस्य तादृशं शोणमित्यर्थः लषसि प्रभाते
वियोगेन विच्छेदेन कारम देवतां नयनम् अन्तर्मेधुः पञ्चगरः अर्द्ध-
नाराचमिव किं कथं क्षिपसि नायकं प्रतीति शेषः । उपमासङ्कारः ।
तव एतन्न नयनपातेन पातस्ते कामशरार्त्तं इव जात इति भावः ।
सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः ॥ १२ ॥

— — —
छायेति । चन्द्रः छायाग्राही कलङ्कीत्यर्थः कूटत्वं सङ्कोचभावः
सततम् अम्बुजं पद्मं व्रजति गच्छति तस्मात् सभायां लोकः उभयं
चन्द्रं पद्मञ्चेत्यर्थः ह्रित्वा परित्यज्य तवैव आननं सुखम् अकलङ्कम्
असङ्कुचितञ्चेति भावः स्तौति प्रशंसति । व्यतिरेकासङ्कारः ।
नायिकां प्रति सख्यचित् रागिण्य उक्तिरिवम् ॥ १ ॥

छायेति । अर्थं प्रेषामिति शेषः अङ्गसखः छायामात्रं जनेति
शेषः उदुगतेन विच्युतेत्यर्थः धैर्येण किरोटी अर्जुनः इषुषा शरैश्च

जकारादिः ।

अलविन्द्वः कतिपये नयनाङ्गमनोद्यमे तव ख्वलिताः ।

कान्त मम गन्तव्या भूरैतैरेव पिच्छलिता ॥ १ ॥

जृम्भोत्तन्धितदीर्युगयन्वितताटङ्कपीडितकपोलम् ।

तस्याः अरामि जलकणलुलिताञ्जनमलसदृष्टि मुखम् ॥ २ ॥

राधाचक्रमिव मम हृदयं त्वदति तापयति मम आयासात्तदर्शनेनायं
विगतधैर्यः संवृत्त इति अहम् अतिशयेन परितप्ये इति भावः ।
पुरार्जुनेन पाञ्चालोखयंवरे अन्तरीक्षास्थितं राधाचक्रमदृष्टिगोचरम्
अधःस्थितजले तत्त्वस्य मीनस्य आयासवलोक्त्य तद् विव्याधेति पौरा-
णिकी वाक्ता । नायिकायाः सखीं प्रति काष्ठां चित् वृत्तिं अतुरागक-
चनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ २ ॥

अवेति । हे कान्ते ! गमनोद्यमे मम प्रस्थानावसरे तव
वचनात् कतिपये अत्या इति भावः अलविन्द्वः ख्वलिताः पतिताः ।
किन्तु एतैरेव मम अलविन्दुभिः गन्तव्या गम्या भूः प्रदेशः पिच्छ-
लिता पिच्छलिता जाता । मम प्रस्थाने तव यादृशं दुःखमभूत्
मम ततोऽप्यधिकमिति भावः । प्रवासादागतस्य नायकस्य नायिकां
प्रति स्वदुःखादनमिदम् ॥ १ ॥

जृम्भोति । जृम्भया गात्रभङ्गविशेषेण उत्तन्धितम् अर्जुनितं
वद् दोर्वुगं भुजयुगलं तेन अन्वितं संबद्धितं अत् ताटङ्कं अस्त्रा-
बद्धारविशेषः तेन पीडितौ संक्षिप्तौ कपोलौ गण्डौ यस्य तच्चाभूत्
अलकणैः अलविन्दुभिरिति यावत् लुब्धितं प्रसृतम् अञ्जनं यस्य तादृशं
तथा अलसा मन्वरा दृष्टिर्यस्य तथोक्तं तस्याः कान्तायाः मुखं
अरामि । टीक्ष्णसुरतव्यापारानन्तरं निद्रावेशवशेनमिदम् । सखाकं
मति कक्षचिदुक्तिः ॥ २ ॥

जागरयित्वा पुरुषं परं वने सर्वतोमुखं हरसि ।

अयि शरदनुरूपं तव शीलमिदं जातिशालिन्याः ॥ ३ ॥

जीवामि लङ्घितावधिदिनेति लज्जावशेन गेहिन्या ।

मयि निङ्गृतोऽपि बाष्पैरसंवरेर्यञ्छितो मानः ॥ ४ ॥

जात्मी गुरुः सुष्टुष्टो वामेतरचरणभेद उपदेशः ।

ख्यातिर्गुणधवल इति भ्रमसि सुखं वृषभ रथ्यासु ॥ ५ ॥

जागरयित्वेति । अयि शरत् ! वने जले शयितमिति भावः पक्षे लोलाकानने परं अष्टं पुरुषं पुरोत्तमं विष्णुमिति यावत् पक्षे परम् अन्यं पुरुषं जागरयित्वा भावः जागरयित्वा सुरतव्यापारेणेति भावः पक्षे शयनादुत्थाप्येत्यर्थः सर्वतोमुखं जलमित्यर्थः हरसि ह्यासयसीत्यर्थः वर्षावसानात् जलहास इति भावः पक्षे सर्तः सर्वस्मात् जलादिति शेषः सुखं वदनं हरसि लज्जया कमपि वदनं न दर्शयसीति भावः । जातिशालिन्या जातिस्वभाववशवर्त्तिन्याः जातिभिः कुसुमलताविशेषैः शालते शोभते इति तथाभूतायाः पक्षे जान्या उत्कृष्टकृष्णप्रसूत्या शालते शोभते इति तथाभूतायाः सत्कृष्णप्रसूताया इति यावत् तव इदं शीलं चरितम् अरुरूपं युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसाबहुतारः । काञ्चित् परपुरुषगामिनीं सज्ज्यां प्रति कस्याञ्चित् सोऽङ्गुलनोक्तिरियम् ॥ ३ ॥

जीवामीति । लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अवधिदिनं यदि त्वां निङ्गूरितदिने न प्राप्नुवामि तदा जीवितं त्यज्यामीति प्रतिज्ञातदिनं यथा तादृशी सती जीवामि इति लज्जावशेन गेहिन्या मत्कान्तया मयि निङ्गृतः गोपितोऽपि मानः असंवरेः संवरित्तमशक्यैः बाष्पैः अशुभिः व्यञ्जितः प्रकटितः । सखायं प्रति कस्याञ्चित् कालातिक्रमेषु प्रवासादागतस्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

जात्मी इति । वृषभ ! गुरुः उपदेशः तवेति शेषः जात्मीः मूर्खः सुष्टुष्टः अतिक्रान्तः असमीक्ष्यकारीत्यर्थः उपदेशः तस्येति शेषः वामेतरचरणभेदे अयं वामः अयञ्च दक्षिण इति चरणयोर्भेदज्ञाने

ज्वर वीतीषधबाधस्तिष्ठ सुखं दत्तमङ्गमखिलं ते ।
 असुलभलोकाकर्षणपाषाण सखे न मोक्ष्यसि माम् ॥ ६ ॥
 जीवनहेतोर्मिलिता मुञ्चति करकर्षणेन न खलु त्वाम् ।
 नीरिव निम्नं सुन्दर सुग्धा तद्विरसतां मा गाः ॥ ७ ॥
 जघनेन चापलं तव वितन्वतेयं तनूकताऽपि तनुः ।
 शाणेनैव क्षीणा स्मरासिपुत्री मनो विशति ॥ ८ ॥

नान्यत्रेति भावः, गुणेन वर्णेन पक्षे सौन्दर्यादिना धवलः श्वेतः
 पक्षे उज्वलः इति ख्यातिः तवेति शेषः तस्मात् रथ्यासु राज-
 मार्गेषु सुखं अनसि । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

ज्वरेति । हे ज्वर ! त्वं वीता विगता औषधबाधा भेषज-
 प्रतीकारो यस्य तथाभूतः अप्रतीकार्य इत्यर्थः सन् सुखं निर्बाधं
 तिष्ठ, ते तुभ्यम् अखिलं समग्रम् अङ्गं दत्तम् । हे सखे ! असुलभस्य
 दुर्लभस्य लोके वैद्यस्येति भावः आकर्षणपाषाण ! सुखकमण्ये !
 मां न मोक्ष्यसि नमः सुञ्चेत्यर्थः । वैद्याशक्तायाः कस्याश्चित् ज्वर-
 व्याजेन तदङ्गमनप्रार्थनानिदम ॥ ६ ॥

जीवनेति । हे सुन्दर ! सुग्धा सुन्दरो सेति शेषः, सुग्धः
 सुन्दरमूढयोर्नित्यमरः । जीवनहेतोर्जीवनार्थं पक्षे जलार्थं मिलिता
 सङ्गता, नीस्तरणियः निम्नमिथ पक्षे नीचं त्वां करकर्षणेन हस्तमोचनेन
 कराभ्यां कर्षणेन च न खलु नैव मुञ्चति त्यजति तत् तस्मात् विर-
 सतां वैररुम् अतुरागराहित्यमिति यावत् जलशून्यत्वञ्च मा गाः
 न गच्छ । त्वयायत्तजोवितामिमां न परित्यजति काञ्चित् प्रति कस्या-
 श्चित् नायिकायाः सख्या उक्तिरियम् । श्लेषासुप्रमाणितोपमालङ्कारः
 ॥ ७ ॥

जघनेनेति । जघनेन कटिपुरोभागेन अपराङ्गनानामिति
 भावः चापलं चाञ्छस्यम् अनवरतसुरनमिति भावः वितन्वता कुर्वतेति
 यावत् सता तनूकता लघीलतापि इयं तव तनुः शरीरं शाणेन

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेषे व्याकोशमल्लिकीसंघे ।

विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदक्षरच्छुरिकार ॥ ८ ॥

जड सुखयसि परतरुणीं गृहिणीं कारयसि केवलं सेवाम् ।

आलिङ्गति दिशमिन्दुः स्वां तु शिलां वारि वाहयति ॥ १० ॥

शाण्यन्ववर्षणेनेति यावत् स्त्रीणा तीक्ष्णा स्मरस्य कामस्य अविपुत्रोव
क्षुरिकेव मनः समेति शेषः विशति प्रविशति तव एतादृशपराङ्ग-
नाभुक्तमपि शरीरं मम कामसुहृदीपयतीति भावः । तस्मात् मया
मानः परित्यक्त इति कस्याचित् कामिन्याः कान्तमन्या बङ्गादागतं
प्रपुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु चन्द्रिकासु यः अभिसारः कान्तार्थं
सङ्केतगमनं तस्य समुचितः उपयुक्तः वेषः यस्यास्तसम्बुद्धौ, व्याकोश-
मल्लिका विकसितमाल्लिकाकुसुमम् उत्तमः शिरोभूषणं यस्यास्तत्-
सम्बोधने । व्याकोशविकचस्कटा इत्यमरः । निशिता शाण्यवर्षिता
स्मरस्य कामस्य कुमुदं त्वरुसृष्टिर्यस्याः तथाभूता क्षुरिकेव, त्वरुः खड्-
गादिसुप्तौ स्यादित्यमरः । मनः मटीयमिति शेषः विशसि मम काम-
सुहृदीपयतीति भावः । अभिसारिणीं प्रति कस्याचित् कामकस्योक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

जडेति । हे जड ! मूर्ख ! अथच जडमय ! परस्य तरुणीं युवतिं
सुखयसि सुहृन्नेनेति भावः गृहिणीं स्वां कामिनीं केवलं सेवां कार-
यसि गृहकृत्येषु निबोजयतीति भावः न तस्यां रमसे इति भावः ।
तथाहि इन्दुचन्द्रः दिशं प्राचीप्रभृतिषु आलिङ्गति तु किन्तु स्वां
शिलां चन्द्रकान्तघाषामिति यावत् वारि वाहयति रोदयतीति
ध्वनिः । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्रवतीति प्रसिद्धिः । एतत्
जडकृत्यं नैव कर्तव्यमिति कस्याचित् सख्यः कसपि साङ्गनात्मानेन
पराङ्गनासक्तं प्रति उक्तिः । इटान्तालङ्कारः ॥ १० ॥

ज्योत्स्नागर्भितसैकतमध्यगतः स्फुरति यामुनः पूरः ।
दुग्धनिधौ नागाधिप्रतल्पतले सुप्त इव कृष्णः ॥ ११ ॥

भकारादिः ।

भङ्गतकङ्कणपाणिशेषैः स्तम्भावलम्बनैर्मौनैः ।
शोभयसि शुष्करुदितैरपि सुन्दरि मन्दिरद्वारम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु गर्भितम् अन्तर्हितमिति भावः यत्
सैकतं बालुक्कुमयदेशः, तोयोत्थितं तत् पुच्छिनं सैकतं सिकतामयमित्य-
मरः । तस्य मध्यगतः मध्यस्थितः यामुनः यमुनासम्बन्धो पूरः
प्रवाहः दुग्धनिधौ क्षीरसमुद्रे नागाधिपः शेष एव तल्पं शय्या
तस्मिन् सुप्तः निद्रितः कृष्ण इव स्फुरति राजते । अतिमनोहर-
मेतत् स्ववर्णितं कस्यचित् काञ्चित् प्रति सङ्केतकथनमिदम् । उप-
माबद्धाः ॥ ११ ॥

भङ्गतेति । हे सुन्दरि ! भङ्गृतं कङ्कणं यस्मिन् तत् दृष्ट्वा तथा
पाणिशेषैः कृष्णार्कष्यैरित्यर्थः, स्तम्भावलम्बनैः स्तम्भाभिश्चित् दृश्यवत्
स्वितिभिरित्यर्थः, मौनैः तृष्णीक्यावैः तथा शुष्करुदितैः निरन्तरोद्गनै-
रित्यर्थः मन्दिरद्वारं शोभयसि अलङ्करोषि । नवोदं प्रति नायक-
सोक्तिरियम् ॥ १ ॥

ढकारादिः ।

ढकामाहृत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ।

स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ १ ॥

—

तकारादिः ।

तां तापयन्ति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयन्ति वत सुभग ।

तपनकरास्तपनशिलां ज्वलयन्ति विधुं मधुरयन्ति ॥१॥

तव सुतनु सानुमत्या बहुधातुजनितनितम्बरागायाः ।

गिरिवरभुव इव लाभेनाप्नोमि द्वाङ्गुलेन दिवम् ॥ २ ॥

ढकारादिति । पुरुषाः करिण इव ढकां यशःपट्टम् आहृत्य
वादिचत्वा चिरं मदं वितन्वते प्रकटयन्ति, स्त्रीणां करिणीनामिव
मदः स्वकुलनाशाय निजकुलकलङ्कायेत्यर्थः, यथा करिणीनां मदवि-
रहः तथा कामिनीनामपि तदुचितः, अन्यथा निजकुलकलङ्कः
स्यादिति भावः । उपमालङ्कारः । सख्या नायिकां सन्तां प्रत्युप-
देशवचनम् ॥ १ ॥

—

तामिति । हे सुभग ! मन्मथस्य कामस्य बाणाः शराः तां
तव कान्तामिति शेषः तापयन्ति, वत खेदे त्वां प्रीणयन्ति तोषयन्ति ।
कथमन्यथा तां परित्यज्य तव स्थितिरिति भावः । तथाहि तपनस्य
सूर्यस्य कराः करिणाः तपनशिलां सूर्यकान्तमण्डिमिति यावत्
ज्वलयन्ति किन्तु विधुं चन्द्रं मधुरयन्ति मनोहरं कुर्वन्ति जडमये
चन्द्रमपि सौरकिरणप्रवेशात् चन्द्रस्य मनोहारित्वमिति भावः ।
अत्र नायकस्य चन्द्रस्य नायिकायाः सन्तापहरत्वं प्रतिपादयति ।
दृष्ट्वा नायिकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

तवेति । हे सुतनु ! सानुमत्या मदादेशकारिण्या इति यावत्

त्यक्तो सुञ्चति जीवनमुञ्कति नानुग्रहेऽपि लीलत्वम् ।

किं प्राहृषेव पद्माकरस्य करणीयमस्य मया ॥ ३ ॥

त्वद्विरहापदि पाण्डुस्तन्वङ्गी ह्याययैव केवलया ।

हंसीव ज्योत्स्नायां सा सुभग प्रत्यभिज्ञेया ॥ ४ ॥

त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभग गता केवलेन कायेन ।

घनजालरुद्धमीना नदीव सा नीरमालेण ॥ ५ ॥

स्वाधोनभर्तृकासीति भावः अन्यत्र प्रस्यवत्याः, क्षुः प्रस्यः सानुर-
स्त्रियामित्यमरः । बद्धधा बद्धप्रकारेण तु एव जनितः उत्पादितः
नितम्बे रागः प्रोतिर्यस्यास्तथाभूतायाः अन्यत्र बद्धभिर्धातुभिः
गैरिकादिभिः जनितः नितम्बे कटके, कटकोऽस्तौ नितम्बोऽद्वैरित्यमरः ।
रागः लौहित्यादिर्थास्तथाविधायाः गिरिवरभुव इव हिमालय-
भूमेरिव तव ह्यङ्गुलेन अङ्गुलिद्वयपरिमितेनेत्यर्थः लाभेन दिवं स्वर्गम्
आप्नोमि । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥२॥

त्यक्त इति । प्राहृषा पद्माकरस्येव सरोवरस्येव मया अस्य
कान्तस्य किं करणीयम् ? त्यक्तः मर्याति शेषः मद्भिज्जोन इत्यर्थः
जीवनं प्राणान् जलञ्च सुञ्चति त्यजति जलह्लासतां प्राप्नोतीति च
अनुग्रहे मदयं प्रहृषेऽपि पूरणेऽपि च लोलत्वं चापत्यं न उज्झति
न त्यजति । कान्तम् अन्यासक्तं चानुरागणञ्च दृष्ट्वा सखीं प्रति
नायिकायाः कर्तव्यतानुयोगवचनमिदम् । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

त्वादिति । हे सुभग ! तव विरह एव आपत् तत्र निमग्नेति
शेषः पाण्डुः पाण्डुवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी सा केवलया ह्यायय कान्ता
अन्यत्र प्रतिवस्केनैव ज्योत्स्नायां हंसीव प्रत्यभिज्ञेया सेवमिति
ज्ञातं शक्येत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अत्यन्तं त्वद्विरहेण वा
सीषेति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ४ ॥

त्वयीति । हे सुभग ! त्वयि विशेषेण निवेशितं चित्तं यथा
तादृशी सती वा घनेन निपिडेन जालेन रुद्धा मत्स्यी यस्यास्तथाभूता

त्वयि संसक्तं तस्याः कठोरतर हृदयमसमशरतरलम् ।
 मारुतचलमञ्चलमिव कण्टकसंपर्कतः स्फुटितम् ॥ ६ ॥
 त्वमसूर्य्यं पश्या सखि पदमपि न विनापवारणं भ्रमसि ।
 छाये किमिह विधेयं मुञ्चन्ति न मूर्तिमन्तस्त्वाम् ॥ ७ ॥
 तत्र विरहे विस्तारितरजनी जनितेन्दुचन्दनद्वेषे ।
 विसिनीव माघमासे विना हुताशेन सा दग्धा ॥ ८ ॥

नोरमात्रेण जलमात्रेण उपलब्धिता नदीव केशलेन विसृष्टान्येनेति भावः कायेन शरीरेण गता प्रस्थिता । उपमालङ्कारः । कथं मा मां परित्यज्य गतेति वादिनं कान्तं प्रति नायिकासख्या उक्तिरियम् ॥ ६ ॥

त्वयिति । हे कठोरतर ! अतिनिष्ठुर ! तस्याः असमशरेण कामेन तरलं चञ्चलं हृदयं त्वयि संसक्तं संलग्नं मत मारुतचलं वायुना कम्पमानम् अञ्चलं कण्टकसम्पर्कत इव कण्टकावलिमिवेत्यर्थः स्फुटितं विदीर्णं तदप्राप्येति भावः । त्वद्विरहेण त्यक्तप्राणा सेति सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे सखि छाये ! त्वम् असूर्य्यमपश्या सूर्य्यदर्शनपर्यन्तविसृष्टेत्यर्थः अपवारणम् अन्तर्धानम् आच्छादनञ्च विना न पदमपि भ्रमसि चलसि किन्तु मूर्तिमन्तः देहवन्तः त्वां न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति, तदिह अस्मिन् विधये किं विधेयं कर्तव्यम् । यदि च त्वमतिबल्लाशीला कुलबधुः तथापि बहवस्त्वामाकाङ्क्षन्तीति कस्याश्चिद् दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

तवेति । तत्र विरहे सा तत्र कान्तेति शेषः विस्तारिता दीर्घेति यावत् रजनिर्यत्र तादृशे, जनितः इन्दौ चन्दने च द्वेषः येन अतिशीतलत्वादिति भावः तथाभूते, माघमासे विसिनीव पद्मिनीव हुताशेन अग्निना विना दग्धा, हिमागमे पद्मिनीविनाश इति प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारावभावनयोः संसृष्टिः । उक्तञ्च दर्पणे, शक्यं वाच्यमवैध र्थं

तरुणि त्वञ्चरणाहति कुसुमितकङ्केशिकोरकप्रकरम् ।
 कुटिलचरिता सपत्नी न पिबति वत शोकविकलापि ॥६॥
 तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे भुजिष्ये व ।
 गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ॥ १० ॥
 त्वमलभ्या मम तावन्मोक्तमशक्तस्य संमुखं व्रजतः ।
 छायेवापसरन्ती भित्त्या न निवार्यसे यावत् ॥ ११ ॥

वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति, विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, मिथोऽनपेक्षयेतेषां स्थितः संसृष्टिरुच्यते इति च । नायकं प्रति नायिकाया विरहातिशयवर्णनमिदम् ॥ ८ ॥

तरुणीति । हे तरुणि ! कुटिलं वक्रं चरितम् आचरणं यस्यास्तथाभूता तव सपत्नी शोकविकलापि पत्न्याप्राप्तजन्तदुःखार्त्तापि तव चरणेन या आहतिः ताडनं तथा कुसुमितः सञ्जातकुसुमः यः कङ्केशिकोरकः, पादाहतः प्रसदया विकसत्यशोक इति कविममयप्रसिद्धेः । तस्य कोरकप्रकरं कलिकासमूहं न पिबति सापत्यद्वेषादिति भावः । अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लोकप्रसिद्धिः । त्वहेषात् तथा तत्पानं परिहृतमिति तस्मात् त्वं मानं परित्यज्य त्वदेकायत्तं कान्तम् अन्तुष्टहायेति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६ ॥

तल्पे इति । सा मम कान्ता तल्पे शय्यायां प्रभुरिव, मनसिजतन्त्रे कामशास्त्रे सुरतव्यापारे इति यावत् गुरुरिव उपदेष्टेव, अमे गृहकार्ये भुजिष्येव किङ्करोव, गेहे श्रीरिव लक्ष्मीरिव, तथा गुरुजनानां पुरतः अपतः मूर्त्ता मूर्त्तमती व्रीडेव लज्जेड । सखायं प्रति कस्यचित् कान्तास्तुतिरियम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वम् अपसरन्ती अपगच्छन्ती छायेव यावत् भित्त्या कुक्षे न निवार्यसे प्रतिवध्यसे तावत् मोक्तुमशक्तस्य संमुखं व्रजतः गच्छतः मम त्वम् अलभ्या न प्राप्येत्यर्थः । उपमालङ्कारः । कृतमूर्त्तिं कान्तां प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ११ ॥

तपसा क्लेशित एष प्रौढबलो न खलु फाल्गुनेऽप्यासीत् ।

मधुना प्रमत्तमधुना को मदनं मिहिरमिव सहते ॥ १२ ॥

त्वद्गमनदिवसगणनावलचरेखाभिरङ्किता सुभग ।

गण्डस्थलीव तस्याः पाण्डुरिता भवनभित्तिरपि ॥ १३ ॥

तस्याग्राम्यस्याहं सखि वक्रस्निग्धमधुरया दृष्ट्या ।

विद्धा तदेकनेया पोत्रिण इव दंष्ट्रया धरणी ॥ १४ ॥

त्वयि कुग्रामवटद्रुम वैश्रवणी वसतु वसतु वा लक्ष्मीः ।

पामरकुठारपातात् कासरशिरसैव ते रक्षा ॥ १५ ॥

तपसेति । तपसा माघेन तपश्चर्यन्वा च क्लेशितः दुर्बलीकृत इत्यर्थः । एषः मदनः मिहिरः सूर्यश्च फाल्गुने तदाख्ये मासे अर्जुने चापि न खलु नैव प्रौढबलः प्रबल इत्यर्थः । व्यासीत् अधुना मधुना वसन्नेन चैत्रेण च प्रमत्तं प्रकृष्टबलं मदनं मिहिरमिव कः सहते सोढुं क्षमते न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तकालीनमदनवेदनः दुःसहेति भावः । उपमालङ्कारः । नायिकाया नायकं सखीं वा प्रत्युक्तिरियम् ॥ १२ ॥

त्वादिति । हे सुभग ! तव गमनदिवसानां गणनया संख्यानेन वलक्षाः धवलाः, वलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । या रेखाः ताभिः अङ्किता चिह्निता तस्या गण्डस्थलीव भवनभित्तिरपि नट्टकुड्यमपि पाण्डुरिता पाण्डुवर्णा जाता । तस्माच्चातःपरं विबन्धः कार्य इति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १३ ॥

तस्येति । हे सखि ! अपाम्यस्य नागरस्य एतेन प्रेमयोग्यत्वं व्यच्यते । तस्य वक्रा कुटिला स्निग्धा मधुरा मनोहारिणी च तया दृष्ट्या दर्शनेन पोत्रिणः वराहस्य दंष्ट्रया धरणीव पृथिवीव विद्धा अहं तदेकनेया तत्समीपे एव नेतव्या । तत्प्रेमयत्वेवाहं नान्यत्वं ममातुराग इति सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

त्वयिति । हे कुग्रामवटद्रुम ! कुवसितपानस्थितवटद्रुम !

तव सुखर वदनदोषं सहमाना मोक्तुमक्षमा सुतनुः ।
 सा वहति विट भवन्तं धुणमन्तः शालभञ्जीव ॥ १६ ॥
 त्वसुखमपि न खलु त्वां त्यजन्त्यमी हरिण वैरिणः शवराः ।
 यशसैव जीवितमिदं त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्रामः ॥ १७ ॥
 त्रिपुररिपोरिव गङ्गा मम मानिनि जनितमदनदाहस्य ।

त्वयि वैश्वव्यः कुबेरः वसतु, वा लक्ष्मोर्धसतु, किन्तु पाभराणां
 मूर्खाणां कठारपातात् तवोपरोति भावः कासरस्य मच्छिपस्य शिरसैव
 ते तव रक्षा नान्योपायस्तव रक्षण्ये इति भावः । कृतमित्यामे
 यदि कश्चित् महाधनोऽपि वसति तस्य विपत्तौ तदुपायोपायच्छा-
 लादिभिरेव यदि रक्षा क्रियते तदैव रक्षा नान्यथेति भावः । अप-
 स्तुतप्रशंसेयम् । वटतरौ कुबेरस्य लक्ष्मप्राञ्च वासः प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

तवेति । हे सुखर ! तव वदनदोषम् अयुक्तभाषणापराधं
 सहमाना मोक्तुं त्यक्तुं त्वामिति शेषः अक्षमा अपारवन्ती सत्कुलज-
 त्वाद् इति भावः सा सुतनुः सुन्दरी हे विट ! परस्त्रीलम्पटेत्यर्थः न
 केवलं दुर्वचसा पीडनं पराङ्गनासक्तप्रापीति भावः, शालभञ्जीव काष्ठ-
 पुत्तलिकेय धुणम् अन्तः मनसि अभ्यन्तरे च भवन्तं वहति । एता-
 दृशेऽप्रीतिकरेऽपि भवति सा त्वय्यधोना वर्त्तते इति सख्याः कश्चित्
 नायकं प्रति वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

त्वसुखमिति । हे हरिण ! अमी वैरिणः शवराः शवराः
 व्याधाः त्वसुखं त्वसुभोजनं निरपराधमिति भावः शरणागतं वा,
 शरणार्थिनः त्वयं सुखे कृत्वा शरणं व्रजन्तीति प्रसिद्धिः । अपि
 त्वां न खलु नैव त्यजन्ति अवश्यमेव त्वां नाशयन्तीत्यर्थः, तस्मात्
 योजितः कृतः शृङ्गाभ्यां संप्रामो युद्धं येन तथाभूतः सन् यशसैव
 इदं क्षणभङ्गुरमिति भावः जीवितं त्यज, विना युद्धं शत्रुहर्त्से शरणं
 आपुरणलक्षणमिति भावः । अपस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ १७ ॥

त्रिपुरेति । हे मानिनि ! जनितः मदनेन दाहः यस्य तयो-

जीवनमर्पितशिरसो ददासि चिकुरप्रहेषैव ॥ १८ ॥
 त्वत्संकथासु सुखरः सनिन्दसानन्दसावहित्य इव ।
 स खलु सखीनां निभृतं त्वया कृतार्थीकृतः सुभगः ॥ १९ ॥
 त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुन्दर इतिविवरनिर्गता तस्याः ।
 दरतरलभिन्नशैवलजाला शफरीव विस्फुरति ॥ २० ॥

ऋष्य पक्षे जनितः कृतः मदनस्य कामस्य दाहो भष्णीकरणं येन तथो-
 क्तस्य अर्पितं चरणयोरिति भावः शिरः येन तथोक्तस्य पक्षे अर्पितं
 दत्तं धारणावर्धिति भावः शिरः मस्तकं येन तथोक्तस्य त्रिपुरारिपोः
 पुरस्य गङ्गेव त्वं चिकुरप्रहेषैव केशकर्षणेनैव जटासंश्रयणेनैव च
 जीवनं जीवितं जलस्य ददासि, केशकर्षणे न मम व्यथा, अपि तु
 त्वत्कुरस्यर्षेणैव सन्नापो मे निवृत्त इति भावः । चरणानतस्य आल-
 टकेशस्य कान्तस्य सानिनीं कामिनीं प्रति मानापनयनं चनमिदम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ १८ ॥

त्वदिति । स सुभगः प्रणयार्ह इति भावः त्वया सखीनां
 निभृतं सखीभ्योऽपि संगोप्येति भावः, कृतार्थीकृतः सुरतव्यापारेण
 सन्नोषित इति भावः, खलु यतः सः तव संकथासु सदाकायेषु
 प्रशंसावचनेष्विति भावः, सुखरः वाचालः सन् सनिन्द इव कथमध-
 न्यैरस्मादृशैः सा लभ्यते इत्यात्मावज्ञापदर्शनपर इव लोकगोपनार्थ-
 मिति भावः, सानन्द इव त्वत्सम्भोगस्मरणाङ्गासादिति भावः, साव-
 हित्य इव मत्कृतं न केनापि विज्ञेयमिति धिया कृताकारगोपन
 इव, अवहित्याकारशुभ्रित्यमरः । इश्यते इति शेषः । सख्या नाविकां
 सन्भोगं निङ्गवानां प्रति उत्तरित्यम् ॥ १९ ॥

त्वतीति । हे सुन्दर ! त्वयि पथि सर्पति गच्छति सति तस्याः
 कान्तायाः इतिविवरात् वेदनरज्ज्वात् निर्गता दृष्टिः दरतरला
 रेषश्चला भिन्नं शैवलजालं जलनीलीनिचयः यथा तथाभूत्वा
 शफरीव प्रोठीव, प्रोठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः । विस्फुरति विषे-

ते सुतनु शून्यहृदया ये शङ्कं शून्यहृदयमभिदधति ।
 अङ्गीकृतं करपत्नी यस्तव हस्तग्रहं कुरुते ॥ २१ ॥
 ते श्रेष्ठिनः क्वं संप्रति शक्रध्वज यैः कृतस्तवोच्छ्रायः ।
 ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥ २२ ॥
 तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसंघटितः ।
 कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥ २३ ॥

येषु प्रसरति, त्वयासक्तोवमिति भावः । सख्या नायिकां प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपमाबह्वारः ॥ २० ॥

ते इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! ये जनाः शङ्कं शून्यहृदयम्
 अचेतसमित्यर्थः अभिदधति वदन्ति ते शून्यहृदयाः अचेतसः मूर्खा
 इत्यर्थः । यः शङ्कः अङ्गीकृतं स्वीकृतं करपत्नं क्रकचदारणमिति
 भावः येन तुथाभूतः सन् तव हस्तग्रहं हस्तबाधं पाणिग्रहणमिति
 ध्वनिः, कुरुते । बद्धतपस्यया कठोरव्रतेन तव प्राप्तिरिति कस्यचित्
 कान्तास्तुतिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २१ ॥

ते इति । हे शक्रध्वज ! यैः तव उच्छ्रायः अभ्युत्थितः कृतः,
 ते श्रेष्ठिनः बणिजः सम्प्रति इदानीं क्व ? कुत्र गताः ? कृता
 इत्यर्थः । अधुनातनाः आधुनिका जनाः त्वां ईषां स्नाङ्गलफलकं
 मेढिं सन्ध्यां वा विधित्सन्ति करिष्यन्ति । शुष्कसमीपे एव शुष्कानां
 सम्मानः न तु मूर्खानां समीपे इति अपस्तुतप्रशंसया व्यञ्ज्यते ॥ २२ ॥

तानवमिति । तानयं तनुत्वं ह्यासमित्यर्थः एतत् प्राप्य छिन्नः
 विच्छेदं प्राप्य परेषु अन्येन उपहितः उत्पादितः रागो यस्य
 तादृशेन मदनेन कामेन सङ्घटितः पुनर्वीजत इत्यर्थः अन्यत्र परेषु
 इत्येषु उपहितो जनितः रागो रञ्जनं यस्य तद्योक्तः मदनेन मधू-
 शिष्टेन च सङ्घटितः संयोजितश्चेत्यर्थः कामिनीनां कर्ण इव
 निर्भरः भरशून्यः आधिक्यरहित इत्यर्थः प्रेमा प्रथमः न शोभते ।
 यथा छिन्नः कर्णः कवचिद् सख्यानं संयोजितः न शोभते तथा

तस्मिन् गताईभावे वीतरसे शुश्रिष्ठशकले इव पुरुषे ।

अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दे विडम्बाय ॥ २४ ॥

तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुक्तामुखं प्रपन्नाः स्मः ।

किं कुर्मः सोऽपि सखे स्थितो मुखं मुद्रयित्वैव ॥ २५ ॥

त्वामभिलषतो मानिनि मम गरिमगुणोऽपि दोषतां यातः ।

पङ्किलकूलां तटिनीं पिपासतः सिन्धुरस्यैव ॥ २६ ॥

सकृत् भग्नं प्रेष पुनः सन्धानेनापि न राजते इति निष्कर्षः ।
उपसालङ्कारः । नायिकां प्रति सख्याः कथमपि प्रथयभङ्गो न
कर्त्तव्य इत्युपदेशवचनसिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् गति । गतः आर्द्रभावः क्षिप्रभावः सरसत्वञ्च यस्य
तादृशे वीतरसे भग्नप्रणये नीरसे च शुश्रिष्ठशकले शुश्रिष्ठशकले इव
पुरुषे भूतिभाजि ऐश्वर्यवति भवति चापि मालिने पापाचारे
अनुकूले च सति नागरशब्दः नगरे भवः नागरः स एव शब्दः
अन्यत्र नागरशब्देनाख्यानं विडम्बाय लोकप्रतारणायत्यर्थः । अथ
शुश्रिष्ठो मञ्जौषधम् । स्त्रोत्रपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजमित्यमरः ।
स्त्रेषामुपस्थितोपसालङ्कारः । निरनुक्रोशे धनशालिन्यापि नागरे
प्रेष न कर्त्तव्यमिति कस्याश्चित् सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ २४ ॥

तमसीति । घने निद्रिष्ठे तमसि अन्यकारे विषमे दुर्गमे इत्यर्थः
पथि मार्गे उक्त्वा आलोकविशेषः सुखे यस्य तादृशं जम्बुकं शृगालं
प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः आश्रयामः अत्यर्थः । हे सखे ! किं कुर्मः ?
सोऽपि जम्बुकोऽपि सुखं मुद्रयित्वैव स्थितः । इदं नोपाश्रयणमपि
क्रियते न तु तत्रापि फलोत्पत्तिरिति भावः । सखार्यं प्रति कस्य-
चिदुक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २५ ॥

त्वामिति । हे मानिनि ! त्वाम् अभिलषतः आकाङ्क्षतः मम
गरिमगुणोऽपि गौरवजनकगुणोऽपि प्रतिष्ठासम्पत्तिरिति भावः
पङ्किलकूलां सपङ्कतटां तटिनीं नदीं पिपासतः प्रातुमिच्छतः सिन्धुरस्यैव

तिमिरेऽपि दूरदृश्या कठिनाञ्छेषे च रहसि मुखरा च ।

शङ्खमयवलयराजी गृहपतिशिरसा सह स्फुटतु ॥ २७ ॥

तव वृत्तेन गुणेन च समुचितसंपन्नकण्ठलुठनायाः ।

हारस्त्रज इव सुन्दरि कृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ २८ ॥

गजस्येव दोषतां प्राप्नः लोकेर्दूष्यत इति भावः, तथात् मानं परि-
स्यञ्च प्रतिष्ठागौरवाटिकस्य अपि अविगण्य त्वदेकायत्तं मामनुगृहा-
येति भावः । कश्चित् कामपि नीचकुलजां कामिनीं मानिनीं
प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

तिमिर इति । तिमिरे अन्धकारेऽपि दूरात् दृश्या भावल्या-
दिति भावः अज्ञेये अलिङ्गने कठिना अङ्गलेशकरी रहसि एकान्ते
च मुखरा वाक्पला सशब्देत्यर्थः शङ्खमयवलयराजी शङ्खनिर्मितकङ्कण-
श्रेणी गृहपतेः सम स्वमिनः न तु प्रियव्योति भावः शिरसा सह
स्फुटतु भग्ना भवतु इत्यर्थः । स्वानिनाशी भवतु तेन च शङ्खपरिधानं
न पुनः कर्तव्यं येन मे एवाद्दृशः स्वार्थसाधने विघ्न इति कस्याचित्
परासक्तायाः कामिन्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

तवेति । हे सुन्दरि ! समुचितं सम्यक् यथा तथा सम्पन्नं
जातं कण्ठलुठनं कण्ठाबलिङ्गनं यस्याः तथाभूतायाः अतएव हारस्त्रज
इव सुक्तामालाया इव तव वृत्तेन शीलेन चरित्रोणेत्यर्थः अन्यत्र
यर्मुलेन गुणेन चातुर्यादिना अन्यत्र सूत्रेण नायकः कान्तः अन्यत्र
मध्यमणिः पुनः वारंवारम् अतिभावेनेत्यर्थः तरलः चञ्चलः कृतः ।
तव गुणेन ते नायकः नितरां तदायत्तो जान इति भावः । सख्या
नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

दकारादिः ।

दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोत्सवत्कपोलतलम् ।

चुम्बननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणिभ्याम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भः स्वलनं शैथिल्यं वेपथुः प्रियध्यानम् ।

पथि पथि गगनाश्लेषः कामिनि कस्तेऽभिसारगुणः ॥ २ ॥

द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।

श्रीश्लेषेव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः ॥ ३ ॥

दर्शनेति । दर्शनेन विनीतः अपनीतः मानः क्रोधः यस्याः
तथाभूता गृहिणी प्रायेण स्वामिनो दर्शनस्यापि दुर्जंभत्वादिति भावः
चुम्बननिषेधमिषतः चुम्बननिवारणकलात् हर्षेण कान्तलाभजनिते-
नेति भावः उत्सवत् कपोलतलं गण्डदेशः यस्य तथाप्यतं वदनं सुखं
पाणिभ्यां पिदधाति आच्छादयति । सख्या गृहपतेः सुभगां
कान्तां प्रति विज्ञापनमिदम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भ इति । हे कामिनि ! पथि पथि प्रतिपथं देहस्तम्भः
स्तम्भरूपेणावस्थानं, स्वलनं पदच्युतिः, शैथिल्यम् अत्ररा, वेपथुः कम्पः
खज्जाभयादिहेतोरिति भावः, प्रियध्यानं कान्तानुचिन्तनं तथा गगना-
श्लेषः प्रियधमेणाकाशाब्जिङ्गनं तवेति सर्वत्र योज्यं दृश्यते इति शेषः,
अतः ते तव अभिसारगुणः कान्तार्थं सङ्केतनिकेतनगमनप्रकारः
कः ? एवंप्रकारेणाभिसरणे महान् विघ्नः सम्भवति तस्यात् अश्व-
हितया सत्वरमभिसर्त्तव्यमिति सख्या नादिकां प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

द्राघयतेति । श्रीश्लेषेव तीव्रतापेन दुःसहसन्तापेन दिवसानि
द्राघयता दीर्घीकृतता दुःखदिनं नातिक्रामतीति भावः त्वदीयविरहेण
नलिन्या इव तस्याः कान्तायाः जीवनम् अल्पीकृतम् । यथा श्रीश्ले-
षे नलिनी शोषमापद्यमानां म्रियते तथा तव कान्ता तव विरहेण
मृतप्रायेति सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । उपमासङ्कारः ॥ ३ ॥

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न संज्जनस्यजति ।
 प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ ४ ॥
 दयितप्रहृितां दृतीमालम्ब्य करेण तमसि गच्छन्ती ।
 खे दच्युतमृगनाभिर्दूराङ्गीराङ्गिं दृश्यासि ॥ ५ ॥
 दयितागुणः प्रकाशं नीतः स्वस्थैव वदनदोषेण ।
 प्रतिदिनविदलितवाटीवृतिघटनैः खिद्यसे किमिति ॥ ६ ॥

दुर्जनेति । सञ्जनः दुर्जनानां सहवासादपि संसर्गादपि शोबो-
 त्कर्षं सुशीलतामित्यर्थः न त्यजति । तथाहि शशी चन्द्रः प्रतिपर्व
 पर्वणि पर्वणि अमावास्यायाम् अमावास्यायां तपने सूर्ये वसतीति
 तथोक्तः सूर्यमण्डलप्रविष्टोऽपि निःसृतमात्रः तस्मात् निर्गत एव
 शीतः शीतलः न तु सौरकिरणसम्पर्कात् उष्णः भवतीति भावः ।
 अमावास्यायां चन्द्रमसः सूर्यमण्डले प्रवेशो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

दयितेति । गौराङ्गिं सखि ! दयितेन प्रियेण प्रहृितां प्रेरितं
 दूतीं करेण आलम्ब्य तमसि गच्छन्ती त्वं खेदेन सत्त्वोद्रेकजनिते
 अमजनितेन वा च्युता गात्रात् विस्मिता मृगनाभिः कस्तूरी यस्या-
 त्कथाभूता अतएव दूरात् दृश्या असि, अन्यकारे कस्तूरीविलेपनेन
 गौराङ्गस्य विभावयितुमशक्यत्वं किन्तु खेदसलिलेन तदपनयनादिति
 भावः । नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

दयितेति । स्वस्थैव आत्मन एव वदनदोषेण सुखदोषेण स्वस-
 खेन प्रशंसनेत्यर्थः दयितायाः स्त्रियाः गुणः सौन्दर्यादिः प्रकाशं
 नीतः प्रापितः । साम्प्रतं प्रतिदिनं विदलितायाः विघटितायाः
 वाटीवृतेः गृहावरणस्य घटनैः पुनःसन्धानैः किमिति कथं खिद्यसे
 खेदं प्राप्नोषि ? तत्र दयितायाः सौन्दर्यादेस्त्वत्कृतप्रशंसया तस्मात्
 लम्पटानां लोभो जातः, तेन च ते प्रतिदिनं वृतिभङ्गं विधाय
 त्वत्ज्ञानां रमयन्तीति तत्रैवात्र दोष इति सख्या गृहस्वामिनं प्रबु-

दाक्षिण्यान्वद्दिमानं दधत्तं मा भानुमेनमवमंस्थाः ।

रौद्रीमुपागतेऽस्मिन् कः क्षमते दृष्टिमपि दातुम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैव विरहकातरतारकया प्रियमुखे समर्पितया ।

यान्ति सृगवल्लभायाः पुलिन्दबाणार्दिताः प्राणाः ॥ ८ ॥

दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकाममाशङ्कः ।

आश्लेषी बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥ ९ ॥

क्लिरियम् । एवञ्च कदाचित् स्त्रियाः प्रशंसा परसमीपे न कर्तव्येति भावः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यादिति । दाक्षिण्यात् दाक्षिण्यायनवशान् अन्यत्र औदार्यात् अदिमानं आर्दवं दर्शयन् एनं भानुं स्वयम् अन्यत्र तदर्थं कञ्चन जनं मा अवमंस्थाः मा अवज्ञासीः, अस्मिन् भानौ रौद्रीं रुद्राप्रवृत्ताम रोगीं दिशमित्यर्थः अन्यत्र ताक्षणाभावम् उपागते प्राप्ते सति दृष्टिमपि दातुम् अस्मोपरोति शपः कः क्षमते शक्नोति ? न कोऽपान्यर्थः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैवेति । सृगवल्लभायाः सृग्याः पुलिन्दस्य क्लंच्छजातिविशेषस्य व्याधयेति भावः वार्यैः शरैः अर्दिताः व्यथिताः प्राणाः विरहेश्च भाविचिरिच्छेदेन कातरा तारका यस्यास्तथाभूतया प्रियस्य सृगस्य मुखे समर्पितया दृष्ट्यैव यान्ति निर्गच्छन्ति विरहकातरदृष्ट्या प्रियं पश्यन्त्येव प्राणान् जहातीर्थं सृगोति भावः ॥ ८ ॥

दूरेति । दूरे स्थापितं हृदयं वक्षःस्थलम् अन्तःकरणञ्च यत्र तथाभूतः गूढं रहस्यं मनोजावेशजनितभावः मनोवृत्तिविषयं यत्र तथोक्तः निकामम् अत्यर्थम् आशङ्कः समयः आविश्वासश्च बालानां नवोदयानाम् आश्लेषः आलिङ्गनं खलानां दुर्जनानां संभेदश्च सङ्गश्च भवति सङ्घाङ्गनालङ्गनं खलप्रणयश्च सम इति भावः । अतोपसालङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ९ ॥

द्वारे गुरवः कोणे शुकः सकाशे शिशुर्गृहे सख्यः ।

कालासह चमस्व प्रिय प्रसोद प्रयातमहः ॥ १० ॥

दधिकणमुक्ताभरणश्लासीत्तुङ्गस्तनार्पणमनोज्ञम् ।

प्रियमालिङ्गति गोपी मन्यश्चममन्यरैरङ्गैः ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेन सखि प्रियेण लग्नेन रागभावहता ।

मोहयता शयनीयं ताम्बूलेनेव नीतास्मि ॥ १२ ॥

द्वारे इति । हे कालं विजम्बं न सञ्जते इति तथोक्तः तत्-
सम्बुद्धौ हे प्रिय ! द्वारे गुरवः श्वशुरादय इति यावत्, कोणे गृह-
स्थेति शेषः शुकः पञ्चविंशेषः, सकाशे समीपे शिशुः बालकः, गृहे
सख्यः तिष्ठन्नाति शेषः, तस्मात् प्रसादं प्रसन्नो भव क्रोधं मा कुर्विति
भावः, अङ्गैः दिवं प्रयातं गङ्गापार्यमित्यर्थः । दिवसापगमे रज्ज्यां ते
मनोरथं सम्पादयिष्यामि इदानीं निरुपायां मां चमस्वति नायकं
प्रति नायिकाया उक्तिः ॥ १० ॥

दधीति । मापी गोपाङ्गना मन्यस्व दधिविलोडनस्य अमः
तेन मन्यराशि क्लान्तानि तैः अङ्गैः दधिकणाः मन्यलग्नदधिविन्दव
एव मुक्ताभरणानि मौक्तिकहारा यत्र तथोक्तौ तथा श्लासेन दधि-
विलोडनजनितेन दोषेणेति भावः उत्तुङ्गौ यौ स्तनौ तथोरपण्येन
मनोज्ञं मनोहरं यथा तथा प्रियं कान्तम् आलिङ्गति । कथं आनाहं
त्वया सह विचरामीति वादिनीं काञ्चित् प्रति कालासहस्य प्रियस्यो-
क्तिरियम् ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेनेति । हे सखि ! दलितः नाशितः उद्देगः अन्या-
सङ्गादिजानितदुश्चिन्ता येन तथोक्तेन अन्यत्र दलितः खण्डितः उद्देगः
गुवाकः यत्र तथोक्तेन लग्नेन आसक्तेन अन्यत्र कण्ठलग्नेन रागम्
अतुरागं कामावेशनिति यावत् अन्यत्र लौहित्यम् व्यावृत्ताजनयता
मोहयता मनोहरता अन्यत्र मोहं जनयत्यभिप्रेष्य ताम्बूलेनेव
शयनीयं शय्यां नीता अस्मि । प्रियसङ्गे न मम अन्यत् विषय-

दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्तनया ।

हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्या व्यञ्जितवपसां ॥ १३ ॥

दर्शितयसुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।

क्षिप्तहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ १४ ॥

दयितप्रार्थितदुर्लभमुखमदिरासारसेकसुकुमारः ।

व्यथयति विरहे वकुलः क परिचयः प्रकृतिकठिनानाम् १५

ज्ञानम् आसीदिति भावः । सखीं प्रति कस्याश्चित् प्रियसङ्गसुखकयन-
मिदम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

दृष्टमिति । दृष्टं दयितं प्रियम् अदृष्टप्रायम् अदृष्टमिवेत्यर्थः
कृत्वा प्रकाशितौ स्तनौ यथा तथाभूतया अघानन्तरं व्याञ्जिता प्रक-
टिता वपसा लज्जा स्तनप्रदर्शनजनितेति भावः यथा तादृश्या सत्या
यमथ्या निरर्थकं करेण हृदयं वक्षः ताडितम् आहतं कथं मया
वस्तुचितं कृतमिति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्ति-
रियम् ॥ १३ ॥

दर्शितेति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! दर्शितः यसुनाया उच्छ्रायः
आधिक्यं श्यामत्वेनेति भावः यत्र तथाभूते नीलोत्पलनिभे इति
भावः, अन्यत्र दर्शितः यसुनाया उच्छ्रायः दृष्टिः हलाकर्षणादिति
भावः येन तथाभूते भ्रूविभ्रमभाजि कटाक्षशालिनि अन्यत्र कोपात्
अकुटिमति तव नयने क्षिप्तहले चालितलाङ्गले युधिष्ठिरं प्रति
कोपेन हस्तनानगरध्वंसकरणाभिप्रायादिति भावः हलधरे बलदेवे
इव वक्षति चलति मति सर्वं पुरं नगरम् अर्जितं स्वाधीनोक्तं त्वयेति
शेषः । काश्चित् कामिनीं प्रति कस्यचित् कामुकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

दयितेति । दयितेन प्रियेण प्रार्थितः तथापि दुर्लभः तेनापि
अप्राप्य इति यावत् पथः सुखमदिरासारः सुखसधुधारा ममेति भावः
तस्य सेकेन सुकुमारः सुकोमलः सङ्घातपुष्पपल्लवत्वादिति भावः शोकं

द्वित्रैरेषामि दिनैरिति किं तद्वचसि सखि तवाश्वासः ।

कथयति चिरपथिकं तं दूरनिखातो नखाङ्गस्ते ॥ १६ ॥

दयितस्य शीघ्रीलितघर्मजलखलितचरणनखलाक्षे ।

गर्वभरमुखरिते सखि तच्चिकुरान् किमपराधयसि ॥ १७ ॥

दुष्टग्रहेण गेहिनि तेन कुपुत्रेण किं प्रजातेन ।

जहाति वक्रानो सखसीधुसिक्ते इति कविसमयप्रसिद्धिः । वकुलः
विरहे व्यथयति मानिति शेषः उद्दीपकत्वादिति भावः तथापि
प्रकृत्या खभावेन कठिनानां काष्ठमयत्वादिति भावः परिचयः उप-
कारज्ञानमिति यावत् क्व ? न कुत्वाप्यस्तोति यावत् प्रकृतिकठिना
अकतज्ञा इति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिः । अर्थान्तर-
न्यासः ॥ १५ ॥

द्वित्रैरिति । हे सखि ! द्वित्रैः दिनैः एषामि व्यागमिष्या-
मीति तस्य तव कान्तस्य वचसि तव व्याश्रानः किम् ? नैवाश्वासः
कर्त्तव्य इति भावः ते तव दूरनिखातः गाढं निहितः नखाङ्गः नख-
क्षतचिह्नं तं तव कान्तं चिरपथिकं दीर्घप्रवासिनं कथयति खचयति ।
व्यथाधिक्येन सङ्घना अन्यासङ्कोचनया न कारिष्यते इति दीर्घप्रवा-
सिनां गम्भीरनखक्षतस्य कान्तशास्त्रीयत्वादिति भावः । तस्मात् त्वं
निःशङ्का अन्यासङ्गं कुर्विति दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य कान्तस्य स्पर्शेन उन्मीलितम् उद्गतं यत्
घर्मजलं सन्धोद्रेकादिति भावः तेन खलितान् च्युता चरणनखानां
लाक्षा अलक्तकरसः यस्यास्तथाभूते गर्वभरेण गौरवातिरेकेण मुखरिते
मुखरे अतिगौरवखीत्यर्थः सखि ! तस्य कान्तस्य चिकुरान् केशान्
किं कथम् अपराधयसि दूषयसि ? पाटप्रणतस्यापि दयितस्य केशान्
व्याकर्षन्ती काञ्चित् मानिनीं प्रति सख्याः परिहासोक्तिरियम् ॥ १७ ॥

दुष्टेति । हे गेहिनि ! गृहस्त्रामिनि ! दुष्टः महः आसहः
यस्य तथोक्तेन दुर्विनीतेनेत्यर्थः अन्यत्र दुष्टसाधौ महश्चेति तथोक्तेन

भौमेनेव निजं कुलगङ्गारकवत् कृतं येन ॥ १८ ॥

दर्शितचापीच्छ्रायैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसंजातैः ।

हीरैरप्यपि वीरैरापत्स्वपि गम्यति नाधः ॥ १९ ॥

दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतासूम्ने ।

सुग्धे तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥ २० ॥

तेन कुपुत्रेण प्रजातेन उत्पन्नेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्ती-
त्यर्थः । येन पुत्रेण भौमेनेव भूमिसुतेन मङ्गलेनेव निजं कुलम्
गङ्गारकवत् कृतं दग्धमित्यर्थः अन्यत्र गङ्गारक इति खनामवत्
कृतम् । तस्मात् कुपुत्रो न जायतामिति दुःशाबपुत्राविरक्तस्य गृह्य
उक्तिरित्यम् । उपमाबङ्कारः ॥ १८ ॥

दर्शितेति । दर्शितः चापवत् इन्द्रधनुर्वत् उच्छ्रायै प्रभातिशयः
श्रीकृत्यश्च यैः तथोक्तैः तेजोवद्भिः प्रभापूर्वैः मानोन्नतैश्च सुगोत्र-
संजातैः सुदु गोत्रः पर्वतः गोत्रं वंशश्च तत्र सञ्जातेः तद्गुणवैरत्यर्थः
हीरैः हीरकैः अप्यु जलेषु अपि वीरैः शूरेः अपापत्सु अपि अधः
न गम्यते विपन्ना अपि वीरा न नीचमाश्रयन्तीति भावः हीरकमण-
यश्च जले न निमज्जन्तीति हीरकपरीक्षा प्रसिद्धा । अत्र प्रस्तुतानां
वीराणामप्रस्तुतानाञ्च हीरकाणाम् अधोगमनरूपैकधर्मसम्बन्धात्
दीपकालङ्कारः । उक्तञ्च दर्शये । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते
इति ॥ १९ ॥

दरेति । हे सुग्धे ! दरम् ईपत् निद्राणस्य सुग्धात्वात् नाति-
शक्तुदस्येति भावः स्मरस्य कामस्य तव मनसि स्थिरस्योत भावः शिल्पेन
कौशलेन चातुर्येणेत्यर्थः निर्गता असौ तव दृष्टिः अर्जुनस्य यन्त्रेषु-
रिव शिल्पवाद्य इव मे मन अस्मिन् प्राणान् हन्ति नाशयति, यथा
अर्जुनशरः प्रविष्टः लक्ष्यं भिनत्ति तथा तव दृष्टिर्मांसानि निष्कर्षः ।
उपमाबङ्कारः । कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरित्यम् ॥ २० ॥

दुर्गतगृह्णिणी तनये करुणाद्रा प्रियतमे च रागमयी ।

मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥ २१ ॥

दुर्गतगेह्निनि जर्जरमन्दिरसुप्तैव वन्दसे चन्द्रम् ।

वयमिन्दुवञ्चितदृशो निचुलितदोलाविहारिण्यः ॥ २२ ॥

दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्धेनेव मलिनतामेति ।

दीषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥ २३ ॥

दुर्गतेति । दुर्गतस्य दरिद्रस्य गृह्णिणी एतेन दुग्धकृषेण तनय-
पात्रनं न सम्भवतीति ध्वन्यते । तनये शिशौ करुणाद्रा स्नेहवती
प्रियतमे च रागवती पतिप्रेमाकाङ्क्षिणी चेत्यर्थः । सुग्धा किंकर्तव्य-
मुदेति यावत् रताभियोगं सुरार्थं कान्तेन कृतसद्योगं न मन्यते
नानुमोदते पतिसङ्के सान्यहानिशङ्कव्रतं भावः । न च प्रतिक्षिपति
न निवारयति च पतिमङ्गल्यभिहापादिनि भावः ॥ २१ ॥

दुर्गतेति । हे दुर्गतगेह्निनि ! दरिद्रकान्ते ! त्वं जर्जरं भग्नं
यत् मन्दिरं गृहं तत्र सुप्तैव शायितैव चन्द्रं वन्दसे सेवसे विदहा-
च्छादनस्य स्थानेषु स्थानेषु तथोलपादीनां राहित्यात् अस्तुत्यानेनैव
चन्द्रं पश्यस्यति भावः । वयं धनिगृह्णित्यदिति भावः निचुलि-
तायाम् आच्छादितायां दोलायां विहारिण्यः अतएव चन्द्रौ वञ्चिते
दृशौ यासां तथोक्ताः आवरणाभ्यन्तरवर्ति त्वात् चन्द्रं द्रष्टुं न शक्ता
इति भावः । त्वम अनायासेनैव परपुरुषभोजसखं करोषि न वय-
मिति कासाञ्चित् कामपि दुर्गतकामिनीं प्रत्युत्तिरियम् । अप्रस्तुत-
प्रशंसाबह्वारः ॥ २२ ॥

दीपेति । दीपस्य दशा कृत्तिः, दशा वर्त्ताववस्थायामित्यमरः । कुल-
युवतिः कुलीना कामिनी वैदग्ध्यं प्रनैव विशेषदग्धत्वं चातर्क्येण च मनि-
नतां कञ्जबादिमत्त्वं पापित्वञ्च एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । दीषा-
श्चातर्क्यजनिताकार्याण्य रात्रयश्च गणिकायाः वैश्यायाः शशिकलाया-
श्चन्द्रकलायाश्च भूषायै शोभायै भवन्तीति शेषः । अत्रापस्तुतप्रस्तु-

दीर्घगवाक्षमुखान्तर्निपातिनस्तरणिरश्मयः शोषाः ।
 नृहरिनखा इव दानववक्षः प्रविशन्ति सौधतलम् ॥ २४ ॥
 दरतरलेऽक्षणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥ २५ ॥
 दुष्टसखीसहितेयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय नैदानीम् ।
 राकेव विष्टियुक्ता भवतोऽभिमताय निशि भवतु ॥ २६ ॥

तयोर्दीर्घदशकुलव्युत्थोस्तथा गणिकाशिकुलयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीप-
 कालङ्कारः । कस्याश्चित् सख्याः कुलकामिनीं चातुर्येणाकार्य-
 करणोद्यतां प्रति उपदेशवचनम् ॥ २३ ॥

दोषैत । दीर्घगवाक्षस्य वातायनस्य मुखान्तरभ्यन्तरे निपातिनः
 निपतिताः शोषाः रक्ताः प्रातस्तनत्वादिति भावः दग्णिरश्मयः
 सूर्यकिरणाः नृहरेः नरसिंहस्य नखाः दानवस्य हिरण्यकशिपोः
 वक्ष इव सौधतलं हस्याभ्यन्तरं प्रविशन्ति । उपनालङ्कारः ॥ २४ ॥

दरेति । अधुना साम्प्रतं चित्रेण अङ्गुतेन लोकातीतेनेति
 यावत् धनुषापि पुष्पमयेनेति भावः सच्च कुसुमं शरभूतमिति भावः
 आस्तां तिष्ठतु न तेन किमपि प्रयोजनमिति भावः । दरतरले
 दीपञ्जले अक्षणि चक्षुषि, दरोन्नते दीर्घदुन्नते स्तनाविर्भावादिति
 भावः वक्षसि, दरहसिते मन्दहासिनि मुखे च तवेति सर्वत्र योज्यं
 सति स्मरः कामः वीरः । त्वं स्मरस्य जगद्विजयसाधनमन्त्रं नान्यत्
 तस्य प्रयोजनमिति काश्चित् सुग्धां प्रति कस्यचित् कासुकस्य कस्या-
 श्चित् सख्या या उक्तिरियम् ॥ २५ ॥

दुष्टेति । दुष्टा या सखी तया सहिता तद्व्यङ्गिनीत्यर्थः इयं
 पूर्णेन्दुरिव सुखम् अन्वत्य पूर्णेन्दुरेव सुखं यस्यास्तथाभूता कामिनी
 विष्टियुक्ता विष्टिभङ्गयुता राकेव पौर्णमासोव इदानीं दिवसे इति
 भावः भवतः सुखाय न निशि रजन्त्याम् अभिमताय मनोरथपूरण्याये-

दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती कुपिते ।
 निभृतनिभालितवदनौ हलिकवधूदेवरी हसतः ॥ २७ ॥
 दीप्यन्तां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
 तेजः स्वविनाशाय तु नृणां तृणानामिव लघूनाम् ॥ २८ ॥

धकारादिः ।

धूमैरशु निपातय इह शिखया दहन मलिनयाङ्गारैः ।
 जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि ॥ १ ॥

त्यर्थः भवतु । उपमाङ्कारः । नायकं प्रति तत्सख्या वचन-
 मिदम् ॥ २६ ॥

दलित इति । पलालपुञ्जे पलालराशौ दलिते इतस्ततः
 विच्छिन्ने सति कुपिते गृहपतौ हलिके इति यावत् वृषभं परि-
 भवति ताडयति सति निभृतं गुप्तं यथा तथा निभालितं परस्पर-
 मवलोकितं वदनं याभ्यां तथाभूतौ सन्तौ हलिकवधूदेवरी हलिकव्य
 गृहपतेर्वधूभ्यां तस्या देवस्य हसतः हासं कुरुतः आवाभ्यां
 पलालपुञ्जोपरि सुरतक्रीडायां कृतायां पलालपुञ्ज इतस्ततो विजिप्तः,
 तदज्ञात्वा अयं मूर्खः वृषभं निरपराधं ताडयतीति भावः । कस्या-
 श्चित् कामपि प्रति व्यभिचारिणोर्यूनोर्व्यापारकथनमिदम् ॥ २७ ॥

दीप्यन्तामिति । ये मणयः रत्नानि च वीरपुरुषाश्च दीप्त्यै
 दीप्तिप्राप्तये घटिताः निर्मिताः विधातेति शेषः ते दीप्यन्तां दीप्तिं
 प्राप्तुवन्तु तु किन्तु लघूनां क्षुद्राणां नृणां मानवानां तृणानामिव
 तेजः स्वविनाशाय आत्मविनाशार्थमेव । उपमाङ्कारः ॥ २८ ॥

धूमैरिति । हे दहन ! त्वं धूमैः अशु नमनज्जलं निपातय,

धय निधेहि मच्छतु रजनी सोऽप्यसु सुसुखि सीलकः ।
 प्रविश हृदि तस्य दूरं क्षणधृतमुक्ता स्मरेषुरिव ॥ २ ॥
 धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताम्बाः ।
 द्रक्ष्यामि मदवलीकद्विगुणाशु वपुः पुरद्वारि ॥ ३ ॥

शिक्षया दृष्ट भस्मीकृत, अङ्कारैः मन्दिनय मादित्यं जनय, तदपि
 तथापि दुर्गतर्वाहणी दरिद्रकामिनी शिशिरनिश शीतरजस्यां त्वां
 जागरयिष्यां गतावरणाभावेन शीतलाणार्थं दुःखिनी नारी अस्मिं
 प्रख्याल्य रात्रिं यापयतीति भावः । कश्चित् नायकं क्षेशदायिनं
 प्रति कथा श्रुत् नायिकासख्यास्तां कथमापि सा न त्यज्यतीति वचन-
 मिदम् । अपस्तम्बप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

धैर्यिमात । हे सुसुखि ! धैर्यं निधेहि अथस्त्वस्व, रजनी
 मच्छतु, सोऽपि तव नायक इत्यर्थः सोतकण्ठः उत्सुकः रात्रिगता
 तत्सकाशमहं न गतः सा किं मनसि करोतीति चिन्ताकुल इति भावः
 अस्तु भवतु । क्षणं एता पश्चात् सक्ता त्यक्ता स्मरस्य कामस्य इषुरिव
 शर इव तस्य कान्तस्य हृदि दूरम् अत्यन्तं प्रविश । एवञ्च काम-
 शरार्त्तः स त्वां अत्यन्तसक्तं करिष्यतीति तस्या नायिकां प्रस्तुति-
 रिवम् । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

धवलानि । अलकैः चूर्णकल्लैः पिहिते व्याष्टते अस्त्रिणी नयने
 ब्रह्माक्षयाभूतायाः प्रोषितभर्तृकायाः संस्कारनिषेधादिति भावः ।
 प्रियाया इति शेषः धवलानि शुभ्राणि पुराणत्वादिति भावः नख-
 लक्ष्माणि नखलतानि यत्र तथाभूतं दुर्बलं क्षीणं विरहादिति भावः
 अकलितनेपथ्यम् अट्टहीतालङ्करणं मम अथकं कात दर्शनात् द्विगु-
 णानि अश्रूणां यस्य तादृशं पुरद्वारि गृहद्वारि उपस्थितमिति शेषः
 अश्रुस्रवणादिति भावः वपुः शरीरं द्रक्ष्यामि ? सखायं प्रति नायकस्य
 प्रवासिन आशंसनमिदम् ॥ ३ ॥

धर्मात्मैऽव्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति ।

काकानामभिषेकेऽकारणतां वृष्टिरनुभवति ॥ ४ ॥

नकारादिः ।

नीरावतरणदन्तुरसैकतसम्भेदमेदुरैः शिशिरे ।

राजन्ति तूलराशिस्थूलपटैरिव तटैः सरितः ॥ १ ॥

निजकायच्छायायां विश्रम्य निदाघविपदमपनेतुम् ।

वत विविधास्तनुभङ्गीर्मुग्धकुरङ्गीयमाचरति ॥ २ ॥

धर्मात्मै इति । अव्यसताम् असाधूनां धर्मात्मै धर्मकार्य-
करणोद्यमेऽपीत्यर्थः कार्ये कृते किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । पर-
हिंसा एव प्रयोजिका भवति परहिंसार्थमेवासाधवः धर्ममनुतिष्ठ-
न्तीति भावः । तथाहि काकानां अभिषेके स्नाने सति वृष्टिः अकार-
णताम् अहेतुताम् अनुभवति वृष्टिर्न भवतीति भावः । काकस्नाने
वृष्ट्याभाव इति वृष्टानां प्रसिद्धिरनुसन्धेया । विशेषेण सामान्यसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नीरेति । नीराणां जडानाम् अवतरणेन क्रमशो स्नासेनेत्यर्थः
दन्तुरम् उच्चतानतं यत् सैकतं तस्य सम्भेदेन सङ्गेन मेदुरैः क्षिण्वैः
तूलानां कार्पासानां राशिः समूहो येषु तादृशैः स्थूलपटैरिव तटैः
सरितः नद्यः शिशिरे राजन्ति शोभन्ते । तथाच शिशिरे शीत-
बाहुल्येनाम्यजनागमनशङ्काभावद्योतनान् तटानां स्थूलपटसाङ्गेन
शीतवायुप्रवेशाभावव्यञ्जनाच्च सङ्केतस्वानमेतदिति कस्याञ्चित् नादिकां
प्रति वचनमिदम् ॥ १ ॥

निजेति । इयं मुग्धकुरङ्गी मूढा मृगी निदाघविपदं पीडयन्त्याप-
नित्यर्थः अपनेतुं दूरीकर्तुं निजकायच्छायायां अशरीरच्छायायां

न हसन्ति जरठ इति बहववनिता नमन्ति नन्दसपि ।

सखि स यशोदातनयो नित्यं कन्दलितकन्दर्पः ॥ १ ॥

नीता स्वभावमर्पितवपुरपि वास्यं न कामिनी त्वजति ।

हरदेहार्धमथिता निदर्शनं पार्वती तत्र ॥ ४ ॥

नागरभोगानुमितस्वबधूसौन्दर्यगर्वतरलस्य ।

विश्वस्य वत खेदे विविधा नानाप्रकाराः तनुभङ्गीः शरीरसेवाः आचरति करोति । यथा निजशरीरच्छायायां विश्रामे योऽप्यन्तापस्थानिष्ठः तथा प्रतिसङ्गे भदनसन्तापस्थानिष्ठो रूपनायकान्तरपक्षेण विधेवमिति कस्याञ्चित् कामपि नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुत-प्रशंसाबह्वारः ॥ १ ॥

नेति । हे सखि ! यत् यतः स यशोदातनयः कृष्णः नित्यं प्रतिदिनं कन्दलितः वर्द्धितः कन्दर्पः कामो येन तथाभङ्गः, अतएव बहववनिताः भोष्यः नन्दं जरठः दृढः रसानभिज्ञ इति यावत् इति कृत्वा न हसन्ति प्रस्तुत तमपि प्रशंसन्ति । कारणगुणाः कार्यगुण-भारभन्त इति न्यायात् यदा तनय एतादृशरमिकस्तदा तत्पितृ-स्वभावात्मनि भावः । दयितानुरागे कर्तव्ये तद्गुरवोऽपि मान-जीवाः सन्नोष्याद्येति कस्याञ्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुत-प्रशंसाबह्वारः ॥ २ ॥

नीतेति । स्वस्य आत्मनः भावं धर्मं नीता प्रापिता ज्ञानुद्धृपी-कृतैस्त्वर्षः तथा अर्पितवपुः दत्तशरीरापि कामिनी वास्यं प्रातिकूलं वासभागवर्त्ति त्वञ्च न त्वजति, तत्र तस्मिन् विषये स्वीयां वाक्श-यपक्षेण इति भावः हरस्य देहाद्धेन मथिता हरेषाहार्त्तकृतेति यावत् पार्वती नौरी निदर्शनं दृष्टान्तः । स्त्रियो विविधोपचारेण श्रिता अपि विक्रियन्ते तस्मान्ताः यत्नतः संरक्षणीया इति भावः । विशेषेण सामान्यवर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

नागरैति । नागरः नगरसम्बन्धी यो भोगः स्वकृष्णनाभ्युप-

निपतति पदं न भूमौ ज्ञातिपुराणानुवाचस्य ॥ ५ ॥
 निपतति चरणे कोणे प्रविश्य निशि यन्निरीक्षते कस्यत् ।
 सखि स खलु लोकपुरतः खलः स्वग्रिमाणमुद्भिरति ॥ ६ ॥
 न विमोचयितुं शक्यः क्षमां महाभोचितो यदि कथञ्चित् ।
 मन्दरगिरिरिव गरलं निवर्तते ननु समुत्थाप्य ॥ ७ ॥

भोग इत्यर्थः तेन अनुमितं यत् स्वधूमौन्दर्यं यतोऽयं नागरः सुख-
 भोगरतः ततोऽस्य भाव्यां स्वशयमेव सुन्दरी भवितुमर्हतीत्यनुमान-
 मिति भावः । तेन यः गर्वः अङ्गहारः तेन तरसस्य चपसस्य
 अस्थिरस्य तन्तुवाचस्य ज्विन्दस्य पदं ज्ञातीनां पुरः अयतः भूमौ
 न निपतति । यतोऽयं भाव्यायाः सौन्दर्येण गर्वितः नातुरागेषु, ततो-
 ऽस्य भाव्यायां त्वयावक्तव्यम् एतज्ज्ञातीवपुरुषाणां परपुरुषेषु स्वाङ्ग-
 नाभोगे न विरक्तिरिति कञ्चित् कामुकं प्रति कस्याचिदङ्क्तिः ॥ ५ ॥

निपततीति । निशि रात्रौ कोणे षडङ्गोति शेषः प्रविश्य
 तस्करवत् आत्मगोपनेन स्थित्वेति भावः चरणे समेति शेषः निपतति
 अनुगृह्यतामयं जन इति धियेति भावः कः तत् निरीक्षते पश्यति ?
 तस्य तथाचरणं नाहं गच्छामीति भावः हे सखि ! खलु यतः स
 खलः दुर्जनः लोकानां पुरतः अयतः स्वस्य गरिमाणं गौरवम् अङ्ग-
 मेताहृक् गुणयान् यदियं सुन्दरी सां कामवते इत्येवंरूपम् उद्भिरिति
 कथयति । तस्यादनेन सकृतिर्न विधेयेति कस्याचित् सखीं तद्दु-
 बोलनकारिणीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६ ॥

नेति । मृदान् जनः यदि कथञ्चित् क्षमां यान्तिं प्रुक्तिवीक्ष्य
 बोधितः त्वाजितः स्यादिति शेषः तदा मन्दरगिरिरिव विमोचयितुं
 न शक्यः ननु गरलं इवाह्वं समुत्थाप्य निवर्तते ननु यास्वति एव ।
 मृदानः प्रायेण न कुप्यन्ति, कोणे जते तु भूवाप्रवर्षे उत्पद्यते इति
 भावः । अङ्गहारः ॥ ७ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्वल्पितेऽनर्थावहं समाश्रयति ।

सम्भवदन्यगतिः कः संक्रमकाष्ठं दुरीशं च ॥ ८ ॥

निजपदगतिगुणरक्षितजगतां करिणां च सत्कवीनां च ।

वहतामपि महिमानं शोभायै सज्जना एव ॥ ९ ॥

मोक्षपते न खेहं हरति न निर्वाति न मलिनी भवति ।

तस्योज्ज्वलो निशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव ॥ १० ॥

नियतैरिति । सज्जनो अन्या गतिरुपायो यस्य तथाभूतः
अन्योपायवानित्यर्थः कः नियतैः मन्दं मन्दं निश्चितैः निर्धारितैश्च
पदैः चरन्निषेव्यैः कार्यैश्च निषेव्यं गम्यम् आराधनीयञ्च स्वल्पिते
पदव्युत्तौ लुप्तौ च अनर्थावहम् अनिष्टकरं संक्रमकाष्ठं पारममनाथं
जखोपरिस्थापितं काष्ठमित्यर्थः दुरीशं दुष्टप्रभुञ्च समाश्रयति ? अव-
लम्बते ? न कोऽपीत्यर्थः । प्रस्तुतबोरप्रस्तुतयोर्वा पदार्थयोः
संक्रमकाष्ठदुरीशयोरेकधर्मसम्बन्धात् तस्ययोगितालङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे । पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-
सम्बन्धः स्यात्तदा तस्ययोगितेति ॥ ८ ॥

निजेति । सज्जनाः साधव एव निजपदानां स्वचरणां
सुवन्तितुलानाञ्च गतिः विज्ञेयः यथायथं विन्यासश्च एव गुणः
धर्माविशेषः तेन रक्षितानि सन्तोषितानि जगन्ति यैः तथोक्तानाम्
अतएव महिमानं महत्त्वं गौरवञ्च वहतामपि स्वत इति शेषः
शोभायै गौरवप्रकाशायेत्यर्थः भवन्तीति शेषः । अत्राप्रस्तुतानां
करिणां प्रस्तुतानां कवीनाञ्चैकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ॥ ९ ॥

नेति । रत्नप्रदीप इव तस्य प्रियस्येति शेषः प्रेमा प्रणयः न
उत्तपते न सन्नापयतीत्यर्थः, खेहम् आर्द्रभावं तैलञ्च न हरति न
त्यजति न नाशयति च, न निर्वाति न निवर्त्तते न नश्यति च, न
मलिनः न कालुष्यमापद्यते न कज्जलादिरूपं लभं अनयति च, प्रस्तुत

निहिताक्निहितानुष्कृति नियतं मम पार्थिवानपि प्रेम ।

भ्रामं भ्रामं तिष्ठति तत्रैव कुलालचक्रमिव ॥ ११ ॥

निर्भरमपि सम्भुक्तं दृष्ट्या प्रातः पिबन्न दृष्यामि ।

जघनमनंशुकमस्याः कोक इवाशिशिरकरविष्वम् ॥ १२ ॥

निविडघटितोरुयुगलां श्वासीत्तव्यस्तनार्पितव्यजनाम् ।

तां स्निग्धकुपितदृष्टिं स्मरामि रतनिःसहं सुतनुम् ॥ १३ ॥

निशि निशि प्रतिरात्रम् उज्ज्वलः उत्कृष्टदोमिशाली भवतीति शेषः ।

उपमाबह्वारः । सखीं प्रति नायिकायाः पत्युरागकथननिदम् ॥१०॥

निहितानिति । मम प्रेम कुलालचक्रमिव कुम्भकारस्य दुग्धा-
दिनिर्माणसाधनं चक्रमिव निहितान् निहितान् पुनः पुनः संख्यादि-
प्ररोचनया मनसि प्रवेशितान् सख्योपरि स्थापितांश्च पार्थिवानपि
राशोऽपि पृथिवीविकारान् घटादींश्चपि उज्ज्वलति त्यजति, पिब-
न्नामं भ्रामं पुनः पुनः भ्रान्त्वा तत्रैव तस्मिन्नेव जने स्नाभिसते इति
भावः स्वस्थाने च तिष्ठति । को मे व्यभिमतः प्रियः स्यादिति वक्तुं
पर्यालोचनया स एव मे प्रेयानिति व्यवधारितः । नान्यमहं कामये
इति कयाचित् सखीं प्रत्युच्यते । उपमाबह्वारः ॥ ११ ॥

निर्भरमिति । कोकश्चक्रवाकः आशिशिरकरविष्वमिव सूर्य-
मण्डलमिव अस्याः कान्तायाः निर्भरम् अत्यर्थं सम्भुक्तमपि अमंशुकं
विवसनं जघनं कांठपुरोभागं दृष्ट्वा प्रातः पिबन् सादरं पत्युद्विष्यर्थः
न दृष्यामि न परिरुष्यामि, प्रातारत्वेनेन रतविरतावपि तद्दर्शने
एतादृशीच्छा किमु वक्तव्यं रतकाल इति ध्वन्यते ; रात्रौ चक्रवाक्याण्डं
विरहस्य प्रसिद्धेः सूर्यविक्रमदर्शने तेषां नितरां परितोष इति बोध्यम् ।
उपमाबह्वारः । सखीं प्रति नायकस्य नायिकासक्तिवर्धननिदम्
॥ १२ ॥

निविडेति । निविडं गाढं यथा तथा घटितं संबोजितस्य
ऊरुयुगलं यथा तथोक्तां, श्वासेन विपरीतरतजनितैर्न दीर्घनिःश्वासेने,

निर्गुण इति मृत इति च शब्देकार्याभिधायिनी विद्धि ।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥ १४ ॥

निजसूक्ष्मसूत्रलम्बी विलोचनं तरुण ते क्षणं हरतु ।

अयमुद्गृहीतवङ्गिणः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥ १५ ॥

त्वर्थः उत्तमयोः स्यान्दतयोः स्तनयोः अप्तितं सञ्चालितं व्यजनं
तालवृत्तं यथा तथाभूतां, स्निग्धा प्रेमांर्द्रां कुपिता रतल्लेशप्रदानात्
सां प्रतीति भावः दृष्टिर्यस्यास्तादृशी, रतनिःसङ्गां सुरतव्यापारेण
अवश्याम् अलसाभिति वावत् तां लुप्तं सुन्दरीं करानि । प्रोषितस्य
सखायं पति कान्तावृत्तकथनमिदम् ॥ १३ ॥

निर्गुण इति । न सन्ति गुणाः शीलसौन्दर्यादयः यस्य तथोक्तः
निर्गुण इति मृत इति च द्वौ शब्दावित्यर्थः एकं समम् अर्थम् अभि-
धत्त इति तथोक्तौ विद्धि जानीहि । तथाहि गुणशून्यं मौर्वीरहितं
धनुः पश्य अवबोध्य, इह जगति तत् धनुः निर्जीवं ज्यारहितं
जीवनरहितञ्चेति ध्वनिः शंसन्ति कथयन्ति लोका इति शेषः, जीवा
ज्या शिञ्जिनीत्वपीति कोपः । तस्मात् निर्गुणजीवनं मरणमिति
भावः । कस्यचित् कमपि प्रति उपदेशवचनमिदम् । विशेषेण साभा-
न्वसमर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

निजेति । हे तरुण युवक ! निजेन स्वकीयेन सूक्ष्मेण सूत्रेण
लम्बते इति तथोक्तः अयं पुरतः अग्रतः दृश्यमान इति शेषः मर्कटः,
लुता लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभिसर्कटकाः सभा इत्यमरः । उद्गृ-
ह्योतं वङ्गिणं येन तथाभूतः, वङ्गिणं मत्स्ववन्धनमित्यमरः । कर्कट इव
कुलीर इव, स्यात् कुलीरः कर्कटक इत्यमरः । ते तव विलोचनं
नयनं क्षणं हरतु, एनं क्षणं पश्येति निष्कर्षः । यथा अतिक्षुद्र-
कीटोऽपि स्वकौशलेन सूत्रं निर्माय तत्रावलम्बमानः स्वकार्यं साध-
यति, त्वं महाप्राणी रुचतरोऽपि मत्सङ्गतिं स्वचातुर्येण कर्तुं
यतस्वेति भावः । नायिकाया नायकं प्रलुप्तिरियम् ॥ १५ ॥

नागरं गीतिरिवासी ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः ।

कस्तूरी न सृगोदरवासवशाद्विस्त्रतामेति ॥ १६ ॥

नखलिखितस्तानि कुरवकमयपृष्ठे भूमिलुलितविरसाङ्गि ।

हृदयविदारणनिःसृतकुसुमास्त्रशरेव हरसि मनः ॥ १७ ॥

नीता लघिमानभियं तस्यां गरिमाणमधिकमर्पयसि ।

भार इव विषमभार्यः सुदुर्वहो भवति गृहवासः ॥ १८ ॥

नागरेति । हे नागर ! नगरवासिन् रतिकेत्यर्थः असौ सुतनुः शुभाङ्गो गीतिरिव सङ्गीतमिव ग्रामस्थित्यापि पञ्चोनिवासेऽपि अन्यत्र ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समाश्रय इत्युक्तवचनैः तत्र स्थित्यापि तदनुसरण एवेत्यर्थश्च भूषिता शोभिता । तथाहि कस्तूरी सृगनाभिः सृगाणाम् उदरे वासः अस्थितिः तद्वशात् विस्त्रतां दुर्गन्धता न भूति न प्राप्नोति । दृष्टान्तालङ्कारः । कसपि युवानं ग्रामीण्येयं न रतिकेति वादिनं नायक प्रति नायिकासख्या उक्तिरियम् ॥ १६ ॥

नखेति । नखैः लिखितौ स्तनौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, कुरवकमयं कुरवकपुष्पचरुं पृष्ठे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, भूमौ लुलितानि लुलितानि विरसानि शुष्काणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे नखि ! हृदयविदारणात् परं निःसृताः निर्गताः कुसुमास्त्रस्य कामस्य शरा यस्याः तादृशीव मनः हरसि मनःप्रीतिं जनयतीत्यर्थः । कुरवककुसुमशय्यायां सुरतक्रोडया पृष्ठे तत्पुष्पसङ्गात् स्तनयोर्नखक्षतार्पणात् सुरतमर्दने भूमिलुण्ठनाच्च शरविद्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सख्यां नायिकां नायककाशात् सम्भोगानन्तरमागतां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १७ ॥

नीतेति । इयं कान्ता लघिमानम् अगौरवमित्यर्थः नीता आपिता तस्यां कान्तायाम् अधिकं गरिमाणं गौरवम् अर्पयसि । अतस्ते तव विषमे परस्परं विरुद्धे भार्ये यस्य तथाभूतः गृहवासः गार्हस्थ्यं विषमभार्यैः विषमं यथा तथा घृतः भार इव सुदुर्वहः

न च दूती न च याञ्जा न चाङ्गलिर्न च कटाक्षविक्षेपः ।
 सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ १९ ॥
 निशि विषमकुसुमविशिखप्रेरितयोमौनलब्धरतिरसयोः ।
 मानस्तथैव विलसति दम्पत्योरशिथिलग्रन्थिः ॥ २० ॥
 निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय ।
 निर्मीकं च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषं च वारबधूः ॥ २१ ॥

अतिशयेन बोधुमशक्यः वदति । तस्मात् सर्वासु भाव्यासु लभरामः
 कर्तव्य इति कथञ्चित् क्वमपि प्रत्युपदेशवचनम् । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

न चेति । हे सखि ! सौभाग्यमानिनां सुभगम्न्यानां नाय-
 कानां कचग्रहः केशस्पर्शः केशाकर्षणं वा प्रथमम् अभियोगः आङ्ग-
 ल्यम् अनुरागप्रदर्शनमिति भावः, तेषां दूती न च, याञ्जा प्रार्थना
 न च, अङ्गलिः करद्वययोजनं न च, कटाक्षविक्षेपश्च न च । सुभ-
 गानां नायकानां दूत्यादिषु प्रयोजनं नास्ति, स्वत एव नायिकास्त्रीषां
 प्रेम्णिय यतन्ने इति भावः ॥ १९ ॥

निशीति । निशि रात्रौ विषमेण दुःसङ्गेन कुसुमविशिखेन
 कामेन प्रेरितयोः रताथै नियुक्तयोः अतएव अगत्या मौने तृष्णी-
 म्भावेऽपि मानवशादिति भावः लब्धः रतौ सुरतव्यापारे रसो-
 ऽनुरागो याभ्यां तथाभूतयोः मौनेन गतिं कृतवतो इति भावः
 दम्पत्योः युवयोः अशिथिलः अलघुरित्यर्थः पान्थ्यर्यस्य तथाविधः
 मानः तथैव पूर्ववदेव विलसति स्फुरति । मानिनावपि कामावेश-
 वशात् मौनभावेन सुरतं चक्रतः, परं मानः पूर्ववदेव स्थित इति
 भावः । कामावेशातिशयो मानेन न निवार्यत इति भावः ॥ २० ॥

निजेति । भुजङ्गी सर्पी वारबधूश्चा च निजगात्रेषु निर्विशेषं
 निजगात्रभिन्नमित्यर्थः यथा तथा स्थापितमपि स्वशरीरांशत्वेन
 ललितमपि यत्नेन दर्शितानुरागमपि चेति भावः निर्मीकं कञ्चु कञ्चु
 पुरुषश्च अखिलं समग्रं सारं रसं धनञ्च आदाय मुञ्चति त्यजति ।

मृत्यश्मभमार्द्रं मुञ्चसि कञ्च्रेण कञ्चुकं सुतनु ।

मकरन्दोदकलुष्टं मदनधनुर्वक्त्रिरिव चीलम् ॥ २२ ॥

नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।

प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥ २३ ॥

न निरूपितोऽसि सख्या नियतं नेत्रत्रिभागमात्रेण ।

हारयति येन कुसुमं विमुखे त्वयि कण्ठ इव देवे ॥ २४ ॥

यथा सर्पी निर्भोकम् असारं त्वजति तथा वारवनिता गृहीतसर्वस्वम्
असारं पुरुषं त्वजति तस्मात् वाराङ्गनायामासक्तिर्न विधेयेति कस्य-
चित् सखायं तदासक्तं प्रत्युपदेशवचनमितम् । दीपकालङ्कारः ॥ २१ ॥

मृत्येति । हे सुतनु ! सुभाङ्ग ! मदनस्य कामस्य धनुर्वक्त्रिरिव
धनुर्वक्त्रेण मकरन्दोदकेन पुष्परसवारिणा जलं चोलं स्थावरणं, त्वं
मृत्यश्मभेण यौ धर्मः खेटः तेन आर्द्रं स्तिमितं कञ्चुकं गात्रावरणं
कञ्च्रेण क्लेशबुद्धेति यावत् सुञ्चसि त्यजसि । सुतनुश्रमे त्वया किं
क्रियते इति न जाने इति सख्या नायिकां नर्त्तकीं प्रति परिहा-
सोक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

नाहमिति । हे सुतनु ! त्वम् अशीला दुःशीला वा प्रचण्डम्
उपमं चरितं यस्यास्तथाभूता वा इति न अहं वदामि, त्वं किन्तु मम
हृदयस्य प्रेमस्वभावेन प्रीतिस्वभावेन तत्रोपरि मम प्रीतिरस्तीति
हेतोरिति भावः सुलभं भयम् उदयति जायते त्वदाचरणं दृष्टेति
शेषः । तस्मात् सावधानया परपुरुषेण सह व्यवहर्त्तव्यमिति सख्या
नायिकां प्रत्युक्त्रियम् ॥ २३ ॥

नेति । सख्या नेत्रत्रिभागमात्रेण कटाक्षेणेत्यर्थः नियतं केवलं न
निरूपितः अवलोकितः असि, येन देवे इव त्वयि विमुखे तट-
ननुरागिण्येति भावः सति कण्ठे कुसुमं पुष्पं पुष्पमालामिति यावत्
कण्ठपदसामर्थ्यादिति भावः हारयति त्वाजयति सख्या इति शेषः
त्वदमात्रा स्त्रयं तत्स्वर्गनेऽपि इच्छाराहित्यादिति भावः । देवे

नखदशनमुष्टिपातैरदयैरालिङ्गनैश्च सुभगस्य ।

अपराधं शंसन्त्यः शान्तिं रचयन्ति रागिण्यः ॥ २५ ॥

न गुणे न लक्षणेऽपि च वयसि च रूपे च नादरो विहितः ।

त्वयि सौरभेयि घण्टा कपिलापुत्रीति बध्नेयम् ॥ २६ ॥

निष्कारणपराधं निष्कारणकलहरोषपरितीषम् ।

सामान्यमरणजीवनसुखदुःखं जयति दाम्पत्यम् ॥ २७ ॥

इत्युपमानेन त्वद्वेषस्त्वं देवप्रातिकूल्यमिति ध्वन्यते । तस्मात्
नितरां त्वयावेशितचित्ता सा नोपेक्षणीयेति सख्या नावकं प्रत्युक्ति-
रिवम् । उपमाबह्वारः ॥ २४ ॥

नखेति । रागिण्यः अनुरागवत्यः कान्ताः सुभगस्य बहुभङ्ग
अपराधं कथं त्वया इयत्तौ दिवसान् मायि उपेक्षितं वा कथं तत्र
गतमित्येवमादिकं दोषं शंसन्त्यः वदन्त्यः सत्यः नखदशनमुष्टिपातैः
नखाघातैः टन्नाघातैः मुष्टिप्रहारैश्चेत्यर्थः तथा अदयैः गाढैः आलि-
ङ्गनैः शान्तिं कोपोपशमं रचयन्ति कुर्वन्ति । अत्यनुरागिणीनां मुग्धा-
नामयमेव स्वभाव इति कल्पचित् तथा प्रहृतस्य सख्यायं कथं त्वमनया
ताडित इति पृच्छन्तं प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

नेति । हे सौरभेयि ! सुरभिकन्ये ! गुणे बहुदुग्धवत्त्वादिके
कलाक्रोशले च न, लक्षणे शुभचिह्ने सासद्रोक्ते इति शेषः न, वयसि
यौवने न, रूपे सौन्दर्यादौ च न तवेति सर्वत्र योज्यम् आदरः
विहितः कृतः, गुणादिवत्त्वात् त्वं नादतेत्यर्थः त्वं कपिलायाः तदाख्य-
प्रशंसनीयायाः गोः पुत्रीति हेतोः त्वयि इयं घण्टा बद्धा । तत्र
खटुकुचप्रकृततया तेन त्वं गृह्यता न तु गुणादिमत्तया, तस्मात्
क्षिमिति गर्वमावहसीति कामपि प्रति कस्याश्चिदुक्तिरिवम् । अप-
स्तुतप्रशंसोबह्वारः ॥ २६ ॥

निष्कारण्येति । निष्कारण्यः अहेतुकः अपराधो यत्र तत्रोक्तं,
निष्कारण्यः कलहः रोषः परितीषश्च यत्र तथाभूतं तथा सामान्यं

न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयात्मापैषि वितनुषे बाधाम् ।
 त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविशिखफलिकेव ॥ २८ ॥
 नाथेति परुषमुचितं प्रियेति दासेत्यनुग्रहो यत्र ।
 तद्दाम्पत्यमितोऽन्यन्नारी रज्जुः पशुः पुरुषः ॥ २९ ॥
 निहितायामस्यामपि सैबैका मनसि मे स्फुरति ।

साधारणं मरणजीवनयोः सुखं दुःखञ्च यत्र तथाविधं दाम्पत्यं स्त्रीपु-
 ञ्भावः स्त्रीपुरुषचरितं वा जयति ॥ २७ ॥

नेति । हे प्रिये इत्यध्याहार्यम् । त्वं कराभ्यां न प्राप्यसे
 त्वां हस्ताभ्यां न प्राप्नोमीत्यर्थः, किन्तु हृदयात् न अप्यपि अप-
 गच्छसि त्वं मम हृदये वर्त्तसे इत्यर्थः, सततं त्वां आरामोति भावः,
 अतएव बाधां विरहयन्त्रणां वितनुषे वित्तारयसि ददासीत्यर्थः ।
 तच्चात् त्वं मम भग्नः सन् अवास्थितः कियदर्शनेति भावः यः कुसुमा-
 युधस्य कामस्य विशिखः शरः तस्य फलिकेव अप्यस्मिन् असीति शेषः ।
 विशिखफलिका हृदयनिहिता भग्ना चेत् कराभ्यां निष्कृष्टं न शक्यते
 कृतरां हृदयात् न अपगच्छति पीडां ददाति च तद्वत् त्वमिति
 निष्कर्षः । उपमालङ्कारः । कश्चित् नायकस्य सकृत्कृतप्रणयां
 ततो दुर्लभां ततश्च कथञ्चित् प्राप्तं कामपि नायिकां प्रत्युक्ति-
 रिवम् ॥ २८ ॥

नाथेति । यत्र दाम्पत्ये नाथ इति सम्बोधनमिति शेषः परुषं
 मिष्टुरं प्रिय इति सम्बोधनम् उचितम् उपयुक्तम् अत्ररूपमित्यर्थः
 दास इति सम्बोधनम् अनुग्रहः स्वसेवकत्वेनाङ्गीकारादिति भावः
 तत् दाम्पत्यं जायापतित्वं तत्प्रदवाच्यमिति भावः यत्र दाम्पत्ये
 नारी रज्जुः पुरुषः पशुः प्रेमवह्निर्भावादिति भावः तत् दाम्पत्यम्
 इवः पूर्वोक्तात् अन्यत् अपरम् । यथा रज्जुबद्धः पुरुषः सततं
 ह्येषमनुभवति तथा तादृशं दाम्पत्यं ह्येषायेति भावः ॥ २९ ॥

निहितायामिति । अस्यां कान्त्यायां निहितायामपि मनसीति

रेखान्तरोपधानात्पद्माक्षरराजिरिव दयिता ॥ ३० ॥

निधनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता ।

लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ३१ ॥

निहितार्धलोचनायास्त्वं तस्या हरसि हृदयपर्यन्तम् ।

न सुभग समुचितमीदृशमङ्गुलिदाने भुजं गिलसि ॥ ३२ ॥

नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्त्वा ।

शेषः सैव एका दयिता प्रिया मे मम मनसि रेखान्तरेषु उपधानात्
विश्यासादित्यर्थः पद्माक्षरराजिरिव स्फुरति राजते । रेखासु
रेखासु विन्यस्ता अक्षरमङ्गुल्येया मनोहारिणी तथा सा नायिका
मम मनो हरति नेयमिति पूर्वप्रणयिनीसमासकस्य कथमस्यां
नानुरज्यसे इति वादिनीं सखीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः
॥ ३० ॥

निधीति । हे तनूदरि कथमधो ! निधेः रत्नविशेषस्य निःक्षेप-
स्थानं निधनिस्थानं तस्य उपरि चिह्नार्थं अर्वाक्षरणार्थमिति भावः
निहिता रोमाली नृतेव तव जघनतटात् कटिपुरोभागात् उपरि
उल्लसन्तीति शेषः रोमाली रोमश्रेणी लोभयति मामिति शेषः ।
तव रोमावलीटर्गनेन त्वया रन्तुमिच्छामिति कस्याचित् कासुकस्य
कामपि कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ३१ ॥

निहितेति । हे सुभग ! निहितं निःक्षिप्तं त्वं प्रतीति शेषः
अर्धलोचनं यथा तथाभूतायाः त्वं प्रति कटाक्षं निःक्षिपन्त्या इत्यर्थः
तस्याः हृदयपर्यन्तं हरसि, ईदृक् कार्यं न समुचितं न युक्तं, त्वम्
अङ्गुलिदाने भुजं हस्तपर्यन्तं गिलसि यस्यसि । यथा केनचित्
किञ्चिद्दाने कते यच्छीलस्य दत्तातिरिक्तपङ्क्यं तथा तवेति भावः ।
कमपि युवानं प्रति कस्याञ्चित् नायिकासख्या नायिकासक्तिवर्धन-
मिदम् ॥ ३२ ॥

नीत्वेति । आगारं गृहं नीत्वा एतेन नायिकाया गौरवामावो

अचिरेण कैर्न तरुणैर्दुर्गापत्नीव मुक्तासि ॥ ३३ ॥
 नक्षत्रे ऽग्नाविन्द्रावुदरे कनके मणौ दृशि समुद्रे ।
 यत् खलु तेजस्तदखिलमोजायितमजमितस्य ॥ ३४ ॥
 न संवर्णी न च रूपं न संस्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
 बाला त्वद्विरहापदि जातापभ्रंशभाषेव ॥ ३५ ॥

व्यञ्जते अतिसंधान्ता कामिनी स्वगृहे एव नायकमानीय रमते इति भावः । सादरम् एकं न तु द्वितीयमिति भावः रजनीजागरं दत्त्वा कृत्विति भावः कैः तरुणैः युवकैः दुर्गापत्नीव अचिरेण त्वं न मुक्तासि ? सर्वैरेव मुक्तासीत्यर्थः । त्वमीदृगी गुणविहीना यत् त्वया सह सकृत् सकृत्स्य तरुणाः पुनस्त्वं नेच्छन्तीति भावः । दुर्गापत्निकाम् एकरात्रं पूजयित्वा नृत्तमीताद्युत्सवैः रात्रिजागरश्च कृत्वा परस्मिन् दिने विस्तृज्यते इति देशविशेषव्यवहारः । कामपि बहुनायकसङ्गपरिवितां प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥३३॥

नक्षत्र इति । नक्षत्रे ताराया, अग्नी, इन्द्रो चन्द्रे, उदरे जठरे, कनके काञ्चने, मणौ रत्ने, दृशि नेत्रे समुद्रे वाडवासुखे इति भावः यत् खलु तेजः, तत् अखिलं समग्रम् अजमितस्य पद्मकान्तस्य सूर्यस्येत्यर्थः ओजायितं सामर्थ्यमित्यर्थः । एकस्य गुणातिशयेन तत्सङ्गिनः सर्वेऽपि तद्वत्त्वेनाद्भ्यन्ते इति कस्यचित् कनपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३४ ॥

नेति । बाला सुग्धा सा तव प्रियेति शेषः तव द्विरह एव आपद् तस्याम् अपभ्रंशभाषेव असंस्कारवागिव जाता तथाहि सः पूर्वानुभूत इति भावः वर्णाः कान्तिः न अस्तीति शेषः अथच सवर्णः समानवर्णविहितकार्यं न अस्तीति शेषः एवं सर्वत्र योज्यं रूपं सौन्दर्यं न च, अथच सुप्तिङन्तनिष्पन्नं पदं न च । संस्क्रिया चङ्गर्तनादिनां शरीरशुद्धिः न, अथच साधुत्वं न । कापि अनिर्वचनीया सा प्रकृतिः स्वभावश्च नैव, अथच प्रकृतिर्धातुविशेषरूपा च न ।

न विभूषणे तवास्या वपुर्गुणेनैव अयस्ति सखि यूनः ।

अवधीरितास्त्रशस्त्रा कुसुमेषीर्मल्लविद्येव ॥ ३६ ॥

नेत्राकृष्टो भ्रामं भ्रामं प्रेयान् यथा यथास्ति तथा ।

सखि मन्ययति मनो मम दधिभाण्डं मन्यदण्ड इव ॥ ३७ ॥

नानावर्णकरूपं प्रकल्पयन्ती मनोहरं तन्वी ।

केचित्तु द्रवशब्दस्य अवधारणमर्थं कृत्वा अपभ्रंशः असाधुभाषा यस्याः
नादृशी असाधुभाषिणीति अथवा अपगतः भ्रंशः असाधुत्वं यस्या-
स्नादृशी भाषा यस्यास्तथाभूता साधुभाषिणीति च व्याचक्षते । उप-
मासङ्कारः । सख्या नायकं प्रवासिनं प्रति नायिकाया अवस्था-
वर्णनेन तदर्भसखीकरणवचनमितम् ॥ ३५ ॥

नेति । हे सखि ! तव विभूषणे अलङ्कारणे न आस्या न बलः,
अथवा विशिष्टानि भूषणानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ विशिष्टालङ्कारभूषिते
इत्यर्थः तव आस्या यत्नः न युवजनवशीकरणं प्रतीति भावः, किन्तु
अवधीरितम् अवज्ञातं परित्यक्तमित्यर्थः अस्त्रं शस्त्रञ्च यस्यां तथाभूता
कुसुमेषोः कामस्य मल्लविद्येव मल्लयुद्धमिव सर्पि केवलं शरीरसाध्येति
भावः वपुषः शरीरस्य गुणेन सौन्दर्येण यूनः तरुणान् जयसि वशी-
करोषि । मनोहराकृतीनां भूषणैः किमिति भावः । कामापि
नायिकां प्रति नायकस्य सख्या वा स्तुतिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ३६ ॥

नेतेति । हे सखि । नेत्रेण नयनेन गुणेन च, नेत्रमात्रेण गुणे-
ऽपि चेति, कोषः । आकृष्टः प्रेयान् मम प्रियतमः भ्रामं भ्रामं
भ्रमित्वा भ्रमित्वा यथा यथा अस्ति वर्तते तथा तथा मन्यनदण्डो
दधिभाण्डमिव मम मनः मन्ययति आलोडयति । उपमासङ्कारः ।
कामपि पुरुषं कटाक्षेणाकृष्टं सन्निधौ भ्रमन्तं समानयेति सखीं प्रति
कस्याचित् नायिकाया व्यञ्जनया उक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

नानेति । तत्रो कशाङ्गी सूरस्य च सा पितृकरस्य त्वत्तिकेव
प्रतिभक्तिं प्रतिक्षणं प्रतिकृच्छञ्च मनोहरं नानावर्णकरूपं विविधपरि-

चित्रकरतुलिकेव त्वं सा प्रतिभिन्ति भावयति ॥ ३८ ॥

पकारादिः ।

पथिकासक्ता किञ्चिन्न वेद घनकलमगोपिता गोपी ।

केलिकलाहृद्धारैः कीरावलि मोघमपसरसि ॥ १ ॥

प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ २ ॥

अदभूषितं बहुरञ्जनद्रव्यनिर्मिताकारश्च त्वां कल्पयन्ती रचयन्ती भाव-
यति विन्त्यति । उपमाबहृद्धारैः । सततं तव चिन्तनेन सा लयाङ्गी
सती कालं नयति तस्मात् शीघ्रं स्वयां सातुङ्गमेति कस्याचित्
सख्याः प्रोषितं नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पथिकेति । हे कीरावलि शुकसङ्घ ! घनैः प्रचुरैरित्यर्थः कबलैः
धान्यविशेषैः गोपिता रक्षिता बहुधान्यशाब्दानीति यावत् एतेनाह
स्वल्पभक्षणे धान्यक्षयज्ञानं न भवतीति भावः तथा पथिके आसक्ता
अहुरागिणो पथिकेन सह रतोत्सुकेति यावत् गोपी गोपाङ्गना किञ्चित्
न वेद नावबुध्यते । त्वं केलिकलाहृद्धारैः सुरतसुखव्यञ्जकशब्दविशेषैः
मोघं व्यञ्जम् अपसरसि पलायसे भयादिति भावः । काव्यलिङ्गमन्-
हृद्धारैः । वचनभावादेव कृतचित् न भेतव्यमिति कस्याचित् क्वमपि
प्रत्युपदेशः ॥ १ ॥

प्रणमतीति । वियोगिनी विरहिणी प्रियसङ्गाय स्फुरितां
अन्तर्नेन प्रियसङ्गव्यञ्जकामिति यावत् वामबाहुलतां दुर्बलैः सुकु-
लितैः सङ्गातसुकुलैः स्मृतैरिति भावः अङ्गैः प्रणमति पश्यति चुम्बि-
संश्लिष्यति आशङ्कति च । यदा अचेतनाया अपि बाहुलतायाः
प्रियसङ्गव्यञ्जनादीदृशी सम्प्रापना तदा अचेतनाया दुर्बलादेः चि-
त्

प्रविशसि न च निर्गन्तुं जानासि व्याकुलत्वमातनुषे ।

बालक चेतसि तस्याश्चक्रव्यूहेऽभिमन्युरिव ॥ ३ ॥

पश्यानुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशेखरो मुखरः ।

अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥४॥

प्रतिविम्बसंभृताननमादर्शं सुमुख मम सखीहस्तात् ।

आदातुमिच्छसि मुधा किं लीलाकमलमोहेन ॥ ५ ॥

वक्रव्यमिति भावः । अत्र अनेकाक्रयास्वेककर्तृसम्बन्धात् दीपकाल-
ङ्कारः ॥ २ ॥

प्रविशसीति । हे बालक ! अत्र इति भावः त्वं चक्रव्यूहे
अक्राकारबलरचनायाम् अभिमन्युरिव तस्याः रमण्याः चेतसि
प्रविशसि, निर्गन्तुं ततो निष्क्रान्तं न च जानासि न च पारवसीत्यर्थः
व्याकुलत्वं कातरतां कथमत्र प्रविष्टोऽहं परित्राणं लभे इत्येवंरूप-
मिति भावः आतनुषे विस्तारयसि प्रकटयसि च । यथाभिमन्युः
शरत्वेतयुद्धे द्रोणरचिते चक्रव्यूहे प्रविश्य ततो निर्गन्तुमजानन् शत्रु-
बलं प्राप्यान् जहौ तथा त्वं तस्याः कुचके प्रविष्टोऽसि तव तथा
चातुर्यं नास्ति येन ततो निस्तारं लभसे किं व्याकुलीभवसीति
कस्याचित् कस्यपि प्रत्युक्तिरियम् । उपमाङ्कारः ॥ २ ॥

पश्येति । हे सखाति सम्बोधनसूत्रम् अतुरूपं योग्ययोजनमिति
वावत् पश्य अवलोकय, इन्दिन्दिरेण अमरेण माकन्दस्य आम्बस्य
शेखरः मुखरः सशब्दः वाचाल इत्यर्थः, अपि च किञ्च पिचुमन्दस्य
निम्बस्य सकुले मौकुलिकुलं काककुलम् आकुलं चपलं सत् मिलति ।
योग्यं योग्येन युज्यते इति भावः । तस्मात् त्वं योग्यपुरुषे आसक्तिं
कुर्वीत सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४॥

प्रतिविम्बेति । हे सुमुख ! लीलाकमलमोहेन क्रीडापद्मभ्रान्त्या
मम सखीहस्तात् प्रतिविम्बेन सम्भृतं सङ्गतम् आननं यस्मिन् तस्मा-
द्भूतम् आदर्शं दर्पणं किं मुधा व्यथं आदातुम् इच्छसि ? नायक-

प्राचीनाचलमीलैर्यथा शशी गगनमध्यमधिवसति ।
 त्वां सखि पश्यामि तथा छायामिव सङ्कुचकानाम् ॥६॥
 प्राङ्मुखकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयी हरति ।
 यदि मां रजनिज्वर इव सखि स न निरुणद्धि गेहपतिः ॥७॥
 पतिपुलकदूनगात्री स्वच्छायावीक्षण्येऽपि या सभया ।
 अभिसरति सुभग सा त्वां विदलन्ती कण्टकं तमसि ॥८॥

सङ्घिषौ नायिकास्तुतिरियम् । भ्रान्तिमानबङ्गारः । तदुक्तं दर्पणे,
 सास्यादतस्मिंस्तदुबुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यतेति ॥ ५ ॥

प्राचीनेति । हे सखि ! प्राचीनः प्राच्यः अचलः उदयपर्वत
 इत्यर्थः तस्य मौलेः गिरसः शशी चन्द्रः यथा गगनमध्यम् अधिवसति
 अधितिष्ठति तथा सङ्कुचत् ह्रासं गच्छन् मानः प्रणयकोपः अन्यत्र
 सङ्कुचत् मानं परिमाणं यस्यास्तथाभूतां त्वां छायामिव पश्यामि ।
 चन्द्रोदयस्य उद्दोषकत्वात् क्रमशो रजनीक्षयदर्शनाच्च मानह्रासः
 कानिर्भानं भवतीति भावः । छाया च मध्यवर्तिनि चन्द्रे सङ्कुचिता
 भवतीति तत्साम्यम् । उपमाबङ्गारः ॥ ६ ॥

प्राङ्गनेति । हे सखि ! स गेहपतिः सत्पतिरित्यर्थः रजनि-
 ज्वर इव रात्रिभवज्वररोग इव यदि मां न निरुणद्धि तदा स
 सुधामयः निशापतिः चन्द्रः प्राङ्मुखस्य चत्वरभूमेः कोणेऽपि तापं
 हरति नाशयति । स इत्यनेन पूर्वसङ्केतित इति, सुधामय इत्यनेन
 प्रियतम इति, निशापतिरित्यनेन निशायां पतिरुपपतिरिति, तापं
 हरतीत्यनेन सुरतलीलया मदनव्यथां नाशयतीति च ध्वन्यते । ज्वर-
 वतश्च गृह्णात् वह्निर्निसरण्ये शीतलवाय्वादिसङ्कात् तापनिवृत्तिर्भव-
 तीति तत्साम्यम् । कथं त्वया तेन सङ्केतस्थानभागतेनापि सङ्क न
 सङ्कतमिति वादिनीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरिवम् । उपमा-
 बङ्गारः ॥ ७ ॥

भतीति । हे सुभग ! पत्युः पुलकेन लोभाच्चैव सप्तोद्देह-

प्रतिभूः कृती विपत्ते ह्यस्यः नृपारकृष्णस्य सुहृत् ।
 पुरुषावितं पश्यन्तु वासे परिभाव्यतां दावः ॥ ९ ॥
 परमोहनाय मुक्तो निष्करुणे तरुणि तव कटाक्षोऽयम् ।
 विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति ॥ १० ॥
 प्रपदालम्बितभूमिषु म्वन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी ।
 प्राचीराग्रनिवेशितचिवुकतया न पतिता सुतनुः ॥ ११ ॥

जनितेनेति भावः दूनं क्लिष्टं नामं यस्याः तथाभूता प्रत्युः प्रश्वि-
 नीति भावः सस्य आत्मनः छाया प्रतिविम्बं तस्या वीक्ष्योऽपि दर्शनेऽपि
 वभवा वा आसीदिति शेषः सा नारी इदानीं तर्मास अन्वकारे
 कण्टकं विदन्ती विमोषयन्ती पदात् खल्वयन्तीति यावत् सती
 त्वात् अभिषरति । तस्मात् त्वया अस्थानतुरागः कदाचिदपि न
 हाते इति इत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ९ ॥

प्रतिभूरिति । हे बाले सुग्वे ! शुकः अयं प्रतिभूः पणपदापने
 प्रमाथभूत इति यावत् विपत्ते अपदाने इति भावः गुरुषु शशुरा-
 दिषु तत्समीपे इत्यर्थः शृङ्गारस्य सङ्घाया सम्यक् कथनं दण्डः, पणः
 पदाजये देवत्वेन व्यवस्थापितं धनं पुरुषायितं विपरीतरतं तत्
 तस्मात् दावः पाशक्रीडनं विभाव्यतां विशेषेण चिन्त्यतां करणा-
 करणद्वोरिति भावः । अक्षक्रीडां कर्तुकामां बालां प्रति नायक-
 खीकृदियम् ॥ ९ ॥

प्रदेति । हे निष्करुणे निर्दये तरुणि ! परेषां मोहनाय मुक्तः
 निःशिल्पः तव अयं कटाक्षः कलितकर्णः आकर्षक इत्यर्थः उभयत्रापि
 समानम् । विशिख इव शर इव हृदयं प्रविशति न निःसरति
 नापनच्छति । त्वत्कटाक्षविद्धोऽयं त्वदायसो जात इति कस्य-
 चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । उपमाशृङ्गारः ॥ १० ॥

प्रपदेति । सुतनुः सा प्रपदेन पादाप्येष, पादाप्यं प्रपदमित्य-
 मरः । आलम्बिता स्मृष्टा भूमिर्वया तादृशी सती चुम्बन्ती त्वभिति

प्रातरुपागत्य ऋषा वदतः सखिं मास विचिंते प्रीज ।
 सुखसन्नयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालिकया ॥ ११ ॥
 पश्योत्तरस्तनूदरि फालानुनमासाद्य निर्जितविपक्षः ।
 वैराटिरिव पतङ्गः प्रत्यानयनं करोति गवाम् ॥ १२ ॥
 प्रमदवनं तव च स्तनशैलं मूलं गभीरसरसां च ।

शेषः प्रीत्या प्रणयजनितसुखेन भोत्या अपरदर्शनभयेन च मधुरे मनो-
 हरे अस्त्रिणी मयने यस्यास्तथाभूता प्राचोरस्य अपे शिरसि निवे-
 शितं स्थापितं विबुधं यथा तस्या भावः तथा हेतुना न पतिता ।
 उपनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

प्रातरिति । हे सखि ! प्रातः प्रातःकाले उपागत्य ऋषीण-
 मागत्य ऋषा मिथ्या वदतः नाहमन्यां नारीं गत इति कथयतः
 अस्त्रिणी ब्रौडा लज्जा न विद्यते । यः अयं सुखसन्नया दग्धकालिकया
 दग्धया कालिन्ना परनारीनेत्रचम्बनात् कञ्जलरामेणेति भावः अपि
 न लज्जते । दग्धत्वनेन पराङ्गनाद्भेदातिशयो व्यज्यते । सखीं प्रति
 नायिकाया नायकस्यासदाचरणकथनमिदम् ॥ १२ ॥

पश्येति । हे तनूदरि कशोदरि ! उत्तरः उत्तरार्थां गच्छन्निति
 यावत् उत्तमायणप्रवृत्त इति भावः तन्नामा च पतङ्गः सूर्यः,
 पतङ्गो पक्षिसूर्यो चेत्यमरः । वैराटिरिव विराटस्य अपत्यं पुमान्
 वैराटिः स इव फालानुनमासम् अर्जुनश्च आसाद्य प्राप्य आश्रित्य च
 निर्जितः विपक्षः हेमन्तागमरूपव्रतेजोह्लाससमय इति भावः
 सुबोधनादिश्च येन तथाभूतः सन् गवां किरणानां ह्लासं गतानामिति
 भावः धेनूनां दुर्योधनबलहृतानामिति च प्रत्यानयनम् उद्धारं
 करोति । वसन्तागम उपस्थितः तदिदानीं ते महानुत्सवः सम्पद्यन्ते
 इति सख्या नायिकां प्रति भङ्ग्या कथनम् । लोभमूषोपमा-
 उद्धारः ॥ १२ ॥

प्रमदवनमिति । निदाघेन पीड्येण निरस्यं निर्जितं ताडित-

जगति निदाघनिरस्तं शैत्यं दुर्गतयं श्रयति ॥ १४ ॥

प्रोच्छति तवापराधं मानं मर्दयति निर्हृतिं हरति ।

स्वकृतान्निहन्ति शपथान्जागरदीर्घा निशा सुभग ॥ १५ ॥

प्रिय आयाते दूराद्भूत इव सङ्गमोऽभवत् पूर्वः ।

मानहृदितप्रसादाः पुनरासन्नपरसुरतादौ ॥ १६ ॥

मित्यर्थः शैत्यं जगति प्रसदवनं प्रकृष्टानन्दकाननं तव स्तनशैलं गभीर-
सरेसां गभीरेत्यनेन कदापि तेषां शेषो नास्तीति ध्वन्यते । मूलं
तलञ्च दुर्गतयं श्रयति । यथा शत्रुनिर्जिताः शत्रूणांमगस्यं देश-
माश्रयन्ति तथा योश्चनिगहृतशैत्यस्य प्रसदवनादिषु त्रिषु दुर्गेषु समा-
श्रयः । तन्नाम मदननिदाघतप्तस्य शैत्याश्रयणं कर्त्तव्यं तच्च तव स्तन-
मण्डले तिष्ठतीति त्वदीयं स्तनमण्डलमेव मदेदानीं सेवितव्यमिति
नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्रापस्तुतपस्तुतानामेकधर्मसम्ब-
न्धात् दीपकं, शैत्यस्य प्रस्तुतस्य पराजितशत्रुव्यवहारसमारोपात्
समासोक्तिश्च, तदनयोः संसृष्टिः । समासोक्तिञ्चोपसृक्तं दर्पणे । समा-
सोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुते-
ऽन्यस्य यस्तु न इति ॥ १४ ॥

प्रोच्छतितीति । हे सुभग ! जागरणेण दीर्घां यापयितुमशक्येति
भावः निशा तव अपराधं दोषं प्रोच्छति हरति मानं तव कान्ता-
कृतमिति भावः मर्दयति दूरीकरोति, निर्हृतिं सौख्यं हरति क्लेशा-
तिशयं क्षनयतीति भावः, स्वकृतान् शपथान् यदि पुनरहम् अनेन
सङ्गतिं करोमि तदा मे सर्वं सुकृतं नश्यत्वित्यादिरूपान् निहन्ति
विस्मारयतीति भावः । तवापराधेन मानिनी सा दीर्घरजनीमति-
कष्टेनातिवाहयति च । इदानीं मानमपचाय त्वदर्थं भयं तास्यतीति
सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

प्रिय इति * दूरात् दूरदेशात् प्रिये आयाते सति पूर्वः प्रथमः
अभूत् इव कदाप्यप्यसञ्जात इव सङ्गमः अभवत् । मानहृदितप्रसादाः

पूर्वमहीधरशिखरे तमः समासबन्धिरकरकञ्चितम् ।
 शूलप्रोतं सरुधिरमिदमन्धकवपुर्विवाभाति ॥ १७ ॥
 परिहृत्तनाभि लुप्तत्रिवलि श्यामस्तनाथमस्रसाधि ।
 बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥ १८ ॥
 प्रारब्धनिधुवनैव खेदजलं कोमलाङ्गि किं वहसि ।
 ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ १९ ॥

पुनः अपरसुरतस्य आदौ प्रारब्धे इत्यर्थः आसन् । प्रथमसौतसुत्या-
 तिथयात् विना मानं ददितं प्रसादञ्च सुरतमभूत्, ततश्च मानादीना-
 भवसर इति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तं । पूर्वमहीधरस्य उदयाचक्रस्य शिखरे समासबन्धस्य सञ्चि-
 हितस्य भिन्धिरस्य सूर्यस्य करेण निरर्थेन कञ्चितम् आक्रान्तम्-
 इदं तमः अन्धकारं शूलप्रोतं हरेण शूलविह्वलिं वावत् अतएव
 सरुधिरं रक्ताक्तम् अन्धकस्य असुरभेटस्य वपुर्विव शरीरमिव आभाति
 राजते । प्रातःकालवर्षानमिदम् । एतेन सूर्यसदृशः पतित्ते
 आगत् अन्धकासुरमिव ते उपनायकम् आक्रामिष्यति शीघ्रं शयनादेन
 निःसारयेति, प्रातःकालो वसुधादिदानीं शयनं सुप्तेति च कस्यचित्
 कस्याश्चिद्वा कसपि कामपि च प्रति भङ्ग्या उक्तिरियम् ॥ १७ ॥

परिहृत्तेति । हे अलसाधि ! मन्वरनयने ! गर्भभरादिति भावः,
 परिहृत्तः परिपुष्टः पुण्यं इति वावत् नाभियस्य तथोक्तं, लुप्ताः तिष्ठो
 बलयः यस्य तथाभूतं श्यामस्तनाथं कृष्णचूचुकं बहवः धवलाः जघने
 कटिपुरोभागे रेखाः नखविज्ञानि यस्य तादृशं वपुः शरीरं पूर्णगर्भ-
 मिति भावः, पुरुषायितं विपरीतरतं न सहते । एतस्याभवस्त्वावां
 विपरीतरतुं विधेयेति नाविकां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १८ ॥

... प्रारब्धेति । कामलाङ्गि ! ज्यां सौर्वीम् अपर्पयितुं बोधयितुं
 मरिचो कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनुर्वता मधु मकरन्दमिव त्वं प्रारब्धं

पुंसां दृश्यं सुन्दरि सुखेन्दुमीषजयासपाकृतम् ।

जायाजित इति कृडा जनश्रुतिर्मे यद्यो भवतु ॥ २० ॥

प्रसरतु शरच्चियामा जगन्ति धवलवतु धामं तुष्टिकांशोः ।

पञ्जरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः ॥ २१ ॥

प्रथमागत सोत्कण्ठा चिरचलितेयं विलम्बदोषे तु ।

वक्षन्ति साङ्गरागाः पथि तरवस्तव समाधानम् ॥ २२ ॥

निधुवनं सुरतं यथा तथाभूता एव खेटजलं किं कथं वदसि ?

भायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥ १९ ॥

पुंसांमिति । हे सुन्दरि ! ईषत् अल्पं तपां खज्जाम् अपाकृतम्
विजाय पुंसां अन्वेषां पुरुषाणां सुखेन्दुं सुखचन्द्रं दर्शय । कथमह-
मपरपुरुषाणां सुखं दर्शयामीत्याह जायाजित इति, जायया भार्यया
जितः यथोक्तः इति कृडा सर्वजनप्रसिद्धा जनश्रुतिर्लोकाद्वाः मे मम
ययः कीर्तिर्भवतु । सर्व एव मां खोजित इति निन्दन्ति किन्तु तैः
स्त्रियास्तव सुखचन्द्रे इष्टे सति मा मम निन्दा ययसे परिणमतीति
कस्याचित् नायिकायाः स्तुतिरियम् ॥ २० ॥

प्रसरत्विति । शरटः त्रियामा रात्रिः प्रसरतु स्फुरतु, तुष्टिनां-
शोश्चन्द्रस्य धाम मयखः जगन्ति धवलवतु श्वेतोकरोतु, किन्तु पञ्जर-
चकोरीणां पञ्जरवक्षचकोरीणां कणिकाकल्पः कणामात्रादीपदूतोऽपि
विशेषः न । मदर्थं दूत्याश्चेष्टा, तथाच उपनायकानुपज्ञोऽस्ति,
किन्तु म्दङ्गुनिद्वया मम न सम्यक् चरितार्थतेति कस्याश्चित् स्त्रियां
खेटवर्षेणमिदम् । अपस्तुतप्रशंसाबङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रथमागतेति । हे प्रथमागत ! पूर्वमुपस्थित ! इयं तव
कान्ता सोत्कण्ठा त्वदर्शस्तु सुकासती चिरचलिता बहुक्षणं प्रस्थिता ।
तर्हि कथं विलम्ब इत्याह विलम्बेति, विलम्बदोषे तु भूषि स्थिता
इति शेषः साङ्गरागा अङ्गविशेषमभिहितः नरवः तव समाधानं
वक्ष्यन् बोधनं आद्यनवचनमिति यावत् वक्षन्ति । तत्रचि विद्यमानं

पतितेऽशुके स्नानार्पितहस्तां तां निविडजघनमिहितोरम् ।
 रदपदविकलितफूत्कतिशतधुतदीपां मनः स्मरति ॥२३॥
 परितः स्फुरितमहौषधिमणिनिकरे केलितल्प इव शैले ।
 काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥२४॥
 प्राहृषि शैलश्रेणीनितम्बमुज्ज्वलन्दिगन्तरे भ्रमसि ।
 चपलान्तर घन किं तव वचनीयं पवनवश्योऽसि ॥२५॥

दृष्टाणां त्वदुत्तमेण स्नानया समाधिङ्कितत्वात् तेषु अस्या अङ्गरानः
 संवक्त इति भावः । कथमनया चिराद्यतांभात् वादिनं नायकं
 प्रति वक्ष्याः समाधानमिदम् ॥ २२ ॥

पतित इति । अशुके वसने पतिते जगत्प्रात् स्वलिते इति
 स्नानबोर्पितो हस्तौ यथा तथाभूतां, निविडेन घनेन जघनेन पिङ्ग-
 तोरम् आर्क्षादितोरुदेशां रदपदेन दन्तलतेन विकलिताः अमुष्टा
 इत्यर्थः या फूत्कतयः तासां शतेन धृतः काम्यतः दीपः यथा
 तादृशी लज्जाभयादिवशादिति भावः तां कान्तां मनः स्मरति । अथ
 त्वया एवं विकटाचत्तेन स्थितांभति पृच्छन्तं सखायं प्रति कर्त्वाचित्
 निजकान्तास्वरणकथनमिदम् ॥ २३ ॥

परित इति । परितः सर्वतः स्फुरिताः महौषधयः मणि-
 निकराश्च यस्मिन् तथाभूते केलितल्प इव क्रौडपर्वक इव शैले
 काञ्चीगुण इव रसनाकलाप इव स्थितम् एकं रत्नं यास्मिन् तथाविधः
 फणी भुजङ्गः स्फुरति तिष्ठति । सङ्घेतनिकेतने उपनायकस्त्विति
 शीघ्रं त्वया गन्तव्यमिति नाधिकं प्रति दृष्ट्वा अपरेषां तत्र वसने
 भयप्रदर्शनपूर्वकं वचनमिदम् ॥ २४ ॥

प्राहृषीति । चपलं चञ्चलम् अन्तरम् अन्तःकरणं कभावाच्च अल्ल
 सत्सम्बुद्धौ, हे घन ! भेष ! प्राहृषि वर्षाकाले शैलश्रेणीनां नितम्बम्
 लज्जन् त्वजन् दिगन्तरे देशान्तरे इति ध्वनिः क्षमसि, तव वचनीयं
 क्त्वाच्च विद्म ? न किमपीत्यर्थः, त्वं पवनस्य शयोः मय्यः वचनस्य

प्रतिदिवसश्चीदशस्तत्रैव वसनाचलोऽतिकरकष्टः ।
 निजनायकमतिक्रमणं कथयति कुपाम इव विरक्तः ॥२६॥
 पथिक कक्षं चपलीज्वलमम्बुदजलविन्दुनिवहमविषद्यम् ।
 मयपुरकानकद्रवमिव शिवशरशिखिभावितं सहसे ॥२७॥
 पथिकं श्रेण सुप्तं दरतरला तरुणि सुमधुरच्छाया ।
 व्यालम्बमानवेणिः सुख्यसि शास्त्रेव सारोहा ॥ २८ ॥

असि, वायुना यत् त्वं नीयसे तत् त्वं गच्छसौत्वर्थः । क्वपि
 पराधीनं नायकं वर्षासु विदेशवासिनं प्रति कस्याश्चित् नायिकासख्या
 उक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २५ ॥

प्रतिदिवसेति । प्रतिदिवसं ज्ञाया दशा प्रान्तदेशः अथवा च
 यस्य तथोक्तः, अतिशयेन कुराभ्यां कष्टः करेण राजखेन क्लेशितश्च
 विरक्तः अन्यः शब्द इति यावत् अल्पजनवसतिश्च तव (पः वसना-
 शब्दः कुपाम इव निजनायकं निजपतिं यामाधिपतिञ्च कथयं दरिद्रं
 नीयस्वभावञ्च कथयति सूचयति । उपमालङ्कारः ॥ २६ ॥

पथिकेति । हे पथिक ! चपलया विद्युता उज्वलम् अवि-
 षद्यं सोढुमशक्यम् अम्बुदजलविन्दुनिकरं मेघजलकणसङ्घं शिवश्च
 शरविशिखेन शराग्निना भावितं सन्नापितं मयपुराणां मयदानव-
 निर्मितानां गगनमध्यस्थितानां पुराणां तयायासिति भावः कनक-
 द्रवमिव काञ्चनद्रवमिव कथं सहसे । वर्षासु कथं पान्यदृष्ट्या स्वीयते
 अतिदुःसह एष कालः, तत् सत्वरं गृहं गत्वा प्रियया सङ्गच्छतेति
 सखायं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः, पान्यं प्रति कस्याश्चित् कामिन्त्या
 उक्तिर्वा ॥ २७ ॥

पथिकमिति । हे तरुणि ! दरतरला दीपशृङ्खला मदनवेशेन
 वायुवेगेन च सुमधुरा छाया कान्तिः अनातप्रदेशश्च यस्यास्तथा-
 भूता व्यालम्बमाना विशेषेण लम्बमाना वेणिः केशपाशः यिच्छा च
 अस्त्रास्तथाविधा तथा सारोहा आरोहेण आरोहणानुकूलवशेन

प्रददाति नापरासां प्रवेशमपि धीनतुङ्गजघनोरुः ।
या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यापि ॥ २८ ॥
प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा सुलितनिःसहैरुः ।
जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः ॥ ३० ॥
प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाच्चैर्मयाहितस्तम्भः ।
त्रासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥ ३१ ॥

सह वर्त्तते इति तथोक्ता याखेव श्रमेष सुप्तं पथिकं सुखवति सुखी-
करोति । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रददातीति । वहिरदृश्यापि वाह्यतः अप्रकाशमानापीति
यावत् हृदि मनसि लुप्तस्य निखानस्य निहितस्येत्यर्थः कीलस्य तदा-
ख्यस्य काठादेरित्यर्थः भावं धर्मं याता प्राप्ता कीलवत् हृदवनिहितेति
भावः या धीनतुङ्गजघनोरुः नारी, सा अपरासां नारीणां प्रवेशमपि
क्लिप्ततावस्थानमित्यपिशब्दार्थः । न प्रददाति । कथं तस्यां समाशक्तः
मत्सखीं प्रति निरस्तुक्रोशोऽपीति वादिनीं सखीं प्रति कस्यचित्
नायकस्योक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रातरिति । आत्मजा कन्या सुलितानि मर्दितानि अतएव
निःसहानि क्लान्तानीति यावत् तैः श्वश्रूः उपलक्षणे हृतीया यथा
यथा प्रातः निद्राति स्वपिति, श्वश्रूः तथा तथा सादरा सादरवती
सती जामातरि मुदितमनाः प्रीतचित्ता प्रसन्नोत्यर्थः भवतीति शेषः ।
दुहितुः पतिवाङ्मण्डदर्शनेन श्वश्रूस्तुष्यतीति भावः । कथं मे श्वश्रूर्भक्षं
न क्लिप्ततीति वादिनं प्रति कस्याश्चित् सख्या नायिकायां सुरतातिप्र-
सङ्गकरणोपदेशवचनमिदम् ॥ ३० ॥

प्रणयति । प्रणयात् चलितः भ्रष्टोऽपि मत्प्रणयं लज्जा प्रख्या-
दुसुद्यतोऽपीति भावः यदा सकपटेन सव्याजोऽपि कोपकटाच्चैश्च
आहितः अनितः स्तम्भः गतिराहित्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतः मत्-
कदाचपातेन गन्तुमशक्त इति भावः त्रासेन नम कोपभवेन तरङ्गः

प्रियदुर्षयेन हृदय स्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव स्नाध्यम् ।

तत्केलिसमरतलीकृतस्य वसनाञ्जलस्येव ॥ ३२ ॥

पवनोपनीतसौरभदूरोदकपूरपद्मिनीलुब्धः ।

अपरोक्षितस्वपक्षी गन्ता हन्तापदं मधुपः ॥ ३३ ॥

प्रेमलघूकृतकेशववक्षीभरविपुलपुलककुचकलशा ।

गोवर्धनगिरिगुरुतां मुग्धबधूर्निभृतमुपहसति ॥ ३४ ॥

वक्ष्यन्तः आर्त्त इति यावत् प्रियः कान्तः सहासरभसं सहासं सवेगं
सहर्षं वेत्स्येः कष्टे स्फुटितः आसिद्धित इत्यर्थः सवेति शेषः ।
नासिकायाः सखीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३१ ॥

प्रियेति । हे हृदय ! प्रियस्य दुर्षयेन दुराचारेण अन्यासङ्क-
रूपेष्वेति भावः स्फुटसि यदि विदीर्यसे चेत् तदा तस्य प्रियस्य
केलिसमरे सुरतसंघामे तलीकृतस्य शय्यात्वेन स्थापितस्य वसनाञ्जलस्येव
वस्त्रप्रान्तस्येव तव तत् स्फुटनमपि स्नाध्यं प्रगच्छम् । कस्याचित्
पल्लुर्दुर्घटितदुर्घनेन खेदोक्तिः । उपमाचङ्कारः ॥ ३२ ॥

प्रवेति । हन्तेति खेदे । पवनेन वायुना उपनीतम् उपस्थापितं
सौरभं यस्याः तद्योक्ता दूरोदकपूरे विप्रकृतजलाशये स्थितेति भावः
या पद्मिनी तस्यां लुब्धः मधुपः अमरः अपरोक्षितः अविचारितः
स्वस्य पक्षः पतन्तं सहाय्येति ध्वनिः येन तथाभूतः दुर्बलपक्ष इति
भावः अपहृष्टं गन्ता प्राप्नुयतीत्यर्थः । दुर्बलसहायस्य सहाजनसह-
वर्त्तिन्नां सहाय्यां जोभो विपद्भेतरिति भावः । अपस्तुतप्रशंसा-
चङ्कारः ॥ ३३ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा लघूकृतस्य केशवस्य कल्याणस्य वक्षसि मरेषु
धारणेन विपुलं प्रभूतं पुलकं ययोस्तथाभूतौ कुचकलशौ यस्यास्तयोक्ता
सुग्धा सुन्दरी बधूः गोपाकृतेति यावत् गोवर्धनस्य तदाश्वस्य निरेः
पर्वतस्य गुरुतां भारवन्वन् निभृतं गूढम् उपहसति । यथा गोवर्धनधरो
वक्षसि हृतः, तदस्य भारवन्वन् न किमपीति धिमेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रियविरहनिःसहायाः सहजविपक्षाभिरपि सपत्नीभिः ।
 रक्षन्ते हरिणाच्याः प्राणा गृहभङ्गभीताभिः ॥ ३५ ॥
 प्रकटयति राममधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुक्लस्येव दयितस्य ॥ ३६ ॥
 प्रविशन्त्याः प्रियहृदयं बालायाः प्रबलयीवतव्याप्तम् ।
 नवनिश्चितदरतरङ्गितनयनमयेनासिना पन्थाः ॥ ३७ ॥
 प्रणयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाण्डित्यैः ।

प्रियेति । सहजविपक्षाभिः स्वतः शत्रुभिरपि सपत्नीभिः
 गृहभङ्ग भङ्गात् ध्वंसात् भीताभिः सतीभिः प्रियस्य स्वामिनः विरहेषु
 निःसहायाः नितरां क्षीणायाः हरिणाच्याः रुग्णवनायाः सपत्न्या
 इति भावः प्राणा रक्षन्ते । यद्येषां न रक्षन्ते तदास्माकं पति-
 रेतच्छोभेन कुरिष्यतीति गृहभङ्ग इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकटयति । हे दूति ! शुक्लस्य पक्षविशेषस्येव दयितस्य कान्तस्य
 इदं लपनं सुखम् अधिकं रागम् अतुरागं लौहित्यञ्च प्रकटयति विस्तार-
 यति, वक्रिमाणं वक्रोक्तिमत्त्वं वक्रताञ्च आवहति धत्ते, प्रतिपदं
 प्रतिक्षणं प्रतिपदोच्चारणञ्च प्रीणयति प्रीतिं जनयति । उपमावह्यारः ।
 नायिकायाः सखीं प्रत्युक्त्वरियम् ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्येति । प्रबलं प्रकटबलं सौन्दर्यसम्पदादिभिरिति भावः
 यत् यौवतं युवतीनां समूहः तेन व्याप्तं पूरितं प्रियस्य कान्तस्य हृदयं
 प्रविशन्त्याः बालायाः नवीनायाः नवः नूतनः निश्चितः तीक्ष्णः दर-
 तरङ्गितः रेषुपलः नयनमयः नेत्रात्मकः तेन असिना खड्गेन पन्थाः
 प्रियहृदयप्रवेशस्येति भावः । बहुभार्यो मे पतिः कथं तस्याः प्रणयिणी
 भवेद्यमिति वादिनीं प्रति कटाक्षेण त्वं तं वशीकुरिष्यतीति सख्या
 उक्त्वरियम् । बहुजनाधिकतस्य देयस्य सख्ये असिरेवोपाय इति
 नीतिविदः समाजनन्तीति लोकसम्पदायः ॥ ३७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन यः अपराधः प्रणयोचितानापरणयिति

रूढप्रेम्णा क्रियते किं बाला कुतुकमात्रेण ॥ ३८ ॥
 पूर्वैरेव चरित्तैश्चरितैर्जरतोऽपि पूज्यता भवतः ।
 मुञ्च मदस्य गन्धाद्युवभिर्गज गञ्जनीयोऽसि ॥ ३९ ॥
 प्रथमं प्रवेशिता या वासागारं कथञ्चन सखीभिः ।
 न शृणोतीव प्रातः सा निर्गमनस्य सङ्केतम् ॥ ४० ॥
 पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥ ४१ ॥

भावः तेन रोषः कोपः प्रसादः प्रसन्नता विश्वासः अशङ्कनप्रत्ययः तथा
 केचिषु सुरतेषु पाण्डित्यं वैचक्षण्यं तैः रूढं जातं प्रेम यस्यास्तादृशी
 बाला ह्रियते वशीक्रियते, कुतुकमात्रेण किं ह्रियते ? नैवेत्यर्थः
 ब्रह्मा केवलं वाङ्मात्रेण न वशीक्रियते अपितु तत्तद्वरुपावरणै-
 रिति भावः । कथं ते सखीयं सुधा न सम वशं गृणेति वादिनं
 नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पूर्वैरिति । हे गज ! मदं मदस्त्रावं तदुगवं वा मुञ्च त्वज ।
 पूर्वैः प्राक्तनैः चरितैराचरितैरुचितैरित्यर्थः चरित्तैः जरतः स्वविर-
 खापि भवतः ब्रूयता सम्मानः, साक्यतम् अस्य मदस्य गन्धात् युवभिः
 तरुणैः गञ्जनीयः तिरस्कारणीयः असि । इदानीं दृढत्वे मदः न
 केनापि आद्रियते, समये एतत् सङ्घाभिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
 लङ्कारः ॥ ३९ ॥

प्रथममिति । प्रथमं सखीभिः या कथञ्चन केनापि प्रकारेण
 अतिक्रमेनेति भावः वासागारं शयनमन्दिरं प्रवेशिता, सा प्रातः
 निर्गमनस्य शयनमन्दिरात् वह्निर्गमनस्य सङ्केतम् ईकृतं सखीभिः
 कतचित् शेषः न शृणोतीव । पूर्वमज्ञातनायकासङ्गसुखा, इदानीन्त
 विज्ञातनायकासङ्गसुखा नायकासङ्गं त्यक्तुं नेच्छतीति भावः ॥ ४० ॥

पूजेति । प्रतिष्ठां विना पूजा नास्ति, मन्त्रं विना च प्रतिष्ठा
 नास्ति, पूजाप्रतिष्ठयोः प्रतिष्ठामन्त्रोभयपूर्वकत्वाद्दिति भावः । तयो-

पूर्वाधिको गृह्णत्यां बहुमानः प्रेमनर्मविश्वासः ।
 भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥ ४२ ॥
 पुलकितकठोरपीवरकुचकलशास्त्रिषवेदनाभिज्ञः ।
 शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः ॥ ४३ ॥
 प्रिय आयातो दूरादिति या प्रीतिर्बभूव गेहिन्याः ।
 पथिकेभ्यः पूर्वगत इति गर्वात्सापि शतशिखरा ॥ ४४ ॥

सभयोः विप्रतिपन्नः विरोधी तदप्रामाण्यवादीत्यर्थः गोर्वाणपाषाण्यं
 देवप्रस्तरं पश्यतु अत्रलोकयतु अप्रतिष्ठिते देवप्रस्तरे पूजाद्यनाचरणस्य
 लोकसिद्धत्यादिति भावः । अन्यच्च प्रतिष्ठां विद्यादिजनितान् स्वातिं
 विना पूजा सम्मानः आदरो वा नास्ति, मन्त्रं मनोविषयं ज्ञानमिति
 यावत् विना प्रतिष्ठा सुख्यातिस्य नास्ति, एतद्विरोधी मयूरवेशेन
 चरन् काकं पश्यत्विति ध्वन्यते । अग्रस्तप्रशंभालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पूर्वेति । गृह्णत्यां पूर्वस्मात् बालापरिणयादिति भावः
 अधिकः गृह्णत्यां पूर्वपत्यामिति भावः बहुमानः समाधिकारः
 प्रेम प्रणयः नर्म लीला विश्वासश्च अधिक इति शेषः इयम् अधि-
 का भीः भयं रागं समासक्तिं बालया सुगंधया नवोदयेत्यर्थः विभक्तमिव
 विभक्त्य नीतमिव कथयति प्रकाशयतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ।
 नायकं प्रति कस्याञ्चित् सख्या उक्तिरियम् ॥ ४२ ॥

पुलकितेति । शम्भोरुपवीतमेव फणी भुजङ्गः पुलकितौ
 प्रियश्चस्तस्मर्शात् रोमाञ्चितौ कठोरौ काठनौ पीवरौ बौ कुचकलशौ
 तयोरास्त्रेषु या वेदना पीडा तदाभिज्ञः स्तनभरानपीडित इति भावः
 देव्याः गौर्याः मानग्रहं पत्न्यौ मानावलम्बनं वाञ्छति अभिलषति ॥
 आश्रितजनोऽपि स्वाश्रयानिष्टं कृत्वा स्वपीडां निवर्त्तयतीति
 भावः ॥ ४३ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रियः कान्तः आयातः आगतः
 इति हेतोः गेहिन्याः गृह्णत्यामिन्याः या प्रीतिः सन्तोषः बभूव, सापि

पृष्ठं प्रयच्छ मा स्पृश दूरात्पसर्प विहितवैमुख्यं ।
 त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलियम् ॥ ४५ ॥
 प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।
 प्रहितं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय शिचयति ॥ ४६ ॥

प्रोतिः पथिकेभ्यः अन्येभ्यः प्रयासिभ्यः पूर्वमागत इति गवांश्च शत-
 रश्मिरा शतशृङ्गा बहुविस्तीर्णेति भावः । सम स्नानी यथा सामा-
 द्वियात् अन्यासां स्नानी तथा अन्या न यतो मत्स्नानी अस्त एव
 सर्वेभ्यः मदर्थं समागत इति गर्वहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

पृष्ठमिति । हे गुणाकर्षक इति सम्बोधनपदमध्याहार्यं, विहितं
 कृतं वैमुख्यं विमुखता येन तत्सम्बद्धौ, गुणाकर्षका वैमुख्येनैवाकर्ष-
 न्तीति प्रसिद्धिः अन्यत्र कतौदासीन्य इत्यर्थः त्वं पृष्ठं प्रयक्तुं प्रदर्शयेति
 भावः अन्यत्र विमुखीभवेत्यर्थः मा स्पृश करेणेति शेषः
 अन्यत्र न समालिङ्गनादिकं कुर्वित्यर्थः दूरात् अपसर्प अपसर दूरे
 तिष्ठेत्यर्थः तदपि तथापि गुणाकर्षेण रज्जुकर्षणेन अन्यत्र गुणैः
 सौन्दर्यादिभिराकर्षणेन तरला अपला अन्यत्र त्वयासक्त्यर्थः तरणिः
 नौका तरुणीति ध्वन्यते त्वाम् अनुधावति अनुसरति । त्वया एतस्मात्
 वैमुख्ये प्रदर्शितेऽपि एषा त्वद्गुणाक्षयात् त्वं न त्यजतीति कस्याचित्
 सख्याः कञ्चित् नायकं प्रति उक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसा ॥ ४५ ॥

प्रिययेति । प्रियया प्रहितं प्रेषितं कुङ्कुमेन पिञ्जरं रङ्कित-
 मिति भावः पाणिद्वयस्य योजनया करयुगलयोगाच्चङ्गेनेत्यर्थः अङ्कितं
 चिह्नितं वासः वसनं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय सहस्रप्रार्थना-
 ञ्जलिकरणाय शिचयति शिचितं करोति । कुङ्कुमरञ्जनात् अनु-
 रागिणी अहमिति पाणिद्वययोजनात् मयि कृपा विधेयेति नायि-
 कायाः प्रेमातिशयसद्भावो ध्वन्यते । तद्दर्शनेन च नायकस्य
 आत्मानं साप्रराधं मन्यमानस्य सख्यः समीपे वचनमिदम् ॥ ४६ ॥

प्राचीरान्तरितेयं प्रियस्य वदनेऽधरं समर्पयति ।
 प्राग्निरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिनस्येव ॥ ४७ ॥
 परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ नेर्थया न कोपेन ।
 दग्धममतीपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥ ४८ ॥
 प्राङ्गण एव कदा मां श्लिथन्ती मन्युकम्पिकुचकलशा ।
 अंसनिषण्णमुखी सा स्तपयति वाष्पेण मम पृष्ठम् ॥ ४९ ॥
 प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वा साशु वृकैर्वीक्षिता खलदुष्टासैः ।

प्राचीरेति । इयं कामिनी प्राचीरेण अन्तरिता व्यवहिता सती प्राग्निरिपिहिता पूर्वाञ्जलाच्छादिता रात्रिः दिनस्य सुखे सन्ध्याराग-
 भिव प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति, सन्ध्यारागमित्युपमानेन अधरस्य
 बौद्धित्वं व्यञ्जते । उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

परेति ॥ परस्य पत्न्यौ निर्दयाः निष्ठुराः साः कुलटाः व्यभि-
 चारिण्यः ताभिः शोषितः निर्दयभोगेन कशीकृत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
 हे शठ ! वैर्षया तासां प्रति विद्वेषेण न, कोपेन कथं त्वया तासु
 सङ्कृतमिति क्रोधेन च न, दग्धममतया हृतेन समायमित्यभिमानेन
 उपतप्ता सन्तप्ता अहं तव तानवं कार्श्यं वीक्ष्य दृष्ट्वा रोदिमि । पर-
 नारीसक्तप्रा चीयकायं कान्तं दृष्ट्वा नायिकायाः खेदोक्तिरियम् ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण इति । कदा कस्मिन् दिवसे सा मत्प्रियेति शेषः
 प्राङ्गण एव चत्वरभूमावेव एतेन विलम्बासङ्कत्वं व्यञ्जते । मां दूरा-
 दागतमिति शेषः श्लिथन्ती समालिङ्गन्ती मन्युना कोपेन कथमित्यानि
 दिनानि मां परित्यज्य स्थितोऽसीति धिमेति भावः कस्मिन् नौ कुच-
 कलशौ स्तनकुम्भौ यस्यास्तादृशी तथा असे स्वल्पे मदीये इति भावः
 निषण्णमुखी निहितवदना सती वाष्पेण अशुजलेन मम पृष्ठं स्तपयति
 स्तपयिष्यतीत्यर्थः । शोषितस्य समाशंसनमेतत् व्यथवा सखायं प्रत्युक्ति-
 रिवम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैरिति । बाबा कामिनी प्रेतैः शवाधिष्ठितैः प्राणिविशेषै-

सुम्बति सृतस्य वदनं भूतमुखील्लोक्षितं बाला ॥ ५० ॥

पिशुनः खलु सृजनानां खलमेव पुरो विधाय जेतव्यः ।

कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाणं रणे विष्णुः ॥ ५१ ॥

पिब मधुप वकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्पयसि ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥ ५३ ॥

रित्यर्थः प्रशस्तं स्तुतं सत्त्वं सामर्थ्यं यस्मात्साहसो दृक्कैः व्याघ्रादिभिः
स्खलन् सुखात् पतन् यानो येषां तैः विस्मयाविष्टै रिति भावः साशु
सनेत्रजलं शोकोद्रेकादिति भावः वीक्षिता निर्दोक्षता सती भूतानां
मुखेषु या उल्का आलोकविशेषः तथा दीक्षितं दृष्टं सृतस्य प्रियस्येति
शेषः वदनं सुम्बति । प्रेमात्मीयं चेतनाचेतनविचित्रो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

पिशुन इति । सृजनानां खलमेव दुर्जनमेव पुरः स्यतः
विधाय निधाय पिशुनः दुर्जनः जेतव्यः दुर्जने जेतव्ये दुर्जनसहायेन
भवितव्यमिति भावः । तथाहि विष्णुः कृष्णः ज्वरम् आत्मीयं
सहायं कृत्वा रणे बाणं तटाख्यमसुरं जिगाय जितवान् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थाल्लरन्यासः ॥ ५१ ॥

पिबेति । हे मधुप ! भ्रमर ! दूरे बाह्ये इति भावः रस-
नाग्रमात्रं जिह्वाग्रमेव आधाय अर्पयित्वा वकुलकलिकां पिब, अध-
रस्य विशेषेण विलेपनमात्रेण समाप्ये परिशोषणीये कल्पत्वादिति
भावः मधुनि मकरन्दे मुधा निरर्थकं वदनम् अर्पयसि । साम्प्रतमति-
बालेयं न सुरतविमर्दक्षमा, तत् सावधानेनास्यां रमस्वेति कथाचित्
सख्या नायकं प्रत्युच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५२ ॥

प्रायेणेति । मलिनाः पापाशयाः कृष्णवर्णाश्च प्रायेण हि
बाहुल्येनैव मलिनानां पापाशयानां क्लृप्तमानानामिति भावः आश्रय-

पश्य प्रियतनुविघटनभयेन शशिमौलिदेहसंलग्ना ।
 सुभगैकदैवतमुमा शिरसा भागीरथीं वहति ॥ ५४ ॥
 पथिकबधूजनलोचननीरनदीमातृकप्रदेशेषु ।
 घनमण्डलमाखण्डलधनुषा कुण्डलितमिव विधिना ॥५५॥

त्वम् उपयानि प्राप्नुवन्नि । तथाहि कालिन्द्याः यमुनायाः पुटभेदः
 चक्रम् आवर्त्तविशेष इत्यर्थः, चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यमरः । कालि-
 यस्य तदाख्यस्य नागस्य पुटभेदनं पत्तनं नगरमिति यावत्, पत्तनं पुट-
 भेदनमित्यमरः । भवति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ५२ ॥

पश्यति । सुभगानां पतिवङ्गभानाम् एकदैवतं सुख्यदेवी उमा
 शशिमौलेः हरस्य देहसंलग्ना कतदेहावलम्बेति भावः अर्द्धाङ्गहारि-
 त्वादिति भावः सती प्रियस्य हरस्य तन्वाः शरीरस्य विघटनभयेन
 विच्छेदभयेन शिरसा भागीरथीं गङ्गां सपत्नीमपीति भावः वहति
 पश्य अवलोकय । प्रियस्य गङ्गाधरत्वात् तद्विच्छेदभयेन स्वयमपि
 गङ्गाधरी जातेति भावः । प्रियप्रोतिकारिणी कान्ता प्रियासुरोधात्
 सपत्नीमपि सेवते इति भावः ॥ ५४ ॥

पथिकेति । पथिकानां प्रवासिनामित्यर्थः ये बधूजनाः तेषां
 लोचननोरैः अशुभिविरहजनितनेत्रजलेरित्यर्थः नदीमातृका नद्यम्बु-
 जनितत्रीहिपालिताः ये प्रदेशाः तेषु, देशो नद्यम्बुष्ठम्बुसम्पन्न-
 त्रीहिपालितः । स्याद्दीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः ।
 विधिना दैवेन, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । आखण्डलधनुषा यक्र-
 चार्मुकेण करणेन . घनमण्डलं मेघमण्डलं मेघसङ्घः कुण्डलितमिव
 समाहृतमिव सङ्कुचितमिव वर्णागमे पथिकाः स्वदेशमायान्ति, प्रति-
 कूलो विधिक्षेपामागमनं वा भूत्, बध्वश्च तेषां चिरविरहिय्यः दुःख-
 महभवन्तु, देशरक्षार्थं तासां नेत्रनोरैरेव शस्त्रसन्निर्भवितेति जेषा-
 ण्मन्त्रेणावमिति मेघमण्डलसङ्घोच इति भावः । उत्प्रेक्षाहकारः ॥५५॥

प्रतिवेशिमिन्नबन्धुषु दूरात् कच्छागतोऽपि गेहिन्या ।
 अतिकेलिलम्पटतया दिनमेकमगोपि गेहपतिः ॥ ५६ ॥
 परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं ताभिः ।
 अर्थग्रहणेन विना जघन्य मुक्तोऽसि कुलटाभिः ॥ ५७ ॥

बकारादिः ।

बहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥ १ ॥

प्रतिवेशीति । दूरात् कच्छागतोऽपि अतिकष्टेन आगतोऽपि
 गेहपतिः कान्तः गेहिन्या अतिशयेन केलिलम्पटतया क्रीडाबाहवतया
 प्रतिवेशिषु मित्रेषु बन्धुषु ज्ञातिवर्गेषु च मध्ये एकं दिनम् अगोपि
 निश्चतं रक्षित इत्यर्थः । बहुदूरागतस्य पथि बहुकेशं प्राप्तस्य प्रथमं
 प्रतिवेश्यादिषु साक्षात्कारेण स्रष्टस्तकथनस्य लौकिकत्वेऽपि गृह्यणा-
 मन्वासक्ततया तथैव सञ्जातमिति भावः ॥ ५६ ॥

परपट इति । हे जघन्य ! नीच ! रजकीभिः मलिनः
 परस्य पट इव यस्मिन्निव ताभिः प्रसिद्धाभिः कुलटाभिः निर्दयं यथा
 तथा भुक्त्वा परकीयत्वाच्चिर्दयत्वमिति भावः अर्थग्रहणेनापि विना मुक्तः
 परित्यक्तः असि, कुलटा हि अर्थप्रियाः, तास्तु यदि कश्चिच्चित्
 समासक्ता भवन्ति तदा तत्प्रेमबद्धतया न तस्मादर्थं कामयन्ते इति
 प्रसिद्धिः । उपमाबह्वारः ॥ ५७ ॥

बहुयति । बहुयोषिति अनेकभार्य्ये बाणया अलक्ष्यकाराण्य
 अरुणं रक्तं शिरः यस्य तादृशे दयिते कान्ते वयस्येन मित्रेषु उप-
 हसिते सति तस्मिन् काले कलितता गृहीता लज्जा यथा तादृशी

बन्धनभाजोऽमुष्याच्चिकुरकलापस्य मुक्तमानस्य ।

सिन्दूरितसीमन्तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव ॥ २ ॥

बलमपि वसति मयीति श्रेष्ठिनि गुरुगर्वगद्गदं वदति ।

तज्जायया जनानां मुखमीक्षितमावृतस्मितया ॥ ३ ॥

बलवदनिलोपनीतरफुटितनवाभोजसौरभो मधुपः ।

आकृष्यते नलिन्या नासानिःक्षिप्तबडिशरज्जुरिव ॥ ४ ॥

सती बन्धोषु सौभाग्यं पिशुनवति स्तूयति । बहुभार्योऽपि मत्-
कान्तः मञ्जरपालङ्ककरागेष शिरसि रञ्जित इति आत्मनोरवं
बज्जया प्रकटयतीति भावः ॥ १ ॥

बन्धनेति । बन्धनं भजते इति तथोक्तस्य बहुस्योत्पथः सुक्तं
त्वक्तं मानं परिमाणं येन तथोक्तस्य अपरिचितस्योत्पथः क्षतिदीर्घस्येति
यावत् अस्तुष्यैः कान्तायाः चिकुरकलापस्य केशभारस्य सिन्दूरितः
सिन्दूररञ्जितः यः सीमन्तः तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव । मानिनो
बन्धनस्थितस्य मानशून्यस्य हृदयविदारणं भवतीति लोकप्रसिद्धिरिति
च ध्येयम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २ ॥

बलमिति । मयि बलमपि सामर्थ्यमपि अपिकारेणान्यगुणादि-
सहस्रयः । वसति अस्मात्पथः इति इत्थं श्रेष्ठिनि वाणजि गुरुर्महान्
गर्वः तेन गद्गदं यथा तथा वदति सति तस्य जाययाः स्मितयाः आवृतं
सङ्कुचितं क्षितं ज्ञास्यं यथा तथाभूतया सत्या जनानां तत्रत्वानां
तत्कथां श्लेषतामिति भावः सुखम् ईक्षितं दृष्टं हाससुंवरणेन
पुंस्त्वहीनोऽयमस्याः पतिरिति व्यज्यते तत् त्वयास्यां समासक्ति-
र्युज्जते इति कदाचित् कमपि कासकं प्रत्युच्यते ॥ ३ ॥

बलवदिति । बलवता अनिलेन उपनीतं ससोपमानीतं स्फुटि-
तस्य विकसितस्य नवस्य अम्भोजस्य पद्मस्य सौरभं यस्य तथाभूतः
मधुपः नलिन्या पद्मिन्या नासायां निःक्षिप्ता वडिशसु मत्स्यवेधनस्य,
वडिथं मत्स्यवेधनमित्यन्तरः । रज्जुर्वस्य तथाभूत इव आकृष्यते ।

बाणं हरिरिव कुरुते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव ।
 यावद्दोषं जायति मलिक्नुचा इव पुनः पिशुनाः ॥ ५ ॥
 बौद्धस्येव क्षणिको यद्यपि बहुवल्गुभस्य तव भावः ।
 भग्ना भग्ना भूरिव न तु तस्या विघटते मैत्री ॥ ६ ॥

कश्चित् कस्याश्चित् गुणाद्याकर्षणेन तस्यां समासक्त इति ध्वन्यते ।
 उपमाप्रस्तुतप्रशंसयोः संसृष्टिः ॥ ४ ॥

बाणमिति । हरिः कृष्णः बाणमिव बाणासुरमिव सुजनः
 बहुदोषमपि बहुभुजमपीति च अदोषमिव निर्दोषमिव भुजरहित-
 मिवेति च कुरुते । पुरा भगवान् देवकीनन्दनः स्वपौत्रमनिन्द्यं
 बाणासुरकन्यया ऊपया कन्यान्तःपुरे रक्षसि विहरन् दृष्ट्वा बन्धना-
 मारं नीतं नारदसुखात् निशम्य सबलवाहवः शोणितभ्रं बाणनगरं
 गत्वा अवरुध्य च संपाप्ते बाणासुरं सहस्रबाहुं बाहुरहितं कृत्वा
 पौत्रसुहृधारेति भागवतवार्त्ता । पिशुनाः दुर्जनाः पुनः मलिक्नुचा
 इव तस्करा इव यावद्दोषं समप्यदोषं यावद्भ्रातृश्च जायति सततं
 दोषान् अहसन्धतीति भावः । ज्ञेयानुप्राणितोपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येवेति । यद्यपि बौद्धस्येव दृढधर्मावलम्बिन इव बहु-
 वल्गुभस्य बहुभार्यस्य बहुनां प्रियस्य च भावः चित्ताभिप्रायः प्रणय
 इति यावत् पदार्थश्च क्षणिकः अस्थिर इत्यर्थः, बौद्धमते पदार्थानां
 क्षणिकत्वादिति भावः । तथापि तस्याः मत्सख्या इति भावः भग्ना
 भग्ना अतिशयेन भन्नेत्यर्थः भूरिव मैत्री न तु विघटते न तु भङ्गते
 नापगच्छतीत्यर्थः, तस्यास्त्वयि प्रणयः स्थिर इति भावः । नादिका-
 यस्या नायकं प्रत्युन्निरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

भवता महति स्नेहानलेऽर्पिता पथिक हेमगुटिकेव ।

तन्वी हस्तेनापि स्पष्टुमशुचैर्न सा शक्या ॥ ४ ॥

भूमिलुलितैककुण्डलमुत्तंसितकाण्डपटमियं मुग्धा ।

पश्यन्ती निःश्वासैः क्षिपति मनोरेणुपूरमपि ॥ ५ ॥

अदत्तालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्ती त्वम् ।

कञ्चुक वनेचरीस्तनमभिलषतः स्फुरति लघिमा ते ॥ ६ ॥

द्विवसस्य च दीर्घत्वेन तत्रैव तदयोग्यत्वमिति व्यक्त्या सङ्केतस्थानं
हीप इति कस्याञ्चित् कर्मणि प्रति कस्याचित् कामपि प्रति वा भङ्ग्या
उक्तिरियम् । उपमानद्वारः ॥ २ ॥

भवतेऽत । हे पथिक ! प्रवासिन ! भवता महति स्नेहानले
प्रेमबद्धो एतेन त्वत्प्रोतर्दुःखदत्तं व्यञ्जते । अर्पिता स्यापिता हेम-
गुटिकेव सा तन्वी त्वहिरहस्तीयेति भावः । अशुचैः दुष्टैः हस्तेनापि
किमुनान्याङ्गेनेत्यापिशब्दार्थः । स्पष्टुं न शक्या । यथा अन्वो
निर्दिष्टना स्वर्गगुणिका मदीषैः पुरुषैः शपथपठत्तैः स्पष्टुं न शक्यते
तथा भवत्प्रणयना सा न केनापि धर्षयितुं शक्यते इति निष्कर्षः ।
स्वकान्ता परासक्तां सम्भाव्यन्तं प्रयासागतं प्रति सख्या उक्तिरियम् ।
उपमानद्वारः ॥ ४ ॥

भूमिति । इयं मुग्धा वच्चा भूमौ लुलितं लुण्ठितम् एकं
कुण्डलं कर्णभूषणं यस्मिन् तत् तथा उत्तंसितः उत्क्षिप्तः काण्डपटः
सवनिका यस्मिन् तत् यथा तथा पश्यन्ती स्वबलोकयन्ती मामिति
शेषः, निःश्वासैः भावियिरहज्जनितैरिति भावः, मनोरेणुपूरमपि क्षिप्त-
रूपं रजःसमूहमपि क्षिपति, मयि मनः प्राक्षिप्तवतीति भावः । कञ्चु-
चित् सखायं प्रति विदेशागमनसमये स्वकान्ताया अवस्थावर्धन-
मिद्म् ॥ ५ ॥

भवतेऽत । हे कञ्चुक ! भवता भुजङ्गी सर्पी पेश्या च आलिङ्गि
आलिङ्गिता, अतएव त्वं भोगिनां भुजङ्गानां चक्रो समूहे मध्ये

भैक्षभुजा पक्षीपतिरिति सुतस्तद्बधूसुदृष्टेन ।
 रक्षक जयसि यदेकः शून्ये सुरसदसि सुखमस्मि ॥ ७ ॥
 भोगाक्षमस्य रक्षां दृष्ट्वात्रैव कुर्वतोऽनभिमुखस्य ।
 दृष्टस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८ ॥
 भवितासि रजनि यस्यामध्वश्रमशान्तये पदं दधतीम् ।
 स बलाद्वलयितजङ्घावद्वां मासुरसि पातयति ॥ ९ ॥

इत्यर्थः वर्तते इति तथोक्तः भोगासक्तानां श्रेष्ठश्च जातः, किन्तु
 वनेश्वरी व्याधकान्ता तस्याः स्तनम् अम्भिवपतः आकाङ्क्षतः ते तथ
 रक्षिणा रक्षां स्फुरति प्रकाशते । इतरनारीसङ्गतं कश्चित् प्रति
 कस्याश्चिदुक्तिः । अस्मत्पुत्रप्रशंसाबह्वारः ॥ ६ ॥

भैक्षेति । भैक्षभुजा भिक्षाङ्गभोजना केनाचित् तस्य पक्षीपतेः
 बध्वा कान्त्या सुदृष्टेन साभिलाषमवहोक्तिनेन सता पक्षीपतिः
 इतीत्यं सुतः प्रशंसितः यथा, हे रक्षक ! त्वं जयसि सर्वैर्कर्षेण वर्तसे,
 यद् यतः एकः असहायः अहं शून्ये निर्जने सुरसदसि देवमन्दिरे
 सुखम् अकुतोभयमित्यर्थः यथा तथा अस्मि वसामीत्यर्थः तवासुभाषा-
 दिति भावः । एतेन सुरमन्दिरे मया एकाकिना स्थोवते, त्वया तत्र
 निःशङ्कं गन्तव्यमिति पक्षीपतिपत्नीं प्रति भिक्षुकस्य सङ्घतः ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्येति । भोगाक्षमस्य भोक्तुमशक्त, वतः दृष्ट्वात्रैव
 श्वकारेणान्यप्रकारव्यवच्छेदः । रक्षां कुर्वतः अनभिमुखस्य अनासक्तस्य
 अनवहितस्येति यावत् दृष्टस्य प्रमदा प्रकृष्टमदशास्त्रिणी कान्तापि
 श्रीरपि सम्प्रदापि भृत्यस्य दासस्य भोगाय भवतीति शेषः ॥ ८ ॥

भवितासीति । हे रजनि ! यस्यां त्वयि अध्वश्रमस्य शान्तये
 अपनयनाय पदं दधतीं चरणसेवां कुर्वतीमिति भावः सां स मम
 कान्त इति शेषः वनात् बलमाश्रित्येत्यर्थः वलयितया जङ्घया बद्धां
 संयतं कृत्वेति शेषः अरसि वक्षसि पातयति पातयिष्यतीत्यर्थः सा त्वं
 भवितासि ? प्रोषितभर्तृकायाः समाशंसनमेतत् ॥ ९ ॥

भूषणतां भजतः सखि कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य ।

पुरुषस्य च कनकस्य च युक्तो गरिमा सरागस्य ॥ १० ॥

भस्मपक्ष्पेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।

मोघस्त्वयि जनवादी यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥ ११ ॥

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुद्वयं स्मरोन्निद्रः ।

निद्रायां प्रेमाद्द्रुः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ १२ ॥

भूषणतासिन्ति । हे सखि ! भूषणताम् अलङ्कारतां भजतः
सदुगुणादिशालित्वेन अलङ्कारवत् शोभमानस्यान्ति भावः कटककण्डुका-
दिद्रुपत्वं भजतश्च कषणेन चिरमकृत्या विशुद्धस्य सुचरितत्वेन विद्या-
मस्येत्यर्थः कषणेन प्रस्तरविशेषघर्षणेन विशुद्धस्य विद्यातोतकर्षस्य च
जातरूपस्य सुरुपस्य तटःस्वस्य च चामीकरं जातरूपमित्यमरः । स-
रागस्य अनुरागरतः रक्तवर्णस्य च, पुरुषस्य च कनकस्य, काञ्चनस्य च
गरिमा गौरवम् आदर इत्यर्थः भारवत्त्वञ्च युक्तः उचितः । गुणा
एव गौरवस्थानानीति भावः । टीपकालङ्कारः ॥ १० ॥

भस्मेति । स्नेहमयी प्रेमप्रचुरेति यावत् त्वं भस्मना पक्ष्पे
कठोरदृष्टेऽप्येति यावत् गिरिशे हरे पर्वतीये चेति ध्वनिः उचितेन
योग्यतयेत्यर्थः सुभगासि अतिवक्त्रभासि, ओषधीनां रस्याः सानूनि
अत्र तस्य पर्वतराजस्येत्यर्थः, दुहितेति यत् अयं त्वयि जनानाम् अप-
वादः मोघः विफलः अलीक इत्यर्थः तथा स्नेगुच्येनेव तादृशः पति-
वशीकृतः पर्वतकृत्यात्वेन तव निर्गुणत्वापवादे व्यर्थ एवेति भावः ॥११॥

भवेति । स्मरेण कामावेशेन उन्निद्रः निद्राराहितः प्रेमाद्द्रुः
प्रेमगुणा कोमलचित्त इति भावः एतेन बलात्कारैः सुख्यं सूच्यते ।
कञ्चित् बालायाः नवोद्गायाः भयेन कान्तस्य बलप्रयोगादिर्दति भावः
पिहितम् आच्छादितं पीवरं सूक्ष्मम् ऊरुद्वयं निद्रायां स्वप्रदगायां
निःश्वस्य निःश्वस्य अभिषिषितसम्पाटनाभावदुःखार्दिति भावः पश्यति
अवबोक्तयति ॥ १२ ॥

भ्रमरीव कोषगर्भे गन्धहृता कुसुममनुसरन्ती त्वाम् ।
 अव्यक्तं कूजन्ती सङ्केतं तमसि सा भ्रमति ॥ १३ ॥
 भ्रामं भ्रामं स्थितया स्नेहे तव पयसि तत्र तत्रैव ।
 आवर्तपतितनौकायितमनया विनयमपनीय ॥ १४ ॥
 भ्रमयसि गुणमयि कण्ठग्रहयोग्यानात्ममन्दिरोपान्ते ।
 हालिकनन्दिनि तरुणान् ककुद्भिनी मेढिरञ्जुरिव ॥ १५ ॥

भ्रमरीति । कोषगर्भे कोषाभ्यन्तरे गन्धं न सौरभेषु गुणकीर्त्या
 च हृता आकृष्टा कुसुमम् अनुसरन्ती भ्रमरीव सा तमसि अव्यकारे
 त्वाम् अनुसरन्ती अव्ययन्ता अव्यक्तम् अस्तुटं लोकभयार्थात् भावः
 कूजन्ती नन्दनी सङ्केतं सङ्केतस्थानं भ्रमात् । उपमाबद्धारः । उप-
 नायकं प्रति अभिसारिकामख्या उक्तारियम् ॥ १३ ॥

भ्रमति । तव तत्र तत्र स्नेहे एव पयसि भ्रामं भ्रामं भ्रमित्वा
 भ्रमित्वा स्थितया अनया कान्तया विनयं शिष्टाचारं बज्जाभवादि-
 ष्टमभित्यर्थः अपनीय विहाय आवर्त्ते जलभ्रमे, स्थाटावर्त्तोऽभ्रमं
 अभ्र इत्यमरः, पातता वा नौका तयैव अचरितम् । यथावर्त्तपतिता
 नौका धान्तं लभ्य एव भ्रमति न ततो निष्क्रानति, तथा त्वत्प्रभ-
 वप्रवर्त्तनीयं मान्यं पुरुषं कामयते इति सख्या नायकं प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

भ्रमयसति । हे गुणमयि ! सोन्दर्यादिगुणशाब्दिनि ! तन्तुमयि
 च शान्तिनि । एतेन कलबज्जाभयार्थराहृत्यं द्योत्यते ॥
 मेढिः पशुबन्धनाद्ये खले न्यस्तदारविशेषः, पुंसि मेढिः खले दारु न्यस्तं
 अत् पशुबन्धने इत्यमरः । तत्र बद्धा रज्जुः ककुद्भिनीः वृषभानिव
 आत्ममन्दिरोपान्ते समन्तादित्यर्थः कण्ठग्रहयोग्यान् कण्ठादि-
 नोचितान् तरुणान् यूनः भ्रमयसि । गुणमयेति पाठे गुणमयाद्य
 कण्ठग्रहयोग्याश्चेति तानित्यर्थः ॥ १५ ॥

भालनयनेऽग्निरिन्दुमौली गात्रे भुजङ्गमखिदीपाः ।
तदपि तमोमय एव त्वमीश कः प्रकृतिमतिशेते ॥ १६ ॥

—

मकारादिः ।

मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सम्मुखं बाला ।
तन्मुखमजातदृप्तिस्तथा तथा वल्लभः पिबति ॥ १ ॥
मित्तै रालोच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ।
अर्थः सतामिव हतो मुखवैलक्ष्येण मानोऽयम् ॥ २ ॥

भालेति । हे ईश ! तव भालनयने ललाटनेत्रे अग्निः, मौलौ इन्दुः चन्द्रः, गात्रे भुजङ्गानां सर्पाणां मण्डप एव दीपाः, तदपि खं तमोमय ! तिमिरमयः तमोयुग्ममयश्च तथाहि को जनः प्रकृतिं स्वभावम् अतिशेते अतिक्रम्य वर्त्तते ? न कोऽपीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

—

अध्विति । बाला नवोदा कामिनी मधुमदेन मधुपानजनितेन लज्जासेन वीता विगता व्रीडा लज्जा यस्यास्तथाभूता सती यथा यथा सम्मुखं लपति वक्ति, वल्लभः कान्तः तथा तथा अजातदृप्तिः सन् तस्या मुखं पिबति सादरं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्तै रिति । मित्तैः वल्लभः सखीभिश्च समं सह आलोच्य कर्तव्यत्वेन विचार्य गुरु मङ्गत् कदनं क्लेशं कृत्वापि समारब्धः समा-
ख्यितः प्रस्तुतश्च अयं मानः प्रियं प्रति कोपः सतां साधूनाम् अर्थ-
द्वयं कार्यमिव मुखवैलक्ष्येण वदनवैलक्ष्येण प्रसादरूपेणैति भावः
कृतः विनाशितः । एतादृशमानो न विधेवः, यः अन्धेनैवापगच्छतीति
काश्चित् प्रति सख्या उक्तिः । उपमासङ्कारः ॥ २ ॥

मम रागिणी मनस्विनि करमर्पयती ददासि पृष्ठमपि ।

यदि तदपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य सौभाग्यम् ॥३॥

मा सृश मामिति सकुपितमिव भणितं व्यञ्जिता न च व्रीडा

आलिङ्गितया सस्मितमुक्तमनाचार किं कुरुषे ॥ ४ ॥

मूलानि च निचुलानां हृदयानि च कूलवसतिकुलटानाम् ।

मुदिरमदिरा प्रमत्ता गोदावरि किं विदारयसि ॥ ५ ॥

ममेति । हे मनस्विनि ! प्रशस्तान्तःकरणे ! रागिण्यः अहुराग-
वतः सौकुण्ठ्यतश्च करं हस्तं किरणञ्च अर्पयतः ददतः मम यदि
पृष्ठमपि ददासि दर्शयसि लज्जावशात् सुखपरावृत्तनादित् भावः,
तदपि तथापि त्वदसाम्मुख्येऽपि कमलबन्धवारव स्वर्यस्यैव स्वस्य
आत्मनः सौभाग्य मन्ये । लज्जावशात् तव पराङ्मुख्येऽपि मम
अरितार्थता किन्तु मम आवलोकने इति भावः ॥ ३ ॥

मेत । मां मा सृश इति सकुपितामिव सक्रोधाभिव इवशब्देन
कोपस्यातात्त्विकत्वं सूच्यते । भाणितम् उक्तं न च व्रीडा लज्जा
व्यञ्जिता अकटिता, आलिङ्गितया तु हे अनाचार ! दुराचार !
किं कुरुष, इति सस्मितम उक्तञ्च । ककुवित् मन्थय प्रति पुष्पवत्याः
कान्ताया वृत्तवर्णनामदम् ॥ ४ ॥

मूलानीति । हे गोदावरि ! त्वं मुदिराः मेघः एव मदिराः
अधूनि ताभिः प्रमत्ता प्रकृष्टमदवती मेघाम्बुपर्णाभयैः भावः सती
निचुलानां वेतसतरुणां वृक्षाणां वा मूलानि च कूलं वसतियों
तथाभूताः याः कुलटाः व्यभिचारिण्यः तासां हृदयानि च किं कथं
विदारयसि ? कुलटानां त्वत्कूलतरुमूलान्येव सङ्घेनस्थानानि, त्वदी-
यल्लक्षणा तेषां मूलोत्पाटनं तेन च तासां हृदयावधारणं वृत्तमिति
भावः ॥ ५ ॥

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोऽपि ।

जडसमयनिपतितानामनादरायैव न गुणाय ॥ ६ ॥

मधुमथनमौलिमाले सखि तुलयसि तुलसि किं सुधा राधाम् ।

यत्तव पदमदसीयं सुरभयितुं सौरभोज्ञेदः ॥ ७ ॥

मयि यास्यति कृत्वावधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथाश्लेषम् ।

प्रिययानुशोचिता सा तावत्सुरताक्षमा रजनी ॥ ८ ॥

मलयेति । जडानां मखाणां समये समाचारे, समयाः यथया-
चारज्ञानांसङ्खान्तसंविदे इत्यमरः । पतितानां तदनुवर्तिनामिति भावः
अथवा जडसमये शीतकाले पतितानां मलयद्रुमसाराणामिव मलय-
स्थितचन्दनतृणामिव धीराणां विदुषां गुणप्रकर्षोऽपि पर्णजड्यादि-
वद्रुगुणप्रकाशोऽपि सौरभोत्कर्षोऽपि च अनादराय एव न गुणाय
न आदराय भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

संघात । हे मधुमथनस्य लक्ष्मणस्य मौलिः शिरः तस्य माले
सखि तुलसि ! किं कथं सुधा निरथकं राधा तुलयसि नमोऽकरोपि
राधया समनात्मानं मन्यसे इति भावः । यत् यतः अदसीयं पदं
राधासम्बन्धिचरणं सुरभयितुं सुरभोक्तुं तव सौरभस्य सौगन्धस्य
उद्भेदः प्रकाशः । लक्ष्मणस्य सततं राधाचरणप्रथतत्वात् तव तच्छिरसि
स्थितिस्तस्या राधाया एव चरणसेवनयति भावः । कस्याचित्
सुभगां अर्द्धमानाया गर्वहरणवचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसा-
बद्धारः ॥ ७ ॥

अथेति । मयि यास्यति पस्यात्सद्यते इति यावत् विदेशमिति
शेषः प्रियया अवधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथा आश्लेषम् आनिङ्गनं
कृत्वा तावत् सुरताक्षमा तावतां तत्संख्यकानां चुम्बनात् प्रसंख्यका-
नामित्यर्थः सुरतानाम् अक्षमा अशक्ता अत्यक्षादीनत्वादिभिः भावः
रजनी अनुशोचिता कथमित्यं शीघ्रं प्रभातेति चिद्येति भावः ।
प्रोषितस्य सखायं प्रति प्रियावृत्तकथनमिदम् ॥ ८ ॥

मृगमदनिदानमटवी कुङ्कुममपि कृषकवाटिका वहति ।

हृद्विलासिनि भवती परमेका पौरसर्वस्वम् ॥ ९ ॥

मधुदिवसेषु भ्रास्यन्वथा यथा विशति मानसं भ्रमरः ।

सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदनविशिखोऽपि ॥ १० ॥

मयि चलिते तव मुक्ता दृशः स्वभावात्प्रिये सपानीयाः ।

सत्वममूल्याः सद्यः प्रयान्ति मम हृदयहारत्वम् ॥ ११ ॥

मृगेति । अटवी अरण्यं मृगमदस्य कस्तूरिकायाः निदानम्
उत्पत्तिस्थानं मृगाणां अरण्यचरत्वादिति भावः, कृषकस्य वाटिका
कृषिचोत्सवित्पर्यः कुङ्कुममपि वहति तत्रैव तदुत्पत्तेरिति भावः
हे हृद्विलासिनि ! भवती एका परं केवलं पौराणां पुरवासिनां
नागरिकाणां सत्यर्थः सर्वस्वम् । मृगमदकुङ्कुमयोर्वन्यत्वात् प्रायेण
नागरिकैः अपाहृत्यं तव तु नागरस्य हृद्योयत्वामिति व्यतिरेका-
लङ्कारः । ९ ॥

मध्विति । हे सखि ! मधुदिवसेषु वसन्तदिनेषु लोहकण्टक-
निभः लोहकण्टकमदृशः भ्रमरः भ्रास्यन् सन् यथा यथा मानसं
विशति व्यथयति यावत् लङ्कापकत्वादिति भावः, तथा तथा
मदनस्य तादृशः विशिखोऽपि शरोऽपि । अस्मिन् कथमेकाकिन्था
स्यातव्यामिति भावः । प्रोषितभर्तृकायाः सखीं प्रत्युक्तिरयम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ १० ॥

मयाति । हे प्रिये ! मयि चलिते प्रस्थातुमद्यते इति यावत्
स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् सपानीयाः साश्रवः तव मुक्ताः निःचिन्ताः
मां प्रतीति शेषः दृशः दृश्यः अमूल्याः मूल्यरहिताः अतचारव इति
भावः अतएव सद्यः तत्क्षणं तं मम हृदयहारत्वं मनोहरत्वं प्रयान्ति
सत्यं तव तादृशावलोकनेन हृतांसोऽहं न गन्तुं शक्नोमीति भावः ।
अथच अमूल्या महार्थाः मुक्ताः हृदयस्य वक्षसः हारत्वं प्रयान्तीति
भव्यते ॥ ११ ॥

सुग्धे मम मनसि शराः स्मरस्य पञ्चापि सन्ततं लम्बाः ।

शङ्के स्तनगुटिकाहयमर्पितमेतेन तव हृदये ॥ १२ ॥

मधुमथनवदनविनिहितवंशीसुषिरानुसारिणो रागाः ।

हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मरस्येव ॥ १३ ॥

महतोः सुहृत्तयोः सखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।

सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति ॥ १४ ॥

सुग्धे इति । हे सुग्धे ! सुन्दरि ! मम मनसि स्मरस्य पञ्चापि शराः सततं निरन्तरं लम्बाः, न निर्गता इति भावः । तव हृदये एतेन स्मरस्य स्तनगुटिकाहयमर्पितमिति शङ्के सम्भावयामि शराभावादिति भावः । गुटिकाप्रकारेण तव हृदयं न शिङ्गं तेन च बत्किञ्चिदहत्या तव धैर्यध्वंसो न जातः अहन्तु हृदयविद्धतया धैर्यं विहीनः सञ्जातः तत् सामनुष्टहायेति कस्याचित् कामपि प्रत्युक्त्वारियम् ॥ १२ ॥

सध्विति । मधुमथनस्य लक्षणस्य वदने विनिहिता विशेषेण अर्पिता वा वंशी तस्याः सुषिरं किद्रम् अनुसरन्तीति तथोक्ता रागाः स्मरविशेषाः स्मरस्य कामस्य नलिकाविशिखा इव नलिकाव्यवाया इव मम मनः हरन्ति हन्तेति खेदः खेचकमव्ययम् । कस्याश्चित् उपनायकस्य साङ्केतिकं वेष्पुखं श्रुत्या तं प्रति गमनाय सखीं प्रत्युक्त्वारियम् ॥ १३ ॥

महतोरिति । हे सखि ! महतोः उदारयोः विशालयोश्च सुहृत्तयोः सुशीलयोः सुवर्तुण्योश्च हृदयग्रहयोग्ययोः हृदयङ्गमयोः वयःस्थित्युचितयोश्च समुच्छ्रितयोः समुन्नतयोः सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरम् अविच्छिन्नं सङ्गतं सख्यं सम्पन्नं भवति । उपमा-
चङ्कारः ॥ १४ ॥

मम वारितस्य बहुभिर्भूयो भूयः स्वयं च भावयतः ।
जातो दिशीव तस्यां सखे न विनिवर्त्तते मोहः ॥ १५ ॥
मग्नोऽसि नर्मदाया रसे हृतो वीचिलोचनक्षेपैः ।
यद्युच्यसे तरुवर भ्रष्टो भ्रंशोऽपि ते श्लाघ्यः ॥ १६ ॥
मेनामुक्त्वासयति स्मिरयति हरिं गिरिं च विमुखयति ।
कृतकरबन्धविलम्बः परिणयने गिरिशकरकम्पः ॥ १७ ॥

समेति । हे सखे ! बहुभिर्जनैः भूयो भूयः पुनः पुनः वारि-
तस्य मा कुरु एतदिति निषिद्धस्य स्वयम् आत्मना भावयतश्च क्षिप्रं
कर्त्तव्यं न वेत विन्यतश्च दिशीव तस्यां कान्तायां जातः उत्पन्नः
मोहः रागः भ्रमश्च न निवर्त्तते नापगच्छति । यथा दिग्भ्रान्तस्य न
कस्याप्युपदेशश्चक्षुषं तथा तस्यामासक्तं मे मनः कथमापि न निवार-
यितुं शक्यते इति भावः । सखावं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ १५ ॥

मग्न इति । हे तरुवर ! त्वं नर्मदायाः रेखाया नद्या अप्यत्र
नर्मदोबां ददातीति तथोक्तायाः कान्ताया इति ध्वनिः रसे लब्धे
प्लुतरागे च मग्नः सन् वीचयस्तरङ्गा एव लोचनानि नयनानि तेषां
क्षेपैः चालनैः हृतः क्षसि यति त्वं भ्रष्टः विनष्टः मदाचारात् प्युतः
उच्यसे कथ्यसे लोकेरिति शेषः स ते तत्र भ्रंशोऽपि सदाचारात्
प्युतिरपि श्लाघ्यः प्रशस्यः । एतादृशनायिकायामासक्त्या यदि ते
अपकीर्त्यादिना मानहानिर्विनाशो वा स्यात् तदपि वरामिति अप-
स्तुतप्रशंसया द्योत्यते ॥ १६ ॥

मेनामिति । कृतः जनितः करबन्धस्य पाणियहणश्च विलम्बो
येन तथाभूतः गिरिशस्य हरस्य करकम्पः सत्त्वोद्वेकादिति भावः
परिणयने विवाहकाले इत्यर्थः पार्वत्या इति शेषः मेनां पार्वती-
मातरम् उक्त्वासयति आनन्दयति आसातः कन्यां प्रत्यतुरागसूचना-
दिति भावः हरिं विष्णुं स्मिरयति ईशस्त्वितं करोति एतादृशसम्बन्धा-
सिनोऽपि हरस्यैतादृशवस्यार्धनादिति भावः गिरिं हिमालयं विष्णु-

मधुगन्धि घर्मतिम्यत्तिलकं खलदुक्ति घूर्णदरुणाक्षम् ।

तस्याः कदाधरासृतमाननमवधूय पास्यामि ॥ १८ ॥

भेदिभ्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्वेण ।

आल्लिष्य कौर्न तरुणैसुरीव वसनैर्विमुक्तासि ॥ २६ ॥

मूले निसर्गमधुरं समर्पयन्ती रसं पुरो विरसाः ।

इक्षव इव परपुरुषा विविधेषु रसेषु विनिधेयाः ॥ २० ॥

अथति च इराष्टनसुख कमेति च लज्जावशादिति भावः । सङ्गतामपि
इदंशा दद्यात् किमुतान्येषु भावः ॥ १७ ॥

म ध्वान्त । कटा कास्मिन् काले कालायः मधुगन्धि
मेरेयपाननस्ययुक्तं घर्मेण मत्त्वोद्रकजनितेः खलः तस्यत आर्द्रता
मच्छत तिलकं यस्य नादृशं खलनीर्णा र्णाः अन्त तत खलदचन-
मित्यर्थः घूर्णनी अरुणा रक्ते अल्लिष्या नयन यस्य नयनम् अाननं
वदनमः अधूय अक्षय धगणायत्वत्यर्थः गृहीत्वा वा अधरासृतं
पास्यामि । प्रोषतव्यागं मनवचनामदम् ॥ १८ ॥

मेदन्त्यासित । बहुता वल्लभा प्रिया अमीति शेषः इति गर्वेण
तव पद भेदिभ्यां पृथिव्यां न निपतति, वसनैर्वस्त्रैः तुराव वस्त्रवयन-
वन्निःशेष इव कौर्नरुणैर्युग्मः आल्लिष्य आल्लिङ्ग्य न विमुक्ता न
परित्यक्ता असि ? अपितु सर्वैरेव तरुणैः त्वं मकटान्निङ्ग्य परित्यक्ता
निर्गुणत्वान्तर्वाति भावः, या हि गुणवती असुररक्तकान्ता तस्या एव
गर्वः वृज्यते न तु बहुभोग्यतया तवेति भावः । वेश्यां प्रति कस्या
चिदुक्तिारम्भम् ॥ १९ ॥

मूले इति विविधेषु बहुप्रकारेषु बहुषु च रसेषु सुरतादिषु
मधुरेषु च विशेषेण निधेयाः स्थापनीयाः गणनीया इति यावत्
परपुरुषा उपनायकाः इक्षव इव मूले प्रथमतः मूलभागे च निसर्ग-
मधुरं स्वभावमनारसं समर्पयन्तः ददतः किन्तु पुरः शेषे अर्धभागे च
विरसा अदुरामर्जिताः विखादाश्च भवन्तीति शेषः । यतः पर-

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।
 वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि दुष्टग्रहो दयितः ॥ २१ ॥
 मा श्वरतरुणि पीवरवच्चोरुहयोर्भरेण भज गर्वम् ।
 निर्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरनुक्तैः ॥ २२ ॥
 मम कुपितायाश्चायां भूमावालिङ्ग्य सखि मिलत्पुलकः ।
 स्नेहमयत्वमनुष्मन् करोति किं नैष मामरुषम् ॥ २३ ॥

पुरुषरतिरापातमधुरा परं परिणामविरवा तस्मात् न तत्सङ्गः
 करणीय इति भावः । कस्याश्चित् परपुरुषासङ्गकामां प्रति उपदेश-
 वचनम् । उपमाबद्धारः ॥ २० ॥

महतीति । हे सखि ! दुष्टः पक्षः आप्यहो यस्य सः अन्यत्र
 दुष्टश्चासौ पीडयेति तथोक्तः शनैश्चर इव दयितः कान्तः महति स्नेहे
 प्रेम्णि तैले च, शनैश्चरप्रतिमायाः तैलेषु स्थापनस्य शास्त्रीयत्वा-
 दिति भावः । बहु कुसुमं दत्तं बहुशः पुनः पुनः अर्चितः आराधितश्च
 तदपि तथापि एवमारधितोऽपीत्यर्थः वक्रः कुटिलः मदनुपहासवच्च
 इति भावः । तत् किमत्र करोमीति भावः । सखीं प्रति कस्याश्चि-
 दनन्तरक्तभर्तृकाया उक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २१ ॥

मेति । हे श्वरतरुणि ! व्याधकान्ते ! पीवरयोर्विशालवो-
 वंचोरुहयोः स्तनयोर्भरेण गर्वं मा भज, भुजङ्गीभिः हरगीभिः वेश्या-
 भिश्च निर्मुक्तैः त्यक्तैः निर्मोकैः कञ्चुकैः ययोः वच्चोरुहयोः शोभा
 सौन्दर्यम् । वेश्याभुक्तत्यक्तपुरुषैरेव तत्र सम्भोगः, न मनीनैरित्यतो
 गर्वकारणमनुचितं तवेति भावः ॥ २२ ॥

ममेति । हे सखि ! एष मत्कान्त इति शेषः कुपितायाश्चायां भूमौ
 भूमौ प्रतितामिति शेषः आयां प्रतिविष्णुम् आलिङ्ग्य मिलत्पुलकः
 सङ्घातरोमाश्चः सन् स्नेहमयत्वम् अनुष्मन् अत्यजन् प्रेक्षातथर्थं
 प्रदर्शयन्निति भावः माम् अरुषम् अकोपां किं न करोति ? अपि

सुषित इव क्षणविरहे रिपुरिव कुसुमेषुकेलिसंघर्षे ।

दास इव श्रमसमये भजन्नताङ्गीं न दृष्यामि ॥ २४ ॥

सुक्ष्मि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमन्युवेगेति ।

स्त्री हभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥ २५ ॥

मलयजमपसार्य घनं वीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।

स्मरसन्तापादमणितनिदाघमालिङ्गते मिथुनम् ॥ २६ ॥

तु शरोत्खेव । कथं त्वया तादृशो मानः सहसा परित्यक्त इति
वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्त्वा रयम् ॥ २३ ॥

सुषित इति । क्षणविरहे सुषित इव अपहृतमवेक्ष इव कुसु-
मेषुकेलिसंघर्षे कामक्रांदायुक्ते रिपुरिव, श्रमसमये दास इव किङ्कर
इव नताङ्गीं शोबनभरण्याति भावः भजन्त्वं संमानः सः न दृष्यामि
न परितोषं बभूव पुनः पुनर्भजनार्थम् इच्छामांत्वर्थः । सखीयं प्रति
कस्यचिद्द्वचनांसदम् ॥ २४ ॥

सुक्ष्मसीत । व्यापारात् मानभङ्गनाशकव्यापारात् इयं द्विगुणः
अन्युवेगः कोपवेगः यस्याः तथोक्ता अनुनयेत्याः कोपो द्विगुणायते
इति भावः इति हेतोः मानवतीम् एनांसति श्रेयः किं कथं सुक्ष्मि
क्षयसि ? नाचितसदसति भावः । कस्यचित्वाह स्त्री हेति, स्त्री हेन
तैलेन प्रणयेन च भवः उत्पन्नः अग्निः पयसा जलेन, सान्त्वेन
अनुनयेन च रोषः उन्मिषति वर्द्धते इत्यर्थः । क्लेशमूखो दीपका-
लङ्कारः । नायकं प्रति सख्या उक्त्वा रयम् ॥ २५ ॥

मलयजमिति । घनं सान्द्रं मलयजं चन्दनरसं योश्चसन्ताप-
हरणाय पस्तुमिति श्रेयः अपसार्य दूरीकृत्य त्यक्त्वर्थः वीजनविघ्नं
विधाय व्यजनहस्ता परित्यज्येति भावः मिथुनं स्त्रीपुंसौ स्मरसन्ता-
पात् अमणितः निदाघः पाण्डुः तत्सन्ताप इति भावः येन तथोक्तं
सत् बाहुभ्याम् आलिङ्गते परस्परमिति श्रेयः । आश्चसन्तापात्
कामसन्तापोऽधिक इति भावः ॥ २६ ॥

महतोऽपि हि विश्वासात्प्रहाशया दधति नात्यमपि लषवः ।

संघृणुतेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥ २७ ॥

मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रूक्षापि माधुरीं सहजाम् ।

कतमुखमङ्गापि रसं ददासि मम सरिदिवाभोधेः ॥२८॥

मदनाकृष्टधनुर्घाघातैरिव ष्टहिणि पथिकतरुषामाम् ।

वीषातन्मीक्षाणैः केषां न विकम्पते चेतः ॥ २९ ॥

मम भयमस्याः कोपी निर्वेदोऽस्या ममापि मन्दाक्षम् ।

महत इति । महाशयाः उदारचित्ताः गभीराश्च विश्वासात्
आश्रितरक्षा कर्तव्येति प्रत्ययात् ज्ञानादिति यावत् महतोऽपि
येषामाश्रयदाने महत् कष्टं सम्भवतीति तानपि किञ्चित् क्षुद्रानित्यपि-
यद्धार्यः, दधति हि आश्रयदानेन रक्षतीति भावः लषवः क्षुद्राः
अत्यमपि क्षुद्रमापि न दधतीत्यनेनावयः । तथाहि उदधिः संघृणु-
तेऽद्रीन् मैनाकादीन् संघृणुते महाशतोरपि इन्द्रात् रक्षति, निदाघ-
नद्यः शीघ्रसरितः भेकमपि मण्डूकमपि न संघृणुते इति वचनविप-
रिषामेन योज्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥२७॥

मधुधारेवेति । हे मानिनि ! त्वं रूक्षापि कोपकलुषितापि
तोत्रापि च मधुधारेव सहजां स्वाभाविकीं माधुरीं माधुर्यं मनोहरत्वं
मिष्टताञ्च न मुञ्चसि न त्यजसि, सरित् नदी अशोधेः संघृणुतेव कतः
सहस्र भङ्गः वक्रिमा यथा तादृशी अपि मम रसं प्रीतिं जलं ददासि ॥
उपमाबह्वारः । मानिनीं प्रति नायकस्य उक्तिरियम् ॥ २८ ॥

मदनेति । हे ष्टहिणि ! ष्टहस्रामिनि ! केषां पथिकतरुषामां
प्रेषितबुवकानां चेतः मदनेन आकृष्टा या धनुषः ज्या मोर्षी तस्याः
आघातैरिव आघातजनितशब्दैः टङ्कारैरिवेत्यर्थः वीषातन्मीक्षाणैः
वीषातन्मीक्षामादैः न विकम्पते न व्यथते इत्यर्थः सर्वेषामेव व्यथते
इत्यर्थः । उपमाबह्वारः ॥ २९ ॥

मनेति । अितस्य संघृतिः संवरणं गोपनं तदर्थं नमिता कञ्चरा

जातं क्व चान्तरिक्षे क्षितसंहतिनमितकन्धरयोः ॥ ३० ॥

मुक्ताम्बरैव धावतु निपततु सहसा त्रिमार्गगा वासु ।

इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुरूपरसा ॥ ३१ ॥

सृगमदलेपनमेनं नीलनिचोलैव निशि निषेव त्वम् ।

कालिन्द्यामिन्दीवरमिन्दिन्दिरसुन्दरीव सखि ॥ ३२ ॥

योवा आभ्यां तथाभूतयोः मध्ये मम भयम् अपराधजनितमिति भावः अस्याः कान्तायाः क्रोधः कथमित्यं मदेकप्रवच्यं प्रति समैतादृशो ज्ञान इति धियेति भावः ममापि मन्दाक्षं लज्जाकृतापराधेन मया कथं सोपगन्व्येति धियेति भावः अस्याः कान्तायाः निर्वेदः स्थावमानना एतादृशे प्रणयिनि कथं मयावज्ञा प्रदर्शितेति धियेति भावः । तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्थावमाननेति दर्पणः । वै च क्वापि अन्तरिक्षे जातं गतं विलुप्तमिति भावः ॥ ३० ॥

सुक्तेति । सुक्तं त्यक्तम् अम्बरं वस्त्रम् आकाशञ्च यया तथोक्ता एव धावतु गच्छतु, सहसा निपततु, स्वचित्तगतिर्भवतु, निम्नं भजतु च, त्रिमार्गगा त्रयो मार्गाः पन्थानः शिष्टाः अशिष्टाः शिष्टाशिष्टाश्च स्वाचारा इति भावः तान् गच्छतीति तथोक्ता कदाचित् शिष्टाचारिणी कदाचित्शिष्टाचारिणी कदाचित् उभयचारिणी वा मधुपानदृशाद्यामिति सर्वत्र योज्यम् । बहुमार्गगामिनी च अस्तु भवतु किन्तु इयमेव वंशप्रभवा सत्कुलजा सोमप्रभवा च, रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः । अनुरूपः सुसदृशः रसः प्रेम जलञ्च यस्यास्तथाभूता अतएव मम नर्मदा सुखदायिनी नदी च । कथमप्रगं विज्ञाय मत्तावाभ्यां तवार्त्तिरिति वादिनीं कार्त्तु प्रति नायकस्य वचनमिदम् । द्विती-
यार्त्तस्थानभिधेयत्वात् श्लेषध्वनिः ॥ ३१ ॥

सृगमदेति । हे सखि कालिन्द्यां यत्तनायाम् इन्दीवरं नीलपद्मं इन्दिन्दिरसुन्दरीव अमरीव त्वं निशि रजन्यां नीलः निचोलः

मम सख्या नयनपथे मिलितः शक्तो न कश्चिदपि चलितुम् ।
 पतितोऽसि पथिक विषमे घट्टकुटीयं कुसुमकेतोः ॥ ३३ ॥
 महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग सख्यतां याति ।
 सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय ॥ ३४ ॥
 मानग्रहगुरुकोपादनु दयितात्येव रोचते मङ्गम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव ॥ ३५ ॥

—

वसनं यस्यास्तथाभूतैव परिहितनीलवसनैव सती ऋगमदलेपनं कस्त-
 रोविलेपनवंतम् एनं कान्तं निघेव भज । अत्र सर्वेषामेव समरूप-
 त्वात् न प्रकाशभयमिति भावः । सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३२ ॥

ममेति ६ हे पथिक ! मम सख्याः नयनपथे दृष्टमार्गे कटाक्षे
 इति यावत् मिलितः पतितः काञ्चिदपि जन इति शेषः चलितुं न
 शक्तः ? न समर्थः ? अतः विषमे सङ्कटे पतितः आसि यतः इयं मत्-
 सखीति शेषः कुसुमेपोः कामस्य घट्टकुटीं घट्टस्थितगट्टविशेषः । एता-
 मतिक्रम्य न केनापि गन्तुं शक्यते, तत्त्वमत्र समारक्तो भवेति दृष्ट्याः
 कश्चित् पथिकं प्रत्युक्तिरियम् । अत्र वाक्यार्थस्य हेतुत्वेन निर्देशात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 प्रदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ३३ ॥

महतेति । हे सुभग ! महता प्रियेण निर्मितं कृतम् अप्रिय-
 मपि कर्मेति शेषः सख्यतां याति प्राप्नोति । तथाहि सुसौख्यं पुत्रस्य
 सम्भवेन उत्पत्त्या यौवनविनाशनं यौवनविध्वंसः खेदाय दुःखाय न
 खलु नैव । कृतापराधेन मया कथं सा गन्तव्येति वार्दिनं नायकं
 प्रति नायिकासख्या नायिकायाः समीपे समानयनवचनमिदम् ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽयान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

मानेति । मानस्य ग्रहः अवलम्बनं तेन गुर्भहानु यः कोपः

यकारादिः ।

यूनः कण्टकविटपानिवाञ्जलग्राहिणस्यजन्ती सा ।
 वन इव पुरेऽपि विचरति पुरुषं त्वामिव जानन्ती ॥ १ ॥
 युष्मासूपगताः स्मो विबुधा वाङ्मात्रपाटवेन वयम् ।
 अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्तन्न विज्ञातम् ॥ २ ॥

तस्मात् अतु अनन्तरं दविता प्रिया परित्यक्तमानतया अतुक्कलवर्तिनी
 कान्ता दाहेन अग्निसन्नाप्रेन अञ्चितः प्रशांसतः शुद्धभावः निर्मलता
 ब्रह्मास्तथाभूता काञ्चनमयी सौवर्णी विभूषेव अलङ्कारं इव मद्यम्
 अत्येव अत्यन्तमेव रोचते स्वदते अतिसुखायते इति यावत् । उप-
 मालङ्कारः । सखायं सखीं वा प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

यून इति । वन इव पुरे नगरेऽपि बहुयुवकनागरवतीति
 भावः सा कामिनी कण्टकविटपानिव अञ्जलग्राहिणः अतिलुब्धानिति
 भावः यूनस्तस्यान् त्यजन्ती परिहरन्ती त्वामिव अन्यव्यवच्छेदार्थं एव-
 शब्दः । पुरुषं जानन्ती विचरति त्वामेवाभिलषतीति भावः । तस्यान्वं
 तस्यामासज्जति कस्याञ्चित् दूत्याः कञ्चित् प्रति वचनामदम् । उप-
 मालङ्कारः ॥ १ ॥

युष्मास्त्विति । हे विबुधाः ! विद्वांसः ! वयं वाङ्मात्रपाटवेन
 पाण्डित्यमात्रबलेन युष्मान् उपगताः प्राप्ताः स्मः, विद्वानेवाभि-
 खानाति विद्वज्जनमनोगतस्मिन्ति धियेति भावः । भवत्सु युष्मासु मध्ये-
 ऽपि अभक्तः निरन्नः दरिद्र इत्यर्थः न अन्तर्भवति न तिष्ठतीत्यर्थः
 तत् न विज्ञातं मर्यातं शेषः । निर्धनस्य विदुषः कस्यापि कुलचित्
 समाजे समागतस्वाम्राप्तगौरवस्य वचनामदम् ॥ २ ॥

यत्र न दूती यत्र स्निग्धा न दृशोऽपि निपुणया निहिताः ।

न गिरोऽद्यापि व्यक्तीकृतः स भावोऽनुरागेण । ३ ॥

या नीयते सपत्न्या प्रविश्य यावर्जिता भुजङ्गेन ।

यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनं मन्ये ॥ ४ ॥

यस्मिन्नयशोऽपि यशो क्लीर्विघ्नो मान एव दौःशील्यम् ।

लघुता गुणक्षता किं नवो युवा सखि न ते दुष्टः ॥ ५ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् भावे प्रणये दूती न निहितेति शेषः, यत्र स्निग्धाः स्नेहवर्षिण्यः दृशोऽपि न निहिताः, यत्र गिरोऽपि वाचोऽपि अनुरागव्यञ्जिका इति भावः न निहिता इति शेषः, अद्यापीति नर्वत्त योज्यन् । किन्तु निपुणया चतुरया स भावः प्रणयः अनुगमनेन सहसरणेनेति यावत् व्यक्तीकृतः प्रकटितः । एतावन्तं कार्त्तिकभयोः प्रणयो न विदितः, साम्प्रतन्तु सरणेन विनिवेदित इति भावः । सृतमनुगच्छन्त्यां कस्याञ्चित् तत्तत्यानामान्दोषन-
मिदम् ॥ ३ ॥

येति । या सपत्न्या पत्युरपयरा कान्तया गङ्गया च नीयते पतिसकाशं समुद्रसकाशञ्च पतिसमीपगमनं यस्याः सपत्न्या स्नेच्छायत्त-
मिति भावः, या भुजङ्गेन लम्पटेन पत्या इति शेषः कार्त्तिकयाख्य-
सर्पेण च वर्जिता त्यक्ता दुर्भगत्वादिति कृष्णताङ्गितत्वादिति च भावः,
हे सखि ! यमुनाया इव तस्याः कामिन्याः जीवनं जीवितं जलञ्च
मलिनं निन्द्यां श्यामञ्च मन्ये सम्भावयामि । सपत्यधीनायाः कामिन्या
जीवनं विफलमिति कस्याञ्चित् कामपि प्रति वचनम् । उपसाह-
कारः । यमुनाजलस्य श्यामत्वं प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

वर्जिता इति । हे सखि ! यस्मिन् यूनि अयशः व्यकीर्त्तिरपि
तवेति शेषः यशः यस्तवाकीर्त्तिरपि कीर्त्तिमिव गणयतीति भावः ।
यस्मिन् स्त्रीलज्जा तवेति शेषः विप्लवः अन्तरायः यस्तव लज्जां समागम-
विप्लमिव मन्यते इति भावः । यस्मिन् मानस्तवेति दौःशील्यं दुःशी-

यद्दीक्ष्यते खलानां माहात्म्यं कापि देवयोगिनः ।

काकानामिव शौक्ल्यं तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ ६ ॥

यत् खलु खलमुखहुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।

तदनलशौचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ ७ ॥

अता तादृशे अनुरागिणि मानस्तव दुःशीलतां व्यनक्तोति तादृश-
पुरुषे मानो न कर्त्तव्य इति भावः । यस्मिन् बहुता तव जापवम्
अशुण्यतेति भावः गुणक्षता यस्तव गुणानामिच्छत्वं गुणक्षतां मन्यते
इति भावः स नवो युवा त्वया किं न दृष्टः नायल्लोकितः ? तादृशो
युवा त्वयावश्यमेव दर्शनेनाहुरप्याह इति भावः । नायिकां प्रति
सख्या उक्तिरियम् । अथवा स नवो युवा त्वदर्शम अस्माभिः किं न
दृष्टः अपि तु दृष्ट एव । तत्त्वयात्र यूनि समासांक्तविधेयोः वा सख्या
उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

यदिति । कापि देवयोगेन खलानां दुर्जनानां यत् माहात्म्यम्
श्रौताद्यं वीक्ष्यते दृश्यते तदपि काकानां शौक्ल्यमिव न चिरात् अवि-
लम्बमेव अनर्थाय हि अभङ्गलाय एव, यथा काकानां कदाचित् श्वेत-
त्वदर्शनमशुभकरं तथा दुर्जनानां कदाचित् सतकार्यानुष्ठानं महतः
व्यकार्यस्य करिष्यमाणस्य सूचकमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

यदिति । यत् खलु प्रेम खलानां दुर्जनानां सुखानि छुतवद्वाः
अग्नय इव दुर्वचसासङ्गारित्वादिति भावः, तेषु विशेषेण निहितम्
अर्पितमपि परं केवलं शुद्धिमेव पवित्रतामेव दोषराहित्यमेवेत्यर्थः एति
प्राप्नोति दुर्जना अपि यत् न निन्दन्ति परं प्रशंसन्तीति भावः,
अनले अग्नौ शौचं शुद्धिर्यस्य तादृशम् अग्निविधोषितमित्यर्थः अंशुक-
मिव वसनमिव इह लोके दुर्लभम् । एतादृशमनिन्द्यं प्रशंस्यञ्च प्रेम
सर्वैरेवाकाङ्क्षोयन्निति कस्याश्चित् कानपि प्रत्याह्वः । उपमा-
लङ्कारः ॥ ७ ॥

यन्नावधिमर्षयते पाथेयार्थं ददाति सर्वस्वम् ।

तेनानयातिदारुणशङ्कामारोपितं चेतः ॥ ८ ॥

यूनामीर्ष्यावैरं वितन्वता तरुणि चक्ररुचिरेण ।

तव जघनेनाकुलिता निखिला पल्ली खलेनेव ॥ ९ ॥

यावज्जीवनभावी तुल्याशययोर्नितान्तनिर्भेदः ।

नद्योरिवैष युवयोः सङ्गो रसमधिकमावहतु ॥ १० ॥

यदिति । यत् अर्षधिं प्रत्यागमनसमयं न अर्षयते कदा पुन-
स्त्ववागन्तव्यमिति न पृच्छतीति भावः, पाथेयार्थं मार्गव्ययार्थं
सर्वस्वं समस्तं धनं ददाति च खट्वन्त्यर्थं किमपि न रक्षतीति भावः,
तेन तथाचरणेनेति भावः अनया मम कान्तया चेतः चित्तं मदीय-
मिति भावः अतिदारुणशङ्काम् आरोपितम् । अवधेरप्रश्नेन स्वव्य-
याय च धनरक्षणाकरणेन मम गमनात् परमेव इयं प्राणान् त्यज्य-
तीति सूचितम् । तेन मम विदेशगमनं न पृच्छमिति कथं त्वया न
मत्तमिति वादिनं सखायं पत्युक्त्वािरयम् ॥ ८ ॥

यूनामिति । हे तरुणि ! यूनानां तरुणानाम् दीप्यावैरं बहूना-
मेकभोग्यत्वादिति भावः वितन्वता विदधता चक्रवत् रुचिरेण मनो-
हरेण मर्दनचक्रवता च खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तव जघनेन
कटिपुरोभागेन निखिला समया पल्ली पल्लीस्थो जन इत्यर्थः आकु-
लिता व्याकुलीकृतित्यर्थः । बहवस्तव प्रणयमभिलषन्तीति भावः ।
दूत्या नायिकं पत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

यावदिति । तुल्यः समः आशयः आभिप्रायः ययोः तथाभूतयोः
युवयोः नद्योरिव यावज्जीवनभावी आजीवनस्थितिशाब्दी यावत्-
सखिवास्थितिशाब्दी च नितान्तनिर्भेदः अतिशयेनाभिन्नः एषः सङ्गः
सङ्गम् अधिकं रसं प्रीतिं जलञ्च आवहतु वर्जयत्वित्यर्थः । उपमा-
बह्वारः ॥ १० ॥

यन्निहितां शिखरयस्मि मालां सा यातु शठ भवन्तमिति ।

प्रहरन्तीं शिरसि पदा स्मरामि तां गर्वगुरुकीपाम् ॥ ११ ॥

यौवनगुप्तिं पत्यौ बन्धुषु सुगधत्वमार्जवं गुरुषु ।

कुर्वाणा हलिकबधूः प्रशस्यते व्याजतो युवभिः ॥ १२ ॥

यो न गुरुभिर्न मित्रैर्न विवेकेनापि नैव रिपुहसितैः ।

नियमितपूर्वः सुन्दरि स विनीतत्वं त्वया नीतः ॥ १३ ॥

यदिति । हे शठ ! धूर्त ! यया निहितां दत्तां मालां
शिखरयसि शिरोभूषणीकरोषि सा इति हेतोः त्वत्प्रणयहेतोरित्यर्थः
भवन्तं यातु गच्छतु भवत्प्रणयिनी भवत्विति यावत् मर्दयभागतायां
तस्यां त्वं गूढं विहरतीति शठसम्बोधनेन द्योत्यते तस्मात् न मे तथा
प्रयोजनमिति भावः । पदा शिरसि प्रहरन्तीं ताडयन्तीं गर्वस्य
सौभाग्याभिमानेन गुरुकीपाम् अतिमानिनीं तां कामिनीं स्मरामि ।
तस्यामेव ममानक्तिर्नान्यस्यामिति सखायं प्रति नायकस्य वचनम् ॥११॥

यौवनेति । पत्यौ स्वामिनि यौवनस्य गुप्तिं गोपनं यौवनोचित-
विलासराटिगोपनमिति यावत् बन्धुषु पित्रादिषु सुगधत्वं बालभावः
गुरुषु चशुरादिषु अार्जवं सारल्यं कुर्वाणा यतो यौवनविलासराटित्वं
सुगधत्वं सारल्यञ्चास्या दृश्यते ततो नेयमित्यतः सञ्चरणेऽपि दृष्यते
इति भावः, हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य बधूः कान्ता युवभिः तरुणैः
व्याजतः क्लेन तत्तच्चातुर्यवत्तयेति भावः प्रशस्यते स्तूयते, इयमिति-
चक्षुरा कामिनी पत्यादीन् प्रतार्य्य अस्माभिर्गूढं विहरतीति धिवेति
भावः ॥ १२ ॥

य इति । हे सुन्दरि ! यः गुरुभिः पित्रादिभिः न, मित्रैः
सुहृद्भिः न, विवेकेन विशिष्टज्ञानेनापि न, रिपुणां शत्रूणां हसि-
तैश्च नैव नियमितपूर्वः पूर्वं नियमितः पूर्वं न सन्नागं नीत इति
यावत् गुरवः सदाचारभ्रष्टं पुत्रादिकं सदुपदेशेन सत्पथं नबन्ति,
मित्राणि मधुरोपन्यासेन मित्रं वशमानयन्ति, विवेकशक्तिः पुरुषं

यन्मूलमाद्रमुदकैः कुसुमं प्रतिपर्व फलभरः परितः ।

द्रुम तन्माद्यसि वीचीपरिचयपरिणाममविचिन्त्य ॥ १४ ॥

यस्याङ्गे स्मरसङ्गरविश्रान्तिप्राञ्जला सखी स्वपिति ।

स वहतु गुणाभिमानं मदनधनुर्बल्लिचोल इव ॥ १५ ॥

यदि दानगन्धमात्रादसन्ति सप्तच्छदेऽपि दन्तिन्यः ।

किमिति मदपङ्कमलिनां करी कपोलस्थलीं वहति ॥ १६ ॥

दुराचारात् निवर्त्तयति, शत्रवः दुराचारं शत्रुं शत्रुं निपततीति धिया वृषन्ति, एतेरपि यः पूर्वं न शिक्षितः स त्वया विनीतत्वं नीतः, इदानीं त्वद्गवतीं स सर्वान् दुराचारान् तत्याजेति भावः । कल्याणित्वा नायिकायाः स्वजनप्रशंसनमिदम् ॥ १२ ॥

यदिति । हे द्रुम ! एत ! यत् यतः मूलम् उदकैः जलैः व्याद्रे, प्रतिपर्वं प्रायकाण्डं कुसुमं, परितः समन्तात् फलानां भरः अतिशयः । तत् तवः कारणात् वीचीनां तलस्थनदीतरङ्गाणां परिचयस्य सम्बन्धस्य परिणामम् अस्मान् फलं वा अविचिन्त्य अविचार्य साद्यास सत्तो भवति, यदा नदीजलशोषणेन तरङ्गसङ्गराङ्गत्वं तव स्यात् तदा ते कावस्या भविष्यतीति तव चिन्तनमुचितमिति भावः । अपरसाहाय्ये नोद्धतं प्रति कल्याणित्वा वचनम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

यस्येति । स्मरसङ्गरस्य कामसंघामस्य विश्रान्तौ समाप्तौ प्राञ्जला सुप्रसन्ना सखी यस्य कान्तस्य अङ्गे क्रोडे स्वपिति नद्राति सुमदनस्य कामस्य धनुर्बल्लिचोल इव धनुर्लतावरणवस्त्रमिव गुणाभिमानं सौन्दर्यादिगुणगर्वं वहतु प्राप्नोत । कल्याणित्वा कामपि प्रत्याक्तिरियम् ॥ १५ ॥

यदीति । यदि दानगन्धमात्रात् केवलात् कल्याणित्वादिति यावत्, मात्रपदेनान्यगुणव्यवच्छेदः । दन्तिन्यः करिण्यः सप्तच्छदेऽपि तदास्वतरावपि वसन्ति सप्तच्छदमाश्रित्य तिष्ठन्तीति यावत्, तदा करी मजेन्द्रः मदपङ्केन मदस्त्रावेष सतिनां सप्तच्छदां कपोलस्थलीं

यदवधि विहङ्गमात्रा विकसितकुसुमोत्करा शणश्रेणी ।

पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पक्षीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥

यसुनातरङ्गतरलं न कुवलयं कुसुमलावि तव सुलभम् ।

यदि सौरभानुसारी भङ्गारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ १८ ॥

ये शिरसि विनिहिता अपि भवन्ति न सखे समानसुखदुःखाः

चिकुरा इव ते बाला एव जडाः पाण्डुभावेऽपि ॥ १९ ॥

गण्डभागं किंमति कथं वृद्धति धारयति । केवलं धनशास्त्रित्वेन पुरुषा न काम्या अपितु पौरुषशास्त्रित्वसङ्कतेन धनशास्त्रित्वेनेति भावः । काञ्चित् पौरुषहीनं धनिनं कामयमानां प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १६ ॥

यदिति । यदवधि यत आरभ्य विकसितः कुसुमानाम् उत्करः समूहः यस्याः तथाभूता शणश्रेणी शणश्रेण्यराजिः विहङ्गमात्रा विशेषेण दृष्टिं प्राप्तेव, तदवधि तत आरभ्य इयं पक्षीपतेः पुत्री पीतं यत् अंशुकं वसनं तत्प्रिया पीतवसनपरिधायिनी जातेति शेषः । विकसितशणराजिषु पीतकुसुमाच्छादितत्वात् अहं पीतवसनतया तत्र विहङ्गुं गता न केनापि विभाव्यते इति धियेति भावः ॥ १७ ॥

यसुनेति । हे कुसुमलावि ! पुष्पचयनकारिणि ! यसुनाया-
स्तरङ्गेषु तरलं चञ्चलं कुवलयं नीलोत्पलं तव न सुलभं सुपापं तादृश-
नीलोत्पलस्य स्वनयनसादृश्येन नयनप्रतिबिम्बमेतत् न नीलोत्पलमिति
भ्रमादिनि भावः, यदि सौरभानुसारी सौगन्धानुगामी अतएव भङ्गारी
भ्रमरः न भ्रमति नीलोत्पलोपरीति शेषः एवञ्च भ्रमरभङ्गारवस्त्री-
लोत्पलमेव तव सुलभं नान्यदिति भावः, एतेन नायिकायाः सौन्दर्य-
तिशयो त्यज्यते । एतदनु रूपं पद्यमेकं आन्निमत्तङ्कारप्रस्तावे दर्पण-
कारेणोद्धतम् । यथा, निजनयनप्रतिबिम्बैरस्मान् बहुर्यः प्रतारिता
क्रापि नीलोत्पलेऽपि विवृणोति करमर्पयितुं कुसुमलावीति ॥ १८ ॥

ये इति । हे सखि ! ये जनाः शिरसि विशेषेण निहिता

यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वाणम् ।

किं कुर्मस्तन्निहितं धनुःपदे देवराजेन ॥ २० ॥

या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणी दक्षिणस्त्वमितरस्याम् ।

जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥२१॥

युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे त्रपास्मितार्द्रमुखि ।

आप धृता अपि सखत्वं पालिता अपीति भावः न समानसुखदुःखाः भवन्ति लालयितुः सुखेन सुखिनः दुःखेन च दुःखिनः न भवन्तीत्यर्थः, ते बालाः अर्भकाः चिकुरा इव केशा इव पाण्डुभावेऽपि वार्द्धक्ये-ऽपि जडाः मूर्खा एव अचेतना एव च । उपमालङ्कारः । पखायं प्रति कस्यचित् खेटवचनमिदम् ॥ १९ ॥

यादिति । यत् नियतं सततं निर्गुणं सौवीरहितं विद्याकौशल-दिग्न्यन्वञ्च यत् न वंशजं न वेणुसम्भवं न सत्कलजातञ्च, यच्च नित्यं निर्वाणं विनाशो यस्य तथोक्तं क्षणविनश्वरमित्यर्थः नित्यं निर्वाणं विनाशः हानिरिति यावत् यस्मात् तादृगञ्च देवराजेन इन्द्रेण प्रभुणा च तत् धनुःपदे कोटगण्डस्थाने समुन्नतपदे च निहितं स्थापितं किं कुर्मः वयमिति शेषः । प्रभुणा अयोग्ये जने यदि इयान् भावः समर्थते तदास्माकं किं कर्तव्यं प्रभोरेवात्मापि दुष्यकारित्वमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २० ॥

येति । या नारी दक्षिणा अनुकूला त्वत्प्रणयान् अनुकूलणीति भावः त्वम् अस्यां नार्याम् अदक्षिणः अननुकूलः, त्वत्प्रणयानाम् अननु-कूलायां दक्षिणः अनुकूलः । अतः जलधिरिव स मध्यसंस्थः मध्यवर्ती समानुरागः सन्निति भावः वेलयोः तटस्थो नार्या स्यात्तीर-भीरवोरित्यमरः । सदृशम् अनुरूपं न आचरति इत्यर्थः व्यवहरसि ॥ त्वया समानुरागेण उभयोः कान्तयोर्व्यवहारः पखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

युगपदिति । युगपत् समकालं जघनोः वचनोः वचनो-

लोलाक्षि नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती ॥ २२ ॥

यद्यपि बद्धः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।

तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥ २३ ॥

अस्यां दिशि यस्य तरोर्यामित्य शिखां यथोन्नतशोवम् ।

दृष्टा सुधांशुलेखा निशां चकोरस्तथा नयति ॥ २४ ॥

जयोश्च पिघामेन आच्छादनेन मधुरे मनोहारिणि एवं जवनक्षणा-
च्छादनं क्रियते येन मनो ह्रियते इति भावः, तथा त्वपया लज्जया
यत् क्षितं मन्दहसितं तेन आर्द्रं प्रसन्नमिति भावः सुखं यस्यास्तत्-
शब्दुद्धौ, हे लोलाक्षि ! चञ्चलनेत्रे ! तव वसनपरिवर्ती वस्त्र-
परिवर्तनकारी एष पवनः न विरमति वस्त्राच्छादनराहित्यमकृत्वा
न निवर्तते इति यावत् । त्वया सङ्घ विहारं विना गंगेन गन्तव्यं
तत्त्वमेनमनुदृष्ट्वाप्येति नायिकां प्रति कस्याञ्चित् अप्रस्तुतवर्णनेन
विज्ञापनवचनमिदम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति । जलधिः समुद्रः यद्यपि शैलैः पर्वतैः बद्धः सैत-
निर्माणाथमिति भावः, यद्यपि गिरिणा मन्द्रेण यत् मथनं विहो-
लनं तेन कृतं सर्वस्वं धनं यस्य तथाभूतः यद्यपि पर्वतैरेवमुपद्रुत
इति भावः, तदपि तथापि परेभ्यः शत्रुभ्यः भीताः ये भूधराः
पर्वता मैनकादयः तेषां रक्षायां दीक्षितः नियतव्रत इत्यर्थः, महान्तः
शत्रून्पि शरणागतान् रक्षन्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
॥ २३ ॥

अस्यामिति । अस्यां दिशि यस्य तरोर्दृक्शब्दं यां शिखाम् एव
अपसम्पन्न उन्नता योवा यस्मिन् तत् यथा सुधांशुलेखा चन्द्रकला
दृष्टा चकोरेत्येति शेषः चकोरः तथा तैव प्रकारेण लज्जामेव दिशि
कस्यैव तरोस्तामेव शाखाम् आश्रित्येति भावः निशां रजनीं नयति
अनयति पुनश्चन्द्रकलादर्शनाशयेति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ।

यत्नार्जवेन लघुता गरिमाणं यत्र वक्रता तनुते ।

ऊन्दःशास्त्र इवास्मिंल्लोके सरलः सखे किमस्मि ॥ २५ ॥

यत्नोपकारकं यत्र भूषणं यत्प्रकोपमातनुते ।

गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं स्त्रीपदेनेव ॥ २६ ॥

यूथपते तव कश्चिन्न हि मानस्यानुरूप इह विटपी ।

प्रे रय दिनं निदाघद्राघीयः क्व खलु ते छाया ॥ २७ ॥

कामपि तरुणीं मनोहारिणीं प्रति द्रुत्याः कस्यचित् तरुणस्य तदेका-
यत्नोपकारकत्वकथनमिदम् ॥ २४ ॥

यत्नोति । हे सखे ! यत्र यस्मिन् देये आर्जवेन सरलतया
लघुता तन्यते इति शेषः, यत्र वक्रता कौटिल्यं गरिमाणं गौरवं तनुते
विस्तारयति, ऊन्दःशास्त्र इव अस्मिन् लोके किं कथं सरलः
अजुः अस्मि ॥ ऊन्दसि लघुः सरलतया रेखया गुरुस्य वक्रतया रेखया
लिख्यते इति प्रसिद्धिः । सखायं सरलव्यवहारेण हृत्मानं प्रति
कस्यचिदुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥

यदिति । यत् पदं कार्याधिकार इति यावत् न उपकारकं,
यत् न भूषणं न शोभाजनकं न सम्मानजनकमिति यावत्, यत् प्रकोपं
प्रकटं कोपं क्लेशदायितयेति भावः आतनुते उत्पादयति, स्त्रीपदेनेव
चरणस्फोटताजनकरोगविशेषेणैव गुरुणापि महतापि तेन पदेन
अधिकारेण किं कार्यं ? न किमपीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । वृथा-
पदस्य प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ २६ ॥

यूथपते इति । हे यूथपते ! गजेन्द्र ! इह अस्मिन् प्रदेशे तव
मानस्य परिमाणस्य सम्मानस्य च अतुरूपः योग्यः कश्चित् विटपी
तरुः न अस्तीति शेषः, यस्य छायामाश्रित्य त्वं निदाघक्लेशम् आप-
नयसीति भावः । तस्मात् निदाघेन योशेण द्राघीयः अतिदीर्घं दिनं
प्रे रय अतिपाहय, ते तव छाया क्व खलु ? अस्तीति शेषः न कुत्सा-
पीत्यर्थः । त्वं बहुपोषकः, परं ते आश्रयो नास्ति, तत् क्लेशेनैव

यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिनः ।
निजवपुषैव तथापि हि स हरति सन्नाप्रमपरेषाम् ॥२८॥

रकारादिः ।

राज्याभिषेकसलिलचालितमौलिः कथासु कृष्णस्य ।
गर्वभरमन्यराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ १ ॥
रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहनाथम् ।
भवति भवनं तदन्यत् प्राग्वंशः पर्णशाला वा ॥ २ ॥

कालं गमयेति कर्मापि प्रति कस्यचिदुक्तिः । अग्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
॥ २७ ॥

यद्यपीति । यद्यपि चन्दनविटपी चन्दनवृक्षः विधिना दैवेन
फलपुष्पविवर्जितः कृतः, तथापि स चन्दनतरुः निजेन वपुषैव शरी-
रेणैव अपरेषां सन्नापं हरति हि नाशयत्येव । दैवात् निर्धनीकृतो-
ऽयं धनेन न परस्य उपकारकः, परं स्वशरीरायासेन यावच्छक्यं
परेषामुपकारं करोतीति कस्यचित् कस्यापि प्रशंसनवचनमिदम् ।
अग्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

राज्येति । राधा गर्वस्य सौभाग्याभिमानस्य भरेण अतिशयेन
मन्यरे अलस अजिष्ठी नयने यस्यास्तथाभूता सती राज्ये यः आभि-
षेकः तस्य सलिलेन जलेन च्छालितः सिक्तः मौलिः शिरो यस्य
नादृशस्य कृष्णस्य कथासु संवादेषु पदपङ्कजं पश्यति, भवतु स राज्या-
धिकारी, किन्तु मदीयं चरणकमलम् अभिलषत्येवेति धियेति भावः
॥ १ ॥

रतीति । रतौ सुरते यः कबहुः तेन कुपितावाः कान्तायाः

रोगी राजायत इति जनवादं सत्वमस्य कलशामि ।
 आरोग्यपूर्वकं त्वयि तस्यप्राप्त्यागते सुभग ॥ ३ ॥
 रुद्रस्वरसप्रसरस्यालिभिरथे नतं प्रियं प्रति मे ।
 स्रोतस इव निम्नं प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥ ४ ॥
 रूपमिदं कान्तिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् ।

करेण हस्तेन यः चिकुराणां केषानाम् आकर्षः आकर्षणं तेन
 सुदितः आनन्दितः मृडनायः मृडयामी यत् तद्याभूतं यत् ज्ञानं
 तत् भवनम् आनन्दसदनं हर्म्यमिति भावः भवति, अन्यत् तदुभयं
 मृदुं प्राग्बन्धः पत्नीशाला पर्णशाला वा, प्राग्बन्धः प्राग्बन्धिगङ्गा-
 इति, पर्णशालोटजोऽस्त्रियामिति चामरः । यत् प्रच्यविनौ दम्पती
 वसतस्तदेव मृदुमन्यटरण्यमिति भावः ॥ २ ॥

रोगीति । हे सुभग ! त्वयि तस्यप्रान्तं यस्यासिद्धिं त्वयि प्रागते
 सति अद्य अहम् आरोग्यपूर्वकं मन्मथपोडाकूपरोगशान्तिं विधा-
 येति भावः रोगी राजायते राजवत् आचरति इति जनवादं सत्त्वं
 कलशामि निश्चिनोमोत्कर्षः, त्वत्सिद्धिधानेनाहं कामरोगिणी राज-
 नदाचरामीति तादृगजनवादस्य सत्वमेति भावः । चिरात् प्राप्तं
 कान्तं प्रति कामिन्या उक्तिरियम् ॥ ३ ॥

रुद्रेति । आलिभिः सखीभिः रुद्रः निषिद्धः अरसः स्वाभा-
 विकः प्रसरः आधिक्यं यस्य तादृशस्य अन्यत्र रुद्रः वदुः सस्य रसस्य
 जलस्य प्रसरः गतिर्यस्य तद्याभूतस्य मे मन निम्नं प्रति स्रोतस इव
 स्रोतोऽम्बुचरणं जत इत्यमरः । अथे नतं मन शान्तिपनोदनाहं
 चरण्णावगतं प्रियं प्रति रागस्य द्विगुणः आवेगः सत्यक् वेगः ।
 सखीभिर्निषिद्धाया अपि मे चरणानतकान्तस्य उपरि मङ्गान् प्रच्यवा-
 वेगः सज्जानतः, तत् शीघ्रं तमानयेति दूर्ती प्रति कस्याश्चिद् भङ्ग्या
 उक्तिरियम् । उपमाचकारः ॥ ४ ॥

रूपमिति । हे सखिते ! सुन्दरि ! इदं रूपं मनोहरमस्ति

दुर्गतमिलिता ललिते भ्रमसि प्रतिमन्दिरवारम् ॥ ५ ॥

रचिते निकुञ्जपत्नैर्भिक्षुकपात्रे ददाति सावज्ञम् ।

पर्युषितमपि सुतीक्ष्णस्वासकदुष्णं बधूरत्नम् ॥ ६ ॥

रक्षति न खलु निजस्थितिमलघुः स्थापयति नायकः स यथा
तिष्ठति तथैव तद्गुणविद्येयं हारयष्टिरिव ॥ ७ ॥

राजसि कथाङ्गि मङ्गलकलयी सहकारपत्नवेनेव ।

भावः, कसौ कान्तिः सावयम्, क्वयम् उत्कर्षः उत्कृष्टता, इयं
वर्षरचना शोभनो वर्ष इत्यर्थः, तथापि दुर्गतेन दारिद्रेण निखिता
सङ्गता वती प्रतिमन्दिरद्वारं प्रतिमन्दिरद्वारं भ्रमसि भिक्षार्थमिति
भावः । ईदृशी कृपयाङ्गिनी त्वं दारिद्रेण सङ्गतेति महदनोषित्वं
तवेति भावः, क्वथवा प्रेम धनित्वं निर्धनञ्च नावेक्षत इति भावः ॥५॥

रचिते इति । बधूः निकुञ्जपत्नैः वतार्दापिहितस्यानविशेषण
यत्नैः रचिते निर्मिते भिक्षुकस्य पात्रे भिक्षाभाजने पर्युषितमपि
कस्यं सुतीक्ष्णेन आसेन कदुष्णं ईषदुत्तमं कृत्वेति शेषः सावज्ञम्
क्ववज्ञवा सहितं यथा तथा ददाति । सङ्केतनिकेतनस्य निकुञ्जस्य
यत्नच्छेदनात् द्वेषेण क्रोधोदयात् तीक्ष्णस्वासः पर्युषितास्य साव-
ज्ञदानमिति भावः ॥ ६ ॥

रक्षतीति । यः निजस्थितिं स्वमय्यादां विनयमिति सावत्
स्वस्थानस्थितिञ्च न रक्षति प्रणयजनितवापल्यां न त्यजतीति नावः
स्वतश्चक्षुषं न त्यजतीत्यर्थञ्च स्थापयति प्रणयप्रवृत्त्या वापल्यात्
निवर्त्तयतीति भावः प्राधान्येन गणयतीति भावश्च, सः क्वचुर्महान्
नायकः यथा मध्यमश्चिरिव नायकः काल इति निष्कर्षः, इयं कान्तिनी
तस्य गुणेन सादर्यार्तिना वद्वा अन्यत्र तस्य मध्यमणेः गुणेन तदन्त-
र्गतस्त्वर्थेण विद्वा गुम्फिता हारयष्टिरिव तथैव नायक इव तिष्ठति
नायकाधीनैव तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

राजसीति । हे कथाङ्गि ! त्वं सहकारस्य पत्नवेन मङ्गलकलयीव

तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण ॥ ८ ॥
 रूपगुणहीनहार्या भवति लघुधूलिरनिलचपलेव ।
 प्रथयति पृथुगुणनेया तरुणी तरणिरिव गरिमाणम् ॥ ९ ॥
 रागे नवे विजृम्भति विरहक्रममन्दमन्दमन्दात्ने ।
 सस्मितसलज्जमीक्षितमिदमिष्टं सिद्धमाचष्टे ॥ १० ॥
 रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ।

प्रथमम् आविर्भूतः सङ्गातः रागः प्रथयः यस्य त्वयीति भावः तथाभू-
 तेन तेनैव युक्तेन चुम्बितं मुखं यस्याः तद्योक्ता सती राजसि शोभसे ।
 अन्यत्र रागः शौर्यमित्येव बोध्यम् । प्रथमप्रथयिनं त्यक्त्वा नान्य
 आश्रयणीय इति कयाचित् कामपि प्रति उपदिश्यते । उपमा-
 बद्धारः ॥ ८ ॥

रूपेति । रूपञ्च गुणाच्च तैर्हीनेन हार्यां हरणीया तरुणी
 अन्यत्रापि समानम् । अनिलचपला वायुचञ्चला धूलिरिव लघुः
 अगौरववतीत्यर्थः भवति, पृथवः महान्तः गुणा यस्य तादृशेन पुंसा
 नेया अहणीया अन्यत्र पृथुभिः सुदृढैः गुणैः रज्जुभिः नेया चाब-
 नीयेति यावत् तरुणी तरणिरिव नौरिव गरिमाणं गौरवं प्रथयति
 विस्तारयति गौरविषी भवतीत्यर्थः । उपमाबद्धारः । गुणशक्तिनेव
 सङ्गतिर्विधेयति सख्या नाविकां प्रत्युपदेशः ॥ ९ ॥

रागे इति । विरहक्रमेण विच्छेदगत्या मन्दमन्दं मन्दाच्चं लज्जा
 यत्र तादृशे, मन्दाच्चं ह्रीस्वपा त्रीडोत्तरः । नवे रागे प्रथये विजृ-
 ष्मति आविर्भवति सति । विजृम्भितेति पाठे विजृम्भितेन विरहक्रमे-
 ष्येति विरहक्रमविशेषणम् । इदं सस्मितसलज्जं मन्दहासलज्जा-
 सङ्घतम् ईक्षितम् अवलोकनम् इष्टम् आविर्भाषितं सङ्गमिति भावः
 सिद्धं निष्पन्नम् व्याचष्टे कथयति सूचयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रोष इति । रसवतीनां रसिकानां नारीणां रोषोऽपि न
 कर्कशो वा न कठिनो वा न तीक्ष्णो वेत्यर्थः चिरानुबन्धी वा दीर्घ-

वर्षाणामुपलोऽपि हि सुखिन्धः क्षणिककल्पस्य ॥ ११ ॥
 रोदनमेतद्वन्यं सखि किं बहु सत्युरपि ममानर्घः ।
 स्वप्नेनेव हि विहितो नयनमनोहारिणा तेन ॥ १२ ॥
 रोषेणैव मया सखि वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
 ऋजुतामनीयतायं सद्यः खेदेन वंश इव ॥ १३ ॥
 रजनीभियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

काष्ठस्थायी वा न, हि तथाहि वर्षाणां दृष्टीनाम् उपलोऽपि
 करकोऽपीत्यर्थः सुखिन्धः सुशीतलः क्षणिककल्पस्य क्षणविध्वंसी च
 भवति हि । कोमलवस्तूत्पन्नं कठिन्यं न तीव्रं न वा चिरस्थायीति
 भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ११ ॥

रोदनमिति । हे सखि ! मम एतत् रोदनं धर्मम् अतुल्यम्
 उचितमिति यावत् तादृशनायकविरहादिति भावः । किं बहु
 अधिकं किम् ? नयनमनोहारिणा दृष्टिहारिणा चित्तचरेण चेत्यर्थः
 अथवा नयनेन नेत्रव्यापारेण मनोहारिणा चित्तचौरेण अन्यत्र
 नयनमनोव्यापाराभावकारिणा तेन कान्तेन स्वप्नेनेव मम अनर्घः
 अमूल्यः धन्य इति यावत् सत्युरपि विहितः, तद्विरहे मरणमपि
 प्रशंसनीयमिति भावः । स्वप्ने रोदनमरणादयः शुभसूचका इति
 शास्त्रविदः समामनन्ति । सुखी कथं रोदिषीति वादिनीं प्रति
 नाविष्वाया विरहिण्या उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

रोषेणैवेति । हे सखि ! मया रोषेणैव खेदेन वंश इव अयं
 नायकः वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ऋजुतामन्मादनाबोध्यो-
 ऽपीति अतिदुर्घत्तोऽपीति च भावः सद्यः तत्क्षणमेव अतिशीघ्रमेवे-
 त्यर्थः ऋजुतां सरलतां सुदृप्ततामिति भावः अनोक्त अप्रोक्षत ।
 उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

रजनीति । इयं पितृप्रसूः सन्ध्या रजनीम् उननेतुं चन्द्रसमीपं

रञ्जयति स्वयमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥ १४ ॥

लकारादिः ।

लग्नासि कृष्णवर्त्मनि सुस्निग्धे वर्ति हन्त दग्धासि ।

अयमखिलनयनसुभगो न भुक्तमुक्तां पुनः स्पृशति ॥ १ ॥

लक्ष्मीः शिञ्जयति गुणानमून् पुनर्दुर्गतिर्विधूनयति ।

पूर्णा भवति सुवृत्तसुषाररुचिरपचये वक्रः ॥ २ ॥

प्रापयितुं प्रथमम् उपतस्थे उपस्थिता भवति । दुष्टदूती कुनायकमिव स्वयं इन्दुं चन्द्रं रञ्जयति रक्तवर्णम् अनुरागवन्तश्च करोतीत्यर्थः । सन्ध्यायाः पितृप्रसूत्वे न पितृजननीवद् वन्दनीयत्वेऽपि दृष्टगकार्यकारित्वं किञ्चिन्तापरासामिति ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

लग्नासीति । हे सुस्निग्धे वर्ति ! त्वं कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ लग्नासि सङ्गतासि, हन्त खेदे । अतः दग्धासि ज्वन्तौ मरिच्यसीत्यर्थः, अखिलनयनसुभगः सर्वजननयनरञ्जनः अयं कृष्णवर्त्मना भुक्ता पश्चात् मुक्ता तां भोगानन्तरपरित्यक्तां पुनः न स्पृशति । दर्शनमनोरञ्जनोऽपि अयम् एतादृशप्रकृतियेत् सकृत् भुक्तां नायिकां पुनर्नादत्ते इति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । तस्मात् विमिच्य त्वयैतत्सङ्गतिः करणीयेति नायिकां तादृशपुरुषानुरागधरां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीः श्रीः गुणान् शिञ्जयति उपदिशति लक्ष्मीवानेव गुणवान् भवतीति भावः, दुर्गतिः अलक्ष्मीरित्यर्थः अमून् गुणान् विधूनयति ताडयति निर्धनी गुणहीनो भवतीति भावः । तथाहि सुषाररुचिः शीतकिरणश्चन्द्रः पूर्यः सम्पूर्णमण्डलः सुवृत्तः सुवर्तुलः सुशीलश्च, अपचये क्षये अपूर्णतायामिति भावः वक्रः कुटिलः भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

खूतातन्तुनिरुद्धद्वारः शून्यालयः पतत्पतमः ।

पथिके तस्मिन्ञ्चलपिहितमुखी रोदितीव सखि ॥ ३ ॥

लग्नं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे ।

वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्त्वां विभूषयति ॥ ४ ॥

लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पक्षती न चरणाः परागीणः ।

अस्मृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥ ५ ॥

कृतेति । हे सखि ! तस्मिन् काले पथिके प्रोषिते इति यावत्
इति शून्यालयः शून्यदृक् सङ्केतनिलय इति भावः, खूतातन्तुभिः
अर्चनाभस्त्रैः निरुद्धम् आच्छादितम् द्वारं यस्य तथाभूतः, तथा
पतन्तः पतमाः पक्षिणो यत्र तथोक्तः अतएव अञ्चलेन वसनप्रान्तेन
पिहितम् आहतं मुखं येन तादृशः सन् रोदितीव क्रन्दन्तीव । उत्-
प्रेक्षाबद्धारः । सखीं प्रति कस्याश्चित् प्रोषितोपनायकाया वचनमिदम्
॥ ३ ॥

लग्नमिति । सुविशाले सुष्ठु आयासशास्त्रिणि कविता अङ्गी-
कृता कृतेति यावत् करिकरेण करिहस्तेन, तर्जन्यनामिके युक्ते
मध्यमा स्याद् वक्षिष्कृता । करिहस्तः ससृष्टिः कामशास्त्रविशारदै-
रित्युक्तवचनेन क्रीडा विहारो यत्र तथाभूते तस्याः कान्तायाः
जघने कण्ठपुरीभागे मदनदृष्टे इति भावः लग्नं संसक्तं त्वां शृङ्गारः
सुरतलोबाविशेषः करिणः क्रीडाविशेषश्च वप्रे सक्तं वपक्रीडासक्तम्,
उत्खातकोविः शृङ्गाद्यैर्वपक्रीडा निगद्यते इति । द्विपमिव गजमिव
विभूषयति विशेषेण शोभयति । अत्र द्वयैः पदैः पिशुनयेश्च रङ्ग-
वर्णयति कामशास्त्रात् सुरतारम्भगोच्छादावञ्जीवत्वं शुषो भवेदित्या-
लङ्कारिकायासक्तेश्च कलितकरिकरक्रीड इत्यस्य क्रीडाकरत्वेऽपि न
दोष इति भाव्यम् । उपमाबद्धारः ॥ ४ ॥

विप्रेति । परागेषु कौशुमेन रजसा मुखं न, अङ्गं न,

सम्भं जघने तस्याः शुष्यति नखलक्ष्म मानसं च मम ।

भुक्तमग्निशदमवेहनमिदमधिकसरागसाबाधम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मयितुमखिलगोपीनिपीतमनसं मधुद्विषं राधा ।

अज्ञेव पृच्छति कथां शम्भोर्दयितार्धतुष्टस्य ॥ ७ ॥

लक्ष्मीनिःश्वासानलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।

क्षीरनिधित्तीरसुहृशो यत्रांसि गायन्ति राधायाः ॥ ८ ॥

पक्ष्मि पक्षौ न, चरणश्च न विप्रमिति विभक्तिव्यत्यासेन सर्वत्र
बोध्यम् । अतः विदग्धमधुपेन चतुरन्मन्त्रेण व्यसृष्टतेव स्पर्शमकुर्व-
तेव नखिन्याः पद्मिन्याः मधु पीतम् । केनाचित् सुचतुरेण जारेण
नायिका तथा भुक्ता येन न किमपि केनापि लक्षितमिति कथाचित्
काञ्चित् प्रत्युच्यते । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

लम्नमिति । तस्याः जघने लम्नं मम नखलक्ष्म नखाघातचिह्नं मान-
सञ्च शुष्यति बहुदिनसम्भोगाभावेन नखलक्ष्मस्य शुष्कत्वं विरहेण च मनस्य
इति भावः, इदञ्च तस्या जघनमिति भावः भुक्तं मयेति शेषः अतएव
अविशदम् अग्निमूर्त्तं नखलक्ष्मतादिचिह्नवत्त्वादिभिर्भावः, अवेदनं बहु-
दिनापगमात् नखलक्ष्मतादिजनितवेदनारहितं साम्प्रतम् अधिकसरागम्
अधिकपीतदं किन्तु साबाधं समीपममनात्मत्वात् सपोडं व्यथादायकं
ममेति शेषः । दूर्ती प्रति प्रीषितस्य खेदोक्तिः ॥ ६ ॥

ब्रह्मेति । राधा अखिलानां सर्वासां गोपीनां निपीता मनो
येन तथाभूतं बहुगोपाङ्गनाभोगरत्नमित्यर्थः मधुद्विषं कृष्णं ब्रह्मवि-
तम् अज्ञेव अजानतोव दयितार्धतुष्टस्य दयिताया गौर्या अर्द्धाङ्ग-
हारित्वेन तुष्टस्य प्रीतस्य शम्भोः कथां पृच्छति । भगवान् शम्भुः
प्रियाया गौर्या अर्द्धाङ्गेन तुष्टः, अन्तु ब्रह्मीनां नारीणां सम्भोगरतः
न ब्रह्मसे इति राधायाः कृष्णं प्रति परिहारादीर्ष्यावचनमिदम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मीति । क्षीरनिधेः सुगृह्यत्वेन तीरवाचिभ्यः सुहृद्व्यः लुनवन्त
आर्यः ब्रह्मप्राः निःश्वासानत्वेन भनकतो नारायणस्य राधां प्रत्यु-
च्यते ।

लीलागारस्य वह्निः सखीषु चरणातिथौ मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो हत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥ ६ ॥

वकारादिः ।

वर्णहृतिर्न ललाटे न तुलितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमुपायचतुरेण ॥ १ ॥

सक्तप्रधिकजनितेनेति भावः प्रियङ्गीकृतं गाढीकृतं दुग्धं यस्य तथाभूतस्य
जलधेः सप्तद्वयं सारं भुञ्जते इति तथोक्ताः सत्यः राधायाः यथासि
गायन्ति राधायाः प्रसादादङ्गाभिः चारसारो भुञ्जते इति धिमेति
भावः । सापत्यदुःखं नारीणामतिदुःसहमिति कस्याश्चित् काञ्चित्
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

लीलेति । लीलागारस्य क्रीडागृहस्य वह्निः सखीषु स्थिता-
स्त्विति शेषः मयि चरणातिथौ पादपश्यने इति भावः प्रियया वाता-
यने गवाक्षे व्यजनं तालपत्रं हत्त्वा व्यजनेन गवाक्षमाच्छाद्येति यावत्
सखीनां गोपनार्थमिति धिमेति भावः प्रसादः अतुग्रहः प्रकटीकृतः
प्रकाशितः । सख्यः मानस्त्वया शीघ्रं न त्याज्य इत्यपदिश्य वह्निर्गताः
किन्तु सा मत्प्रियतया मम कातरतां वीक्ष्य निजेन औदार्येण मानं
सखीभ्यो गोपनेन सत्वरं विहाय मामभुजयाहेति भावः । सखायं
प्रति कस्यिदुक्तिरियम् ॥ ६ ॥

वर्षीति । ललाटे वर्षस्य अङ्गरागविशेषस्य हृतिर्हरणं विलोप
इत्यर्थः न, अङ्गं शरीरं न तुलितं मर्दनातिशयात् न क्लान्तम्, अधरे
च दंशः दन्तक्षतचिह्नमित्यर्थः न, नायिकाया इति शेषः । उपाय-
चतुरेण सुकौशलवता जनेन उत्पलं पद्मम् अहारि हृतं किन्तु वारि-
ज्ञं च स्पृष्टम्, उत्पलहरणे वारिस्पर्शोऽवश्यम्भावो अपि तथा सुकौ-

आलम्बिचूर्णकुन्तलचुम्बितनयनाञ्जली मुखे तस्याः ।
 वाष्पजलविन्द्वोऽलकमुक्ता इव पान्थ निपतन्ति ॥ २ ॥
 विनयविनता दिनेऽसौ निशि मदनकलाविलासलसदङ्गी ।
 निर्वाणज्वलितौषधिरिव निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ ३ ॥
 विहितबहुमानमीना सखीप्रबोधैर्यदस्त्रमातनुते ।
 रागार्तिककुयाञ्जालघुरीच्या रक्षसि पुनरेषा ॥ ४ ॥

शलेन परिच्छीयते तथा सुचतुरेष केनापि तथा भुक्तेयं यथा केनापि
 चिह्नेन न विभाव्यते इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १ ॥

व्याख्येति । हे पान्थ ! पणिक ! प्रवासिसित्यर्थः व्याख-
 र्त्विभिः विशेषेण लम्बमानैः संयमनाद्यभावादिति भावः चूर्णकुन्तलैः
 अलकैः चुम्बिते स्पृष्टे नयनाञ्जले नेत्रपान्ते यस्य तथाभूते तस्याः
 तत्प्रियाया इत्यर्थः मुखे अलकमुक्ता इव चूर्णकुन्तलस्थिता मुक्ता इव
 वाष्पजलविन्द्वः अशुजलश्लेशाः निपतन्ति । तस्मात् त्वया सत्वरमितो
 गत्वा तामनुष्टुप्तायेति भावः । दृष्ट्वा नायकं प्रक्षुन्निरियम् । उत-
 प्रेक्षाङ्कारः ॥ २ ॥

विनयेति । हे निपुण ! सुविज्ञोत्तर्यः अनिपुणैरेतस्याभावो न
 बुध्यते इति भावः अमौ कामिनी दिने विनयेन विनता अतिविनय-
 वती न कथमपि अस्याश्चापल्यमनुभूयते इति भावः, परं निशि
 रजस्यां मदनकलाविलासेन लभत् प्रस्फुरत् यङ्गं यस्यास्तथाभूता
 अतएव निर्वाणा दिवसे इति भावः ज्वलिता रात्राविति भावः, औषधि-
 रिव तृणज्योतिर्लतेव प्रत्यभिज्ञेया अवगम्या । अस्या दिवी विनय-
 दर्शनेन स्वयां एतत्सङ्कतेन विरस्यतां रात्रौ तस्याः सुरतचातुर्यं
 दृष्ट्वासीति कस्याञ्चित् दृष्ट्वाः कसपि तरुणं प्रक्षुन्निरियम् । उपमा-
 ङ्कारः ॥ ३ ॥

विहितेति । यत् यतः इयं सखीनां प्रबोधैरपि अस्त्रं नयन-
 जलम् आतनुते विस्मारयति प्रबोधं न मन्दत इति भावः, तस्मात्

विषमशरविशिखभिन्ना पत्नी शरणं यनेकमभिलषति ।

तस्य तव ह्यायेव स्वीया जायापि भयभूमिः ॥ ५ ॥

विविधायुधत्रणार्बुदविषमे वक्षःस्थले प्रियतमस्य ।

श्रीरपि वीरवधूरपि गर्वीत्युलका सुखं स्वपिति ॥ ६ ॥

वैमुख्येऽपि विमुक्ताः शरा इवान्याययोधिनो वितनोः ।

भिन्दन्ति पृष्ठपतिताः प्रिय हृदयं मम तव श्वासाः ॥ ७ ॥

विहितं बहुमानेन मौनं तृष्णोन्मादः यथा तथाभूता । पुनः किन्तु
एषा रक्षसि एकान्ते रागेण कामावेशेन या आर्त्तिः पीडा तया
काकुर्दीनवचनं याञ्जा च ताभ्यां लघुः हतमानेति भावः ईक्ष्या
इदृष्या त्वयेति शेषः । लघुमीक्षेति पाठे लघुरिव वीक्ष्यते इति तथो-
क्तेत्यर्थः । मानिन्या मानापनयनाक्षमं प्रति प्रति सखीनां प्रबोध-
वचनमिदम् ॥ ४ ॥

विषमेति । विषमशरस्य पञ्चशोः कामस्य विशिखेन शरेश
भिन्ना विद्धा कामपीडितेति यावत् पत्नी पत्नीवासिनी नारी वसु
एकं शरणं रक्षितारं सदनभयादिति भावः, अभिलषति कामयते, तस्य
तव ह्यायेव स्वीया जायापि पत्नी अपि भयभूमिः भयस्थानम् । पर-
नारीकाकुक्ष्य निजायाम्हायाया अपरजनबुद्ध्या यथा भयं तथा
पत्या अपि भयं भवतीति भावः । उपमाबह्वारः । कस्माच्चित्
कमपि युवानं काकुक्षं प्रति वचनमिदम् ॥ ५ ॥

विविधेति । विविधैर्नानाविधैः आयुधैर्यानि प्रयानि तैरर्बुदाः
मांसकीलाः शेषाः तैर्विषमे उन्नतानते प्रियतमस्य वीरपुरुषस्येति भावः
वक्षःस्थले श्रीरपि विजयलक्ष्मीरपि वीरवधूरपि तत्पत्नी अपीत्यर्थः
गर्वेण अहं वीरभोग्येति अहकारेण उत्पुलका उन्नतबोमाङ्गा कृती
सुखं स्वपिति निद्राति । दीपकाबह्वारः ॥ ६ ॥

वैमुख्ये इति । हे प्रिय ! अन्याययोधिनः अन्यायेन अविधानेन बुध्यते
इति तथोक्तस्य पराङ्मुखं न प्रहरेदिति शास्त्रसुखस्य पराङ्मुखमपि

व्यक्तमधुना समेतः खण्डो मदिराञ्च दशनवसने ते ।
यन्नवसुधैकसारं खोभिनि तत्किमपि नाद्राक्षम् ॥ २ ॥
बालाविलासबन्धानप्रभवन्ननसि चिन्तयन् पूर्वम् ।
सन्धानवर्जितां तां गृह्णीषीमेवानुशोचामि ॥ ६ ॥

प्रचरत इति भावः वितनोः अनङ्गस्य वैसुख्येऽपि विसृक्ताः शरा इव
मम पृष्ठपतिताः तव श्वासाः मम हृदयं भिन्दन्ति । उपमावह्वारः ।
अपराङ्मना भुक्त्वा निश्चतं पृष्ठतः सुप्तं नायकं प्रति, अथवा कपट-
निद्रया नायिकां वक्ष्यित्वा अपराङ्मनाभोगकामुकं नायकं प्रति
नायिकाया वचनमिदम् ॥ ७ ॥

व्यक्तमिति । हे मदिराञ्च ! मत्सखञ्जननयने ! मदिरौ मत्त-
खञ्जन इत्यमरः । ते तव दशनवसने दन्ताच्छादने अधरे इत्यर्थः
समेतः संयुक्तः खण्डः शुद्धभेदः इति अधुना साम्प्रतं व्यक्तं प्रकटतरं
गतम् । पूर्वं न ज्ञातमधुना तु मधुरभाषित्वात् विज्ञातमिति भावः ॥
यद्वा ते अधरे व्यक्तेन स्फुटेन विशदेनेत्यर्थः मधुना भाषिकेषु
समेतः संयुक्तः खण्डः अस्तीति शेषः । एतेन तवाधरोऽतिमधुर इति
भावः । हे खोभिनि ! प्रलोभनकारिणि ! नवसुधैकसारं अभि-
नवपीयूषं अद्वितीयसारं यत् सुरतोपभोग्यं पयोधरादिकर्मिति
भावः तत् किमपि न अद्राक्षं नापश्यम् अथच द्राक्षाम्भूयं न ।
केवलं कटाक्षेणावबोकथसि मधुरं भाषसे च परं चुम्बनादिदानेन मां
न लुब्धयसीति भावः । किञ्च यत् वसुधैकसारं पार्थिवसुखसारमित्यर्थः
न, अपि तु पार्थिवसुखसारमेवेत्यर्थः तत् किमपि न अद्राक्षं न दृष्टवान् ।
चुम्बनेन तवाधररसमाधुर्यं ज्ञातं परं सर्वसारभूतसुरतदानेन मां नाहु-
मदहोतवत्वसीति व्यन्यते । कस्यचित् कामिनः काञ्चित् प्रति वचन-
मिदम् ॥ ८ ॥

वासेति । अप्रभवन् अप्रभुरित्यर्थः गृह्णीष्यधीनत्वादिति भावः
अहं पूर्वं प्राक् बालाया विलासबन्धोदयादिति भावः अनसि

वीजयतोरन्वीन्वं यूनीर्वियुतानि सकलगात्राणि ।
 समैस्त्रीव श्रीणी परं निदाघेऽपि न विघटिता ॥ १० ॥
 व्यारोषं मानिन्यास्तमो दिवः कासरं कलमभूमेः ।
 बडमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति ॥ ११ ॥
 वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनभिन्नं त्रुटति कञ्चुकं तस्याः ।
 पूर्वदयितानुरागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥ १२ ॥

बाह्यायाः नवोदायाः विद्यासवन्वान् विद्यासेन वन्धाः वन्धनानि
 स्थावत्ताकरयानीति भावः चिन्तयन् ईदृग्स्टडिग्यधानोऽहं क्वचमपि
 न बाह्याया आयत्तीकर्तुं शक्ये इति भावयन्निस्वयं इदानीं सम्मान-
 वर्जिता तां स्टाडिग्यधीमेव अतुशोचामि । मनसि पूर्वं कृतं बालेधं
 स्टाडिग्यया एव वशवर्त्तनी स्वास्त्विति, परन्तु बालयेव स्टाडिग्यो वशे
 कृता अवमानिता चेति भावः । कस्यचित् द्वितीयभार्यापरिच्छेदः
 सख्यायं प्राति खेदवचनमितम् ॥ ९ ॥

वीजयतोरिति । अन्वीन्वं परस्परं वीजयतोः व्यजनेन संवा-
 हयतोः यूनीः दम्पत्योः सकलानि गात्राणि अङ्गानि वियुतानि
 विस्फोटानि, परं किन्तु निदाघेऽपि अङ्गोऽपि श्रीणी काटदेशः समै-
 स्त्रीव साधुमैत्र्यमिव न विघटिता न विस्फोटा सुरतं न त्यक्तमिति
 भावः ॥ १० ॥

व्यारोषमिति । प्रभातसन्ध्या प्रातःकाल इत्यर्थः मानिन्याः
 मानवत्याः स्त्रियाः व्यारोषं विशिष्टकोपं दिवः आकाशात् तमः अन्ध-
 कारं कलमभूमेः प्रीडितेत्वात् कासरं मडिधं नलिन्याः पद्मिन्याः
 बह्वं निरुद्धम् अलिं अक्षरञ्च अपसारयति निसारयति ॥ ११ ॥

वक्षसीति । तस्याः कामिन्याः वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनोदवात्
 उद्भासमाने तस्याः स्तनभिन्नं स्तनाभ्यां भेदं गतं कञ्चुकं कूपीषकं
 त्रुटति छेदं प्राप्नोति, तव तु हृदि पूर्वदयितायां पूर्वस्त्रियाम् अतु-

व्यक्तिमवेक्ष्य तद्व्यां तस्यामेवेति विदितमधुना तु ।

हर्म्यं हरिसुखमिव त्वासुभयोः साधारणं वेत्ति ॥ १२ ॥

व्यजनस्यैव समीपे गतागतैस्तापहारिणो भवतः ।

अञ्जलमिव चञ्चलतां मम सख्याः प्रापितं चेतः ॥ १४ ॥

वितरन्ती रसमन्तर्ममार्द्रं भावं तनोषि तनुगान्नि ।

अन्तःसलिला सरिदिव यन्निवससि वहिरदृश्यापि ॥ १५ ॥

रागः सनागपि अत्यमपि न त्रुटति न जिघोतीत्यर्थः । नवीनायाः सख्या नायकं प्रति वचननिदम् ॥ १२ ॥

व्यक्तिमिति । तद्व्यां तद्दु मन्त्रां व्यक्तिं कामिनोर्मितं यावत् अवेक्ष्य दृष्ट्वा हतादराभिति भावः तस्यामेव नापरस्यामित्येवशब्दोऽन्व-
व्यवच्छेदकः । त्वं समासक्त इति शेषः इति विदितं ज्ञातम् अधुना
तु त्वां हर्म्यं हरिसुखमिव प्रासादोपरिस्थितकामिनांसिंहसुखमिव
उभयोः साधारणं वेत्ति अवगच्छामि, यथा हर्म्यं स्थितकामिनांसिंहसु-
खं पश्यतः सर्वानेव पश्यतीव तथा त्वं साम्प्रतं सर्वनारोसाधारणः
संयुक्त इति भावः । सिंहसुखमित्यनेन नायकस्य गृहपतित्वं सूच्यते ॥
कञ्चलित् कर्मापि प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

व्यजनस्येति । व्यजनस्यैव तापहारिणः सन्तापानोदकस्य
भवतः समीपे गतागतैः यातायातैः मम सख्याः चेतः अञ्जलमिव
चञ्चलतां प्रापितम् । अतस्त्वरक्षेतामनुपहोतुमिति भावः । नायकं
प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

वितरन्तीति । हे तनुगान्नि ! कथाङ्गि ! अन्तः मुनसि रश्मिं
रागं वितरन्ती सती मम आर्द्रं भावं तनोषि विस्तारयसि प्रेमावबोधक-
नेन माम् आर्द्रयसीत्यर्थः, यत् यस्मात् अन्तःसलिखा सरिदिव नदीव
वह्निः अदृश्यापि रागमप्रकटयन्ती अपीति भावः निवससि मम
गृहोति शेषः । उपमालङ्कारः । नायिकां प्रति कामयमानस्य कञ्च-
लित् उक्तिरियम् ॥ १५ ॥

विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी ।

लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वैव निद्राणः ॥ १६ ॥

व्रीडाविमुखीं वीतस्नेहामाशङ्क्य काकुवाप्यधुरे ।

प्रेमाद्रसापराधां दिशति दृशं वल्लभे बाला ॥ १७ ॥

वाष्पकुलं प्रलपतोर्गृहिणि निवर्त्तस्व कान्त गच्छेति ।

यातं दम्पत्योर्दिनमनुगमनावधिसरस्तीरे ॥ १८ ॥

विहितेति । विहितः कृतः विविधः बहुप्रकारः अनुबन्धः सान्त्वनं येन तथाभूतः, अपिरत्राध्याहार्यः । मानोन्नतया अतिमानिन्या त्यजेति शेषः अवधीरितः अवज्ञातः निराकृत इत्यर्थः मानी अभिमानवान् सः जागरित्वैव निद्राणः स्वप्न कृतः प्रबोधं लभते ? न कुतोऽप्योत्थः । मानिन्या त्वया सः पूर्वमवधीरितः, इदानीं तेन मानिना त्वम् अवधीर्यते अतः अतिमानो न कर्त्तव्य इति भावः । सख्या मानिनी कामिनी कृतानुग्रयां प्रवृत्तिरियम् ॥ १६ ॥

व्रीडेति । व्रीडया लज्जया न तु अस्नेहेनेति भावः विमुखीं पराङ्मुखीन् अतत्प्रवणामिति भावः अतएव वातस्नेहाम् अप्रणयिनीं आशङ्क्य सन्दिह्य काकुवाचा दीनबचनेन मधुरे मनोहारिणि वल्लभे कान्ते बाला नवोडा कामिनी प्रेमाद्रसापराधां लज्जावशात् अनभिमुखतासम्पादनेन अपराधिनीम् अपराधव्याङ्गकामिता भावः दृशं नेत्रं दिशति अर्पयति अपराङ्गं मयेति नेत्रसंज्ञया संसृचयतीति भावः ॥ १७ ॥

वाष्पाकुलमिति । वाष्पेण अश्रुप्रवृत्त्या आकुलं सगद्गमित्यर्थः, हे गृहिणि ! गृहस्वामिनि ! निवर्त्तस्व, हे कान्ते ! गच्छेति प्रलपतोः परावर्त्तनाद्यभावात् एषा जल्पतोः, प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यसरः, दम्पत्योः अनुगमनस्य अवधिभूतं यत् सरस्तीरं तत्र आज्ञाशयं स्निग्धोऽनुगम्यत इति शास्त्रात् दिनं यातम् अतिक्रान्तं प्रणयान्तिकेण जिगमिषायाः कथं कथं भङ्गोदयाविभाषादिति भावः । प्रवसन् प्रवर्त्तित्वरहकारा तत्पत्नी चेतयोरवस्थावर्णनमिदम् ॥ १८ ॥

वक्षःप्रणयिनि सान्द्रश्वासे वाङ्मात्रसुभटि घनघर्मे ।
 सुतनु ललाटनिवेशितललाटिके तिष्ठ विजितासि ॥१९॥
 विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।
 दशदिग्बेधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥ २०॥
 वीक्ष्यैव वेत्ति पथिकः पीवरबहुवायसं निजावासम् ।
 सौन्दर्यैकनिधेरपि दयितायाश्चरितमविचलितम् ॥ २१ ॥

वक्ष इति । हे वक्षःप्रणयिनि ! सदुववक्षःस्ववस्थित्यभि-
 लाषिणि ! सान्द्रश्वासे घननिःश्वासवति ! वाङ्मात्रेण कथामात्रेण
 सुभटि सुवीरे ! घनघर्मे गलदुमस्त्रेदे ! ललाटे ममेति शेषः निवेशिता
 ललाटिका तिलकं यथा तथाभूते ! सुतनु शुभाङ्ग ! तिष्ठ
 विजितासि पराभूतासि विशेषणपदैरेव विजितत्वं सिद्धमतः पुनरुपा-
 दानेन काव्यस्य चमत्कारित्वमपनीतमिति सुधीभिरनुसन्धेयम् । विष-
 रोतरतकारिणी कामनीं प्रति तत्पत्युक्तिरियम् ॥ १९ ॥

विचरताति । कृष्णे परितः समन्तात् विचरति भ्रमति सति
 रागेण प्रेम्णा चपले चञ्चले सट्टणे इति यावत् नयने यस्याः
 तथाभूतायां राधायां विषमेषुः पञ्चशरः दशानां दिशं वेधेन विशुद्धं
 विशेषेण तीक्ष्णभूतमित्यर्थः दशसु दिक्षुपि लक्ष्यवेधनात् सुतीक्ष्ण-
 तमिति यावत् विशिखं शरं विदधाति प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । राधा
 कृष्णे नितराभासकरोति कस्याश्चित् सख्या अन्यं मर्त्यां प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ २० ॥

वीक्ष्यैवेति । पथिकः प्रवासी नायकः पीवराः परिपुष्टा बहवो
 वायसा बल तादृशं वायसपरिपोषणस्य भाविनायकागमनरूपशुभावह-
 त्वसम्भादनयेति भावः निजावासं स्वनित्यं वीक्ष्यैव दृष्ट्वैव सौन्दर्यैक-
 निधेः अतिसुन्दर्या इत्यर्थः अपि एतेन चारित्र्यभङ्गः सम्भाव्यते इति
 भावः दयितायाः कान्तायाः चरितम् अविचलितम् अम्वटम् अदु-

विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति शानीशभावमीशेऽपि ।
 मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं स्तम्बरोमाभूत् ॥ २२ ॥
 वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा भ्रमराः ।
 केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥ २३ ॥
 विचलसि मुग्धे विष्टता यथा तथा विशसि हृदयमदये मे ।
 शक्तिः प्रसूनधनुषः प्रकम्पलच्छं स्पृशन्तीव ॥ २४ ॥

प्रतिमित्वर्थः वेत्ति अत्रगच्छति । यदीयमन्यासक्ता तदा कथमसदा-
 मग्नरूपशुभसम्पत्तये काकपोषणं स्यादिति धियेति भावः । अथवा
 नायकप्रतारणार्थमिव चतुरा तथा करोति यथा नायक इमां सतीमेव
 निश्चिनोतीति स हृदयसंवेद्यम् ॥ २१ ॥

त्रिसुख इति । चतुर्मुखे विधातरि विष्टखे अमनोयोगकारि-
 यत्नापि, देशे हरे अनोशभावम् अनोशरत्वम् अक्षमत्वमित्यर्थः श्रित-
 वत्त्वापि मग्नायाः रसातलगतायाः मद्याः पुंथिव्या उद्दारे हरिः
 विष्णुः परं केवलं स्तम्बरोमा वराहः रोमाक्षितकलेवरस उद्याह-
 वशादिति भावः अभूत् । शक्तौ सत्यामापि सर्वे परार्थं न वतन्ते,
 कोऽपि सहान् यतत इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २२ ॥

वापीति । हे केतकविटप ! वाप्याः दीर्घिकायाः कच्छे अक्षमाये
 देशे, जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छरुधाविध इत्यमरः । वासः
 अवस्थानं कण्टकावृत्तयः वेष्टनानि, भ्रमराः सजागराः निद्रान्मुन्याः
 प्रहृरिष इति शेषः एतैः उपायैरिति शेषः किम् ? न किमपि
 फलमित्यर्थः । ननु भोः मञ्जरीगन्धं वारय, आवस्यत आन्तायाः
 सौरभं प्रसरति तावत् त्वया विविधेनापि उपायेन जारनिवारणेन
 सुखितिः कर्तुं न शक्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २३ ॥

विचलसोति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अदये दयान्मुने ! विष्टता
 विशेषेण हृतापि सयेति शेषः यथा विचलसि गच्छसि, तथा प्रकम्प-

विहितसमशरसमरे जितबाह्विच्छविः कृताटोपः ।
 पुरुषायिते विराजति देहस्तव सखि शिखण्डीव ॥ २५ ॥
 इतिविवरनिर्गतस्य प्रमदाविम्बाधरस्य मधु पिबते ।
 अवधीरितपीयूषः स्पृहयति देवाधिराजोऽपि ॥ २६ ॥
 वासितमधुनि बधूनामवतंसे मौलिमण्डने यूनाम् ।

अस्य चञ्चलशरव्यं स्पृशन्ती प्रसूनधनुषः कामव्य शक्तिरिव अस्त्र-
 विशेष इव मे मम हृदयं विशसि । त्वदुगमनेन मे प्राणा नितरं
 व्यथामापत्स्यन्ते इति भावः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ २४ ॥

विहितेति । हे सखि ! विहितः कृतः असमशरसमरः काम-
 युद्धं सुरतमिति यावत् पक्षे व्यनमैः अतुपमैः शरैः समरः संपादः
 येन तथोक्तः, जिता पराभूता नाङ्गयस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य अविः
 दीप्तिः येन तथाभूतः, कृतः आटोपः सहस्रः कः रते संपाने चेति
 भावः येन तादृशः तव देहः पुरुषायिते विपरोतरमथे पुरुषकारे च
 शिखण्डीव तदास्यो द्रुपटराजसुत इव विराजति शोभते । पुरा
 कुरुक्षेत्रसमरे शिखण्डी भीष्मं जित्वा परां शोभासवापेति महाभार-
 तीयवात्ता । उपमाबह्वारः । नायिकां कृतविपरीतरतां प्रति सख्याः
 परिहासोक्तिरियम् ॥ २५ ॥

इतीति । देवराजोऽपि शचीप्रतिरपि अवधीरितम् अवज्ञातं
 पीयूषम् अस्मृतं येन तथाभूतः सन् इतिविवरात् वेदनरन्ध्रात् निर्गतस्य
 प्रमदायाः कामिन्याः विम्बाधरस्य मधुरसमिति यावत् पिबते अद-
 जानाय जनायेति शेषः स्पृहयति मम पीयूषपानात् शचीसम्भोगा-
 दपि चैतद्वरमिति स्वतो भाग्यवन्तरत्वेन तं जनं मन्यते इति भावः ।
 कासुकस्य सखायं कथमेवं कच्छ्रमत्या परस्त्रियं कामयसे इति वार्दिनं
 प्रसुक्तिरियम् ॥ २६ ॥

वासितेति । वासितम् अधिष्ठितं मधुं शृण्वति शय्यरूपधोरम-

विलसति सा पुरकुसुमे मधुपीव वनप्रसूनेषु ॥ २७ ॥
 व्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।
 जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥ २८ ॥
 वाससि हरिद्रयेव त्वयि गौराङ्गा निवेशितो रागः ।
 पिशुनेन सोऽपनीतः सहसा पतता जलेनेव ॥ २९ ॥

मिति भावः पक्षे सौरभं यस्मिन् तादृशे वधूनाम् अक्षतंसे कर्णभूषण-
 रूपे कामिन्यः सततं यदीयगुणश्रवणे समासक्ताः सन्तीति भावः
 पक्षे कर्णभूषणतां गते यूनां तरुणानां सौख्यमण्डले शिरोभूषणभूते
 सर्वयुवश्रेष्ठे इति भावः पुरकुसुमे नगरपुष्पभूते नायके इति
 शेषः वनप्रसूनेषु मधुपीव भ्रमरीव सा कामिनी विलसति विशेषेण
 समासक्ता राजते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । द्रव्याः कश्चित् कामिनं
 सुपुरुषसङ्गतं कामपि रमणीमाहर्तुकामं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २७ ॥

व्रीडेति । प्रथमम् आदौ व्रीडाप्रसरः लज्जाविर्भावः, तदनु च
 तदनन्तरञ्च रसेन रागेण भावेन मनोविकारविशेषेण च, निर्विकारात्मके
 चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्शयः । पुष्टा पोषं गता पूरितेति
 यावत् चेष्टा दैहिकव्यापारविशेषः इयम् । अतः दयिता जान्ता
 जवनीविनिर्गमात् तिरस्कारिण्या निष्कमात् अतु पश्चात् नटीव नर्तकीव
 ममः हरति । यथा नटी तिरस्कारिण्या निर्गत्य प्रथमं लज्जाभावं
 तदनु रसभावपूर्णचेष्टया सभ्यानां मनो हरति तथा इयं कामिनी
 प्रथमं कालसङ्गमे दीपलज्जिता सती पश्चात् यथोचितरसभावसंब-
 दितचेष्टया नायकमनो हरतीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

वाससीति । हरिद्रयेव गौराङ्गा तयेति शेषः वाससीव त्वयि
 रागः अतुरागः पीतत्वञ्च निवेशितः, स रागः सहसा पतता जलेनेव
 पिशुनेन खलेन दुर्जनेनेत्यर्थः अपनीतः अपसारितः आक्षिप्तश्च ।
 उपमालङ्कारः । कश्चित् प्रति कतानुरागां कामपि कामिनीं तदीय-

विष्वम्बिकासिसौरभरानाम्ब्याधबाधनीयस्य ।

क्वचिदपि कुरङ्ग भवतो नाभीमादाय न स्थानम् ॥ ३० ॥

वटकुटजशालशाल्मलिरसाक्षबहुवारसिन्धुवारानाम् ।

अस्ति भिदा मलयाचलसम्भवसौरभ्यसाम्येऽपि ॥ ३१ ॥

विनिहितकपर्दकोटिं चापलदोषेण शङ्करं त्यक्त्वा ।

वटमेकमनुसरन्ती जाङ्गवि लुठसि प्रयागतटे ॥ ३२ ॥

दोषारोपचेन कांऽपि दुर्जनः तत्रत्यरागहोनां चकारेति कस्याचित्
सङ्ख्याः कामपि सखीं प्रत्याङ्गरियम् ॥ २८ ॥

विष्वगिति । हे कुरङ्ग ! कृग ! विष्वक् समन्तात् विकासि
प्रसरत् बत् सौरभं सौमन्यं सर्वतः प्रसिद्धं सौन्दर्यमिति च ध्वन्यते
तत्र यो रागः अलुरागः आभिजापश्च तेन अस्याः कार्याकार्यं विधुरा
इति यावत् । ये व्याधाः कृगयवः हिंस्रजनाश्च तैः बाधनीयस्य पीड-
नीयस्य भवतः तव नाभीं कस्तूरीयुतामिति भावः निर्भवताञ्चेति
ध्वनिः । आदाय वटहोत्वा क्वचिदपि कुलापि प्रदेशे न स्थानं नाव-
स्थितिः सर्वत्रैव तव भयेन स्थितिरित्यर्थः । एतादृशसुन्दरीनाविकां
वटहोत्वा कुलापि न निरुद्वेगेन स्यात्वं शक्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
॥ ३० ॥

वटेति । मलयाचलात् सम्भवतीति तथोक्तं यत् सौरभ्यं तत्
साम्येऽपि वटाटिसिन्धुवारान्तानां वृक्षाणां भिदा भेदः विशेष इत्यर्थः
अस्ति विद्यते सर्वैरेव मलयाचलात् सौरभं लभ्यते तथापि तेषाम्
एकस्मात् गुरोरुपदिष्टानां शिष्याणामिव महान् भेदः स्यादिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ ३१ ॥

विनिहितेति । हे जाङ्गवि जङ्गुतनये ! महाकुलप्रसूते इति च
च ध्वनिः । विशेषेण निहिता अर्पिता कपर्दकोटिः जटाजूटप्रान्त-
देशः येन तथाभूतं मस्तके स्थानदातारमिति भावः दत्तवज्रसंख्य-
वराटकमिति च ध्वन्यते । शङ्करं हरं सुखदमिति च ध्वनिः ।

वेदं चतुर्णां क्षणदा प्रहराणां सङ्गमं वियोगं च ।
 चरणानामिव कूर्मीं सङ्कोचमपि प्रसारमपि ॥ ३३ ॥
 इतिविवरेण विशन्ती सुभग त्वामीक्षितं सखी दृष्टिः ।
 हरति युवहृदयपञ्जरमध्यस्था मन्मथेषु रिच ॥ ३४ ॥
 विपणितुलासामान्ये मा गणयैनं निरूपणे निपुण ।
 धर्मधटोऽसावधरीकरोति लघुमुपरि नयति गुरुम् ॥ ३५ ॥

आपणदोषेण चाञ्जल्यदोषेण त्वक्त्वा एकं वटं वटद्वयम् अक्षयवटमिति भावः कपर्दकामिति च ध्यज्यते अतुसरन्ती आश्रयन्ती सती प्रवागतटे लुठसि ? अलुचितमेतत्तदेति भावः । काञ्चित् त्वक्कोत्तमसङ्गं नीच-
 मान्श्रयन्ती कामिनीं प्रति कक्षाञ्चित् सखा उक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसाबह्वारः ॥ ३२ ॥

वेदेति । कूर्मीं चरणानामिव सङ्कोचमपि प्रसारमपि विस्तार-
 मपि क्षणदा रात्रिः, त्रियामा क्षणदा क्षणेत्यमरः चतुर्णां प्रहराणां
 सङ्गमवियोगञ्च वेदं जानाति अतः प्रहरसङ्गमाययोगजनितसुखदुःखयो
 रात्रिकाक्षीनत्वादिति भावः । कान्तावियोगे कान्तावियोगे च मम
 यादृग् दुःखं सङ्गमे च यादृक् सुखं तत् तव किं वाच्यं केवलं रात्रिरेव
 जानातीति नायकस्य सखायं प्रति नायिकायाश्च सखीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ ३३ ॥

इतीति । हे सुभग ! त्वाम् ईक्षितं द्रष्टुं इतिविवरेण वेदन-
 ञ्छिद्रेण प्रविशन्ती निःसरन्ती सखा दृष्टिः यूनां हृदयपञ्जरस्य
 मध्यस्था मन्मथस्तिनी मन्मथस्य कामस्य इषुरिव शर इव हरति
 विध्वंसति त्वामिति शेषः । यदि चेयं सर्वयुवजनलज्जया तथापि त्वामेवा-
 भिन्नपतीति त्वमस्यां समासङ्को भवेति कक्षाञ्चित् दूत्या नायकं प्रत्यु-
 क्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ३४ ॥

विपणीति । हे निरूपणे निहारीणे निपुण अतर ! एनं जनञ्,
 इनामिति वा पाठः । विपणिः पश्यतीशिका तस्यां वा लज्जा तोलु-

वासरगम्यमनूरोरम्बरमवनी च वामनेकपदम् ।

जलधिरपि पोतलङ्घ्यः सतां मनः केन तुलयामः ॥ ३६ ॥

वितततमीमपिलेखालम्बोत्सङ्गुटाः कुरङ्गाक्षि ।

पद्माक्षरनिकारा इव तारा नभसि प्रकाशन्ति ॥ ३७ ॥

विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुनूतनश्रिथां मनोभवाचार्यः ।

दृश्यः तत्सामान्ये तत्सादृश्ये सा गणय न स्वधारय, विपणिव्यव-
हारिणः प्रायेण कूटतुलया व्यवहरन्तीति भावः । असौ धर्मधटः
धर्मरक्षणार्थं तोलनयन्त्र इत्यर्थः लघुं द्युद्रुम् अक्षरीकरोति नमयति,
गुरुं महान्तम् उपरि नयति ऊर्ध्वं प्रापयति । धर्मधटोऽसावित्त्व
दिव्यतुला सेति पाठान्तरम् । सदनदुधिवेकिनो यथायोग्यमान-
दायिनो भवन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

वामनेति । अम्बरम् आकाशम् अनूरोः अरुणस्य, स्वरसूतोऽरु-
णोऽनूरित्यम्बरः । वासरगम्यं दिवसैकगम्यम् अवनी पृथिवी च वाम-
नस्य हरेरवतारविशेषस्य एकं पदं पदनिक्षेपस्थानं, जलधिः
समुद्रोऽपि पोतलङ्घ्यः जलयानोत्तार्यः । अतः सतां साधूनां मनः
केन वस्तुनेति शेषः तुलयामः समीकुर्मः । आकाशं पृथिवी समुद्रश्च
अरुणादिना क्षुद्रपटाद्यैर्न परिच्छिद्यते सतां मनस्तु न केनापि परि-
च्छिद्यते इति आकाशपृथिवीसमुद्रैर्भ्योऽपि सन्मनस आधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विततेति । हे कुरङ्गाक्षि ! ऋगनयने ! विततं विस्तृतं
यत् तमः अश्वकारं तदेव मणिलेखा तथा लक्ष्ये लक्षणीये उत्सङ्गे
क्रोडे आकाशस्येति भावः, स्फुटाः स्पष्टं परिदृश्यमानाः ताराः
नक्षत्राणि पद्माक्षरनिकारा इव पत्रलिखितवर्णांतलय इव नभसि
आकाशे विराजन्ते शोभन्ते । त्वमपि सदृशङ्गे विराजसेति भावः ।
मानिनीं प्रीतिं नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३७ ॥

विविधेति । विविधास्तु विचित्रास्तु अङ्गभङ्गिषु अङ्गक्षेपाविशेषेषु

वेत्नलतयेव बालां तल्पे नर्तयति रतरीत्या ॥ ३८ ॥
 विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो नद्या इवानुकूलमिदम् ।
 तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो हरति ॥ ३९ ॥
 वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निःक्षिप्तम् ।
 गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च गृणन्ति काणादाः ॥ ४० ॥
 वक्राः कपटस्त्रिधा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसञ्जन्तः ।
 कं वञ्चयन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ ४१ ॥

शुद्धः शिञ्जिता मनोभवः काम एव आचार्यः नूतनशिष्यां बालां
 नवोदां सुग्धां वा तल्पे शय्यायां, तल्पं शय्यादृढारोषित्वमरः । वेत्न-
 लतयेव रतरीत्या सुरतचीलया नर्तयति नृत्यं कारयति ॥ ३८ ॥

विपरीतमिति । अनुकूलं मत्प्रियामिति यावत् इदं ते विपरीत-
 मपि रतं तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतः वेगात् हरति ।
 उपमाह्वारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

वैभवेति । वैभवभाजां विभवशालिनां दूषणमपि भूषणपक्ष एव
 लक्षणद्वारस्थान एव निक्षिप्तं स्थापितं जनैरिति शेषः विभवशालिभिः
 दोषे कृतेऽपि स दोषो न गणयते प्रत्युत गुणतया व्याख्यायते इति
 भावः । तथाहि काणादाः कषाट्स्त्रिधा मलिनाः वैशेषिक-
 दर्शनानुसारिण इत्यर्थः अधर्मं द्वेषश्च आत्मनां गुणं गृणन्ति कीर्त्त-
 यन्ति अधर्मद्वेषयोर्दोषत्वेऽपि आत्मनिष्ठत्वेन काणादैश्चतुर्विंशति-
 संख्यकगुणान्तर्गणनादिति भावः । दोषा दरिद्रमेवाश्रयन्ति न धनि-
 मिति फलितार्थः । कर्णाच्चहरिद्रस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । विशे-
 षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

वक्रा इति । हे सखे ! वक्राः कुटिलाः कपटस्त्रिधाः कृत्रिमा-
 ल्यरागप्रदर्शिनः मूढिनाः प्रापाशयाः कृष्णाश्च कर्णान्तिके कर्णसमीपे
 प्रसञ्जन्तः दुर्मन्त्रपादायिनः कर्णान्तलग्नाश्च खलाः दुर्जनाश्च गणि-

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोद्राद्विनिर्याम्ति ।

विशदौदनद्युत्सिमुषः प्रियसि पयसा समं करकाः ॥४२॥

व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य गृह्णिणि विहितैर्मै ।

तापस्वदूरकदलीद्वयमध्ये शान्तिमयमेति ॥ ४३ ॥

वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै ।

कानां वेष्ट्यानां कटाक्षाश्च कं जनं न वञ्चयन्ति न प्रतारयन्ति अपिह
सर्वमेवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतानां खलानां वा गणिकाकटाक्षाणां
अप्रस्तुतानाञ्च तेषाम् एकधर्मसम्बन्धात् दोषकालह्वारः । अथवा
उभयेषामेव प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धात् तल्लययोगिता-
लह्वारः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति ! हे प्रियसि ! विद्युज्ज्वालाभिस्तडिन्नालाभिर्वह-
यितं वेष्ट्यां यत् जलधरपिठरं मेवरूपमात्रं तस्मात् विशदानि
स्रच्छानि यानि ओदनानि अन्नानि तेषां द्युतिं कान्तिं सृष्ट्यन्ति
हरन्तीति तथोक्ताः करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलास्तु करका इत्यमरः ।
पयसा जलेन पक्षे दुग्धेन समं सह विनिर्मान्ति निपतन्तीत्यर्थः ।
उपमालह्वारः । नायिकां प्रति नायकस्य वर्षाकालीनोद्दीपकत्व-
सूचकं वचनम् ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरिति । हे गृह्णिणि ! मरुपथिकस्य निर्जला
बालुकापूर्णां सततसन्तप्ता भूमिसंरुद्धेः तत्पथिकस्य तदागतस्येत्यर्थः
नितरां सन्तप्तस्येति भावः मे समं विहितैः सदर्थं कर्तैरित्यर्थः व्यज-
नादिभिः उपचारैः सेवनविधानैरित्यर्थः किम् ? न किमपि फल-
मित्यर्थः न शान्तिरिति भावः । अयं तापः तव ऊरु एव कदलीद्वयं
रम्भातरुयुगलं तस्य मध्ये स्थितस्य समेति शेषः शान्तिं निर्वाणम्
एति प्राप्नोति । मवासादागतस्य कान्तस्य कामिनीं मत्पुक्तिरियम् ।
रूपकालह्वारः ॥ ४३ ॥

वैगुण्य इति । वैगुण्येऽपि असस्यकृत्वोऽपि असमीचीनत्वे-

दुर्वहनितम्बमन्थरमपि हरति नितम्बिनीनृत्यम् ॥ ४४ ॥

वीक्ष्य सतीनां गणने रेखामिकां तया स्वनामाङ्गाम् ।

सन्तु युवानो हसितुं स्वयमेवापारि नावरितुम् ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनमर्दनितम्बः ।

स्यगयति गतिं मुनेरपि सन्भावितरविरथस्तम्भः ॥ ४६ ॥

६पीति भावः सङ्घता जनेन विनिमित्तं विशेषेण रचितं कम शोभायै
भवति शोभते एवेत्यर्थः । इति तथाहि नितम्बिन्याः प्रथस्तनितम्बाद्याः
कामिन्याः नृत्यं दुर्वहेण वोढुमशक्येन नितम्बेन सन्थरमपि जङ्घ-
स्यपि असमीचीनमपीति भावः हरति दर्शकानां मन इति शेषः ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

वीक्ष्येति । तया कामिन्या सतीनां पतिव्रतानां गणने संख्याने
स्वनामाङ्गां निजनामचिह्निताम् एकां रेखां वीक्ष्य दृष्ट्वा युवानः
तदुपभोक्तार इति भावः हसितुं सन्तु हसन्तिवत्यर्थः, स्वयमेव आत्म-
नैव आवरितुं गोपयितुं चास्यामिति शेषः न अपारि न शक्तमि-
त्यर्थः । कामपि सतीत्वेन काञ्चित् प्रशंसनीं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इति । विविधेन बहुप्रकारेण आवर्तनेन सङ्घातन-
विशेषेण नर्मदः सुखदः नितम्बो यस्य तथाभूतः पक्षे विविधा आवर्तनां
जलक्षमविशेषा यस्यां तादृशी नर्मदा रेवा बल तथाभूतो नितम्बः
कटकदेशः यस्य तादृशः सन्भावितः रविरथस्य सूर्यरथस्य स्तम्भः,
पराजयः येन तथोक्तः नितम्बरूपैकदेशेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः
अथवा रविरथस्य बलक्षया तच्चक्रस्य स्तम्भः पराजयः येन ततो-
ऽप्यधिकरमणीयत्वादिति भावः पक्षे सन्भावितः कृतः रविरथस्य
स्तम्भः मतिबलोपः येन तथाविधः तव देहः विन्ध्याचल इव मुने-
रपि किं पुनर्महिषस्य कामलासस्योत्वपिशङ्गार्थः । पक्षे अगङ्गा-
स्यापि गतिं अगच्छति रूपञ्चि । तवेमं देहं दृष्ट्वा न मनश्चलितं
शक्तिरस्ति तन्नामनुष्टुप्त्वायेति भावः । कथमितो नापसरसीति

वृत्तिभङ्गन गङ्गानसह निकाममुद्दाम दुर्नयाराम ।

परवाटीशतलम्पट दुष्टदृष अरसि गेहमपि ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारी मुणस्य यावनतिः ।

तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्तप्रणाशाय ॥ ४८ ॥

वादिनीं काञ्चित् प्रति कस्यचित् कामिन उक्तिरियम् । पुरा मेरु-
जिगोषया स्वर्यं मेरुं प्रदक्षिणोक्तवांशं विन्ध्याद्रिराह आ भगवन्
दिवकर ! मेरुसि य मामपि प्रदक्षिणोक्तवांशं । ततः कथमहं
विधाह्नियोगमन्यथा कुर्वन् त्वदाशयं सम्पादयामीति वादिनं स्वर्यं
तर्हि अहं तथा प्रष्टुं स्वानं रूपधूत्यभिधाय स्वयं प्रष्टुं स्वर्यं पथं
रुरोध । ततो देवैरभ्यर्चितोऽगस्त्यसुनिः वाराणसीं त्यक्त्वा शिष्यं
विन्ध्यसुप्तेशोचत् वत्स ! कियन्तं कालं मा प्रवृत्तं वावदहं दक्षि-
णस्या दिशो नागमिष्यामीत्यभिधाय दक्षिणां दिशमगच्छत् पुनर्नाग-
मञ्च विन्ध्याद्रिश्च गुरुवचभात् तथैवावतस्ये इति पौराणिकी वार्ता
॥ ४६ ॥

वृत्तोति । हे वृत्तिभङ्गन ! गृह्यावरणभङ्गकारिन् ! गङ्गानं
तिरस्कारः तत्सह ! निकाममत्ययं उद्दाम ! उच्छृङ्खल ! दुर्नयस्य
दुश्चेष्टितस्य आराम ! उपवनभूत ! विश्रामस्थानभूतेत्यर्थः परेषां वाटी-
शतस्य लम्पट ! नायिकाद्रूपकेति ध्वनिः । दुष्टदृष ! उर्दान्तदृषभ !
गेहं नियासं अरसि अपि भावयसि किम् ? त्वया परगृहेषु एव-
मत्याचारान् करोषि तव गृहे किं दृत्तं तत् तव भावयितुं सुकामिति
भावः । येन परगृहे इत्यं व्यङ्ग्यते तस्य गृहे अन्तेन, तथैव व्य-
ङ्ग्यते इति कस्यचित् कमपि लम्पटं प्रति भङ्गप्रोक्तिरियम् । अत्र-
स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनमिति । जालस्य आनायस्य मत्स्यधारणार्थं रवि-
तस्य तन्तुमयवस्तुविशेषस्य खलस्य च यत् वंशस्य कुलस्य व्यलम्बनस्य
अहं मङ्गाकुलप्रज्ञा इत्येवंरूपेण स्वगौरवव्यपन्नं पक्षे वैशेष्यं व्य-

विन्ध्यमहीधरशिखरे सुदिरश्रेणीकपाणमथमनिलः ।
 उद्यद्विद्युज्ज्योतिः पथिकबधायैव शातयति ॥ ४९ ॥
 व्यालम्बमानवेणीधुतधूलि प्रथममशुभिधौतम् ।
 आयातस्य पदं मम गेहिन्या तदनु सलिलेन ॥ ५० ॥
 वक्षःस्थलसुप्ते मम मुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
 पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥ ५१ ॥

व्यालम्बमानम् आश्रयणं यः गुणस्य दयादाक्षिण्यादेः तन्नोच विस्तारः
 विख्यापनं प्रसारणञ्च या च अवनतिः नञ्चता विनयित्वमित्यर्थः पक्षे
 मत्स्यधरणार्थमवनमनं तत् निजाङ्के स्तोत्रसङ्घे सुप्रसन्न आश्रितलो-
 न्दर्थः प्रस्थापय संहाराय भवतीति शेषः । दीपकं तल्लययोगिता
 बाणहारः ॥ ४८ ॥

विन्ध्योति । उद्यत् उद्यमानं विद्युदेव ज्योतिर्यत्र तथाविधः
 अथम् अनिलः विन्ध्यमहीधरस्य विन्ध्याद्रेः शिखरे सुदिरश्रेणी
 मेघपङ्क्तिरेव कपाणः तं प्रायकानां बधायैव शातयति तीक्ष्णीकरोति ।
 वर्षाकालोऽयमतीवोद्दोषको विरहिण्यामिति नायिकासख्या नायकं
 प्रति तदुयात्प्रानिषेधाय वचनमित्यम् ॥ ४९ ॥

व्यालम्बेति । गेहिन्या मत्कान्तया आयातस्य प्रवासादागतस्य
 मम पदं प्रथमं व्यालम्बमानया प्रोषितपतिक्रायाः केशसंयमननिषेधा-
 दिति भावः वेण्या धुता अपनीता धूलिर्यस्मात् तथाभूतं तथा अशुभिः
 धौतं आधितं तदनु तत्पश्चात् सलिलेन धौतमिति पूर्वेष्वन्वयः ।
 वक्षार्यं प्रति कस्यचिद्वचनमित्यम् ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलेति । हे रतश्रान्तौ सुरतपरिश्रमे वक्षःस्थलसुप्ते !
 मम मुखम् उपधातुम् उपधानीकर्तुं पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं
 पीनयोः पीवरयोः उत्तुङ्गयोरुन्नतयोः स्तनयोर्भरेण दूरीभूतं दूर-
 स्थितं मौलिं धाम्नात्, मौलिः किरिटीधम्मिस्त्वावित्तरः । न व्यालम्बसे

वदनव्यापारान्तर्भावादशुरक्तमानयन्ती त्वम् ।
दूति सतीनाशार्थं तस्य भुजङ्गस्य दंष्ट्रासि ॥ ५२ ॥

शकारादिः ।

श्रीरपि भुजङ्गभोगे मोहनविज्ञेन शीलिता येन ।
सोऽपि हरिः पुरुषो यदि पुरुषा इतरेऽपि किं कुर्मः ॥१॥

न स्पृशति मा स्पृशेति यावत् पोनोद्धतकुचभरपद्मायितत्वादिति
भावः ॥ ५१ ॥

वदनेति । हे दूति ! वदनव्यापारेण वाक्चातुर्येणैतर्थाः
अन्यत्र सुखचालनया अन्तर्भावात् हृदयप्रवेशनात् अन्यत्र शरीरान्तः-
प्रवेशाच्च अशुरक्तम् अतुरागवन्त् प्रेमाधीनमित्यर्थः सतीनां पातिव्र-
तानां सार्थं समूहम् अन्यत्र अतु शरीरान्तःप्रवेशात् पश्चात् रक्तम्
आनयन्ती पिङ्गान्तर्कमिति भावः अन्यत्र निःसारयन्ती त्वं तस्य
भुजङ्गस्य विटस्य सर्पस्य च भुजङ्गो, विटसर्पयोरात्मरुः । दंष्ट्रा अस्त्रि ।
वचनचातुर्येण तथा हृदयं प्राविश्य सतीसमूहं पातिव्रत्यात् प्रख्याप्य
विटेन योजयतीति भावः । कश्चित् काञ्चित् दूतीं प्रत्युक्तिरियम् ।
समङ्गामङ्गलैः । तदुक्तं दर्पणे । स्निष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने ज्ञेय
इष्यते इति ॥ ५२ ॥

श्रीरिति । येन मोहने मनसो सुग्धीकरणे विज्ञेन अतुरेण
भुजङ्गभोगे प्रेषनागदेहे तदुपरीत्यर्थः एतेन अतुरागिणो भीतिष्पून्यत्वं
स्त्वचितम् । श्रीरपि लक्ष्मीरपि या सर्वजनस्पृहणीयेति अपिप्रि-
त्यर्थः । शीलिता सन्भक्ता शायितेति पाठे सुरतार्थं शयनं कारि-
तेत्यर्थः । यां द सोऽपि हरिः पुरुषः, इतरे अन्येऽपि पुरुषाः भव-

शङ्खे या स्वैर्यमयी ह्यथयति बाहू मनोभवस्यापि ।

दर्पशिलामिव भवतीं कतरस्तरुणो विचालयति ॥ २ ॥

शार्दूलनखरभङ्गुर कठोरतरजातरूपरचनोऽपि ।

बालानामपि बाला सा यस्यास्त्वमपि हृदि वससि ॥३॥

नीति शेषः तर्हि किं कुर्मः ? कुर्म इत्यत्र ब्रूम इति पाठो युक्ततरः । तादृशस्य पुरुषस्य हरेरेत्यैः साम्यकरणमनुचितमिति भावः । अद्वा मोहेन व्यस्रतया न विज्ञेन निर्बोधेन अचतुरेणेत्यर्थः येन श्रोत्रेऽपि बह्वीरूपिण्यपि कान्तेति भावः भुजङ्गानां विटानां भोगे सम्भोगार्थमित्यर्थः शोभिता दत्ता शायितेति पाठे स्फुट एवार्थः । यदि इतरेऽपि पुरुषाः सन्त्विति शेषः किन्तु स पुरुषः हरिरपि पशुरेव अपिरत्रैवार्थः । किं कुर्मः एतादृशं जनं पुरुषं न गणयाम इति भावः । नारीणामन्योन्योक्तिरियम् ॥ १ ॥

शङ्खे इति । या स्वैर्यमयो अहार्यनिचयेति भावः मनोभवस्यापि का कथान्येष्टामित्यपिशब्दार्थः । बाहू भुजौ करौ वा ह्यथयति ह्यथोक्तेरिति मनोभवोऽपि यदि बाहुभ्याम् आलिङ्गति वा कराभ्यां स्पृशति तदपि आलिङ्गनं स्पर्शनं वा निराकरोतीति भावः तां दर्पशिलामिव अहङ्कारपाषाणमिव भवतीं कतरः तरुणः विचालयति मानात् भ्रंशयतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः । एतादृशमानवती त्वं यत् कोऽपि केनापि प्रकारेण ते मानं न भङ्गुं शक्नोतीति भावः । मानवतीं साधारणनायिकां प्रति एतादृशमाने तरुणास्त्वत्समीपं नागमिष्यन्ति तस्मादीदृक् मानो न विधेय इति वस्त्रा उपदेशवचनमिदम् । उपना-
लङ्कारः ॥ २ ॥

शार्दूलेति । हे शार्दूलनखरवत् कुटिल ! निष्ठुर ! अन्यत्र हे भङ्गुर वक्र शार्दूलनखर ! हे कठोरतर ! अतिकठिन ! जाता रूपस्य औन्दर्यस्य रचना यस्य तथोक्तः सुन्दरोऽपीत्यर्थः अन्यत्र कठोरतरा अतिकठिना जातिरूपस्य स्पर्शस्य रचना गठनविधेयो यत्र तथाभूतो-

श्रुत एव श्रुतिहारिणि रागोत्कर्षेण कण्ठमधिवसति ।

गीत इव त्वयि मधुरे करोति नार्थग्रहं सुतनुः ॥ ४ ॥

श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम् ।

कुचयोः सम्यक्साम्याद्गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥ ५ ॥

ऽपि स्वर्णावहारविशेषान्तगतोऽपीति यावत् त्वं यस्याः हृदि वसति
या त्वत्पुत्ररक्तोति भावः सा वाचानामपि वाचा अपि अतिवाचिकै-
वेत्त्वर्थः अपि रत्नैर्वायः अतिमुग्धैवेति यावत् । व्याघ्रनखरं सुवर्णा-
द्यावहारयुतं वाचानां हृदि धार्यते इति प्रसिद्धिः । अतिमुग्धा
वा रूपभोजितैव त्वव्याघ्रता परं न जानाति त्वामतिर्काठिनमिति
सख्या नायकभर्त्सनपरं वचनमिदम् । कठोरतरजातरूपरचनाधीति
पाठे कठोरतरं सम्यन्निवर्धः यथा तथा जाता रूपस्य सौन्दर्यस्य
रचना यस्यां तथाभूनापि सम्पूर्णयोवनापीत्वर्थः ऐतस्य विशेषणम् ।
अन्यत् सप्तम् । स भङ्गलेखः ॥ १ ॥

श्रुत इति । सुतनुः शोभनाङ्गो वेति शेषः श्रुत एव श्रवणविष-
यीकृते एव श्रुतिहारिणि श्रोतमुद्यते, रागस्य प्रेम्णः उत्कर्षेण
आतिशयेन अन्यत्र रागो नाम स्वरविशेषः तस्य उत्कर्षेण कण्ठम्
अधिवसति आश्रयति मधुरे मनोहारिणि गीत इव त्वयि अर्थग्रहं
धनकाङ्क्षामिति यावत् अन्यत्र अर्थावबोधं न करोति । सा तव
अर्थाकाङ्क्षिणी न, अपि तु सुषाहुरक्तैव तस्मात् सत्वरं तामनुष्ठहा-
येति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । अस्य चैकांगतोऽनु-
रूपः श्लोकोऽयम् । अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्षु वसति
मधुधाराम् । अनधिगतपरिमलापि हरति दृशं मातृतीमाणेति
हृष्टान्तावहारप्रस्तावे दर्पणः ॥ ४ ॥

श्रीरिति । श्रीफलेन विल्वेन कुचयोः स्तनयोः अत्यसाम्यात्
किञ्चित्वाद्यस्यात् श्रीः श्रीफल इति श्रीयुक्तं नामेत्यर्थः लब्धेति विङ्ग-
विपरिणामेन योज्यम् । तृणराजेन तावेन राज्यं तृणराज इति

श्रीणी भूमावङ्गे प्रियो भयं मनसि पतिभुजे मौलिः ।

गूढश्वासो वदने सुरतमिदं चेत् तृणं त्रिदिवम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निव चुम्बन्निव पश्यन्निव ओल्लिखन्निवात्मः ।

दधदिव हृदयस्यान्तः स्मरामि तस्या मुहुर्जघनम् ॥ ७ ॥

शिरसि चरणप्रहारं प्रदाय निःसार्यतां स ते तदपि ।

नाम इत्यर्थः लक्ष्यम् । षट्ः सम्यक्साध्यात् सम्पूर्णसादृश्यात् चक्र-
वर्तित्वं चक्रे कौबाले इति भावः वर्त्तित्वं वर्त्तनं स्थितिरिति
यावत् सार्धभौमत्वञ्च गतः प्राप्तः । महदनुकरणमपि महत्त्वमंशत
आपादयतीति भावः ॥ ५ ॥

श्रीणीति । भूमौ भुवि शय्याप्रान्तदेशे इति भावः श्रीणी
नितम्बः, अङ्गे अत्सङ्गे प्रियः प्रेमपात्रं जार इति भावः, मनसि
भोतिः भयं पतिभयादिति भावः, पातीति पतिः रक्तक एव न तु प्रण-
थीति भावः तस्य भुजे मौलिः मस्तकम् अन्वकारेपि हस्तबाह्वनया
प्रास्यतीति तन्निवारणार्थमिति भावः, वदने मुखे गूढः संदृत इति
यावत् श्वासः श्वासातिरेके पत्युरवबोधशङ्कयेति भावः । इदम् इत्थं
सुरतं शोभनं मोहहरमित्यर्थः रतं चेत् यदि, तदा त्रिदिवं स्वर्गः
तृणम् अतिवृच्छमिति यावत् स्वर्गसुखादपि तादृशं सुरतं स्मृत्तृणीय-
मिति भावः । परपुरुषेण सह गूढं रतवत्याः सखीं प्रति वचनमि-
दम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निति । तस्याः कान्वायाः जघनं कटिपरोभागम् अह्वयः
सन् पुनः पुनः श्लेषादावपि अपरितप्तः सन् श्लिष्यन्निव आलिङ्गन्निव
चुम्बन्निव पश्यन्निव ओल्लिखन्निव उदुषर्पन्निव हृदयस्य अन्तः मध्ये
तर्धादेव धारयन्निव सङ्गः पुनः पुनः स्मरामि । सखायं प्रति प्रोत्थि-
तस्य नायकस्योक्तिरियम् ॥ ७ ॥

शिरसीति । हे सुसुखि ! सुवदने ! त्वया कान्तिन्याः यस्तनायाः

चक्राङ्घ्रितो भुजङ्गः कालिय इव सुमुखि कालिन्याः ॥ ८ ॥

शोच्यैव सा कशाङ्गी भूतिमयी भवतु गुणमयी वापि ।

स्रै हैकवश्य भवता त्यक्ता दीपेन वर्तिरिव ॥ ९ ॥

शुक इव दाक्षशलाकापञ्चरमनुदिवसवर्धमानो मे ।

कालिय इव तदाख्यः भुजङ्ग इव स भुजङ्गः पिङ्गः शिरसि चर-
णप्रहारं पादताडनं प्रदाय निःसार्यतां दूरीक्रियतां तदपि तथापि
स चक्रेण कैतवेन चक्राकारचरणचिह्नेन च अङ्कितः कलङ्कितः
चिह्नितश्च ते एवकारोऽत्वाध्याहार्यः तवेवेत्यर्थः यदि चासौ कता-
पराधस्तथापि त्वदेकशरण इत्ययमनुकम्पप्रतामिति भावः । मानिनीं
प्रति सख्या उक्तारियम् । पक्षे यदि च कालियः चरणताङ्कितः
बसुनाया अप्सार्य ससृष्टं नीतः तथापि चरणचिह्नितत्वात् तयैवा-
श्रितः गरुडात् तातश्चेति कृष्णं प्रति कस्यचिदुक्तः । उपमा-
बह्वारः ॥ ८ ॥

शोच्यैवेति । हे स्रै हैकवश्य ! प्रणयेकवशंवट ! न तु गुणादि-
भिर्वश्य इति भावः पक्षे तैलमात्रवशङ्कत ! दीपेन वर्तिरिव दशेव
भवता त्यक्ता विरहिता सा कशाङ्गी क्षीणाङ्गी एकत्र विरहदुःखात्
अन्यत्र तैलाभावेन परिपुष्टताप्रगमादिति भावः भूतिमयी ऐश्वर्य-
प्रचुरा धनशालिनीत्यर्थः पक्षे मन्त्रमयी, भूतिभस्मनि सम्पदीत्वमरः ।
वापि अथवा गुणमयी अतिगुणवती पक्षे तन्तुप्रचुरा भवतु, किन्तु
शोच्यैव शोचनीया एव । स्त्रीणामैश्वर्यं गुणयोगे सत्यपि पतिवाङ्मथ-
विरह एव महान् शोकनिलयः, तस्मात् सा त्वया पूर्वं कता स्रै ह-
तया परित्यक्ता इदानीं त्वयि महान् स्रै हसाधास्यतीति त्वत्प्रण-
यो न विहातुं योग्य इति नायिकासख्या नायकं प्रति सान्त्वनवच-
नम् । स्त्रैषानुप्राणितोपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

शुक इति । अरस्य कामस्य विशिषेण शरैष तोष्णं सुखं

कन्नति दयिताहृदयं शोकः स्मरविशिखतीक्ष्णमुखः ॥ १० ॥

श्रुत्वाकस्मिकमरणं शुकसूनोः सकलकौतुकैकनिधेः ।

ज्ञातो गृह्णीषीविनयव्यय आगत्यैव पथिकेन ॥ ११ ॥

शीलितभुजङ्गभोगा क्रोडेनाभ्युद्धृतापि क्षण्येन ।

अचलैव कीर्त्यते भूः किमशक्यं नाम वसुमत्याः ॥ १२ ॥

प्रारम्भः यस्य तथोक्तः पक्षे स्मरविशिखवत् तीक्ष्णं सुखं वदनं कस्य
तथोक्तः अतुद्विसं प्रतिदिनं वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन् उभयत्र समानं,
शोकः सन्नाव्यमानमदुविरहजं दुःखमिति यावत् दारुणताकापिभ्ररं
काष्ठमयशलाकापुञ्जनिर्मितमावासमित्यर्थः शुक इव तदास्त्वः पश्चि-
विशेष इव मे मम दयितायाः कान्तायाः हृदयं कन्नति क्षिणन्ति
व्यथयतीति भावः । उपमालङ्कारः । कथं त्वया देशात्तरं न गत-
मिति वार्दिनं सखायं प्रति कस्यचित् गमनप्रतिबन्धकवचनम्
॥ १० ॥

श्रुत्वेति । पथिकेन विदेशादागतेन गृह्णीष्येत्यर्थः आगत्यैव
आगमनानन्तरमेव एवकारेणापरसुखात् श्रवणव्यवच्छेदः । सकल-
कौतुकस्य समपानन्दस्य एकनिधेरेकमात्राश्रयस्य शुकसूनोः शुकपत्नि-
यावकस्य शुकसमस्य निजशिरोवर्षा आकस्मिकम् अहेतुकं रोगादिकं
विनैवेति भावः मरणं श्रुत्वा गृह्णीष्या विनयस्य शिष्टाचारस्य व्ययः
श्रवः असदाचरणमिति यावत् ज्ञातः विदितः । परपुरुषेण सह
रमणं बालकः शुको वा कदाचित् स्वामिने ज्ञापयिष्यतीति तदा-
शङ्कया तन्मारण्यमिति किमकार्यं मसतीनामिति भावः । कस्यचित्
कसपि प्रति असतीचारित्र्यकथनमिदम् ॥ ११ ॥

शीलितेति । शीलितः आश्रितः भुजङ्गस्य वासुकेर्भोगः यदा
तथोक्ता वासुकिशिरोवर्तिनीत्यर्थः पक्षे शीलितः कृताः भुजङ्गैः
विङ्गैः कारैरित्यर्थः भोगाः बला तथोक्ता क्रोडेन वराहकृपिषा

श्यामा विलोचनहरी बालेयं मनसि हन्त सञ्जन्ती ।
 लुम्पति पूर्वकलत्रं धूमलता भित्तिचित्रमिव ॥ १३ ॥
 शतशो गतिराहन्तिः शतशः कण्ठावलम्बनं शतशः ।
 शतशो यामीति वचः स्मरामि तस्याः प्रवासदिने ॥ १४ ॥

कष्णेन पक्षे कष्णेन केनापि मलिनपुरुषेण क्रोडेन उत्सङ्गेन अभ्यु-
 कृतापि पातालात् ऊर्ध्वं नीतापि पक्षे गृहीतापि भूः पृथिवी अच-
 न्नेव स्थिरैव पक्षे अवाञ्छत्यवती एव कीर्त्यते उद्गुह्यते । वसुमत्याः
 पृथिव्याः पक्षे धनशालिन्याः कामिन्याः अशक्यम् असाध्यं किम् ?
 न किमपि सर्वमेव शक्यमित्यर्थः स्त्री बहुधनशालितया अकार्यकारिणी
 अपि लोकैः न दूष्यते इति भावः । तस्मात् त्वया धनशालिन्या
 परपुरुषः स्वच्छन्दं गम्यतामिति दूत्या नायिकां प्रति अप्रस्तुतप्रशंसया
 उक्तिः ॥ ३ ॥

श्यामेति । हन्तेति खेदस्त्रचकमध्यवम् । श्यामा यौवनवती
 श्यामा यौवनमध्यस्थेति वचनात् अथवा शीतकाले भवेदुष्णा उष्ण-
 काले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति कथ्यते इत्यु-
 क्तलक्षणा विलोचनहरी नेत्रानन्ददायिनी अतएव मनसि सञ्जन्ती
 हृदयकमेत्यर्थः इयं बाला नवोदा कामिनी धूमलता भित्तिचित्रमिव
 क्लृप्त्यभासेऽस्त्वमिव पूर्वकलत्रं पूर्वां गृहीती लुम्पति मलिनयतीति
 भावः । धूमलतापक्षे श्यामा कण्ठवर्णा विलोचनहरी अशुपातनेन
 नयनलेशजननीत्यर्थः । तरुणा कान्तया प्रौढा परिभूयते इति
 भावः ॥ १३ ॥

शतश इति । प्रवासदिने यच्छिन्ने दिने अहं प्रोषितस्तस्मिन्नुच्चमि
 तस्याः कान्तायाः सकाशे इति शेषः शतशः शतं शतं गतिः पुनः
 पुनर्गमनं शतशः आहन्तिः पराशु खननं शतशः कण्ठावलम्बनं ममेति
 शेषः शतशः यामि गच्छामीति वचनं ममेति शेषः स्मरामि । ब्रह्मायं
 प्रति प्रोषितस्तस्मिन्नुच्चमि नोवाचां वर्णनमिहम् ॥ १४ ॥

श्रुतपरपुष्टरवाभिः पृष्टो गोपीभिरभिमत्तं कृष्णः ।

शंसति वंशस्तनितैः स्तनविनिहितलोचनोऽनुमतम् ॥ १५ ॥

शङ्करशिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुद्दहेन्दुकले ।

फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरणरेणुमृजा ॥ १६ ॥

शास्त्रिशिखरे समोरणदोलायितनीडनिर्हतं वसति ।

कर्मेकशरणमगणितभयमशिशिलकेलि खगमिद्युनम् ॥ १७ ॥

श्रुतेति । श्रुतः आकर्णितः परपुष्टानां कोकिलानां रवो याभिः तपोक्ताभिः गोपीभिः गोपाङ्गनाभिः अभिमत्तं वाञ्छितं पृष्टः क्षिप्रदानो कोकिलरवेणोद्दीपितनदने काले विधेयमित्यनुयुक्त इत्यर्थः कृष्णः स्तनेषु गोपीनामिति शेषः विनिहिते व्यपिते लोचने नयने येन तथाभूतः सन् वंशस्तनितैः वेणुरवैः अनुमतम् आबिङ्गनादिकं देहोति अभिमत्तं शंसति कथयति ॥ १५ ॥

शङ्करेति । हे इन्दुकले ! चन्द्ररेखे ! अहं शङ्करस्य शिरसि निवेशित-मदा निश्चितचरणा इति हेतोः गर्वं मा उद्वह न कुरु । तव चरणस्य रेणुमृजा रजोमार्जनम् एतस्य इदानीं शरशिरसि पटनि-धानम् कर्तुं भविष्यति । पूर्वनायिकां भर्तृशिरसि निश्चितपटा-नालोकां कर्तुं प्रति नवोदासख्या मा गर्वं बहु त्वमतिचिरादेव मत्-सख्या बहुशुद्धिमाजने नियुक्ता भविष्यतीति वचनमिदम् । अपस्त-प्रशंसानुहारः ॥ १६ ॥

शास्त्रीति । खगमिद्युनं पन्त्रियुगलं शास्त्रिनः पृच्छत्य शिखरे शास्त्रिपदेन वनच्छायावचनं तेन च बहूनां जनानां विश्रामस्थानत्वं सूचितम् । शास्त्रापदेन पतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । समोरणेन वायुना लोलायितं कल्पितं यत् नोडं शुद्धायः तत्र निर्हतं सुस्थितं समोरण-कौशलं निवारणानर्हं विपत्सम्भावना सूचिता । कर्मेकशरणं कर्मेनात्मा-

शुक सुरतसमरनारद हृदयरहस्यैकसार सर्वज्ञ ।
 गुरुजनसमक्षमूक प्रसीद जम्बूफलं दलय ॥ १८ ॥
 शिरसा वहसि कपर्दं रुद्र रुदित्वापि रजतमर्जयसि ।
 अस्याप्युदरस्यार्धं भवतस्तव वेत्ति कस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

वसन्तं यथास्मानिः कर्म कृतं तथैव फलं भोक्तव्यमिति हृदिनिश्चय-
 भवत्सम्भानम् अत एव अगणितभयं निर्भीकं तथा अर्थियस्यः
 प्यसूनः कोट्यर्थस्य तथाभूतं सत् वसति तिष्ठति । दूता कामियुगलं
 कंधमावाभ्यां निर्विघ्नेन सुखं वस्तव्यमिति चिन्तयानं प्रति साहस-
 दानश्लेषकं वचनम् ॥ १७ ॥

शुकैति । हे शुक ! सुरतसमरनारद ! सुरतसंप्रामवर्षक ! हृद-
 यरहस्यस्य हृदयगोपनीयस्य वस्तुनः एकसार ! सुखसार ! सर्वज्ञ !
 गुरुजनानां समक्षे मूक ! निःशब्द ! प्रसीद प्रसन्नो भव जम्बूफलं दक्षय
 खण्डय भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । शुकवक्षीये कृतोपनायकसङ्गाथाः कक्षाश्चित्
 शुकः सर्वं जानाति, यदि गुरुजनसमक्षं मञ्चुरितं निवेदयेत् तदा
 महदनिष्टमापतेदिति तथाभूतं शुकं प्रति प्रसादनवचनमिदम् ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे रुद्र ! शिरसा कपर्दं जटाजूटं वराटकञ्च
 वहसि, रुदित्वापि रोदनं कृत्वापि रजतम् अर्जयसि सोऽरोदीद्
 यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य च रोदनात् रजतोत्पत्तिः
 यद्यपि अग्नौ वामं वसु च बन्धत इत्यग्निरोदनात् रजतोत्पत्ति-
 कथाप्यष्टमूर्त्तितवाम्निरूपो रुद्र इति वक्तव्यः । अस्यापि उदरस्य
 अर्धं भजतस्तव हृरगौरीरूपतया हरिहररूपतया वेत्ति भावः तत्त्वं
 को जनः वेत्ति जानाति । एतादृशाद्योगेऽपि अर्धं शरीरपोषि-
 त्वमात्रं तवेति अहो चार्पण्यमिति त्वञ्चुरितं त्वयैव बोद्धव्यं नाश्वै-
 रिति भावः । इत्यम्बोरेकशरीरत्वात् एकतरापावे अपरस्य अर्धा-
 जने प्रवासातिथयोऽपि नोचित इति च भावः ॥ १९ ॥

श्रोतव्यैव सुधेव श्वेतांशुकलेव दूरदृश्यैव ।

दुष्टभुजङ्गपरीते त्वं केतकि न खलु नः स्पृश्या ॥ २० ॥

अवणोपनीतगुणया समर्पयन्त्या प्रणम्य कुसुमानि ।

मदनधनुर्लतयेव त्वया वशं दूति नीतोऽस्मि ॥ २१ ॥

शाखोटकशाखोटजवैखानसकरटरपूज्य रट सुचिरम् ।

नादरपदमिह गणकाः प्रमाणपुरुषो भवानेकः ॥ २२ ॥

श्रोतव्यैवेति । हे दुष्टभुजङ्गपरीते ! दुष्टसर्पाकीर्णं दुर्जनविट-
पत्ने च केतकि ! त्वं सुधेव अमृतमिव श्रोतव्यैव न तु भोक्तव्येति
एवकारार्थः । श्वेतांशुकलेव चन्द्रकलेव दूरतः दृश्यैव न तु समीपे
इत्येवकारार्थः । अतः नः अस्माकं न खलु नैव स्पृश्या स्पर्शयोग्या ।
सामान्यवनितां दुर्जनपरीतां प्रति कस्यचिद्वृत्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः ॥ २० ॥

अवण्येति । हे दूति ! अवणम् उपनीतः प्रापितः गुणः
सौन्दर्यादिः नायिकाया इति भावः यथा तथोक्तया, पक्षे गुणः
सौर्वी वसाल्लषोक्तया व्याकर्षकप्रयत्नार्थः प्रणम्य नमस्कृत्य कुसुमानि
गुण्याणि नायिकाप्रेरितानि समर्पयन्त्या, पक्षे प्रणम्य नमोभूय कुसु-
मानि समर्पयन्त्या वर्धन्त्या मदनशराणां पुष्पमयत्वार्दिति भावः अतएव
मदनस्य धनुर्लतयेव कार्मुकयष्ट्यैव त्वया वशं नीतोऽस्मि । मयाऽवश्य-
मेव त्वद्वचने स्यात्प्रव्यभिर्भाति भावः । दूतीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

शाखोटकेति । शाखोटकस्य दृष्टविशेषस्य शाखा एव उटजं पथं-
शाखा तस्य वैखानसाः तापसा ये करटाः काकाः तेषु पूज्य श्रेष्ठ !
त्वं सुचिरम् अविरतं रट शब्दायस्व, इह अस्मिन् प्रदेशे गणकाः
देवज्ञाः न आदरपदं न आद्रियन्ते इत्यर्थः एको भवान् प्रमाणपुरुषः
शुभाशुभनिर्णायकत्वे प्रामाणिक इत्यर्थः । त्वादृशमूर्खाधिष्ठिते देशे
विद्वांसः न पूज्यन्ते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २२ ॥

शशिरेखीपमकान्ते स्तवान्यपाण्डिब्रह्मं प्रयातायाः ।

मदनासिपुत्रिकावा इवाङ्गशोभां कदर्थयति ॥ २३ ॥

शैथिल्येन भृता अपि भर्तुः कार्यं त्यजन्ति न सुवृत्ताः ।

बलिनाकृष्टे बाहौ बलयाः कूजन्ति धावन्ति ॥ २४ ॥

शशोति । शशिनबन्धस्य रेखोपमा कलात्तदृशो कान्तिर्यस्या-
 क्तधोक्तायाः अथवा चन्द्राङ्गश्रीसदृशकान्तेः अङ्गश्रीः कथ्यते रेखेति
 कोषः । तत्र बन्धस्य मन्त्रिर्गौरितव्यतिरिक्तस्य पाण्डिब्रह्मं प्रयातायाः
 शान्तेन परिणीताया इत्यर्थः मदनस्य अस्तिपुत्रिकयेव क्षुरिकयेव अङ्ग-
 शोभां शरीरसौन्दर्यं कदर्थयति निन्दति जन इति शेषः अयोग्य-
 वभागमादिति भावः । मदनस्य अस्तिपुत्रिका मदनेनैव प्राज्ञा
 नान्येन गृह्येता यथा शोभां प्राप्नोति तथा मन्त्रिर्दिष्टेन यूना परि-
 गृह्येता यथा शोभां प्राप्नोति तथा अन्येन परिगृह्येता नेति फलि-
 तार्थः । तस्मात् मन्त्रिर्दिष्टेनैव तद्व्येन तत्र सङ्गतिर्युक्ता नान्येनेति
 भावः । द्रुत्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २३ ॥

शैथिल्येनेति । शैथिल्येन श्रयोभावेन भृताः धृता अपि
 पाण्डिता अश्रीत्यर्थः सुवृत्ताः सञ्चरिताः जनाः भर्तुः स्वामिनः कार्यं
 न त्यजन्ति अपिह कुर्वन्त्येवेत्यर्थः । तथाहि बलिना बलवता बाहौ
 कृष्टे बलात् सति बलयाः कूजन्ति श्रयोभावेन गृह्येता इति
 भावः कूजन्ति शब्दाद्यन्ते धावन्ति बलान्ति च यावच्छक्यं भर्तृकृतं न
 त्यजन्तीति भावः । अचेतनानां बलवानां सुवृत्तत्वादेवशापरथं का
 कथा सचेतनानामिति भावः ॥ २४ ॥

षकारादिः ।

षट्चरणकीटजुष्टं परागघुषपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।
त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वदति ॥ १ ॥

सक्तादिः ।

सा दिवसयोग्यकृत्यव्यपदेशा केवलं गृह्णी ।
द्वितियेर्दिवसस्य परा तिथिरिव सेव्या निधि त्वमसि ॥१॥
स्तननूतननखलेखालम्बी तव वर्मविन्दुसन्दोहः ।
आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥ २ ॥

षट्चरणेति । स्मरः कामः आयुधम् अस्त्रं पौष्पमिति भावः
षट्चरणाः भ्रमरा एव कीटाः तैर्जुष्टं निष्कापितं तथा परागाः
रजांसि एव घुषाः काष्ठकीटविशेषाः तैः पूर्णं व्याप्तम् अतएव त्यक्त्वा
अधुना मुष्टिमेयमध्यां कशोदरो त्वां शक्तिम् अस्त्रविशेषरूपं वदति ।
रूपकालङ्कारः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

सेति । सा गृह्णी केवलं दिवसयोग्येषु कृत्येषु गृहपरि-
ष्कारणादिव्यापारेषु इत्यर्थः व्यपदेशः नाभ गृहस्त्रामिनीति व्याख्या
उच्यतेत्योक्त्वा । त्वं नवोदं प्रत्युक्तिरिति भावः द्वितियेः तिथिद्वयवत्तो
दिवसस्य परा तिथिरिव निधि रजन्तां सेव्या गृह्णीत्येति शेषः तस्या-
न्वमेवाशु प्रियेति कस्याश्चित् सख्या नवोदं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

स्तनेति । तव स्तनयोः नूतनासु एतेन सरक्तत्वं सूच्यते ।
नखलेखासु नखक्षतचिह्नेषु आबन्धते आपततीति तथाभूतः वर्मविन्दु-
निकरः स्वेदविन्दुसमूहः पट्टसूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः सक्ताम-

सौभाग्यगर्वमेका करोतु यूथस्य भूषणं करिणी ।
 अत्यायामवतीर्या मदान्वयोर्मध्यमधिवसति ॥ ३ ॥
 स्वचरणपीडानुमितलक्ष्मीलिरुजाविनीतमात्सर्या ।
 अपराद्धा सुभग त्वां स्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ ४ ॥
 स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुक्षालः परं चक्री ॥ ५ ॥

ध्वनिचयः आभाति शोभते । उत्प्रेक्षावह्वारः । सख्या नायिकां
 प्रति परिहासवचनमिदम् ॥ २ ॥

सौभाग्येति । यूथस्य गजमङ्गलं भूषणम् अलङ्कारभूता एका
 करिणी इक्षिणी सौभाग्यगर्वं प्रियवाङ्मध्यमङ्गलं करोतु, या
 अत्यायामवतोः अतिमहतोः मदान्वयोः करिण्योः मध्यम् अधिवसति
 अधितिष्ठति । सर्वमनोरथसम्पादनकारित्वं सामान्यवनितानां भूषण-
 मिति भावः ॥ ३ ॥

स्वचरणेति । हे सुभग ! स्वचरणेन या पीडा प्रहारः तथा
 निजपादप्रहारेणेत्यर्थः अनुमिता अवबुद्धा तव या मौलिरुजा शिरः-
 पीडा तथा विनीतम् अपनीतं मातृसख्यं विद्वेषः त्वयीति भावः यस्याः
 तथाभूता अतएव अपराद्धा कृतापराधा अहं स्वयं त्वाम् अनुनेतुम्
 आयाता । नायकं प्रति मानिन्याः स्वयन्मागतायाः स्वभावपरि-
 हारकं वचनमिदम् ॥ ४ ॥

स्नेहेति । स्नेहमयान् तैलप्रचुरान् वाञ्छवानिति ध्वनिः
 पीडयतः चूर्णयतः क्लेशयतश्च तैलकारस्य तदास्वजातिविशेषस्य चक्रे-
 णापि तदास्वयन्त्रविशेषेणापि बलेनापीति ध्वनिः किम् ? न किञ्चपि
 प्रयोजनमित्यर्थः । यः पार्थिवानपि पृथिवीविकारान् घटादीनपि
 न्यपानपीति ध्वनिः चालयति अंशयतीति ध्वनिः । स कुक्षालः
 कुक्षालकारः परं केवलं चक्री चक्रेवान् बलवाञ्छं अतुरस्रजनापी-

सखे न वेद भवती बहुभङ्गा बहुरसा बहुविवर्ता ।
 बतिरसतीनेत्राणां प्रेम्णां स्नीतस्वतीनां च ॥ ६ ॥
 सखि मध्याङ्गे द्विगुणद्युमन्बिकरश्चे णिपीडिता छाया ।
 मञ्जितुमिवालवाले परितस्तस्मूलमाश्रयति ॥ ७ ॥
 सखि शृणु मम प्रियोऽयं गेहं येनैव बलं नायातः ।
 तत्रगरग्रामनदीः पृच्छति समभागतानन्यान् ॥ ८ ॥

पीडनशक्तु विद्याभरणकारित्वमेव बहवतः सहाचित्तसिति स्नेषाद्युपाणि-
 तया अग्रस्तुतमसंज्ञया व्यज्यते ॥ ५ ॥

सरले इति । हे सरले ! सुखे ! अरतीनेत्राणां दुस्कारिणी-
 नयनानां प्रेम्णां स्नीतस्वतीनां नदीनाञ्च गतिः व्यापारः बहवः
 भङ्गाः कौटिल्यविच्छेदतरङ्गरूपा इति भावः यस्यां तद्भूता बहवः
 रसा रागहृषप्रज्जहृपा यस्यां तादृशी तथा वङ्गः विवर्ताः सञ्ज्ञान-
 परिणामावर्त्तरूपा यस्यां तथाविधा । भवती न वेद न जानाति
 तदिति शेषः । तथात् त्वया प्रेम्णो गतिं विविष्य तथा प्रवर्त्तितव्यं
 यथा न दुःखमाप्सितीत्या इति नाविकां प्रति सख्या उपदेशवचनम् ।
 दीपकाबङ्गारः ॥ ६ ॥

सखाति । हे सखि ! परितः सन्नात् मध्याङ्गे द्विगुणा या
 द्युमन्थेः सूर्यस्य अराणां किरणानां श्रेण्यः तथा पीडिता व्यथिता
 सन्नापितेति बाधत् छाया आश्रयाद्ये मञ्जितुमिष तापशान्त्यर्थमिति
 भावः तस्मूलम् आश्रयति । एषञ्च स्त्रीणां जीवनमेव मध्याङ्गः,
 तत्र सूर्यरूपमदनसन्नामे कान्तसंशयणमेव उपायः, तत्त्वया यथा मे
 कान्तवर्त्तयेष तापशान्तिः स्यात् तथा कुर्वति नाविकाया विरक्तिख्याः
 सखीं प्रति भङ्गप्रोक्तिः । उपदेशाबङ्गारः ॥ ७ ॥

सखीति । हे सखि ! शृणु अवधानं कुर्वति भावः समायं दिवः
 येनैव बलं ना माटेण गेहं भूतिपतिरिति भावः आयातः आगतः, समं

सायं रविरनलमसौ मदनशरं स च वियोगिनीचेतः ।
 इदमपि तमःसमूहं सोऽपि नभो निर्भरं विश्रति ॥ ९ ॥
 अरसमरसमयंपूरितकम्बुनिभो द्विगुणपीनगजनालः ।
 शीर्षप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्लृपति ॥ १० ॥

बहू आगतान् अन्यान् जनान् तस्मिन् वर्षानि या नगरपालनद्यः
 ताः पृच्छति अतयुक्ते । एवञ्च मद्वरागपरतन्त्रतया आगमनकाले
 तत्तन्नगरादिषु अनवधानात् आगत्य महसङ्गत्या सुस्थितस्य स्वसमभि-
 व्याहारिणः प्रति मत्तन्नगरादिपृच्छेति स्वस्य पतिबालुभ्यस्त्वचनपरं
 सखीं प्रति वचनमिदम् ! अतएव सखीति सम्बोधनपदेनैव शृण्वति
 पदस्य गताश्लेषेऽपि तदुपादानं स्वस्य गौरवज्ञापनपरमेवेति सुधीभि-
 र्नेयम् । पितृष्टब्धवाचिन्या नायिकाया उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

वायनिर्भत । सायं सन्ध्याकाले रविः सूर्यः अनलम् अग्निम्,
 असौ अग्निः मदनशरं, स च मदनशरः वियोगिनीनां विरहिणीनां
 चेतः इदम्, इदमपि वियोगिनीचेतोऽपि तमःसमूहं सोऽपि तमस्यमज्ञान-
 पुञ्जम् अन्वकारचयञ्च, सोऽपि तमःसमूहः नभः आकाशं निर्भरम्
 अत्यर्धं विश्रति आश्रयति । रजन्यां विरहिणीनां चेतः सर्वं मूर्ख्यसर्वं
 पश्यतीति भावः । विरहिण्याः सखीं मत्सुक्तिरियम् ॥ ९ ॥

अरेति । कलरवः कपोतः सधुरध्वनिश्चेति ध्वनिः, पारावतः
 कलरव इत्वमरः । अरस्य समरसमये संपासकाले पूरितः आध्मातः
 यः कम्बुः शङ्खः तन्निभः तत्सदृशः, शङ्खः स्वात् कम्बुरस्त्रिवाविश्व-
 मरः । द्विगुणपीनम् अतिस्कीतं गजनालं कण्ठनदी यस्य तथोक्तः सन्
 जिगीषुरिव विजयाधीनं शीर्षञ्च पुराणतया शीष्पावयवश्चेति वाक्त्
 प्रासादस्य देवनिवेतनस्य, प्रासादो देवभुजामित्यमरः । उपरि
 क्लृपति क्लृपति । अल अरेति विशेषणयुक्तकलरवपदेनोद्दीपकता
 शीर्षपदेन पतनभयादन्यामारोहणीयता प्रासादपदोपरिपदेन अन्यान्-
 वचोक्तनीयत्वेन निर्भवसुरतसम्पादनयोर्म्यता वायुवह्वारेण अनापनो-

स्फुरदधरमविरतान्धु ध्वनिरोधोत्सम्यकुचमिदं रुदितम् ।

जानूपनिहितहस्तान्यस्तमुखं दक्षिणप्रकृतेः ॥ ११ ॥

स्वयमुपनीतैरशनेः पुष्पान्ती नीडनिर्वृतं दयितम् ।

सहजप्रैमरसज्ञा सुभगागर्वं वकी वचतु ॥ १२ ॥

स्वरसेन वध्रतां करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् ।

पिशुनानां पनसानां कोषाभोगोऽप्यविश्वास्यः ॥ १३ ॥

इकता च ध्वन्यते । तदेतत् सङ्केतस्वानमिति कश्चिद् काकुत्स्थ
कमपि कामिनीं प्रति वचनमिदम् । स्वरसरसमवेत्तत्त जदनवीर-
समरेति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

स्फुरदिति । दक्षिणा सरसा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः तथा-
भूतायाः कामिन्याः स्फुरन् सन्दमानः अधरो यत् तथोक्तम् अवि-
रतानि अश्रूणि वाष्पाणि यत् तथाभूतं ध्वनिरोधेन प्रियवदतयेत्यर्थः
उत्कटः कम्पो ययोः तादृशौ कुचौ यत् तादृशं तथा जातुनि उप-
हिते निहिते हस्ते न्यस्तम् अर्पितं मुखं यत् तथाविधम् इदम् इत्यं
रुदितं भवतीति शेषः । नायिकां प्रति क्वत्वा उपदेशवचनमिदम् ॥ ११ ॥

स्वयमिति । सहजं स्वाभाविकम् अकल्पितमित्यर्थः यत् प्रेम
प्रणयः तस्य रसज्ञा आस्वादाभिज्ञा वकी स्वयमात्मना उपनीतैः समा-
हृतैः अशनेः भक्ष्यदृष्यैः नीडे कुचाये निर्वृतं सुखितं दयितं प्रियं
वकं पुष्पान्ती अतएव सुभगागर्वं प्रतिवक्त्रभाङ्गमित्यभिमानं वचतु ।
प्रतिपरिचर्याकारिण्येव प्रतिवक्त्रभा भवतीति भावः । क्वत्वा नायिकां
प्रति उपदेशवचनम् ॥ १२ ॥

स्वरसेनेति । स्वरसेन स्नेह्या अविचारेणेति भावः करं
स्वपादां राजसमिति यावत् वध्रतां व्यवस्थापयताम् अन्वत् स्वरसेन
स्वनिर्घासेन करं हस्तं वध्रतां योजयतामित्यर्थः आदाने पश्ये कर-
सेति भावः अन्यत् अभ्यन्तरस्य फलानां पश्ये, कण्टकोत्करैः इष्ट-
विह्वरसमूहैः अन्यत् अवहितस्वरस्वपादववविशेषैः तुदतां पीडयतां

सौभाग्यं दक्षिण्यार्द्धं तु पदिष्टं हरिण तक्षीनाम् ।
 वामार्धमेव देव्याः स्वपुःपित्ये निवेशयता ॥ १४ ॥
 सुभग स्वभवनभिक्षी भवता संमर्थ्य पीडिता सुतनुः ।
 सा पीडयैव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥ १५ ॥
 सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायता ।

पिपुनानां दुर्जनानां रात्रामिति शेषः पनसानां कष्टकिफविविधेषा-
 ष्याश्च कोषाभोगः धनाधिकारोऽपि स्वभ्यन्तरपूर्वतापि च स्वविश्रास्यः
 शङ्कनीय इत्यर्थः । एभिः कोषाधिकारो मय्यर्पित इति धिया दुर्जना
 इरभिप्रायपूर्वत्वात् कदापि न सेव्या इति भावः । दोषकाङ्क्षारः ॥ १३ ॥

सौभाग्यमिति । स्वस्य वपुषः शरीरस्य शिल्पे रचनाविशेषे
 देव्याः गौर्यां वामार्द्धमेव न तु दक्षिणार्द्धमित्येवकारार्थः । दक्षि-
 णार्द्धस्य स्वशरीरत्वादिति भावः । निवेशयता स्थापयता हरति
 दुःखमिति हरत्तेन सर्वदुःखहारकेण शङ्करेण दक्षिण्यार्द्धं सारख्यात्
 तक्षीनां युवतीनां न तु स्वविराषां तासां तदवस्थायां सारख्यमेव
 युक्तमिति भावः सौभाग्यं प्रतिबल्लभ्यं न इति उपदिष्टम् । यदि
 पत्न्युर्वाङ्मयमिच्छसि तदा सरलता विहाय वासप्रकृतितया मानादिकं
 चाङ्गमिति सख्या नायिकां प्रत्युपदेशः ॥ १४ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! स्वस्य भवनाभिक्षी ऋहृङ्गो भवता
 सम्पद्यं सन्त्यक् मर्दनं कृत्वा पीडिता सा सुतनुः वैद्येषु विकित्यकेषु
 विद्वेषं दधती सतो पीडयैव पुनः पीडा प्राप्येत्याशयैवेति भावः जीवति
 प्राणिति । कदाचित् स्वष्टहभिक्षी यं केनापि व्यपदेशेन स्वयमागतां
 गृहकृष्टाश्रितां वलात्काल सातिशयाहुरागामकरोः, सेदानीं तामेव
 पीडां त्वत्त आकाङ्क्षति तत्तानुगृह्याणेति भावः । दृष्ट्वा नासकं
 प्रत्युक्तिः ॥ १५ ॥

सेति । गुणमयी सौन्दर्यादिगुणप्रचुरा स्वत्वगुम्फिता च स्वभा-
 वेन प्रकृता स्वच्छा सरला स्वभूतेत्यर्थः स्वभावशुभा च करग्रहेश

अमिता बहुमन्त्रविदा भवता काश्लीरमालेव ॥ १६ ॥

सत्रीडम्भितसुभमे सृष्टासृष्टेव किञ्चिदपयान्ती ।

अपसरसि सुन्दरि यथा यथा तथा सृशसि मम हृदयम् ॥ १७ ॥

सञ्चि सुखयत्यवकाशप्राप्तः प्रेयान्यथा तथा न गृही ।

वातादवारितादपि भवति गवाक्षानिलः शीतः ॥ १८ ॥

पाणिपङ्खेन आयत्ता अधोनीकतेत्यर्थः पातिब्रह्मशास्त्रिणीति भावः
करे हस्ते यो पङ्कः पङ्कणं तेन आवक्तं चान्वितंत्यर्थः सा सुतसुः
शोभनाङ्गी काश्लीरमालेव स्फटिकस्रगिव बहुमन्त्रविदा विविध-
मन्त्रयाजुशलेन विविधेन वाक्चातुर्येण मनोरञ्जनकृशलेन मानाजय-
विज्ञेन च अमिता अमण्यं प्रापिता पूर्यिता च । तथा तथाहरता
सा, यथा त्वत्सङ्गाभिर्वाधिष्य त्वया सततं स्थानेषु स्थानेषु सञ्चारिता,
इदानीन्तु त्वया शौटासीन्यमवबन्धितमिति सत्सखी भूमासार्ता तद्
सामनुगृह्णाथेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । केचिन्तु अमिता
भ्रान्तिं नीतेति व्याख्याय काचित् सरला सामान्यवनिता कस्यापि
धूर्त्तस्य कलाकृशबस्य प्रेमावक्रान्तान् तस्मात् धनं कामयते इति तद्-
सख्या तं धूर्त्ते प्रति वचनमिदमिति भावं वर्णयन्ति । उपमासञ्चारः
॥ १६ ॥

सत्रीडेति । सत्रीडं सबल्यं यत् अितं मन्दहासः तेन सुभगा
बहुभा तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरि ! किञ्चित् देपत् सृष्टा च असृष्टा च
आकस्मिकसङ्गता लोकभीतिवशात् क्वचित् क्वचिदवयवे हस्तादौ सृष्टा
अन्त्यत् असृष्टा सेव अपयान्ती अपहरणार्थिनी यथा यथा अवयासि
तथा तथा मम हृदयं सृशसि । तथा च त्वया अपसरणे कतेऽपि
मम हृदयं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तद् कथमपसरणप्रयासः,
आगच्छ सामनुगृह्णाथेति भावः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरिवम्
॥ १७ ॥

बलीति । हे सञ्चि ! अवकाशे समये सङ्केतावसरे इति भावः

सततमरुषितमुखे सखि निगिरन्ती गरुणमिव गिरां शुष्कम्
अवगणितौषधिमन्त्रा भुजङ्गि रक्तं विरञ्जयसि ॥ १८ ॥

खलकमलमुग्धवपुषा सातङ्काङ्गस्थितैकचरणेन ।

आम्नासयति विसिन्धाः कूले विसकण्ठिका शफरम् ॥२०॥

प्राप्तः खलः प्रेयान् जार इति भावः, यथा सुखयति आनन्दयति
तथा गृह्णी गृह्णामी पतिरिच्छतेः न सुखयतीत्यन्वयः । तथाहि
गवाक्षानिष्ठः गवाक्षमार्गेषु आगतः अनिष्टः जारोऽपि गवाक्षाद्यप-
मार्गेषु यायातीति प्रसिद्धिः । अवारितात् अनिष्टिद्वादिपि वातात्
वाह्यादिति भावः, शीतः शीतलो भवति । प्रत्वावेवानुरञ्जयति
वादिनीं सखीं प्रति पररताया माय्यां उक्तिरिवम् । यद्वा नायिकां
प्रतिरतां कर्त्तुं सख्या उक्तिरिवम् । खल अर्थादौषधवत् क्षामः प्रभु-
त्वात् केवलं नमः । करवत् खेषु दारेषु तयादन्वत् मन्त्र इति
कामशास्त्रसूत्रेयम् ॥ १८ ॥

सततमिति । हे भुजङ्गीव भुजङ्गी तत्सख्युद्धौ, हे सखि !
सर्पिं च सततम् अरुषितमुखे कोषादारक्तवदने सखि ! त्वं गरुणमिव
विषमिव गिरां वाचां शुष्कं परम्परां निगिरन्ती वसन्ती अवगणितः
खोषधिरिव चिन्तकरत्वादिति भावः, मन्त्रः सङ्कलरूपः यथा अन्वत्
अवगणितो खोषधिमन्त्रो यथा तथाभूता सती रक्तम् अक्षुरागवन्
जनं रक्तवन्तश्च जनं विरञ्जयसि विरक्तं करोषि रक्तमून्यं करोषि च ।
कुपितां क्षामिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिः । अत्रातुप्राप्तौपमा-
सङ्कारः ॥ १८ ॥

खलैति । विसकण्ठिका बलाका, बलाका विसकण्ठिकेति कोषः ।
विसिन्धाः नखिन्धाः कूले बनीये इत्यर्थः सातङ्कं सगङ्कं यथा तथा
खलु स्थितः एकचरणो यस्य तथामूलेन अतएव खले यत् कामजं
तद्वत् सुखं सुन्दरं यत् वपुः शरीरं तेन शफरं सख्यविशेषम् आम्ना-

सनखपदमधिकगौरं नाभीमूखं निरंशुकं कृत्वा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं अनेष शय्यायाम् ।

अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥ २२ ॥

सुदिनं तदेव यत्र स्मारं स्मारं वियोगदुःखानि ।

आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥ २३ ॥

अवति नाङ्गं तव भक्तको वक्व इति विश्वासयति । तथाच मत्स्यः
कनकभ्रमेण मत्स्यमीपमागमिष्यति षडङ्गानायासेन तं परिष्यामीति
प्रियेति भावः । सायाविन्द्या एवं पुरुषः प्रताप्यते इति भावः ।
अप्रसूतप्रशंसाबह्वारः ॥ २० ॥

सनखेति । हे पवन ! सनखपदं नखखतसङ्गतम् अधिकगौरं
नाभीमूखं जघनमित्यर्थः निरंशुकं वसनमूख्यं कृत्वा अनया कामिन्द्या
सेवित ! त्वं कृतः मलयस्य पर्वतस्य भृगोः कटकात् पातो वेन
तादृशः किम् ? तादृशेन तपसा विना एतादृशफलसाधो न ह्यादिति
भावः । तथाभूत्वा कान्तया सेवितं पुरुषं प्रति वक्ष्या अप्रसूत-
प्रशंसया उक्तिरियम् ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमिति । लोला अपला कान्तयङ्गने शय्या वा, लोला-
खलमदृष्टायोरित्यपरः । काचित् अनेष शय्यायां सुप्तं कान्तम् अल-
समपि भाग्यवन्तं सौभाग्यशालिनं पुण्यवन्तमिति वाच्यं पुरुषायितेव
विपरीतरताधिनीय आर्लङ्गीः सर्वाङ्गमर्पयन्ती वती भजते सेवते ।
अपसाबह्वारः ॥ २२ ॥

सुदिनमिति । तदेव सुदिनं शोभनं दिनं यत्र सा वियोगदुःखानि
विरहकोषान् स्मारं स्मारं पुनः पुनः कृत्वा यामिनीप्रथमे प्रथमरात्रौ
पुनः पुनः गाढम् आलिङ्गति । यामिनीप्रथमे इति त्वरातिशयं
निर्वृण्णातास्तु व्यनक्ति । मीमितस्य सखायां प्रति उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सान्तर्भयं भुञ्जिष्या यथा यथाचरति समधिकां सेवाम् ।

साशङ्कसेर्ष्यसभया तथा तथा गेह्मिनी तस्य ॥ २४ ॥

सुन्दरि दर्शयति यथा भवद्विपक्षस्य तत्सखी कान्तिम् ।

पतति तथा मम दृष्टिस्त्वदेकदासस्य सासूया ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरधरत्रणनखाङ्कपञ्जावस्त्रोपदिनशयनैः ।

सुभगा सुभगीत्यनया सखि निखिला मुखरिता पत्नी ॥ २६ ॥

सान्तर्भयमिति । भुञ्जिष्या किङ्करो, भुञ्जिष्या किङ्करो शशोत्स-
भरः । सान्तर्भयं अशङ्कमित्यर्थः स्नामिनी प्रास्यतीति शिवेति भावः,
यथा यथा समधिकां सखाकर्तव्यामिति भावः सेवाम् आचरति
दृष्टिष्य इति भावः । गेह्मिनी गृहस्नामिनी तथा तथा तच्छ
दृष्टिष्यः साशङ्कसेर्ष्यसभया भवतीति शेषः किमिदानीमयं मे पतिः
समधिकसेविकायामस्यानासक्त इति धिया सायङ्का, अवश्यमनेनेयं
सङ्कतेति सेर्ष्यां, एवञ्च मे मज्जाननयो भावो लोकादवास्थेति सभवेति
भावः । एवञ्च दृष्टिष्यया केवलं दृष्टकार्येषु व्यपवा न भवितव्यं
स्नामिशुश्रूषा च कर्तव्या यथा नान्दा प्रविशतीति सखा नायिकां
प्रत्युपदेशः ॥ २४ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तच्छ भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्या इति
भावः सखां भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्याः कान्तिं शौन्दर्यं तथा दर्शयति,
त्वदेकदासस्य केवलं त्वय्यतुरक्तस्येति भावः मम सासूया सङ्घेषा दृष्टिः
तथा पतति तव विपक्षे इति भावः । सपत्नीं प्रति दृक्कटीङि कान्तिं
प्रति सेर्ष्यां सुभगां कान्तिं प्रति कामिनः साम्बनवचनमिदम् ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरिति । हे सखि ! स्वाधीनैः स्वायत्तैः स्वयं कर्तुं
शक्यैरिति यावत् अधरत्रणं दन्तघ्नं नखाङ्कः नखघ्नं पत्ताञ्जानव-
क्षोभः पत्ररचनाप्रोच्छन्नमित्यर्थः दिनशयनं दिवास्नापः तैः कथं
तव सपत्न्येति भावः सुभगा सुभगा अङ्गमिति शेषः इति निखिला

सरित इव यस्य गीहे शुश्रन्ति विशालगोत्रजा नार्यः ।
 चारास्त्रेव स तृप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥२७॥
 सकलकटकैकमण्डिनि कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिभुव इव तव मन्ये मनः शिला समभवच्चण्डि ॥२८॥
 सखि दुरवगाहगहनो विदधाना विप्रियं प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लभ्यस्तव विनतमुखस्योपरिस्थितः कोपः ॥२९॥

समया पक्षी सुखरिता ज्ञापितेति भावः । वास्तवं स्वामिसौभाग्य-
 मन्त्या नास्ति केवलं त्वां प्रति विद्मेषवशात् एतत् कृतमिति सप्तशो-
 बीभाग्यदुःखितां नायिकां प्रत्युक्त्वास्वम् ॥ २६ ॥

सारित इति । यस्य गीहे विशालगोत्रजा सङ्काशप्रसङ्गा उद्भूत-
 पर्यतनिःसृताश्च नार्यः सरित इव नद्य इव शुश्रन्ति दुःखातिरेकात्
 सन्नापाश्चेति भावः स जनः जलद इव मेघ इव चारास्त्रेव न तु
 सुरसास्त्रित्वेवकारार्थः । जलनिधेः सङ्काश सङ्काशु तरङ्गेषु तृप्यति
 तृप्तिं लभते । उपमासङ्कारः ॥ २७ ॥

सकलेति । कटा शिल्पनैपुण्यं तेन सञ्चितः सः कटकः वल्लवः,
 कटको वल्लवोऽस्त्रियामित्यमरः । तेन एकं केवलं मण्डवति मृषयतीति
 शरीरमिति भावः तत्रोक्त्वा तत्सम्बुद्धौ, पक्षे निखिलस्त्रितम्बैक-
 शोभिनि, कटकोऽस्त्रो नितम्बोऽङ्गे रित्यमरः । कठिनीभूताशये !
 कठोररूढये ! काठनस्त्रभावे च शिखराः शिखावन्नः दन्ता यस्यास्तत्-
 सम्बुद्धौ, पक्षे शृङ्गरूपदन्तशाभिनि ! चण्डि कोपने ! गिरिभुव इव
 पार्वत्यभूमेरिव ते तव मनः शिला प्राप्राण्यः समभवत् इति मन्ये
 तर्कयामि । उपमासङ्कारः ॥ २८ ॥

खलोति । हे सखि ! तव कोपः खल इव दुरवगाहः हेतोर-
 नवगमात् अवबोद्धुमशक्यः गहनः निविडः दुरपनेय इति भावः,
 पक्षे दुर्ज्ञेयस्त्रभावः कठिनश्च । प्रियजनेऽपि विप्रियं दुःखं विदधानः

खेदसचेत्तस्मात्ता सप्तपदी सप्त मण्डलीर्यान्ती ।

सप्तदनदहनविकारा मनोहरा त्रीङ्गिता नमति ॥ ३० ॥

सुरसप्रवर्तमानः संघातोऽयं समानवृत्तानाम् ।

एत्यैव भिन्नवृत्तैर्भङ्गुरितः काव्यसर्ग इव ॥ ३१ ॥

सर्वासामेव सखे पय इव सुरतं मनोहारि ।

अनयन् विनतं अत् सुखं तवेति शेषः तच्छ उपरि स्थितः अतुभयनोपर-
त्वेनेति भावः सुखावस्थां दृष्ट्वा कोपोऽतुभीयते इति भावः । विनय-
सुखोपस्थित इति पाठे विनयः सुखे पारम्भे यस्य तादृशः उपस्थित
इत्यर्थः । अनयन् दुर्लभ्यः कोपो जातो न वेति अक्षयितुमशक्य
इत्यर्थः । उपमाबद्धारः । नात्रिकां प्रति वक्ष्या अङ्गिरियञ् ॥२८॥

खेदेति । खेदेन अप्सोद्भूतजन्तिनेति भावः सचेत्तस्मात्ता सप्त-
सप्तज्ञानशाब्दो सप्तानां पदानां समाहारः सप्तपदी तर्हि सप्तानर्
मण्डलानां समाहारः सप्तमण्डली वा सान्त्वो गच्छन्ती वातेति वा
पाठः । विवाहोत्तरं कुशयिद्धकावधरे सप्तपदीममस्य मण्डलाकारेण
सप्तवारम् अग्निपटाक्षणकरणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । अहन-
दहनस्य कामाग्नेः विकारेण सङ्गिता सखामेति भावः अतएव मनो-
हरा त्रीङ्गिता अस्मिता च सतो नमति युद्धनिति शेषः । एतेन
तरुण्याः परिश्रव एव सुखवति न बाधिकाया इति कश्चित् समधि
प्रत्युक्तिः ॥ ३० ॥

सुरसेति । सुरसैः शोभनेः रसैः प्रवर्तमानः सङ्गायेन सङ्ग-
क्षिति भावः, पक्षे रसैः शृङ्गारादिभिः प्रवर्तमानः पसरन् समान-
वृत्तानाम् समस्तभावानां एकच्छन्दसाश्च अयं सङ्गातः समवायः
काव्यसर्ग इव भिन्नवृत्तैः विभिन्नचरितैः भिन्नच्छन्दोभिश्च एव
सङ्गत्य भङ्गुरितः भङ्गं नीतः समापितश्च । समस्तयो भिन्नवृत्तिभिः
संघर्गात् विकारनापद्यन्ते, काव्यस्य सर्गः भिन्नच्छन्दा समाप्यते
इति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वासामिति । हे सखे ! सर्वासामेव नारीणां सुरतं पय इव

तस्या एव पुनः पुनरावृत्तौ दुग्धमिव मधुरम् ॥ ३२ ॥

स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि या तेऽनुग्रहाङ्घ्रिषो हृदिस्थापि ।

दुष्टां न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणीं वेत्सि ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तिं चरन्ती वात्येव तृणं मनोऽनवद्याङ्गि ।

हरसि क्षिपसि तरलयसि भ्रमयसि तोलयसि पातयसि ॥ ३४ ॥

दुग्धमिव मनोहारि, परं तस्याः कामिन्या एव न स्वप्नासामित्येव-
कारार्थः सुरतामिति भावः दुग्धमिव पुनः पुनरावृत्तौ पुनः पुनः करणे
मधुरम् । यथा दुग्धं पुनः पुनरावृत्तितम् अतिमधुरं भवति तथा
तस्या एव सुरतम् उत्तरोत्तरमवृत्तकारित्वात् मधुरतरमिति भावः ।
संख्यार्थं प्रति कस्यचिदङ्गः ॥ ३२ ॥

अग्रे इति । स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि न त्वजङ्घ्रिषु या ते तव
हृदिस्था हृदयनिहिता अतएव अनुपाङ्घ्रिषो अनुकम्पागाभिनी
त्वदनुपपन्नमपीत्यर्थः, दुष्टां बुद्धिमिव तां काम्यां गूढव्यभिचारिणीं
न वेत्सि ? न जानासि ? केचित् अनुपाङ्घ्रिषो अनु पश्चात्
त्वन्ननोरङ्गनानन्तरं पाङ्घ्रिषो परपुरुषगाभिनीति अर्थमाहः । संख्यार्थं
प्रति कस्यचिदङ्गः ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तीति । हे अनवद्याङ्गि ! सुन्दरि ! सपरावृत्तिं परा-
वृत्तिवद्विषयं यथा तथा चरन्ती पुनः पुनः पश्चाद्विद्वत्सखी चरन्ती-
त्यर्थः, मनः मदीयमिति शेषः वात्या तृणमिव हरसि आधीनं करो-
मीत्यर्थः, क्षिपसि क्षिप्रं करोषि अत्रलोकनाभावपक्षे इति भावः, तर-
लयसि अलङ्कं करोषि, भ्रमयसि अन्तं किमियं मय्यतुराङ्घ्रिणी न वेत्ति
भो हृदयसि, तोलयसि किमिदं धैर्यं च्युतं वा सुधीरमिति विवेक्तुं
तुवादर्शनेन धारयसि, पातयसि दूरगत्या आशाविध्वंसात् पातितं
करोषि चेत्यर्थः । उपमाबह्वारः । कामिनीं कामिनि चरन्तीमव-
लोक्य कामिन उच्यते ॥ ३४ ॥

सा बहुलक्षभाषा स्त्रीमात्रं वेति कितव तव तुष्यम् ।

कोटिर्वराटिका वा द्यूतविधेः सर्व एव पणः ॥ ३५ ॥

सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराक्री ।

शारीव कितव भवतानुकूलिता पातितार्क्षेण ॥ ३६ ॥

स्पर्शादेव खेदं जनयति न च मे ददाति निद्रातुम् ।

प्रिय इव जघनांशुकमपि न निदाषः क्षणमपि क्षमते ॥ ३७ ॥

वेति । हे कितव ! धूर्त ! उभयत्र समानोऽर्थः । बहुलां बहुषानां शुभचिह्नानां मृगनयनत्वादीनां भावः सत्ता यस्याम् अथवा बहुलाः क्षणभावा उत्सवाभिवाषा यस्यास्तथाभूत् सा तत्र रमणीति भावः स्त्रीमात्रं सामान्या स्त्री वा इति तत्र तुल्यं समम् । कोटिः कोटिसंख्यं वस्तु वराटिका वा सर्व एव द्यूतविधेः देवव्यापारस्य पणः । देवव्यापारे यथा कृत्यं बहु वा सर्वेषु पक्षत्वेन मृह्यते तथा निर्बोधस्य तत्र सुलक्षणा दुर्लक्षणः वेति त्रिवेकाभावात् तादृशीं शोभनां नारीं परित्यज्य सामान्यनार्यामादर इति भावः । सख्या दुष्टनायकं प्रति भर्तृसनपरं वचनमिदम् ॥ ३५ ॥

वेति । हे कितव ! विरहदहनेन विरहाग्निना दूना दुःखिता वा वराक्री तपस्विनी अतुकम्पार्हेति भावः पातितार्क्षेण कतकटाक्षेण पक्षे पातितपाशेन भयता अतुकूलिता अतुकम्पिता पक्षे सञ्ज्वलनक्षमीकता शारीव मुटिकेव मृत्वा मृत्वापि जीवति । कटाक्षपातेन भवत्प्राप्त्याशयेति भावः । पक्षे मरणं द्यूतव्यारे अयोभ्यर्त्सामिति बोध्यम् । नायकं प्रति दूत्या अक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

स्पर्शादिति । निदाषः पीडः प्रिय इव स्पर्शादेव खेदं जनयति एकत्र सन्तापान् अन्यत्र सत्त्वोदयादिति भावः, मे मम निद्रातुं न च ददाति, तथा क्षणमपि अल्पकालमपि जघनांशुकमपि जघनवसनमपि न क्षमते न सहते धर्तुमिति श्रेयः । एवञ्च प्रतिश्रयं सुरतापी

सा भवती भावनया समयविरुद्धं मनोभवं बाला ।
 नूतनलतेव सुन्दर दोहदशक्त्या फलं वहति ॥ ३८ ॥
 स्पृशति नखैर्न च विशिखति
 सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति ।
 न च मुञ्चति न च मदयति
 नयति निशां सा न निद्राति ॥ ३९ ॥
 स्तनजघनद्वयमस्या लङ्घितमध्यः सखे मम कटाक्षः ।
 नोष्मति रोधस्तत्यास्तटद्वयं तीर्थकाक इव ॥ ४० ॥

अत्प्रिय इति कस्याश्चित् सखीं प्रति स्वसौभाग्यकथनम् । उपमा-
 बह्वारः ॥ ३७ ॥

वेति । हे सुन्दर ! सा बाला भवतः भावनेन चिन्तनेन
 नूतनलता दोहदशक्त्या बोधितं पाटाशातसुखमौघूष्मिष्ठादिरूपस्य शक्रा
 शान्त्यै न फलमिव समयविरुद्धम् असामयिकं बाल्ये मनोभवोद्रेका-
 तिश्चयवत्त्वं कामशास्त्रविरुद्धमिति भावः । मनोभवं कामं वहति
 अतस्त्वया तत्सङ्गमाव यत्स्नेति भावः । दूत्याः कामिनं प्रतुक्ति-
 रिवम् ॥ ३८ ॥

स्पृशतीति । सा नखैः स्पृशति न च विशिखति मामिति शेषः,
 सिचयं वसनाञ्जलं गृह्णाति न च विमोचयति सिचयनिति शेषः, न च
 मुञ्चति न च त्वजति न च मदयति मत्तं करोति मामिति शेषः,
 नदशयनेन वसनाञ्जलपङ्कजेन त्वमोचनेन च मत्सङ्गाभिवाप्तवत्त्वं
 विशेषनाभावेन ब्रह्मावत्त्वं सिचयपङ्कजेन तदविमोचनादिभिश्च मत्-
 सङ्गाभिवाप्तित्वं सूच्यते । निशां नयति गमयति किन्तु न निद्राति ।
 एतेनाद्या सुग्धालं व्यञ्जते । कस्यचित् सखायं प्रतुक्तिरिवम् ॥ ३९ ॥

स्नेनेति । हे सखे ! मम कटाक्षः कस्याः कामिण्याः लङ्घितं
 मध्यं मेन तद्याभूतः इदमध्यदेश इत्यर्थः; रोधस्तत्यास्तटिन्याः तटद्वयं

सत्रीङ्क्षितमन्दश्चितं मां मा सृशेति शंसन्था ।

आकीपमेत्य वातायनं पिधाय स्थितं प्रियया ॥ ४१ ॥

सकरग्रहं सद्दितं साक्षिपं सनखमुष्टि सजिगीषम् ।

तस्याः सुरतं सुरतं प्राजापत्यक्रतुरतोऽन्यः ॥ ४२ ॥

तीर्थकाक इव स्तनजघनद्वयं स्तनद्वयं जघनञ्चोत्तर्यः न उज्भक्ति न
त्वजति । तीर्थकाको हि यथा यथा नदीमध्यसुदुयनेन ससुत्तीर्थ
उभयोस्तटयोर्बलिमादत्ते तथा तथा सम कटाक्षः कक्षाः कान्तायाः
सध्यदेशं दृष्ट्वा पश्चात् स्तने जघने च निपत्य तिष्ठतीति भावः ।
सखायं प्रति कामिन उक्तः ॥ ४० ॥

सत्रीङ्गेति । प्रियया आकीपम् ईषतकीपम् एत्य आन्त्रिख स-
त्रीङ्क्षितमन्दश्चितं सत्रीङ्गं सख्यं सखादिबोक्तादिति भावः,
सस्थितं कथमेवं सखीबमन्त्रमेवं प्रष्टत इति सत्रिख्यं तथा समन्द-
श्चितं सत्वोद्भवेत् किञ्चिदुक्त्वामसाङ्गतं यथा तथा मां मा सृशेति
शंसन्था कथयन्था सत्वा वातायनं गवाक्षं पिधाय आच्छाद्य स्थितम्
एतेन गुप्तं विहरेति भावः । सखायं प्रति कस्यचित् कान्ताशरित-
वर्णनम् ॥ ४१ ॥

सकरग्रहमिति । सकरग्रहं निषेधार्थं इत्यप्युच्यते सद्दितं
सम्भत्वात् क्लेशबुद्ध्या रोदनसङ्गतं सनखमुष्टि नखमुष्टिः नखस्यपरि-
हारः तेन सङ्गतं विरामातिशयो मां भूदित्याशयेति भावः, तथा
सजिगीषं जयेच्छासङ्गितम् उत्तरोत्तरं सुखातिशयबोधेन मज्जबाभि-
लाषेणातिप्रवृत्तमिति यावत् तस्याः कान्तायाः सुरतं शोभनं रतं
सुरतं वातिशयसुखकरं रतमिति भावः । सुरतं सुरतमिति कदम्बो कद-
म्बोत्पादिवदर्थान्तरसंक्रान्तवाच्यत्वं प्रकटयति । अतः अस्मात् सुरतात्
अन्यः प्राजापत्यक्रतुः प्राजापतिदेवता यस्य सः प्राजापत्यः स चासौ
क्रतुर्यज्ञश्चेति तथोक्तः विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम् । सन्तानार्थिना
प्राजापत्यक्रतुरनुष्ठीयते, तस्य च कस्युत्तरत्वं पुत्रसामर्थ्यं तद्वत्

सखि न खलु निर्मलानां विदधत्यभिधानमपि सुखे मलिनाः
केनात्रापि पिकानां कुङ्क' विहायेतरः शब्दः ॥ ४३ ॥

सख्या इति रामवक्षैर्ये न्यस्ता नाशये पयोराशेः ।

ते शैलाः स्थितिमन्तो हन्त लघिन्मैव बहुमानः ॥ ४४ ॥

सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीत्रेष ।

विरहेष पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्वेध ॥ ४५ ॥

अन्वङ्गु भारीषु सङ्कतिदत्तरत्न प्रत्यक्षं फलं जनयति न तदानीं
सुखातिशयरूपं तस्यास्तु न तथा, सङ्कमकालेऽपि सुखातिशयजनक-
त्वादस्याः सुरतस्त्रेति भावः । सख्यायं प्रति कस्याश्चदुक्तिः ॥ ४३ ॥

सखीति । हे सखि । मलिना जनाः निर्मलानाम् अभिधान-
मपि नामापि सुखे न खलु नैव विदधति नैव कुर्वन्ति । तर्थादि कुङ्क'
विहाय पिकानां कोकिलानां सुखे इति शेषः इतरः अन्यः शब्दः
केन अत्रापि न्यूनः न केनाप्रीत्यर्थः । मलिनात्मकपुरुषा मलिनात्मक-
मेव आकारयन्ति निर्मलात्मकं न कोकिलाः कुङ्कममावाद्यामिवेति
त्वया तेषां त्वां प्रति अगण्यताशये शोभो न कार्य्य इति भावः ।
नाविकानां अपत्नीविद्विष्टां प्रति सख्याः सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ४३ ॥

सख्या इति । रामवक्षैः रघुवर्तिभ्योः वानरैः सख्याः क्षुद्रा इति
हेनोः ये शैलाः पयोराशेः सप्तदश आशये अन्तः न न्यस्ताः न
निर्गन्ताः सेतुबन्धनाद्यमिते भावः, ते शैलाः स्थितिमन्तः सख्यान-
स्थिता इत्यर्थः, हन्त खेदे हर्षे वा लघिन्मैव आशयेनैव बहुमानः
बहुादरः ये आत्मानं लघुं मन्यन्ते ते एव मानभाज इति भावः ॥ ४४ ॥

शेति । श्यामा यौवनयती, श्यामा यौवनसध्यस्येति, शीतकाले
भवेदुष्णा चष्णकाले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति
गीयते इति च शून्नात् । अन्यत्र श्यामवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी वा
आमिनो दहता सन्नाप्रवता शीतोपचारेण शीतप्रक्रियया चन्द्रचन्द्र-

सुनिरीक्षितनिखलकरवल्गुभधाराजलोचिता न तथा ।

सोत्कम्पेन मया सखि दृष्टा सा माद्यति स्र यथा ॥४६॥

सखि मोघीकृतमदने पतिव्रते कस्तवाद्दरं कुरुते ।

नाश्रीषीर्भगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥ ४७ ॥

मादिसेवनेनेति भावः तीव्रः दारुणः अत्युद्दीपकत्वादिति भावः तेन विरहेण विच्छेदेन तृचिनेन शिशिरेण दूरेण प्राणिलभानं प्राणुत्वं श्रुतिमानमित्यर्थः नीता प्रापिता । कतिविरहेण तुरा सा त्ववा-
लुकम्पनीयेति भावः । प्रीषितं प्रति दूत्वा उक्तिः । उपलासहारः
॥ ४५ ॥

सुनिरीक्षितेति । हे सखि ! सुनिरीक्षितः सुदृष्टः प्राक्-
शोभनत्वेन नृचोत इति भावः निखलः स्थिरः स्तकान्तबा लङ्
क्रीडनेन साध्वसाद्यभावादिति भावः करो यस्य तथाभूतः यः बल्लभः
पतिरित्यर्थः तस्य धाराजलेन लङ्क्रीडयाभिहित भावः उचिता
बिक्ला बती सा कामिनी तथा न माद्यति हृष्यति, यथा सोत्कम्पेन
सातिशयं कम्पमानेन एतच्छाः प्रकृत्येनमयाऽदिति भावः मया दृष्टा
अवशोकिता माद्यतीत्यनेनाम्बयः । एतेन पातमपेक्ष्य सा मखलुरागं
दर्शितवती तदेतया सह मम सङ्गतिर्विधेयेति भावः । सखीं वा
प्रकृतुरागिणी कथं त्वया सङ्गमनीयेत वादनीं प्रति जारकोक्ति-
रिवम् ॥ ४६ ॥

सखीति । मोघीकृतः विफलीकृतः मदो यथा तुत्कम्पुद्धो,
पतिव्रते पतिमात्वानुरागिणि ! सखि ! कः जनः तव आदरं
कुरुते ? न कोऽपीत्यर्थः । स भगवानपि हरः शिवः शिवचतुर्द-
शीति वावत् कामविद्धः कामेन तदाभिहितयोदष्टेति भावः विद्धः
ब्रह्मिण इत्यर्थः पूज्यः आदरणीय इत्यर्थः । तयोऽशीयुक्तायाः शिव-
चतुर्दश्या व्रतविधायकत्वेनादरणीयत्वस्य शक्यत्वादिति भावः ।
इति न आश्रीषीः ? न श्रुतवत्त्विति ?

सा मयि न दासबुद्धिर्न रतिर्नापि त्रपा न विश्वासः ।
 हन्त निरीक्ष्य नवोदां मन्ये वयमप्रिया जाताः ॥ ४८ ॥
 सुचिरायाते गृह्णिणी निशि भुक्ता दिनमुखे विदग्धेयम् ।
 धवलनखाङ्कं निजवपुरकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति ॥ ४९ ॥
 स्तनजघनोत्प्रणयी गाढं लम्बो निवेशितस्नेहः ।
 प्रिय कालपरिणतिरियं विरज्यसे सन्नखाङ्क इव ॥ ५० ॥

जारसङ्कतिः करणीवेति भावः । अर्थात्तरन्यासः । दूत्याः सार्धो
 प्रति जारसङ्कमनाय अङ्गिरियम् ॥ ४७ ॥

येति । हन्त खेदे । नवोदां मया नवपरिण्योतां इहा मयि सा
 दासबुद्धिः दासपत् इदं कुरु इदं कुरु इत्येवमाद्यादानमिति भावः न
 अस्तीति गृह्णिण्या इति च सर्वत्र योज्यं, रतिः अनुरागः नापि
 नैव, त्रपा लज्जः गुरुजनदर्शनादिजेति भावः न, विश्वासश्च नायं
 सदप्रियं विधत्स्यतीति प्रत्ययस्येत्यर्थः न । तत् वयम् अप्रिया जाता
 इति मन्ये सम्भावयामि । सखायं गृह्णिणीयासांजज्ञासुं प्रति
 कस्याचित् नवपरिण्यङ्कुरियम् ॥ ४८ ॥

सुचिरायाते इति । सुचिरायाते सुदीर्घकालानन्तरयागते पत्या
 इति शेषः, निशि रात्रौ भुक्ता पत्या इति शेषः विदग्धा चतुरा इयं
 गृह्णिणी दिनमुखे प्रातःकाले धवलनखाङ्कं श्वेतनखवर्णचिह्नं जार-
 सङ्कमेनेति भावः निजवपुरः स्तनीरम् अकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति कुङ्कु-
 माङ्गमेव दर्शयतीत्यर्थः । चातुर्येण पूर्वं जारसङ्कमजनितशुष्कनख-
 चिह्नं कुङ्कुमाङ्गं कृत्वा रात्रौ पतिसम्भोगात् नखजघनव प्रातः पत्ने
 दर्शयतीति भावः । कथमहं जारसङ्कमोगात्पङ्कं पत्ने गोपयामि
 इति वादिनीं नायिकां प्रति दूत्या भङ्गुरा मापनप्रकारकथन-
 निदम् ॥ ४९ ॥

स्तनेत । हे प्रिये ! स्तनबोजघने जघोश्च प्रणयी प्रीतिसानु
 पत्ने कान्मास्ते नखवर्णदानस्य स्तनादित्थितय एवा भधानादिति भावः

सा विष्वाया निमि निमि सुतनुर्बहुतुहिनशीतले तस्ये ।
 ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरिव हिमवतः पृष्ठे ॥ ५१ ॥
 सा नीरसे तव हृदि प्रविशति निर्याति न लभते स्यैर्यम् ।
 सुन्दर सखी दिवसकारविम्बे तुहिनांशुरेखेव ॥ ५२ ॥

गाङ्गं जलः वृष्टाधिक्रमकारौ पक्षे अत्यन्तं निष्ठात इत्यर्थः निवेशित-
 श्लेषः बहुप्रपञ्चः पक्षे आप्तगतैः क्षतेषु तेषामप्यं वेदानादिवार-
 चार्थनिति भावः एतादृशोऽपि त्वं यत् नखाङ्ग इव नखक्षतधिङ्ग-
 निव विरज्जसि विरक्तो भवसि पक्षे रुधिरमून्यो भवसि इयं वासुध
 परिच्छतिः परिष्थानः काक्षपरिणत्या नखाङ्गस्य युक्ततया यथा
 रज्जिनाभावः तथा तव क्षधि अहुरागाभाव इति भावः । माक्
 बह्वाहुरागं पक्षात् विरक्तं पतिं प्रति नायिकायाः खेहोक्त्तिरिवम् ।
 उपमासङ्कारः ॥ ५० ॥

सिति । सा सुतनुः सुन्दरी त्वदीयविरहात् विष्वाया विनत-
 क्षान्तिः अत्यन्तं प्रतिविम्बून्या निमि निमि प्रतिरालं बहुतुहिनवत्
 शीतलम् अत्यन्तं बहुभिस्सुदिनेः शीतकं तस्मिन् तस्ये शय्यायां, तस्यं
 शय्याद्विहारेष्वित्यमरः । हिमवतः पृष्ठे उपरि ओषधिरुष्णज्योतिर्ज्ञतेव
 ज्वलति । दिवा गुरुजनभयेन लज्जया चास्याः सन्नापगोपनं ख्याह
 रालौ तु नितरां सन्तप्यते इति सत्वरसि यमलुकम्परा भवतेति भावः ।
 दूत्वाः प्रोषितं नायकं प्रम्युक्त्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ५१ ॥

सिति । हे सुन्दर ! सा सखी दिवसकारविम्बे सूर्यमण्डले
 तुहिनांशुरेखेव चन्द्रश्लेषे तव नीरसे कांठने हृदि प्रविशति खेमेनेति
 भावः, निर्याति निर्गच्छति, अतः स्यैर्यं स्थिरतां न लभते न सुखिरं
 भवतीत्यर्थः, कथञ्चित् यदि त्वं तां खरसि ततस्तत्क्षणात् अग्यावक्रात्
 तां विखरसि तस्यात् खं तस्या भेयं ख्यादिति भावः । तुहिनांशु-
 रेखा आभावाद्यावा सूर्यविम्बे ज्व प्रविशति ततस्ततो निःसरति चेति

सुकुमारत्वं कान्तिर्नितास्तसरसत्वमात्तराच्च गुणाः ।
 किं नाम नेन्दुलेखे शशग्रहेष्वैव तव कथितम् ॥ ५१ ॥
 सौरभ्यमात्रमनसामास्तां मन्त्रयद्गुमस्य न विशेषः ।
 धर्मार्थिनां तथार्थि स नृग्यः पूजार्थमभ्यत्यः ॥ ५४ ॥
 संवाहयति शयानं यथोपवीजयति गृहपतिं गृहिणी ।

श्लोक्तिर्विदः समानमन्तीति बोध्यम् । उपवाहकारः । नावकं प्रति
 दूत्वा उल्लिखितम् ॥ ५२ ॥

सुकुमारत्वमिति । हे नेन्दुलेखे ! चन्द्रके ! तव सुकुमारत्वं
 कोनखत्वं कान्तिः सौन्दर्यं नितास्तसरसत्वम् आत्मनरसिक्तम् आत्तराः
 अभ्यन्तरीयाः गुणाश्च एतत् सर्वं शशग्रहेष्वेव शशकाग्रयेष्वेव शशका-
 दौवपुरुषासक्त्या च तव किं नाम निश्चयेन न कथितम् ? अपि तु
 सर्वमेव कथितम् ! तथाच सौकुमार्यादिमसया तद् पद्मिनीत्वं
 पद्मिण्याश्च शशकादौवपुरुषसक्तौ रतिशास्त्रमस्मत् इति भावः ।
 उल्लेख रतिमञ्जुव्याम् । भवति कसलनेत्रा नासिकाशुक्रन्त्रा न
 विरलकुचयुग्मा चारुकेरी कशाङ्गी । नृदुपचमसुशोभा मोत-
 वाद्यासुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मान्धा इति, स्त्रीजितो
 भावकश्चैव नारीमन्थपरः सुखी । मङ्गकुचशरीरश्च स श्रीमान्
 शशको मत इति, शशके पद्मिनी तदिति च । कस्याचित् कामपि
 इति प्रशंसावचनमिदम् ॥ ५३ ॥

सौरभ्यमात्रमिति । सौरभ्यमात्रे सौगन्ध्यमात्रे जनो येषां
 तादृशानां मन्त्रयद्गुमस्य विशेषः न आस्तां न तिष्ठतु अस्त्ये इति शेषः,
 तथापि सः अस्त्यः धर्मार्थिनां पूजार्थं नृग्यः अन्वेषणीयः । वाञ्छ-
 प्रतिष्ठाशाखिनां समाहरः सामान्यजनैः क्रियते, धार्मिकैस्तु सदृशानां
 पूजानामैव समाहरः क्रियते इति भावः । अपस्तुतप्रशंसा-
 कारः ॥ ५४ ॥

संवाहयतीति । गृहिणी शयानं गृहपतिं आश्रितं यथा

गृह्णतिविवरनिवेशितदृशस्तथाश्वासनं यूनः ॥ ५५ ॥

सत्यं स्वल्पगुणेषुं स्तब्धा सदृशे पुनर्भुजङ्गे सा ।

अर्पितकोटिः प्रथमति सुन्दर हरचापयष्टिरिव ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्घां महीमिव विधाय तां वाप्यवारिभिः पूर्णाम् ।

भवनान्तरमयमधुना सक्रान्तस्ते गुरुः प्रेमा ॥ ५७ ॥

संवाहयति हस्तेन शरीरं मर्दयति उपरीक्षयति च त्रेनाच्छ शीघ्रं
निद्रागमेन चैतस्यविरहः स्थादिति भावः, गृह्णति वृत्तेर्बटनस्य विवरे
रश्मे निवेशिते दृशौ नेत्रे येन तथाविधस्य यूनः तरुणस्य कारस्थिति
शेषः तथा आश्वासनं मनसः स्थैर्यं सम्पादनमिति यावत् भवति, निद्रित
एव पक्षौ अन्यथा मत्समीपमागमिष्यते इति धियेति भावः ॥ ५५ ॥

सत्यमिति । हे सुन्दर ! सा हरस्य चापयष्टिरिव भद्रदृश्य
इव स्वल्पगुणेषुं जनेषु अन्यत्र स्वल्पसौर्वीषुं सत्त्वं स्तब्धा निश्चला
प्रखयाकारिणीति भावः, पक्षे न मन्त्रा, पुनः किन्तु सदृशे समानगुणो
स्त्विति भावः, पक्षे योग्यसौर्व्यां भुजङ्गे विटे पक्षे वासुकिरूपे सर्पे
अर्पितकोटिः इतकोटिसंख्यकधना पक्षे इत्थाप्रभागा सती प्रखमति
समावृता भवतीत्यर्थः पक्षे नतिमापद्यते इत्यर्थः, एतेनाद्याः सधन-
व्ययेनापि स्वसदृशतदृशे सक्रान्तकरण्येऽभिवाचनः न तु साभाण्यगुणे
तरुणे इति यदि त्वं तत्सदृशगुणशाली भवसि तदा तच्छां समा-
सक्तौ यतस्वेति भावः । उपमावह्वारः । कक्षाचित् कर्मणि युवानं
प्रत्युक्तिरिषम् ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्घां मिति । सर्वसङ्घां त्वत्कृतापराधसमूहं • सोद्वृत्तीम्
अन्वत् तदास्यां महीमिव तां मत्सखीमिति शेषः वाप्यवारिभिः
अमुजसैः वाप्यनिःसारकजसैश्च अभिनववारिभिरिति यावत् अभि-
नववर्षस्य एव वाप्योदयादिति भावः पूर्णाम् मिक्ता विधाय कृत्वा
अयं ते तव गुरुर्भजान् दृष्टव्यमिति प्रेमा अधुना साध्यतं भवनान्तरं
गृहान्तरं नायिकान्तरमिति भावः दृष्टव्यमिति संक्रान्तः मतः । वारि-

सम्भवति न खलु रक्षा सरसानां प्रकृतिचपलचरितानाम् ।
 अनुभवति हरशिरस्यपि भुजङ्गपरिशीलनं गङ्गा ॥ ५८ ॥
 सुलभेषु कमलकेसरकेतकमाकन्दकुन्दकुसुमेषु ।
 वाञ्छति मनोरथान्धा मधुपी स्मरधनुषि गुणाभावम् ॥ ५९ ॥
 सा लज्जिता सपत्नी कुपिता भीतः प्रियः सखी वृक्षिता ।
 बालायाः पीडायां निदानिते जागरे वैद्यैः । ६० ॥

पूर्वां मर्द्धो क्त्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुरिति ज्योतिर्विन्दः । इदञ्च
 ते जानुचितमिति सख्या कर्मापि प्रकृत्यते । ज्ञेयानुप्राण्यता
 उपमा ॥ ५७ ॥

सम्भवतीति । सरसानां शृङ्गाररसवतीनां सज्जलानाम् अतएव
 प्रकृत्या स्मभावेन चपलं चरितं वासां तानां नारीणामिति शेषः रक्षा न
 खलु नैव भवति, प्रकृतिचपला नार्यैः न केन पि रक्षितं गच्छन्ते इति
 भावः । तद्यच्छि हरशिरसि अपि का कथाम्यत्येति भावः स्थितेत्पुञ्जं
 गङ्गा भुजङ्गपरिशीलनं सर्पसङ्कतिं विटसङ्कञ्च, भुजङ्गो विटसर्पयोर्विख-
 मरः । अनुभवति भजते इत्यर्थः । ज्ञेयानुप्राण्यतार्यान्तरन्वासी-
 ऽवहारः ॥ ५८ ॥

सुलभेष्विति । मनोरथेन अभिवापेण अन्त्या विवेकाभाववती-
 त्वर्थः मधुपी अमरी कनकादिपुष्पेषु सुलभेष्वपि स्मरधनुषि कान-
 कार्मुके कुसुमभूते इति भावः गुणभावं सौवीर्यभावं अथच अपाधान्यं
 वाञ्छति अभिवापति । सत्सु बह्वेषु मायकेषु अपि या यत्प्रसा-
 यक्ता, सा तस्मिन् बह्वेषु अत्रापि अपाधान्यं लभमानापि समावृत्तिं
 कुरुते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५९ ॥

वेति । बालायाः नवोद्भावाः पीडायां कथमितं पीडितेति
 वृष्ट्यायामिति भावः वैद्यैः चिकित्सकैः जागरे रात्रिजागरणे निदा-
 निते कारणत्वेन निश्चीते वति वा बाला वृष्यता पतिवृत्तमप्रका-

सुधिरागतस्य संवाहनच्छलेनाङ्गमङ्गमालिङ्गम् ।

पुष्यति च मानचर्चां गृह्णीषी सफलयति चोत्कलिकाम् ॥ ६१ ॥

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुञ्जैव न तु मुखे वहति ।

वचनपटोस्तव रागः केवलमास्ये शुकस्यैव ॥ ६२ ॥

मायं कान्तभुजान्तरपतिता रतिनीतसकलरजनीका ।

उपसि ददती प्रदीपं सखीभिरुपहस्यते बाला ॥ ६३ ॥

यादिति भावः सपत्नीं पूर्वपरिणीता गृह्णीषीत्यर्थः कृपिता पतिर्मे-
ऽस्यामन्यदुरक्त इति धियेति भावः, प्रियः पतिः भोतः गृह्णीष्याः
सकीयात् अपराधितयेति भावः । सखी बाळाया इति शेषः सुखिता
सख्याः प्रियवाङ्मध्यक्षानादिति भावः ॥ ६० ॥

सुधिरागतस्येति । गृह्णीषी सुधिरागतस्य दीर्घकाणात्परम्
आगतस्य अत्युरिति शेषः संवाहनच्छलेन गालमर्दनव्याजेन अङ्गम्
अङ्गं प्रत्यङ्गम् आलिङ्ग्य मानचर्चाम् स्वभिमानसत्तां पुष्यति च रञ्जति
च उत्कलिकाम् उत्कलिका पतिसङ्गाभावजनितामिति भावः सफल-
यति च निराकरोति च ॥ ६१ ॥

सेति । सा मम सखीति शेषः सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव रक्ता
अदुरागिणी त्वयीति शेषः गुञ्जैव गुञ्जाफलमिव सुखे रागम् अलु-
रागं लोहिलञ्ज न तु वहति नैव प्रकटयति नैव धारयति च । वचन-
पटोः कथाचतुरस्य तव रामः शुकस्यैव केवलम् आस्ये सुखे न त्वन्य-
त्वेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ६२ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये कान्तस्य भुजाङ्गरे वक्षसि
पतिता रक्ता सुरतेन नीता यापिता सकला रजनी यथा तथामृता
इती उपसि प्रभाते प्रदीपं ददती बाला सखीभिः उपहस्यते । साय-
न्तनकार्यस्य प्रदीपदानस्यायं समय इति मत्वा रात्रिजागरणेन आन्ता
सायंकाळ एवायमिति मन्व्यमानां प्रदीपदात्रीं सुग्रां प्रति सखीभि-
रुपहास इति भावः ॥ ६३ ॥

सा तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः ।

त्वां दूर्वीमिव दूति प्रयासयन्नस्मि विश्वस्तः ॥ ६३ ॥

स्नेहचतिर्जिगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम् ।

न वितनुते कर्मनर्थं दन्तिनि तव यौवनोद्भेदः ॥ ६५ ॥

सदनादपैति दयितो

हसति सखी विशति धरणिमिव बाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे

जल्पति मुग्धे प्रसीदति ॥ ६६ ॥

सेति । हे दूति ! सा नारी तीक्ष्णः मानदहनः सामास्मिः
वस्त्रास्तथाभूता । महतः स्नेहस्य प्रेक्षणः तैश्चैव च पाकः परिपाकः
दुर्लभः दुष्प्रापः । अहत् प्रेम प्रायेण न परिपच्यते इति भावः
किन्तु त्वां दूर्वीमिव प्रयासयन् वातावाताभ्यां क्लेशयन् चाख्यं च
विश्वस्तः विश्वासं गतः अस्मि, यथा दूर्वीचाखनेन सहातेलं सुपरिपकं
बभूवते तथा तव प्रयासेन कथञ्चित् सा बभूवते इति मे प्रत्यय इति
भावः । उपमाबद्धारः । दूर्वीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ६३ ॥

स्नेहेति । हे दन्तिनि ! हस्तिनि ! तव यौवनोद्भेदः
तारुण्यविकासः करिणां हस्तिनां कर्मनर्थं न वितनुते न जल्पति
अपि सर्वमेतदर्थः । तथाहि स्नेहस्य अन्योन्यप्रणयस्य क्षतिनाशः,
जिगीषा पराजयशासना, तथा प्राणव्ययः जीवननाशः अवधिर्बन्ध
तादृशः समरः संपातः । तथाच त्वदर्थः तरुणाः परस्परं स्नेह-
पाशादिकं सर्वं परित्यजन्तीति भावः । अपस्तुतप्रशंसया काञ्चित्
प्रति कस्याञ्चिर्द्वेषः ॥ ६५ ॥

सदनादिति । मुग्धे प्रसीद इति कीरे मुग्धे जल्पति सति
दयितः प्रियः सदनात् वासवदृष्टात् अपैति अपगच्छति गृहस्थ्या
भवादिति भावः सखी वाखावा इति श्रेयः हसति खवस्त्राः

सङ्घुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविष्णुरभ्यदनाम् ।
 दयितां भजामि मुग्धामिव तुहिन तव प्रसादेन ॥ ६७ ॥
 सखि लग्नैव वसन्ती सदाशये महति रसमये तस्य ।
 वाङ्मवशिखेव सिन्धोर्न ममागप्यार्द्रतां भजसि ॥ ६८ ॥
 सखि मिहिरोहमनादिप्रमोदमपिधाय सोऽयमवसाने ।
 बन्धोऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥ ६९ ॥

प्रियवाङ्मवशिखेव इति भावः वाङ्मा भरणामिव विशति सख्येति
 भावः सपत्नी ज्वलति क्रोधादिति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्घुचिताङ्गीमिति । हे तुहिन ! शिशिर ! तव प्रसादेन
 अनुपप्रेष्य दयितां सङ्घुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां हिराष्टतवमनां मनो-
 मात्रे न तु विहिरिति भावः विष्णुरनु प्रसरन् सदनः कामः यस्या-
 स्मासु अतएव मुग्धामिव वाङ्मामिव भजामि चेवे । उपमासङ्कारः
 ॥ ६७ ॥

सखीति । हे सखि ! महति उदारे गभीरे च रसमये प्रेमपूर्णे
 ज्वलमये च तस्य आलस्य आशये अन्तःकरणे अभ्यन्तरे च लग्नैव
 निवृत्तचित्तैव वसन्ती त्वं सिन्धोः सहस्रस्य वाङ्मवशिखेव वङ्गवानक-
 प्पात्रेव मनानां च अत्यमपि आर्द्रतां सरसत्वं न भजसि न प्राप्नोषि ।
 स त्वयि नितराभासकः त्वन्तु सततं क्लृप्ताभासवसोत्सुचितं तवेति
 भावः । सख्याः कोपनां नायिकां प्रति वचनमिदम् । उपमासङ्-
 कारः ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि ! मिहिरस्य सूर्यस्य उदुगमनादि उदय-
 प्रवृत्तिं प्रमोदम् आनन्दम् अपिधाय आच्छाद्य दत्तेति यावत् सोऽयं
 तुषारदिवसः विहिरादनं बन्धुः विफलः नायकागमनाभावादि भावः
 अवधिवासर इव अष्टाश्विन् दिने जयागन्तव्यमित्यवधारितदिनमिव
 अवसाने येने कदर्थयति क्लेशयति शीतप्रादुर्भावेन° नायकानागमनेन

सुरभवने तरुणाभ्यां परस्पराल्लष्टष्टिहृदयाभ्याम् ।

देवार्चनार्थमुद्यतमन्योन्यस्यार्पितं कुसुमम् ॥ ७० ॥

सायं कुशेशयान्तर्मधुपानां निर्यतां नादः ।

मिन्नव्यसनविषमैः कमलैराक्रन्द इव मुक्तः ॥ ७१ ॥

सुमहति मन्युनिमित्ते मयैव विहितेऽपि वेपमानोदः ।

न सखीनामपि रुदती ममैव वचःस्थले पतिता ॥ ७२ ॥

चेति भावः । यथापधिदिवसे अद्य आगमिष्यति काल इति प्रात-
रानन्दः पश्चात् तदनागमनात् अवसाने दुःखातिशयः तथा ह्येवमेव
प्रातः सूर्योदयात् शीतापगमेनानन्दः पश्चात् तस्यास्तगमने शीत-
प्राहुर्भावात् क्लेशातिशय इति भावः । उपमावह्वारः । सखीं प्रति
नायिकाया उक्तिः ॥ ६८ ॥

सुरेति । सुरभवने देवष्टहे तरुणाभ्यां युवभ्यां परस्परम् आल्लष्ट-
ष्टिहृदये नयनमनसो याभ्यां तथाभूताभ्यां सदृभ्यां देवतार्चनार्थम्
उद्यतं कुसुमम् अन्योन्यस्य परस्परस्य यूना युवत्वाः युवत्वा च यूना
रत्नार्थः अर्पितं दत्तम् । एतेन उभयोरचरुतागन्वता दर्शिता ॥ ७० ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये निर्यतां निर्गच्छतां भाविकमल-
सङ्कोचमभयोत भावः कुशेशयान्तर्मधुपानां कमलान्तर्वर्त्तिभ्रमराणां
नादः गुञ्जनं मित्तस्य सूर्यस्य सख्यस्य व्यसने अस्तमितो विपदि च
विषमैः विषादं गतेः कमलैः आक्रन्दः सम्यक् रोदनमिव मुक्तः जतः ।
उत्प्रेक्षावह्वारः ॥ ७१ ॥

सुमहतीति । सुमहति अत्युत्कृष्टे मन्युनिमित्ते कोपकारणे
नया एव विहिते कृते अपि सेत्वाध्याहार्यं वेपमानोदः कम्पमानोदः
रुदती सती सखीनामपि न ममेव वचःस्थले पतिता । एतेनाद्या
सङ्गतया रोदनेनैव जानोऽपगम इति भावः । सखायं प्रति नायिकाया
उक्तिः ॥ ७२ ॥

सुभग व्यजनविचालनशिक्षिलभुजाभूदियं वयस्यापि ।
 उद्वर्तनं न सख्याः समाप्यते किञ्चिदपगच्छ ॥ ७३ ॥
 सत्रीडा नखरदनापेषु कुपिता प्रगाढमचिरोठा ।
 बहुयाञ्जाचरणग्रहसाध्या रोषेण जातेयम् ॥ ७४ ॥
 सुगृहीतमलिनपक्षा लघवः परभेदिनः परं तीक्ष्णाः ।
 पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय ॥ ७५ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! इयं वयस्यापि लघ्वी अपि वा लघ्वा
 दाक्षाहेरिर्त्सापयद्दार्थः व्यजनस्य विचालने विशेषचालने शिक्षिल-
 भुजा शिक्षिलहस्ता अभूत् पुनःपुनर्व्यजनचालनात् इत्यस्य शिक्षिल-
 त्वमयक्तेति भावः । सख्या उद्वर्तनम् उच्चातिरेकः किञ्चित् न
 समाप्यते न निवर्तते, अवगच्छ जानीहि । शीघ्रं त्वया भूत्सखी
 अतुल्यनीयेति भावः । नायकं प्रति सख्या उक्त्वातिरेकम् ॥ ७३ ॥

सत्रीडेति । सत्रीडा सख्या अतएव प्रगाढं यथा तथा नखर-
 दनापेषु नखरदन्तक्षतेषु कर्तव्येति शेषः कुपिता इवम् अचिरोठा
 नवीडा रोषेण हेतुना बहुयाञ्जा चरणग्रहसाध्या बहुभि-
 वाञ्जाभिः चरणग्रहैः पाटपतनेन साध्या समाधेया शास्त्रकोयेति
 यावत् जाया । यतस्त्वया अविपिच्यार्यां तदुपीवत् विहृतं तस्मात्
 इहानीं चाटुवचनचरणप्रणिपातादिनास्याः कोपमपनयेति भावः ।
 सख्या नायकं प्रत्युक्त्वातिरेकम् ॥ ७४ ॥

सुगृहीतेति । सुगृहीतः सुष्ठु अवलम्बितः सखिनः इष्टः पक्षः
 सहायः यैः तद्योक्ताः सूपसर्गेण त्यागानर्हत्वं तेन च उपदेशानर्हत्वं च
 व्यवहृते । अन्यत्र सुगृहीतपक्षा सखिनाश्च अर्धवशात् सखिमयत्वं
 पूर्वनिपातः सोढव्यः । लघवः नीचाः अन्यत्र क्षुद्रावयवाः परभेदिनः
 परपीडनाः परम् अत्यर्थं तीक्ष्णाः निष्ठुराः निशिताश्च पुरुषा अपि
 विशिखाः शरा अपि गुणच्युताः निर्गुणाः अन्यत्र मौर्वीनिःसृताः

स्रक्पोलेन प्रकटीकृतं प्रमत्तत्वकारणं किमपि ।

हिरदस्य दुर्जनस्य च मदं चकारैव दानमपि ॥ ७६ ॥

सत्यं पतिरविदग्धः सा तु स्वधियैव निधुवने निपुषा ।

मार्त्तिकमाधाय गुरुं धनुरधिगतमेकलव्येन ॥ ७७ ॥

सौभाग्यमानवान् स त्वयावधीर्यापमानमानीतः ।

सत्यः कश्चिन्न जनस्य भयाय न भयन्तीति शेषः अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः ।
आत्माप्रस्तुतानां विशिष्टानां प्रस्तुतानाञ्च पुरुषाणामेकधर्मसम्बन्धाद्द्वीप-
काङ्कहारः । अथवा प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा उभयशेषामेकधर्माभि-
सम्बन्धात् तस्ययोगिताङ्कहारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयो-
र्दीपकान्तु निगद्यते इति, पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा
भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तस्ययोगितेति च ॥ ७५ ॥

स्रक्पोलेनेति । हिरदस्य इति नः दुर्जनस्य च स्रक्पोलेन नि-
जगण्डदेयेन अन्यत्र स्रक्पोलेनेति यावत् प्रकटीकृतम् अपिष्कृतम्
अन्यत्र मया दत्तमिति व्यक्तीकृतं किमपि अनिर्वचनीयं प्रमत्तत्वस्य
कारणं हेतुभूतं दानमपि स्रक्कक्षरं धनत्यागश्चापि मदं मत्ततां
गर्ह्य चकारैव । आत्मापि पूर्ववदङ्कहारद्वयम् ॥ ७६ ॥

सत्यमिति । पतिः अविदग्धः अचतुरः मूढ इति यावत् सत्यम् । सा तु
काम्ना सस्य आत्मनः धिया बुद्ध्या एव निधुवने सुरते निपुषा चतुरा ।
तथाहि एकलव्येन तदाप्यनिवादेन मार्त्तिकं श्रुतिकानिर्मितं गुरुं
द्रोणम् आधाय संख्याय धनुः धनुर्विद्येति वाक्यत् अधिगतं शिक्षितम् ।
पुरा एकलव्यो नाम निषादः आचार्यं द्रोणसुपगम्य अस्त्रविद्यां मे
देहीति प्रार्थिते गुरुणा नाहं निषादमध्यापयामीत्युक्तोऽसौ श्रुत्वा
द्रोणं निर्माय तस्मात् सकलां धनुर्विद्यां तथा शिक्षितवान् अथार्जुनो-
ऽपि तेन पराजित इति भारतमनुसन्वेयम् । अत्र विशेषेण साभा-
न्वसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

सौभाग्येति । सौभाग्येन इव बाह्यभेदेति वावत् जानवान्

स्वं विरहपाण्डिमानं भस्मखानोपमं तनुते ॥ ७८ ॥
 सखि मम करञ्जतैलं बहुसन्देहं प्रहेष्यसीत्युदिता ।
 श्वशुरगृहगमनमिलितं वाप्यजलं संहृणोत्यसती ॥ ७९ ॥
 संदर्शयन्ति सुन्दरि कुलटानां तमसि विततमसिकल्पे ।
 मौलिमणिदीपकक्षिका वर्तिनिभा भोगिनोऽध्वानम् ॥८०॥

अहं कान्ताया वल्लभ इत्यभिमानो स त्वया स्वधीर्यं स्वपुत्राव स्वप-
 मानम् आनीतः प्रापितः सन् स्वं निजं विरहेषु तव विच्छेदेन
 पाण्डिमानं पाण्डुत्वं भस्मना खानोपमं खानसदृशं तनुते धत्ते ।
 यथा कश्चिदभिमानो स्वपुत्रातः स्ववैराण्यात् भस्मिप्राप्तो भवति
 तथायं तद्विरहात् पाण्डुत्वरूपभस्मिप्राप्तिवति तदेनमनुगृह्यायेति
 भावः । नाटिकां प्रति दूत्या अज्ञारियम् । उपमाबद्धारः ॥ ७८ ॥

वसति । हे सखि ! बहुसन्देहं बहुवाचिकसमेतं करञ्जतैलं
 मन्तव्यदेशस्य करञ्जवाक्य्यादिति भावः करञ्जोत्पन्नेन तत्रैव सङ्घतेन-
 ख्याने मया कासुकाः प्रेष्याया इति व्यञ्जते । मम प्रहेष्यसि प्रेष-
 यिष्यसि एतेन तदानयनव्याजोऽत्र तव सखायै कासुकप्रोषणं भावोति
 ध्वन्यते । इति उदिता उज्ज्वा असती दुश्चारिणी कामिनी श्वशुरगृहे
 गमने नमनसाये मिश्रितम् आगतं वाप्यजलं नजनवारि संहृणोति
 प्रोच्छति मयमं आभिवापपूरणस्य श्वशुरगृहस्थितौ असम्भवबोधेनाशु-
 पातः, ततश्च सखा सङ्घतेन अस्मिन्निवन्नावनाबोधेन तत्संवरण-
 मिति भावः ॥ ७९ ॥

सन्दर्शयन्तीति । हे सुन्दरि ! विततमसिकल्पे विष्णुतमसि-
 सदृशे तमसि अन्वकारे मौलिमणिः शिरस्परत्नमेव दीपकक्षिका तेषां
 ताडय्याः अतएव वसिनिभाः वसिंसदृश्याः भोगिनः सर्पाः विटाश्च
 कुलटानां दुश्चारिणीनाम् अध्वानं मार्गं सन्दर्शयन्ति सस्यक् प्रकाशयन्ती-
 त्तर्षः । भुजङ्गफणपरत्नप्रकाशेन तव मार्गज्ञानं जपितेति अन्वकारे

खवं वनं तृषाख्या पिहितं पीताः सितांशुरविताराः ।
 प्रध्वस्ताः पन्यानी मलिनेनोद्गम्य मेघेन ॥ ८१ ॥
 सम्यगनिष्यन्नः सन् योऽर्थस्वरया स्वयं स्फुटीक्रियते ।
 स व्यङ्ग एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ८२ ॥
 सञ्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा ।
 न विदूरदर्शनतया कैश्चिदुपादीयते गृध्रः ॥ ८३ ॥

खवं वनं सङ्घेते गन्तव्यमिति शङ्का त्वया न जायते । बहो वाह-
 षानां तत्समभिध्याहारिणां शिरोरत्नप्रकाशेन तत्र भागेशानं भविष्य-
 तोत्सवो मया त्वया गमनं निष्प्रयोजनमिति कस्याश्चित् दूषा
 नाभिकां प्रत्युपदेशवचनम् । अपोप्रमयोः संसृष्टिः ॥ ८० ॥

सर्वमिति । सखितेन मेघेन उद्गम्य उदित्वा सर्वं वनं तृषाख्या
 तृषनिष्येन पिहितम् आख्यादितं सितांशुरविताराः चन्द्रसूर्यान्ध-
 ज्वालि पीताः पस्ताः, पन्यान्ध प्रध्वस्ताः प्रकण्ठेषु खवं पीताः ।
 दुर्जनोत्कर्षः सर्वेषां क्लेशायेति अप्रस्तुतप्रशंसया ध्वन्यते ॥ ८१ ॥

सम्यगिति । सन् शोभनः योऽर्थः विषयः सम्यक् अनिष्यन्नः
 कस्योत्पत्तेः प्रागवस्थित इति भावः असम्पूर्णं च त्वरया स्वयम्
 आत्मना स्फुटीक्रियते चः प्रथमो विनतातनूज इव अदृश्य इव व्यङ्ग
 एव विफल एव विकलाङ्ग एव च भवति । काव्यांस्तत्पत्तेः प्राक्
 जन्तो न प्रकाश्य इति भावः । उपमासङ्कारः ॥ ८२ ॥

सञ्जन इति । विद्या सञ्जने एव शोभायै भवति सफला भव-
 तोत्कर्षः दुर्जने मोघा विफला भवति । तया हि कैश्चित् जनैः विदूर-
 दर्शनतया विशिष्टदूरदर्शित्वेन गृध्रः पक्षिविषेयः न उपादीयते न
 गृह्यते दूरदर्शी अवागिति न आह्वयते इति यावत् । अर्थात्तर-
 व्यासः ॥ ८३ ॥

सुभगं वदति जनस्तं निजपतिरिति नैष रोचते मङ्गम् ।
 पीयूषेऽपि हि भेषजभाषोपनते भवत्यरुचिः ॥ ८४ ॥
 सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिकृतप्रयत्नमपि ।
 हिमगिरिशिखरस्वलिता गङ्गैवैरावतं हरति ॥ ८५ ॥
 सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु नेह सन्देहः ।
 न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नच्छायेव सज्जन्ती ॥ ८६ ॥
 सकलगुणैकनिकेतन दानववासेन धरणिर्हराज ।

सुभगमिति । जनः लोकः तं जनं मत्पतिमिति यावत् सुभगं
 सुन्दरं वदति, किन्तु निजपतिरिति हेतोः एषः जनः मङ्गं न
 रोचते न रुचिकरः भवतीत्यर्थः । हि तथाहि पीयूषे अस्ते
 भेषजभावेन औषधभावेन उपनते प्राप्ते अरुचिः भवति । पतित्व-
 मेवासतोनासप्रातिहेतुरिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्वासः । दूर्गे प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

सौधेति । हिमगिरेः शिखरात् स्वलिता च्युता गङ्गा ऐरा-
 वतसिन्धु सौधस्य हर्म्यस्य गवाक्षगता वातायननिःसृता दृष्टिः
 तवेति शेषः तं जनं स्थितौ अवस्थाने मर्यादायाश्च कृतप्रयत्नं शिष्टा-
 चाररक्षणे प्रयत्नवत्त्वमपि हरति हि धार्कष्यत्वेव । उपमाचङ्कारः ।
 कस्याश्चित् नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

सन्देहः । हे सुतनु ! सुन्दरि ! सहधर्मिणी गृहिणी मम
 परिच्छदः गृहोपकरणविशेषः इह अस्मिन् विशेषे न सन्देहः न
 संशयः त्वया कार्यं इति शेषः, तं यत् सज्जन्ती सुसज्जिता सेवातत्-
 परा वा तुहिनदिनच्छन्ना हेमन्तदिपक्षः परणभूता जायेव न सुखयति,
 तस्मान्त्वमेव प्रियतमेति मामनुगृह्णाणेति भावः । उपमाचङ्कारः ।
 कस्यचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सकलेति । हे सकलगुणतिकेतन सर्वगुणाधार धरणिर्हरा-

जातोऽसि भूतले त्वं सतामनादेयफलकुसुमः ॥ ८७ ॥

सुन्दरि ताटङ्गमयं चक्रमिवोद्दहति तावके कर्णे ।

निपतति निकामतीक्ष्णः कटाक्षबाणोऽर्जुनप्रणयी ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैव फलद्विर्जनोपजीव्यत्वमुच्छ्रयच्छाया ।

सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशास्यम् ॥ ८९ ॥

राज ! वृक्षराज ! त्वं दानववासेन दैत्याधिष्ठानेन भूतले पृथिव्यां
सतां साधूनाम् अनादेयानि अपाह्वाणि फलककुमानि यस्य तादृशः
जातः अस्मि । दुष्टसंसर्गात् त्वं सद्व्युत्पन्नवानपि साधूनामेव
गणनीय इति अपस्तुनप्रशंसया कस्यचित् कसपि प्रत्युक्तिरियम्
॥ ८७ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तावके त्वदीये कर्णे शोले राधेये च
ताडङ्गमयं ताडङ्गः कर्णभूषणविशेषः तत्स्वरूपं चक्रमिव, रथाङ्गमिव
उद्दहति धारयति ऊर्ध्वं नयति च, निकामतीक्ष्णः अतिनिशितः
अर्जुनप्रणयी कृष्ण इत्यर्थः अर्जुनप्रेरितश्च कटाक्षबाणः कटाक्षरूपः
शरः निपतति । त्वया आकर्षणद्वष्टः कटाक्ष इति भावः । पुरा
कर्णं सङ्घानिमग्नरथचक्रम् उद्धर्तुमुपक्रान्तम् अर्जुनः शरैश्च निजधा-
नेति भारतम् । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । श्लेषाद्युपायितो-
पसालङ्कारः ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैवेति । सत्पुंसः सज्जनस्य मरुभूरुह इव कठिनदेश-
जानवृक्षस्यैव फलद्विः फलसम्पत्तिः स्वाधीना एव जनानाम् उप-
जीव्यत्वं स्वाधीनमेवेति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । उच्छ्रयच्छाया अस्त्यु-
दयकान्तिः उन्नतिच्छाया च स्वाधीना स्वेच्छया फलसम्पत्तिच्छाया-
प्रदानकर्तृत्वं जनानामिति भावः, किन्तु जीवनमात्रं दीर्घजीवनमात्रं
जलमात्रञ्च आशास्यम् आकाङ्क्षणीयम् । साधवो दीर्घजीविनो भव-
न्त्विति मरुभूमौ वृक्षाश्च जलसिक्ताः सन्त्विति श्लोकैराशास्यते इति
भावः । उपसालङ्कारः ॥ ८९ ॥

सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् ।
 सखि दुर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्यैव ॥ ८० ॥
 सुखयतितरां न रक्षति परिचयलेशं गणाङ्गनेव श्रीः ।
 कुलकामिनीव नोष्कति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ ८१ ॥
 स्वसदननिकटे नलिनीमभिनवजातच्छ्रदां निरीक्ष्यैव ।
 हा गृह्णीति प्रलपंश्चिरागतः सखि पतिः पतितः ॥ ८२ ॥
 सखि चतुरानमभावाद्दुमुख्यं कापि नैव दर्शयति ।
 अयमेकहृदय एव द्रुहिण इव प्रियतमस्तदपि ॥ ८३ ॥

सन्तापेति । हे सखि ! ज्वरस्यैव दुर्जनस्य भूतिः घट्टहिः स-
 न्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं जनयितुं जनानामिति शेषः जन्तून्
 प्राणिनः निहन्तुमपि नाशयितुमपि दूरम् अत्यर्थं प्रसरति परिवर्द्धते ।
 उपमालङ्कारः ॥ ८० ॥

सुखयतितरामिति । श्रीलक्ष्मीः गणाङ्गनेव वेश्यैव सुखयति-
 तराम् अतिशयेन सुखयति, किन्तु परिचयलेशं न रक्षति परिचितो-
 र्यामिति नाटयं करोतीत्यर्थः । वाग्देवी सरस्वती कुलकामिनीव
 जन्म जन्म प्रतिजन्म अपि न उज्झति न त्यजति स्वामिनमिति
 आश्चर्यामिति वा । अत्रोपमयोः संसृष्टिर्व्यतिरेकश्च ॥ ८१ ॥

स्वसदनेति । हे सखि ! स्वस्य आत्मनः सदननिकटे गृहस-
 भीषे अभिनवजातच्छ्रदां नूतनसञ्जातपत्न्याम् एतेन पुराणपत्नाभावो
 विरहपोडानिवन्धन इति व्यन्यते । नलिनीं पद्मिनीं निरीक्ष्यैव
 दृष्ट्वैव चिरात् दीर्घकाशात् परम् आगतः पतिः हा गृह्णीति कति
 क्लेशान् महिरहेषानुभूतवत्यसीति भावः इति प्रलपन् वदन् पतितः
 सूक्ष्मतः । नलिनीदलानि सखिनानि वीक्ष्यैवेति पाठान्तरम् ।
 कक्षाशिव् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८२ ॥

सखीति । हे सखि ! अयं प्रियतमः चतुरानमभावात् सुखस्य

सत्यं मधुरो निरुतं वक्रो नूनं कलाधरो द्युतितः ।

स तु वेद न द्वितीयामकलङ्कः प्रतिपदिन्दुरिव ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादपि विचलति मज्जति जलधौ च नीचमपि भजते

निजपक्षरक्षणमनाः सुजनो मैनाकशैल इव ॥ ८५ ॥

संज्ञण वाष्पजलं सखि दृश्यमुपरज्याञ्जनेन वल्लयेनाम् ।

चातुर्यात् चतुर्वेदमत्वाच्च द्रुष्टिषु इव विधातेव कापि कस्यामपि
नाभ्यां कश्चिन्नपि जने च वैसुख्यं विमुक्ततां प्रातिकूल्यमित्यर्थः सुखा-
भावपन्त्वञ्च नैव दर्शयति, तदपि तथापि एकस्यां त्वयोति भावः
हृदयं यस्य तथाभूतः पक्षे एकं हृदयं यस्य तथोक्तः । अयं चात-
र्यात् स्वयंसु त्वत्सपत्नीषु सुखं रागं दर्शयति परं त्वमेवास्य हृदय-
वाचिनीति भावः । उपमाबद्धारः । नायिकां प्रति सख्या उक्ति-
रियम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । स तु द्युतितः प्रियः प्रतिपदिन्दुरिव प्रतिपञ्चन्द्र
इव मधुरः निरुभाषी मनोहरश्च सत्यं निरुतं वक्रः वक्रोक्तिनिपुणः
कुटिलाकारश्च, नूनं निरुतं कलाधरः चतुःषष्टिविद्यानिपुणः कला-
वाञ्च तथा अकलङ्कः निर्दोषः सात्त्विकरहितः न द्वितीयाम् अन्यं
नारीमिति यावत् द्वितीयं त्रियञ्च न वेद न जानाति । उपमा-
बद्धारः । नायिकायाः सखीं प्रत्याकृतिरियम् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादिति । निजपक्षरक्षणमनाः समतसंस्थापनार्थी
स्वपक्षरक्षणार्थी च सुजनः मैनाकशैल इव स्वस्थानात् विचलति अपि
जलधौ मज्जति च नीचं क्षुद्रम् अमुञ्जति भजते अपि । स्वाङ्गोक्त-
पालनाय मज्जना वेन केनापि प्रकारेण प्रवर्तन्ते, न तत्र साना-
पमानक्लेशादिगणना तेषामिति भावः । पुरा पक्षच्छेदनोद्यते शक्रे
मैनाकः पलाय्य ससुद्रं प्रविश्य सपक्षः स्थित इति पुराणम् ।
उपमाबद्धारः ॥ ८५ ॥

संज्ञणिति । हे सखि ! वाष्पजलं मयनवारि संज्ञण दूरीकृत,

दयितः पश्यतु पञ्चपङ्कजयोर्युगपदेव वचम् ॥ ८३ ॥
 सा पाण्डुदुर्बलाङ्गी नयसि त्वं यत्र जाति तत्रैव ।
 कंठिनीव कैतवविद्दो हस्तप्रहमात्रसाध्या ते ॥ ८४ ॥
 सखि विश्वगङ्गानीया लक्ष्मीरिव कमलमुखि कदर्थस्य ।
 त्वं प्रवयसोऽस्य रक्षावीर्यमात्रोपयोग्यासि ॥ ८५ ॥

अङ्गनेन कञ्जलेन एनां दृशं नेत्रम् उपरज्य अलङ्कृत्य वल्लव रक्षावय
 पतिमवलोकय वा । दयितः प्रियः पञ्चपङ्कजयोः युगपदेव वच-
 कावमेव वचं कान्तिं पश्यतु । नायिकां सुग्यां रुदतीं प्रति वक्ष्या
 उक्तिरियम् ॥ ८३ ॥

वेति । सा तत्र कान्ता पाण्डूनि दुर्बलानि अङ्गानि यस्यास्तादृशी
 त्वद्विरहादिभि भावः त्वं यत्र नयसि तामिति शेषः, तत्रैव सा
 जाति गच्छति । कैतवविद्दः सुचतुरस्य ते तत्र कंठिनीव खटिकेव
 हस्तप्रहमात्रेण न त्वन्वोपायचरणप्रहृष्टादिनेत्रर्थी मात्रगन्ध्योऽयः ।
 साध्या विधेया । कैतवविद्द इत्यनेन तत्र तद्वशीकरणे चातुर्यं न
 मया उपदेष्टव्यमिति व्यज्यते । कंठिनी च पाण्डुवर्णां श्रेष्ठ्या च
 लेखकेन हस्तेन यत्र यत्र नीयते तत्रैव गच्छतीति तत्सास्यमवधेयम् ।
 नायिकां प्रति वक्ष्या उक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ८४ ॥

सखीति । हे सखि ! हे कमलमुख ! कदर्थस्य कपणस्य
 लक्ष्मीरिव त्वं विश्वगङ्गानीया सर्वजननिन्दनीया अस्स प्रवयसः
 स्वविरस्य रक्षा रक्षणं वीक्षणं दर्शनञ्च तन्मात्रोपयोग्या रक्षयदर्शन-
 मात्रार्थेत्त्वर्थः अस्मि भवसि । कपणलक्ष्मीरिव भोगाद्यभावात् तथा-
 विधेति भावः । अनीव सुन्दरी त्वम् अस्स भोगाद्यमस्य दृष्टस्य हस्त-
 पतिता किङ्करीति, अतः पुरुषान्तरे उक्तातस्ते करणीवेति भावः ।
 उपमाबह्वारः । दूता नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

हकारादिः ।

हृदयज्ञया मन्नात्ते विसदृशं किमपि कूजितं सख्या ।

यत्कलहभिस्रतल्पा भयकपटादेति मां सुतनुः ॥ १ ॥

हरति हृदयं शलाकानिहितोऽञ्जनतनुरेष सखि मुग्धे ।

लोचनबाणमुचान्तर्भ्रूधनुषा किण इवोक्लिखितः ॥ २ ॥

हससि चरणप्रहारे तल्पादपसारितो भुवि स्वपिषि ।

नासदृशेऽपि कृते प्रिय मम हृदयात्स्वं विनिःसरसि ॥३॥

हृदयज्ञयेति । हृदयज्ञया त्रिज्ञाभिप्रायवेदिन्या सख्या गवाक्षे वातायने किमपि अविनिर्बन्धीयं विसदृशं विसदृशं भयप्रदमिति भावः कूजितं शब्दितं, यत् यतः कलहेन भिन्नः तल्पः शय्या यस्यास्तादृशी कलहत् भिन्नशय्याशायनीत्यर्थः सुतनुः सुन्दरी मत्कान्तेति भावः भयकपटात् साध्वसामिघात् माम् एति मत्समीपमामच्छति । सख्यायं प्रति कल्पचित् कान्ताचरितवर्णनम् ॥ १ ॥

हरतीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! सखि ! शलाकया अञ्जन-
तुलिकया निहितः अर्पितः एषः अञ्जनतनुः कल्पसरेखेति यावत्
तनुपदेन रेखायास्तनीयस्त्वं सूचितम् । लोचनं नयनमेव बाणः
शरः तन्मुचा तद्विद्योपिणा अर्धरुषा अरूपकार्मुकेण अन्तःकलिखितः
अन्तःकलिखितः किण इव शुष्कतल्पानभिव हृदयं नायकस्येति भावः
हरति नितरां व्यथयति । पूर्वं नायकस्य हृदयं मदनशरविद्धतया
सञ्जातकिणं वर्त्तते, ततश्च तत् एतदञ्जनरेखया अलिखितत्वात्
विहरां व्यथितं भवतीति भावः । उपमाहकारः । सख्या नादिकां
प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

हसतीति । हे प्रिय ! चरणप्रहारे मत्कृते इति शेषः
हससि हास्यं करोषि, तल्पात् शय्यातः अपसारितः ताडितः वन्
भुवि भूतले अपिषि शेषे इत्यम् अवश्ये अद्विचिताचरणे इत्यर्थः

हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति वदनं च विदधते सख्यः ।

स्वप्रायितेन तस्यां सुभग त्वन्नाम जल्पन्त्याम् ॥ ३ ॥

हृदयं मङ्ग प्रतिक्षयविहिताहन्तिः सखे प्रियाशोकः ।

प्रबली विदारयिष्यति जलकक्षशं नीरलेखेच ॥ ५ ॥

हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्वारतीव्रसंवेगः ।

अरुणस्तपनशिलाभिव पुनर्न मां भस्मतां नयति ॥ ६ ॥

कतेऽपि मयेति शेषः, त्वं हृदयात् न विनिःसरसि नापगच्छसि ।
यस्मात् त्वम् एतादृशाचरणोऽपि मयि न विरज्यसे, तस्मात् अहं ते
प्रसङ्गेति भावः । नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २ ॥

हसतीति । हे सुभग ! तस्यां कामिन्यां स्वप्रायितेन उत्स्रा-
पेन तव नाम जल्पन्त्याम् उदीरयन्त्यां सत्त्वां सपत्नी हसति अस्याः
स्वप्ने उपनायकनामकार्त्तनेन अमतीत्वं ज्ञायते तेन च पत्युरस्यां
विद्वेषो भावीति श्रियेति भावः । श्वश्रूः रोदिति इतमन्धेन श्रुत-
श्चेत् महाननये व्यापद्यतेति धियेति भावः । सख्यः सहचर्य्यः वदनं
मुखं पिदधते च आच्छादयन्ति च नायिकाया इति शेषः न पुनरेवं
जल्पितं भूयात् तथात्वे अस्माकमेव दोषः सम्पत्स्यते इति धियेति
भावः । एतन् त्वद्यि अस्या नितरामासक्तिज्जदेनामनुग्दृष्ट्यायेति भावः ।
दूत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ४ ॥

हृदयमिति । हे सखे ! प्रबलः महान् अतएव प्रतिक्षयं
क्षणे क्षणे विहिता आहृत्तिरावर्त्तनं येन तथाविधः प्रियाशोकः
प्रियाविरहदुःखं नीरलेखा तरङ्गश्रेणी प्रबलेति चिक्रव्यभवेन योष्यं,
जलकक्षमिव मङ्ग हृदयं विदारयिष्यति विघटयिष्यति । तस्मात्स
मया देशान्तरं प्रस्थितमिति भावः । सखायं कथं त्वया न गतमिति
वादिनं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ ५ ॥

हन्तेति । हन्त खेदे, विरहः दुर्वारः अविचार्यः क्रोधः दाहकः
सर्पिणः सख्यक् स्फुरणं यस्य तथाविधः सज्ज, अरुणः सख्यः तपन-

हृत्वा तटिनि तरङ्गैर्भ्रमिन्निशङ्केषु नाशये निश्चितः ।

फलदलवस्कररहितस्वयान्तरिक्षे तवस्यक्तः ॥ ७ ॥

हृतकाञ्चिवल्लिवन्धोत्तरजघनाद्दपरभोगभुक्तायाः ।

उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरक्षणेखिव ॥ ८ ॥

शिखामिव सूक्ष्मकान्तमिव, समन्तात् मां ज्वलयति न पुनः मञ्जतां
नयति मञ्जीकरोति । मञ्जीं प्रति नायिकाया विरङ्गिण्या उल्लि-
रिवम् । उपमानाङ्कारः ॥ ६ ॥

हृत्वेति । हे तटिनि ! नदि ! त्वया तरङ्गैः हृत्वा
उत्पाद्य चक्रेषु चावर्त्तेषु भ्रमिन्निशङ्केषु नाशये निश्चितः न
ख्यापितः प्रत्युत फलदलवस्कररहितः कृत्वेति भावः
अन्तरिक्षे व्याकाशे दूरे इति भावः त्यक्तः । तथाच तरङ्गरूपकटाक्षै-
रेण हृत्वा विविधचातुर्येण भ्रामयित्वापि हृदये न कृतवत्यसि
प्रत्युत निर्धनीकृत्य परित्यक्तवत्यसि इदमनुचितमिति भावः । वार-
नारीं प्रति कस्यचित् कक्षाचिह्ना अपस्तुतप्रयत्नयोक्तिः ॥ ७ ॥

हृतेति । अपरेण अन्येन जारेणेति भावः यो भोगः सुरतं तेन
भुक्तायाः यद्वा नास्ति परः यस्मात् तादृशः अत्यन्तकट इत्यर्थः यो
भोगः तेन भुक्तायाः तर्वेति शेषः हृतः अपभोगः काञ्चिवल्लिवन्धः
रशनाकलापबन्धनं यस्मात् तथाभूतात् उत्तरजघनात् जघनोपरि-
भागात् रोमराजिः स्तनशम्भोः कुचशङ्करस्य गरुडश्लेषेण काञ्चिकूट-
राजोव उल्लसति विकसते । उपमानाङ्कारः । मञ्जतां नायिकां
प्रत्यङ्गिरिवम् ॥ ८ ॥

चक्षारादिः ।

क्षीरस्य तु दयितत्वं यतोऽपि शान्तीपचारमासाद्य ।
 शैलीऽङ्गान्यानमयति प्रेम्बुः शेषो ज्वरस्यैव ॥ १ ॥
 शान्तमपसारितो यच्चरणबुधाय सुप्त एवासि ।
 उद्घाटयसि किमूरु निःश्वासैः पुलकयन्नुष्णैः ॥ २ ॥
 क्षुद्रोद्भवस्य कटुतां प्रकटयतो यच्छतश्च मदमुच्चैः ।
 मधुनो क्षुद्रपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ ३ ॥

क्षीरस्येति । यतः यस्मात् शान्तः उपशमं गतः उपचारः
 उपसर्गः ज्वरस्येति भावः यस्य तथाभूतं रोगिण्यामात क्लेशः आसाद्य
 प्राप्य क्षीरस्योपि दुग्धस्यापि दयितत्वं प्रियत्वं भवतीति शेषः सोपसर्गे
 ज्वरे सति दुग्धं न रोचते ततस्तस्योपशमे रोचन एवेति भावः, तस्मात्
 ज्वरस्यैव प्रेम्बुः परनायिकाविषयस्येति भावः, शेषः शनैः क्रमेण
 अङ्गानि आनमयति क्षस्यानि करोति । एवञ्च यद्यप्ययमधुना परा-
 ङ्गनासक्तः सां नालुकम्पते तथापि तत्प्रेम्बुः अक्षिरस्यायित्वात् शेषे
 मम वशं गमिष्यतीति भावः । उपमानद्वारः । कथं त्वया अन्या-
 सक्तेऽपि नायके एवं विनीता तिष्ठस्येति वादिनीं सखीं प्रति ब्रुवा
 नायिकाया उक्तिरियम् ॥ १ ॥

ज्ञानमिति । अपसारितः निराकृतस्त्वं यत् चरणौ ममेति
 शेषः उपधाय उपधानीकत्व सुप्त एवासि तत् ज्ञानं सोद्दिक्षु । उष्णैः
 निराकरणदुःखादिति भावः निःश्वासैः ऊरु पुलकयन् रोगाञ्छिते
 कुर्वन् किं कथम् उद्घाटयसि स्खलितवशने करोषि ? एष तवाप-
 राधः न भवा क्षन्तव्य इति भावः । मानिन्या नायकं प्रति उक्ति-
 रियम् ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्येति । क्षुद्रा मधुमक्षिका तदुद्भवस्य तदुत्पन्नस्य नीचो-

पूर्वैर्बिभ्रन्नृत्तां गुणव्यभवभूतिबाणरघुकारैः ।

बाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥ १ ॥

सत्यात्रोपनयोचितसत्प्रतिविम्बाभिनववस्तु ।

कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्यं मधुरवचनं च ॥ २ ॥

एका ध्वनिद्वितीया त्रिभुवनसारा स्फुटोक्तिचातुर्यां ।

इवञ्च च कटुतां तीव्रतां कटुभाषिताञ्च प्रकटयतः प्रकाशयतः उच्चैः
अत्यर्थं मदं सत्ततां गर्वञ्च यच्छतः कुर्वतश्च मधुनः लघुपुरुषस्य नीच-
पुरुषस्य च गरिमा गौरवं लघिमा लाघवञ्च भेदाय त्रभेदज्ञानाय ।
मधु आद्रियते नीचस्य अवगण्यते इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
र्मधुनीचयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकं यद्वा अप्रस्तुतयोः प्रस्तुतयोर्वा
अभयोरेकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ३ ॥

पूर्वैरिति ।^१ गुणव्यवैः गुणवर्जिः भवभूतिः बाणः रघुकारः
काञ्चिदासः तैः पूर्वीः प्राचीनकविभिः विभिन्नहृत्तां पृथक्छन्दोमयीं
भिन्नचरितां वा वाग्देवीं भजतः सेवमानस्य एकेन आर्याच्छन्दसैति
शेषः मम को दोषः अस्तीति शेषः, सन्तः साधवः पश्यन्तु अप्यलोक-
यन्तु तदिति शेषः । कवेर्दोषपरिष्कारकं वचनमिदम् ॥ १ ॥

सत्पात्रेति । सत्पात्रेषु सहृदयेष्वित्यर्थः उपनयः कथनं तलो-
चितं च उक्तं सुखदामिति यावत् प्रतिविम्बं प्रतिफलनं हृदयक-
मोकरणमिति यावत् यस्य तादृशम् अभिनवं नूतनम् अन्यैरनुवाटित-
मिति यावत् अनुशङ्गं वस्तु प्रतिपाद्यं यस्य तथाभूतं सत्काव्यं
मधुरवचनञ्च कस्य जनस्य हर्षम् आनन्दं न जनयति ? अपिठ
सर्वस्यैवेत्यर्थः । एतेन काव्यमिदं मम समीचीनं सर्वजनरञ्जनञ्च भव-
तीति भावः । कवेः अपरितप्रशस्तिरियम् ॥ २ ॥

एकेति । ध्वनिः व्यङ्ग्योर्ध्वः द्वितीयो यस्यां तथाविधा, त्रिभु-

पञ्चेषुषट्पदहिता भूषा श्रवणस्य सप्तशती ॥ ३ ॥

कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसंवादः ।

विद्वद्दिनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥ ४ ॥

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ ५ ॥

वनं सारः स्थिरांगतया सुखदमिति यावत्, सारो बले स्थिरांगे चेत्य-
मरः । यस्यां तथाभूता एतद्रचनामाधुर्येण त्रिभुवनस्य अनारत्वेऽपि
सारवद्वबोधो भवतीति भावः । स्फुटं सुव्यक्तम् उक्तिचातुर्यं वचन-
कौशलं यस्यां तादृशी, पञ्चेषुः कामः च एव षट्पदः श्रमरः तस्य
हिता हितसाधनी तदुद्दीपनीति भावः एका जेवला सुख्या वा भद्र-
शती सप्तशतसंख्यफलोकार्णवः श्रवणस्य कर्णस्य भूषा कसुमवत् भूषण-
भूता श्रोत्ररञ्जनीति भावः । काव्यस्य सहृदयदुःखनत्वं कविना
दर्शितमनेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

कवीति । अयं सन्दर्भः अन्यः कविभिः सप्त समरे सिंहनादः
सिंहवत् गर्जनम् । स्वराणां षड्जातीनाम् अनुवादः अनुकृतिः
जनोच्चारित्वेनेति भावः । सुधायाः अमृतस्य एकः अद्वितीयः संवादः
समाचारः सम्यग्बोध इति यावत् यत्र तादृशः एतत् सन्दर्भपाठ-
श्रवणेषु सुधायाः ज्ञादोऽननुभूतपूर्वः अनुभूयते इति भावः । विदुषां
विभोदे रञ्जने कन्दः मूलं निदानभूत इत्यर्थः मया सृष्टः रचितः ।
सर्वथा मनोरमोऽयं अन्य इति कवेः प्रौढाङ्गिरियम् ॥ ४ ॥

उदयनेति । जे मम शिष्यसोदराभ्यां शिष्ये सोदरौ च ताभ्याम्
उदयनबलभद्राभ्यां, रविचन्द्राभ्यां द्यौरिव अःकाशमिव, सप्तशती
निर्मलीकृत्य संगोध्य प्रकाशिता । एतेन यदि कश्चित् ममात्र दोषः
सम्भवति सोऽपि परिहृत इति निर्दोष एवायं सन्दर्भ इति
भावः ॥ ५ ॥

हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहृषीय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्यासप्तशतीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥ ६ ॥

हरीति । बुद्धिमान् महामतिः गोवर्धनाचार्यः सततं निर-
न्तरम् अमलं निर्मलं हरिचरणयोरञ्जलिं विधायेति शेषः हरिचरणौ
कृताञ्जलिः प्रणम्येति भावः सततं निरन्तरं कविवराणां हृषीय
आनन्दाय एतां सप्तशतीम् अकृत रचितवान् । विरचयन् वासनशीलां
वासन इव कविपदं लिप्सु रिति प्रथमाह पाठस्तु पूर्वाहङ्कारपूर्ववच-
नानां प्रतिकूल इति चिन्त्यः ।

इति वि, ए, लपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता आर्यासप्तशतीव्याख्या.

समाप्ता ।

पञ्चरत्नम् ।

नागः, पोतस्तथा वेद्यं, क्षान्तिः, शक्यो, यथाक्रमम् ।

पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्वेन्दुना शर्वरी,
 शीलेन प्रमदा, जवेन तरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
 बाष्पी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
 सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना ॥ १ ॥
 पोतो दुस्तर-वारिराशि-तरणे, दीपोऽम्बकारागमै,
 निर्वर्ति व्यजनं, मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणिः ।
 इत्थं तद् भुवि नास्ति, यस्य विधिना नोपायचिन्ता क्वता,
 मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातास्ति भग्नोद्यमः ॥ २ ॥

नाग इति । नागः जलो मदेन मत्ततया, कं कं जलरुहैः
 पशुः, शर्वरी रात्रिः पूर्वेन्दुना पूर्वचन्द्रेण, प्रमदा नारी शीलेन
 वननेन, तरगः अश्वः जवेन वेगेन द्रुतममनेनेत्यर्थः, मन्दिरं गृहं
 नित्योत्सवैः नित्यतानन्दव्यापारैः, बाष्पी वाक् व्याकरणेन विदुषुत्तमेति
 भावः, नद्यः हंसमिथुनेः हंसदम्पतिमग्नरथैरिति यावत्, सभा पण्डितैः
 विद्वद्भिः, कुलं वंशः सत्पुत्रेण, वसुधा पृथ्वी नृपेण राजा सुनाजके-
 नेति भावः, लोकत्रयं त्रिभुवनं विष्णुना नारायणेन भाति राजते ।
 शार्ङ्गविश्रीङ्गितं इत्यर्थः । सूर्यान्वै र्यदि सः सजो सततताः शार्ङ्ग-
 विश्रीङ्गितमिति बहुवचसात् ॥ १ ॥

पोत इति । दुस्तरस्त तरिह्वनमंश्यास्त वारिराशेः समुद्रस्य तरणे
 प्रारगमने पोतः अर्थावसाननिवर्तकः, अम्बकारागमै दीपः, निर्वर्ति
 वाक्पुत्रसप्तमिशरे इति अर्थः व्यजनं वाक्पुत्रादिना मायुसप्तमनं,

वैद्यं पानरतं, नटं कुपठितं, स्वाध्यायहीनं द्विजं,
 युद्धे कापुरुषं, हयं जतरयं, मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिहृतं, देशञ्च सोपद्रवं,
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ३ ॥
 ज्ञान्तिश्चेत्, कवचेन किं ? किमरिभिः ? क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
 ज्ञातिश्चेद्दनेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः किं फलम् ?
 किं सुपै ? यदि दुर्जनः, किमु धनै ? विद्यानवद्या यदि,
 व्रीह्यं चेत् किमु भूषणेन ? कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४ ॥

मदाद्याः मत्ता ये करिणः हस्तिनः तेषां दर्पोपशान्त्यै शृण्विरङ्गुः,
 उपायोऽस्तीति शेषः । इत्यम् एवं भुवि पृथिव्यां तत् वस्तु इति
 शेषः नास्ति न विद्यते, विधिना यद्य वस्तुनः उपायाचिन्ता न कृता,
 सर्वस्यैव उपायचिन्ता कृतेत्यर्थः । दुर्जनानां चित्तवृत्तिहरणे चरणो-
 प्राये इति भावः धाता विधिरपि भग्नोद्यमः अकृतार्थ इति यावत्
 इति मन्ये सम्भावयामि । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ २ ॥

वैद्यमिति । बुधाः प्राण्डनाः पानरतं मद्यपायिनं वैद्यं
 चिकित्सकं, कुपठितम् अस्मिन्निहितनाशशास्त्रमिति भावः नटं, स्वा-
 ध्यायहीनं वेदाध्ययनविहीनं द्विजं ब्राह्मणं, युद्धे संग्रामे कापुरुषं
 वीर्यं हीनं पुरुषं, गतरयं बेगहीनं हयम् अश्वं, मूर्खं ज्ञानहीनं परि-
 ब्राजकं सन्त्यासिनं, कुमान्त्रिभिः परिहृतं राजानं, सोपद्रवम् अत्याचार-
 युतं देशं, यौवनेन गर्वितां पररतां परपुरुषासक्तं भार्याञ्च शीघ्रं
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ ३ ॥

ज्ञान्तिरिति । चेत् यदि ज्ञानिः जमा अस्तीति शेषः, तदा
 कवचेन वसण्या किम् ? चेत् यदि देहिनां प्राण्डिनां क्रोधः अस्ति,
 तदा अरिभिः शत्रुभिः अन्यैरिति शेषः किम्, चेत् यदि ज्ञातिः
 द्वायादः अस्तीति शेषः तदा अन्येन अस्मिन्ना तद्वाहेनेति भावः

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्, छत्रेण सूर्यातपः,
नागेन्द्रो निशिताङ्गुशेन, चपलौ दण्डेन गो-गर्दभौ ।
व्याधिवैद्यकभेषजैरनुदिनं, मन्त्रप्रभावाद् विषं,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं, मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चरत्नं समाप्तम् ।

किम् ? यदि सुहृद् सखा अस्तीति शेषः, तदा दिव्यैः औषधैः
पोडोपशान्तिकरैरिति भावः किं फलं ? किम् प्रयोजनम् ? यदि
दुर्जनः अस्तीति शेषः, तदा सर्पैः भुजङ्गैः किम् ? यदि अनशय्या
अनिन्द्या उत्तमात भावः विद्या अस्तीति शेषः, तदा धनैः किम् ?
चेत् यदि व्रीडा लज्जा अस्ति नारीण्यामिति शेषः, तदा भूषणेन अल-
ङ्कारेण किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यदि कविता कवित्वम्
अस्ति, तदा राज्येन किम् ? क्षमाशालिनां शत्रोरभावात् युद्धार्थं
क्रयवधारणं, क्रोधिनां क्रोधरूपशत्रुसङ्गावेनैव विनाशसम्भवात् अपर-
शत्रुसदुभावः, ज्ञातिरूपदहनसदुभावे अपरदहनाग्निः, मित्तेशैव
पोडोपशान्तिसदुभावे अपरौषधं, दुर्जनसदुभावे अपरसर्पदंशनं, सुवि-
दुषां विद्यारूपधनसत्त्वे अन्यधन, लज्जावतीनां लज्जारूपभूषणसङ्गावे
अन्यभूषणं, सत्याश्च कवित्वशक्तौ राज्यसुखं विफलमिति समुदाय-
निष्कर्षः । शार्दूलविक्कीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

शुक्य इति । हुतभुक् अग्निः जलेन, सूर्यातपः छत्रेण आत-
पत्वेण, नागेन्द्रः गजेन्द्रः निशिताङ्गुशेन तीक्ष्णदण्डविशेषेण वारयितुं
निराकतुं शक्यमित्यर्थः शक्यः, चपलौ उद्धतौ गोगर्दभौ दण्डेन
वारयितुं शक्याविति वचनव्यत्ययेनान्वयः । अनुदिनमिति सर्वत्र
योज्यम् । व्याधिः रोगः वैद्यकानां भेषजैः औषधैः वारयितुं शक्य इति
पूर्वेषान्वयः । विषं मन्त्रप्रभावात् मन्त्रप्रयोगबलात् वारयितुं शक्य-
मिति विद्वद्व्यत्ययेनान्वयः । इत्थं सर्वस्य वस्तुन इति शेषः शास्त्र-

षड्रत्नम् ।

—•—

शास्त्रं, कोऽर्थांस्तथा मूर्खी, दानं दुर्मन्त्रिणं, तथा ।
लोभोऽप्यस्तीति विज्ञेयं क्रमात् षड्रत्नमीरितम् ॥

शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयम्,
आराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।
अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया,
शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ? ॥ १ ॥

विहितं विधिनियतम् औषधम् उपशमोपायभूतमिति यः पत् अस्ति
किन्तु मूर्खस्य औषधं नास्ति मूर्खत्वं न कथमपि अपनेतुं शक्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । १ ॥

—•—

शास्त्रमिति । शास्त्रं सुचिन्तितमपि स्वभ्यस्तमपि प्रतिबिम्बनीयं
पुनःपुनरालोचनीयम् । अथो परिचिन्तनीयमिति पाठेऽपि स एवार्थः ।
नृपतिः प्रभुः आराधितोऽपि सुसेवितोऽपि परिशङ्कनीयः भवेन
द्रष्टव्यः । युवतिः अङ्गे ऋद्धे स्थितापि परिरक्षणीया परितः
सावधानतया पाषाणीया । शास्त्रे नृपे युवती च वशित्वं वशयित्वा
कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । आलोचनाविरहात् स्वभ्यस्तमपि समये न
प्रतिभाति, प्रभुसेवायामपि वृत्ततं तत्समीपे अवहितेन भवितव्यं,
वश्यम् चाखनेऽपि स्त्रियां न विन्वाद्य इति वस्तुदायनिष्कर्षः । वसन्त-
तिथिकं वृत्तम् । श्रेयं वसन्ततिथिकं तमजा जगौ न इति तद्व्युत्पत्त्यात्
॥ १ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदी जागताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ?
को वा दुर्जन-बागुरा-निपतितः क्षेमिण यातः पुमान् ? ॥ २ ॥

मूर्खो द्विजातिः, स्वविरो गृहस्थः,
कामी दरिद्रो, धनवान् तपस्वी ।
वेश्या कुरूपा, वृपतिः कदर्थः,
लोके षड्भितानि विडम्बितानि ॥ ३ ॥

क इति । को जनः अर्थान् धनानि प्राप्य न गर्वितः नाह-
ङ्कृतः ? अपि तु सर्व एवेत्यर्थः । कस्य विषयिणः विषयाः स्रक्-
चन्दनवनितादयः भोग्यवस्तुनीत्यर्थः सन्त्यस्येति तस्य आपद्ः न आगताः
न उपस्थिताः ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः विषयभोगरतस्य संदेवापत्-
पात इति यावत् । भुवि पृथिव्यां स्त्रीभिः नारीभिः कस्य मनः न
खण्डितं न आकृष्टम् ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः, सर्व एव जनः स्त्रीवशता-
मायातीति भावः । को जनः राज्ञां वृपतीनां प्रियः नाम सम्भा-
वनायां कोऽपि राजप्रियो नेति सम्भावयामीत्यर्थः । को जनः कालस्य
अन्तकस्य गोचरान्तरगतः दृष्टिप्रथं गतः न ? अपितु सर्व एवेत्यर्थः,
सर्व एव कालेन नोद्यते इति भावः । कः अर्थी भिक्षुः गौरवं
सम्मानं गतः प्राप्तः ? न कोऽर्थात्यर्थः भिक्षायां कस्यापि गौरवं न
विद्यते इति भावः । को वा पुमान् सुजन एव बागुरा बन्धननिगडः
तस्यां निपतितः दुर्जनजालबद्ध इति यावत् सन् क्षेमिण कुशलेन
यातः ? न कोऽपीत्यर्थः, सर्व एव दुर्जनपाशबद्धो विपद्यते इति
भावः । शार्दूलविष्कोडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

मूर्ख इति । द्विजातिः ब्राह्मणः मूर्खः शास्त्राबोधनविह्वल इति
भावः गृहस्थः गृहकार्यव्यप इति भावः स्वविरः दृष्टः, दरिद्रः

दानं दरिद्रस्य, प्रभोश्च शान्तिः

यूनां तपो, ज्ञानवताश्च मौनम् ।

इच्छानिवृत्तिश्च सुखासितानां,

दद्या च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ?

सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ? ।

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति सृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ? ॥ ५ ॥

निर्धनः किन्तु कामी भोगार्थी, धनवान् किन्तु तपस्वी चान्द्राय-
णादिकच्छुक्कर्माणि रतः, क्रूरुपा रूपहीना वेश्या गणिका, तथा
नृपतिः कदर्यः यथेच्छाचारोति भावः, लोकौ जगति एतानि
मट्टं विडम्बितानि विरुद्धानि अयुक्तानीति भावः । इन्द्रवज्राष्टकम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रस्य दरिद्रायेत्यत्र सम्बन्धविवक्षया प्रथी यद्वा
दरिद्रस्य दानं दरिद्रकर्त्तृकं दानं कर्त्तरि प्रथी, प्रभोः निष्पन्नानुपह-
समर्थश्च शान्तिः क्षमेत्यर्थः, यूनां तरुणानां तपः कठोरव्रतानुष्ठान-
मित्यर्थः, ज्ञानवतां विदुषामित्यर्थः मौनं तृष्णीम्भावः वृथातर्कविरह
इति भावः, सुखासितानां सुखभोगसमर्थानामिति भावः इच्छानिवृत्तिः
निष्कृष्टता तथा भूतेषु प्राणिषु दद्या च, एतानि दिवं स्वर्गं नयन्ति
प्रापयन्ति जूनमिति प्रयोज्यकर्त्तृप्रदमूढनीयम् । उपजातिष्टकम् ।
स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति
अमन्तरोदीरितलक्ष्यभाजौ पादौ यदीवावुपजातमस्ता इति लक्षणात्
॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः दुर्नया इति यावत् कं दुर्मन्त्रिणं
क्षुःखविवाहत्वं नृपतिरिति शेषः न उपयान्ति ? न प्राप्नुवन्ति अपितु सर्व-

लोभोऽप्यस्ति, परेषु किं ? पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?
 सौजन्यं यदि किं गुणैः ? बुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
 सत्त्वं चेत् तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
 सहिद्या यदि किं धनैः ?-रपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥६॥

इति षड्वर्तनं समाप्तम् ।

मेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्यभुजम् अहितकरद्रव्याग्निं न सन्नाप-
 यन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । श्रीकृष्णोः कं जनं न दर्पयति ? भाङ्गहारयति ?
 सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः अन्तकः कं जनं न निहन्ति न नाशयति ? सर्व-
 मेवेत्यर्थः । ननु भाः स्त्रीकृता स्त्रीनिर्मिता इति भावः विषयाः
 व्यापाराः कं जनं न तापयन्ति न क्षेययन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्त-
 तिबकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

लोभ इति । लोभः विषयस्यृष्टा अपि यदि अस्ति, तदा
 परेषु शत्रुणा किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः सत्यमुत्सादनकारिणि
 लोभे सति अन्य उत्सादनकारी शत्रुर्विक्रम इति भावः । उक्तञ्च
 मनुना । मृगयाद्यो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मरुः । तौर्यै त्रिकं
 वृषाद्या च कामजो दशको गणः ॥ पेशुन्व वाहसं द्रोह देर्पास्तुयार्थ-
 दूषणम् । वान्दण्डमञ्च पारुष्यं क्रोधजो हि मखोऽपकः ॥ इयो-
 रप्येतयोर्भूषं अं सर्वे कवयो विदुः । तं बलेन जनेल्लोभं तज्जावेता-
 बुभने नथौ ॥ इति यदि पिशुनता लज्जता अस्तीति शेषः, तदा
 पातकैः अपरैः प्रापैरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 यदि-सौजन्यं विनवः अस्ति, तदा गुणैः अन्यैरिति शेषः किम् ?
 न प्रबोजनमित्यर्थः । यदि बुमहिमा सत्यक् महत्त्वम् औदार्य-
 मित्यर्थः अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः ।
 चेत् यदि सत्त्वं सत्यवचनम् अस्तीति शेषः, तदा तपसा चान्द्रावृष्टा-

समरत्नम् ।

वाञ्छा, राजा, तथा च्छेदो, वृत्तं, विलेन किं तथा ।
स्रगौ, धनेन किं श्रेयं समरत्नमिदं क्रमात् ॥

वाञ्छा सञ्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिश्चक्रिणि, शक्तिरात्मदमने, संसर्गमुक्तिः खले,
एते यत्न वसन्ति निर्मलगुणास्तीभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १ ॥

दिना किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि मनः शुचि
विशुद्धम् अस्तीति शेषः, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनेनेति भावः किम् ?
न किमापि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि साहय्या उत्तमा विद्या अस्तीति
शेषः, तदा धनेः किम् ? धनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अपयथः
अकीर्तिः अस्तीति शेषः, तदा मृत्युना किम् ? अपयथ एव मृत्यु-
रिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

वाञ्छेति । सञ्जनसङ्गमे सत्सङ्गमे वाञ्छा अभिवापः, परेण
गुणे दयादान्निगत्यादौ प्रीतिः सन्तोषः न त्वीर्ष्यति भावः, गुरौ पितादौ
नम्रता विनयः, विद्यायां व्यसनम् व्यासक्तिः, स्वयोषिति निजभा-
व्यायं न तु परकीयायामिति भावः रतिः अहुरागः, लोकापवादात्
लोकाभिन्दायाः भयं, चक्रिणि नारायणे भक्तिः भजनम्, आत्मनः
अन्तरिन्द्रियैः दमने विषयेभ्यो निवर्तने शक्तिः साधय्यं, खले
दुर्जने संसर्गदातुः संसर्गजानः, एते निर्मलगुणाः यत्न येषु वसन्ति
तिष्ठन्ति, तेभ्यः नरेभ्यः नमः, ते एव नराः पूज्या इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

राजा धर्मविना, द्विजः शुचिविना, ज्ञानं विना योगिनः,
 कान्ता सत्यविना, हयो गतिविना, भूषा च ज्योतिर्विना ।
 योद्धा शूरविना, तपो व्रतविना, कृन्दो विना गीबते,
 भ्राता स्नेहविना, नरो हरिविना, मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥१॥
 क्लेशन्दनचूतचम्पकवने रक्षापि शाखोटके,
 हिंसा हंस-मयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः ।
 मातङ्गेन खरक्रयः समतुला कर्पूरकार्पासयोः,
 एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

राजेति । धर्मविना धर्मं विनेत्यर्थः राजा, शुचिविना शौचं
 विनेत्यर्थः द्विजः विप्रः, ज्ञानं विना योगिनः सन्ध्य दिनः सन्ध्य सधर्मक
 ज्ञानवाध्यत्वादिति भावः । सत्यविना सत्यं विनेत्यर्थः कान्ता असक्त
 भाषिणी नारीत्यर्थः, गतिविना जवं विमोक्त भावः हयोः पशुः,
 ज्योतिर्विना दीप्तिं विना भूषा अलङ्कारः, शूरविना शौर्यं विनेत्यर्थः
 योद्धा वीरः, व्रतविना निबन्धं विना तपः चान्द्रायणादिकं, कृन्दः
 विना गीबते यदिति शेषः, स्नेहविना शोभत्वं विनेत्यर्थः भ्राता,
 हरिविना हरिभक्तिं विनेत्यर्थः नरः अस्तीति सर्वलाभ्याहार्यं,
 योगिन इत्यत्र सन्तीत्यध्याहार्यञ्च । तं तान् तां तच्च बुधा विद्वंसः
 शीघ्रं मुञ्चन्ति त्यजन्ति । धर्मविनेत्यादिकसपञ्चंश इति चिन्तनीयम् ।
 गादू खविक्रीडितं वृत्तञ्च ॥ १ ॥

क्लेश इति । हे गुणिगणाः ! चन्दनचूतचम्पकवने क्लेशः, शाखो-
 टके तदाख्ये नीचवृक्षे रक्षा पावनं, हंसमयूरकोकिलकुले हिंसा
 तेषां नारण्यमित्यर्थः, काकेषु नित्यादरः समतुलादरः बद्धादर इति
 पाठान्तरम् । मातङ्गेन हस्तिना खरस्य गदंशक क्रयः कर्पूरकार्पा-
 सयोः समतुला । चास्येन तोषनं, यत्र यस्मिन् देशे एषा विचारणा

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः,
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
निद्रं व्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टत्रियं मन्त्रिणः,
सर्वः कार्यवशाद् जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ? ॥ ४ ॥

वित्तेन किं ? वितरणं यदि नास्ति दीने,
किं सेवया ? यदि परोपकृतौ न यत्नः ।
किं सङ्गमेन ? तनयो यदि नेत्रणीयः,
किं यौवनेन ? विरहो यदि वल्लभावाः ॥ ५ ॥

विचारः, तस्मै देशाय नमः स देशस्याज्य इति भावः । शार्दूल-
विक्रोडितं वृक्षम् ॥ २ ॥

एवमिति । विहगाः पक्षिणः क्षीणफलं अणुहोर्न वृक्षं तथा
सारसाः जलपक्षिविशेषाः शुष्कं सरः जलाशयं त्यजन्ति । मधुपाः
भ्रमराः पर्युषितं मधुराह्नमिति भावः पुष्पं तथा मृगाः दग्धं
भक्ष्योक्तं वनान्तं वनसीमानं त्यजन्ति । गणिकाः वेश्याः निद्रं व्यं
निर्धनं पुरुषं तथा मन्त्रिणः अमात्याः भ्रष्टत्रियं गतवृत्तीकं प्रभु-
मिति शेषः त्यजन्ति, सर्वो जनः कार्यवशाद् अभिरमते आह्वानत्यं
करोति, को जनः कस्य जनस्य वल्लभः प्रियः अस्ति ? न कोऽपि
कस्यापीत्यर्थः । शार्दूलविक्रोडितं वृक्षम् ॥ ३ ॥

वित्तेनेति । यदि दीने दरिद्रे जने वितरणं दानं नास्ति, तदा
वित्तेन धनेन किम् ? धनं निष्कलमित्यर्थः । यदि परोपकृतौ उप-
कारकरथे यत्नः न अस्ति प्रभोरिच्छि शेषः, तदा सेवया
तस्येति शेषः किम् ? न किञ्चपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि तनयः
पुत्रः न ईक्षणीयः न दर्शनीयः न लभ्येतेति भावः, तदा सङ्गमेन
स्त्रिया इति शेषः किम् ? न किञ्चपि प्रयोजनं लोचक्ये इत्यर्थः ।
यदि वल्लभावाः प्रियावाः विरहः विच्छेदः स्यादिति शेषः, तदा

स्वर्गः किं ? यदि वल्लभा निजवधूः किं वा विभूषाविधिः ?

बावण्यं यदि किं सुधाकरकरैः ? शृङ्गारगर्भा गिरः ।

मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनतिः ? किं धिक् यदि प्रार्थना,
प्राप्तिष्टः करिकेतन्ने यदि भवेत् ? किं कल्पभूमिरुहैः ? ॥६॥

धनेन किं ? यो न ददाति याचके,

बलेन किं ? यश्च रिपुं न बाधते ।

यौवनेन किम् ? प्रियाविरहितं यौवनं विफलमित्यर्थः । वल्लभ-
विलोकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वर्ग इति । यदि निजवधूः स्वीया काला वल्लभा प्रिया
अस्तीति शेषः, तदा स्वर्गः किम् ? स्वर्गसुख इत्यर्थः । यदि
बावण्यं सुक्ताफलेषु व्यायाबाह्यरत्नत्वमिषान्तरा । प्रदिभाति बद्-
ङ्गे तु तल्लावण्यमिच्छाच्यते इत्युक्तञ्चयं कान्तविशेष इत्यर्थः अस्तीति
शेषः, तदा विभूषाविधिः अलङ्कारविधानं किम् ? निष्कञ्चो विभूषा-
विधिरित्यर्थः । शृङ्गारगर्भाः शृङ्गाररसबहुलाः गिरः वाचः सन्ति
वेदिति शेषः, तदा सुधाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः किम् ? चन्द्र-
किरणा न तादृक्पीतिकारा इति भावः । यदि दुर्जनेषु नतसमीपे-
ष्वित्यर्थः अवनतिः प्रवृत्तिः तदधीनतेति भावः अस्तीति शेषः, तदा
मृत्युः किम् ? मृत्युर्न क्लेशकर इति भावः । यदि प्रार्थना याचञ्चा
अस्तीति शेषः, तदा धिक् निभेर्ननिन्दनसूचकं वाक्यमित्यर्थः
किम् ? धिङ्निभेर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । यदि प्राप्तिष्टः पूर्णकामः
अतएव करिकेतनः इन्द्रः बत्सदृश इत्यर्थः भवेत्, तदा कल्पभूमिरुहैः
कल्पवृक्षैः किम् ? कल्पवृक्षाणां वाञ्छितफलप्रदत्वेऽपि प्राप्तिष्टस्य
वदिष्वाविरहादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

धनेनेति । यः याचके, अर्थिनि न ददाति धनमिति शेषः,
धनेन किम् ? वस्येति शेषः तस्य धनं निम्प्रयोजननिर्वाह भावः । अथ

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्,
किमात्मना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ७ ॥

इति सप्तमं समाप्तम् ।

अष्टमम् ।

अर्था, व्योम, तथा नित्यं ब्रह्मा, भोगे शशिन्यपि ।
शशी, निःश्वस, विज्ञेयमष्टमं क्रमात् ॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि रावन् ॥ १ ॥

रिष्टं ब्रह्म, न वाधते न पीडयति, बलेन किम् ? तस्येति शेषः
रिष्टपीडनात्मनं बलं विफलित्यर्थः । यः धर्मं न च आचरेत् नाशु-
तिषेत्, श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन किम् ? तस्येति शेषः । यः जितेन्द्रियः
दान्तः न भवेत्, आत्मना जीवनेनेत्यर्थः किम् ? तस्येति शेषः, अदा-
त्मजीवनम् अतीव महितमिति भावः । वंशस्थविषं दत्तम् । वदन्ति
वंशस्थविषं आदौ जरावति तदुत्पत्त्यात् ॥ ७ ॥

अर्थागम इति । अर्थाणां धनानाम् आगमः आवाः, नित्यं
वततम् अरोगिता स्वास्थ्यमित्यर्थः, भार्या प्रिया प्रीतिकरी प्रिय-

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
 बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्यः समुद्रादपि ।
 दुर्नीते हि विधौ कुतः सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः ?
 कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २ ॥
 नित्यं क्लेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा,
 दन्तानामल्पश्रीचं वदनमलिनता रूचता मूर्ध्वजानाम् ।
 द्वे सम्ये चापि मित्रा विवसन-शयनं ग्रास-हासातिरेकः,
 स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशवस्यापि बन्धनीम् ॥३॥

वादिभो मधुरावापिभो च, इत्यः वक्षः वशंवदः, विद्या अर्थकरी
 अर्थात्मसाधनी, हे राजन् ! एतानि षट् जीवबोकेषु सुष्ठानि
 सुष्ठकराणि । उपजातिवृत्तम् ॥ ? ॥

व्योमेति । व्योम्नः आकाशस्य एकान्ते एकदेशे विहरन्ति
 विचरन्तीति तद्योक्ताः कस्यापि क्षतिमकुर्वाणा इति भावः विहगाः
 वक्षिणः अपदं व्याधाद्युपघातजायमिति भावः संप्राप्नुवन्ति लभन्ते ।
 निपुणैः कुशलैः मत्स्यजीविभिरिति शेषः अगाधसलिलात् अलसस्यर्ष-
 जलात् समुद्रादपि अल्पकाष्णलाशयात् किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
 मत्स्याः बध्यन्ते भ्रियन्ते । हि तथाहि विधौ द्वैवे दुर्नीते विपरीते
 विरुद्धे इति यावत् सति सुचरितं सुष्ठु निःशङ्कमेति भावः चरेणं
 विचरणं कुतः ? कुत्रोत्तर्यः न कुत्रापीत्यर्थः स्थानलाभे च निर्वाधस्या-
 नप्राप्तावपीत्यर्थः कः गुणः ? प्रतीकार इति भावः न कोऽपीत्यर्थः ।
 कालः अलसः व्यसने विपदि प्रसारितकरः विस्तारितमुजः सन्
 दूरादपि का वाचां निकटादित्यपिशब्दार्थः गृह्णाति हि गृह्णात्त्वव
 जन् निति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नित्यमिति । नित्यं सततं तृणानां क्लेदः कर्षणम्, शिभो भूमौ
 नक्षैः लिखनं, पादयोः अल्पपूजा सम्यगपूजनम् अलासनमित्यर्थः,

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विष्णुर्येन दशावतारगहने न्यस्तो महासङ्कटे ।
 रुद्रो येन कपालपाणिरटनं भिच्चाटनं कारितः,
 सूर्यो धावति मित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ४ ॥
 भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गयं,

दत्तानाम् अन्नशौचम् अस्यक् युद्धिः, वदनस्य सुखस्य जलिनता
 सावित्र्यस्य असंस्कार इत्यर्थः, मूर्खानां केशानां कृत्ताता तैलदाना-
 भावादिभिः भावः, द्वे सन्ध्ये प्रातः सायञ्चेत्यर्थः निद्रा,
 विवसनं विवस्त्रं शयनं, यासस्य कवचस्य हानस्य हास्यस्य च
 अग्निरेकः अतिवृद्धिः, अस्स आत्मनः अङ्गे देहे पीठे च काष्ठाशने च
 वाद्यस्य एतत् सर्वं समस्तं व्यस्तं वा धनपतेः कुबेरस्य केशवस्य विष्णो-
 रपि का कषान्येषामित्वपिशब्दाभिः ब्रह्मिणीं श्रियं हरति भावयति ।
 अश्वराष्टसम् । अश्वैर्यानां त्वयेष त्विष्टानियतिवियुक्ता अश्वरा कीर्तिते-
 यमिति तस्मिन् अष्टाव ॥ २ ॥

ब्रह्मेति । येन कर्मणा ब्रह्मा विधाता ब्रह्माण्डमेव भाण्डं
 पालयिष्येः तस्योदरे अभ्यन्तरे कुलाखवत् कुम्भकार इव नियमितः
 सृष्टिव्यापारे नियोजित इत्यर्थः, येन कर्मणा विष्णुर्नारायणः महा-
 सङ्कटे महापत्कारणे दशानां मीनकूर्मादीनाम् अवतारः वत्तद्रूपेणा-
 वतरणमित्यर्थः एव गहने वनं तस्मिन् न्यस्तः निपातितः, येन कर्मणा
 रुद्रः कपालं नरशिरः प्राणौ यस्य तच्चाभूतः सन् भिच्चया अशनं
 भोजनं बल तादृशम् अटनं भ्रमणं कारितः, येन चेति अध्याहार्यं,
 येन च कर्मणा सूर्यः नित्यमेव गगने अन्तरीक्षे धावति सरति,
 तस्मै कर्मणे नमः, सर्वमेव जगत् कर्मफलभुगिति भावः स्वकर्मफल-
 भुक् पुमानिति शास्त्रात् । नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रम-
 दतीत्येतत्समससुबन्धेयम् । शार्दूलविष्णोर्द्वयं दत्तम् ॥ ४ ॥

भाने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्गयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ५ ॥

शशिनि खलु कलङ्कः कण्टकं पद्मनाले,
युवतिकुचनिपातः पक्वता केशजाले ।
जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं,
वयसि धनविवेको निर्विवेको विधाता ॥ ६ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणां स्वयम् स्वभोगे रोगात् भयं,
कुले च्युतिभयं कौशोन्वयभयात् भयमित्यर्थः, वित्ते धने बहुले इति
भावः नृपाणात् राज्ञः भयं बहुधनदर्शनेन बोभोदयात् राजसत्त्वद्वन-
जिघ्रक्षा प्रबुद्धा भवतीति भावः । ज्ञाने सम्माने इति दैन्यात् दारि-
द्र्यात् भयं दारिद्र्यान्मानहानिर्भवतीति भावः, वले सामर्थ्ये इति
रिपोः शत्रुसकाशादित्यर्थः भयम् अनेके बलवतः शत्रवो भवन्तीति
भावः, रूपे इति तरुण्याः युवत्वाः भयं रूपयन्तं युवतिः कामयते इति
तदर्धनता भवतीति भावः, शास्त्रे शास्त्रज्ञाने इति वादिनः भयं
पराजयनिमित्तमिति भावः, गुणे खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना
गुणिषु विद्विषन्तीति भावः, काये शरीरे कृतान्तात् यमात् भयं कदा
कृतान्त एनं कवलयतीति धियेति भावः, अतः सर्वं वस्तु भुवि पृथिव्यां
भयान्वितं सभयं, वैराग्यमेव संहारेषु विगतस्मृत्स्वमेव सभयं भया-
भाववदित्यर्थः । तस्मात् वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ॥ ५ ॥

शशिनीति । शशिनि चन्द्रे खल्विति पादपूरणार्थमभ्ययं
कलङ्कः मलः, पद्मनाले कमलदण्डे कण्टकं, युवतीनां तरुणीनां
कुचनिपातः स्तनपतनं, केशजाले केशघात्रे पक्वता पलितमिति भावः,
जलधेः सद्यस्त्र जलम् अपेयं पादुवनर्हं, पण्डिते विदुषि जने निर्ध-

शशी दिवसधूपरो गलितयौवना कामिनी,

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्नातते ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः खञ्जनी,

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ७ ॥

निःस्रो वष्टि शतं शती दृशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति,

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदम् आशावधिं को गतः ॥ ८ ॥

इत्यष्टरत्नं समाप्तम् ।

मत्वं दारिद्र्यं, वयसि वार्द्धके इति भावः क्षमदिवेकः धत्तामनादिषु
विषेचनम् अस्तीति सर्वत्र योक्त्यं, तस्मात् विधाता निर्दिवेकः आवि-
ष्ट्यकारोत्कर्षः अयोव्यबोजनकारित्वादिति भावः । साखिनीष्टम् ।
मनमयययुतेयं साखिनी भोगमनोकेरिति नल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूपरः साखिनः, कामिनी
गलितं क्षीणं यौवनं यस्यास्तथाभूता, सरः सरोवरं विगतवारिजं
कमलशून्यं, स्नाततेः सुन्दराकृतेः जनस्य सुखम् अनन्तरम् अन्तरशून्यं
वाक्यरहितमित्यर्थः, प्रभुः राजा धनपरायणः धनलुब्धः, खञ्जनः
साधुः सततदुर्गतः सततं दरिद्रः तथा खलः दुर्जनः नृपाङ्गणगतः
राजसंसदि स्थितः राजसान्ध इति भावः, एतानि सप्त मे सम मनसि
शल्यानि शल्यास्त्रभूतानि सर्वथा व्यग्रयन्त्येतानोति भावः । पृथ्वी-
ष्टम् । तदुक्तं श्रुतबोधे । द्वितीयमलिङ्गल्ले गुरुष्वष्टमद्वादयं चतु-
र्दशमथ प्रिये गुरुगभीरनाभिल्ले । अपञ्चदशमान्तमं तदनु यत्न
कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुखं पृथ्वीति सा ॥ इति ॥ ७ ॥

निःस्र इति । निःस्रः निर्धनः शतं इत्यमिति शेषः वष्टि

नवरत्नानि ।

—

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेताबभट्ट-घटकपर्पर-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

—

नवरत्नम् ।

—

मित्तभर्षी तथा नीतिधर्म-कारण्य-सूखकाः ।

स्त्रोणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नानिदं क्रमात् ॥

मित्तं स्वच्छतया रिपुं नयन्नलैलुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण दिजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।

काशवते, शती शतसंख्यन्नद्रव्यगालो दशशतं सप्तसमित्यर्थः, सप्तसत्ता-
धिपः लक्षं, लक्षेणः लक्षपतिः जितिपालतां नृपत्वं वष्टीति पूर्वोणा-
त्वयः । जितिपतिः चक्रेशतां साम्राज्यं वाञ्छति, चक्रेशः सम्राट्-
पुनः इन्द्रतां, सुरपतिरिन्द्रः ब्रह्मं पदं, ब्रह्मा शैलपदं, शिवः
हरिपदं वाञ्छति अभिलषति, अतः को जनः साशावधिम् आकाङ्क्षा-
शेषं गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

—

मित्तमिति । स्वच्छतया अकैतवेन मित्तं, नयन्नलैः नीति-

अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
 विद्याभीरसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद् वशम् ॥ १ ॥
 अर्थी लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो बाष्कनं,
 लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
 निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
 दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

प्रयोगैः रिपुं शत्रुं, धनेः लुब्धं लोभिनं, कार्येण ईश्वरं प्रभुम्, आद-
 रेण सम्मानेन द्विजं ब्राह्मणं, प्रेम्णा प्रणयेन युवतीं, समैः अपण-
 पातैरित्यर्थः बान्धवान् भ्रात्रादीन्, स्तुतिभिः प्रशंसावादैः अत्युग्रम्
 अत्युद्धतं जनं, प्रणतिभिः गुरुं गुरुजनं पित्रादिमित्यर्थः, कथाभिः
 सन्तान्प्रजानिकाभिरिति भावः मूर्खं, विद्याभिः ज्ञानगर्भाभाषैरिति
 भावः बुधं विद्वानं, रसेन शृङ्गारादिवर्णनेन रसिकं, शीलेन सञ्चरितेन
 सकलम् अन्यं सर्वं जनमित्यर्थः वशं कुर्यात् । शार्दूलविश्रीङ्कितं
 दृष्टम् ॥ ? ॥

अर्थीति । सङ्गरिति सर्वज्ञान्वेति । अर्थी याचको जनः
 लाघवम् अनादरमिति भावः, उच्छ्रितः उद्धतः जनः निपतनं, कामा-
 तुरः जदन्पीडितः जनः बाष्कनं सन्तानं प्रियाविरहे इति शेषः,
 लुब्धः लोभी जनः अकीर्त्तिम् अपयशः, असङ्गरः असत्यप्रतिज्ञः परि-
 भवम् अयत्नां, दुष्टः दुर्जनः अन्येषां दोषे तत्कीर्त्तने इति भावः
 रतिं सन्तोषं, निःस्वः निर्धनः वञ्चनं प्रतारणाम्, उन्मनाः उत्कण्ठ-
 तचित्तो जनः विकलतां व्याकुलतां, शोकाकुलः जनः संशयं जीवनेषु
 शङ्कामित्यर्थः, दुर्वाक् कटुभाषी जनः अप्रियताम् अप्रीतिभाजनत्वं
 सर्वेषामिति शेषः तथा दुरोदरवशः द्यूतकलाबलः जनः कष्टं
 प्राप्नोति लभते । शार्दूलविश्रीङ्कितं दृष्टम् ॥ २ ॥

नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतां क्रीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कृविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
 लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
 शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिवमतिगतिर्भावनीया सदैव,
 ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
 प्रच्छाद्यौ रागरोषी मृदुपुरुषगुणी योजनीयी च काले,
 आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥४॥

नीतिरिति । भूमिभुजां राज्ञां नीतिः, गुणवतां विद्यावतां
 नतिः विनयः, अङ्गनानां स्त्रीणां स्त्रीः अञ्जा, दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
 धृतिः सन्तोषः, गृहस्य शिशवः, बुद्धेः कविता काव्यरचना, गिरां
 वाचां प्रसादः नैर्मल्यं भ्रष्टित्वैर्बोधप्रदमत्वमित्यर्थः, वपुषः शरी-
 रस्य लावण्यं सुक्ताफलेषु कायावास्तरत्नत्वमित्यन्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तन्नावगत्यासिद्धोच्यत इत्युक्तमक्षरं कान्तिविशेष इति यावत्,
 सुमनसां स्मृतिः स्मरणं, द्विजस्य विप्रस्य शान्तिः अनौद्वत्यमिति
 यावत्, शक्तस्य सामर्थ्येण तः क्षमा अपराधसंज्ञिष्णुता, गृहाश्रमवतां
 गृहिणां द्रविणं धनं तथा सदां सज्जनानां स्वास्थ्यं स्वप्रकृतौ स्थितिः
 मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

धर्म इति । धर्मः विधिबोधितकर्मविशेषः प्रागेव पूर्वमेव
 सर्वस्मात् कार्यादिति भावः चिन्त्यः भावनीयः, ततः सदैव नियतमेव
 सच्चिवानाम् असात्यानां मतिगतिः बुद्धिप्रतिष्ठतिः स्वाध्यागिणी परानु-
 रागिणी वेति भावः भावनीया चिन्तनीया । ततः लोकानां परि-
 जनानाम् अनुवृत्तम् आनुगत्यं वाह्याभ्यन्तरभावेनेति भावः ज्ञेयं
 वेदितव्यं, वराः श्रेष्ठाः गुणवन्त इत्यर्थः विश्वासयोग्या इति भावः
 ये चराः गूढपुरुषाः तेषां नयनैः मण्डलं अपरराद्रं वीक्षणीयं इत्यर्थः

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं जुधा
 मर्यादा व्यसनेर्धनानि विपदाः स्वैर्यं प्रमादैर्द्विजः ।
 पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
 दारिद्रेण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥
 मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्मशीलो,
 दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्रविद्वर्महीनः ।

के केन पया चरन्तीति बोध्यमिति भावः राजानस्वारक्षकम् इति
 स्वरणात् । रागरोपौ प्रणयकोपौ पञ्चादौ गोप्यौ त्वाज्याविति
 यावत् प्रणयित्वेन कसपि प्रति क्षमा स्वरणयित्वेन कसपि प्रति
 अक्षमा च न कार्येति भावः । काष्ठे योग्ये नमस्ते स्तदुपरुपगुणौ
 सौख्योत्तमगुणौ क्षमाक्रोधाविति भावः योजनीयौ क्वाश्रयणीयौ,
 आत्मा स्वशरीरं यत्नेन रच्छः आत्मानं सततं गोपायीतेति श्रुतेः ।
 सोऽपि आत्मा रणाशरसि न व्यपेक्षणीयः न रजायं यतनीय
 इत्यर्थः । राजधर्मवर्णनानिमदम् । स्वर्गवाद्यत्तम् ॥ ४ ॥

कार्पण्येनेति । कार्पण्येन क्षमणभावेन यशः, क्रुधा क्रोधेन
 गुणवयः गुणराशिः, दम्भेन कैतवेन सत्यं, जुधा जुधवा मर्यादा
 स्थितिः, व्यसनेः स्त्रीभयादिभिः धनानि, विपदा स्वैर्यं धीरता,
 प्रमादैः अनवधानताभिः द्विजः ब्राह्मणः, पैशुन्येन दोर्जन्येन कुलं
 कौलीन्यमित्यर्थः, मदेन मद्यपानेन अहङ्कारेण वा विनयः शिष्टा-
 चारः, दुश्चेष्टया अविहितकार्येषु पौरुषं पुरुषकारः, दारिद्रेण
 निर्धनतया जनेषु लोकेषु व्यादरः, ममतया संसारबाधनया आत्म-
 प्रकाशः परमात्मज्ञानमित्यर्थः हतः विनाशितः, वस्तुञ्चयार्थस्वकारः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः ज्ञानहीनः अशान्तः अशान्तः जनः क्षपस्वी
 तपस्यार्थानिरतः, अलसः आलस्यपरः क्षितिपतिः राजा, धर्मशीलः

आन्नाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः परान्नोपभोगी,
 वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग् विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसद्वृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
 साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता,
 सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेकी बलम् ॥ ७ ॥
 विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही,
 वित्ताढ्यः क्षपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।

धार्मिकः नृचरः अपरशुभहेनोत्कर्षः, दुःस्थः निर्धनः मानी अभि-
 मानवान् गृहस्थः, प्रभुः अतिक्रमणः अतिदीनः, शास्त्रवित् शास्त्र-
 ज्ञानवान् किन्तु धर्महीनः, आशाहीनः ब्रह्माज्ञा न केनापि गृह्यते
 तादृशः नरेन्द्रः नृपतिः, अः शुचिरपि विगुणचरितोऽपि परान्नो-
 पभोगी परभक्तभोजी वृद्धः रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिः, इत्यं
 विडम्बप्रकारं विधातुरयोग्यविवक्षितमिति यावत् धिक् निन्दा-
 नीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । अश्वराष्टकम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां यौवनं तारुण्यम्, अर्थिनां याचकानाम्
 अनुगमः आनुगम्यं कदाचित्तुमभान्वित इति अरथात् । राज्ञां प्रतापः,
 सतां साधूनां सत्यं, स्वल्पधनस्य सञ्चितिः बलम्, असद्वृत्तस्य
 दुश्चरितस्य वाग्दम्बरः वाचालता, साधारस्य साधारणतः जनस्य
 मनसः दमः दमनम् इन्द्रियजय इत्यर्थः, परिणतेः ० वृद्धतायाः
 विद्या, कुलस्य एकता ऐकमत्यं, सेवायाः धनम्, उन्नतेः अभ्युदयस्य
 गुणानां विद्यासौजन्यादीनां चयः समूहः तथा शान्तेः शमस्य
 विवेकः ज्ञानं बलं सामर्थ्यम् । शार्दूलविश्वोद्धितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वानिति । विद्वान् पण्डितः अथवा संसदि सभायां पाक्षिकः
 इत्यस्यैवत्वस्वी, परवशः पराधीनः अथवा मानी अभिमानवान्,

राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवी मूर्खः पुमान् स्त्रीजितो
 वेदान्ती हत-सत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
 उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्धयन्,
 प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विज्ञेययन् संहतान् ।
 तीव्रान् कण्टकिनी बहिर्नियमयन् क्लानान् सुदुः सेचयन्
 मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥
 इति नवरत्नं समाप्तम् ।

—

दरिद्रः निर्धनः अथच गृहो परिवारपाषो, विपत्ताः धनी किन्तु
 कपयः व्यवक्रयः, सुखो किन्तु परवशः पराधीनः, दृष्टः किन्तु तीर्था-
 श्रितः न अतीर्थसेवित्यर्थः, दुःसचिवप्रियः दूर्मन्त्रिवशंबदः राजा,
 मूर्खः कुलभवः कुलीनः सत्कुलप्रसूत इत्यर्थः, पुमान् स्त्रीजितः नारी-
 वशंवटः तथा वेदान्ती तत्त्ववित् अथच हता नाशिता सत्क्रिया
 धर्मचर्येत्यर्थः येन तादृशः अपरम् एतस्मात् पूर्वोक्तात् अपरम् अन्यत्
 किं हास्यास्पदम् न किमपीत्यर्थः, एतदेव हास्यास्पदं नान्यत् किम-
 पीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

उत्खातानिति । प्रयोगे सामादोनामिति भावः निपुणः कुशलः
 राजा मालाकार इव मालीव उत्खातान् निर्जितान् नृपतीनिति
 शेषः सर्वत्र योजनीयः । पक्षे उत्खलितान् वृष्टानिति शेषः सर्वत्र
 योज्यः । प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन्, कुसुमितान् सज्जातधनान्
 सज्जातपुष्पांश्च चिन्वन् करान् पुष्पाणि च तेभ्यः आदान इत्यर्थः,
 शिशून् अप्राप्तवयसः सुदुःखं वर्धयन् विद्यादानादिना जलसेकादिना
 च पुष्पान् । प्रोत्तुङ्गान् अत्युन्नतान् नमयन् बलभंगनेन शाखाकर्षनेन च
 विनतीकुर्वन्, नतान् विनयितः कबपुष्पभरेण पतनोन्मुखांश्च समुदयन्
 संवृण्वन् आश्रयदानेनेति भावः । संहतान् सज्जतान् द्वाभ्यां बह्व-
 भिषां सिद्धितानित्यर्थः विज्ञेययन् वृषक् कुर्वन् सम्भोजने स्वस्य हानिः

गुणरत्नम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहत-मुरज-रवाहृत-कीमाव-वर्हि-
 त्रासात्रासाधरन्ध्रं विशति फणिपती भोग-सङ्कोच-भाजि ।
 गण्डीङ्डीनालिमाला-मुखरित-ककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीष्कारवत्यः ॥ १ ॥

पक्षे अपुष्टता चेति भावः, तीव्रान् महतः कण्टकिनः शूलान् कण्ट-
 काकीर्णांश्च वर्हिः खराङ्गात् वाह्ये देशे द्वीपादाविति भावः उद्यानस्य
 यद्भिर्भागे च निजमयन् स्थापयन् तथा स्नानान् विषजान् शुष्कांश्च
 सङ्कः पुनः पुनः सेचयन् स्वस्वीकुर्वन् सन् चिरं नन्दत सुखेन काळं
 नयति भावः । यादून् च विक्रीडितं दृश्यम् ॥ ८ ॥

सानन्दमिति । शूलपाणेः हरस्य ताण्डवे नृत्ये, ताण्डवं
 नटनं नृत्यमित्यपरः । सानन्दं यथा तथा नन्दनः हस्तेन आहतः
 ताडितः यः मुरजः बृहद्गवाद्यं तस्य रवेण मादेन आहतः आका-
 रितः उपस्थापित इति यावत् सेवध्वनिबोधेनेति भावः यः
 कीमारवर्हिं कार्त्तिकेयसदूरः तस्मात् यः त्रासः भयं तस्मात् हेतोः
 भोगसङ्कोचभाजि कुञ्चितशरीरे फणिपती नागराजे हरदेहवर्ति-
 नीति शेषः नासाधरन्ध्रं शूलपाणिविधरमित्यर्थः विशति प्रविशति इति
 सर्पायाभयं स्वभावः यत् किद् दृष्ट्वा भयादिकारणात् तत्र प्रविशतीति
 भावः गण्डीनाम् कपोलदेशात् उड्डीनाभिः उत्पतितानिः सर्पभयादिति
 भावः अलिमालाभिः अमरपर्णुभिः तत्रस्यदानवारिलग्न्याभिरिति भावः
 मुखरिताः शब्दिताः ककुभः दिशः यानिः तजामूताः चीत्कारवत्यः
 चीत्कारशब्दसङ्घिताः विनायकस्य मयाधिपस्य इमा वैनायक्यः मय-
 पतिसम्बन्धिन्य इत्यर्थः, विनायके विभ्रराजहैमातुरगणाधिपा इत्य-

यत्कण्ठे गरलं विराजति सदा मौक्त्यौ च मन्दाकिनी,
 यस्याङ्गे गिरिजाननं कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 बन्माया हि रुष्यङ्घ्रि विश्वमखिलं पाथात् स वः शङ्करः
 जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत् जालवत् ॥२॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
 विद्या भोगकरी यत्रः-शुभ-करी विद्या गुरुणां गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं,
 विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥३॥

भरः । वदनस्य सुखस्य विधुतयः कम्पनानि वः युष्मान् चिरं पान्तु
 रक्षन्तु । अम्बराष्टकम् । पन्थकारस्य स्नाभोपस्य पन्थस्य सिद्धवे
 सिद्धिदस्य गणेशस्य कीर्त्तिरूपं मङ्गलाचरणमिदम् ॥ १ ॥,

यत्कण्ठे इति । यत्कण्ठे यस्य शङ्करस्य कण्ठं गरलं काञ्च-
 कूटं सदा जम्बूवत् जम्बूफलमिव, यस्य शङ्करस्य मौक्त्यौ शिरसि
 मन्दाकिनो गङ्गा जलविन्दुवत् जलकण इव, यस्य अङ्गे क्रोडे गिरि-
 जायाः मौक्त्याः स्नाननं सुखं जलजवत् पद्ममिव, यस्य कटितटे
 शार्दूलचर्मं व्याघ्रकीर्त्तिरूपम् अम्बरं वसनं जम्बालवत् शैवालमिव
 विराजति शोभते, तथा यस्य माया अखिलं समस्तं विश्वं जालवत्
 जालमिव रुष्यङ्घ्रि व्याप्नोति आष्टयोतीति यावत्, सः शङ्करः वः
 युष्मान् पाथात् रक्षत । शार्दूलविश्रोद्धितं दृष्टम् । शिवपद्म-
 भेतत् ॥ २ ॥

सम्प्रति विद्यां प्रशंसति विद्येति । विद्या नाम वस्त्विति भावः
 नरस्य मानवस्य अधिकं सौन्दर्यादिति शेषः रूपं सौन्दर्यं व्याध्यादि-
 भिरहास्यत्वादिति भावः प्रच्छन्नगुप्तं निहतरक्षितं धनं चोरादिभि-
 रहास्यत्वादिति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनीत्यर्थः
 यत्रःशुभकरी कीर्त्तिरूपसम्पादनीत्यर्थः । विद्या गुरुणां पिता-
 दीनाम् अपिरत्नाध्याहार्यः गुरुः आदरणीयेति भावः । विद्या

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणी,
 बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
 करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः ॥ ४ ॥
 गुणा गुणेषु गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ५ ॥

विदेशमने बन्धुजनः बन्धुकार्यस्य सुखस्थित्यादेः सम्पादनादिति भावः । विद्या परं महत् देवतम् अतिशयेन पूजनीयेति भावः । विद्या राजसु त्वेषु मत्सनीयेष्वन्वयः पृष्यते आद्रियते राजानो विद्वांसमाद्रियन्ते इति भावः न हि धनं पृष्यते इति पूर्वशान्वयः । तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः । एवञ्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

गुणीति । गुणी गुणवान् जनः गुणं वेत्ति जानाति, निर्गुणी न वेत्तीति पूर्वशान्वयः । बली बलवान् बलं सामर्थ्यं वेत्ति, निर्बलः सामर्थ्यहीनो न वेत्तीति पूर्वशान्वयः । तथाहि पिकः कोकिलः वसन्तस्य गुणं वेत्तीति शेषः, वायसः काको न, करी च गजस्य सिंहस्य बलं वेत्ति, मूषिको न वेत्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । सामर्थ्येण्येवरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । बलन्तिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

गुणा इति । गुणाः विद्याभौत्यादयः गुणेषु तज्ज्ञेत्वन्वयः गुणाः आहरणीया इति भावः भवन्ति । ते गुणाः निर्गुणं जनं प्राप्य आन्त्रिकेत्वर्थः दोषाः अनाहता भवन्ति दुर्जनापिना विद्या-

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनसुखे
 गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।
 यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं,
 फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ ६ ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्,
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ७ ॥

द्वयः लोकषोडशमात्रं भवन्तीति भावः । सुखाद् सुमधुरं तोयं यासां
 तथाविधा नद्यः प्रभवन्ति प्रकरोष्य राजन्ते इति भावः दुर्जनसमीपे
 इति भावः किन्तु सुसुदृशं आवाद्य प्राप्य अपेयाः पातुमनर्हाः भवति
 लवणरूपद्रवस्तुसंयोगादिति भावः । विशेषेण सामान्यममर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

गुणाबले इति । सुजनानां वदने दोषाः गुणाबले गुणा इव
 आचरन्ति गुणत्वेन तैराद्विबले इति भावः । दुर्जनानां सुखे गुणा
 दोषायन्ते दोषवदाचरन्ति दोषत्वेन तैर्निन्द्यन्ते इति भावः इत्येतत्
 जनन्ति विस्मयपदम् अद्भुतं किम् ? नाद्भुतमेतदित्यर्थः । यथा
 तथाहोत्यर्थः अयं जीमूतः जलदः लवणजलधेः लवणसुसुदृशं वारि
 जलं पीत्वा मधुरं वारि, फणी सर्पः क्षीरं दुग्धं पीत्वा दुःसहतरम्
 व्यतिहार्यं गरलं विषं वमति प्रविद्धमेतदतो न विस्मयावहमिति
 भावः । विशेषेण सामान्यममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी-
 वृत्तम् । रसैरुद्भूयिच्छन्ना जमनसगन्धामः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥६॥

विद्येति । खलस्य दुर्जनस्य विद्या विवादाय कलहाय, धनं
 मदाय गवांय, शक्तिः योग्यता परेषाम् अन्वेषां परिपीडनाय भव-
 न्तीति शेषः । साद्वीर्जनस्य एतत् विपरीतम् । तथाच विद्या ज्ञानाय

मतिरेव बलात् गरीयसी
तदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणी हस्तिपकाहतः क्णन् ॥ ८ ॥

वरं गर्भस्त्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्याभिजननम् ।
वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः,
न चाविहान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,

खोद्यानासुपदेशदानाय, धनं दानाय अर्घ्येभ्यः वितरणाय, शक्तिः
परेषां रक्षणाय भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

मतिरिति । मतिरेव बुद्धिरेव बलात् बलमपेक्ष्य गरीयसी
श्रेष्ठा, तदभावे तस्या मतेः अभावे करिणां हस्तिणाम् इयं दशा
दुर्बलप्राणिवशंवदन्तीति भावः, हस्तिपकेन हस्तिपाखेन आहतः
ताडितः क्णन् ध्वनन् डिण्डिमः वाद्यभेदः करिणः गजान् इति
घोषयतीव घोषणेन ज्ञापयतीव । उत्प्रेक्षावृत्तारः ॥ ८ ॥

वरमिति । गर्भस्य क्रांतिस्थजोवस्त्र स्त्रावः अक्षमये अपूर्णदशायां
गर्भात् निःसरणं वरं मनाक् प्रियं, देवाद्गृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोवे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अभिगमनञ्च भार्यायाः सङ्गञ्च नैव वरम्,
अपिच जातः उत्पन्नः सन् प्रेतः पञ्चमं गतञ्च वरं मनाक् प्रियं
इत्यर्थः, अपिच कन्याभिजननं कन्योत्पादनं च वरं मनाक् प्रियं,
भार्या बन्ध्या च वरं, गर्भेषु वसतिञ्च वरं, अविहान् मूर्खः रूपद्रविण-
युक्तोऽपि रूपवान् धनवानपि तनयः न च वरमिति शेषः । सर्वदा
विद्याप्रशंसनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

येति । अशिशोभना चन्द्रेण शोभयाना गताघना मेघावरण-

या सौन्दर्य-गुणान्विता पति-रता सा कामिनी कामिनी ।

या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,

या लोकद्वय-साधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ १० ॥

ज्ञातिभिर्वण्ट्यते नैव चौरिणापि न नीयते ।

दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ ११ ॥

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।

मृहीत इव केशेषु सत्त्वना धर्ममाचरेत् ॥ १२ ॥

श्रुत्वा राका सम्पूर्णचन्द्रा वा कामिनी रात्रिः सा कामिनी प्रशस्ता
यामिनीत्वर्थः । या सौन्दर्येण गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः अन्विता
शुक्ला कामिनी, सा कामिनी प्रशस्ता ज्ञानोत्वर्थः । या गोविन्दे कृष्णे
बो रसः अजरामः तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः प्रकृतानन्द-इत्यर्थः तेन
मधुरा मनोज्ञारिणी माधुरी मधुरता वा माधुरी प्रशस्ता माधुरी ।
तनुभृतां शरीरिणां लोकद्वयसाधनी इहासलोपकारिणी वा चातुरी
प्राप्त्यर्थं नैपुण्यमित्यर्थः सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्वर्थः । अत्र हि-
तीयवामिन्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिवासानाम्बयानित्यादिरूपस-
म्बन्धे बाध्यमानाः प्रशस्त्रादिगुणशक्तियामित्वादिरूपसम्बन्धं बोधय-
न्तीति सुहृत्कार्यं स्वपिशेकपाठार्थान्तरं संक्रमणात् अर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्यत्वं ध्वनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

ज्ञातिभिरिति । विद्यारत्नं महाधनं महासत्त्वं धनमिति
भावत्, अत्र इतत् ज्ञातिभिः दायादैः नैव वण्ट्यते नैव विभज्यते,
चौरिणापि न नीयते नापह्नियते, तथा दाने व्यये सत्त्वपि नैव क्षयं
याति नैव क्षीयते इत्यर्थः । तस्मात् विद्यैव अन्वितं धनं अजरामरवत्
उपार्जनीयेति भावः । अतुष्टुवृत्तम् । काव्यविज्ञानसङ्घारः । तदुक्तं
दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यविज्ञानं निगद्यते इति ॥ ११ ॥

अजरामरवदिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् ज्ञानः अजरामरवत् अजर

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्ध्यवर्ज्यं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाकवि भवभूतिविरचितं
गुणरत्नकाव्यं समाप्तम् ।

नीतिरत्नम् ।

चतुर्मुख-मुखाम्भोज-शृङ्गाटक-विहारिणीम् ।

नित्य-प्रगल्भ-वाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ १ ॥

इव अक्षर इव विद्याम् अर्थञ्च चिन्तयेत् विद्याया अर्थस्य च उपा-
जने कालानं नाहं जराभक्तो भविष्यामि न सरिष्यामीत्येवंरूपं विभा-
वयेदिति भावः । तथा केशेषु सृष्ट्यना गृह्णीत इव धर्मम् आचरेत्
धर्माचरेत् अहमधुनैव सरिष्यामि न परत्र धर्माचरणकालः प्राप्य
इति भावयेदिति भावः ॥ १२ ॥

गुणेनेति । गुणेन युतः जनः स्पृहणीयः स्यात् रूपेण युतः
न, कान्तं रमणीयमपि पुष्पं सौगन्ध्यवर्जं सौरभहीनं क्वचित् न
आदेयं न प्राप्यम् । त्रिषु श्लोकेषु अष्टष्टुवृत्तम् ।

चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखाम्भोजानि मुखपद्मान्येव
शृङ्गाटकं चतुष्पथं तस्मिन् विचरतीति तथोक्तां नित्यं सततं प्रगल्भं
दृष्टम् अप्रतिहतमिति भावः यथा तथा वाचालां मुखरं सरस्वतीं
वाग्देवीम् उपतिष्ठे आराधयामीत्यर्थः । नङ्गवाचरणमिदम् । अतु-
ष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

इतर-तापशतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ! ।

अरसिकेषु रसस्य निवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २ ॥

संसार-विषयद्वेष द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृत-रसास्वाद आलापः सञ्जनैः सह ॥ ३ ॥

पण्डितेषु गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४ ॥

पुरो रेवा-पारे गिरिरतिदुरारोह-शिखरो

इतरेति । हे चतुरानन ! विधातः ! इतराणि अन्यानि द्वितीयाह्वयिष्यतव्यतिरिक्तानीति भावः तापशतानि क्लेशशतानि वितर देहि तानि तापशतानि सहे षोडशं शक्नोमीति भावः, किन्तु अरसिकेषु रसानभिज्ञेषु असहृदुर्भवति यायत् रसस्य सरसाहापस्ये-त्यर्थः निवेदनं कथनं शिरसि ललाटे मा लिख मा लिख मा लिख, कदापि न लेखनीयं तत् षोडशं न शक्नोमीति भावः । इतविश्वितं वृत्तम् । इतविश्वितमाह नभो भराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

संसारेति । काव्यरूपममृतं काव्यामृतं तस्य रसास्वादः व्यासा-दानुभव इत्यर्थः सञ्जनैः साधुभिः सह व्याहापश्च एते द्वे संसार एव विषयद्वेषः तस्य अमृतोपमे पीयूषसदृशे फले फलद्वयमित्यर्थः । अतु-ष्टुवृत्तम् ॥ ३ ॥

पण्डितेष्विति । पण्डितेषु विद्वत्सु सर्वे गुणाः दयादाक्षिण्या-दयः वर्त्तन्ते इति शेषः, मूर्खे जने केवला दोषाश्च वर्त्तन्ते इति शेषः, तस्मात् मूर्खसहस्रेभ्यः बहूनां मूर्खानपेक्ष्येत्यर्थः एकः प्राज्ञः पण्डितः विशिष्यते विशेषेण लक्ष्यते इत्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ४ ॥

पुर इति । पुरः अमतः रेवा नर्मदा नदी, रेवा तु नर्मदेत्यपरः ।

धनुष्याणिः पश्चात् शवरनिकरो धावति पुनः ।

सरः सव्येऽसव्ये दव-दहन-दाह-व्यतिकरः

क्व यामः ! किं कूर्मी ! हरिणशिशुरेवं विलपति ॥ ५ ॥

केदश्चन्दन-चूत-चम्पक-वने रक्षा कीररद्रुमे,

हिंसा हंस-मयूर-कीकिलकुले काकिषु लीलारतिः ।

मातङ्गेन खरक्रयः, समतुला कर्पूरकार्पासयोः,

एषा यत्र विचारणा गुण्णिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वर्त्तते इति शेषः एतामतिक्रम्य गन्तुं न शक्यते इति भावः । पारे कथमपि तासुत्तीर्य गमने सतीत्यर्थः अतिदुरारोहम् अतिशयेन आरोढुमशक्यं शिखरं शृङ्गं यस्य तथाभूतः गिरिः पर्वतः अस्तीति शेषः तत्र अस्यात् न शक्यते येन रक्षा भवतीति भावः । शवर-निकरः व्याधसमूहः न त्वेको व्याधः येन कथमपि तं प्रतार्य पला-बित्तं शक्यते इति भावः । धनुष्याणिः गृहीतशरासनः सन् पुनः धावति द्रुतमायातीत्यर्थः, सव्ये वामे पार्श्वे इति शेषः सरः जलाशयः वर्त्तते इति शेषः तदपि नातिक्रमितुं शक्यते इति भावः, असव्ये दक्षिणे पार्श्वे इति शेषः दवदहनस्य दावानलस्य दाहव्यतिकरः दाह-प्रसरः दावाग्निर्च्चलतीति तदतिक्रमणं न शक्यमिति भावः तस्मात् क्व कुल यामः गच्छामः, किं कूर्मः न कश्चिन्मम परित्वाचोपाय इति भावः । हरिणशिशुः नृगशावकः एवं विलपति विलापं करोती-त्यर्थः । कथमपि विपद्भ्य उत्तरीतमशक्तस्य विलपननिदर्शु । अप-स्तुतप्रशंसाकङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । कश्चिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यार्थिनिर्त्तं कार्यञ्च हेतोरथ सत्तात् समम् ॥ अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेदु गम्यते पञ्चधा ततः । अपस्तुत-प्रशंसा स्यादिति । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

केद इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भिनन्ति भीमं करिराजकुम्भं विभर्त्ति वेगं पवनादतीव ।
 करोति वासं गिरिगङ्गरेषु तथापि सिंहः पशुरेव नान्यः ॥७॥
 काकस्य चक्षुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ चरणौ च तस्य ।
 एकैकपक्षे गजराजमुक्ता तथापि काको न च राजहंसः ॥८॥

दिव्यं चूतरसं पीत्वा न गर्वं याति कोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीयं भेको सकमकायते ॥ ९ ॥

अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः ।

भिनन्तीति । भीमं भयङ्करं करिराजस्य गजराजस्य कुम्भं
 भिनन्ति विदारयति, पवनात् वायोः अतीव अधिकमित्यर्थः वेगं
 विभर्त्ति धत्ते । गिरिगङ्गरेषु पर्वतगुहासु वासं करोति, तथापि
 इत्यं महत्त्वं ऽप्येति भावः सिंहः पशुरेव चतुष्पदेव, अन्यो न ।
 उपेन्द्रवत्प्राणस्य ॥ ७ ॥

काकस्येति । काकस्य चक्षुः यदि हेमयुक्ता काञ्चनरञ्जिते-
 त्वर्थः स्यादिति शेषः, तस्य काकस्य चरणौ च यदि माणिक्ययुक्तौ
 माणिक्यरत्नभूषितौ स्यातामिति शेषः, तथा एकैकपक्षे प्रतिपक्षं
 गजराजस्य करेन्द्रस्य मुक्ता वर्त्तते इति शेषः, तथापि इत्थं भूषित-
 त्वेऽप्येत्यर्थः काकः राजहंसो न । शोभनपरिच्छदशाली अपि
 मूर्खः प्राज्ञवत् न आद्रिवते इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

दिव्यमिति । कोकिलः दिव्यम् उत्तमं चूतरसं रसालरसं
 पीत्वा गर्वं न याति न प्राप्नोति, भेकः मण्डूकः कर्दमपानीयं सक-
 र्दमं जलं पीत्वा सकमकायते सकमकेति अव्यक्तं नदीत्यर्थः चूर्णा-
 दिद्वि भावः । अपस्तुतप्रशंसया उत्तमाधमलोकयोः सभाववर्णन-
 सिद्धम् । अलुटुवृत्तम् ॥ ९ ॥

अनाधेति । अगाधे अतलस्यै जले सञ्चरतीति तथोक्तः
 रोहितः मत्स्यविशेषः न गर्वं याति । विकारी न चेति पाठा-

अङ्गुष्ठोदकमात्रेण सफरी फरफरायते ॥ १० ॥

भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दर्दुरा यत्र वक्तास्त्वत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ११ ॥

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ १२ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्वभेदः पिककाकयोः ।

वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १३ ॥

नरम् । अङ्गुष्ठोदकमात्रेण अङ्गुष्ठपरिमितजलमात्रेणैवेत्यर्थः गण्डूष-
जलमात्रेणेति पाठान्तरं सफरी प्रोठी फरफरायते वर्ष्मचृत्यतीति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसया सहितो नीचस्य च स्वभाववर्णनमिदम् ।
अनुष्टुप्चतुष्टम् ॥ १० ॥

भद्रमिति । कोकिलैः जलदागमे वर्ष्मस्त्रित्यर्थः मौनं तृणोन्मावः
कृतम् अवलम्बितं वदिति शेषः तत् भद्रं साधु कृतम् आचरितम् ।
यत्र यस्मिन् काले देशे च दर्दुराः भेकाः वक्ताः वचनप्रदः, तत्र मौनं
शोभनं हि समोचोन्मेव । इत्यापि अप्रस्तुतप्रशंसया अस्थानपति-
तस्य विदुषः स्वभाववर्णनमिदम् । अनुष्टुप्चतुष्टम् ॥ ११ ॥

मणिरिति । मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते ।
काचः यथैव आस्ते तिष्ठति तथैव आस्तां तिष्ठति किन्तु स काचः,
मणिरथैव आस्ते तथैव आस्तां किन्तु सः मणिः । यो वादृशो
लोकः तस्य तद्वत्तुल्यसम्माने अकृतेऽपि स तथैव तिष्ठति न तु तस्य
केनापि अयथासत्कारे ज्ञानज्ञानिर्भवतीति अप्रस्तुतप्रशंसा व्यज्यते ।
अनुष्टुप्चतुष्टम् ॥ १२ ॥

काक इति । काकः कृष्णः कृष्णवर्णः, पिकः कृष्णः कृष्णवर्णः,
तस्यात् पिककाकयोः कोकिलवायसयोः अभेदस्य अभिन्नतैव । किन्तु
वसन्ते समुपायाते समागते सति काकः काकः, पिकः कोकिलः पिकः

वरं वनं व्याघ्र-जजेन्द्र-सेवितं ।

द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।

दृष्यान्नि शय्या वसनञ्च वस्त्रकलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १४ ॥

साध्वी-स्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे

सङ्घोक्तानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।

अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे

भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाकविवररुचिविरचितं

नीतिरत्नं सम्पूर्णम् ।

—

कोकिलः । अभिज्ञाकारयोरपि मानवयोः समये गुणतः प्रभेदो
भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसैयम् । अतुष्टुष्टत्तम् ॥ १२ ॥

वरमिति । व्याघ्रजजेन्द्रसेवितं यादृच्छदन्तावलाधिष्ठितम् अति-
भयहुरमिति यावत् वनं, द्रुमालयः दृष्टव्यमृचाश्रयः, पत्रफलाम्बुभोजनं
वने पत्राणां फलानाम् अम्बूनां जलानाम् भोजनं, दृष्यानि शय्या,
वस्त्रकलं दृष्टव्यत्वं वसनञ्च वरं भनाक् प्रियमित्यर्थः, तथापि एवं दुर-
वस्थानेऽपि बन्धूनां ज्ञानीनां मध्ये धनहीनं जीवनं न कर्तव्यमिति
शेषः । वंशस्वविलं दृष्टम् । वदन्ति वंशस्वविलं जतौ खराविति
तल्लज्जयात् ॥ १४ ॥

साध्वीति । साध्वीस्त्रीणां सतीनां योषितां दयितविरहे
कालविक्षेपे, मानिनां सम्मानयाचिनां मानभङ्गे सम्मानहानौ, सङ्घो-
क्तानां सुजनानां जनरवे लोकवादे दुर्यशसीत्यर्थः पण्डितानां विदुषां
निग्रहे अवसाने, कुटिलमनसां दुर्जनानां अव्यस्य अपरलज्जया वाधो-

यतिपञ्चकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्ती,
 भिन्नान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
 विश्वीकमन्तःकरणे रमन्तः,
 क्रीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ १ ॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः,
 पाणिद्वयं भोक्तुममन्त्रयन्तः ।
 कत्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः,
 क्रीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ २ ॥

रिति यावत् उद्भेके अभ्युदये, निर्गुणानां मूर्खाणां विदेशे तथा
 भ्रष्टाभावे दासाभावे किन्तु सम्भावितानां सम्भ्रालानां न तु सर्वेषा-
 मिति किन्तुशब्दार्थः । मरणं कृत्युर्भवति नितरं व्यथा भवतीति
 भावः । मन्दाक्रान्ताष्टसम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मी मनौ तो
 गयुम्भमिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

वेदान्तोच्चिति । वेदान्तवाक्येषु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यास्त्रित्यर्थः
 सदा रमन्तः संसक्त इत्यर्थः भिन्नान्नमात्रेण न त्वन्यविधोपार्जनेनेति
 भावः तुष्टिमन्तः सन्तुष्टाः अन्तःकरणे मनसि विश्वीकं तापशून्यं
 यथा तथा रमन्तः तिष्ठन्तः क्रीपीनवन्तः वसनखण्डपरिधायिनः
 योगिन इति भावः भाग्यवन्तः सुखिन इति भावः ॥ १ ॥

मूलमिति । केवलं तरोः दृक्ष्य मूलं तलं न तु दृष्टमिति भावः
 आश्रयन्तः, अधितिष्ठन्तः पाणिद्वयं भुजयुगलं भोक्तुं श्लोकनार्थस्य अन्-
 त्वयन्तः अनियोजयन्त इत्यर्थः, श्रीमपि खल्वीमपि शम्भदमपीत्यर्थः

देहादिभावं परिवर्त्तयन्तः,
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
 नास्तं न मध्यं न वहिः स्मरन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥
 स्नानन्दभावे परितुष्टिमन्तः
 सुशान्त-सर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मसुखे रमन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ४ ॥
 पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः
 पतिं पशूनां हृदि पावयन्तः ।

कस्यामिव आत्मज्ञाषामिव कुत्वयन्तः निन्दयन्तः आत्मज्ञाषां त्रियञ्च
 परिवर्त्तयन्तः इति भावः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

देहादीति । देहादिभावं देहस्य शरीरस्य आदिभावं सुखा-
 सङ्गिवासनां परिवर्त्तयन्तः परित्यजन्त इत्यर्थः, आत्मानि स्वस्वरूपे
 आत्मानं परं पुरुषम् अवलोकयन्तः साक्षात् कुर्वन्तः, अन्यम् अवसानं
 न, मध्यं मध्यदशं न, वहिः वाह्यं विषयञ्च पुत्रकक्षादिरूपं न
 स्मरन्तः न भावयन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

स्नानन्देति । स्वस्य आत्मन एव न त्वपरपरिजनादेरिति भावः
 स्नानन्दभावेऽस्नानन्दावस्थायां परितुष्टिमन्तः परितुष्टाः सुशान्तानि
 सुष्टु शान्तिं गतानि यानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां
 तुष्टिः वाह्यवस्तुत्यागेन आत्मसाक्षात्कारे एव सन्तोषः तद्वन्तः तथा
 अहर्निशं दिवारात्रं ब्रह्मसुखे ब्रह्मसाक्षात्कारजनिते स्नानन्दे रमन्तः
 विहरन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चाक्षरमिति । पावनम् आत्मशोधनं पञ्चाक्षरं शिवाय नम

भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः

कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमहंसकाचार्य-शङ्कर-भगवत्-पूज्यपाद-
कृतं यतिपञ्चकं समाप्तम् ।

साधनपञ्चकम् ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म खनुष्ठीयतां
तेनेशस्य पिधीयतामपचितिः कामे मतिस्थय्यताम् ।
पाषाणैः परिधूयतां भवसुखे दीषोऽनुसन्धीयताम्
आत्मच्छा व्यवसीयतां निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

इति पञ्चवर्णात्मकं सन्नमित्यर्थः उच्चरन्तः जपन्तः, हृदि पशूनां पतिं
शङ्करं भावयन्तः धिन्तयन्तः तथा भिक्षाशिनः भैक्षभुजः सन्तः दिक्षु
परिभ्रमन्तः विचरन्तः । अन्यत् पूर्ववत् । उपजातिवृत्तमस्मिन्
सन्दर्भे ॥ ५ ॥

वेद इति । नित्यं सततं वेदः अधीयतां पश्यताम् । तदुदितं
वेदोक्तं कर्म खनुष्ठीयतां सुष्ठु, खनुष्ठीयताम् । तेन वेदोक्तेन कर्मणा
विधानेन ईशस्य परमेश्वरस्य अपचितिः पूजा विधीयतां क्रियताम् ।
कामे विषयभोगे मतिः बुद्धिः त्यज्यताम् । पापानाम् श्लेषः सङ्घः
परिधूयतां निवार्यताम् । भवे संसारे यत् सुखं स्रक्चन्दनवनिताद्यु-
पभोगजनिति भावः तत्र श्लेषः परिणामविरसत्वादिरूपः अनुसन्धी-
यतां भाव्यताम् । आत्मनि परमेश्वरे इच्छा अहुरीगः व्यवसीयताम्

सङ्गः सञ्जु विधीयतां भगवतो भक्तिदृढा धीयतां
 शान्त्यादिः परिशीयतां दृढतरं कर्माद्यु संत्यज्यताम् ।
 सद्दियो ह्युपसर्प्य तां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थंश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात् सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्काऽनुसन्धीयताम् ।
 ब्रह्मैवास्मि विभाव्यताम् अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

आधीयताम् । निजदृष्ट्यात् गृहस्थावस्थादित्यर्थः । त्वर्थं सत्वरं विनि-
 गेभ्यताम् । गृहे स्थितो ब्रह्मदोषाणां सम्भवादिति भावः । शार्दू-
 लविक्रीडितं दृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

सङ्ग इति । सत्सु साधुषु सङ्गः विधीयतां क्रियताम् । भग-
 वतः भगवतोत्तर्यः सन्त्यज्यविवक्षया प्रती । दृढा भक्तिः धीयतां
 क्रियताम् । शान्त्यादिः आदिपदेन जनादमादीनां पक्षणं, परि-
 शीयताम् अभ्यस्यताम् । दृढतरं संसारबन्धनहेतुभूतमित्यर्थः । कर्म
 इकात्ममिति भावः आद्यु शोषं संत्यज्यताम् । सद्दियोः सुविद्वान्
 जनः हि एव न तु तदन्य इति भावः उपसर्प्यतां सेव्यताम् । प्रति-
 दिनं तस्य पादुका सेव्यताम् उच्चारामित्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनः
 एकम् अक्षरं तदुबोधकं प्रणवमिति भावः अर्थ्यतां प्रार्थ्यतां सद्दि-
 दुषो गुरोः सकाशादिति भावः । श्रुतेर्वेदस्य शिरोवाक्यं वेदान्त
 इत्यर्थः सहाकर्ष्यतां श्रूयताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थं इति । वाक्यार्थंश्च तत्त्वमसीति वाक्यस्य अर्थः तात्-
 पर्यं विचार्यतां सुतर्केण अनुसन्धीयतामित्यर्थः । श्रुतिशिरःपक्षः
 वेदान्तमतं समाश्रीयतां सेव्यताम् । दुस्तर्कात् श्रुतिविरुद्धात् तर्का-
 दित्यर्थः सुविरम्यताम् एकान्तं विरतेन श्रूयताम् । श्रुतिमतः वेद-
 कात् वेदविद इत्यर्थः तर्कः विचारः अनुसन्धीयताम् अनुशील्यताम् ।

क्षुद्रव्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 स्वाह्वनं न तु यत्नतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ॥
 शीतोष्णादि विसृज्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यतां
 औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकपानैष्टुर्थ्यमुत्सृज्यताम् ॥४॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्व्यापितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्म प्रविबोध्यतां चित्तबलान्नाप्युत्तरे श्लिथतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यताम् अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

अग्नि अहं ब्रह्मैव इति विभाव्यतां चिन्त्यताम् । अहरहः प्रति-
 दिनं गर्भः अहं ब्रह्मानित्यभिवानः परित्यज्यताम् ॥ १ ॥

क्षुद्रव्याधिर्हरति । क्षुद्रव्याधिः क्षुधारोगः चिकित्स्यताम् उपशायताम्
 आहारार्थं यत्नः परित्यज्यतामिति भावः । प्रतिदिनं भिक्षौषधं भैक्ष-
 यम् औषधमिव भुज्यतामित्यर्थः । स्वाह्वनं न तु नैव यत्नतां यत्नेन
 आह्वयतामित्यर्थः । विधिवशात् देवात् प्राप्तेन अज्ञेनेति शेषः
 सन्तुष्यताम् । शीतोष्णादि शीतपीष्णादिकं विशेषेण सृज्यताम् ।
 वृथा निरर्थकं धर्मवद्भिर्भूतमिति भावः वाक्यं न तु समुच्चार्यतां
 नैव कथ्यताम् । औदासीन्यम् अवज्ञः अभीष्टप्रताम् अभिबोध्यताम् ।
 जनेषु कपाया नैष्टुर्थ्यम् अशुभभाव इत्यर्थः उत्सृज्यतां त्यज्यतां दया
 अवलम्बप्रतामिति भावः ॥ ४ ॥

एकान्ते इति । एकान्ते निर्जने सुखं यथा तद्यु आस्यताम्
 उपविश्यताम् । परतरे परमे ब्रह्मणि चेतः समाधीयतां समर्प्यताम् ।
 पूर्णात्मा पूर्णं ब्रह्म अन्वयत् सर्वज्ञपूर्णमिति भावः सुसमीक्ष्यतां साक्षात्
 क्रियताम् । इदं जगत् तेन पूर्णात्मना व्यापितम् आद्यतं दृश्यतां
 भाव्यतामिति भावः । प्राक् पूर्वतनं कर्म प्रविबोध्यतां प्रकर्षण
 विबोधं नीयताम् । चित्तबलात् ज्ञानप्रभावात् उत्तरे कर्मणि इति

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
 सच्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥ ६ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं
 साधनपञ्चकं समाप्तम् ।

भ्रमराष्टकम् ।

गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या लुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

शेषः न स्निध्यतां न सज्यतां कर्मफलत्यागिन एव, ब्रह्मावाप्त्यधिकारि-
 त्वादिति भावः । इह संसारे पारब्धं प्राक्तनकर्मफलं तु भुज्यताम् ।
 अथ अनन्तरं प्राक्तनकर्मफलभोगात् परमित्यर्थः परब्रह्मात्मना पर-
 मेश्वरस्वरूपेण स्थीयताम् ॥ ५ ॥

य इति । यः मनुष्यः इदं श्लोकपञ्चकं पठते, तथा स्थिरता-
 मुपेत्य सुस्थिरो भूत्वेत्यर्थः अनुदिनं सततं सच्चिन्तयति, तस्य मनुष्यस्य
 चित्तिप्रसादात् एतत्पठनचिन्तनजनितज्ञानप्रभावादित्यर्थः संसृतिः
 संसारः एव दवानलः दावाग्निः तस्य तीव्रः दारुणः घोरः भीषणः
 तापः आशु शीघ्रं प्रशान्तिं प्रकर्षेण ध्वंसम् उपयाति गच्छति ।
 वसन्तिश्लोकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्तिश्लोकं तभजा जगौ ग इति
 तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

गन्धाद्येति । असौ भुवनेषु विदिता गन्धाद्या सौरभवती

पतत्येष शुकोऽप्येनं जम्बूध्वान्या जिघांसति ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा स्फ्रीतोऽभवदक्षिरसौ लेख्यपद्मं विशालं
 चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।
 नास्मिन् गन्धो न च मधुकषा नास्ति तत् सौकुमार्यं
 घूर्णं घूर्णं वत नतशिरा व्रीह्या निर्जंगाम ॥ ६ ॥

अक्षिरसौ नलिनीवनवह्निभः

कुमुदिनीकुसुमेक्षिकक्षारसः ।

विधिवशेन विदेशमुपावतः

कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ७ ॥

अश्वेण शुकस्य पजिणः तद्वत् चक्षुषुटे पपात । एष शुकोऽपि
 जम्बूध्वान्यां जम्बूफलश्वशेषेण एनं मधुमत्तं जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
 अत्र ध्वान्निमानलक्षारः । तदुक्तं दर्पणे । सास्याटतस्त्रिंस्तदनुद्धि-
 भ्रान्निमान् प्रतिभोत्थितेति । अहृष्टव्युत्तम् ॥ ५ ॥

दृष्टेति । अश्वौ अश्विभ्रंशरः विशालं महत् लेख्यपद्मं चित्रित-
 कमलं दृष्ट्वा स्फ्रीतः हर्षात् प्रफुल्ल इत्यर्थः अभवत् । चित्रं चित्रम्
 आश्चर्यं आश्चर्यं किमिति किमिति व्याहरन् वदन् निष्पपात तस्मिन्
 पपातेत्यर्थः । अस्मिन् लेख्यपद्मे गन्धो न, मधुकषाश्च मकरन्दविन्द-
 वश्च न, तत् प्रसिद्धमित्यर्थः सौकुमार्यं कोमलता च नास्ति, घतः,
 वत खेदे, मूर्धां घूर्णन् व्रीह्या वृज्जया नतशिराः अधोमुखः सन्
 निर्जंगाम तस्मादिति शेषः । अत्रस्तुतप्रशंसया यथा कौऽपि कमपि
 समृद्धं जनं विज्ञाय तत्र गत्वा हताशः तस्मात् निवर्त्तते तद्वदिति
 ध्वन्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

अक्षिरिति । नलिनीवनवह्निभः पद्मिनीसमूहप्रियः तथा कुसु-
 दिनीनां कुसुमे वा क्षेपिकषा तस्यां रसः रागो यस्य तथाभूतः अश्वौ
 अश्विः अश्वरः विधिवशेन दैववशेन विदेशम् उपामतः प्राप्तः सन्

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्यं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार । ८ ॥
 इति भ्रमराष्टकं समाप्तम् ।

कुटजपुष्पाणां रसं ज्वाटं बद्ध यथा तथा मन्यते आद्रियते इत्यर्थः ।
 अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया स्वदेशसुखिनः विदेशगमने क्लेशेन स्थिति-
 व्यञ्जते । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभो भरा-
 विति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

रात्रिरिति । रात्रिः गमिष्यति यास्यति, सुप्रभातं भविष्यति,
 भास्वान् सूर्यः उदेष्यति उदवं प्राश्रयति, पद्मजालं कमलवनं हसि-
 ष्यति विकसिष्यति, कोषगते रात्रिसुद्वितकमलकुम्भगते द्विरेफे अमरे
 इत्यम् एवंरूपं विचिन्तयति सति हा हन्त, हन्त इति खेदातिशय-
 सूचकमव्ययम् । गजः नलिनीं पद्मिनीम् उज्जहार उन्मूलित-
 वानित्यर्थः । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया विपदि पतितस्य कस्यचित्
 भविष्यच्छुभासंगममये महत्या अन्यथा विपदा आश्रयसहितस-
 विनाशः प्रतीयते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैश्चिन्नपद्मः
 स्यातुं गन्तुं हयमपि सखे ! नैव शक्तो द्विरेफः ॥ १ ॥
 गन्धाद्यां नवमल्लिकां मधुकरस्यक्ता गतो यूथिकां
 देवात् ताञ्च विहाय चम्पकवनं पश्चात् सरोजं गतः ।
 बद्धस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।
 सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति मूढो जनः ॥ २ ॥
 येऽमी ते मुकुलीकमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-

स्वर्णवर्णां केतकी केतकलता अस्योति शेषः क्षुधितमधुपः क्षुधातरो
 अमरः पद्मभ्रान्त्या कमलभ्रमेण पुष्पस्य केतकस्य मध्ये अश्विनरे
 षपात । हे सखे ! असौ द्विरेफः अमरः कुसुमस्य रजसा परानेक
 अन्धीभूतः अक्षुन्ननयन इति यावत् तथा कण्टकैश्चिन्नपद्मः सन्
 स्यात् पुष्पमध्ये इति शेषः गन्तुं ततो निर्गन्तुमिति शेषः हयमपि
 नैव शक्तः नैव कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । यथा कोऽपि कश्चिद्वित्
 गृहे कलामपि नायिकायां तदनिच्छया समासक्तः तद्गृहवासिभिः
 सन्तुष्टितः तत्र गतिस्थितिविधाने असमर्थो भवति तद्वदिति ध्वनिः ।
 अपस्तुतप्रशंसाबद्धारः । मन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ १ ॥

गन्धाद्यामिति । मधुकरः भ्रमरः गन्धाद्यां सौगन्ध्यपूर्यां नव-
 मल्लिकां त्यक्त्वा यूथिकां गतः । देवात् ताञ्च यूथिकाञ्च विहाय त्वक्त्वा
 चम्पकवनं, पश्चात् सरोजं पद्मं गतः । विधिना देवेन तत्र पद्मे
 निशाकरेण चन्द्रेण बद्धः सन् रात्रौ पद्मस्य मुकुलीभावादिति भावः ।
 असौ मूढधीः मूढमतिः क्रन्दति कथमितो निर्गच्छामीति रोदितो-
 त्वर्थः । तथाहि मूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपदं विपदमिति
 भावः प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 शार्दूलजयिक्रीडितं षट्कम् ॥ २ ॥

ये इति । हे चत ! ये असौ षट्पदाः अमराः ते तव मुकुली-

स्ते भ्राम्यन्ति फलादृष्टिर्वहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।
 ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न वतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
 धिक् त्वां चूत ! वतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥२॥
 नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु स्नेच्छया
 साकल्याः कुक्षुमेषु येन सततं ज्वेली कृता हेतया ।
 तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
 हा धिक् दैवकृतं स एव मधुपः कां कां दृशां नामतः ॥३॥
 पलाशकुसुमभ्रान्त्या शकतुच्छे मधुव्रतः ।

इमाद् दृष्टलोद्भवसारभ्य अतुदिनं सततं त्वाम् आश्रिताः, ते भ्रमराः
 फलात् वृह्वहृः ते इति शेषः भ्राम्यन्ति अपणं कुर्वन्ति । अहो
 आश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे नाक्षपसीत्यर्थः, ये कीटाः
 तव दृक्पथञ्च दृष्टिविषयञ्च न गताः, ते तव फलानाम् अभ्यन्तरे
 तिष्ठन्तीति भावः त्वां धिक् निन्दासीत्यर्थः, धिङ्निर्भक्ष्यं ननिन्दयोरित्य-
 मरः । वतः भवान् परापरयोः परात्पीययोः परिज्ञाने अवबोधे
 अनभिज्ञः अविज्ञः । अपस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहितं कमपि
 प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं
 तस्मिन् जन्म नीतं गृहीतमित्यर्थः, येन स्नेच्छया मधु पद्मानामिति
 भावः पीतं, येन साकल्याः कुक्षुमेषु सततं ज्वेलया विखासेनेत्यर्थः ज्वेली
 विहारः कृता, तेन मधुपेन मधुगन्धेन लुब्धं मनो यच्च तथाभूतेन
 इयं गुञ्जालता सेव्यते भुज्यते, हा इति खेदे, दैवकृतं धिक्, स एव
 तादृक्सौभाग्ययानिति भावः मधुपः भ्रमरः कां कां दृशाम् अवस्थां
 न मनः न प्राप्नः ? अपितु सर्वाभिवेत्त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । अत्रापि पूर्ववत् अपस्तुतप्रशंसावहारः ॥ ३ ॥

पलाशेति । मधुव्रतः भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्या पलाशपुष्प-

वानराष्टकम् ।

ईर्षीं दक्षः क्रतौ रूपं सत्त्वः शुक्लेन्वनं जवः ।

दर्मान्निष्णमिति श्लोकाः काथिता वानराष्टके ॥

ईर्षीं घृणीं त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षड्द्वेते दुःखभागिनः ॥ १ ॥

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यां तथा धर्मार्थयशांसि विनीतः ॥ २ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये

यशस्करे कर्मणि मितसंग्रहे ।

प्रियासु नारीषु तथैव बान्धवे-

ऽप्यतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्टसु ॥ ३ ॥

ईर्षीति । ईर्षीं ईर्ष्यां परश्रीकातरता तद्दान्, घृणा दया विद्यते
अस्येति घृणी दयालुः सदा अशुचिरशुचिर्चाराति मन्यमान इति वा,
असन्तुष्टः, क्रोधनः क्रुद्धस्वभावः, नित्यशङ्कितः सततशङ्काकुलः, परस्व
भाग्यम् उपजीवतीति तद्योक्तः, एते षट् दुःखभागिनः दुःखं भजन्ते
इत्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

दक्ष इति । दक्षः कार्यनिपुणः श्रियं सम्पदं, पथ्याशी पथ्य-
भोजी कल्यताम् आरोग्यम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः उद्योगी पुरुषः
विद्यां तथा विनीतः विनयो जनः धर्मार्थयशांसि अधिगच्छति
प्राप्नोति । आर्यावृत्तम् । अस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा
द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्याति तल्लक्षणात् ॥२॥

क्रताविति । हे नराधिप ! राजन् ! क्रतौ यज्ञदीक्षायां,
विवाहे, व्यसने पिबदि, रिपूणां शत्रूणां क्षये क्षयकरणे इत्यर्थः

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याञ्जा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिन्ता बलं हृन्त्यहया च लक्ष्मीम् ॥ ४ ॥
 स्तब्धस्य नश्यति ब्रह्मो विषमस्य मैत्री
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य वृत्तं
 राज्यं प्रमत्तज्ञचिवस्य नराधिपस्य ॥ ५ ॥

ब्रह्मस्करे कीर्त्तिजनके कर्मणि, मित्राणां बन्धुना संपन्ने वशीकरणे इति
 यावत्, प्रियासु प्रीतिप्रदासु नारीषु तथैव बान्धवभावाद्गौ तत्प्रति-
 पालने इति भावः, एतेषु अष्टसु व्यापारेषु यः व्यय इत्युक्तं सः
 अतिव्ययः बहुलो व्ययः न अस्ति न गण्यते इति भावः । वंशस्थ-
 विचं वृत्तम् ॥ १ ॥

रूपमिति । जरा वाङ्मयं रूपं सौन्दर्यं, तृष्णा लोभः सर्वाणि
 सुखानि, खलेषु दुर्जनेषु सेवा आनुगत्यं पुरुषाभिमानं पुरुषोऽहमित्य-
 भिमानमित्यर्थः, याञ्जा प्रार्थना भिक्षेति यावत् गुरुत्वं गौरवम्,
 आत्मनः पूजा प्रशंसा स्थापेत्यर्थः गुणं, चिन्ता बलं सामर्थ्यम्, अहया
 प्राणिघ्ननक्तकम्पेत्यर्थः लक्ष्मीं श्रियं हृन्ति नाशयति । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्तब्धेति । स्तब्धस्य जडस्य कार्यकाले निश्चेष्टस्येति भावः
 यशः, विषमस्य विरुद्धस्वभावस्य मैत्री सख्यं, नष्टक्रियस्य क्रिया-
 चीनस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनलोलुपस्य धर्मः, व्यसनिनः अगत्यानि-
 व्यसनासक्तस्य विद्याफलं, कृपणस्य वृत्तं चरित्वं तथा प्रमत्ताः अ-
 बहिताः सचिवाः अमात्या यस्य तादृशस्य नराधिपस्य राज्यः राज्यं
 नश्यति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुष्केऽन्धने वङ्गिरपैति वृद्धिं
 बालेषु शोकश्चपलेषु कोपः ।
 कान्तासु कामो निपुणेषु चित्तं
 धर्मी दयावत्सु महत्सु धैर्यम् ॥ ६ ॥
 जवो हि सप्तैः परमं विभूषणं
 त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
 द्विजस्य विद्यैव मुनेरपि क्षमा
 पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?
 कं स्त्री न मोहयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ? ॥ ८ ॥
 इति वानराष्टकं समाप्तम् ।

शुष्केऽन्धने इति । वङ्गिरग्निः शुष्केऽन्धने शुष्के काष्ठे, शोकः
 प्रियजनविरहदुःखं बालेषु व्यञ्जेष्विति भावः कोपः चपलेषु
 व्यञ्जीरेषु, कामः कान्तासु रमणीषु, चित्तं धनं निपुणेषु कार्य-
 दक्षेषु, धर्मः दयावत्सु दयालुषु, धैर्यं महत्सु वृद्धिम् उपैति
 प्राप्नोति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ६ ॥

जव इति । सप्तैः सप्तस्य जवो हि वेग एव, व्यङ्गनायाः
 नार्याः त्रपा लज्जा, तपस्विनः कृशता तपोऽनुष्ठानजनितं काश्यं,
 द्विजस्य ब्राह्मणस्य विद्यैव, सप्तैः क्षमा, तथा शस्त्रबलोपजीविनां
 शस्त्राणाम् आशुधानां बलेन उपजीवन्तीति तथोक्तानां पराक्रमः
 परमम् उत्कृष्टं विभूषणम् अलङ्कारः । वंशस्यविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः कं दुर्मन्त्रिणं दुष्टवर्चिषं मृपमिति

वानर्यं दृकम् ।

माधुर्यं शास्त्रमारोग्यं दानं सूक्ष्मं द्विजातिकम् ।

बैद्यं सजीवं दृक्ष्य वानर्युक्तमिडाएकम् ॥

माधुर्यं प्रमदाजनेषु ललितं दान्त्रिण्यमार्यं जने

शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।

ममंज्ञेष्वनुवर्त्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते

शाठ्यं पापिजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥१॥

शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीयं

स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ॥ २ ॥

शेषः न उपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्य-
भुजम् अपथ्याशिनं न सन्तापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्री नारी कं जनं
न मोहयति सुगधं करोति ? सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः कं जनं न
निहन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्रोक्तताः स्त्रोघटिता विषयाः व्यापाराः
कं जनं न परितापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्ततिब्बकं दृक्तम् ॥८॥

माधुर्यमिति । प्रमदाजनेषु नारीषु ललितं सुन्दरं माधुर्यं
मनोहारित्वम्, वार्यं क्लीने जने दान्त्रिण्यं सारल्यं, शत्रुषु शौर्यं
बलं, गुरुजने नम्रता, साधुषु धर्मिष्ठता धर्मव्यवहारः, ममंज्ञेषु व्याश-
यवित्तुषु अनुवर्त्तनं ममंज्ञापनमित्यर्थः, पण्डिते जने बहुविधः मानः
सम्मानः, तथा पापिजने शाठ्यं शठता, एते अष्टौ गुणाः नरस्य नर-
जातेः पर्यन्तं परमं वस्त्विति भावः कथिताः । शादून्त्रविष्कोडितं
दृक्तम् ॥ ? ॥

शास्त्रमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

आरोग्यमावृष्टमविप्रवासः

सम्यत्यया वृत्तिरभीतिवासः ।

सङ्गिर्मनुष्यैः बह्वसंयोगः

षड् जीवलोकेषु सुखानि राजन् ॥ ३ ॥

दानं दरिद्रे विभवेऽपि शान्ति-

र्यूनां तपो ज्ञानवताञ्च मौनम् ।

ईहानिवृत्तिश्च सुखोषितानां

दया च भूते त्रिदिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

मूर्खो द्विजातिः स्थविरो गृहस्थो

गृही दरिद्रो धनवांस्तपस्वी ।

वेश्या कुरूपा नृपतिः कुधर्मी

लोके षडे तानि विडम्बितानि ॥ ५ ॥

वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं

आरोग्यमिति । हे राजन् ! आरोग्यं व्याध्यभावः, आन्तरयम्
ऋणशून्यता, अविप्रवासः अप्रवासः, सम्यक् प्रत्ययः विश्वासः स्वैर्ये
इति भावः यस्यां तादृशी वृत्तिर्जीविका, अभीतिवासः निर्भया
वसतिः, तथा सदुभिः सङ्गैः बह्वसंयोगः संव्यवहारः, एतानि
षट् जीवलोकेषु सुखानि । इन्द्रवज्राष्टकम् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रे निर्धने दानं, विभवेऽपि सम्यक्पि प्रज्ञा-
वपीति भावः शान्तिः क्षमेति यावत्, यूनां तरुणानां तपः चान्द्रा-
यथाद्यनुष्ठानं, ज्ञानवतां मौनम् अवाचावता, सुखोषितानां सुखेन
स्थितानाम् ईहानिवृत्तिः निरीहता, भूते प्राणिनि दया च त्रिदिवं
स्वर्गं नयन्ति प्रापन्ति । उपजातिष्टकम् ॥ ४ ॥

मूर्ख इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

युष्मे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानश्च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशञ्च सोपद्रवं
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ६ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ७ ॥

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका अष्टश्रियं मन्त्रिणः
 सर्वः कार्यवशात् जनेऽभिरमते कस्यास्ति की वल्लभः ॥ ८ ॥
 इति वानर्यष्टकं समाप्तम् ।

—

वैद्यमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सुजीर्णमिति । सुजीर्णं सुपक्वं अन्नं, सुविचक्षणः सुपरिणतः
 सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः सुष्ठु, अनुवर्त्तनेनेति भावः सेवितः
 आराधितः नृपतिः, सुचिन्त्य सुविचिन्त्य उक्तं कथितं, सुविचार्य च
 यत् कृतं तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि कदापीति भावः विक्रियां विकारं
 न याति न प्राप्नोति । वंशस्थविवंष्टकम् ॥ ७ ॥

वृक्षमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

—

पूर्वचातकाष्टकम् ।

वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादैः
सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिघातैः ।
त्वद्वारिविन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद् ! चातकस्य ॥ १ ॥
चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
याचते जलधरं पिपासितः ।
सोऽपि पूरयति भूयसान्भसा
चित्तमत्र महतामुदारता ॥ २ ॥

वातैरिति । हे वारिद् ! मेष ! त्वं वातैः वायुभिः विधूनय
कम्पय, भीमनादैः भीषणगर्जनैः विभीषय विशेषेण भयं प्रदर्शय,
अथवा करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलस्तु करकेत्यन्तरः । तासाम् अमि-
घातैः प्रहारैः सञ्चूर्णय यद्येच्छं क्वीर्वाति भावः, तव वारिविन्दुभिः
जलकणैः परिपालितं जीवितं यस्य तादृशस्य चातकस्य अन्या गतिः
उपायः न अस्ति । अत्रापस्तुतप्रशंसया कस्यचित् आश्रितस्य प्रभुं
प्रति वचनं प्रतीयते । वसन्ततिजकं वृत्तम् ॥ १ ॥

चातक इति । चातकः पिपासितः सन् जलधरं त्रिचतुरान्
पयःकणान् वारिविन्दुन् याचते प्रार्थयते । सोऽपि जलधरः
भूयसा प्रचुरेण अन्भसा वारिणा पूरयति चातकस्य वाञ्छां सफलवति
चित्तम् आश्चर्यम् अत्र जगति महताम् उदारता औदार्यम् ।
महान् जनः स्वल्पं प्रार्थितोऽपि बहु ददातीति भावः । अपस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः । रघोद्धताष्टकम् । रात्परनेरखगैरघोद्धतेति तद्ध-
वथात् ॥ २ ॥

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतोद्गङ्गप्रसङ्गः परदुःसहः ॥ ३ ॥

गर्जसि मेघ ! न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं काहं क च जलपातः ॥ ४ ॥

वापी स्वल्पजलाशयो विषमयो नीचापगाहो क्रुदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूपमेकं मुनेः ।

शक्यते इति । येन केनापि जीवनेन जलेन एव जीवितुं शक्यते, किन्तु कौलं कुलक्रमागतं यत् व्रतं नियमः मेघवारिव्यतिरिक्तवार्यपानरूपमिति भावः तस्य उदुमङ्कः उच्चैर्भङ्गः सम्यक् त्याग इत्यर्थः तस्य प्रसङ्गः परदुःसहः नितरां सोढुमशक्यः । कुलधर्मरतानां तत्परित्यागो दुःसह इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अलुष्टुष्टम् ॥ ३ ॥

गर्जसीति । हे मेघ ! त्वं गर्जसि नदसि, तोयं जलं न यच्छसि न ददासि, अहं चातकपक्षी व्याकुलितः पिपासयेति शेषः । दैवात् इह अस्मिन् प्रदेशे यदि दक्षिणवातः प्रसरतीति शेषः, तदा त्वं क ? कुल ? गच्छसीति शेषः, अहं क ? कुल ? गच्छामीति शेषः, जलपातश्च दृष्टिपतनञ्च क च ? कुल ? भवतीति शेषः, दक्षिणे पवने प्रसरति आकाशस्य नैर्मल्यं भवति, तेन च मेघादीनामसदुभाव इति भावः, यावज्जीवनम् अर्थिनः कामः पूरयितव्यः, जीवने गते सर्वं नश्यतीति भावः । दोषकं दृष्टम् । आद्यचतुर्थमङ्गीननितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथान्यम् । यत्र गुरु प्रकटस्तरसारे तत् कथितं दोषकदृष्टमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वापीति । वापी दोषिका स्वल्पजलाशयः, नीचानां क्षुद्राणाम्

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः सन्त्यज्य तस्मादिमान्
सम्मानो खलु चातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ ५ ॥
वीजैरङ्कुरितं नदीभिरुदितं वल्मीभिरुञ्जृम्भितं
वृक्षैः पल्लवितं जनैश्च मुदितं धाराधरे वर्षति ।
भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्बद्धं न जानीमहे
यत्तेऽस्मिन् न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ ६ ॥

अवगाहः यत्र तथाभूतः हृदः अकृत्रिमस्यलवेष्टितो जलाशयः
विषमयः चिरलनत्वात् बहुभुजङ्गावासत्वेनेति भावः । महाजन-
निधिः महासमुद्रः सुनेरगस्त्यस्य एकं गण्डूपम् अतः क्षुद्रात् क्षुद्रतरः
अतिशयेन क्षुद्र इत्यर्थः । गङ्गाद्याः सरितः नद्यः पयोनिधिगताः
तं क्षुद्रं समुद्रमाश्रिता इत्यर्थः क्षुद्राधीना इति भावः । तस्मात्
सम्मानो चातकः इमान् वाप्यादीन् जलाशयान् सन्त्यज्य उच्चैः उच्चैः
स्वरेण उत्कृष्टं वा जलमुचां मेघानां पयः जलं वाञ्छति अभिल-
षक्ति । महान्तः क्षुद्रजनं न किमपि कथमपि प्रार्थयन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥

वीजैरिति । धाराधरे मेघे वर्षति सति वीजैः धान्यादिभिः
अङ्कुरितं, नदीभिः उदितं वृद्धिर्गतेत्यर्थः, वल्मीभिः तदाख्यकीटैः
उञ्जृम्भितं प्रकटितं, वृक्षैः पल्लवितं पल्लवैः भूषितमित्यर्थः, जनैश्च
मुदितं हृष्टम् । हे भ्रातश्चातक ! ते तव किमपि पातकम् अस्तीति
शेषः सम्यक् न जानीमहे तदिति शेषः, यत् यतः पातकादिति शेषः
अस्मिन् ते तव चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः जलकणाः न पतन्ति ।
कश्चित् धनिनि धनं वितरति सर्व एव जनाः लब्धकामा जाताः,
परं कश्चित् दीनो जनः स्रपातकवशात् न लब्धकाम इति अप्रस्तुतप्रशं-
सया व्यञ्जते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ६ ॥

नदेभ्योऽपि हृदेभ्योऽपि पिबन्त्यथे सदा पयः ।

चातकस्य तु जीमूत ! भवानेवावलम्बनम् ॥ ७ ॥

नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं

त्वदंभिमुखनिविष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।

जलधर ! जलधारा दूरतस्तावदास्तां

ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतश्चातकेन ॥ ८ ॥

इति पूर्वचातकाष्टकं समाप्तम् ।

नदेभ्य इति । हे जीमूत ! मेघ ! अन्ये जनाः सदा नदेभ्यः
अपि हृदेभ्यः अपि पयः जलं पिबन्ति, त्वं किन्तु भवानेव चातकस्य
अवलम्बनम् आश्रयः । अतुष्टुत्तम् ॥ ७ ॥

नभसीति । हे जलधर ! निरवलम्बे निराश्रये नभसि आकाशे
दीर्घकालं व्याप्तौ द्वितीया, बद्धकालं व्याप्यत्यर्थः सीदता कष्टं प्राप्नु-
वता तव अंभिमुखे निविष्टम् उत्तानं चञ्चूपुटेन येन तादृशेन चातकेन
जलधारा तावत् दूरतः आस्तां दूरे तिष्ठतु ते तव मधुरो मनोहरः
ध्वनिरपि न श्रुतः नाकर्णितः । धनिनः सुखापेक्षिणा केनचित्
याचकेन प्रार्थनापूरणं दूरतस्तिष्ठतु वचनमपि तस्य न श्रुतमिति
अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मालिनीयत्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

उत्तरचातकाटकम् ।

स्वच्छाः सौम्य ! जलाशयाः प्रतिदिनं ते सन्तु मा सन्तु वा ।
 स्वल्पं वा बहुधां जलं जलधर ! त्वं देहि मा देहि वा ॥१॥
 कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं
 धिक् तत्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 ददुग्धीवस्तव वारिवाह ! कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ २ ॥

के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा
 हंसावलीबलयिनी जलसन्निवेशाः ।

स्वच्छा इति । हे सौम्य ! भद्र ! प्रतिदिनं स्वच्छाः निर्मलाः
 ते प्रसिद्धाः जलाशयाः सद्गुहादय इति यावत् सन्तु तिष्ठन्तु, मा सन्तु
 न तिष्ठन्तु वा, त्वं स्वल्पं वा बहु वा जलं देहि, मा देहि वा ।
 हे जलधर ! कासारेषु सरसोषु, कासारः सरसी सर इत्यमरः ।
 सरित्सु नदीषु तथा नीचेषु क्षुद्रेषु सिन्धुषु नदेषु, देशे नदविशेषे च
 सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः । नीरग्रहं जलपानमित्यर्थः
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, तत्रापि तादृशेष्वपि क्षुद्रेष्विति भावः शिरो-
 नतिः मस्तकनमनं कर्तव्येति शेषः ? नैव कर्तव्येत्यर्थः, मानिनां
 सम्मानशालिनाम् अपरं हेयं किं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । हे वारि-
 वाह ! हे धाराधर ! चातकयुवा इति इत्यम्. आलोच्य तेषु क्षुद्रेषु
 जलाशयेषु स्पृहां विमुच्य त्वह्ना उदुग्धीवः उन्नमितधीवः सन् आद-
 रात् तव अलोकनं कुरुते । षट्चरणोऽयं श्लोकः । शार्दूलविक्री-
 ङितं पृत्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

के इति । भुवि पृथिव्यां के वा इति वेत्यर्थः, तामरसं रक्तोत्-

किं चातकः फलमवेक्ष्य सवज्जपातां

पौरन्दरीमुपगतो नववारिधाराम् ॥ ३ ॥

रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्

आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यत् चातकस्तृष्णया ॥ ४ ॥

आत्मानमम्बोनिधिरेतु शोषं

फलं, रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः । अवतंसः भूषणं येषां तथाभूताः
हंसावलीबलयिनः हंसश्रेणिसञ्चारशोभना इति भावः जलसञ्चयेणाः
जलाशयाः न सन्ति ? अपितु बहवः सन्तीत्यर्थः, किन्तु चातकः किं
फलम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा आलोच्येत्यर्थः सवज्जपातां विपत्सङ्कुलामिति
भावः पौरन्दरीम् ऐन्द्रीं नववारिधाराम् उपगतः आकाङ्क्षतीति
भावः कुलव्रतभङ्गो मा भूदित्येव फलमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
सञ्चारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

रे इति । रे इति विरक्तिस्त्वचकमम्बोन्धनद्योतकमव्ययं, धारा-
धर ! त्वया अतिखरैः अतितोज्ज्वैः पूषणः स्त्र्येस्य करोत्करैः
किरणसमूहैः नीरसा विशोषितेति भावः अशेषा समया एषा रसा
पृथिवी रसा विश्वम्भारा स्थिरेत्यमरः । धीरनीरनिकरैः गभीरजल-
समूहैः भूरि सम्यक् यथा तथा आपूरि परिप्रिता, किन्तु चातकः
दृष्ट्वा परिपीडितः सन् एकान्तेन एकमात्रनिरितेन स्वान्तेन मनसा,
स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । अन्तरगतं हृदयस्थं भवन्तं सञ्चिन्तयन्
यत् अभिरमते विफलकामः भवतीत्यर्थः तत् आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
सर्वस्वया सफलमनोरथः क्रियते केवलं नाहमिति केनचिदर्धिना
कश्चित् धनी प्रोच्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

आत्मानमिति । अम्बोनिधिः सद्यः आत्मानं शोषम् एत

ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः ।

नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि

पयोददृत्तेः खलु चातकस्य ॥ ५ ॥

पयोद हे ! वारि ददासि वा न वा ।

त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।

वरं महत्या स्त्रियते पिपासया

तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चातकपत्नी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥७॥

नयत्वित्यर्थः अन्तर्भूतस्यर्थः । वा तरङ्गैः ब्रह्माण्डं जगत् आसिञ्चतु अभिषिञ्चतु । पयोददृत्तेः मेघमात्रजीवनस्य चातकस्य कदापि सप्त-
दृश्य शेषणे वर्द्धने वेति भावः क्षतिः हानिः न उपचितिः दृष्टिश्च
न खलु नैव । एकमात्रावलम्बिनः अपरस्य हानौ दृष्टौ वा न क्षति-
दृष्टौ इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उपजातिदृत्तम् ॥ ५ ॥

पयोदेति । हे पयोद ! मेघ ! त्वं वारि जलं ददासि वा न
वा ददासीति शेषः, पुनः किन्तु एष चातकः त्वदेकचित्तः त्वन्मात्राव-
लम्बिन इति भावः । महत्या पिपासया वरं स्त्रियते चातक इति
शेषः, तथापि अन्यस्य पयोदव्यतिरिक्तस्य उपासनां न करोति ।
अत्रापि अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वंशस्त्वविलं दृत्तम् ॥ ६ ॥

बटुपीति । चातकपत्नी यद्यपि अकालवेलायाम् असमये
दृत्तार्थः जलधरं मेघं क्षपयति विरक्तीकरोतीत्यर्थः तदपि जलदः
मेघः न कुप्यति, यतः तस्य चातकस्य इह जगति अन्या गतिः
अपर उपायः न अस्तीति शेषः । आर्यादृत्तम् ॥७॥

एक एव खगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।
 पिपासया वा म्लियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८ ॥
 इति उत्तरचातकाष्टकं समाप्तम् ।

शुकाष्टकम् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
 मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तेः ।
 शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥१॥

एक इति । एक एव अद्वितीय इत्यर्थः खगमणिः पश्चिरेत्
 चातकः चिरं जीवतु, यः पिपासया म्लियते वा, पुरन्दरम् इन्द्रं
 याचते वा जलार्थमिति शेषः भेषानां पुरन्दरवाहनत्वेन तदधीनत्वा-
 दिति भावः ॥ ८ ॥

भेदाभेदाविति । सपदि तत्त्वावबोधमात्र एव भेदः अन्यबुद्धिः
 अभेदः आत्मबुद्धिः तौ गलितौ नष्टौ आत्मपरविवेकः ध्वस्त इति
 भावः पुण्यपापे विशीर्णे विलयं गते, पुण्यपापक्षयवत एव ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः साया अविद्या मोहः अज्ञानं तौ
 क्षयम् उपगतौ नाशं गतौ । शब्दातीतम् अशब्दवेद्यमित्यर्थः अनिर्वच-
 नीयमिति यावत् त्रिगुणरहितं सत्त्वरजस्तमोऽतीतं तत्त्वावबोधं ब्रह्म-
 ज्ञानमित्यर्थः प्राप्य नष्टा सन्देहस्य इदं सत्यम् इदमसत्यं वेति संशयस्य
 वृत्तिः स्थितिः यस्य तथाभूतस्य असन्दिग्धमनस इत्यर्थः निस्त्रैगुण्ये

यद्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यं
 दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सततं सर्वभाण्डस्थमेकम् ।
 नान्यत् कार्यं किमपि च ततः कारणाद् भिन्नरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥२॥
 हेन्नः कार्यं हृतवहगतं हेममेवेति यद्दत्
 क्षीरे क्षीरं समरसतया तीयमेवाम्बुमध्ये ।
 एवं सर्वं समरसतया त्वं पदं तत्पदार्थं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥३॥

त्रिगुणातीते पथि मार्गे आत्मज्ञानरूपे इति भावः विचरतः जनस्येति
 शेषः विधिः नित्यकास्यनैमित्तिकव्यापारनियमः कः ? न कोऽपी-
 त्कार्थः, निषेधः अत्रैषेषु प्रतिषेधः कः न कोऽपीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता-
 ट्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यद्देति । यद्वा अथवा सकलवपुषां सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहिस्य-
 स्थम् अन्तःस्थं वहिःस्थञ्च सततं सर्वभाण्डस्थं सर्वपात्रगतम् एकम्
 अद्वितीयं खमिव आकाशमिव पूर्णम् आत्मानं ततः तस्मात् कार-
 णात् कारणभूतात् आत्मन इति शेषः भिन्नरूपम् अन्यत् अपरं
 किमपि कार्यं विश्वरूपं न इति च दृष्ट्वा निस्त्रैगुण्य इति ॥ २ ॥

हेन्न इति । हेन्नः काञ्चनस्य कार्यं कटककुण्डलादि हृतवह-
 मतम् अग्निप्रविष्टं यद्दत् यथा हेममेवेति नान्यदिति एवशब्दार्थः ।
 यथा समरसतया अभिन्नस्वादतया क्षीरे दुग्धे क्षीरमेवेति शेषः, यथा
 च अम्बुमध्ये तीयं समरसतया तीयमेवेति शेषः, एवम् इत्थं सर्वं
 जगत् समरसतया ज्ञेयमेवेति शेषः, तस्मात् तत्पदार्थं अज्ञापदार्थं त्वं
 पदं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमिति भावः इद्देति शेषः निस्त्रैगुण्य
 इति ॥ ३ ॥

यस्मिन् विश्वं सकलभुवनं सामरस्यैकभूतं
 ऊर्वीं ह्यापोऽनलमनिलखं जीवमेवं क्रमेषु ।
 यत् चाराब्धौ समरसतया सैन्धवैकत्वभूतं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥४॥
 यद्ब्रह्मद्योऽर्णवसमरसाः सागरत्वं ह्यावाप्ताः
 तद्ब्रह्मजीवा लयपरिगताः सामरस्यैकभूताः ।
 भेदातीतं परिलयगतं सच्चिदानन्दरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥५॥
 दृष्ट्वा वेद्यं परमथ पदं स्वात्मबोधस्वरूपं
 बुद्ध्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीत्यर्थः ऊर्वीं पृथिवी,
 व्यापः जलानि, अमलम् अग्निः क्लीवत्वमार्घम् । अमलखं वायुराका-
 शश्च, जीवं जीवात्मा अस्वर्गपि क्लीवत्वमार्घम् । एवं क्रमेषु एतत्परि-
 पाक्या निर्मितमिति भावः सकलानि भवनानि भूरादीनि यत्र तादृशं
 विश्वं सामरस्येन समरसतया एकभूतम् एकमेवेत्यर्थः, यच्च निस्त्रैगुण्यं
 चाराब्धौ लवणसमुद्रे समरसतया अभिन्नतया सैन्धवैकत्वभूतं लवण-
 तया परिणतमिति भावः तस्मिन् निस्त्रैगुण्य इति ॥ ४ ॥

यद्वदिति । यद्वत् यथा नद्यः अर्णवस्य समः रवो अस्यास्ताः सन्तः
 सागरत्वम् अवाप्ताः सागरे मिलिता इति यावत्, तद्वत् तथा जीवाः
 जीवात्मानः लयपरिगताः लयं प्राप्ताः देहात् विनिर्गता इति भावः
 सामरस्येन समरसवत्त्वेन एकभूताः सन्तः भेदातीतम् अद्वितीयम्
 परिख्ये त्रैगुण्यराहित्ये गतं स्थितं सच्चिदानन्दरूपम् अवाप्ता इति
 शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीति ॥ ५ ॥

दृष्टेति । वेद्यं ज्ञेयं परं परमात्मानं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य अथ

भूत्वा नित्यं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥६॥
 कार्याकार्ये किमपि सततं नैव कर्तृत्वमस्ति
 जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभासः ।
 एवं देहे प्रविलसगते तिष्ठमानो विमुक्तो
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥७॥
 कस्मात् कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
 खं खं वेद्यं नगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
 आनन्दाख्यं समरसघने वाह्यमन्तर्विहीने
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥८॥

अनन्तरं परमात्मसाक्षात्कारात्परमित्यर्थः तस्मिन् निजस्वरूपे आत्मनः
 परमात्मनः बोधस्वरूपं ज्ञानरूपं पदं स्यात् इति पूर्वेणान्वयः,
 सकलवपुर्षा सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहित्वम् एकम् अहिनीयम् आत्मानं
 बुद्ध्वा विज्ञाय तथा नित्यं सततं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेति
 भावः भूत्वा निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ६ ॥

कार्याकार्ये इति । कार्याकार्ये कर्तव्याकर्तव्ये न सति इति
 शेषः, किमपि कर्तृत्वमपि सततं नैव अस्ति, जीवन् देहवदः सक्तश्च
 देहादिति, भावः तस्य स्थितिः अवस्थानं, दग्धस्य भस्मीकृतस्य वस्त्रस्य
 अवभासः प्रकाशः अवगतः ज्ञातः । एवम् इत्यं देहे प्रकर्षेण विचर्य
 गते सति विमुक्तः विशेषेण मुक्तिं गतः सन् जीव इति भावः तिष्ठ-
 मानो भवतीति शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ७ ॥

कस्मादिति । कस्मात् जनात् अहं कः उत्पन्न इति शेषः,
 भवान् किमपि च कश्चेत्त्वयं, आत्मा जगति अयं प्रपञ्चः विस्तारः कः न
 किमप्येतदिति भावः । पूर्णः तत्त्वस्य प्रकाशो अस्य तादृशम् नगन-
 सदृशम् आकाशोपनम् आनन्दाख्यं खं खं वेद्यं ज्ञेयं वाञ्छन्ति

सत्यं सत्यं परमममृतं सर्वकल्याणरूपं
 मायारण्ये दहनमलिने शान्तनिर्वाणदीपम् ।
 तेजोभूतं निगमसदनं व्यासपुत्राष्टकं यः
 प्रातःकाले पठति मनसा याति निर्वाणमार्गं ॥ ६ ॥
 इति श्रीपरमहंसशुकदेवविरचितं शुक्याष्टकं समाप्तम् ।

गङ्गाष्टकम् ।

यद्वधि तव नीरं पातकी नैति गङ्गे !
 तद्वधि मलजालेनैव मुक्तः कलौ स्यात् ।

शेषः समरमघने निविडैकरसरूपे वाह्यम् अन्तश्च वाह्याभ्यन्तरा-
 व्यामित्यर्थः विहीने रहिते सर्वतः समे इति भावः निस्त्रैगुण्य इत्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८ ॥

सत्यमिति । सत्यं सत्यम् अतिशयेन सत्यं परमम् उत्कृष्टम्
 अमृतं सर्वकल्याणरूपं सर्वमङ्गलमयं दहनमलिने अग्निरूपतापत्रय-
 भांजने मायारण्ये अविद्याकानने शान्तं निर्वाणं यस्य तादृशं सतत-
 ब्रह्मशमित्यर्थः दीपं दीपभूतं तेजोभूतं ज्योतिःसरूपं निगमस्य वेदि-
 मस्य मदनम् आश्रयं व्यासपुत्रस्य शुकस्य अष्टकस्य अष्टसंख्यकपद्य-
 मित्यर्थः यः प्रातःकाले मनसा पठति, स निर्वाणमार्गं मोक्षवर्त्मनि
 याति मच्छति ॥ ६ ॥

यदिति । हे गङ्गे ! पातकी पापी जनः यद्वधि तव नीरं
 कलौ न गतिं न प्राप्नोति, तद्वधि कलौ कालयुगे मलजालैः पाप-

तव जलकण्ठिकालं पापिनां पापशुद्धौ,
 पतितपरमदीनान् त्वं हि पासि प्रपन्नान् ॥ १ ॥
 तव शिवजललेशं वायुनीतं समेत्य
 सपदि निरयजालं शून्यतामेति गङ्गे ! ।
 समलगिरिसमूहाः प्रस्फुटन्ति प्रचण्डाः,
 त्वयि सखि विशतां नः पापशुद्धा कुतः स्यात् ? ॥ २ ॥
 तव शिवजलजालं निःसृतं यद्दि गङ्गे ।
 सकलभुवनजालं पूतपूतं तदाभूत् ।
 यमभटकलिवाक्तां देवि ! लुप्ता यमोऽपि
 व्यधिकृतवरदेहाः पूर्णकामाः सकामाः ॥ ३ ॥

निश्चयैः नैव सुक्तः स्यात् । तव जलकण्ठिका पापिनां पापशुद्धौ
 पापक्षाननाय अलं शक्तोत्तर्यः, अलं व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । हि
 यतः त्वं पतितान् अतएव परमदीनान् अतिदुःखितान् प्रपन्नान्
 शरणागतान् पासि रक्षसि । साखिनीष्टतम् । ननमयवयुतेयं
 साखिनी भोगिलोकैरिति तद्वक्षणात् ॥ १ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! तव वायुना नीतं शिवजललेशं शुभजल-
 कण्ठं समेत्य प्राप्य सपदि तत्क्षणात् निरयजालं पापशुद्धः शून्यताम्
 एति प्राप्नोति नश्यतीति भावः । हे सखि ! त्वयि प्रचण्डाः विशाखाः
 समलाः जलपूर्णाः गिरिसमूहाः पर्वतनिचयाः प्रस्फुटन्ति प्रकर्षेण
 विध्वस्तमला भवन्तीत्यर्थः, विशतां प्रविशतां नः अस्माकं पापशुद्धा
 कुतः स्यात् ? न कुतोऽपीत्यर्थः । साखिनीष्टतम् ॥ २ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! यद्दि यदा तव शिवजलजालं शुभतोय-
 निचयः निःसृतं निर्गतं हिमालयादिति शेषः, तदा सकलभुवनजालं
 समग्रं विश्वमण्डलं पूतपूतम् अतिशयेन पूतम् अभूत् । हे देवि !
 यमभटानां यमकिङ्कराणां कलेषु वाक्तां लुप्ता, यमोऽपि लुप्त इति

मधुमधुवनपूगैः रत्नपूगैर्नृपूगै-

र्मधुमधुवनपूगैर्देवपूगैः सुपूगैः ।

पुरहरपरमाङ्गे भासि मायेव गङ्गे !

शमयसि विषतापं देवदेवस्य वन्द्ये ! ॥ ४ ॥

चलितशशिकुलाभैरुत्तरङ्गैस्तरङ्गैः

अमितनदनदीनामङ्गसङ्गैरसङ्गैः ।

विहरसि अगदण्डे खण्डयन्ती गिरीन्द्रान्

रमयसि निजकान्तं सागरं कान्तकान्ते ! ॥ ५ ॥

शिङ्खल्ययेनान्वयः । सकामाः सकामकर्माहुतायिन इत्यर्थः पूर्ण-
कामाः सफलमनोरथाः सन्तः विशेषेण अधिगततः प्राप्तः वरदेहः
दिव्यशरीरं वैः तथाभूताः जाता इति शेषः । भासिनीष्टतम् ॥२॥

भासति । हे वन्द्ये वन्दनीये गङ्गे ! पुरहरपरमाङ्गे पुरहरस्य
अह्लादेवस्य परमाङ्गे उत्तमाङ्गे मूर्ध्नि माया आद्या शक्तिर्दुर्गा इव
भासि त्वं प्रकाशये यथा दुर्गा शिवस्य वासाङ्गे प्रकाशते तथा त्वं
मूर्ध्नि प्रकाशये इत्यर्थः । देवदेवस्य पीतकाञ्चुकूटस्य शिवस्य विषतापं
काञ्चुकूटविषजनितदाहं, मधुमधुवनपूगैः मधुतोऽपि मधूनि
(अतिस्नादूनि इत्यर्थः) वनानि (जलानि) तेषां पूगैः (समूहैः)
मन्त्रपूतसुखादुज्जैरित्यर्थः । तथा रत्नपूगैः (मणिसमूहभूतैः) नृपूगैः
वृक्षसमूहैः करणकैः । विषनाशकमणिविशेषसदृशवृक्षसमूहैरित्यर्थः ।
त्वङ्गुतैः । मधुमधुवनपूगैश्च, मधु मधुस्यञ्च मधुवनं कोकिलः तेषां
पूगैः समूहैः मधुकाण्डकोकिलसमूहभूतैः सुपूगैः सु (सुष्ठु) पूगं
(गानं अन्दः) येषां तैः, देवपूगैः देवसमूहैः विषवैद्यैरिव करणकैः
वेदान् उच्चारवद्भिः देवगणैः स्तवद्भिः इत्यर्थः, विषवैद्या यथा
मन्त्रपूतजलैः विषहारकप्रस्तरैस्तथा विषहारकमन्त्रसङ्गीतैः विषदोषं
नाशयन्ति तथा त्वर्मासि शमयसि निवारयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

चलितेति । हे कान्तकान्ते अतीव कान्ते प्रीतिशरोत्यर्थः अथवा

तव परमहिमानं चित्तवाचाममानं
हरिहरविधिशक्रा नापि गङ्गे ! विदन्ति ।
श्रुतिकुलमभिधत्ते शङ्कितं तं गुणान्तं
गुणगणसुविलापैर्नेति नेतीति सत्यम् ॥ ६ ॥
तव नुतिनतिनामान्यप्यर्घं पावयन्ति
ददति परमशान्तिं दिव्यभोगान् जनानाम् ।
इति पतितशरण्या ! त्वां प्रपन्नोऽस्मि मात-
र्लतिततरतरङ्गे ! चाङ्गगङ्गे ! प्रसीद ॥ ७ ॥

शान्तः प्रियः कान्तः पतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे पतिवक्त्रभे इत्यर्थः
चक्षितशशिक्रवाभैः चञ्चलचन्द्रसमूहनिभैः उत्तरङ्गैः उद्धतैः चनि-
तानाम् असंख्यातानां नदनदीनाम् अङ्गसङ्गैः संस्पृष्टाङ्गैरित्यर्थः
अथच असङ्गैः संस्नेपरञ्जितैः खजलस्य केनाप्यभिभ्रयादिति भावः
तरङ्गैः जगद्गङ्गे जगतीतले गिरीन्द्रान् पर्वतश्रेष्ठान् खण्डयन्ती
खण्डोक्तुर्वती सती विहरसि विशेषेण हृत्वा नयसीत्यर्थः, तथा निज-
शान्तं स्वपतिं सागरं रमयसि सन्तोषयसि । शालिनीष्टकम् ॥५॥

तवेति । हे गङ्गे ! हरिहरविधिशक्राः विष्णुशङ्करब्रह्मेन्द्रा
अपि चित्तवाचाममानं वाङ्मनसयोरगोचरं तव परं महिमानं न
विदन्ति न जानन्ति । श्रुतिकुलं वेदव्याक्यनिषयः शङ्कितं सञ्जातशङ्कं
सत्यमिभूत्वेति संशयाकुलमित्यर्थः सत् गुणगणानां तवेति भावः सुवि-
लापैः सुवुख्यापनैः न इति न इति, इति सत्यं तव गुणान्तं गुण-
शेषम् अभिधत्ते कथयति प्रकटयतीत्यर्थः । शालिनीष्टकम् ॥ ६ ॥

तवेति । अङ्गेति सम्बोधनस्त्रचकमव्ययम् । हे पतितशरण्या
पतितलायकन्त्रि ! ललिततराः चाकृतरास्तरङ्गा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ
हे गङ्गे ! तव नुतिनामानि स्तोत्रनामानि, सवः स्तोत्रं स्तुतिर्नेति-
रित्यमरः । अपि अर्घं प्राप्तं पावयन्ति, शोधयन्ति तथा जनानां

शुभतरकृतयोगादिश्वनाथप्रसादात्
 भवहरवरविद्यां प्राप्य काश्यां हि गङ्गे ! ।
 भगवति ! तव तीर नीरक्षारं निपीय
 मुदितहृदयकुञ्जे नन्दसूनुं भजेऽहम् ॥ ८
 गङ्गाष्टकमिदं कृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना स्तुपितं शिवे ॥ ९ ॥
 तेन प्रीणातु भगवान् शिवो गङ्गाधरो विभुः ।
 करोतु शङ्करः काश्यां जनानां सन्ततं शिवम् ॥ १० ॥
 इति सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना विरचितं
 गङ्गाष्टकं सम्पूर्णम् ।

परमशान्तिं दिव्यभोगाञ्च ददाति इति हेतोः हे मातः ! त्वां प्रपन्नः
 व्याश्रितः आसि, प्रसीद प्रसन्ना भव । साखिनीष्टकम् ॥ ७ ॥

शुभेति । हे भगवति गङ्गे ! काश्यां शुभतरम् अतिशुभं
 पुण्यमित्यर्थः तस्य कृतं करणम् अनुष्ठानं तस्य योगात् ब्रह्मात् विश्व-
 नाथस्य शम्भोः प्रसादात् अनुग्रहात् भवहरा संसारनाशिनी वरा
 या विद्या परमात्मज्ञानमित्यर्थः तां प्राप्य तव तीरनीरक्षारं तटस्थम्
 सत्वकष्टं नीरमित्यर्थः निपीय सम्यक् भीत्वैत्यर्थः अहं मुदितं प्रफुल्लं
 हृदयमेव कुञ्जं केलिवनं तस्मिन् नन्दसूनुं कृष्णं भजे आराधयामी-
 त्यर्थः । साखिनीष्टकम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिति । सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना नृणां भुक्तिमुक्ति-
 प्रदम् इदं गङ्गाष्टकं कृत्वा रचयित्वा शिवे हरे स्तुपितं सम्यक् उप-
 हारीकृतम् । अनुष्टुप्कृतम् ॥ ९ ॥

तेनेति । शिवः मङ्गलमयः विभुः सर्वशक्तिमान् गङ्गाधरः
 भगवान् शङ्करः तेन गङ्गाष्टकेन प्रीणातु प्रीतो भवतु, तथा काश्यां
 सन्ततं जनानां शिवं कल्याणं करोतु । अनुष्टुप्कृतम् ॥ १० ॥

शृङ्गाररसाष्टकम् ।

— — —

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चित्
जडमतिरिह कश्चित् मोक्ष इत्याचचक्षे ।
मम तु मतमनङ्गस्मेरतारुण्यघूर्णन्-
मदकलमदिराक्षी-नीविमोक्षो हि मोक्षः ॥ १ ॥
कदा कान्तागारे परिमलमिलत्पुष्पशयने
शयानः कान्तायाः कुचयुगमहं वक्षसि वहन् ।
अये कान्ते ! सुधे ! कुटिलनयने ! चन्द्रवने !
प्रसीदति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि रजनीम् ॥ २ ॥

अविदिति । इह जगति कश्चित् जडमतिः स्वतत्त्वविदिति भावः अविदितम् अज्ञातं सुखं दुःखञ्च यस्मिन् तथोक्तं निर्गुणं सत्त्व-रजस्तभोगुणातीतं किञ्चित् अनिर्वचनीयं वस्तु निर्विकारमिति पाठे विकाररहितमित्यर्थः मोक्ष इति व्याचक्षे उवाच । त किन्तु अनङ्गेन कासेन तदावेशेनेति भावः स्मेरा मन्दं हसन्ती तारुण्येन यौवनेन घूर्णन्ती मदकला मदमत्ता या मदिराक्षी मत्तखड्गननयना कान्तेति यावत् तस्याः नीविमोक्षः वसनमन्यविमोक्षणं मोक्षः हि सुक्तिरेव इति मम मतम् । नाबिधीष्टम् ॥ १ ॥

कदेति । परिमलेन नौरभेयं निलत् सङ्गच्छत् पुष्पशयनं कुसुमशय्या यत्र तादृशे कान्ताया आगारे गृहे रमणीयागारे वा शयानः अहं कदा कान्तायाः कुचयुगं स्तनद्वयं वक्षसि वहन् अये सुधे मनो-हारिणि ! कुटिलनयने वक्रनेत्रे ! चन्द्रवदने शशिमुखि कान्ते ! प्रसीद प्रसन्ना भवेति क्रोशन् उच्चरन् रजनीं निमिषमिव अल्पकाल-निव नेष्यामि शसयिष्यामि । शिखरिणीष्टम् ॥ २ ॥

सायं नायमुदेति वासरमणिः, चन्द्रो न चण्डव्युति-
 र्दावाग्निः कथमम्बरे ? किमग्निः ? स्वच्छान्तरीक्षे कुतः ? ।
 हन्ते दं निरणायि पान्यरमणीप्राणानिलाशाशया
 धावद्गोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३ ॥

आयाति याति पुनरेव जलं प्रयाति
 पद्माङ्गुराणि विचिनोति धुनोति पक्षी ।
 उन्मत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्दं
 कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः ॥ ४ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्याकाले अयं वासरमणिः सूर्यः न
 उदेति न उदग्च्छति, चन्द्रः चण्डा तीक्ष्णा व्युतिर्यस्य तादृशो न, अ-
 म्बरे आकाशे दावाग्निः वनवज्रः न, सम्भवतीति शेषः, किम् अग्निः
 वज्रम् व्ययनति शेषः कुतः कस्मात् असौ स्वच्छे निर्मले मेघमून्ये इति
 भावः अन्तरीक्षे आकाशे ? न सम्भवत्येतदिति भावः हन्ते खेदे, इदं
 निरणायि निशीतं जनैरिति शेषः यत् पान्थानां प्रोषितानां या
 रमण्यः तासां प्राणानिलाणां प्राणवायूनाम् आशः अशनं पान-
 मित्यर्थः सर्पाणां पवनाशनत्वादिति भावः तस्य आशया अभिलाषेण
 धावन्ती द्रुतमायान्ती या घोरा भयङ्करी विभावरी रात्रिरेव विष-
 धरी भुजङ्गी तस्या भोगस्य फणस्य, भोगः सुखे स्त्रादिभृतावहेषु फण-
 काययोरित्यम्बरः । भीमः भयङ्करः मणिः रत्नम् अयमिति शेषः ।
 चन्द्रस्त्रातीवोद्दीपकत्वात् तथा वर्णेनमिदम् । मन्दे हालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । मन्दे हः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्यत इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं श्रुतम् ॥ ३ ॥

आयातीति । कान्तायाश्चक्रवाक्याः वियोगेन विरहेण विधुरः
 कातरः चक्रवाकः निशि रात्रौ आयाति आगच्छति कान्तासन्निधिम्
 आगन्तुमिच्छतीति भावः, याति गच्छति कान्तासन्निध्यादिति भावः,

भङ्गा भोक्तुं न भुङ्क्ते कुटिलविसलताखण्डमिन्दोर्वितर्कात्
ताराकारास्तृषार्त्ती न पिबति पयसां विप्रुषः पत्रसंख्याः ।
छायामश्विजिनीनामल्लिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्यां
कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः ॥ ५ ॥

गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।
अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्ठकैर्लूनपक्षः
स्थातुं गन्तुं हयमपि सखे ! नैव शक्नो द्विरेफः ॥ ६ ॥

पुनरेव जलं प्रयाति विशति, पद्माङ्कुराणि विचिनोति अन्विच्छति,
पक्षौ धुनोति कम्पयति, उन्मत्तवत् वातुल इव भ्रमति ध्वसणं करोति,
तथा मन्दमन्दं कूजति शब्दायते । दीपकाङ्कहारः । तदुक्तं दर्पणे ।
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निदद्यते । अथ चारकमेकं स्थादनेषाञ्च
क्रियासु यदिति । वसन्तिचक्रं पृथम् ॥ ४ ॥

भङ्क्तेति । कान्तायाः विश्लेषात् विरहात् भीरुः शङ्कितः चक्र-
वाकः कुटिलं वक्राकारं विसलताखण्डं मृणालगकलं भोक्तुं भङ्क्त्वा
खण्डचित्वा इन्दोश्चन्द्रस्य वितर्कात् संगयात् इन्दुरयमिति सन्देहा-
दिति यावत् न भुङ्क्ते न खादति, तृषार्त्तः पिपासितः सन् पत्रसंख्याः
पद्मपत्रस्थिताः ताराकाराः लक्ष्मणाकाराः पयसां जलानां विप्रुषः
विन्दून् न पिबति, अश्विजिनीनां पद्मिनीनाम् अल्लिकुलशवलां
ध्वमरकुलसङ्कुलां छायाम् अलसन्ध्यामपि सन्ध्यां वीक्ष्य दृष्ट्वा विविधं
दिनमपि रजनीं मन्यते बुध्यते । आन्तिमानङ्कहारः । तदुक्तं दर्पणे ।
सास्यादतस्मिंस्तद्वृद्धिआन्तिमान् प्रतिभोत्यितेति । अङ्घराष्टकम् ।
अङ्घरैर्यानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता अङ्घरा कीर्त्तिता सेति तल्लक्ष-
णात् ॥ ५ ॥

गन्धाद्येति पूर्वं व्याख्यातम् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितिव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ७ ॥
 का काबला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी
 निद्रां गता दयितबाहुलतानुबद्धा ।
 सा सा तु यातु भवनं मिहिरोद्गमोऽयं
 सङ्घे तवाक्यमिति काकचया वदन्ति ॥ ८ ॥
 इति महाकविकालिदासविरचितं
 शृङ्गाररसाष्टकं समाप्तम् ।

तमिति । शैलाधिराजतनया गौरी तं हरं वीक्ष्य दृष्ट्वा वेपथु-
 मती कम्पमाना तथा सरसा सन्वोदयात् सञ्जातशृङ्गाररसावेशा
 इत्यर्थः निक्षेपणाय उद्धृतमेव उत्क्षिप्तमेव पदम् उद्धृत्वा गच्छती
 सती मार्गे अश्वनि यः अचलः पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण
 व्याकुलिता इत्यस्ततो निर्गन्तुमशक्तेति यावत् सिन्धुरिव नदीव न
 ययौ न तस्थौ । वसन्तिष्ठकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

केति । का का अबला कान्ता निधुवनश्रमेण सुरतपङ्क्तिश्रमेण
 पीडिताङ्गी व्यथितदेहा अतएव दयितस्य कान्तस्य बाहुल्यतया अतु-
 विद्धा व्यावृत्तितेत्थः सती निद्रां गता, सा सा तु भवनं यातु
 नञ्चत, अयं मिहिरस्य स्वर्यस्य उद्गमः उदयः जात इति शेषः,
 काकचयाः वायससमूहाः इति सङ्घेतवाक्यं काकेति इक्षितवचनं
 वदन्ति । वसन्तिष्ठकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मणिकर्णिकामहिमा ।

अनेकजन्मसाहस्रतपोध्यानशिवार्चनैः ।

अद्वैतानन्दसङ्गिन लब्धवेदान्तिसत्पदः ॥ १ ॥

सदाशिवसुतः शान्तः काश्यां गङ्गाधरः कविः ।

सर्वतीर्थवरां देवीं स्तौति श्रीमणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥

आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव

तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाथ ।

स्वः सिन्धुसङ्गतिरथो परमास्पदश्च

विश्वेशितुः किमिह तत्र विमुक्तये यत् ॥ ३ ॥

अनेकेति वदेति च । अनेकेषु जन्मसाहस्रेषु कृतं यत् तपः ध्यानं शिवार्चनं हराराधनं तैः हेतुभूतैः अद्वैतानन्दस्य कस्यचित् परमहंसस्य सङ्गेन संसर्गेण हेतुना च स्वयं प्राप्तं वेदान्तिभ्यं ब्रह्मविदुषां सद्यपरमं पदं येन तथाभूतः सदाशिवस्य सुतः पुत्रः गङ्गाधरः नाथ कविः काश्यां सर्वेषु तीर्थेषु वरा श्रेष्ठा तां देवीं मणिकर्णिकां स्तौति स्तुत्या कीर्त्तयतीत्यर्थः । विष्णुतपस्यादर्शनात् विश्वयेन शिवस्य मणिकर्णिका-सङ्गस्य पतनस्यःने काशीस्थे तीर्थभेदे मणिकर्णिका । अष्टचरणोऽयं श्लोकः । चतुष्टुब्धनम् ॥ १॥२॥

आनन्देति । इदं वाराणसीक्षेत्रम् आनन्दकाननम् अतएव पुरैव पूर्वमेव मणिकर्णिकोत्पत्तेरिति भावः सुखदम् । तत्रापि सुखदेऽपि आनन्दकानने इत्यर्थः चक्रसरसी विष्णुसङ्गते निर्मितं सरः, अथ तत्र मणिकर्णिका, अथो अनन्तरं स्वःसिन्धुसङ्गतिः अन्दा-किनीसङ्गम्, अतएव परमास्पदं परं स्थाने-दिति उच्यते, इह अस्मिन् आनन्दकानने अस्मिन् स्थितः विश्वेश्वरश्च किं कृतं यत् अस्तीति

गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्णागताम्यहो ।
 केवलं बलमासाद्य सुमहत् माणिकर्णिकम् ॥ ४ ॥
 शिवाद्या देवसङ्घास्य सनकाद्या महर्षयः ।
 ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याङ्गे मणिकर्णिकाम् ॥ ५ ॥
 दृच्छन्ति मरणं तत्र मुक्तये चामरा अपि ।
 अतश्च स्वकतैः श्लोकैस्तां देवीं प्रार्थयेज्ज्वहम् ॥ ६ ॥

शेषः यत् विसृक्तये सृक्तिप्रदानात् न, सर्वमेवात्र वस्तु सृक्तिरिति त्वर्थः ।
 वसन्ततिवकं वृत्तम् ॥ १ ॥

गर्जन्तीति । सर्वाणि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि स्वस्वधिष्णाग-
 तानि स्वस्वस्थानस्थितानि सन्ति, केवलं माणिकर्णिकं मणिकर्णिका-
 यन्वहं सुमहत् बलम् आसाद्य प्राप्य गर्जन्ति स्वर्जने अहो आस-
 र्थम् । मणिकर्णिकायास्तीर्थमध्ये गणनादिति भावः । अतुष्टु-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या इति । ते प्रसिद्धाः सर्वे शिवाद्याः देवसङ्घाः सुरगणाः
 सनकाद्याः महर्षयश्च मध्याङ्गे स्नातुं मणिकर्णिकाम् आयाजन्ति
 आगच्छन्ति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

दृच्छन्तीति । अमरा अपि नृत्त्यवर्जिता अपि तत्र मणिकर्णि-
 कायां सृक्तये मरणम् दृच्छन्ति, अतः कारणात् स्वकतैः श्लोकैः तां
 देवीं मणिकर्णिकाम् अन्वहं प्रतिदिनं प्रार्थये । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

मणिकर्णिकाष्टकम् ।

विष्णोः सुतप्तपसां चलितीत्तमाङ्ग-
 विश्वेशितुस्तडिदिवाम्बरतः सुकर्णात् ।
 या चक्रतीर्थसलिले ललिता पपात
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ १ ॥
 चिन्तामणिस्तनुभृतां सहसान्तकाले
 तत्सारकं व्यपदिशत्यथ कर्णिकायाम् ।
 यस्यां मृतो न भवमेति भवप्रसादात्
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ २ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्नारायणस्य सुतप्तपसां सुचरिततपोभि-
 रित्यर्थः सत्त्वस्वविवक्षया करण्ये षष्ठी । चलितम् उत्तमाङ्गं शिरः यस्य
 तथाभूतस्य विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य सुकर्णात् शोभनात् कर्णात् अम्ब-
 रतः आकाशात् तडिदिव विद्युदिव ललिता शोभना या यो मणि-
 रिति यावत् विषयभाधान्यात् स्त्रीत्वम् । चक्रतीर्थस्य सलिले जले
 पपात सा मणिकर्णिका मे मम सदा शिवकरी अस्तु भवतु । वसन्त-
 तिबर्कं उत्तमसिन्धुं सन्दर्भे ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिर्हरः तनुभृतां शरीरिण्याम्
 अन्तकाले सहसा हठात् तत् पसिद्धं तारकं सन्तारकारणभूतं नामेति
 शेषः व्यपदिशति ददाति, अथ अन्तरं यस्यां कर्णिकायां मृतः सन्
 भवस्य शिवस्य प्रसादात् भवं संसारं न एति न प्राप्नोति, सा मणि-
 कर्णिकेति ॥ २ ॥

चन्द्रांशुका सुनयना धवला कुमारी
 वेदैश्च पाणिकमलैर्वरमौक्तिकान्ता ।
 या दृश्यते सुकृतिभिर्वरकाशिकायां,
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ३ ॥
 मालां सुपङ्कजमयीं करकण्ठयोरीं
 धत्ते वरोद्यतकरे शुभमातुलाङ्गम् ।
 दृष्ट्वा पाणियुगलं शुभपश्चिमास्यं
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ४ ॥
 दानावगाहसुरपूजनतर्पणादि
 यस्यामनन्तफलदं भवति प्रसङ्गात् ।
 भक्त्या कृतं यदि सदैव जगत् पुनाति
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ५ ॥

चन्द्रांशुकेति । वरकाशिकायां श्रेष्ठवाराणसीक्षेत्रे सुकृतिभिः
 पुण्यवङ्कः जनैः वा चन्द्रांशुका चन्द्रवत् विगुह्ववसना सुनयना धवला
 श्रेताङ्गी कुमारी वेदैश्चतुर्भिरित्यर्थः पाणिकमलैः उपरक्षितेति यावत्
 चतुर्भुजेत्यर्थः, तथा वरा या मौक्तिः सुक्ताभावा तद्वत् कान्ता रम्या
 दृश्यते, सा मणिकर्णिकेति ॥ ३ ॥

मालामिति । या करकण्ठयोः करे कण्ठे चेत्यर्थः सुपङ्कजमयीं
 पारुक्कमलमयीं मालां तथा वरदानार्थम् उद्यते उत्क्षिप्ते करे शुभं
 सुन्दरं मातुलाङ्गं तदास्यं फलविशेषं शुभं पश्चिमास्यं पश्चिमदिगभि-
 सुखं दृष्ट्वा पाणियुगलञ्च धत्ते धारयति, सेति ॥ ४ ॥

दानेति । यस्यां प्रसङ्गात् दानम् अवगाहः सुरपूजनं तर्पणादि
 च यदि भक्त्या कृतं तत् अनन्तफलदं भवति, वा च सदैव जगत्
 पुनाति प्रविलीकरोति, सेति ॥ ५ ॥

स्वर्गस्तथं भवति चीरधरोऽपि राजा
 मृत्युः सखा सुखहरोऽपि शवः शिवः स्यात् ।
 पातोऽपि यत्र सुरसम्मत उत्तमाद्या
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ६ ॥
 सुप्तोऽपि योगिसमतां समुपैति यत्र
 मग्नः स्मरेद्यदि शिवं स तु कालकालः ।
 यद्दधानतोऽप्यभयमेति च दूरवासी
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ७ ॥
 संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्
 तत्तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽभिधत्ते सहस्रान्तकाले ।
 तद्द्वीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥ ८ ॥

स्वर्ग इति । यत्र स्वर्गः त्वयं त्वयसम इत्यर्थः चीरधरोऽपि
 कौपीनवानपि राजा, मृत्युः सखा मित्रं भवति, तथा सुखहरोऽपि
 दुःखहरोऽपीत्यर्थः शवः मृतः जनः शिवः स्यात्, पातः अवगाहन-
 मपीत्यर्थः सुराणां देवानां सम्मतः अभीष्टः, या च उत्तमाद्या उत्तमेषु
 आद्या अष्टेत्यर्थः उत्तमा येति पाठान्तरम् । सेति ॥ ६ ॥

• सुप्त इति । यत्र मणिकर्णिकायां सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि जनः
 योगिनः समतां तल्लयतां समुपैति प्राप्नोति, यदि मग्नः अस्यामिति
 शेषः शिवं स्मरेत् ध्यायेत् तदा स तु कालस्य यमस्य कालः यमः ।
 दूरवासी अत्र जनः यस्या ध्यानतः स्मरणात् अभयम् एति च
 प्राप्नोति च, सेति ॥ ७ ॥

संसारेति । यस्मात् अत्र मणिकर्णिकायां संसारस्य चिन्ता-
 मणिः हरः सज्जनानां साधूनां कर्णिकायां कर्णरत्ने अन्तकाले

भोजलक्ष्मीमहापीठमणिकर्णिकारणायोः ।

कर्णिकेति ततः प्राङ्मुख्यां जना मणिकर्णिकाम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिकाः स्तोत्रमिदं भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।

पठतां शृण्वताञ्चास्तु प्रसन्ना मणिकर्णिका ॥ १० ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविविरचितं श्रीमणिकर्णिका-
स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

मोहमुद्गरः ।

मूढं जहीहि धनागमलक्षणां,

कुरु तनुबुद्धे मनसि विलक्षणां ।

सङ्घषा तत् प्रसिद्धं तारकं मन्त्रमिति यावत् अभिधत्ते कथयति ददा-
तीति यावत् तत् तस्मात् असौ मणिकर्णिकेति गीयते कीर्त्यते ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

भोजेति । तस्याः मणिकर्णिकाया देव्याश्चरणाञ्जयोः चरण-
कमलयोः कर्णिकेति नाम भोजलक्ष्म्याः महापीठमेव मणिः अस्तीति
शेषः ततः कारणात् जनाः यां मणिकर्णिकां प्राङ्मुख्याः कथयन्ति ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिका इति । मणिकर्णिका इदं वरं श्रेष्ठं भुक्तिमुक्तिप्रदं
मणिकर्णिकाः स्तोत्रं पठतां शृण्वताञ्च जनानां प्रसन्ना अस्तु भवतु ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १० ॥

मूढेति । हे मूढ ! धनागमेषु अर्थोपार्जनेषु लक्षणां लालसां

यत्नभसे निजकर्मोपात्तं

वित्तं, तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

अर्थमनर्थं भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥ २ ॥
का तव कान्ताः ? कस्ते पुत्रः ? संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं वा ? कुत आयातः ? तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
मा कुरु धनजनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥

जह्नीहि त्यज । हे तनुबुद्धे ! अल्पमते ! मनसि विदग्धानां दृष्ट्या-
राहित्यं कुरु । निजकर्मणा उपात्तं लब्धं यत् वित्तं धनं लभसे
प्राप्नोषि तेन वित्तं मनः विनोदय सान्त्वय । अधिकेषु प्रयासो न
कार्य इति भावः ॥ १ ॥

अर्थमिति । अर्थं धनम् अनर्थं निष्प्रयोजनं विपश्चेत् वा नित्यं
सततं भावय, ततः अर्थात् सुखलेशः नास्ति सत्यम् । धनभाजां
धनानां पुत्रादपि भीतिः भयं विद्यते इति शेषः, एषा रीतिः सर्वत्र
विहिता स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

केति । तव कान्ता का ? ते तव पुत्रः कः ? न कापि कान्ता
न कोऽपि पुत्र इत्यर्थः, अयं संसारः अतीव विचित्रः अद्भुतः, त्वं
कस्य ? कुतः कस्मात् आयातः आगतः, हे भ्रातः ! तदिदं तत्त्वं
चिन्तय भावय । कोऽपि कस्य नेति भावः ॥ ३ ॥

मेति । धनजनयौवनेषु गर्वम् अहङ्कारं मा कुरु, कालः
अन्तकः निमेषात् अल्पलादेव क्षणात् सर्वं हरति । अतः मायाम-
यम् अविद्यामयम् इदम् अखिलं जगत् हित्वा ब्रह्मा आशु शीघ्रं
विदित्वा ब्रह्मपदं प्रविश ॥ ४ ॥

नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालयस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते, परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिहं सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥
 अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः, ब्रह्मा-पुरन्दर-दिनकर-रुद्राः ।
 न त्वं, नाहं, नायं लोकः, तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ७ ॥
 यावद्वित्तीपार्जनशक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे, वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥ ८ ॥

नलिनोति । नलिनोदलगतजलं पद्मपत्रस्थितं जलम् अतितर-
 लम् अतिशयेन चञ्चलम् । जीवितं जीवनं तद्वत् नलिनीदलगतजल-
 वत् अतिशयेन चपलम् । समस्तं लोकं व्याधयः रोगा एव व्याधाः
 तैर्पक्षं कवलितं शोकहतञ्च विद्धि जानीहि । उपमारूपकयोः
 संसृष्टिः ॥ ५ ॥

तत्त्वमिति । चित्ते सततं तत्त्वं चिन्तय, नश्वरचित्ते अस्थिरधने
 चिन्तां परिहर त्यज । इह जगति क्षणम् अल्पकालमपरित्याध्या-
 ह्यर्थः एका केशला सज्जनैः सङ्गतिः संसर्गः भवार्णवतरणे संसार-
 सागरपारगमने नौका भवति । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अष्टेति । अष्ट कुलाचलाः कुलपर्वताः हिमाद्रिप्रभृतयः सप्त-
 समुद्राः लवणेश्लादवः ब्रह्मा पुरन्दरः इन्द्रः दिनकरः सूर्यः रुद्रश्च
 न स्थायिन इति शेषः । त्वं न, अहं न, अयं लोकः जगत् न
 स्थायीति शेषः, तदापि तथापि किमर्थं शोकः क्रियते ? नैव शोकः
 कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यावदिति । यावत् यत्कालपर्यन्तं वित्तस्य धनस्य उपार्जने
 शक्तः समर्थः भवति लोक इति शेषः तावत् निजपरिवारः रक्तः
 सन्तुष्टः तिष्ठतीति शेषः । तदनु तदन्तरञ्च जरया वार्त्ताक्येन

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ९ ॥
 सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ १० ॥
 बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ११ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
 भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यच्चिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥ १२ ॥

जर्जरदेहे देहे जोर्ये इत्यर्थः अर्थोपार्जनाक्षमे इति भावः कोऽपि
 जनः गेहे वार्त्तामपि न पृच्छति ॥ ८ ॥

काममिति । कामं क्रोधं लोभं मोहञ्च त्यक्त्वा कोऽहमिति
 आत्मानं पश्य अवलोकय । ये मूढाः आत्मनः ज्ञानेन कोऽहमिति
 पर्यालोचनेन विहीनाः, ते नरके निगूढाः पतिताः सन्तः पच्यन्ते
 पाकं लभन्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुरेति । सुरमन्दिरे देवागारे तरुमूले च निवासः, भूतलं
 शय्या, अजिनं नटगर्भं वासः वसनं तथा सर्वस्य वस्तुनः परिग्रहे
 भोगे च त्यागो यत्न तथाभूतः विरागः वासनाराहित्यं कस्य जनस्य
 सुखं न करोति ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वाञ्छ इति । बालस्तावत् क्रीडावाम् आसक्तः भवति जन इति
 सर्वत्र योज्यम् । तरुणः युवा तावत् तरुणीषु युवतीषु रक्तः अतुराग-
 वान् । वृद्धस्तावत् चिन्तासु मग्नः, किन्तु परमे ब्रह्मणि कोऽपि
 जनः न लग्नः न शक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शत्राविति । शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ विग्रहसन्धौ विरोधप्रणये
 विषये यत्नं मा कुरु । यदि अचिरात् शीघ्रं विष्णुत्वं मोक्षमिति

यावज्जननं तावन्नरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव ! तव सन्तोषः १३
दिनयामिन्यौ सायं प्रातः, शिशिरवसन्तौ पुनरायातौ ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुः, तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ १४ ॥

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं, दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशीभितदण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥ १५ ॥

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुः, व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।

सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं, सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १६ ॥

भावः वाञ्छसि अभिलषसि, तदा सर्वत्र शत्रु मित्रादिविषयैः त्वं
समचित्तः अभिज्ञवद्विर्भव ॥ १२ ॥

यावदिति । यावत् जननं जन्मग्रहणं तावत् मरणं तावत्
जननीजठरे नाट्यगर्भे शयनञ्च भवतीति शेषः । संसारे इति स्फुट-
तरदोषः अतिस्फुटो दोषः, हे मानव ! इह संसारे कथं तव
सन्तोषः प्रीतिः ? नैव सन्तोषः कार्य इति भावः ॥ १३ ॥

दिनेति । दिनयामिन्यौ दिवसरजन्यौ सायं प्रातः, शिशिर-
वसन्तौ पुनरायातौ पुनः पुनरेते आयान्ति यान्तीति भावः । कालः
क्रीडति, आयुः जीवनकालः गच्छति, तदपि आशावायुः न
मुञ्चति न त्यजति लोकाभिति शेषः ॥ १४ ॥

अङ्गमिति । अङ्गं शरीरं गलितं शिथिलतां गतमित्यर्थः मुण्डं
शिरः पलितं जरया श्वेतोक्तकेशमित्यर्थः । तुण्डं सुखं दन्तैः
विहीनं जातम् । करेण धृतः कम्पितेन कम्पेन शोभितः दण्डो
वष्टिर्यस्य तादृशं शरीरमिति शेषः, तदपि तथापि आशाभाण्डम्
आशाहृषं भाण्डं पात्रविशेषं मूढधनं वा न मुञ्चति न त्यजति ॥ १५ ॥

त्वयीति । एको विष्णुरीश्वरः त्वयि मयि अन्यत्र च सर्वेष्वनु
जने तिष्ठतीति शेषः । तदा असहिष्णुः सन् मयि व्यर्थं निरर्थकं

षोडशपञ्चटिकाभिरशेषः, शिष्याणां कथितोऽभ्युपदेशः ।
येषां नैष करोति विवेकं, तेषां कः कुरुतामतिरेकम् ॥ १७ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितो मोहमुद्गरः समाप्तः ।

घटकर्परः ।

निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षिती रविचन्द्रावपि नोपलक्षिती ॥ १ ॥

कुप्यसि । यदि तव मया कश्चिदपराधः कृतः, स विष्णुना नियोजितेन कृतत्वात् सोढव्य इति भावः, त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽसि तथा करोमीति शास्त्रात् । आत्मानि सर्वं वस्तु स्वात्मानम् ईश्वररूपं पश्य अवधारयेत्यर्थः । सर्वत्र भेदज्ञानम् उत्सृज त्यज ॥ १६ ॥

षोडशेति । षोडशभिः पञ्चटिकाभिः कन्दोविशेषैः शिष्याणाम् अशेषः सम्पूर्णः अभ्युपदेशः शोभन उपदेशः कथितः भवेति शेषः । एषः उपदेशः येषां विवेकं न करोति न जनयति, कः उपदेशः जनो वा तेषाम् अतिरेकम् एतस्मादुपदेशादधिकं कुरुताम् उपदेशित्वित्यर्थः न कोऽपीति भावः । पञ्चटिकाञ्चणष्टकं कन्दो-मञ्जर्याम् । प्रतिपद्यन्कितषोडशमात्रा इति ॥ १७ ॥

निचितमिति । प्रियहीनायाः विरहिण्याः हृदयमेश अश्वनी भूमिः तस्याः रदैः खण्डनकारिभिरित्यर्थः अतीवोद्दोषकत्वादिति भावः नीरदैः मेघैः निचितं व्याप्तं खम् आकाशम् उपेत्य प्राप्य

हंसा नदन्नेषभयाद् इवन्ति निशामुखान्द्यथ न चन्द्रवन्ति ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥२

मेघावृतं निशि न भाति नभो वितारं
निद्राभ्युपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।
सेन्द्रायुधश्च जलदोधरसन्निभानां
संरम्भमावहति भूधरसन्निभानाम् ॥ ३ ॥

सन्निभैः वर्षवारिभिः क्षितौ पृथिव्यां रजः धूसिः निश्चितं व्याप्तं
नाशितमित्यर्थः रविचन्द्रावपि न उपलक्ष्यन्तौ न दृष्टौ । सुन्दरोदयम् ।
विषमे समजा गुरुः समे सभरालौ यदि सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात् ।
अत्र पूर्वाङ्गे पादान्तयमकम् ॥ ? ॥

हंसा इति । कुन्दसमानदन्ति ! कुन्दपुष्पनिभदशने ! अद्य
मेघागमे हंसाः नदद्भ्यः गजद्भ्यः मेघेभ्यः भयात् इवन्ति पलायन्ते
मानसं गच्छन्तीति भावः । निशामुखानि न चन्द्रवन्ति चन्द्रोदय-
रहितानीत्यर्थः मेघावृतत्वाद्भवति इति भावः । नवैः अम्बुभिः
जलैः मत्ताः प्रहृष्टाः शिखिनः मयूराः नदन्ति केकारवं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । कस्यचित् कानां प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वपादान्तयमकम् ।
यमस्यैवक्षयस्यैव दर्पणे । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते इति । वचनतिबकं वृत्तम् ॥२॥

मेघावृतमिति । नभः आकाशं मेघावृतम् अथैव वितारं विग-
तनक्षत्रघण्टलं सत् निशि रात्रौ न भाति न शोभते । निद्रा सुख-
सेवितारं हरिं नारायणम् अभ्युपैति, यथायाम् आपद्गुह्येकादशी-
कारभ्य कार्तिकशुक्लैकादशीं यावत् हरिः शोभे इति भावः । तथाच
सत्यपुराणे । शोभे विष्णुः सदाभादे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्तिके
परिवुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ सेन्द्रायुधः शक्रधनुर्वज्रः जलदो मेघः
धरसन् पर्वतगामी सन् भूधरसन्निभानां पर्वततल्लानाम् इभानां
हस्तिनां संरम्भं क्रोधम् आवहति सम्पादयति ॥ १ ॥

सतङ्गित्जलदार्षितं नगेषु खनदन्धीधरभीतपन्नगीषु ।
परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि
कान्तासुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।
उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः खनन्तः
शोकः समुद्भवति तद्वनिताखनन्तः ॥ ५ ॥

आदिते दिनकरस्य भावने
खाञ्जले पतति शोकभावने ।
मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते
प्रोषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

सतङ्गिति । खनदुभ्यः गर्जदुभ्यः अन्धोधरेभ्यः मेघेभ्यः भीताः
प्रसन्नाः सर्पाः येषु तथाभूतेषु नगेषु पर्वतेषु परिधीरः गम्भीरः रवः
ध्वनिः यस्माद्वाह्यं सतङ्गिभिः सविद्युद्भिः जलदैः क्षर्षितं दृष्टं जलम्
अद्भुतरूपाः आश्चर्यरूपाः अतएव सुन्दर्यः शोभनाः तासु दरीषु
कन्दरासु प्रपतति प्रक्षर्येण पतति । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ४ ॥

क्षिप्रमिति । सम्प्रति मेघागमे कोऽपि युवेति भावः रतिविग्र-
हेण सुरतकलहेन कोपितानि तानि कान्तासुखानि क्षिप्रं शीघ्रं
प्रसादयति प्रसन्नानि करोतीत्यर्थः । जलदाः मेघाः खनन्तः गर्जनः
खनन्तः पथिकान् विरहिण इत्यर्थः उत्कण्ठयन्ति उत्सुकान् गृह-
ममनार्थमिति भावः कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां पथिकानां वनितासु
कान्तासु खनन्तः महान् शोकः विरहदुःखमित्यर्थः समुद्भवति
सञ्जायते । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ५ ॥

आदित इति । दिनकरस्य सूर्यस्य भावने उदये आदिते आद्यते,
शोकभावेन विरहदुःखदीपके जले वर्षसन्निवे आत् आकाशात् पतति
तथा मन्मथे कान्ते हृदि हन्तुम् उद्यते च हृदि प्रोषितप्रमदया

सर्वकालमवलङ्घ्य तीयदा
 आगता स्य दयितो गतो यदा ।
 निर्घृणेन परदेशसेविना
 मारयिष्यथ हतेन मां विना ॥ ७ ॥
 ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः !
 यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 अन्यदेशरतिरद्य सुच्यतां
 साधवा तव बधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥
 हंसपङ्क्तिरपि नाथ ! सम्प्रति
 प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।

प्रेषितभक्तकथा इदम् उद्यते उच्यते । रथोद्धताष्टतम् । रात् परै-
 र्नरलङ्घनैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ६ ॥

ह्वेति । हे तीयदाः ! मेघाः ! सर्वकालम् अवलङ्घ्य अतोत्य
 यदा दयितः कालः गतः विदेशमिति शेषः तदेव आगताः स्य । निर्घृ-
 णेन निष्कृपेण परदेशवासिना प्रवासिना हतेन हतभाग्येनेति
 बावत् दयितेनेति शेषः विना मां मारयिष्यथ । रथोद्धताष्टतम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ ७ ॥

ब्रूतेति । हे घनाः ! मेघाः ! यूयमेव न त्वत्वे इत्यन्यव्यवच्छेदक
 शब्दशब्दार्थः । पथि मार्गे शीघ्रलङ्घनाः द्रुतगामिनः अतः तं पथि-
 कपांशुलं पान्याधमं ब्रूत कथयत । किमित्याह अन्येति । अद्य
 इदानीम् अन्यदेशे रतिः अचुरागः सुच्यतां त्यज्यताम् अथवा अत्यागे
 इति भावः सा तव बधूः काला किम् उच्यतां कथ्यताम् । रथो-
 द्धताष्टतम् । पादान्तयमकम् ॥ ८ ॥

हंसति । हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि वियति आकार्ये
 मानसं सर इति शेषः प्रति प्रस्थिताः, चानकोऽपि दर्शितः सन्

चातकोऽपि तृपितोऽम्बु याचते
 दुःखिता पथिक ! सा प्रिया च ते ॥ ९ ॥
 नीलशय्यमभिभाति कोमलं
 वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
 अम्बुदेः शिखिगणो विनाद्यते ।
 का रतिर्दयितया विनाद्यते ॥ १० ॥
 मेघशब्दमुदिताः कक्षापिनः
 प्रोषिता हृदयशोकलापिनः ।
 तोयदागमकृशापि साद्यते
 दुर्धरेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

अम्बु जलं याचते प्रार्थयते । हे पथिक ! सा च ते तव प्रिया
 दुःखिता त्वां याचते इति शेषः । अस्मिन् समये तिर्यङ्मोऽपि
 स्वं स्वनिष्ठं कामयन्ते मातुषीं मां प्रति का कथेति भावः । रथो-
 द्भतादृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ ९ ॥

नीलेति । कोमलं मृदुलं नीलशय्यम् अभिभाति राजते, चातकः
 अमलं निर्मलं वारि जलं विन्दति लभते च । शिखिगणः मयूरगणः
 अम्बुदेः मेघैः विनाद्यते विशेषेण शब्दाद्यते वर्णदिति भावः । अचे-
 तनाः शय्यादयः सचेतनाश्च तिर्यङ्मोः अद्य सुखमनुपन्नीति भावः ।
 अद्य इदानीं दयितया कान्तया विना ते तव का रतिः सन्तोषः ? न
 कापीत्यर्थः । तस्मात् शीघ्रभागच्छेति भावः । रथोद्भतादृत्तम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ १० ॥

मेवेति । कक्षापिनः मयूराः मेघशब्देन मुदिताः प्रहृष्टाः ।
 प्रोषिताः प्रवासिनः हृदयश्च शोकेन लपन्ति विह्वलपन्तीति तथोक्ताः ।
 अद्य साम्प्रतं ते तव सा प्रिया तोयदागमेन वर्णान्तेन कृशापि

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
 धाण्डुगण्डपनितासकान्तया ।
 शोकसागरजलेऽद्य पातितान्
 त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥
 कुसुमितकुटजेषु काननेषु
 प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
 वहति च कलुषे जले नदीनां
 किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥
 मार्गेषु मेघसलिलेन किनाशितेषु

शीथापि दुर्धरेण दुःखेन मत्नेन बाध्यते पीद्यते । रघोद्धता-
 ट्तम् । पादान्तयमकम् ॥ ११ ॥

किमिति । धाण्डु पाण्डुवर्णे विरहादिति भावः गण्डे
 पतितः अलक्षानां चूर्णे क्लृप्तानाम् अन्तः दृष्ट्याः तथाभूतया विर-
 हित्याः केशसंस्कारनिषेधादिति भावः । कान्तया हेतुभूतयेत्यर्थः
 तव कृपापि दयापि किं नास्ति ? अद्य तव गुणस्मरणमेव शोक-
 सागरजले विरहदुःखसमुद्रसन्धिले पातितान् तान् तव ज्ञानामिति शेषः
 पाति रक्षति । तव गुणस्मरणेनैव सा जीवतीति भावः । रघो-
 द्धताष्टम् । पादान्तयमकम् ॥ १२ ॥

कुसुमितेति । काननेषु वनेषु कुसुमिताः सञ्जातपुष्पाः कुटजाः
 अक्षमेदा येषु तथाभूतेषु सत्सु, प्रियरहितेषु कान्तविहीनेषु नारीजने-
 क्षिति शेषः समुत्सुकानि असुत्कथितानि ज्ञानानि सुखानि
 येषां तादृशेषु सत्सु तथा नदीनां कलुषे आविले जले वहति च
 सति हतादृशोद्दीपनकाले इति भावः किमिति क्वं दीनां चातरां
 की न समवेक्षसे न पश्यसि ? पादान्तयमकम् ॥ १३ ॥

मार्गेष्विति । हे सखि ! मेघसलिलेन वृष्टिजलेन मार्गेषु

कामे धनुः सृशति तेन विना श्रितेषु ।
 गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं
 जह्यां सखि ! प्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥
 सुसुगन्धतया वने जितानां
 खनदम्बोधरवायुवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्धय वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥
 तत् साधु, यत् त्वां सुतरुं ससर्ज
 प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ! ।
 त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
 नेत्रीक्षवसासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

पथिषु विनाशितेषु विध्वंसितेषु तथा तेन कालेन विना कामे
 श्रितेषु तीक्ष्णवाणं धनुः सृशति सति गम्भीरेषु मेघरसितेन मेघ-
 रवेण व्यथिता अहं कदा प्रियावियोगजशोकदाहं कालविरहदुःख-
 सन्दापं जह्यां त्वजेयम् । वसन्ततिरुक्तं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥१४॥

सुसुगन्धतया । अद्य साम्प्रतं वनेजितानां वनवर्द्धितानां
 खनतां गर्जताम् अम्बोधराणां वायुभिः वीजितानां कम्पितानां मह-
 न्धयं कामस्य कृते निकेतकानां विकसतामित्थर्थः केतकानां वनानि
 सुसुगन्धतया अतीवसौरभवत्तया प्रतिभान्ति राजन्ते । पादान्त-
 यमकम् ॥ १५ ॥

तदिति । हे कामनिवास ! मदनोद्दीपक सर्ज ! प्रजापतिः
 विधाता त्वां सुतरुं यत् ससर्ज कृष्टवान् तत् साधु उचितमेवेत्त्वर्थः ।
 त्वं मञ्जरीभिः वनानां प्रवरः श्रेष्ठः तथा सयौवनानां जूनां नेत्रो-
 क्षवः नयनानन्दनश्च असि । उपजातिवृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १६ ॥

नदकदम्ब ! शिरोवनतास्मि ते
 वसन्ति यत् मदनः कुसुमस्मिते ।
 कुटज ! किं कुसुमैरुपहस्यते
 निपतितास्मि सुदुःप्रसहस्य ते ॥ १७ ॥
 तरुवर ! विनतास्मि ते सदाहं
 हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणेऽप्यदेहं
 विस्मयेयं सहसैव नीप ! देहम् ॥ १८ ॥
 कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 र्धनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां
 भ्रमरशुम्बति यूथिकालताम् ॥ १९ ॥

नवेति । हे नदकदम्ब ! ते तव सकाशे इति शेषः शिरो-
 वनता अवनतशिरा इत्यर्थः अस्मि भवामि त्वां प्रणमामीत्यर्थः । यत्
 यतः मदनः कामः ते तव कुसुमस्य स्मिते वसन्ति अधितिष्ठति ।
 कदम्बस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । हे कुटज ! कुसुमैः किं
 कथम् उपहस्यते उपहासः क्रियते त्वयेति शेषः, सुदुःप्रसहस्य
 अतिदुःसहस्य ते तव सकाशे इति शेषः निपतिता अस्मि त्वां
 प्रणमामीति भावः । द्रुतविशम्बितं* वृत्तम् । द्रुतविशम्बितमाह
 नभौ भराविति तल्लक्षणात् । पादान्त्यमकम् ॥ १७ ॥

तरुवरेति । हे नीप तरुवर ! अहं सदैव ते तव विनता
 अस्मि, मे मम हृदयं किं कथं सदाहं सन्तप्तं प्रकरोषि ? तव कुसुम-
 निरीक्षणे सति सहसैव अहम् अपदे अस्थाने देहं विस्मयेयं त्वजे-
 यम् । पादान्त्यमकम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरिति । भ्रमरः मधुनः वसन्तस्य कालतां समवेक्ष्यं सम-

तासाञ्चतुः सफल एव हि या दिनेषु
 सेन्द्रायुधान्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥
 एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
 तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
 खं स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः
 प्रत्याययौ स गृहमूनदिनैरमोघैः ॥ २१ ॥
 आलम्ब्य चाम्बु तृपितः करकोषपेयम्

वेपथु इहा घनैः मेघैः सक्तानाम् त्वक्तानाम् अम्बूनां जलानां लया
 विन्दव इव प्रकाशितानि तैः मितैः शुभ्रैः कुसुमैः उपशोभितानि
 यूथिकाजतां चुम्बति । सुन्दरीयुक्तम् । पादानयमकम् ॥ १९ ॥

तासामिति । याः सेन्द्रायुधानाम् अम्बुधराणां मेघानां गर्जितेन
 दुर्दिनेषु दुःसङ्घेष्णिति भावः दिनेषु प्रियतमैः सह रत्युत्सवं सुरत-
 सुखं मानयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः तथा मेघागमे प्रियसखीः समानयन्ति
 समीपे रज्ज्वतीति भावः तासां नापी याम् एष ऋतुः वर्षाकालः
 सफलो हि सफल एव । वसन्ततिळकं युक्तम् । पादानयमकम् ॥२०॥

एतदिति । स दयालुः कालः गृहपतिरिति यावत् विरहान-
 नलेन पीडितायाः सन्नापितायाः अपीडितायाः रोगरहितायाः
 तस्याः कान्तायाः अमोघैः अव्यर्थैः सजलैरित्यर्थः । सहस्रतमैः
 समूहैरिति वार्थः । मेघैः स्वारवेण निजध्वनिना कथितम् एतत्
 वचः निशम्य अनुश्रुत्वेत्यर्थः अमोघैः विजम्बरहितैरिति भावः
 अतदिनेः अल्पदिनेः खं गृहं प्रत्याययौ । वसन्ततिळकं युक्तम् ।
 पादानयमकम् ॥ २१ ॥

आलम्ब्येति । अहं तृपितः पिपासितः सन् करकोषपेयं

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।
जीयेय येन कविना यमकैः परेषु
तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ॥ २२ ॥

इति श्रीघटकपर्परेकविकृतं यमककाव्यं समाप्तम् ।

नौतिप्रदोषः ।

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैः ?
विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ।
श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं ?
परोपकाराय सतां विभूतिः ॥ १ ॥

कराङ्गनिपानीयम् अम्बु जलम् आलम्ब्य गृहीत्वा भावेन प्रेम्णा
अनुरक्ता या वनिता कान्ता तस्याः सुरतैश्च शपेयं येन परेषु अन्येन
कविना यमकैः यमककाव्यैः जीयेय अहमिति शेषः, तस्मै तदर्थं
घटकपर्परेण कलमखण्डेन उदकं वहेयम् । यद्यहं पराजितः सन्
घटकपर्परेण उदकं न वहामि तदा मे हृषितस्य पानीयपात्रं प्रेष्या
च सच्च सुरतरुखं कदापि मा भूदिति शपथं करोमीति निष्कर्षः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ २२ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकरः सद्यः स्वरत्नैः किं कुरुते ? विन्ध्या-
चलः करिभिः स्वजनितैरिति शेषः किं करोति ? मलयाचलः
श्रीखण्डखण्डैः चन्दनकाष्ठैः किं करोतीति शेषः, सतां विभूतिः
सम्पद् प्रेषाम् उपकाराय भवतीत्यर्थः । परोपकारं करोतीति

कर्णावघातनिपुणेन च ताद्यमाना

दूरीकृताः करिवरेण मदान्बुद्ध्या ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ २ ॥

येनाकारि मृणालपत्रमशनं क्रीडा करिण्या सह

स्वच्छन्दं भ्रमणञ्च कन्दरगणे पीतं पयो निर्भरम् ।

सोऽयं वन्यकरी नरेषु पतितः पुष्पाति देहं तृणैः

यद्देवेन ललाटपत्रलिखितं तत् प्रोज्झितुं कः क्षमः ॥३॥

सर्वोत्तरम् । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
नरन्यासः ॥ १ ॥

कर्णेति । भङ्गाः भ्रमराः कर्णाभ्यासवघातः ताडनं तत्र
निपुणेन दक्षेण करिवरेण गजेन्द्रेण मदान्वा या बुद्धिः तथा
हेतुना ताद्यमानाः निराक्रियमाणाः अतएव दूरीकृताः भवन्ति,
एषा भङ्गाणां दूरीकरणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । तस्यैव
करिवरस्यैव गण्डयुगस्य कपोलयोरित्यर्थः मण्डनहानिः शोभाक्षयः ।
ते पुनर्भङ्गाः पद्मवने कमलकानने चरन्ति । मूर्खसंज्ञधौ अवज्ञाता
अपि पण्डिताः विद्वत्समाजे माननीया भवन्ति, मूर्खाणान्तु पण्डित-
सङ्घवासजनितसौभाग्यं नश्यत्येति अपस्तुप्रशंसया व्यञ्जते ।
वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ २ ॥

येनेति । येन वन्यकरिणा मृणालपत्रम् अशनं भोजनं,
करिण्या हस्तिन्या सह क्रीडा स्वच्छन्दं स्वच्छं भ्रमणं पर्यटनञ्च
अकारि कृतं, येन च कन्दरगणे सर्वांसु दरीषु निर्भरं पयः जलं
पीतं, सोऽयं वन्यकरी वनगजः नरेषु पतितः सन् तृणैः देहं पुष्पाति ।
अतः देवेन विधिना यत् ललाटपत्रे लिखितं, तत् प्रोज्झितुं

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवान् इति मे मतिः ॥ ४ ॥

व्योमेकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्तवन्त्यापदं

बध्यन्ते निपुणैरगाधसल्लिलात् मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीते हि विधौ किमस्ति चरितं कः स्थानलाभे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५ ॥

अविदलन्मुकुले वकुले यया

पद्मधायि कदापि न हेलया ।

अहह ! सा सहसा विधुरे विधौ

मधुकरी वदरोमनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

त्यक्तुम् अतिक्रमिष्वमित्यर्थः कः जनः क्षमः शक्तः ? न कोपीत्यर्थः ।

घराधीनता सहाहोशकरोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

शशीति । शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः पक्षेण राहणा

पीडनं, गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं, मतिमतां बुद्धिमतां दरिद्रतां

दीनताञ्च विलोक्य अहो व्यासुर्यं विधिः देवः, विधिर्विधाने देवे च

त्यमरः । बलवान् इति मे सम मतिः । इतुविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

व्योमेति व्याख्यातं प्राक् ॥ ५ ॥

अविदलति । यया मधुकर्या अविदलत् अविकसत्

सुकुलं यस्य तादृशे वकुले हेलया अवक्षया कदापि पदं न अधायि

नापितं, अहह खेदे, सा मधुकरी सहसा विधौ देवे विधुरे प्रति-

कूले सति अन्यस्य वस्तुनः अलाभे इति भावः, वदरीं कौलिम् अल-

वर्त्तते अदुसरति । सुसमये यः साधुमवजानाति तस्य दुःसमये

गतोऽस्मि तीरं जलधेः पिपासया
 स चापि शुष्कश्चतुर्कीकृतो मया ।
 न दृश्यते दीपलवोऽपि तीयधेः
 ममेव तत्कर्मफलं विजृम्भत ॥ ७ ॥

सिंहक्षुष्मकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद् भिन्नस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यामवगुह्य शुष्ककठिनं तद्दीप्य दूरे जहौ
 अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद् गतिः ॥ ८ ॥
 किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया

नीचेष्वनुष्ठान्तिर्भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । द्रुतविल-
 श्वितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

गत इति । पिपासया जलधेः तीरं गतः अस्मि, स चापि
 जलधिः मया चतुर्कीकृतः गरुडूषणं पीतः अतएव शुष्कः, अतः
 वारिधेः समुद्रस्य दीपलवोऽपि अस्योऽपि दीपः न दृश्यत । ममेव
 तत् कर्मणः फलं विजृम्भतं प्रकाशते । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।
 वंशस्यविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

सिंहेति । भिन्नस्य व्याधजातीयस्य कस्यापि पत्नी कान्तारे
 वने बदरीधिया बदरीफलबोधेन सिंहेन क्षुष्मः विदारितः यः करी-
 न्द्रस्य गजेन्द्रस्य कुम्भः तस्मात् गलितं प्रस्रष्टं रक्ताक्तं मुक्ताफलं
 प्रतीति शेषः मुदा हर्षेण द्रुतम् अगात् जगाम । वतः पाणिभ्याम्
 अवष्टेह्य गृहीत्वा शुष्ककठिनं तत् मुक्ताफलं वीक्ष्य दृष्ट्वा दूरे जहौ
 तन्वाज । तथाहि, अस्थाने अयोग्ये देशे पतताम् अतीव महतां
 महामहिमशालिनाम् एतादृशी गतिः अवस्था अज्ञजनावज्ञारूपेति
 भावः स्यात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

किं ते पञ्चवलीलया किमनया चाशोक ! पुष्यत्रिया ।
 वत्त्वन्मूलनिषसखिन्नपथिकस्तीमः सुवन्नन्वयं
 न खादूनि सृदूनि खादति फलान्बुल्लगठमुष्णश्लिठतः ॥९॥
 दूरे मार्गाश्रिवससि पुनः कण्टकैरावृत्तोऽसि
 छायाशून्यः फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् ।
 निर्गन्धस्त्वं मधुररहितः शास्त्रले ! सारशून्यः
 सेवास्माकं भवति विफला तिष्ठ निश्चस्य यामः ॥१०॥

किमिति । हे अशोक ! ते तव नञ्जतया विनतभावेन किम् ?
 उन्नतवया उत्तुङ्गतया किम् ? ते तव घना निविद्धा छाया तथा
 किम् ? ते तव पञ्चवानां बीजया विज्ञासेन किम् ? अनया पुष्पाणां
 श्रिया शोभया च किम् ? इतत् सर्वं ते निष्प्रयोजनमिति भावः ।
 ननु भोः यत् यतः अयं तव मूले निषस्यः श्लिठः खिन्नः आन्वः
 पथिकानां स्तीमः समूहः अत्कश्लिठतः क्षुन्निवारणार्थं व्यपः अतएव
 सुवन् त्वां प्रशंसन् घन् खादूनि सृदूनि कोमलानि फलानि ते इति
 शेषः अत्कण्टम् आकण्टमित्यर्थः न खादति न भुङ्क्ते । सन्तुष्टेः शोभा-
 सन्दर्शनेन न जनानां हृत्प्रिः, सन्तुष्टजनानां सन्तुष्टिवितरणेन जनहृत्प्रिः
 कायेति भावः । अपस्तुत्रप्रशंसालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ९ ॥

दूरे इति । हे शास्त्रले ! त्वं मार्गात् अन्धनः दूरे निवससि,
 पथिकानाम् आश्रयदाने तव वैशुक्लमिति भावः । पुनः किञ्च
 कण्टकैः आवृतः आच्छादितः असि कण्टकभवात् कश्चिदपि तथा-
 श्रयो न पथिकैः सृङ्खणीय इति भावः, छायाशून्यः, यदाशया तव
 आश्रयः क्रियते सापि तव नास्तीति भावः, ते तव फलमपि वानरै-
 रपि अभक्ष्यं न प्ख्याद्यम् । त्वं निर्गन्धः अतएव मधुपैः अजरैः
 रहितः सुतरां सारशून्यः असारश्च । अतः अस्माकं सेवा आहृतमर्थं
 तवेति शेषः विफला भवति, तस्मात् तिष्ठ, निश्चस्य किञ्चित् विच-

हंसा पद्मवनाशया मधुलिङ्गः सौरभ्यलाभाशया
 पान्थाः स्वादुफलाशया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।
 दूराद्भूतपुष्परागनिकरैर्निःसारमिथ्योन्नतै
 रे रे शास्त्रलिपादप ! प्रतिदिनं कै न त्वया वञ्चिताः ॥११॥
 किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
 बत्र स्थिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
 बन्दामहे मलयमेव यदाश्रयेष
 शाखोटनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि ॥ १२ ॥

स्त्रैति भावः यामः गच्छामः । कमपि दुर्जनवेष्टितं परोपकारविरतं
 नीचजातीयं घनिनं प्रति बोभेन तदाश्रयप्राप्तानां केषाञ्चित् वचन-
 निदर्शिते अपस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । बन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

हंसा इति । रे रे शास्त्रलिपादप ! त्वया दूरात् निःसारैः
 मिथ्योन्नतैः उन्नतानां विकसितानां पुष्पाणां रागनिकरैः प्रतिदिनं
 हंसाः पद्मवनाशया कमलनिषयविकासप्रलाशया, मधुलिङ्गः अमराः
 सौरभ्यलाभाशया सौगन्ध्यवासनया, पान्थाः पथिकाः स्वादुफलाशया
 सुखादुफलानि प्राप्नुयाम इति बोभेन बलिभुजः काकाः गृध्राश्च
 मांसाशया सदोमांसबोधेनेत्यर्थः किमधिकेन, के जनाः न वञ्चिताः
 न प्रतारिताः ? सर्वे एव प्रतारिता इत्यर्थः । महासमुद्रमिव
 कञ्चन वृद्धा प्रलाशया धावतां वैसृज्यं भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशं-
 साङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

किमिति । तेन हेमगिरिणा सुमेरुणा रजताद्रिणा कैला-
 शेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत्र हेमगिरौ रजताद्रौ
 च स्थितास्तारवः तरव एव सामान्यवृक्षपदवाच्या एव । वदन्तु
 मलयमेव बन्दामहे प्रशंसामः, यत्र मलयस्य आश्रयेण शाखोटनिम्ब-
 कुटजानि अपि कटुवृक्षा अपीति भावः चन्दनानि चन्दनवृक्षा मय-

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं

चौरे गते वा किमु स्वावधानम् ।

वयोगते किं वनिताविज्ञासः

पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥ १३ ॥

शीतेऽतीते वसनमशनं वासरान्ते निशान्ते

क्रीडारम्भः कुवलयदृशां यौवनान्ते विवाहः ।

सेतोर्बन्धः पयसि गलिते प्रस्थिते लग्नचिन्ता

सर्वज्ञैतद्भवति विफलं स्वस्वकाञ्चे व्यतीते ॥ १४ ॥

नीत्यर्थः । यदाश्रयेण परेषासुपकारः स एव सङ्गान् परोपकार-
रहिताः सन्तुष्टा अपि न गण्यन्ते इति भावः । वसन्तिलोकं वृत्तम् ।
अतिरेकाङ्कहारः ॥ १२ ॥

निर्वाण्यति । निर्वाणदीपे तैलदानं किम् ? किमर्थम् ? न
तैलदाने प्रयोजनमित्यर्थः, चौरे गते चौर्यं कृत्वा पलायिते इत्यर्थः
स्वावधानं स्वस्व आत्मनः अवधानम् अप्रसादः वा किम् ? नावधाने
प्रयोजनमित्यर्थः । वयोगते यौवनविगमे वनितया कान्तया सह वि-
ज्ञासः विचारः किम् ? तथा पयोगते जलवह्निर्गमने खलु सेतुबन्धः
आलिबन्धनं किम् ? न प्रयोजनमेवमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥१३॥

शीते इति । शीते अतीते सति वसनम् आच्छादनं गात्रस्येति
शेषः, वासरान्ते दिनान्ते सायंकाले इत्यर्थः अशनं भोजनं, निशान्ते
निशावसाने कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां क्रीडारम्भः सुरतप्रसङ्गः,
यौवनान्ते तारुण्याप्रगमे विवाहः, पयसि जले गलिते गते सति
सेतोर्बन्धः, प्रस्थिते प्रस्थाने कृते इति लग्नस्य शोभनयात्रिकसमयस्य
चिन्ता, किमन्यद् वक्तव्यं सर्वज्ञैतत् एवंविधमित्यर्थः स्वस्वकाले व्यतीते
अतिक्रान्ते विफलं निरर्थकं भवति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥१४॥

नवं वस्त्रं नवच्छत्रं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकाद्यैः पुरातने ॥ १५ ॥
 समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।
 विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्यवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाकविषितालमष्टविरचितं
 नीतिप्रदीपकाव्यं समाप्तम् ।

नवमिति । सर्वत्र सर्वत्रिणम् देये नवं वस्त्रं, नवं छत्रं, नव्या स्त्री,
 नूतनं गृहं, किमन्यत् सर्वं नूतनं वस्तु शस्तं प्रशंसया जीर्णितम् ।
 सेवकाद्यैः भक्ष्यः अक्षय्यं पुरातनं शस्तमिच्छनेनाम्यः । अतुष्टुष्टम्
 ॥ १५ ॥

समायातीति । यदा लक्ष्मीः समायाति तदागमननि-
 त्यध्याहार्यं, नारिकेलफलाम्बुवत् यथा नारिकेलफले अम्बु कदा
 आगतं कैरपि कथमपि न विज्ञायते, तथा लक्ष्म्या आगमनं कदा
 कथमिति न ज्ञायते इति भावः । यदा लक्ष्मीः विनिर्याति गृहात्
 निर्गच्छति तत् विनिर्गमनं गजभुक्तकपित्यवत् यथा गजेन
 भुक्तं कपित्यं वह्निः यथापूर्वं दृश्यते किन्तु अन्ननिःसारं भवति
 तद्वा लक्ष्मीविनिर्याने लोकः पूर्ववदेव दृश्यते किन्तु अन्नःसारशून्यः
 स्यादिति भावः । उपमाबद्धारः । अतुष्टुष्टम् ॥ १६ ॥

नीतिसारम् ।

गिरौ कलापी गगने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धु-

र्धो बस्य मित्तं न हि तस्य दूरम् ॥ १ ॥

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सन्धाषते

भृत्यः कुप्यति नाभुजच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

सस्मादर्थमुपार्जयन्न च सखे ! ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥ २ ॥

गिराविति । कलापी गगनः गिरौ पर्वते, पयोदः शेषः गगने
आकाशे तिष्ठतीति शेषः, तथा लक्षान्तरे लक्षयोजनान्तरे अन्तरीक्षे
इति शेषः अर्कः सूर्यः, जलेषु च पद्मं तिष्ठतीति शेषः । इन्दु-
श्चन्द्रः द्विलक्षे लक्षयोजनद्वयान्तरे इति यावत् भूयो योजनलक्षोऽर्कं
पश्येन्नक्षत्रयाद्विधुमिति सुग्धबोधैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् । स्थितो-
ऽपीति अध्याहार्यं कुमुदस्य बन्धुः मित्तं तद्विकासकत्वादिति भावः ।
लक्षान्त्वं यत् वस्तु यस्य मित्तं बन्धुभूतं तत् वस्तु तस्य न हि भव
दूरं भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तसु ॥ १ ॥

मातेति । माता निन्दति निर्धनं पुत्रमिति शेषः, पिता न अभि-
नन्दति नाद्विन्दते । भ्राता न सन्धाषते नाशपति निर्धनं ध्यातरश्चि
शेषः । भृत्यः कुप्यति निर्धनाय प्रभवे इति शेषः । सुतः पुत्रः न अशु-
भच्छति निर्धनं पितरमिति शेषः । कान्ता च न आलिङ्गते निर्धनं
भर्तारमिति शेषः सुहृत् सखा अर्थप्रार्थनशङ्कया आलापकात्मनि न

धनैर्निष्कलीनाः कुलीना भवन्ति

धनैरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परी बान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सख्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनोऽसी

स शूकरश्चेति स वै नृसिंहः ।

नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः

सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ॥ ५ ॥

कुर्वते । हे सखे ! तस्मात् कारणात् अर्थम् उपार्जयस्व, हि यतः
सर्वे जनाः अर्थस्य वशाः अधीनाः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

धनेरिति । निष्कलीनाः अङ्गलीना जनाः धनैः कुलीनाः
भवन्ति, धनेन कुलमिति वैयाकरणाः । मानवाः धनैः आपदं निस्तरन्ति
विपन्नज्ञा भवन्तीत्यर्थः । लोके जगति धनेभ्यः परः श्रेष्ठः बान्धवः
नास्ति । तस्मात् धनानि अर्जयध्वं धनानि अर्जयध्वम् अत्यावश्यकत्व-
द्योतनार्थं पुनरुक्तिः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । भुजङ्गप्रयातं चलर्भिर्जका-
रेरिति तद्व्युत्पत्त्यात् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

अर्थस्येति । पुरुषः अर्थस्य धनस्य दासः, अर्थस्तु न कस्यचित्
जनस्य दासः । हे महाराज ! इति सख्यम् अतः अस्मि अहं
कौरवैः दुर्व्योधनादिभिः अर्थेन बद्धः वशमेकतः । युधिष्ठिरं प्रति
भोग्यवाक्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

त्रिविक्रम इति । असौ वामनः क्षुद्राकृतिः पुरुषः त्रिविक्रमः
त्रिषु स्वर्गमन्त्यपातालेषु विक्रमः पदक्रमो वा यस्य तथाभूतः अपि

चलच्चित्तं चलच्चित्तं चलज्जीवनयौवनम् ।
 चलाचलमिदं सर्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ॥ ६ ॥
 स जीवति यशो यस्य कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ।
 अयशोऽकीर्त्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ ७ ॥
 वृद्धस्य वचनं ग्राह्यापत्काले ह्युपस्थिते ।
 सर्वत्रैवं विचारेण नाहारे न च मैथुने ॥ ८ ॥

अभूत्, स वामनः शूकरश्च वराहश्च, स वामनः ऋषिंश्च अभू-
 दिति पूर्वेष्वान्वयः । इतिशब्दः वैशब्दश्च पादपूरणार्थः । तथाच
 नीचैः क्षत्रैः अनीचैः महद्भिः अतिनीचनीचैः अतिशयेन लघुभिरिति
 भावः सर्वैः उपायैः फलं कार्यं साध्यमेव न कथमपि कार्यसाधनात्
 निवर्त्तितव्यमिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

चलदिति । चित्तं मनः चलत् चञ्चलं, चित्तं धर्मं चलत् चञ्चलं,
 जीवनं यौवनञ्च चलत् चञ्चलम् । (किमधिकेन) इहं सर्वं जगदिति
 शेषः चलाचलं इतः पुनरतिशयेन चञ्चलमित्यर्थः । तस्मात् यस्य
 कीर्त्तिः यशः अस्तीति शेषः स जीवति न चलतीति भावः । अतु-
 ट्, वृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । यस्य यशः अस्तीति शेषः स जीवति, यस्य कीर्त्ति-
 रस्तीति शेषः स जीवति, अयशः अख्यातिः अकीर्त्तिः ख्यात्यभावः
 ताभ्यां संयुक्तो जनः जीवन्नपि मृतोपमः मृततुल्यः । अतुट्, वृ-
 त्तम् ॥ ७ ॥

वृद्धस्येति । आपत्काले उपस्थिते हि उपस्थित एव वृद्धस्य
 वचनं ग्राह्यम् आदरणीयम् । सर्वत्र सर्वेषाम् विषये विचारेण
 विवेचनया एवं वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमिति भावः । किन्तु आहारे न,
 मैथुने स्त्रीसङ्गमे च न, एतयोर्दोषोर्दोषवचनानुसारेण न व्यवस्येति
 भावः । अतुट्, वृत्तम् ॥ ८ ॥

क्वचिद्रष्टः क्वचित्तुष्टः रुष्टसुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ९ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणहेषि मनसु यस्य

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १० ॥

शूकर उवाच ।

दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्तयो गजाः ।

पश्यन्तु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मया ॥ ११ ॥

सिंह उवाच ।

गच्छ शूकर ! भद्रं ते ब्रूहि सिंही मया जितः ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्वलम् ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । अव्यवस्थितचित्तो जनः क्वचित् रुष्टः क्रुद्धः, क्वचित् तृष्टः, क्षणे क्षणे च रुष्टः तृष्टश्च, अतः तस्य प्रसादोऽपि तोषोऽपि भयङ्करः अस्थिरत्वादिति भावः । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ९ ॥

निमित्तमिति । यः जनः निमित्तं कारणम् उद्दिश्य हि लक्ष-
यित्वा प्रकुप्यति, स जनः ध्रुवं निश्चितं तस्य निमित्तस्य अपगमे क्षव-
माने प्रसीदति प्रसन्नो भवति । यस्य तु मनः अकारणहेषि विना
हेतुं हेतोत्वर्थः, जनः लोकः कथं केन प्रकारेण तं जनं परितोष-
यिष्यति ? दुर्जनः कथमपि न प्रसादनाहं इति भावः । वंशस्थ-
विद्धं छन्दम् ॥ १० ॥

दशेति । पूर्वं दश व्याघ्राः सप्त सिंहाः त्वयः गजाः जिताः
मयेति शेषः, अद्य सर्वा देवताः त्वया मया युद्धं पश्यन्तु । अनु-
ष्टुप्छन्दम् ॥ ११ ॥

गच्छेति । हे शूकर ! गच्छ पलायस्व, ते तव भद्रं शुभलम्

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्र कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥१३॥
 एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्त्रेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पद्मगारिः
 स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ १४ ॥

अस्त्विति शेषः, ब्रूहि वद मया सिंहः जित इतीति शेषः । किन्तु
 परिहृताः विद्वांस एव सिंहशूकरयोः बलं जानन्ति । अपस्तुतप्रशंसया
 पूर्वपरिहृतयोः संवादो व्यन्यते । अनुष्टुप् ॥ १२ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः सम्पद् उद्योगिनं कार्यपरं पुरुष-
 सिंहम् उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः लघवो जनाः दैवेन देयं शुभ-
 मिति शेषः नात्र पुरुषकारस्य प्रयोजनमिति भावः इति वदन्ति ।
 तस्मात् दैवं निहत्य लक्ष्मीकृत्येति भावः आत्मनः शक्त्या सामर्थ्येन
 पौरुषं पुरुषकारं कुरु । यत्र उद्योगे कृते यदि न सिध्यति, अत्र
 अस्मिन् विषये को दोषः ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥१३॥

एकैत्रि । एका भार्या सरस्वती प्रकृत्या स्वभावेन मुखरा वाचार्हा
 कञ्चकारिणीति भावः, द्वितीया भार्या लक्ष्मीः चञ्चला अस्विरा,
 पुत्रस्तु एकः भुवनविजयी दुर्निवारः अवाध्यः मन्मथः कामः, शेषः
 धनजनागः शय्या, उदधौ सहस्रे शयनं, पद्मगारिः गरुडः वाहनं
 रथः । इत्यं स्वगृहस्य चरितं व्यापारं अतिहेशकरमिति भावः
 स्मारं स्मारं कृत्वा कृत्वा मुरारिः हरिः दारुभूतः काष्ठमूर्त्तिरभूदिति
 शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

अतिदूरपथश्रान्ताम्हायां यान्ति च शीतलाम् ।

शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ १५ ॥

अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता ॥ १६ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नूनं न दृष्टं कविनापि तेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाग्नी ॥ १७ ॥

असीति । अतिदूरेण यथा श्रान्ताः लोका इति शेषः शीतलां
हायां यान्ति आश्रयान्ति, शीतलाश्च विश्रान्ताश्चेति यावत् पुनर्यान्ति
गच्छन्ति । अतः कस्य जनस्य परिदेवना का ? न कापीत्यर्थः । अतु-
ष्टुष्टत्तम् ॥ १५ ॥

अपमानमिति । प्राज्ञो जनः अपमानं पुरस्कृत्य मानञ्च पृष्ठके
कृत्वा अगणयित्वेति भावः अज्ञं कार्यम् उद्धरेत् । हि यतः कार्यध्वंसे
मूर्खता प्रकाशते इति भावः । अतुष्टुष्टत्तम् । १६ ॥

एक इति । इन्द्रोश्चन्द्रश्च गुणसन्निपाते गुणसमूहे एको दोषः
कस्यङ्घ्रित्वमिति भावः निमज्जति अन्तर्नीयते इत्यर्थः । यः कविः इति
बभाषे उवाच, एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरण-
ध्वंसे इति, तेन कविना कालिदासेन दारिद्र्यमेव दोषः गुणराशि-
नाग्नी गुणसमूहनाशक इति नूनं निश्चितं न दृष्टम् । तथाच, दारिद्र्या-
द्वियमेति ह्यीपरिगतः प्रभ्रश्यते चेतनो निश्चेताः परिभ्रूयते परिभवा-
न्निर्वेदमापद्यते । निर्विज्ञः शुचमेति शोकमिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्वुद्धिः जयमेत्यहो निधनतौ सर्वापदासास्यदम् ॥ किञ्च, दारिद्र्या-
न्मरणाद्वा मरणं सम रोचते न दारिद्र्यम् । अत्यल्लेषं मरणं दारि-
द्र्यमनन्तकं दुःखमिति मृच्छकटिके चारुदत्तः । उपजातिष्टत्तम् ॥ १७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति कृतस्य मरणं तथा ।
 गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्देविदां मतम् ॥ १८ ॥
 नाकाखे म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशकण्टकविद्धोऽपि प्राप्तकालो न जीवति ॥ १९ ॥
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात् पतितस्य च ।
 तच्चक्रेणापि दृष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ २० ॥
 करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद् यदिधेर्मनसि स्थितम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाकविघटकर्वरविरचितं
 नीतिसारं समाप्तम् ।

—

कृतस्येति । कृतस्य करणं तथा कृतस्य मरणं नास्ति, किञ्च गतस्य
 अतीतस्य विषयस्य शोचनं नास्ति हि नाख्येव एतत् वेदविदां मतम् ।
 अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

नाकाखे इति । जन्तुः जीवः शरशतैः विद्धोऽपि अकाखे असमये
 मति आयुषोत्यर्थः न म्रियते । किन्तु प्राप्तकालः गतायुर्जनः कुशस्य
 कण्टकेन अपावयवेन विद्धोऽपि न जीवति । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

निमग्नस्येति । पयोराशौ मग्नो निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य
 च तथा तच्चक्रेण नागराजेन दृष्टस्यापि आयुः जीवनकालः मर्माणि
 मरणस्थानानि येषु स्थानेषु पीडयाम्रियते तानि स्थानानि रक्षति
 पालयति । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

करोत्विति । नीतिज्ञो जनः इतस्ततः वृद्धेति भावः व्यवसायं
 करोतु नाम, पुनः किन्तु विधेः मनसि यत् स्थितं तदेव फलं स्यात्
 विध्यतिश्रमो न केनापि कर्तुं शक्य इति भावः । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ २१ ॥

—

धर्मविवेकः ।

अज्ञावीजो विप्रवेदाभ्युसिक्तः

शाखा विद्यास्ताश्चतस्रो दशापि ।

पुण्यान्यथा द्वे फले स्थूलसूक्ष्मे

मोक्षः कामो धर्महृत्तोऽयमीद्यः ॥ १ ॥

यातः कामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शक्तुप्रस्थविसर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समारोपितः ।

आ बाह्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्

हा ! सीता पतिदेवतागमदधो धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥२॥

अज्ञावीज इति । अज्ञा गुरुजनवचनेषु विश्वासः बीजं मूलकारणं
 यस्य मथामृतः, विप्राः ब्राह्मणाः वेदाश्च एव अम्बूनि जलानि तैः
 विक्तः पुष्टिं नीत इति भावः अयं धर्महृत्तः धर्मरूपस्तरुः ईद्यः स्तुत्यः
 ईदृङ्मस्तुतावित्यन्नात् कर्मणि यप्रत्ययः । लोकेरिति शेषः । अस्मि
 धर्महृत्तश्च ताः प्रसिद्धाः चतस्रः दशापि चतुर्दशेत्यर्थः विद्याः, अङ्गानि
 वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
 ह्येताश्चतुर्दशेत्युक्ताः शाखाः, विस्तृतांश्च इति भावः । मोक्षः कामः
 स्वर्ग इति यावत् स्थूलसूक्ष्मे स्थूलं महत् सूक्ष्मं सूक्ष्मं ते द्वे फले,
 पुण्यानि धर्मानुष्ठानजनितानि अपूर्वाणीत्यर्थः अर्थाः फलयोः मूल्य-
 मृतमनानीत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । शालिनीवृत्तम् । मात्तो गौ
 वेच्छाश्विनी वेदलोकेरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यात इति । बलिः दैत्यराजः हरये वामनाय बलिखिलां समर्प्य
 अङ्गां पृथिवीं प्रदाय पातालमूलं यातः गतः । स च मुनिः शक्तु-

कानीनस्य मुनेः स्व-बान्धव-बन्धु-वैधव्य-विध्वंसिनी
 नप्पारः खलु गीलकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः ।
 तेऽमी पञ्च समानयोनिरतयः तेषां गुणोत्कीर्त्तनात्
 अक्षय्यं सुकृतं भवेदविकलं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ ३ ॥

प्रस्यञ्ज प्रकृपरिणितस्य शक्नोरित्त्वर्थः विसर्जनात् दानात् स्वर्गं समा-
 रोपितः गमितः दानफलेनेति भावः । आ बाख्यात् शेषबन्धारभ्य
 कुन्ती असतो दुश्चारिणी सती सुरपुरीं स्वर्गं समारोहयत् अगमद्वि-
 त्त्वर्थः स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः । हा छेदे, प्रतिदेवता प्रतिव्रता शीता
 अधः पातालम् अगमत्, धर्मस्य गतिः सूक्ष्मा न केनापि ज्ञातुं
 शक्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

कानीनस्येति । कानीनस्य कन्या कुमारी तस्यां जातस्य मत्स्य-
 गन्धायामपरिणीतायां पराशरेण उत्पन्नस्य सस्य आत्मनः बान्धवः
 आता पिच्छिवीर्य इत्यर्थः तस्य बन्धोः अम्बिकास्वाधिकयोर्वैधव्य-
 विध्वंसिनः प्रातिव्रत्यनाशिनः तयोरभिगमनेनेति भावः मुनेः द्वैपाय-
 नस्य व्यासस्येत्यर्थः नप्पारः पौत्राः गोबकस्य पितरि ऋते अन्येन
 जनितस्येति भावः पाण्डोरिति भावः, तनयाः स्वयं कुण्डाः
 सति पितरि अन्यैरुत्पादिता इति भावः, अस्मृते जारजः कुण्डो
 ऋते भर्त्सरि गोबक इत्यमरः । पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः पञ्च
 भ्रातरः । ते अमी पञ्च भ्रातर इति शेषः समानयोनिरतयः एक-
 योनिविहारिणः द्रौपद्याः सर्वेषां पत्नीत्वादिति भावः । तेषां
 पाण्डवानां गुणानां दयादाक्षिण्यादीनाम् उत्कीर्त्तनात् अक्षैः प्रथम-
 नात् अविकलं सम्यक् अक्षय्यम् अविनश्यत् सुकृतं पुण्यं भवेत् । अतः
 धर्मस्य गतिः भावः सूक्ष्माः न केनाप्यवगम्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृत्तम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

आहारे शुचिता ध्वनी मधुरता नीङ्गे पराधीनता
 बन्धो निर्ममता वने रसिकता वाचाबता माधवे ।
 बन्धेते गुणराशयः पिकवरं त्यक्त्वा विभेते जना
 वन्दन्ते खलु खञ्जनं कृमिभुजं चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥ ४ ॥
 काम्तं वक्ति कपोतिकाकुलतया नाथान्तकालोऽधुना
 व्याधोऽधो धृतचापशाखितशरः श्वेनः परिभ्राम्यति ।
 इत्थं सत्यहिना स दष्ट दूषुणा श्वेनोऽपि तेनाहतः
 तूर्णं तौ तु यमालयम्रति गती देवी विचित्रा गतिः ॥ ५ ॥

आहारे इति । यस्य पिकवरस्य आहारे भोजने शुचिता
 पवित्रता अशुचि वस्तु न खादतीति भावः, ध्वनौ रवे मधुरता
 मनोहारित्वं, नीङ्गे कुन्दाये पराधीनता परस्य काबल्येति भावः अधी-
 नता वशता, तं वञ्चयित्वा तत्कुन्दाये स्थितिः तेन शैशवे पावन-
 स्त्रेति भावः, बन्धो प्रतिपादके काके इति भावः निर्ममता स्नेह-
 राहित्यं, वने कानने अयोग्ये देशेऽपीति भावः रसिकता, माधवे
 वसन्ते अथवा कृष्णे वाचाबता वाग्मत्वम्, एते गुणराशयः सन्तीति
 शेषः, तं पिकवरं कोकिलत्रेष्ठं त्यक्त्वा एते जनाः किं कथं कृमिभुजसु-
 अशुद्धभोजनमिति भावः खञ्जनं तदाख्यं पक्षियं वन्दन्ते प्रशं-
 सन्ति खलु, अतः कर्मणां शुभाशुभानामिति शेषः गतिः भावः चित्रा
 चर्मकारिणी । कारणेन कार्यसमर्पणरूपोऽर्षोऽन्तरव्यासः । शार्दूल-
 विष्णोद्धितं टनम् ॥ ४ ॥

काममिति । कपोतिका कपोतकान्ता आकुलतया कान्तं बधोः
 वक्ति कथयति, हे कान्त ! माघेति क्वचित् पाठः । अधुना वाच्य-
 तस्य अन्तकावः कृत्यकावः अस्माकमिति शेषः, यमः व्याधः अथवा
 व्याधः इत्यन्तके इति भावः धृतः चापः धनुः शाखितः शरसुं वेत्त
 बन्धाधुवः वसन्ते इति शेषः, श्वेनः पक्षिविशेषः परिभ्राम्यति कर्मणः

ऋणीगोक्षुरयोर्विचार्य मनसा कल्पाशनं यथा
 प्रोक्तं तद्विपरीतकं कृतमहो गोः खुरमात्रं ददौ ।
 मार्थो मूर्खजनान्तये न च सुखं नो वा यथो लभ्यते
 सद्देवो कविभूपती हरिहरे लाभः परं गोबधः ॥ ६ ॥
 पञ्चास्यस्य पराभवाय मूषको मांसेन गोभूयसा
 हृष्यन्नैरपि पायसैः प्रतिदिनं सम्बर्द्धितो यो मया ।

भिति शेषः, इत्यं इति एवं गते अहिना सर्पेण चः व्याधः इटः,
 तेन इषुष्या शरेण व्याधक्षिप्नेनेति भावः श्येनः अपि हिंस्रपक्षी
 अपि इतः विह्वः, अतः तौ व्याधश्येनो त्वयं तत्क्षणात् समाश्रयं
 प्रति गतौ कृतावित्यर्थः । तथात् देवी गतिः दैवचरितं विचित्रा
 चक्रकारिणी । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । शार्दूल-
 कविश्रीद्धितं इत्तम् ॥ ५ ॥

गृह्णाति । यथा मनसा विचार्य विविच्य गृह्णीगोक्षुरयोः
 औषधिविशेषयोः अत् कल्पाशनं कायभोजनं प्रोक्तम् औषधत्वेन
 कथितं, तस्य विपरीतकं विपर्ययः कृतं रोगिपरिहारकथेति भावः,
 अहो आश्चर्यं गोः पशुविशेषस्य खुरमात्रं कथितमिति भावः इदौ
 रोगिणो इति शेषः । अतः मूर्खजनानाम् अज्ञजनानाम् आश्रये
 लब्धे अर्थो न धनं न इत्यभवत्प्रायामारोग्याभावादिति भावः, सुखस्य
 सम्बोधस्य न, यथः स्वातिश नो वा लभ्यते नैव प्राप्यते इत्यर्थः, तथात्
 ऋषेद्यो कविभूपती कविराजे हरिहारे भवति भावः परं केवलं
 गोबधः गोहत्या तदन्वया खुरलाभाभावादिति भावः लाभः लभेति
 शेषः । हरिहरस्य मूर्खजनचिकित्सायां खेदोक्तिरियम् । शार्दूल-
 कविश्रीद्धितं इत्तम् ॥ ६ ॥

पञ्चास्यस्येति । यथा पञ्चास्यस्य विह्वस्य, सिंहो कृतेन्द्रः पञ्चास्य
 इत्यन्तरः । पराभवाय पराजवाय गोः नूषसा प्रचुरेण मांसेन
 युषा हृष्यन्नैः पायसैः परवाशैरपि चः मूषकः संबर्द्धितः योजितः,

सोऽयं सिंह्रवाद् गुहान्तरगमञ्जीत्याकुलः सन् भ्रमाद्
हन्ताया विलयं गता हतविधेर्जाभः परं गोबधः ॥ ७ ॥
पारीन्द्रस्य पराभवाय सुरभीमांसेन दुर्मेधसा
पुष्यन्ते किल पीवराः कटुगिरः श्वानः प्रयत्नादमी ।
न त्वे तन्मदमत्तवारणचमूविद्रावणः केशरी
जेतव्यो भवता किरातनृपते ! लाभः परं गोबधः ॥ ८ ॥
एका भूरुभयोरेक्यमुभयोर्दलकाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ९ ॥
जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षीणीभुजामग्रणीः

सोऽयं मूषकः सिंह्रवात् भौत्याकुलः शङ्काकुलः सन् भ्रमाद्
गुहान्तः गुहाभ्यन्तरम् अगमत् । हन्त खेदे, आशा सिंह्रराज-
वासना विलयं गता विनष्टा, हे हतविधे ! हतविधेः दुर्दैवादात्
वा परं केवलं गोबधो लाभः । शार्दूलविक्क्रोडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

पारीन्द्रस्येति । हे किरातनृपते ! व्याघराज ! दुर्मेधसा दुर्बु-
द्धिना भवता पारीन्द्रस्य सिंहस्य पराभवाय प्रयत्नात् अतियत्नेने-
त्यर्थः सुरभीमांसेन गवीमांसेन कटुगिरः कर्कशस्वनाः पीवराः स्थूल-
कायाः अमी श्वानः कुकुराः पुष्यन्ते किल पात्यन्ते एव । त्वं किन्तु
एतासां मदमत्तवारणचमूनां मदोद्धवच्छस्तिनिचयानां विद्रावणः
निराकरणः केशरो न जेतव्यः न जेतुं शक्यः । परं केवलं गोबधः
गोहत्या लाभः । शार्दूलविक्क्रोडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एकेति । उभयोः शालिश्यामाकयोः भूः उत्पत्तिस्थानम् एका
अभिजा, उभयोः दलकाण्डयोः ऐक्यम् अन्नेदः । किन्तु शालिश्या-
माकयोः श्रोत्रिश्यामाकाख्यलक्षणयोः भेदः विशेषः फलेन फलोत्पत्त्या
परिचीयते प्रायते । एकवंशीवयोरपि विद्यादिफलवृत्ताभेदेन तार-
तस्य जायते इति अपस्तुतप्रश्नसया व्यज्यते ॥ ९ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी वस्यानुजो लक्ष्मणः ।
दोर्दण्डेन समी न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
रामो येन विद्धम्बितोऽपि विधिना चान्ये परे का कथा ॥ १० ॥

एका भार्या प्रकृतिसुखरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्मिवारः ।
शेषः शय्या शयनमुदधी वाहनं पन्नगारिः
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ ११ ॥
असारे खलु संसारे सारं श्वशुरमन्दिरम् ।

हरो हिमालये शेते विष्णुः शेते महोदधौ ॥ १२ ॥

जान इति । सूर्यकले महावंश इति भावः जातः उत्पन्नः
महाकुलपद्मत इत्यर्थः । ज्यौषीभुजां पृथिवीपादानाम् अश्विणीः
श्रेष्ठः दण्डरथः पिता । सत्यपरायणा सीता प्रणयिनो कान्ता ।
लक्ष्मणः यस्य अनुजः कनिष्ठः महाधीरः आशावह इति भावः,
दोर्दण्डेन बाहुबलेन भुवने त्रिलोक्यां यस्य समः सदृशः नास्ति,
यश्च स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः । सोऽपि रामः येन
विधिना देवेन विद्धम्बितः प्रतारितः भारोवसावयेति भावः अन्ये
परे का कथा किं कर्तव्यम् । विधिः सर्वमेव प्रतारयतीति भावः ।
अन्ये इति कवीनां निरङ्कुशत्वात् सम्प्रत्यन्तं बोद्धव्यम् । अर्थापत्तिरख-
ण्डारः । उक्तञ्च दर्पणे । दण्डापूपिकवान्यायांगमोऽर्थापत्तिरिष्यते
इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

शक्नोति व्याख्यातं प्राक् ॥ ११ ॥

असारे इति । असारे शररहिते अस्थिरे इत्यर्थः संसारे
श्वशुरस्य मन्दिरं खलु सारम् उत्कृष्टमित्यर्थः । तथाहि हरः शिवः
हिमालये श्वशुरमन्दरे इति भावः शेते, विष्णुः महोदधौ महा-
सदरे श्वशुराशये इति भावः शेते । शौरीपिता हिमाश्वय,
लक्ष्मीपिता सदरे इति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुशेवनम् ॥ १३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेदारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥ १४ ॥

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ १५ ॥

यदि कृष्णपदे चिन्ता भक्तिस्तत्पदपङ्कजे ।

विषमे दुर्गमे वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६ ॥

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १७ ॥

असारे इति । असारे संसारे काश्यां वासः, सतां साधूनां सङ्गः सहवासः, गङ्गाम्भः गङ्गाकुलं, तथा शम्भोर्हरस्य शेवनम् एतच्चतुष्टयं सारं खलु सारमेव । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थम् आपन्निसवारणार्थं धनं रक्षेत् सञ्चित्वात्, धनैरपि दारान् पत्नीं रक्षेत्, तथा आत्मानं दारैरपि धनैरपि सततं रक्षेत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १४ ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पतिवाङ्मन्यनवाप्तिः स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनं रमणम् अश्वानां ज्वरः दौर्बल्यकारणमिति भावः ॥ १५ ॥

यदीति । यदि कृष्णस्य पदे चिन्ता, तथा तस्य पदपङ्कजे भक्ति-रस्तीति शेषः, तदा विषमे भेषणे मरणे दुर्गमे वापि रणे संपाप्ते का चिन्ता नैव चिन्ता कार्येति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

देवे इति । देवे देवतायां तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, मन्त्रे, दैवज्ञे गणके, भेषजे औषधे, तथा गुरौ यस्य जनस्य यादृशी भावना, तस्य तादृशी सिद्धिः भवति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १७ ॥

न माता शपते पुत्रं न दोषं लभते मही ।

न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ १८ ॥

जल्पन्ति सूरयः सर्वे धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।

एतज्ज्ञातव्यमद्यैव किमत्र च भविष्यति ॥ १९ ॥

जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः ।

यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाकविह्वलायुधविरचितं धर्मविवेककण्डव्यं

समाप्तम् ।

नेति । माता पुत्रं न शपते नाभिसम्प्रातेन योजयतीत्यर्थः, मही पृथ्वी दोषं तदुपरि विविधात्याचारजनितमिति भावः न लभते न गृह्णाति, साधुः सज्जनः हिंसां परेषामिति शेषः न कुरुते । देवः सृष्टिनाशकः सृष्टिध्वंसी न भवतीति शेषः । अतु-
ष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

जल्पन्तीति । सर्वे सूरयः विद्वांसः जल्पन्ति कथयन्ति, धर्मः धार्मिकं रक्षति इतीति शेषः । अद्यैव एतत् धर्मस्य धार्मिकरक्षण-
मिति भावः ज्ञातव्यं कथं धर्मो धार्मिकं रक्षतीति वेदितव्यमित्यर्थः अत्र च धार्मिकरक्षणे कर्तव्ये इति भावः किञ्च भविष्यति तदपि ज्ञातव्य-
मिति पूर्वेषाम्वयः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

जय इति । येषां पक्षे जनार्दनः कृष्णः तिष्ठतीति शेषः, तेषां पाण्डुपुत्राणां जयः अस्तु । कृष्णः यतः यस्मिन् पक्षे इति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे इति भावः धर्मः तिष्ठतीति शेषः । धर्मः यतः यस्मिन् पक्षे अस्तीति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे जयः भवतीति शेषः ।
अतुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं
 गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् ।
 जटाजूटमध्ये स्फुरद्गाङ्गवारि
 महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥ १ ॥
 महेशं सुरेशं सुरारातिनाशं,
 विभुं विश्वनाथं विभूत्यङ्गभूषम् ।
 विरूपाक्षमिन्दुर्कवर्जित्त्रिनेत्रं
 सदानन्दमीडे प्रभुं पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥
 गिरीशं गणेशं गले नोलवर्णं
 गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम् ।

पशूनामिति । पशूनां प्राणिनां पतिं पापनाशं दुरितक्षयकरं
 परेशं परमेश्वरं गजेन्द्रस्य कृत्तिं कर्म वसानं परिदधानं वरेण्यं श्रेष्ठं
 जटाजूटमध्ये स्फुरत् प्रसरत् गाङ्गवारि गङ्गाजलं यस्य तथाभूतं
 स्मरारिं मदनरिपुम् एकम् अद्वितीयं महादेवं स्मरामि चिन्तयामि ।
 भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् अस्मिन् सन्दर्भं ॥ १ ॥

महेशमिति । महेशं सुरेशं सुरारातिनाशम् असुरस्यदं विभुं
 निपहातुमशक्यं विश्वनाथं विभूतिभिः भक्त्याः अकृष्य भूषा विले-
 पनं यस्य तथोक्तं विरूपाक्षं विषमनेत्रम् इन्दुर्कवर्जित्त्रिनेत्रं अन्-
 दुर्याग्निरूपनयनत्रयं सदानन्दं प्रभुं पञ्चवक्त्रं पञ्चाननकं ईडे
 स्मामि ॥ २ ॥

गिरीशमिति । गिरीशं गणेशं गणानां प्रमथानाम् शिष्यं गले

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं
 भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥
 शिवाकान्त ! शम्भो ! शशाङ्कार्धमौले !
 महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् ! ।
 त्वमेको जगद्ग्रापको विश्वरूप !
 प्रसीद प्रसीद प्रभो ! पूर्णरूप ! ॥ ४ ॥
 परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं
 निरीहं निराकारमोद्धारवेद्यम् ।
 यतो जायते पात्यते येन विश्वं
 तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥ ५ ॥
 न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायु-
 र्न चाकाशमास्ते न तन्द्रा न निद्रा ।

कच्छे नीलवर्धं गण्डेन्द्राधिकुदं दृषाकृदं गुणान्तारूपं निर्गुणस्रक्षं
 भास्वरं दोषमानं भस्मना भूषितम् अङ्गं यस्य तादृशं भवानी गौरी
 कलत्रं पत्नी यस्य तथोक्तं पञ्चवक्त्रं भवं भजे ॥ ३ ॥

शिवेति । हे शिवाकान्त ! गौरावल्लभ ! शम्भो ! शशाङ्कार्ध-
 मौले ! चन्द्रार्द्धशेखर ! महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् !
 एकस्त्वं जगदुग्रापकः हे विश्वरूप ! पूर्णरूप ! प्रभो ! प्रसीद
 प्रसीदो भव ॥ ४ ॥

परात्मानमिति । परात्मानं परमेश्वरम् एकम् अद्वितीयं जगतां
 बीजं मूलम् आद्यम् आदिपुरुषं निरीहम् ईडा चेष्टा तद्रहितं
 निराकारं खोदिकाकारमून्यं खोद्धारणे प्रथवेन वेद्यं, विश्वं जगत्
 यतो जायते, येन पात्यते, यत्र विश्वं खीयते अन्तर्भवति, तम्
 ईशं हरं भजे सेवे ॥ ५ ॥

नेति । अस्य भूमिः न, आपः जलानि न, वह्निः न, वायुः

न ग्रीषी न शीतं न देशी न वेशी
 न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीडे ॥ ६ ॥
 अजं शाश्वतं कारणं कारणानां
 शिवं केवलं भासकं भासकानाम् ।
 तुरीयं तमः पारमाद्यन्तहीनं
 प्रपद्ये परं पावनं हैतहीनम् ॥ ७ ॥
 नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्त्ते !
 नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्त्ते ! ।
 नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य !
 नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ! ॥ ८ ॥
 प्रभो ! शूलपाणे ! विभो ! विश्वनाथ !

न, आकाशश्च न आस्ते, पाञ्चभौतिकं कलेवरं नास्तीत्यर्थः, यस्य
 तन्द्रा आलस्यं न, निद्रा न, पीड्यः न, शीतं न, देशः न, वेशः न,
 मूर्त्तिश्च न अस्ति, तं त्रिमूर्त्तिं स्मृष्टिस्थितिप्रलयभेदात् ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपमूर्त्तितयम् ईडे स्तौमि ॥ ६ ॥

अजमिति । अजं जन्मरहितं शाश्वतं नित्यं कारणानां कारणं
 केवलम् अद्वितीयं भासकानां दीप्तिमता सूर्यादीनां भासकं दीप्तिप्रदं
 तुरीयं त्रिगुणातीतं तमःपारं तमोगुणात् पारं स्थितम् आद्यन्त-
 हीनं परं श्रेष्ठं पावनं पवित्रकरं हैतहीनम् एकरूपं शिवं प्रपद्ये
 शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नम इति । हे विश्वमूर्त्ते विभो ! ते त्वभ्यं नमः, ते त्वभ्यं
 नमः, हे चिदानन्दमूर्त्ते ! ज्ञानानन्दरूपम् । नम इत्यादि । हे
 तपोयोगाभ्यां गम्य ! लभ्य ! नम इत्यादि । हे श्रुतिज्ञानेन वेद-
 ज्ञानेन गम्य ! नम इत्यादि ॥ ८ ॥

महादेव ! शम्भो ! महेश ! त्रिनेत्र ! ।

शिवाकान्त ! शान्त ! स्मरारे ! पुरारे !

त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥

शम्भो ! महेश ! करुणामय ! शूलपाणे !

गौरीपते ! पशुपते ! पशुपाशनाशिन् !

काशीपते ! करुणया जगदेतदेक-

स्त्वं हंसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव ! भव ! स्मरारे !

त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृड ! विश्वनाथ ! ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश !

लिङ्गात्मके हर ! चराचरविश्वरूपिन् ! ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं वेदसार-

शिवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

प्रभो इति । हे प्रभो ! इत्यादि पुनमम । त्वदन्यः त्वद्विन्नः
देव इति श्रेष्ठः वरेण्यः श्रेष्ठः न, मान्यः न, गण्यः संख्येयश्च
न ॥ ९ ॥

शम्भो इति । शम्भो इत्यादि काशीपते इति यावत् सम्बोधन-
मदम् । त्वम् एकः करुणया कृपया एतत् जगत् हंसि संहरसि, पासि
रक्षसि, विदधासि सृजसि च, अतः त्वं महेश्वरः परमात्मा कृषि
भवसि ॥ १० ॥

त्वत्त इति । हे भव देव स्मरारे ! जगत् विश्वं त्वत्तः भवति
जायते, हे मृड ! हे विश्वनाथ ! जगत् त्वय्येव तिष्ठति, हे दीश !
हे चराचरविश्वरूपिन् हर ! एतत् जगत् लिङ्गात्मके लिङ्गरूपे
त्वय्येव लयं गच्छति ॥ ११ ॥

पद्यसंग्रहः ।

नत्वा तां परमेश्वरीं शिवकरीं श्रीभारतीं भास्वतीं
 गङ्गातीरनिवासिना सुकविना लोकोपकारार्थिना ।
 नानापण्डितवक्त्रनिर्गतवतां निर्मायते केनचित्
 पद्यानामिह संग्रहोऽनृतकथाप्रस्तावविस्तारिणाम् ॥ १ ॥
 काव्ये भव्यतमेऽपि विद्वानिवहैरास्त्राद्यमाने मुहु-
 दीषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
 कासारोऽपि विकाशिपङ्कजचये खिलन्मराले पुनः
 कौञ्चश्च पुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्वेषते ॥ २ ॥

न त्वांत । गङ्गातीरनिवासिना लोकानाम् उपकारार्थिना केन-
 चित् सुकविना तां प्रसिद्धां शिवकरीं कल्याणकरीं भास्वतीं दीप्ति-
 मतीं परमेश्वरीं श्रीभारतीं वाग्देवीं नत्वा प्रणम्य नाना पण्डिताः
 बहवो विद्वांसः तेषां वक्त्रेभ्यः सुखेभ्यः निर्गतवतां निःसृतानाम्
 अनृतकथाप्रस्तावेन प्रीत्युपसदृशवाक्यप्रसङ्गेन विस्तारिणां विकृतिं
 गतानां पद्यानां श्लोकानां संग्रहः इह अस्मिन् बन्धने निर्मायते
 कियते । शार्दूलविक्रीडितं पद्यम् ॥ १ ॥

काव्ये इति । विद्वानिवहैः विद्वद्वृन्दैः सुष्ठुः पुनः पुनः
 आस्त्राद्यमाने अतएव भव्यतमे अत्युत्तमेऽपि काव्ये मत्सरजुषां विद्वे-
 षिणां दोषान्वेषणमेव नैसर्गिकः स्वाभाविकः दुर्ग्रहः निर्बन्धः ।
 तथाहि विकाशिपङ्कजचये प्रफुल्लकमलनिवधे पुनः खिलन्तः क्रीडन्तः
 मरालाः हंसा अस्मिन् तथाभूते कासारे सरस्यापि कौञ्चः वकः कुञ्चित-
 वपुः सङ्कुचितशरीरः सन् शम्बूकानां तच्छरीरदर्शने अपसरणशङ्कयेति

अतिरमणीये काव्येऽपि पिशुनी दूषणमन्वेषयति ।
 अतिरमणीये वपुषि ब्रह्ममिव मल्लिकानिकरः ॥ ३ ॥
 कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्नावितं
 क्षीणीनाथ ! तव प्रतापतपनैः सन्तापितः क्षीरधिः ।
 इत्येवं दयितायुगेन हरिणा त्वं याचितः स्वाश्रयं
 हृत्पद्मं हरये श्रिये स्वभवनं कण्ठं गिरे दत्तवान् ॥ ४ ॥
 रवेः कवेः किं समरस्य सारं ?
 कृषेभ्यं किं किमदन्ति भृङ्गाः ? ।

भावः चञ्चुपुटेन शम्बूकम् अन्वेषते अन्विच्छति । विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

अतीति । पिशुनः खलुः अतिरमणीये काव्येऽपि अतिरमणीये
 वपुषि शरीरे मल्लिकानिकरः ब्रह्ममिव अतमिव दूषणम् अन्वेषयति
 अतुल्यवर्धति । उपमाजङ्कारः ॥ ३ ॥

कीर्त्तीति । हे क्षीणीनाथ ! राजन् ! तव अभितः समन्तात्
 सर्वव्यापिनीभिरिति भावः कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिः कीर्त्तिमन्द-
 किनीभिः वैकुण्ठम् आप्नावितं व्याप्ताविति भावः न तत्र वस्तुं शक्यते
 इति भावः । तव प्रतापतपनैः प्रतापरविभिः क्षीरधिः क्षीरसमुद्रः
 सन्तापितः उष्णोक्त इत्यर्थः नापि तत्र स्थातुं शक्यते इति भावः ।
 इत्येवं हेतोरिति यावत् दयितायुगेन पत्नीहयेन सङ्केतार्थः हरिणा
 नारायणेन त्वं स्वाश्रयं स्वनिवासस्थानं याचितः सन् हरये हृत्पद्मं
 हृदयरूपं कमलं श्रिये ब्रह्मणै स्वभवनं गिरे सरस्वत्यै कण्ठं दत्तवान् ।
 त्वं विष्णुभक्तः ब्रह्मिणाम् विद्वांसोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

रवेरिति । रवेः सूर्यस्य कवेः काव्यकर्तुः समरस्य संध्यामलस्य च
 सारं किम् ? कृषेः कृषिकार्यस्य भयं किम् ? भृङ्गाः अनराः किम्

सदा भवं चाप्यभयञ्च केषां ?

भागोरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥ ५ ॥

वासः काञ्चनपिञ्जरे वृषकराश्वोजैस्तनूमार्जनं

भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफलं पेयं सुधाभं पयः ।

पाठः संसदि रामनाम सततं धीरस्य कौरस्य मे

हाहा हन्त ! तथापि जन्मविटपिक्रोडं मनो धावति ॥६॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे ।

अदन्ति खादन्ति ? केषां जनानां सदा भयम् ? केषाञ्च सदा अभयम् ? इति प्रश्नवाक्यानि । भागोरथीतीरसमाश्रितानामिति उत्तरवाक्यम् । तथाहि रवेः सारं भा दीप्तिः । कवेः सारं गीर्वाण्योत्कर्षः । समरस्य सारं रथो रथाङ्गो वीर इत्यर्थः । कषेभयम् इति अतिवृष्ट्यादय इत्यर्थः, अतिवृष्टिरनावृष्टिः यत्प्रभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेता इत्ययः श्रुता इति । भङ्गा रसम् अदन्ति । आश्रितानां सदा भयम् । भागोरथीतीरसमाश्रितानां सदा अभयम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

वास इति । धीरस्य कौरस्य शुक्रस्य मे मम काञ्चनपिञ्जरे स्पर्शनिर्मितपिञ्जरे वासः स्थितिः, नृपस्य राज्ञः करान्श्वोजैः करकमलैः तनूमार्जनं शरीरशोषणं, स्वादु सुप्तादं रसालदाडिमफलं भक्ष्यं खाद्यं, सुधाभम् अमृतोपमं पयः जलं पेयं पानीयम् । संसदि सभायां सततं रामनामपाठः । हा हा हन्तेति खेद-रूपकशब्दानां प्रयोगः दुःखातिशयद्योतनार्थः । तथापि इत्थं सौभाग्येऽपीति भावः मनः जन्मविटपिक्रोडं जन्मतद्वेषज्ञं धावति गच्छति । अज्ञानममता दुस्त्यजेति भावः । अप्रसूतप्रशंसा-लङ्कारः । शार्दूलविश्लोडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वङ्कि-
 नं चलति खलु वाक्यं सञ्जनानां कदाचित् ॥ ७
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं ?
 चोरे गते वा किमु सावधानम् ? ।
 वयोगते किं वनिताविलासः ?
 पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ? ॥ ८ ॥
 वरमसिधारा तरुतलवासी
 वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
 वरमपि घोरे नरके पतनं
 न च धनगवितवान्धवशरणम् ॥ ९ ॥
 कुग्रामवासः कुजनस्य सेवा
 कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।

उदयतीति । भातुः सूर्यः यदि पश्चिमे दिग्दिग्भागे उदयति
 उदुगच्छति, पद्मं यदि पर्वतानां शिखाप्ये शृङ्गे विकसति, मेरुः
 सुमेरुपर्वतः यदि प्रचलति खलु खलनात् अश्रयति, वङ्गरग्निः यदि
 शीततां शीतलत्वं याति, तथापि सञ्जनानां वाक्यं कदाचित् न
 खलु नैव चलति नान्यथा भवतीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । भातु-
 पद्ममेरुवङ्गरग्निभ्यः सञ्जनानाम् आधिक्यवर्धनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।
 तदुक्तं इत्यर्थे । आधिक्यसुपमेयस्योपमानान्धू नतायवेति ॥ ७ ॥

निर्वाणोति व्याख्यातं प्राक् ॥ ८ ॥

वरमिति । असिधारा वरम् असिप्रहारेण प्राणत्यागो वर-
 मिति भावः । तरुतलेषु वासः इक्षुमूलेषु वसतिः वरम्, घोरे
 दारुणे नरकेऽपि पतनं वरं मनाक्प्रियमित्यर्थः, धनेव गवितः मत्तः
 वान्धवः ज्ञातिः एव शरणम् आश्रयः न च वरमित्यनेनान्धवः ॥ ९ ॥

कुग्रामेति । कुवृत्तिते ग्रामे वासः, कुजनस्य सेवा, कुभोजनं,

मूर्च्छञ्च पुत्रो विधवा च कन्या

विनाग्निना संदहते शरीरम् ॥ १० ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तां यदमृतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं भैक्ष्याशित्वं न च परधनास्त्रादनसुखं

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेश्वभिरतिः ॥ ११ ॥

निःस्वो वष्टि शतं शतीं दशशतं लक्षं सहस्राधिपः

सक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मणं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं त्वाशावधिं के गताः ? ॥ १२ ॥

ख्यातः शक्रो भगाङ्गो विधुरपि मलिनी माधवी गोपजाती

वेश्यापुत्री वशिष्ठः सरुजपदयमः सर्वभक्ष्यो हुताशः ।

क्रोधसुखी कोपना भार्या, मूर्च्छः पुत्रः, विधवा कन्या च अग्निना
विना शरीरं संदहते सम्यक् दहति ॥ १० ॥

वरमिति । मौनं तूष्णीन्भावः कार्यं वरम्, अन्ततम् अमृतम्
उक्तं वचनं यत् तत् न च वरम् । पुंसां क्लैव्यं स्त्रीसन्धोगे अक्षम
त्वमिति भावः वरं, परेषां कलत्रेषु स्त्रीषु अभिगमनं न च वरमिति
शेषः । भैक्ष्याशित्वं भिक्षया भोजनं वरं, परधनानाम् आस्त्रादन-
सुखं भोगसुखं न च वरमिति शेषः । प्राणानां त्यागः वरं, पिशुन-
वादेशु दुर्नाक्येषु अभिरतिः अहुरागो न च वरमिति शेषः । शिख्यं
रिषीष्टतम् ॥ ११ ॥

निःस्व इति व्याख्यानं प्राक् ॥ १२ ॥

ख्यात इति । त्रिभुवने वसतां जनानां मध्ये कस्य जनस्य दोषः
न जातः ? सर्वस्यैव जात इत्यर्थः । तथाच शक्रः इन्द्रः भगाङ्गः

व्यासी मत्स्योदरीयः सलवण उदधिः पाण्डवा जारजाता
रुद्रः प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनवसतां कस्य दोषो न जातः ॥१३

तुरगशतसहस्रं गो-गजानाञ्च लक्षं

कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलवधूनां कीटिकन्याश्च दद्यात्

न हि न हि सममेतैरन्नदानं प्रधानम् ॥ १४ ॥

कालिदासकविता नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

एनमांसमबला च कोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥१५॥

सहस्रबोनिशरीरः ख्यातः प्रविद्धः । जात इति पाठान्तरम् ।

विधुरपि चन्द्रोऽपि सन्निः बलह्वी । माधवः कण्ठः गोपजातः

गोपपुत्रः । वशिष्ठः वेद्यायाः उर्वश्याः पुत्रः । यमः सरजपदः

सरोगचरणः । कृताशः अग्निः सर्वभक्षः सर्पाणि मत्स्याणि वसु

तथोक्तः । व्यासः मत्स्योदरीयः मत्स्योदरे जाताया मत्स्यगन्वायाः

पुत्र इत्यर्थः । उदधिः सस्रुद्रः सलवणः बवणाक्तः । पाण्डवाः

युधिष्ठिरादयः पञ्च जारजाताः उपपतिपुत्राः । रुद्रः हरः प्रेतावां

शवानाम् अस्थिधारी कङ्काबधरः । अम्भराष्टकम् ॥ १२ ॥

तुरगेति । तुरगाणाम् अज्ञानां शतसहस्रं गजजानां लक्षं,

कनकरजतपात्रं स्वर्णरौप्यभाजनं सागरान्तां मेदिनीं तथा विमल-

कुलवधूनां निमलकुलजातनारीणां कीटिकन्याः कीटिसंख्यकाः कन्याश्च

दद्यात् लोक इति शेषः, किन्तु असदानं न हि न हि नैव नैव

एतैः पूर्वोक्तैः दानैः समं तुल्यं, तस्मात् प्रधानं अथ सर्वैभ्यः दानेभ्य

इति शेषः । माहिनीष्टकम् ॥ १४ ॥

कालिदासेति । कालिदासस्य कविता काव्यं, नवं वयः यौवनं,

माहिष दधि, सशर्करं शर्करावृतं पयः दुग्धम्, एनमांसं हरिश्चमांसं,

तथा कोमला सुकुमारी अमला कान्ता च एताः मम जन्मजन्मनि

प्रतिजन्मोत्थैः सम्भवन्तु सुखभा भवन्वित्यर्थः । एषो व्रताष्टकम् ॥१५॥

माक्षराणि पठता किमपाठि ?

पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव ? ।

इत्यमर्थिजनसंशयदोला-

खेलनां खलु चकार नकारः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः अर्थेन यस्यापरे ।

किं चातः परमं तव स्तुतिपदं त्वं जीवनं जीविनां

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः ! कस्त्वां निरोधुं क्षमः ? ॥ १७ ॥

वज्रालसेन उवाच ।

तापो नापगतस्तृषा न च क्लेशा धीता न धूली तनी-

नाक्षराणीति । अक्षराणि वर्षमाहा इत्यर्थः पठता जनेन किं न अपाठि ? न पठितं सर्वमेव पठितमित्यर्थः । पाठितोऽपि अध्यापितोऽपि किमु कथं विस्मृत एव, नकारः इत्यम् अर्थिजनानां संशयदोलाखेलनां खलु चकार । इन्द्रध्वजाष्टकम् ॥ १६ ॥

शैत्यमिति । शैत्यं शीतलत्वं नाम गुणः तव सहज एव स्वाभाविक एव, स्वच्छता नैर्भयं तव स्वाभाविकी नैर्बर्गिकी । तव शुचितां विशुद्धतां किं ब्रूमः कथयामः ? यस्तु तव अर्थेन अपरे जनाः शुचयः शुद्धाः भवन्ति । त्वं जीविनां प्राणिनां जीवन्ते अनेनेति जीवनम्, अतः परं तव स्तुतिपदं स्तोत्रस्नानं किञ्च ? न किमपीत्यर्थः । हे पयः ! चेत् यदि त्वं नीचपथेन गच्छसि, तदा कः जनः त्वां निरोधुं निवारयितुं क्षमः शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । अति-सुखं सुभाग्यमनोद्यतं पितरं प्रति राजपुत्रस्य लक्ष्मणसेनस्य उक्तिः । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः । शार्दूलविज्ञोद्धितं दृष्टम् ॥ १७ ॥

ताप इति । तापः सन्नापः न अपगतः विनष्टः । तेषा

न स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा ।
दूरीत्वक्षिप्रकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोलाहलः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महताम्
अतथ्यस्तथ्यो वा हरति महिमानं जनरवः ।

तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो

रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः ॥ १९ ॥

पिपासा न च कथा न च लोभा । तनोः शरीरस्य धूलो न धौता
न क्षाब्धिता । कन्दकवलः पद्मानां मधुमक्षयं स्वच्छन्दं यथा तथा
न अकारि न कतः । केलीकथा विहारकथा का नाम किं वक्तव्यम् ।
नैव प्रस्तुतेति शेषः । हन्त खेदे, दूरात् उत्क्षिप्रः करः येन तथा-
भूतेन करिणा उक्तिना पद्मिनी न वा नैव स्पृष्टा । अहो आश्चर्यं
मधुपैः भ्रमरैः अकारणं निरर्थकं भङ्गारकोलाहलः प्रारब्धः ।
कामपि नीचजातीयां कामिनीं प्रति अनुरागे ससद्यतस्य राज्ञः
वल्गावसेनस्य प्रारम्भ एव व्याघाते उक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
वह्वारः । शादू बविक्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

परीवाद इति । परीवादः लोकापवादः तथ्यः सत्यः वितथः
असत्यो वापि भवति, किन्तु अतथ्यः असत्यः तथ्यः सत्यो वा जन-
रवः महतां जनानां महिमानं हरति नाशयति । तुलोत्तीर्णस्यापि
तुल्याराशिमतिक्रान्तस्यापि अनुपमस्यापीति ध्वनिः । प्रकटितेन प्रकाशेन
उदयेनेति वावत् वृत्तम् । अशेषं तमः अन्वकारः अज्ञानश्चेति ध्वनिः
यैव तथाभूतस्य किन्तु कन्यां कन्दारार्थं कुमारीश्चेति ध्वनिः । गत-
वतः रवेः सूर्यस्य तादृक् तथाभूतं तुलास्थितस्येति भावः तेजः
प्रभावश्चेति ध्वनिः न हि भवति । शिखारिषीवृत्तम् ॥ १९ ॥

राजीवाच ।

सुधांशोर्जातयं कथमपि कलङ्कस्य कणिका
 विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि ।
 स किं नात्रेः पुत्रो न किमु हरचूडार्चनमणि-
 नं वा हन्ति ध्वान्तं जगदुपरि किं वा न वसति ॥२०॥
 इति श्रीकविभट्टकृतः पद्यसंग्रहः समाप्तः ।

महापद्यम् ।

अस्थिवद्दधिवच्चैव शङ्खवद्वक्त्रतथा ।

राजन् ! तव यशो भाति पुनः सत्र्यासिदन्तवत् ॥ १ ॥

सुधांशोरिति । सुधांशोश्चन्द्रस्य इयं कलङ्कस्य कणिका अल्पः
 कलङ्क इत्यर्थः जाता, अयं तादृशस्य कलङ्ककरणमिति भावः विधातुः
 दैवस्य दोषः, दैवाधीनः कलङ्कः न तु वास्तव इति भावः । गुण-
 निधेः अशेषगुणाकरस्य तस्य किमपि दोषकारणमित्यर्थः न च
 अस्तीति शेषः । सः सुधांशुः अत्रेः महर्षेः पुत्रः किं न ? अपि तु
 अत्रिपुत्र एवेत्यर्थः । हरस्य चूडाया अर्चनमणिः पूजनरत्नं किमु
 न ? अपि तु चूडार्चनरत्नमेवेत्यर्थः । ध्वान्तं तिमिरं न वा हन्ति
 नाशयति ? हन्त्येवेत्यर्थः, किं वा जगताम् उपरि न वसति ?
 अपि तु वसत्येवेत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ॥ २० ॥

अस्थिवदिति । हे राजन् ! तव यशः अस्थिवत् कङ्कालवत्,

कालिदास इमं श्लोकं स्वकवित्वस्य गीयकम् ।
 लिखित्वा प्रददौ पत्रं कवये शङ्कराय वै ॥ २ ॥
 पठित्वा शङ्करः श्लोकं प्रहसन् कौतुकाय तत् ।
 पत्रं करे समादाय सानन्दस्वरया तदा ॥ ३ ॥
 कालिदासेन सहितो भोजराजसभां ययौ ।
 अथ दृष्ट्वा स राजानमाशिषं प्रजगाद ह ॥ ४ ॥

—

राजन् ! अभ्युदयोऽस्तु शङ्करकवे ! किं पत्रिकायामिदं ?
 पद्यं—कस्य ? तवैव कीर्तिरचना तत् पद्यतां—पद्यते ।
 किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरान्दीक्षना-
 दुहेच्छद्गुणवलिक्कणभणकारः क्षणं वार्यताम् ॥ ५ ॥

दधिवत्, शङ्कवत्, तथा पकयत् पुनः किञ्च सन्त्यासिनां दण्डवत् भाति
 राजते । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

कालिदास इति । कालिदासः स्वकवित्वस्य गीयकम् इमं
 श्लोकं लिखित्वा शङ्कराय कवये पत्रं प्रददौ । अतुष्टुवृत्तम् ॥२॥

पठित्वेति । तदा शङ्करः कविः श्लोकं पठित्वा प्रहसन् सन्
 कौतुकाय तत् पत्रं करे हस्ते समादाय गृहीत्वा सानन्दः सन्
 स्वरया कालिदासेन सहितः भोजराजस्य सभां ययौ । अथानन्तरं
 स कविः राजानं दृष्ट्वा आशिषं प्रजगाद प्रोवाच । युग्मम् । अतुष्टुवृ-
 त्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राजज्ञिति । हे राजन् ! अभ्युदयः सङ्गवम् अस्तु तवेति
 शेषः, हे शङ्करकवे ! पत्रिकायां किमिदम् ? राजोक्तिरियम् ।
 पद्यम् इति कवेर्ज्ञातिः । कस्य ? पद्यमिति शेषः । राजोक्तिरियम् ।
 तवैव कीर्तिरचना इति कवेर्ज्ञातिः । तत् तदा पद्यताम् इति

महाराज ! श्रीमन् ! जगति यशसा ते धवलिते

धयःपारावारं परमपुरुषोऽयं नृगयते ।

कपटीं कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्

कलानाथं राहुः कमलभवनी हंसमधुना ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे गृहीत्वा सकलखगधतीन् याति नालैकजम्भा

तक्रं धृत्वा कराब्जे सकलजलनिधीन् चक्रपाणिर्मुकुन्दः ।

सर्वानुवृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भालनेत्रेण पश्यन्

व्यासा त्वकीर्त्तिकान्ता सकलवसुमतीं भोजराज ! क्षितीन्द्र ! ७

राजोक्तिः । पश्यते इति शङ्करकविभाषिण्य काण्डिकाश्लोक्तिः ।

किन्तु द्राक् भाटिति साम्प्रतमिति भावः अरावन्दुन्दरद्वयं प्रहृजा-
क्षीणाम् आसां किङ्करीणामिति शेषः चामराणाम् आन्दोलनात्
सञ्चलनात् उद्वेलनीनां चलनीनां भुजवल्लीनां बाल्लतानां कङ्कण-
भणत्कारः करभूषणव्यक्तञ्चनिविशेषः क्षणं मत्पठनकालपर्यन्तं
वार्यतां निषिध्यतां येन भवता श्रूयते इति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

महाराजेति । हे श्रीमन् महाराज ! ते तव यशसा जगति

धवलिते श्वेतीकृते सति अधुना अयं परमपुरुषः नारायणः धयः-

पारावारं क्षीरसागरं, कपटीं हरः कैलासम्, अयं कुलिशभृत् वल्की

इन्द्रः करिवरम् ऐरावतं, राहुः कलानाथं चन्द्रं, तथा कमलभवनः

पद्मयोनिः ब्रह्मा हंसं स्ववाहनमिति भावः नृगयते अन्विच्छति, सर्वं खलु

जगतः श्वेतीकृतत्वात् श्वेतवस्तूनां क्षीरसागरादीनां तदन्वर्त्तनत्वेन

सार्गणमुचितमेवेति भावः । आन्तिमानसङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे इति । हे क्षितीन्द्र भोजराज ! तव कीर्त्तिकान्ता

कीर्त्तिदेवी सकलवसुमतीं समयां प्रथिवीं व्याप्ता आक्रम्य स्थिते-

त्यर्थः । तथाहि नालैकजम्भा कमलवसुणाब्जः ब्रह्मेत्यर्थः नीरक्षीरे

श्रीमद्राजशिखामणे ! तुल्यितुं धाता त्वदीयं यशः
 कैलासञ्च निरीक्ष्य तत्र कथुतां तत्पूतये पर्यधात् ।
 उच्चाणं तदुपर्युमाकृष्टचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाभरं
 ब्रह्माग्ने फण्डिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥ ८ ॥
 अपायिं सुनिना पुरा पुनरमायि मर्याद्विधा

अर्द्धदुग्धे ऋद्धोत्वा ब्रह्मवान् एवमपतोन् पक्षिणः याति गच्छति बक्र-
 पाणिः सुकुन्दः नारायणः कराजो करबलके तक्रं धृत्वा नीत्वा सक-
 बान् जबनिधीन् यातोत्यनेन सम्बन्धः । पशुपतिः हरः सर्वान्
 शैकान् उद्धृत्य उत्पाद्य भाजनेत्सेष ललाटनयनेन पश्यन् बन् टडति
 भस्मीकरोति । तत्र कीर्त्या सर्वस्य जगतः श्वेतीभूतत्वात् पक्षिण-
 हंसः क इति विज्ञातं नीरक्षीरग्रहणं नीरक्षीरसंयोगे हंसाः नीरं
 त्यक्त्वा नीरमेव गृह्णन्तीति भावः, हंसः क्षीरनिवासाश्च इति द्रष्टव्यम् ।
 जबनिधिषु श्वेतीभूतेषु कः क्षीरनिधिरिति विज्ञातं तक्रग्रहणं तक्र-
 संयोगे वास्तवस्य क्षीरनिधेर्विकृतत्वसम्भवादिति भावः । पर्वतेषु श्वेती-
 कृतेषु तेषां भस्मीकरणेन रजतपर्वतस्य कैलासस्य ज्ञानं भवति तस्य
 रजतमयत्वात् भस्मत्त्वाभाव इति भावः । अग्निराष्टसम् । भ्रान्ति-
 मानलङ्कारः ॥ ७ ॥

श्रीमदिति । हे श्रीमन् राजशिखामणे ! धाता विधाता
 त्वदीयं यशः कीर्तिं तुल्यितुं कैलासं तत्र कथुतां तव यशसोत्सने,
 असामर्थ्यञ्च निरीक्ष्य विविच्येत्यर्थः तस्य कैलासस्य पूतये पूर्णाय
 तदुपरि तस्य कैलासस्य उपरि उच्चाणं घृष्टं तदुपरि उमासहचरं
 हरं तस्य मूर्ध्नि शिरसि गङ्गाभरं गङ्गाप्रवाहं तस्याग्ने फण्डिपुङ्गवं
 नागराजं तदुपरि तस्य हरस्य उपरि शिरसीत्यर्थः स्फारं विशालं
 सुधादीधितिं चन्द्रं पर्यधात् समर्पयत् अस्त्रापवादित्यर्थः । शार्दूल-
 विश्रीङ्घितं घृष्टम् ॥ ८ ॥

अपायीति । हे वसुधापते ! पृथिवीपाद ! तव यशोऽम्बुधिः

अतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा ।

अमन्वि सुरवैरिणा पुनरबन्धि लङ्कारिणा

क नाम वसुधापते ! तव यशोऽम्बुधिः क्षाम्बुधिः ॥६॥

स्वस्ति श्रीभोजराज त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पिता ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोटिर्मदीया ।

तां त्वं मे देहि शीघ्रं सकलबुधजनैर्ज्ञायते सत्यमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवकृतमिति चेद् देहि खचं ततो मे १०

कीर्त्तिःसद्यः क नाम अम्बुधिः सद्यश्च क ? नानबोः साम्बं
युञ्जते इति भावः । तथाहि सद्यः पुरा पूर्वं सुनिना अगस्त्येन
अपायि पीतः गण्डूषेणोति शेषः । अयन्तु तव यशोऽम्बुधिस्तथा
नेति भावः । मय्यादया बीमया पुनः असायि परिमितः । अयन्तु
यशोऽम्बुधिर्न परिनीयते इति भावः । पुरा पूर्वम् अरिणा यत्तुषा
कपिना अतारि तीर्थः, लङ्का पुनः अदाहि मञ्जीकृतत्वर्थः । नायं
केनापि तीर्थ इति भावः । सुरवैरिणा नारायणं अमन्वि मथितः ।
अयन्तु यशोऽम्बुधिः न केनापि मथित इति भावः । लङ्कारिणा
रामेण पुनः अबन्धि बहः । अयन्तु यशोऽम्बुधिः न तथेति भावः ।
विषमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विरूपयोः सङ्कटना या च तद्विषमं
मतमिति । पृथ्वीष्टम् ॥ ६ ॥

० स्वस्तीति । अस्ति शुभमस्तु, हे श्रीभोजराज ! त्वं त्रिभुवन-
विजयी धार्मिकः सत्यवादी च । ते तव पिता मे मम लक्षादादिति
शेषः अदीया नवनवतियुता रत्नानां कोटिः-गृहीता, त्वं तां रत्न-
कोटिं मे मम शीघ्रं देहि । त्वणमिति पाठान्तरम् । सकलबुधजनैः
शुभैः विद्वद्भिः तव सभासदादिति शेषः ज्ञायते, एतत् तदुक्तं सत्यम् ।
वा बहि वा केचित् नो जानन्ति, तदा नवकृतमेतत् पद्यमिति चेत्
ततः तदा मे मया खचं खचसंख्यकसद्यं देहि । भोजराजस्य तवः

सा गाः प्रत्युपकारकातरधिवा वैशुख्यमाकर्णय
 श्रीकणाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि सूक्तानि मे ।
 वक्ष्यन्ते कति नाम नार्चंवनदीभूगोलविख्याटवी
 भञ्जामासतचन्द्रमप्रभृतयस्तेभ्यः किमाप्तं मया ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं महापद्यघटकं
 समाप्तम् ।

सभाषदः पण्डिता आसन्, तेषु एकः श्रुतिधरः, द्वितीयः द्विश्रुतिधरः
 तृतीयः त्रिश्रुतिधरः । राजा स्वयं चतुःश्रुतिधरः आसीत् । स
 राजा प्रतिज्ञातवान् यः कश्चित् नूतनं पद्यं मे आवयति तस्मै अहं
 अक्षयद्रुं दास्यामीति । ततश्च यः कश्चन कविः तत्प्रकाशे नूतनं
 श्लोकं रचयित्वा आवयति, तं राजपटुर्जाः सभाषदः कबिहस्तात् श्रुत्वेव
 क्रमेण तं श्लोकं पठन्ति, पुरातनमिति वदन्ति च । ततश्च कालि-
 टासिने कौशलं कृत्वा पद्यमिदं तत्प्रकाशे पठितमिति किंवदन्ती-
 भूयते । अगधरावतम् ॥ १० ॥

सा गा इति । हे भोजराज इत्यध्याय्यं, प्रत्युपकारे जातरा
 विक्रुडा धीः मतिः तथा वैशुख्यं पराङ्मुखत्वं सा गाः न गच्छ, प्रत्यु-
 पकारकरणे अतिच्छावशात् मां प्रति विशुद्धो न भवेति भावः । हे
 श्रीकणाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि मे मम सूक्तानि शोभनानि
 वचनानि आकर्षय शृणु । कति नाम अर्चयन्तः सप्तद्राः नद्यः
 भूगोलः विख्याटवी विख्यापर्वतकाननं भञ्जामासताः चन्द्रमःप्रभृतयः
 न वक्ष्यन्ते ? अपि तु सर्वे एव वक्ष्यन्ते । तेभ्यः वर्णितेभ्यः मया किं
 आप्तं क्वं न किमपीत्यर्थः । मया तव कीर्तिवर्धना कृतेति न
 पुरस्कारमर्थये अपि तु मद्रक्तं श्रोतव्यमेवेति भावः । यादृच-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

सुकुन्दमाला ।

वन्दे सुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं
 कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम् ।
 इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपीठं
 इन्द्रावनालबमहं वसुदेवसूनुम् ॥ १ ॥
 श्रीवज्रभेति वरदेति द्वापरैति
 भक्तिप्रियेति भवबुधनकोविदेति ।
 नाथेति नागशयनेति जगन्निवासे-
 त्यालापिनं प्रतिदिनं कुरु मां सुकुन्द ! ॥ २ ॥

वन्दे इति । सुकुन्दं अरविन्ददलायताक्षं पद्मपलायविशाख-
 लोचनं कुन्दवत् इन्दुवत् शङ्खवत् दशनाः इत्या यथा तपोक्तं शिशु-
 गोपवेशं गोपवाक्यवेशम् इन्द्रादिदेवगणैः वन्दितं पादपीठं यथा
 तथाभूतं इन्द्रादिनालयं इन्द्रावनवासिनं वसुदेवसूनुं वासुदेवं सुकुन्दं
 वन्दे प्रथमानि । वसन्निबन्धकं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रीवज्रभेति । हे सुकुन्द ! त्वं मां श्रीवज्रम रमाकाल
 इति, वरद अमीष्टप्रद इति, द्वापर दयामय इति, भक्तिप्रिय इति,
 भवस्य संसारस्य बुधने विभोचने कोविद कुशल इति, नाथ स्वामिन्
 इति, नागशयन अनन्तशायिन् इति, तथा जगन्निवासे जगदाधार
 इति प्रतिदिनम् आलापिनं कीर्तनकं कुरु । वसन्निबन्धकं वृत्तम् ॥ २ ॥

जयति । अयं देवकीनन्दनः देवः जयतु जयतु सर्वोत्कर्षेण
 वसेतामित्यर्थः । इण्डियन्श्रीपः यदुवंशीज्जलकरः जयतुः जयतु जयतु ।
 मेघश्यामलः मेघवत् श्यामवर्णः कोमलम् अक्षं यथा तथाभूतः ।

जयतु जयतु देवी देवकीनन्दनीऽयं
 जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ।
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कीमलाङ्गी
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाथो मुकुन्दः ॥ ३ ॥
 मुकुन्द ! मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
 भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम् ।
 अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
 भवे भवे मेऽस्तु तव प्रसादात् ॥ ४ ॥
 श्रीगोविन्दपदान्भोजमधुनी महदद्भुतम् ।
 यत्पायिनो न मुञ्चन्ति मुञ्चन्ति यदपायिनः ॥ ५ ॥
 नाहं वन्दे तव चरणयोर्वन्दमद्वन्दहेतोः
 कुम्भीपाकं गुरुमपि हरे ! नारकं नापनेतुम् ।

अन्यत् सुगमम् । पृथ्वीभारनाथो भूभारहरणार्थमवतीर्ण इति
 भावः । अन्यत् सुगमम् । माञ्जिनीदत्तम् ॥ ३ ॥

सुकुन्देति । हे सुकुन्द ! भवन्तं मूर्ध्ना शिरसा प्रणिपत्य इत्यन्तस्तु
 एतावन्तम् अर्थम् एकान्तं नितरां याचे प्रार्थये । किमित्याह अवि-
 स्मृतिरिति, तर्हि प्रसादात् भवे भवे प्रतिजन्म इत्यर्थः मे मम तव
 चरणारविन्दे अविस्मृतिः स्मृतिरित्यर्थः अस्तु भवत । उपेन्द्रवज्ज्या-
 दत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । श्रीगोविन्दस्य पदान्भोजे यत् मधु तस्य महत् अद्भुतः
 क्षामर्थ्यमिति शेषः, यत्पायिनः यस्य मधुनः पायिनः पानकर्त्तारः ।
 मुञ्चन्ति न लज्जन्ति तत् मध्विति शेषः, यदपायिनः यस्य पानाकारिणः
 सुञ्चन्ति लज्जन्ति तत् पातं नेच्छन्तीति भावः । अहदुद्भुतम् ॥ ५ ॥
 नाहमिति । हे हरे ! अहम् अहमहेतोः इहं शीतोष्णादि-

रम्या रामा मृदुतनुवता नन्दने नापि रन्तुं
भावे भावे हृदयभवने भावयेऽहं भवन्तम् ॥ ६ ॥
नास्था धर्मे न वसु-निचये नैव कामोपभोगे
यज्ञाव्यं तद्भवतु भगवन् ! पूर्वकर्मानुरूपम् ।
एतत् प्रार्थ्यं मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरेऽपि
त्वत्पादाश्वोरुहयुगगता निखला भक्तिरस्तु ॥ ७ ॥

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासी
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दौ
चरन्तौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥ ८ ॥

दुःखवर्जिता तत्परित्यागहेतोः सुकृतेभ्योरिति भावः न, कस्मि-
पाकं गुरुं मज्जान्तमपि नरकम् अपनेतुं न, नन्दने देवोद्याने मृदु-
तनुवताः कोमलाङ्गीः रम्याः मनोहारिणीः रामाः कान्ताः रन्तुं
नापि, तत्र चरणयोर्द्वन्द्वं पदयुगलं वन्दे, अहं भावे भावे जन्मानि
जन्मानि हृदयभवने भवन्तं भावये चिन्तये । प्रतिजन्मो भवत्स्मरण-
कामनया भवन्तं वन्दे इति भावः । मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ६ ॥

नास्थेति । हे भगवन् ! धर्मे वेदादिविधौ न, वसुनिचये धन-
सञ्चये न, कामोपभोगे विषयसम्भोगे नैव, व्याख्या यत्रः ममेति
शेषः, पूर्वकर्मानुरूपं प्राक्तनकर्माधीनं यत् भाव्यं भवितव्यं तत्
भवतु । एतत् मम बहुमतं प्रार्थ्यं निश्चयोयं यत् जन्मजन्मान्तरे-
ऽपि तव पादाश्वोरुहयुगगता निखला भक्तिः अस्तु मे इति शेषः ।
मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ७ ॥

दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकरिपो ! दिवि वा स्वर्गे वा, भुवि
वा पृथिव्यां वा, नरके वा, मम प्रकामं मय्यक् वासोऽस्तु, किन्तु मर-
णेऽपि मरुत्कालेऽपि अवधीरि-सु-शरणात् निर्जितमित्यर्थः शारदं

सरसिजनयने सशङ्खचक्रे
 सुरभिदि मा विरमेह चित्त ! रन्तुम् ।
 सुखतरमपरं न जातु जाने
 हरिचरणस्मरणामृतेन तुष्यम् ॥ ८ ॥

मा भैर्मन्द मनो विचिन्त्य बहुधा यामीश्विरं यातना
 नैवामी प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
 आलस्यं व्यथनीय भक्तिसुखं ध्यायन् नारायणं
 लोकस्य व्यसनापनोदकरणे दासस्य किं न क्षमः ? ॥१०॥
 भवजलधिगतानां हन्द्वाताहतानां
 सुत-दुहित-कस्तत्राणभाराहतानाम् ।

शरत्कालीनम् अरविन्दं कमलं याभ्यां त्रयाभूतो ते तव चरणौ
 चिन्तयामि ॥ ८ ॥

सरसिजेति । हे चित्त ! सरसिजनयने पद्मनेत्रे सशङ्खचक्रे
 शङ्खचक्रधारिणि इह अस्मिन् सुरभिदि कण्ठे रन्तुं विहर्तुं मा
 विरम विरतं मा भव । हरिचरणस्मरणमेव अमृतं तेन तृष्यन्
 अपरं सुखतरम् अत्यन्तसुखं जातु कदाचित् न जाने ॥ ८ ॥

येति । हे मन्द मूढ मनः ! चिरं बहुधा विविधाः यासीः
 यससम्बन्धिनीः यातनाः विचिन्त्य मा भैः भयं मा क्रुह । असी
 पापरिपवः पापरूपाः शत्रयः नैव प्रभवन्ति नैव यातनां दातुः
 क्षमार्थाः भवन्ति । ननु यतः श्रीधरः कृष्णः स्वामी प्रभुरस्ति तवेति
 शेषः । तस्मात् आलस्यं व्यथनीय परिश्रुज्य भक्तिसुखं नारायणं
 ध्यायन् चिन्तय । स नारायणः दासस्य लोकस्य जनस्य व्यथनं
 विपत् तस्य अपनोदः निवारणं तस्य करणे किं न क्षमः न शक्तः ?
 अपि तु शक्त इवेत्यर्थः । शार्दूलबिक्रीडितं वृक्षम् ॥ १० ॥

भवेति । विष्णु रेव पीतः जलवानविशेषः इकः केवलः भव-

विषमविषयतोये मञ्जतामङ्गवानां

भवति शरणमेको विष्णुपीतो नराणाम् ॥ ११ ॥

रक्षसि निपतितानां मोहजालावृतानां

जननमरुदोक्तादुर्गसंसर्गकाणाम् ।

शरणमशरवानामेक एवातुराणां

कुशकपथनियुक्तश्चक्रपाणिर्नराणाम् ॥ १२ ॥

अपराधसहस्रसङ्कुलं पतितं भीमभवार्णवोदरे ।

अगतिं शरणागतं हरे ! कृपया केवलमात्मसात् कुरु ॥ १३ ॥

जलधिगतानां संसाररूपसागरपतितानां इत्थं शीतोष्णादिदुःखमेव
घातः वायुः तेन आहतानां बाधितानां सुतानां पुत्राणां दुहितृणां
सन्धानां कलत्राणां पत्नीनां त्राणं रक्षयमेव भारः तेन आहतानां
व्याधक्तानां विषमः दुरतिक्रम इति यावत् विषयः स्रक्चन्दनवनिता-
दिरूप एव तोयं जलं तस्मिन् मञ्जतां विचरताम् अङ्गवानां पार-
नमनाच्चमायासिति यावत् नराणां शरणम् आश्रयः भवति ।
रूपकमलङ्कारः । सात्त्विकीष्टम् ॥ ११ ॥

रजसीति । कुशकपथे मङ्गलमार्गे नियुक्तः एक एव चक्रपाणिः
कृष्णः रजसि रजोगुणव्यापारे रागद्वेषादिरूपे निपतितानां मोह-
जालेन अज्ञाननिचयेन आहतानां जननमरुदमेव दोक्ता सैव दुर्गं
दुःखाकरस्थानं तस्मिन् संसर्गः येषां तथोक्तानां, स्वार्थे कप्रत्ययः ।
अशरवानां निराश्रयाणाम् आतुराणां क्लिष्टानां नराणां शरणम्
आश्रयः । रूपकमलङ्कारः । सात्त्विकीष्टम् ॥ १२ ॥

अपराधेति । हे हरे ! अपराधसहस्रेण सङ्कुलं व्याप्तमिति
भावः भीमः भयङ्करः भवः संसार एव अर्णवः सस्रष्टः तस्योदरे
अभ्यन्तरे पतितम् अगतिं निराश्रयं शरणागतं जलमिति शेषः कृपया
अतुल्यवा केवलम् आत्मसात् कुरु आधीनं कुर्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

मा मे स्त्रीत्वं मा च मे स्यात् कुभावो
 मा मूर्खत्वं मा कुदेशेषु जन्म ।
 मिथ्यादृष्टिर्मा च मे स्यात् कदाचित्
 जातौ जातौ विष्णुभक्तो भवेयम् ॥ १४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च
 बुद्ध्यात्मना वागुच्छ्रुतिप्रमादात् ।
 करोमि यद्यत् सकलं परस्मै
 नारायणायैव समर्पयामि ॥ १५ ॥

यत् कृतं यत् करिष्यामि तत् सर्वं न मया कृतम् ।
 त्वया कृतन्तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ! ॥ १६ ॥

नेति । मे मम स्त्रीत्वं नारीत्वं मा, मे मम कुभावः कुत्सित-
 भावश्च मा, तथा मूर्खत्वम् अज्ञत्वं मा, कुदेशेषु जन्म मा स्यात्
 न भवत्वित्यर्थः । तथा कदाचित् मे मम मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता च
 मा स्यात् न भवतु, मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकनेत्वमरः । जातौ जातौ
 जन्मनि जन्मनि अहं विष्णुभक्तः भवेयम् । शान्तिनीष्टम् ॥ १४ ॥

कायेनेति । कायेन शरीरेण वाचा मनसा इन्द्रियैः चक्षुरादि-
 भिश्च बुद्ध्या आत्मना वा अहं उच्छ्रुतिः अनुसरणम् अन्यकृतकार्यं स्मृतु-
 करणमिति भावः, प्रमादः अनवधानता च तद्वशात् यत् यत् करोमि,
 तत् सकलं परस्मै परमात्मने नारायणाय एव समर्पयामि । उप-
 जातिष्टम् ॥ १५ ॥

वदिति । हे मधुसूदन ! यत् कृतं जनेति शेषः, यच्च करि-
 ष्यामि, तत् सर्वं मया न कृतं, त्वया कृतन्तु कृतमेव, तथाप्यज्ञा-
 तानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जातस्य धर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
 हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति । अतः
 त्वमेव फलभुक् पापपुण्यफलबोर्भोक्तव्यः । अहं उच्छ्रुतम् ॥ १६ ॥

भवजलधिमाधं दुस्तरं निस्तरेयं
 कथमहमिति चितो मास्य नाः कातरत्नम् ।
 सरसिजदृशि देवे तावकी भक्तिरेका
 नरकमिदि निषण्णा तारयिष्यत्यवश्यम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वातोये मदनपवनोद्भूतमोहोर्भिमाली
 दारावर्त्तं नयनसहजग्राहशङ्काकुले च ।
 संसाराख्ये महति जलधी मज्जतां नस्त्रिधामन् !
 पादाभोजे वरद ! भवतो भक्तिभावे प्रसीद ॥ १८ ॥
 पृथ्वीरेणुरणुः पयांसि काण्डिकाः फल्गुः स्फुलिङ्गो लघुः

भवेति । हे चेतः ! कथम् अहम् अमाधम् अतल्लस्यम् अग-
 एव दुस्तरम् अपारं भवजलधिं संसारसागरं निस्तरेयम् इति हेतोः
 कातरत्वं मास्य नाः व्याकुलं न भवेत्यर्थः । सरसिजदृशि कमलनयने
 नरकमिदि नरकान्तरे देवे नारायणे इति भावः । निषण्णा स्थिता
 एका अद्वितीया तावकी त्वदीया भक्तिः अवश्यं तारयिष्यति उद्धरि-
 ष्यति त्वामिति शेषः । मालिनीदृप्तम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वाति । हे त्रिधामन् ! त्रिविक्रम ! हे वरद ! दृष्ट्वा
 वासना तोयं जलं यस्य तथोक्ते मदनः काम एव पवनः तेन उद्धृता
 उद्धापिता मोहा एव जर्मसाक्षाः तरङ्गराजयः यस्मिन् तादृशे,
 दाराः कलत्राणि आवर्त्ताः भ्रमयन् यत्र तथाभूते शसनः बभ्र एव
 सहजः स्वभावजातः ग्राहः जलजन्तुभेदः तस्मात् यः यद्गुः शयं
 तया व्याकुले संसाराख्ये संसारनासात् महति जलधी मज्जतां निप-
 ततां नः अस्माकं भवतः पादाभोजे वरदकमले भक्तिभावे प्रसीद
 प्रसन्नो ॥ १८ ॥ भवजलधारिण्यभक्तिरेव संसारमित्युत्तरणे गतिरिति
 भावः । अस्माकान्नादृप्तम् ॥ १८ ॥

पुनरागतः । यत्र श्रीपादपदाभोजे दृष्टे गतिं पृथ्वीरेणुः अणुः

तेजो निःश्वसनं मरुत्तनुतरं रन्ध्रं सुहृत्सु नमः ।
 सुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुरा
 दृष्टे यत्र च तारकी विजयते श्रीपादधूवीकणः ॥१९॥
 आम्नायाभ्यसनान्तरण्यरुदितं कच्छत्रतान्यन्वहं
 मेदच्छेदपदानि पूर्णविधयः सर्वं कृतं भस्मनि ।
 तीर्थानामवगाहनानि च गजस्नानं विना यत्पद-
 हन्दाभोरुहसंस्तुतिं विजयते देवः स नारायणः ॥२०॥

अतस्तस्यः अतिवधुरित्यर्थः पर्यायि जलानि कणिकाः अतिवधु-
 र्त्वर्यः तेजः ज्योतिः फलाः अक्षरः स्फुटिङ्गः कणः यस्य तादृगम्
 अतएव सप्त तच्छमित्यर्थः । मरुत् वायुः निःश्वसनं निःश्वासमात्रम्
 अतितुच्छमित्यर्थः । नमः आकाशं तनुतरं सुहृतरं सुहृत्सु रन्ध्रं
 छिद्रम् अकिञ्चिदिति भावः पञ्च मन्त्राभूतानि अतितुच्छानीति सर्व-
 निष्कर्षः । रुद्रपितामहप्रभृतयः शिवविरिञ्चिप्रभृतयः समस्ताः सुराः
 देवाः सुद्राः कीटाः कीटलक्षा इति यावत् प्रतीयन्ते इति शेषः
 सः तारकः संभारतरणकारो श्रीपादधूवीकणः भगवत्तरणरेणुविन्दुः
 विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

आम्नायेति । यस्य पदहन्नेव अम्भोरुहं पद्मं तस्य संस्तुतिं
 सम्यक् स्तवनं विना आम्नायस्य वेदस्य अभ्यसनानि पुनःपुनरनुशील-
 नानि अरण्यरुदितं वनेषु रोदनं निष्कृतानीति भावः । अन्वहं
 मत्तं कच्छत्रतानि क्लेशसाध्यनि चान्द्रायणादीनि मेदसां छेदपदानि
 क्षयस्थानानि केवलं शरीरक्षयकराणीति यावत् । पूर्णं आतादि-
 कर्म, पूर्णं आत्मादिकर्मणीत्यमरः । तस्य विधयः अनुष्ठानानि भस्मनि
 कृतं सत्यं निष्कृतानीति भावः । तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणाम् अवगाह-
 नानि च गजस्नानं इति स्नानं जलकेचिन्मात्रमिति भावः, स देवः
 नारायणः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ २० ॥

ज्ञानन्द गोविन्द मुकुन्द राम
नारायणान्त निरामयेति ।
वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चिद्
अज्ञो जनानां व्यसनानि मोक्षे ॥ २१ ॥

श्रीरवामरतरङ्गशीकरासारतारकितपासमूर्तये ।
भोगिभोगशयनीयशायिने माधवाय मधुविहिषे नमः ॥ २२ ॥

इति श्रीकुलशेखरेण राज्ञा विरचिता
मुकुन्दमाला समाप्ता ।

ज्ञानन्देति । ज्ञानन्देत्यादि सम्बोधनपदम् । इति वक्तुं
समर्थोऽपि कश्चित् न वक्ति नोञ्जरति । अज्ञो आशयं खेदसूचकं
वा, जनानां मोक्षे भवसोचने इति यावद् व्यसनानि प्रविवक्षाः ।
आनन्दादिनामोच्चारणे कृते एव भवसुक्तिर्भवति, किन्तु लोकस्य दौर्भा-
ग्यात् सुखे तच्चाप नायातीति भावः । अपजातिष्ठत्तम् ॥ २१ ॥

श्रीरेति । श्रीरवामरस्य तरङ्गशीकराणाम् ऊर्तिकषणानामित्थर्थः
आसारैः धारासम्प्राप्तैः, धारासम्प्राप्त आसार इत्यमरः । तारकिता
तारकाकीर्त्ति भावः अतश्च चार्द्धमनोहृदरिणी मूर्त्तिर्यस्य तथाभूताय
भोगिनः नागरालस्य भोगः शरीरमेव शयनीयं शय्या तत्र शेते इति
तद्योक्ताय मधुविहिषे मधुसूदनाय माधवाय लक्ष्मीकान्ताय नमः ।
रथोद्धताष्टत्तम् ॥ २२ ॥

व्रजविहारः ।

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां
स्मीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् ।
निश्चाञ्चल्यामात्मवक्त्रारविन्दे
कुर्वन्नव्याहृबन्कीनन्दनो वः ॥ १ ॥

सुपर्णस्वर्णाद्री रचितमणिशृङ्गो जलधिजा
मुखाभोजे भृङ्गो निगमविलसत्पञ्जरशुकः ।
त्रिलोकीकस्तुरीतिलककमनीयो व्रजवधु-
विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवतां शर्म सततम् ॥ २ ॥

गायन्तीनामिति । गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां गोपाङ्गनामां
स्मीता प्रहृष्टा आकाङ्क्षा लम्बदशनेच्छेति भावः यस्याः तादृशीम्
अक्षिरोलम्बमालां नेत्रधनरगाजिम् आत्मगः स्वस्व वक्त्रमेव सुखमेव
अरविन्दं पद्मं तस्मिन् निश्चाञ्चल्यां निश्चलत्वेन स्थितामित्यर्थः कुर्वन्
देवकीनन्दनः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत । गाङ्गिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

सुपर्णेति । सुपर्णः गरुड एव स्वर्णाद्रीः सुमेरुः तत्र रचितः
निर्मितः मणिशृङ्गः रत्नसयशृङ्गः पुंस्त्वं कवोनां निरहृशत्वात्
योद्ध्यम् । जलधिजायाः कमलायाः सुखमेव आभोजं पद्मं तत्र
भृङ्गः अक्षरः, निगमो वेद एव विलसन् राजन् शोभमान इति
वावत् यः पञ्जरः तत्र शुकः तटास्वपल्लिविशेषः त्रिलोक्याः त्रिजगती-
रूपकानिन्याः कस्तुरीतिलकं कृन्नाभिरचित्रं विशेषकम् स्वतएव
कमनीयः स्मृङ्गणीयः व्रजवधुभिर्न जनारोभिः विहरतोति तद्योक्तः
श्रीकृष्णः भवतां सततं निरन्तरं शर्म सुखं, शर्मशातसुखानि चेत्यक्षरः ।
दिशतु वदात । रूपकसङ्ग्रहः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

कस्त्वं बाल ? बलानुजस्वमिह किं ? मन्मन्दिरायङ्गया
बुद्धं तत् नवनीतकुम्भविवरे हस्तं कथं न्यस्यसि ? ।

कर्तुं तत्र पिपीलिकापनयनं सुप्ताः किमुबोधिताः ?

वाला वत्सगतिं विवेक्तुमिति संजल्पन् हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

जीर्णा तरिः हरिदतीवगभीरनीरा

वाला वत्सं सक्कलमित्यमनर्थहेतुः ।

निष्कारवीजमिदमेव जयोदरीणां

यन्माधवस्त्वमस्मि सम्प्रति कर्षधारः ॥ ४ ॥

क इति । हे बाब ! शिशो ! कस्त्वम् ? इति प्रश्नः । वत्सं
वत्समिह अतुजः कथाः अस्मिन्मिति शेषः, इत्युत्तरम् । त्वम् इह
अस्मिन् गृहे इति शेषः किं किमर्थम् आगत इति शेषः, इति प्रश्नः ।
मन्मन्दिरस्य गृहस्य आशङ्कया बोधेन, मदीयं गृहमेव इति असे-
योति यावत्, उत्तरमिदम् । बुद्धं ज्ञातं तत्, नवनीतस्य यः कुम्भः
तस्य विवरे अन्धकारे कथं हस्तं न्यस्यसि अप्यसि ? इति प्रश्नः ।
तत्र कुम्भमध्ये इति भावः पिपीलिकाणां नवनीतबालवया मन्मन्दी-
नामिति भावः, अपनयनं निराकरणं कर्तुं हस्तं न्यस्यामीति शेषः,
उत्तरमिदम् । सुप्ताः निद्रिताः बालाः शिशवः श्रीरामादय इति
भावः किं कथं उदुबोधिताः जागरित्वा उद्यापिता इत्यर्थः,
इति प्रश्नः । वत्सानां जोशिशूनां मतिं विवेक्तुं कुम्भं ते गता
इति ज्ञातवित्त्वर्थः, उत्तरमिदम् । इतीत्यं संजल्पन् संकथयन्
हरिः वः युष्मान् पातु रजसु । यादूर्ध्वमिच्छितं हस्तम् ॥ ३ ॥

जीर्णिति । हे माधव ! तरिः नौका जीर्णा जीर्णेत्यर्थः,
हरित् नदी बहनेत्यर्थः अतीव गभीरं नीरं जलं यस्याः तादृशी,
वयं बालाः नवयौवना इति भावः, इत्थं वत्सं वत्सं अमनर्थहेतुः
विपत्कारणम् । इदमेव जयोदरीणाम् अस्माकमिति शेषः निष्कार-

श्रीश्रीकृष्णो जयति जनतां जन्मदाता च पाता
 हृतां चान्ते हरति भजतां यच्च संसारभीतिम् ।
 राधानाथः सज्जलजलदृश्यामलः पीतवासा
 वृन्दारख्ये विहरति सदा सच्चिदानन्दरूपः ॥ ५ ॥
 ज्योतीरूपं परमपुरुषं निर्गुणं नित्यमेकं
 नित्यानन्दं निखिलजगतामीश्वरं विश्वबीजम् ।
 मोलोकेशं द्विभुजमुरलीधारिणं राधिकेशं
 वन्दे वृन्दारकहरिहरब्रह्मवन्द्यांनिपद्यम् ॥ ६ ॥

बीजम् उद्धारकारणं यत् त्वं सम्प्रति कर्षधारः नाविकः अथि ।
 त्वया नाविकेनास्माभिरवश्यमेव तरणोद्यमिति भावः । वसन्तिवकं
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । जगतां जन्मदाता सृष्टा पाता पातयित्वा च अन्ते
 हृतां च यः भजतां देवमानानां संसारभीतिं भवभयं हरति नाश-
 यति, यच्च सज्जलजलदृश्यामलः पीतवासाः पीताम्बरः सच्चिदानन्दरूपः
 परब्रह्मरूप इत्यर्थः वृन्दारख्ये राधानाथः राधासङ्घरः सन्
 सदा विहरति च श्रीश्रीकृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण दर्शते । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ५ ॥

ज्योतीरूपमिति । ज्योतीरूपं तेजःस्वरूपं परमपुरुषं परता-
 क्रान्तं निर्गुणं गुणातीतं नित्यं चिरन्तनम् एकम् अद्वितीयं नित्या-
 नन्दं सुखमयं निखिलजगताम् ईश्वरं प्रभुं विश्वस्य जगत्तः बीजं
 मूलकारणं मोलोकेशं मोलोकपतिं द्वाभ्यां भुजाभ्यां वरुलीधारिणं
 वेणुधरं वृन्दारकैः देवैः हरिहरब्रह्मभिश्च मन्दां कृद्भिः प्रभुं चर-
 कसत्तं यच्च तथाभूतं राधिकेशं राधाकान्तं वन्दे प्रथमाभि । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले

नास्ति भक्तिर्नराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने

नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णलीलाखिलगुणकथा-

सादरौ नैव कर्षौ

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां

कीर्त्तनस्यो मृदङ्गः ॥ ७ ॥

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद् वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः ।

व्यासो वदत्यखिलवेदविशेषविज्ञो

नारायणस्मरणहीनजनो जघन्यः ॥ ८ ॥

येषामिति । श्रीमान् यशोदासुतः कृष्णः तस्य पदकमले येषां नराणां भक्तिः नास्ति, येषां रसज्ञा रसना आभीरकन्यानां गोपीनां प्रियस्य कृष्णस्य गुणकथने चरितकीर्त्तने न अनुरक्ता नानुरागिणी, येषां कर्षौ श्रीकृष्णस्य लीलाखिलानां विहारललाधुरीणां गुणकथायां न सादरौ न सादरवल्लौ, तान् भक्तिरहितानिति भावः धिक्, तान् अनुरक्तरसनानिति भावः धिक्, एतान् असादरकर्षानिति भावः धिक्, इत्थं कीर्त्तनस्य भगवत्प्रामसंकीर्त्तने स्थितः मृदङ्गः वाद्यभेदः नितरां कथयति स्मरवेद्य व्यञ्जयतीति भावः । अम्वराष्टत्तम् ॥ ७ ॥

केचिदिति । केचित् जनाः धनहीनजनो जघन्यः नीच इति वदन्ति, केचित् जनाः गुणहीनजनः जघन्य इति वदन्ति । अखिल-वेदानां सर्ववेदानां विशेषविज्ञः व्यासः नारायणस्य स्मरणहीनजनः जघन्य इति वदति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

वृन्दावने वृक्षलतप्रतानै-
 वृन्दावनेशस्य विहारहेतोः ।
 पुरा विधात्रा रचितान् सुकुञ्जान्
 जगाम कृष्णः सह राधया सः ॥ ९
 नवीननीलोत्पलनीलदेहः
 सुपीतपट्टाम्बरयुग्मधारी ।
 स्मिताननः कुण्डलवान् किरीटी
 वंशीधरो मालतिमाल्यधारी ॥ १० ॥
 नवीननीलाम्बुदकान्तिमद्वयुः
 सस्मेरबक्त्राम्बुजवेषुवादनः ।
 अनीकरत्नाभरणैर्विभूषितः
 स सुन्दराङ्गी महसा महीज्वलः ॥ ११ ॥

वृन्दावन इति । सः कृष्णः राधया सह वृन्दावने वृन्दावनेशस्य
 कृष्णस्य विहारहेतोः विहारार्थं पुरा पूर्वं विधात्रा ब्रह्मणा वृक्षलतानां
 प्रतानैः प्रपञ्चैः रचितान् निर्मितान् सुकुञ्जान् शोभनान् कुञ्जान्
 लतादिपिहितमण्डपानीति यावत्, निकञ्जकञ्जौ वा स्त्रीषु लतादि-
 पिहितोदरे दत्तमरः । जगाम । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

नवीनेति । नवीनमेघोपमः नूतनजलधरनिभः नीलः देहो यस्य
 तथोक्तः, सुपीतं पट्टाम्बरयुग्मं धरतीति तथाभूतः, स्मिताननः
 च्छाद्यसुखः, कुण्डलवान् कर्णभूषणशाली, किरीटी सुकुटधारी, वंशीधरः
 वेषुवादनशीलः तथा मालतीमाल्यं धरतीति तथभूतः कृष्णः विरा-
 जते इति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

नवीनेति । नवीनः नीलाम्बुदः नीलमेघः स एव कान्तिमद्वयुः
 शोभमानं वयुः शरीरं यस्य तथाभूतः, सस्मेरेण सन्दं हसता ब्रह्म-

गोपीजनानन्दकरो सुरारिः

हृन्दावनेन्द्रो वनमाख्यगोभी ।

वंशीनिनादेन ब्रजाङ्गनानां

मनांसि सन्धोहितवान् स कामी ॥ १२ ॥

नाशाय बालकगणस्य च कंसराजः

तां पूतनां मानुषराक्षसीम् ।

संप्रेषयामास यदा तदा तां

मायाशिशुः प्राणसमं सुशोष ॥ १३ ॥

जिघांसया समायान्तीं पूतनां राक्षसीवराम् ।

क्रोडे कृत्वा स्तन्यदात्रीं जघान बालको हरिः ॥ १४ ॥

अङ्गेन वदनकमलेन वेष्वात्मः वंशीवाद्यकरः, अनेकैः विविधैः
रत्नाभरणैः रत्नाब्जहारैः विभूषितः विशेषेण शोभितः, सुन्दरं मनो-
हरम् अङ्गं अस्मि तादृशः तथा अङ्गुली तेलसा अङ्गुलीकण्ठः अग्नि-
दीपमानः सः कृष्णः रराजेति शेषः । वंशस्वयित्वां वृत्तम् ॥ ११ ॥

नोपोत्ति । गोपीजनानाम् आनन्दकरः, हृन्दावनेन्द्रः हृन्दावक-
ण्ठः, वनमाख्येन शोभते इति तथोक्तः, कामी स सुरारिः कृष्णः
वंशीनिनादेन वेष्वरूपेण ब्रजाङ्गनानां मनांसि सन्धोहितवान् अङ्गा-
देत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

नाशायेति । कंसराजः बालकगणस्य कृष्णादीनामित्यर्थः
नाशाय नाशयितुमित्यर्थः तां मानुषराक्षसीं पूतनां यदा संप्रेषयामास,
यदा चः आयाशिशुः कृष्णः तां पूतनां प्राणसमं प्राणैः स ह
सुशोष अशानेत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

जिघांसयेति । बालकः हरिः कृष्णः जिघांसया वधैच्छया

गोपीगणा यमिह कामदृशा भजन्ते
 यं भक्तिभाज इह केवलभक्तिभावैः ।
 यं योगिनी हृदि धिया परिचिन्तयन्ति
 तं केवलं कमललोचनमाश्रयेऽहम् ॥ १५ ॥

कृष्णे कारुण्यपूर्णे शशधरवदने पीतक्रीषेयवस्त्रे
 रत्नालङ्कारभूषे सजलजलधरश्यामले सुन्दराङ्गे ।
 वंशीवाद्यप्रमोदे ब्रजजनयुवतीजीवने यादवेन्द्रे
 भूयाद्भक्तिदृष्टा मे सकलसुरवरैः सेव्यमाने मुरारौ ॥ १६ ॥

समायान्तीं समागच्छन्तीं क्रोडे कृत्वा सन्वदातीं तां राजकीयं वरा
 श्रेष्ठा तां पूतनां जघान हतवान् । अनुष्टुप् ॥ १४ ॥

गोपीगणा इति । इह दृष्टवान् इति शेषः गोपीगणाः यं
 कामदृशा कामदृष्ट्या भजन्ते सेवन्ते, इह जगति भक्तिभाजः भक्ता
 जनाः केवलैः अद्वितीयैः भक्तिभावैः यं भजन्ते इति पूर्वेष्वान्वयः ।
 योगिनीः हृदि चिन्तरात्मनि धिया बुद्ध्या यं परिचिन्तयन्ति भावयन्ति,
 अहं केवलं तं कमललोचनं पश्यन्नेवं हरिमिति शेषः आश्रये शरणं
 ब्रजामीत्यर्थः । वसन्तिलोकं दृष्टम् ॥ १५ ॥

कृष्णे इति । कारुण्यपूर्णे दयामये, शशधरवदने चन्द्रसुखे,
 पीतं क्रीषेयं लम्बिकोपोत्थं वस्त्रं यस्य तथोक्ते पीताम्बरे इति वावत्,
 रत्नालङ्कारः भूषा भूषणं यस्य तथोक्ते, सजलो यो जलधरः मेघः
 तद्वत् श्यामलः तस्मिन्, सुन्दराङ्गे मनोहराङ्गौ, वंशीवाद्ये प्रमोदः
 अनुरागः आनन्द इति वावत् यस्य तादृशे, ब्रजजनानां युवत्यः
 बानां जीवने प्राणभूते, यादवेन्द्रे यदुक्तमश्रेष्ठे, सकलैः सुरवरैः ब्रह्मा-
 दिभिः सेव्यमाने आराध्यमाने मुरारौ सरदैत्यजायिनि कृष्णे मे सर्वे
 दृष्टा भक्तः भूयात् अस्तु । अङ्घराष्टकम् ॥ १६ ॥

वृन्दारण्ये विहरति सदा वसुदेवो दयालु-
 र्गापस्त्रीभिः स्मरशरयतैर्भिन्नहृत्कामुकीभिः ।
 गोपैर्बालैरपि सहचरैः सार्धमाबन्दयुक्तै-
 र्योऽसौ कृष्णः परमकरुणस्तं सदा चिन्तयेऽहम् ॥ १७ ॥

वृन्दावनस्थानविहारहेतो-
 राधासमं कुञ्जगृहप्रवेशम् ।
 चकार गोपीजनवल्लभोऽसौ
 घायादपायादपि मां सुरारिः ॥ १८ ॥
 वने वने कुञ्जवने सुरारि-
 भ्रमन् भ्रमन् भ्राजति राधिका च ।
 सहैव कुञ्जे रमते च राधया
 पायादपायादिह कृष्ण एकः ॥ १९ ॥

वृन्दारण्ये इति । योऽसौ परमकरुणः दयानिधिः दयालुः
 वसुदेवः वसुदेवसुतः कृष्णः वृन्दारण्ये स्मरस्य कामस्य शरयतैः भिन्नं
 विह्वं हृत् हृदयं यासां तथाभूताः याः कामुक्यः कान्ताः ताभिः
 गोपस्त्रीभिः तथा सहचरैः बालैः शिशुभिः आबन्दयुक्तैः गोपैरपि
 सार्धं सह सदा विहरति, अहं तं कृष्णं सदा चिन्तये स्मरामि ।
 बन्दाकान्ताद्यत्तम् ॥ १७ ॥

वृन्दावनेति । यः गोपीजनानां वल्लभः वृन्दावनस्थानेषु विहार-
 हेतोः विहारार्थं राधया समं सह कुञ्जगृहेषु निजकुञ्जनिवेतनेषु
 प्रवेशं चकार, असौ सुरारिः कृष्णः अयायादपि नायादपि का
 कथान्यभ्यः विपदुभ्य इत्यपिशब्दार्थः । मां पायात् रक्तम् । उप-
 जातिद्यत्तम् ॥ १८ ॥

वने इति । यः सुरारिः वने वने प्रतिवनं कुञ्जवने सतादि-

अमन्त ! विश्वाम्बर ! वासुदेव ! ।

समस्तदेवैरपि वन्द्यवाद् !

निरामय ! त्रासपते ! सुरारि !

हरे ! हराग्निमहाप्रसङ्गम् ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिना विरचितं ब्रजविहारकाव्यं
समाप्तम् ।

—

अपराधभङ्गनक्षोत्रम् ।

—०—

शान्तं प्रज्ञासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
मूढं वन्द्यं खड्गं परशुमणि वरं दक्षिणाङ्गे बहन्तम् ।

विहितोद्देश्याने इत्यर्थः भवन् भवन् पश्यन् पश्यन् आकृति
राजते, दक्षिणा च येन बह आकृति शेषः, बह दक्षिणा बहैव
कुर्वन् एवमेव च क्रोडति चं, च एकः लक्षणः इह संघारे अथावात्
नाथात् आवात् रक्तम् । उपजातिवृत्तम् ॥ १८ ॥

अनन्तेति । हे अनन्त ! विश्वाम्बर ! वासुदेव ! समस्तदेवै-
रपि वन्द्यो वादो बह तत्त्वबुद्धौ, हे निरामय ! आधिरहित !
हे त्रासपते ! त्रासनाथ ! सुरारि ! हरे ! अथैवं समस्तं ब्रह्म-
वत्त्वं ब्रह्मवातकवत्त्वं इह नाथय । उपेन्द्रवन्द्यावृत्तम् ॥ २० ॥

—

शान्तमिति । शान्तं प्रज्ञासने तिष्ठतीति तत्रोक्तं, शशधरः चन्द्रः
समुद्रः विरोभूषणं बह तथाभूत्, पञ्चवक्त्रं प्रज्ञानं त्रिनेत्रं प्रति-
बल्लविति शेषः, दक्षिणाङ्गे मूढं वन्द्यं खड्गं परशुं तथा वरं भक्त-

नागं पाशञ्च घण्टां उमरुकसहितं चाहुग्रं वामभागे
नानालङ्कारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं भजामि ॥१॥

वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं
वन्दे पद्मगभूषणं सृगधरं वन्दे पशूनां पतिम् ।
वन्दे सूर्यशशाङ्कवह्निनयनं वन्दे मुकुन्दप्रियं
वन्दे भक्तजनाश्रयञ्च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥ २ ॥

आदौ कर्मप्रसङ्गात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितः सन्
विस्मृताभेधमध्ये व्यथयति नितरां जाठरो जातवेदाः ।
यद्यदा तत्र दुःखं विषयति विषमं शक्नते केन वक्तुं
चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥३॥

जनेभ्यः देयं काममिति भावः तथा वामभागे वामाङ्गे नागं भुजङ्गं
पाशं घण्टां उमरुका सहितम् अहुग्रं च वन्दनं, गानालङ्कारैः दीप्तं
विराजितं स्फटिकमणिनिभं रक्तप्रममिति यावत्, पार्वतीशं शङ्करं
भजामि धाराधयामि । सृग्धराष्टकम् ॥ १ ॥

वन्दे इति । उमापतिं देयं वन्दे प्रथमाम्नि, जगतां कारणं
सुरगुरुं देवदेवमित्यर्थः वन्दे । पद्मगभूषणं भुजङ्गभूषणं सृगधरं
सृगद्विषयं यज्ञं धृत्वन्तं हरं वन्दे । पशूनां देहिनां पतिं वन्दे ।
सूर्यशशाङ्कवह्निनयनं सूर्यचन्द्राग्निरूपनयनत्ववचनं वन्दे । मुकुन्दस्य
कल्याणं प्रियं हरं वन्दे । भक्तजनानाम् आश्रयं वरदं देवं वन्दे,
शिवं शङ्करञ्च वन्दे प्रथमामित्यर्थः । आदौ च विस्तीर्णितं वृत्तम् ॥ २ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं स्फटिकमणिं जननीजठरे स्थितः सन्
जीव इति शेषः कर्मप्रसङ्गात् प्राक्तनकर्मवशात् कलुषं पापं पूर्वकृत-
मिति शेषः कलयति भुङ्क्ते । तत्र जाठरो जातवेदाः जठः शिवः
विस्मृताभेधमध्ये विष्टामूलरूपापवित्तवस्तुमध्ये स्थितमिति शेषः
नितराम् अत्यर्थं व्यथयति पीडयति । तत्र यत्र यत्र विषमं दुःखं

वाक्ये दुःखातिरेको मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
 नो शक्यं चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
 नानारोगीत्यदुःखादुदरपरिवशः शङ्करं न स्मरामि
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ! ४
 प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ
 दृष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्त्रादुसौख्ये निषण्णः ।
 शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो । मानगर्वाधिकरूढं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ! ५

विषयति विषयिष आचरति तत् केन वा वक्तुं शक्यते नैव केनापि
 शक्यते इत्यर्थः अनिर्वचनीयं तदिति भावः, अतः भोः शिव शिव शिव
 श्रीमहादेव शम्भो ! मे मम अपराधः जन्तव्यः सोऽद्वयः येन मे
 दाहये माहृक्षौ पुनर्न पतनं आटिति भावः । स्रग्धराष्टमम् ॥ २ ॥

वाक्ये इति । वाक्ये शेषे दुःखातिरेकः कल्पनां दुःखं, मलेषु
 क्लिप्तं काष्ठं वपुः शरीरं, स्तन्यपाने पिपासा चाक्षसा भवतीति
 शेषः, ऐन्द्रियेभ्यः पञ्चगादिभ्यः नो शक्यम् । ऐन्द्रियेषु सुतस्वपि न
 तत्तद्विषयव्यवशङ्कित्वाति भावः । भवस्य संसारस्य गुणेन धर्मैश्च
 जन्तव्येनेत्यर्थः जन्तवः उत्पत्तिनाः जन्तवः दृग्मयकादय इति भावः
 मां तुदन्ति व्यथयन्ति । नानारोगीत्यदुःखात् विविधरोगजनितास्त्व
 ज्ञेयात् तथा उदरपरिवशः कठरुणात्तर्त इत्यर्थः शङ्करं त्वां न
 स्मरामि, अतः मे अपराधः जन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टमम् ॥ ४ ॥

प्रौढ इति । प्रौढः स्वतन्त्रः यौवनस्थः अहं पञ्चभिः
 विषयाः रूपरसस्पर्शमन्त्रशब्दा एव विषयवशाः तैः मर्मसन्धौ दृष्टः, अत-
 र्थं सुतधनयुवतीनां आटकीयते आस्त्रादुदरे निषण्णः स्थितः,
 सुतरां विवेकः ध्वानं भङ्गः, शेषे विवेकस्य अभावः ने कर्तव्यः चिन्ता-
 विहीनं परिपालयित्वा रक्षितं मम हृदयं मानगर्वात् जन्तवानाहकारौ

बाह्ये चैन्द्रियाणां विगतगतमतेराधिदेवादित्यैः
 पापै रोगैर्वियोगैरसदृशवपुषं प्रौढहीनञ्च दीनम् ।
 मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ६
 नो शक्यं स्मार्त्तकर्म प्रतिपद्गहनं प्रत्यवायाकुलाख्यं
 श्रौते वार्त्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे च सारे ।
 नष्टो धर्मो विचारः श्रवणमननयोः को निदिध्यासितव्यः
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ७
 आधिक्यं व्याघ्रतम् अहो आश्चर्यम् । क्षन्तव्य इत्यादि । अग्वरा-
 द्तम् ॥ ५ ॥

बाह्ये इति । बाह्ये च इन्द्रियाणां विगतेन विनाशेन
 अस्मान्मन्येनेत्यर्थः । गतमतेः नष्टवपुषेः मम आधिदेवादित्यैः आध्या-
 त्मिकाधिभोतिकाधिदेविकैः त्रिभिः तैः मनोव्यथाभिः पापैः
 रोगैः वियोगैः सुतकलत्वादीनां विच्छेदैश्च असदृशम् अस्तु रूपं विरूप-
 मिति यावत् वपुषं कवेवाम् अवस्थेति यावत् इत्य तथाभूतं वपुष-
 शब्दोऽत्वाकारान्त इति चिन्त्यम् । प्रौढम् अत्यन्तं हीनं दीनं कातरं तथा
 धूर्जटेः हरस्य ध्यानशून्यं सत् मिथ्यामोहात् ये अमिबाषाः तैः
 अमवि घृथति, तथात् क्षन्तव्य इत्यादि । अग्वरादत्तम् ॥ ६ ॥

नो इति । प्रतिपद्ं प्रतिविषयं गहनं दुर्गहं प्रत्यवायेः विघ्नैः
 आकुला आख्या कर्त्तनमपाति भावः यस्य तथाभूतं स्मार्त्तं अति-
 विहितं कर्म नो शक्यं कर्त्तुमिति शेषः । श्रौते इति । द्विजकुल-
 विहिते ब्रह्मण्यज्ञेरेनुष्ठिते श्रौते वैदिके कर्मभोति शेषः तथा सारे
 परमे ब्रह्ममार्गे ब्रह्मनस्त्वायबोधे चेत्यर्थः मे वार्त्ता संवादः कथम् ?
 नैव जातेति भावः । श्रवणमननयोः धर्मः विचारश्च नष्टः नास्तीति
 भावः कः निदिध्यासितव्यः चिन्तयितव्य इत्यर्थः इत्यहं न जानामीति
 भावः । तथात् क्षन्तव्य इत्यादि । अग्वरादत्तम् ॥ ७ ॥

स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधी नान्तं गाङ्गतीर्थं
 पूजार्थं वा कदाचिद् बहुतरंगहृणात् खण्डविल्वैकपत्रम् ।
 नानीता पद्ममाला सरसि विकसिता गन्धपुष्पे त्वदर्थं
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भोः ॥८
 दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्घटशतसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
 नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
 धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भोः ॥९
 नग्नी निःसङ्गश्चस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमीहान्धकारो
 नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विहरभवगुणैर्नैव दृष्टं कदाचित् ।

स्नात्विति । प्रत्यूषकाले प्रभाते स्नात्वा स्नपनमेव विधिः तस्य
 विधी अलुङ्गाने गाङ्गतीर्थं नैकाजलं न व्याहृतं वा अथवा कदाचित्
 पूजार्थं बहुतरंगहृणात् प्रभूतदृक्त्वनात् खण्डं विल्वस्य एकं पत्रं न
 व्याहृतमिति पूर्वखान्दवः । सरसि विकसिता प्रसूकृतिता पद्ममाला
 त्वदर्थं तत्र पूजार्थं न खानीता, गन्धपुष्पे च न व्याहृते इति शेषः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ ८ ॥

दुग्धैरिति । घटशतसहितैः कुम्भशतपूरितैः सधुभिराज्येर्घृतैश्च
 युक्तैः दुग्धैः लिङ्गं ते इति शेषः नैव स्नापितं चन्दनाद्यैः नो लिप्तं
 विलेपनेन नो रञ्जितमित्यर्थः, कनकविरचितैः स्वर्चनिर्मितैः प्रसूनैः
 पुष्पैः न पूजितं, धूपैः कर्पूरदीपैः विविधेन रसेन सुप्ताद्द्रव्यस्य
 युतैः भक्ष्योपहारैः नैवेद्यैरिति यावत् नैव पूजितमित्यनेन चन्तव्यः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यादि । स्रग्धराष्टकम् ॥ ९ ॥

नग्न इति । नग्नः विगतयमन इत्यर्थः निःसङ्गेन दारापत्यादि-
 संसर्गराहित्येन शृङ्खः एककः, त्रिभिर्गुणैः रजःप्रकृतिभिः विरहितः,
 ध्वस्तः विलसः मोह एव अन्धकारो यस्य तथाभूतः, नासाग्रे न्यस्ता

उन्मत्तावस्थया त्वां विगतकलमखं शङ्करं न क्षरामि
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १०
 ध्यानं चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो
 हृद्यं ते लक्षसंख्यं हुतवहवदने नार्पितं वीजमन्त्रैः ।
 नो जप्तं गाङ्गतीरे व्रतपरिचरणैरुद्रजप्यैर्न वेदैः
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ११
 स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रचवमयमवतकुम्भके सूक्ष्ममार्गं
 शान्ते स्वान्ते प्रक्षीने प्रकटितगह्वरे ज्योतिरूपे पराख्ये ।
 लिङ्गं त्वद्ब्रह्मवाच्यं सकलमभिमतं नैव दृष्टं कदाचित्,
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १२

निहितता दृष्टिर्बेन तथाविधः वन् विङ्करक चरन्त्यस्य चराचन-
 रङ्गिनस्तेति यावत् भवस्य संवारस्य, सांसारिकबोधश्चेति भावः
 गुणैः धर्मैः दारापत्न्यादेषावनपरेरिति भावः नैव कदाचित् दृष्टं
 विगतकलमखं विध्वस्तकविकावजनिनपामं शङ्करं त्वाम् उन्मत्ताव-
 स्थया विषयसुखव्यावृत्तत्वरूपोन्माददशया वेदनेत्तर्यः न क्षरामि,
 वस्मात् चन्तव्य इत्यादि । अन्धराष्टकम् ॥ १० ॥

ध्यानमिति । चित्तो मनसि शिवाख्यं शिवनामरूपं ध्यानं
 तथा द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रचुरधनं नैव दत्तं नैव अर्पितम् । कुल-
 बन्धुवन्दने अग्निपुत्रे ते तव वीजमन्त्रैः लक्षसंख्यं लक्षसंख्यापरिमितं
 कुर्वं न अर्पितं न दत्तम् । तथा गाङ्गतीरे वक्रातटे व्रतपरिचरणैः
 निवसन्नैवमविधानैः नो जप्तं तथा रुद्रः जप्यः ध्येयः यैः तादृशैः
 वेदैः वैदिकमन्त्रैः न जप्तं न चिन्तितं तव नामेति शेषः । तस्मात्
 चन्तव्य इत्यादि । अन्धराष्टकम् ॥ ११ ॥

स्थितंति । सरोजे स्थाने यथासने इत्यर्थः स्थित्वा उपविष्टो-
 त्थः प्रचवमयस्य षोडशरूपस्य वदतः वाचोः कुम्भकं सन्धनं वक्त्र

आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवनं
 प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भवकः ।
 लक्ष्मीस्तोयंतरङ्गभङ्गचपला विद्युत्-चलं जीवनं
 तस्मान्मां शरणागतं शरणद ! त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥
 चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गङ्गाधरे शङ्करे
 सर्पैर्भूषितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्थ-वैश्वानरे ।
 दन्तित्वक्क्षतिसुन्दराम्बरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
 मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिममलामन्यैसु किं कर्मभिः ॥ १४ ॥

तादृशे सूक्ष्ममार्गे सूक्ष्मपथि सूक्ष्मे इत्यर्थः शान्ते विषयेभ्यो विनि-
 श्चते इति भावः शान्ते मनसि, शान्तं हृद्भवनसं मन इत्यमरः ।
 प्रसीने स्थिते प्रकटितेन प्रकाशेन सदीप्त्येति यावत् गङ्गे निविडे
 घने इति यावत् पराश्वे परमात्मसंज्ञके ज्योतिरूपे तेजःसूरूपे,
 ज्योतीरूपे इति प्रयोक्तव्ये ज्योतिरूप इति चन्द्रोद्भासितयावत् प्रयोन-
 चिन्यः । तत्र ब्रह्मवाच्यं ब्रह्माभिधेयं इकलं सम्पूर्णम् अभिमतं
 सर्वजनसम्मतं विष्णुं नैव कदाचित् दृष्टं मयाति श्रेष्ठः, तस्मात् शान्तव्य
 इत्यादि । अम्बराष्टतम् ॥ १२ ॥

आयुरिति । प्रतिदिनं पश्यतां जनानाम् अनादरे षष्ठी पश्यतो
 जनाननादृश्येत्यर्थः आयुः जीवनकावः नश्यति अपगच्छति, यौवनं
 क्षयं नार्थं याति, गताः दिवसाः न पुनः प्रत्यायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
 कावः जमानां भक्षकः नाशक इति यावत् । लक्ष्मीः सम्पदित्यर्थः ।
 मोक्षानां लक्षानां तरङ्गभङ्गवत् चपला अस्थिरेत्यर्थः, जीवनं विद्यु-
 दिव चक्षुः अस्थिरं, तस्मात् हे शरणद ! त्वात्पते ! त्वम् अधुना
 शरणागतं मां रक्ष रक्ष । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ १३ ॥

चन्द्रेति । मोक्षार्थं सुकृते यदि सुक्तिमिच्छसि तदेति भावः
 चन्द्रेण उद्भासितं राजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणम् अथवा चन्द्र एव
 उद्भासितं विराजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणं अथ तथामृते अरहरे मद-

किं दानेन धनेन वाञ्छिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं
किं वा पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।
ज्ञात्वैतत् क्षयभङ्गुरं सपदि रे । त्याज्यं मनो ! दूरतः
स्वात्मार्थं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १५ ॥

करचरणकृतं वा कायजं कर्मजं वा
श्रवणनयनजं वा मानसं वापराधम् ।
विदितमविदितं वा सर्वमेतत् क्षमस्व
जय जय करुणाब्धि ! श्रीमहादेव ! शम्भो ! ॥ १६ ॥

नान्तके गङ्गाधरे गङ्गाशुभारिणि, सपैः भुजङ्गैः भूषितं कण्ठकर्ण-
विवरं यस्य तथोक्ते, नेत्रात् हृतीयादिति भावः उत्पन्नः उद्भूतः
वैश्वानरः अग्निः यस्य तथाविधे, दन्तिनः गजस्य त्वगेव चर्मैव स्वति-
सुन्दरम् अत्यन्तसुन्दरं यत् अम्बरं वसनं तस्मै धरतीति धरः, पचा-
द्यच्पत्ययः । तस्मिन् त्वैबोक्यस्य विभुवनस्य सारे परमे वस्तुनीति
भावः शङ्करे शिवदायिनि हरे अमलां मालिन्यरहितं चित्तवृत्तिं
कुरु निवेशयेत्यर्थः अन्यैः कर्मभिस्तु देवार्चनादिभिरिति भावः विम् ?
न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शादूँ लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

किमिति । दानेन दानप्राप्तेनेति यावत् धनेन किम् ? वाञ्छि-
करिभिः अश्वजस्तभिः प्राप्तेरिति शेषः तथा प्राप्तेन राज्येन किम् ?
किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्वा किम् ?
देहेन शरीरसौष्टवेनेति भावः गेहेन वा किम् ? एकमपि प्रयो-
जनं नास्तीत्यर्थः, रे मनः ! एतत् पूर्वोक्तं वस्तुजानं क्षयभङ्गुरम्
अस्यायि अतएव दूरतः त्याज्यं त्यागाहम् अथवा कदापि लक्ष्यं
ज्ञात्वा सपदि भ्रष्टति स्वात्मार्थं स्वस्य आत्मनः कृते निजोपकारार्थेति
भावः गुरुवाक्यतः गुरुवचनानुसारेण श्रीपार्वतीवल्लभं भज भज पुनः
पुनरपराधव्यर्थः । शादूँ लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

करेति । हे करुणाब्धि ! दयानिन्धो ! श्रीमहादेव ! शम्भो

गात्रं भस्मवितं सितञ्च हसितं हस्ती कपालं सितं
 खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभः कर्षे सिते कुण्डले ।
 गङ्गाफेनसिता जटा पयसि तच्चन्द्रः सितो मूर्धनि
 सोऽयं सर्वसितो ददातु विभवं पापक्षयं शङ्करः ॥१०॥
 इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्य-श्रीशङ्कराचार्य-
 भगवत्कृतमपराधभञ्जनस्तोत्रं समाप्तम् ।

शृङ्गारतिलकम् ।

बाहू द्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यशीला जलं
 श्रीणी तीर्थशिला च नेत्रसफरं धन्विज्ञशैवालकम् ।

कराभ्यां चरणाभ्यां कृतं वा कायजं देहजं कर्षजं वा अक्षयेन नयनेन
 वा जातं वा मानसम् अपराधं वा विदितम् अविदितम् अज्ञायं वा
 सर्वमेतत् क्षमल सङ्गल, जय जय सततं सर्वोत्कर्षेण वर्तस्तेत्यर्थः ।
 बाहिनोदत्तम् ॥ १६ ॥

गात्रमिति । गात्रं शरीरं भस्मना मूर्तिलेपनेन सितं चेतं,
 हसितं हास्यञ्च सितं, हस्ती स्थितमिति शेषः कपालं शर्पावरः सितं,
 खट्वाङ्गञ्च सितं, वृषभः बाह्वनमित्यर्थः सितः, कर्षे कुण्डले मिते
 युष्मे, पयसि स्थिता जटा गङ्गाफेनेन विना शुभ्रा, मूर्धनि स्थितः
 तच्चन्द्रः तस्य महादेवस्य चन्द्रः सितः शुभ्रः तस्मात् सर्वसितः सर्वथा
 श्रेतः शङ्करः विभवं ब्रह्मदं पापक्षयञ्च ददातु । शार्दूलविष्णोर्दिवं
 उदत्तम् ॥ १७ ॥

बाहु इति । बन्धुर्पुत्राचार्यः कदनशराङ्गिभिः इत्येवास्मात्
 कल्पमानादिदि बाधु काव्यमिति शेषः क्वणगाङ्गाय वापाप-

कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबोधोन्मत्तै-
र्दग्धानामवगाहनाय विधिना रस्यं सरो निर्मितम् ॥१॥

आयाता मधुबाहिनी यदि पुनर्नीयात एव प्रभुः
प्राणा यान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मग्रहं प्रार्थये ।

व्याधः कोकिलबन्धने विधुपरिध्वंसे च राहुग्रहः
कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिग्रहं प्राणेश्वरे मन्मथः ॥ २ ॥

इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपद्मवेन ।

नोटनायेति भावः विधिना विधात्वा रस्यं मनोहरं सरः सरोवरं
कान्तारूपमिति भावः निर्मितं सृष्टम् । तथाहि, कान्तायाः द्वौ बाहू
सुखावणं, आकां मुखं कण्ठं, वायव्यलोका, सक्ताफलेषु आयाता-
स्तरंक्षत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्वायव्यमिहोच्यते
राहुग्रहवर्णं यत् लावण्यं तस्य लोका विद्यासः जलं, ओष्णी
नितम्बः लोचस्य जलावतरणमार्गस्य शिखा प्रसरः, नेत्रं शफरं प्रोष्ठो-
मत्स्यभेदः, धम्मिल्लः संयतक्षेत्रः, धम्मिल्लाः संवताः कथा इत्यमरः ।
शैवाक्षकं जलनीली, जलनीली तु शैवाक्षमित्थमरः । कान्तायाः स्तनौ
चक्रवाकयोः युगलम् । शार्ङ्गं लविक्रीडितं वृत्तम् । रूपकमवधारः ॥१॥

आयातेति । मधुबाहिनी वसन्तरजनी चैत्ररात्रिर्वा आयाता
आगता, प्रभुः कान्तः यदि पुनः यद्यपि न आयात एव जानत
एव, तदा प्राणाः विभावसौ अग्नौ यान्तु अग्निं प्रविशामीति
भावः । यदि पुनः किन्तु यदि जन्मग्रहं प्रार्थये, तदा कोकिलानां
बन्धने बन्धनार्थमित्यर्थः व्याधः, विधुपरिध्वंसे चन्द्रोपराने राहु-
ग्रहः, कन्दर्पे कामे हरनेत्रदीधितिः हरनेत्रानल इति भावः तथा
प्राणेश्वरे कान्ते मन्मथः कामः अहं भवेयमिति शेषः । शार्ङ्गं लविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २ ॥

इन्दीवरेणेति । हे कान्ते ! च प्रविष्टो घाता इन्दीवरेण

अङ्गानि चम्पकदहैः स विधाय धाता
 कान्ते ! कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥ ३ ॥
 एको हि खञ्जनवरो नखिनीदलस्यो
 दृष्टः करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् ।
 किं मे करिष्यति ? भवद्दद्वारविन्दे
 जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ४ ॥

ये ये खञ्जनमेकमेव कामसे पश्यन्ति देवात् कश्चित्
 ते सर्वे मनुजा भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ।
 त्वदङ्गाम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-
 स्ते ते मन्मथबाणजालविकला मुग्धे ! किमित्यङ्गुतम् ॥ ५ ॥

नीलोत्पलेन नयनम्, अङ्गुजेन पद्मेन मुखं, कुन्देन दलं, नवपद्मे-
 नेन अक्षरं तथा चम्पकदहैः अङ्गानि विधाय दृष्ट्वा उपलेन पाषाणेन
 चेतः चित्तं ते इति सर्वत्र शेषे योज्यम् । कथं घटितवान् निर्मित-
 वान् । अतिकठिनमनास्त्विति भावः । वचन्तिष्यकं दृश्यम् ॥ ३ ॥

एक इति । हीति प्रसिद्धौ, एकः नखिनीदलस्यः पद्मपत्राय-
 खितः खञ्जनवरः तदास्त्वपक्षिन्ने उः दृष्टः अत्रलोकितः सन् चतुरङ्ग-
 बलानां हस्तद्वयपादातरूपसैव्यानाम् आधिपत्यं राजत्वमिति भावः
 करोति जनयति तादृशशुभस्वरूपमेतद्दर्शनमिति भावः । भवत्या वदना-
 रविन्दे एतत् नयनखञ्जनयुग्मं नेत्ररूपं खञ्जनपक्षियुगलं भवा दृष्ट-
 मिति शेषः, मे मम किं शुभमिति शेषः करिष्यति, तत् नो जानामि ।
 वचन्तिष्यकं दृश्यम् । रूपकमलहारः ॥ ३ ॥

ये इति । ये ये जनाः देवात् कश्चित् कालसे पद्मे एकमेव न त
 द्दौ वा लोन् वेति भावः खञ्जनं पश्यन्ति, ते सर्वे मनुजाः सुतरात्
 अतिशयेन प्रख्याताः प्रसिद्धाः भूमीभुजः राजानः भवन्ति । ये दे-
 जनाः तव पद्माङ्गुजे मुखकालसे नेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति, ते मुग्धे !

भ्रूटिति प्रविश गेहं मा वहिस्तिष्ठ कान्ते !

ग्रहचक्षुमयवेला वर्त्तते शीतरश्मिः ।

अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुः

प्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरी भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो युतं सखि ! चन्द्रं स्तनतटे धीतं न नेत्राञ्जनम् ।

रागो न खलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः

किं वृष्टास्ति नजेन्द्रमन्दमने ! किंवा शिशुस्ते पतिः ? ॥ ७ ॥

सुन्दरि ! ते ते जनाः मन्त्रचक्षु वाञ्छन्ते शरनिवहैः विक्रमाः
विषयाः व्यथिता इति भावः भवन्तीति शेषः किम् अद्भुतम् आश्च-
र्यम् । रूपकावधारः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥

आटिवीति । हे कान्ते ! भ्रूटिति शीघ्रं गेहं प्रविश, वहिः
वाह्ये देशे मा तिष्ठ न स्थितिं कुरु । शीतरश्मिसन्द्रम्य पक्षयसमय-
वेला वर्त्तते, अयि प्रिये इति सम्बोधनमूहनीयं, स राहुः सुविमला
वक्रवक्रा इत्यर्थः कान्तिर्यस्य तादृशं तव मुखेन्दुं वीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं
निश्चितं पूर्णचन्द्रं विहाय तव मुखेन्दुं प्रसति । अत्र रूपकाव-
धारितो आन्विमानवधारः । सावित्रीवृक्षम् ॥ ६ ॥

कस्तूरीति । हे सखि ! कस्तूरी जगन्नाभिः तथा रचित इति
भावः पत्रभङ्गाणां पत्ररचनायां निकरः गण्डस्थले न भ्रष्टः न क्लृप्त
इत्यर्थः, स्तनतटे चन्द्रं नो युतं न क्लृप्तं, नेत्रयोः अञ्जनं न धीतं न
विकृतं, तव अधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः रागः खोचित्वं न खलितः
न युतः, अतः हे नजेन्द्रमन्दमने ! किं वृष्टा क्रापता प्रिये इति
शेषः अयि ? किंवा ते पतिः शिशुः ? नायिकां प्रति सख्या
वचनविरम् ॥ ७ ॥

समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना
 कथाभिर्देशानां सखि । रजनिरहं मतवन्ती ।
 ततश्च यावन्नीलाकलहकुपितास्मि प्रियतमे
 उपलब्धे प्राची दिग्निवसभवत् तावदरुणा ॥ ८ ॥

श्लाघ्यं नीरसक्राष्टताडनघ्नं श्लाघ्यः प्रचञ्छातपः
 क्रेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनसैः ।
 यत् कान्ताकुचपार्श्वंबाहुलतिक्वाहिनीललीलासुखं
 लब्धं कुम्भवर ! त्वया, न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ॥८॥

इत्यायाते इति । हे सखि ! कथमपि बहुना कालेन कान्ते
 समायाते इति । देशानां कथाभिः वाक्ताभिः रजनिरः रात्रिः अहं
 मतवती । ततः अनन्तरं यावद्दहं लीलाकलहनेन सुरतकलहनेन प्रिय-
 तमे कुपिता अस्मि कोपेन 'क्रान्तं' काणं स्वितानीति भावः, तावत्
 उपलब्धे इयं प्राची दिक् अरुणा अरुणोदभवती कोपरस्ता न लभ-
 वत् । तस्मात् कान्तेन सङ्गं लीलासौतकस्य नावसरः प्राप्त इति
 सखीं प्रति नायिकायाः प्रतिवचनम् । उपमासङ्कारः । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्लाघ्यमिति । हे कुम्भवर ! नीरसैः कठिनैः कायैः रञ्जैरित्यर्थः
 ताडनघ्नं प्रहारघ्नं श्लाघ्यं मर्शसनीयं तवेति, सर्वत्र योज्यम् । प्रच-
 चञ्छातपः श्लाघ्यः, सुपङ्कनिचयैः अत्यन्तपङ्कपलेपैरिति, यावत् क्रेशः
 श्लाघ्यतरः अतिशयेन श्लाघ्यः, अनसैः अग्निभिः अतिदाहः श्लाघ्यः,
 यत् कान्तात् त्वया कान्तायाः कुचपार्श्वं स्तनपार्श्वे देशे बाहुलतिक्वा
 यः शिखरीणः होलनं तेन लीलासुखं विहारसुखं लब्धं प्राप्तम् । हि
 तथाहि दुःखैः विना सुखं न लभ्यते । त्वं तादृशं दुःखातिशयवकरो-
 रिति तथाभूतं सुखं लब्धमिति भावः । यादृक्कविनीडितं वृत्तम् ॥८॥

किं मे वक्रमुपेत्य चुम्बसि बलात् निर्लज्ज ! कञ्जा न ते
 वस्त्रान्तं शठ ! मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त्त ! निर्वञ्चसे ।
 क्षीणाहं तव रात्रिजागरवशात् तामिव याहि प्रियां
 निर्मात्योज्झितपुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ॥१०॥
 बाण्ड्येन गतः स मे गृहपतिर्वीर्यापि न श्रूयते
 प्रातस्तज्जननी प्रसूततनयागेहं तथा वै गता ।
 बालाहं नवयौवना निधि कथं स्यातव्यमस्मद्गृहे
 सायं सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे ! स्थानान्तरं गम्यताम् ॥११॥

किमिति । हे निर्लज्ज ! उपेत्य समीपमागत्य बलात् किं कथं
 मे वक्रं मुखं चुम्बसि, ते तय लज्जा न अस्तोति शेषः, हे शठ !
 धूर्त्त ! यस्त्रान्तं वस्त्रान्मुञ्चं मुञ्च त्वज, मुञ्च त्वज, हे धूर्त्त ! शपथैः
 दिव्यैः नाहं कदापि एवं करिष्यामि कते सम एतत् पापं भविते-
 त्वादिरूपैरिति यावत् किं निर्वञ्चसे प्रतारयसि ? तव रात्रिजागर-
 वशात् त्वदर्थं रात्रौ जागरणात् कदा आगमिष्यति हेनोरिति भावः
 अहं क्षीणा दुर्बला, तामिव बत्समीपे रात्रिनीतेति भावः प्रियां
 याहि गच्छ, निर्मात्यवत् उज्झितः त्यक्तः पुष्पदामनिकरः पुष्प-
 माल्यसमूहः तस्मिन् षट्पदानां भ्रमराणां रतिरत्तरागः का ? नैवालु-
 हाग इत्यर्थः । इदानीं पुराणाहं, नवीनां तासुपवाहीति भावः ।
 शार्दूलविप्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १० ॥

बाण्ड्येनेति । स मे सम गृहपतिः पतिरित्यर्थः बाण्ड्येन
 बाण्ड्यार्थमित्यर्थः गतः, वासार्थं संवादः अपि न श्रूयते, प्रातः कथं
 प्रातःकाले तस्य जननी सम श्रूयति भावः प्रसूतायाः तनयाया गेहं
 तथा वै गता । अहं बाला नवयौवना च, तस्मात् निधि रात्रौ कथम्
 अस्माकं गृहे स्यातव्यं इत्येति शेषः, सम्प्रति सायं सन्ध्याकालः वर्त्तते, हे

यामिन्येषां बहुलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा

निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखी ।

बालां चाहं मनसिजभयात् प्राप्तगाढप्रकम्पा

ग्रामशौरैरयमुपहतः पान्य ! निद्रां जहीहि ॥ १२ ॥

क भ्रातश्चलितोऽसि ? वैद्यकगृहं, किं तत्र ? शान्त्यै रुजां
किं ते नास्ति सखे ! गृहे प्रियतमा सर्वं गदं हन्ति या ? ।

वातश्चेत् कुचकुम्भमर्दनवशात् पित्तञ्च वक्त्राभ्युत्तात्

श्लेषाणं विनिहन्ति हन्त ! सुरतव्यापारकेलिश्रमात् ॥ १३ ॥

पथिक ! स्थानान्तरं गम्यताम् । अत्र विपरोतलक्षणञ्च व्यतैव
त्वं तिष्ठेति प्रतीयते । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ ११ ॥

यामिनीति । एषा यामिनी रात्रिः बहुलजलदैः प्रभूतमेवैः
बद्धः जनितः भीमः भयङ्करः अन्धकारः यस्यां तथाभूता, असौ मम
पतिः कर्मणा परिश्रमेण दुःखो व्याक्तः क्लेशितः प्राप्तक्लेशः
अतएव निद्रां यातः गतः निद्रित इत्यर्थः, अहञ्च बाला नवयौवना
मनसिजस्य कामस्य भयात् व्यावेशजनितादिति भावः, प्राप्तः गाढः
अत्यन्तः प्रकम्पः यया तादृशी कामार्त्तेति भावः अयं ग्रामः शौरै-
स्तस्करैः उपहतः, हे पान्य ! पथिक ! निद्रां जहीहि त्वज ।
निद्रां त्यक्त्वा मासस्तु गृहार्थेति भावः । सन्दाक्रान्तापृत्तम् ॥ १२ ॥

कोति । हे भ्रातः ! क कुत्र चलितः असि, गच्छसीत्यर्थः
इति प्रश्नः, वैद्यकगृहं चिकित्सकगृहं चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
तत्र वैद्यकगृहे किं किमर्थं चलितोऽसीति शेषः, प्रश्नोऽयम् । रुजां
रोगाणां शान्त्यै उपशमाय चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् । हे सखे !
ते तव गृहे प्रियतमा किं नास्ति ? या सर्वं गदं रोगं हन्ति, चेत्
यदि वातः वायुदोषजः व्याधिस्तव स्यादिति शेषः, नदा कुचकुम्भयो-
र्मर्दनवशात् तं वातमित्यध्याहार्यं, वक्त्राभ्युत्तात् स्रक्त्राभ्युत्तानात् पित्तं

दृष्टिं देहि पुनर्बाले ! कमलायतबोचने ! !

श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ १४ ॥

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या

सा बाधते किमिह चन्दनलेपनेन ।

अत् कुम्भकारपलनीपरिपङ्कलेप-

स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा यासां नयनसुभगं वङ्गवाराङ्गनानां

देशत्यागः परमकृतिभिः कृष्णसारैरकारि ।

तासामेव स्तनयुगजिता दन्तिनः सन्ति मत्ताः

प्रायो मूर्खः परिभवविधौ नाभिमानं तनोति ॥ १६ ॥

पित्तदोषजं रोगं, तथा हन्त हर्षे सुरतव्यापारे यः क्लेशः तस्य
अमात् क्लेशायां क्लेशदोषजरोगं विनिहन्ति विशेषेण नाशयति ।
शार्दूलविष्कोडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

दृष्टिमिति । हे कमलायतबोचने ! पद्मविशाखनेत्रे ! बाले
सुन्दरि ! पुनः दृष्टिं देहि, हि यतः पुरा पूर्वं लोके जगति विषस्य
मौषधं विषं श्रूयते श्रुतमिति यावत्, अतोते अट्प्रत्ययो बोध्यः ।
सकत् कटाक्षविषदिग्धोऽहं पुनः कटाक्षविषेण शान्तिं लक्ष्मणे इति
भावः ॥ १४ ॥

अन्तर्गतेति । या मदनवह्निशिखावली अन्तर्गता सा बाधते
अन्तर्व्यथयतीत्यर्थः इह अस्मिन् शरीरे इति शेषः चन्दनलेपनेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यः कुम्भकारस्य पलनस्य
कुम्भादिदृष्टनाथं सज्जितस्य मूर्खीविशेषस्य उपरि पङ्कलेपः, असौ
केवलं तापाय अतिसन्तापाय, न तु तापस्य शान्त्यै उपशमाय भव-
तीति शेषः । दृष्टान्ताङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टेति । यासां वङ्गवाराङ्गनानां यङ्गीयवेश्यानां नयनसुभगं

अपूर्वो दृश्यते वक्रिः कामिन्याः स्तनमच्छले ।
 दूरतो दृहते गात्रं हृदि लग्नसु शीतलः ॥ १७ ॥
 कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।
 बाले ! तव सुखाभोजे कथमिन्दीवरहयम् ॥ १८ ॥
 अयि मन्मथंचूतमञ्जरि ! अवणायतचारुलोचने ! ।
 अपहृत्य मनः क्व यासि मे किमराजकमत्र राजते ॥ १९ ॥

नेत्रविचारं दृष्ट्वा परमकृतिभिः सुपण्डितैरिति यावत् पराजितैर्जैह-
 वनीये न स्यात्कथमिति जानाद्भरितं भावः कृष्णसारेः श्लगविशेषैः
 देगत्यागः वक्रदेशपरिहारः अकारि, वक्रदेशे कृष्णामारा न चरन्तीति
 प्रसिद्धिः । तास्मान्नेव वक्रवाराकृन्तानां स्तनयुगेः कृताः पराभूताः
 टलिनः गजाः मत्ताः अतएव बलि तिष्ठन्ति अस्मिन् वक्रदेशे इति
 शेषः । तथाहि मूर्खो जनः प्रायः बाहुल्येन परिभवविधौ पराजय-
 व्यापारे अभिमानम् अहङ्कारं न मनोति न प्रकटयति नावबुध्यते
 इति यावत् । मूर्खाणां मानापमानबोधो नास्तीति भावः । मन्दा-
 क्कान्ताष्टम् ॥ १६ ॥

अपूर्व इति । कामिन्याः स्तनमच्छले अपूर्वः अद्भुतः वक्रिः
 दृश्यते । अपूर्वत्वे हेतुमाह दूरत इति । दूरतः दूरात् गात्रं दृहते
 सन्नापयतीति यावत्, हृदि वक्षसि लग्नसु लग्न एव शीतलः भव-
 तीति शेषः ॥ १७ ॥

कुसुमे इति । कुसुमे पुष्पे कुसुमस्य पुष्पस्य उत्पत्तिः श्रूयते,
 न च दृश्यते । हे बाले ! तव सुखाभोजे वदनकमले कथम् इन्दी-
 वरहयं नोक्तोत्पन्नयुगलं दृश्यते इति शेषः । अत्रोन्दीवरहयं नेत्रयुगल-
 मिति भेदेऽप्यभेदरूपातिशयिन्नरञ्जहारः । तदुक्तं दर्पणे । विह्वलेऽप्य-
 वसायस्थातिगबोर्नागद्वयते । भेदेऽप्यभेदः सम्यग्भेदसम्यक्सादृशियि-
 र्थं यावति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

अवीति । अयि मन्मथञ्चूतमञ्जरि ! अवणायते

कोपस्त्वया यदि कृतो मयि पङ्कजाक्षि !
 सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमव्ययम् ।
 अत्र श्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 र्बच्चैः समर्पय मदर्पितपुष्पमक्ष ॥ २० ॥

इति श्रीकालिदासकृतं शृङ्गारतिलकं समाप्तम् ।

हंसदूतः ।

दुकूलं विभ्राणो दलितहरितालद्युतिहरं
 जवापुष्पश्रेणीरुचिरुचिरपादाभ्युजतक्षः ।

आकर्षकते चाक्षुषि मनोहरे बोधने यथास्तत्पञ्चद्वी, ये जन जनः
 एषपङ्कज क वाचि ? एतन्न अस्मिन् देशे किम् अराजकं राजाभावः
 राजते । वसन्ते इति पाठान्तरम् । नैवात्पाराजकं, तथात् ते जन-
 शीर्षरूपस्य कार्यं स्यादप्यत्रं यासनं नविध्यतीति भावः ॥ १८ ॥

कोप इति । हे पङ्कजाक्षि पद्मनेत्रे ! त्वया यदि मयि
 कोपः कृतः, यः कोपः इव प्रियः नाहमिति भावः अस्तु ममत्, एतन्न
 अस्मिन् विषये अव्ययत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि अरक्षो-
 यमस्ति ममेति भावः । किन्तु मया अर्पितपूर्वं पूर्वं इत्तस्य आश्लेषम्
 आश्लेषनम् उच्चैः नादं यथा तथा अर्पय प्रतिदेहि, कदा अर्पितं
 पुष्पमक्ष उच्चैः समर्पय । वसन्ततिलकं इत्तम् ॥ २० ॥

दुकूलमिति । दलितं दलितं इत्तं हरितालं तस्य द्युतिहरं
 कालिधोरं शीतमिति भावः दुकूलं वसनं इधानः परिदधत् जवापु-

तमालश्यामाङ्गी हरहसितलीलाञ्छितमुष्णः
 परानन्दाभोगः स्फुरतु हृदि मे कोऽपि पुरुषः ॥ १ ॥
 यदा यातो गोपीहृदयमदनो नन्दसदनात्
 मुकुन्दो गान्दिन्यास्तनयमनुविन्दन् मधुपुरीम् ।
 तदामाङ्गीञ्चिन्तासरिति घनघूर्णापरिष्वयै-
 रगाधायां बाधामयपयसि राधा विरहिणी ॥ २ ॥
 कदाचित् खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
 सहास्त्रीभिर्लेभे तरलितमना यामुनतटीम् ।

प्रायां न्रेण्या हृदिरिव कान्तिरिव हृदिर्यस्य तादृशं हृदिरं मनोञ्जं
 वादाङ्गुजतलं चरन्मनसतलं यस्य तथाभूतः तमाहवत् श्यामम्
 अङ्गं यस्य तथोक्तः हरहसितस्य अन्दिनस्य खोलया विहासेन
 अञ्चितं पूजनं हृदिरमिति भावः तलं यस्य तथाभूतः परः सहानु-
 श्यामस्य आभोगः परिपूषता यस्य तादृशः अथवा परमानन्दमव-
 रत्तल्यः कोऽपि अतिवचनोचः पुरुषः कृष्ण इति भावः मे मन हृदि
 स्फुरतु राजताम् । शिखरिणीष्टनमञ्जिव् सन्दर्भे । उपमासङ्कारः ।
 पन्वारम्भे विघ्नविनाशार्थं कवेरिष्टदेवतासंकीर्तनरूपं सङ्गुहाचरण-
 मिदम् ॥ १ ॥

वदेति । गोपीनां हृदयमदनः मनोमोहनः मुकुन्दः कृष्णः
 यदा गान्दिन्याः तनयम् अङ्गम् अनुविन्दन् अनुसन्मनानः अतुसरन्
 वा नन्दसदनात् नन्दासनात् मधुपुरीं मधुरां यातः गतः, तदा
 विरहिणी राधा घनाः खान्दा वा घूर्णाः ध्वनयः तासां परिष्वयैः
 अङ्गैः अनाधायां अतलस्ययां अपारायामिति भावः बाधाम-
 नानि दुःखमनानि पदांसि अङ्गानि यस्यां तथाभूतायां चिन्तासरिति
 अमाङ्गीव् विजज्ज्ज् । रूपकसङ्कारः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् अथो राधा अन्वयिः अन्वयिः अह

चिरादस्यास्मिन् परिचितकुटीरावकलनाद्
 अवस्थां तस्वार स्फुटमथ सुपुमैः प्रियसखीम् ॥ ३ ॥
 तदा निष्पन्दाङ्गी कलितनलिनीपङ्कवकुलैः
 परीषाहात् प्रेमश्यामकुञ्जलयताथङ्गिद्वयैः ।
 दृगन्धोगम्भीरीकृतमिहिरपुत्रीलहरिभि-
 र्विञ्जीना धूलीनामुपरि परिवत्रे परिजनैः ॥ ४ ॥
 ततस्तां न्यस्ताङ्गीमुरंसि ललितायाः कमलिनी-
 पलायैः कालिन्दीसलिलमिशिरैर्वीजिततनुम् ।

अनन्तरं खेदानिं विरहजयोक्तामहं विघटयितुं निर्वापयितुं तर-
 विवचनाः चञ्चलचित्ता सती बहूनतटीं बहूनातीरं लेभे मत-
 वती । अथ बहूनातीरप्रायिनन्तरम् अस्या राधायाः चित्तं जनः
 चिरात् परिचितामां भुक्तानामिति भावः कुटीरायां कुञ्जानामिति
 भावः अवकलनात् अवसोक्तनात् सुपुमै सुखमहमसाद्युगं न किञ्चि-
 द्बेदिमिलित्वेव रूपं संचित् यदन्ते स्यात् वा निद्रा सुपुमिः तस्याः
 प्रियसखीम् अवस्थां मूर्च्छामिति भावः स्फुटं सव्यक् जया तथा
 तस्वार प्राप सुसोचेति भावः ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले मूर्च्छावस्थावामिति भावः निष्पन्दं
 विश्रब्धम् अङ्गं यस्याः तदाभूता अतएव चञ्चोनासुपरि विञ्जीना
 सुविहता सा कलितं नष्टीतं नलिनीपङ्कवकुलं पद्मपल्लवः अल-
 नार्धमिति भावः यैः तयोक्तैः, प्रेमश्यां परीषाहात् आतिथस्यात्
 अङ्गुलयथतम् अमङ्गलयतं जीवति न वेत्तादिरूपम् आशङ्कते इति
 तादृशं हृदयं येषां तैः, दृगन्धोभिः नवनजलैः नन्दीरोकता पूरितैश्चि
 तावत् मिहिरपुत्र्याः बहूनावाः सचरिसरङ्गः यैः तथामूतैः परिजनैः
 सखीभिरिति भावः परिवत्रे परितः वेष्टिता ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ललितायाः तदास्वपन्नाः उरवि

पराहस्यसाक्षात्पुरचलितकण्ठीं कलयतां
 सखीसन्दीहानां प्रमदभरशास्त्री ध्वनिरभूत् ॥ ५ ॥
 निधायान्ने पङ्केरुहदलविटकुस्य ललिताः
 ततो राधां नीराहरणसरणीन्यस्तचरणा ।
 मिलन्तं काञ्चिन्दीपुब्जिनभुवि खेलाच्चितगतिं
 ददर्शान्ने कञ्चिन्मधुरविरतं श्वेतगरुतम् ॥ ६ ॥
 तदालोकस्त्रीकोच्छसितहृदया सादरमसौ
 प्रणामं शंसन्ती लघु लघु समासाद्य सविधम् ।
 धृतोच्छ्रिता सद्यो हरिसदसि सन्देशहरणे
 वरं द्रुतं मेने तस्मत्तिललितं हन्त ! ललिता ॥ ७ ॥

वक्षसि न्यस्ताङ्गीं निहितकलेकरां काञ्चिन्दीः यत्ननादाः सखिलेन
 शिशिरैः शीतलैः कसखिनीपलाशैः पद्मपत्रैः वीजिता भक्तुः शरीरं
 यस्याः तथोक्तां प्रराष्टत्तेन प्रत्यागतेन आसाङ्गुरेण मन्दशासिनेत्यर्थः
 चञ्चितः सन्धितः कथतो यस्याः तादृशीं कलयतां पश्यतां सखीसन्दी-
 हानां सङ्घचरोसङ्घानां प्रमदभरेण कर्षातिशयेन प्राचते शोभते इति
 तथोक्ताः ध्वनिः आनन्दकोलाहल इति यावत् अभूत् ॥ ५ ॥

निधायेति । ततः अनन्तरं प्रत्यागतश्चासानन्तरं ललिता नीरा-
 हरणाद्यं अलाहरणाद्यं वा सरणी सोपानं तस्यां न्यस्तचरणा अर्चि-
 तपादा सती पङ्केरुहदलविटकुस्य पद्मपत्ररचितशयनीयस्येति यावत्
 अङ्गे कोङ्गे उपरीत्यर्थः राधां निधाय स्थापयित्वा काञ्चिन्दीः यत्न-
 नायाः पुब्जिनभुवि शैकतदेशे मिलन्तं चरन्तम् अथ खेलेवा विलासेन
 काञ्चिता प्रशंसिता गतिर्गमनं यस्य तथोक्तं मधुरदिकानं मनोचिनिनाहं
 कञ्चित् श्वेतगरुतं शुभ्रपत्रं हंसमिति यावत् ददर्श ॥ ६ ॥

तदेति । हन्त खेदे, कसौ ललिता तस्य हंसस्य आलोकेन
 दर्शनेन सोपानं अत्यम् अश्वसितम् उत्फुल्लं हृदयं यस्यास्तथाभूता

अमर्षात् प्रेमैर्ष्यां सपदि दधती कंसमथने
 प्रहृत्ता हंसाय स्वमभिलषितं शंसितुमसौ ।
 न तस्या दोषोऽयं यदिह विहगं प्रार्थितवती
 न कस्मिन् विश्रम्भं दिशति हरिभक्तिप्रणयिता ॥ ८ ॥
 पवित्रेषु प्रायो विरचयसि तोयेषु वसतिं
 प्रमोदं नालीके वहसि विशदात्मा स्वयमसि ।
 अतोऽहं दुःखार्त्ता शरणमत्रला त्वां गतवती
 न भिक्षा सत्पत्ने व्रजति हि कदाचिद्विफलताम् ॥ ९ ॥

तथा हृतोत्कण्ठा उत्सुकचित्तेत्यर्थः कषु कषु शनैः शनैः सविधं
 समीपं समासाद्य आगत्य सादरं प्रणामं शंसन्ती प्रणयन्तीति यावत्
 शब्दः तत्क्षणं हरिसदसि कण्ठसभावां मङ्गराद्यामिति भावः सन्देह-
 हरणे वाचिकप्रणये वाचिकप्रणयार्थमित्यर्थः तम् अतिबलितं
 सुन्दरं हंसं वरं श्रेष्ठं दूतं सन्देहहरं, स्वान सन्देहहरो दूत इत्य-
 मरः । अने दौल्याय प्रेरयितुमभिसतवतात्यर्थः ॥ ७ ॥

अमर्षादिति । अमर्षात् कोपात् सपदि तत्क्षणं कंसमथने कण्ठे
 प्रेमैर्ष्यां प्रसन्ननिताम् ईर्ष्यां दधती असौ बलिता हंसाय स्वम्
 अभिलषितं शंसितुं कथयितुं प्रहृत्ता प्रारंभे । इह विषये सन्देह-
 हरणे इत्यर्थः यत् सा विहगं पक्षिणं हंसं प्रार्थितवती, अयं तस्या
 बलिताया दोषः अविश्रम्भकारित्वरूप इति भावः न, हरिभक्ति-
 प्रणयिता हरौ मङ्गप्रतिरेक इति यावत् कस्मिन् जने विश्रम्भं विश्वासं
 न दिशति, न जनयति ? अपि तु सर्वास्त्रज्ञेव विश्रम्भं दिशती-
 त्वर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

पवित्रेषु इति । प्रायः बाहुल्येन पवित्रेषु विशुद्धेषु तोयेषु
 वसतिम् अवस्थानं विरचयसि करोषि, नालीके कमलशुषाके मङ्ग-
 लक्षणे इति भावः प्रमोदम् आनन्दं वहसि, स्वयम् विशदात्मा

चिरं विस्मृत्यास्मान् विरहदहनज्वालविकलाः
 कलावान् सानन्दं वसति मथुरायां मधुरिपुः ।
 तदेतं सन्देशं स्वमनसि समाधाय निखिलं
 भवान् क्षिप्रं तस्य श्रवणपदवीं सङ्गमयतु ॥ १० ॥
 निरस्तप्रत्यूहं भवतु भवती वल्गुनि शिवं
 समुत्तिष्ठ क्षिप्रं मनसि मुदमाधाय सदयम् ।
 अधस्ताद्भावन्ती लघु लघु समुत्ताननयनै-
 र्भवन्तं वीचन्तां कुतुकतरला गोपशिशवः ॥ ११ ॥

स्वच्छान्तःकरणः अस्ति । अतः कारणात् दुःखान्तां अवगाहं त्वां
 शरणं गतवती, इति यतः सत्पत्ने साधुजने उत्कृष्टपक्षवति च
 भिक्षा प्रार्थना कदाचित् विफलतां व्यर्थतां न अर्जति न गच्छति ।
 अर्थान्तरम्यासोऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

चिरमिति । कलावान् चतुःषष्टिकलापूर्णः मधुरिपुः कृष्णः
 विरहदहनज्वा विच्छेदाग्नेः ज्वालेन विकलाः व्याकुलाः अस्मान्
 विस्मृत्य मथुरायां चिरं दीर्घकालं सानन्दं वसति । तत् तस्मात्
 भवान् एतं निखिलं समग्रं सन्देशं स्वमनसि समाधाय गृह्येत्वा क्षिप्रं
 शीघ्रं तस्य मधुरिपोः श्रवणपदवीं श्रोत्रेन्द्रियं सङ्गमयतु प्रापयतु
 ॥१०॥

निरस्तोति । भवतः वल्गुनि पक्षि निरस्तः गतः प्रत्यूहः विघ्नः
 अस्मात् तथाभूतं शिवं सङ्गलं भवतु । सदयं सातुकम्पं मनसि मुदं
 हृष्यम् आधातु क्षिप्रं शीघ्रं समुत्तिष्ठ यात्रां कुर्वित्थर्थः । कुतुकेन
 कौतुहलेन तरलासङ्गताः गोपानां शिशवः बालकाः लघु लघु द्रुतं
 द्रुतम् अधस्तात् तददेशे धावन्तः सन्तः समुत्ताननयनैः उत्क्षिप्नन्तैः
 रन्तम् उडुयमानमिद्वि भावः वीचन्ताम् अवगोक्षयन्तु ॥ ११ ॥

किशोरोत्तमोऽसौ कठिनमतिना दानपतिना
यया निन्दे त्वं पशुप-युवतीजीवितपतिः ।
तया गन्तव्या ते निखिलजगदेकप्रथितया
पदव्या भव्यानां तिलक ! किल दाशार्हणगरी ॥ १२ ॥
गलदाप्यासारप्लुतधवलगण्डा मृगदृशो
विदूयन्ते यत्र प्रबलमदना वेशविवशाः ।
त्वया विज्ञातव्या हरिचरणसङ्गप्रणखिनी
ध्रुवं सा चक्राङ्गी रतिसखशताङ्गस्य पदवी ॥ १३ ॥

किशोरेति । पशुपयुवतीनां गोपाङ्गनानां जीवितपतिः प्राथे-
श्वरः किशोरोत्तमः कुमारश्रेष्ठः अशौ कृष्णः कठिनमतिना क्रूर-
बुद्धिना दानपतिना अक्रूरेषु यया पदव्या पथा निन्दे नीतः, हे
भव्यानां साधूनां तिलक ! तया निखिलजगत्सु सर्वभूयस्त्वेषु
एकप्रथितया सम्यक् प्रसिद्धया पदव्या त्वं शीघ्रं दाशार्हणगरी
दाशार्हणां यादवविशेषाणां नगरी पुरो मधुरेत्यर्थः ते तव गन्तव्या
यातव्या ॥ १२ ॥

गच्छदिति । यत्र यस्यां पदव्यां गच्छद्भिः पतद्भिः वाप्यासारैः
अशुभाराभिः प्लुतौ व्याप्तौ धवलौ सख्यौ गण्डौ यासां ताः, प्रबलः
मदनः कामः यासां तथोक्ताः कृष्णदर्शनादिति भावः, वेशे वेश्यामृष्टे,
वेशो वेश्याजनान्प्रव इत्यमरः । विवशाः कामान्तां इति यावत् मृग-
दृशः मृगनयनाः नार्यं इत्यर्थः विदूयन्ते व्यथन्ते सक्तु कृष्णदर्शना-
नन्तरमेव तदवबोधकनादिति भावः, हरिचरणसङ्ग प्रणखिनी अतएव
चक्राङ्गी चक्रचिह्निता रतिसखशतवत् कामशतवत् मनोहरमिति
भावः अत्रं यत्र तादृशस्य लक्षणस्यैव यावत् सा पदवी पञ्चाः त्वया
ध्रुवं निश्चितं तत्तदवबोधकनेनेति भावः विज्ञातव्या विशेषेषु वेदि-
तव्या ॥ १३ ॥

पिबन् जम्बुश्यामं मिहिरदुहितुर्वारि मधुरं
 मृणालीभुञ्जानो हिमकरकलाकोमलरुचः ।
 क्षणं हृष्टस्तिष्ठन् निविड्विटपे शाखिनि सखे !
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु भवान् वृष्णिनगरे ॥ १४ ॥
 बलादाक्रन्दन्ती रथपथिकमक्रूरमिलितं
 विदूरादाभीरीततिरनुययौ येन रमणम् ।
 तमादौ पन्थानं रचय चरिताद्यां भवतु ते
 विराजन्ती सर्वोपरि परमहंसस्थितिरियम् ॥ १५ ॥
 अकस्मादस्माकं हरिरपहरन्नं शुकचयं
 यमारूढो गूढप्रणयलहरीं कन्दलमितुम् ।

प्रियवृत्ति । हे सखे ! भवान् जम्बुश्यामं मृणाली-
 दुहितुः अमुनायाः मधुरं वारि जलं पिबन् हिमकरकलासन्दूकलाः
 तद्वत् कोमलाः रुचः प्रभाः यासां ताः मृणालीः भुञ्जानः क्षणं हृष्टः
 निविड्विटपे वनशाखे शाखिनि हृष्टो तिष्ठन् वृष्णिनगरे यदुपर्यां
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु करोतु ॥ १४ ॥

बलादादिति । बलात् वेगात् अतिशयेनेत्यर्थः विदूरात् आक्र-
 न्दन्ती रुदती आभीरीततिः मोपनारीसंहतिः येन पथा रथपथिकं
 रथेन यानम् अक्रूरमिलितम् अक्रूरेण सह सङ्गतं रमणं कान्तं कण्ठ-
 मित्यर्थः अनुययौ अनुययात् अ, आदौ प्रथमं तं पन्थानं रचयन् मन्त्रं,
 ते तव सर्वोपरि सर्वेषाम् उपरि विराजन्ती उत्कर्षेण वर्तमानेति
 भावः इदं परमहंसस्थितिः परमहंसस्य योगिनश्च स्थितिः अदस्थानं
 मर्यादा च चरिताद्यां सफलता भवतु तन्मार्गदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

अकस्मादिति । हे आदम्ब ! कलहम् ! हरिः कण्ठः अक-
 सात् बहसा अस्माकम् अ शुकचयं वचनसमूहम् अपहरन् चोरवन्

तव आन्तस्यान्तःस्वगितरविविम्बः किसलयैः
 कदम्बः कादम्ब ! त्वरितमवलम्बः स भविता ॥ १६ ॥
 किरन्ती लावण्यं दिशि दिशि शिखण्डस्तवकिनी
 दधाना साधीयः कनकविमलद्योतिवसनम् ।
 तमालश्यामाङ्गी सरलमुरलीचुम्बितमुखी
 जगौ चित्रं यत्र प्रकटपरमानन्दलहरी ॥ १७ ॥
 तथा भूयः क्रीडारभसविकसहजवधू-
 वपुर्वल्लीम्बश्रृंगमदकणश्यामलिकया ।

गूढा गुप्ता या प्रणयलहरी प्रेमतरङ्गः तां कन्दल्यितं प्रकटयितं
 फलहयितं वा यम् आरुढः, किशलयैः पल्लवैः अन्तः अभ्यन्तरे
 स्वगतं तिरोहितं रविविम्बं सूर्यरश्मिरिति भावः येन तथाभूतः
 कदम्बः सः कदम्बतरुः आन्तस्य अध्वगमनादिति भावः तव त्वरितं
 शीघ्रम् अविदूरस्थितत्वादिति भावः अवलम्बः आश्रयः भविता ।
 तमाश्रित्य त्वया विश्रमितव्यमित भावः ॥ १६ ॥

किरन्तीति । यत्र कदम्बे स्थितेति शेषः, दिशि दिशि लावण्यं
 किरन्ती विक्षिपन्ती, शिखण्डस्तवकिनी मयूरपिच्छगुच्छलाक्लिनेत्वर्थः
 साधीयः अतिमनोज्ञं कनकवत् विमलं यथा तथा द्योतते दीप्यते
 इति तद्योक्तं वसनं प्रीतम् अम्बरमित्त्वर्थः दधाना वसाना, तमालवत्
 श्यामम् अङ्गं अस्यास्तादृशी सरलया अङ्गाटलया मुरल्या चुम्बितं
 मुखं अस्यास्तादृशी, प्रकटा उदुभटा परमानन्दानां लहरी तरङ्गः
 कण्ठ इति भावः चित्रं मनोज्ञं यथा तथा जगौ नीतवतीत्वर्थः
 ॥१७॥

तथेति । भूयः पुनः क्रीडायां निधुवनोत्सवे यो रमसः वेगो
 हर्षो वा, रमसो वेगहर्षयोरित्त्वसरः । तेन विकसन्त्यः वाः वल्लवानां
 गोपानां बध्नः तांसां वपुर्वल्लीभ्यः अङ्गुलताभ्यः अश्लक्ष्णैः गलदुभिः

विधातव्यो हृष्टीसकदक्षितमङ्गीलतिकवा-
 समन्तादुच्चासस्तव मनसि रासस्थलिकया ॥ १८ ॥
 तदन्ते वासन्तीविरचितमनङ्गोत्सवकला-
 चतुःशालं शीरेः स्फुरति न दृशौ तत्र विकिरेः ।
 तदालोकौञ्चे द्रमदभरविस्मारितगति-
 क्रिये जाने तावत्त्वयि वत हता गोपवनिता ॥ १९ ॥
 मम स्यादर्थानां क्षतिरिह विलम्बाद् यदपि ते
 विलोकेथाः सर्वं तदपि हरिकेलिस्थलमिदम् ।

अनन्दकथैः कस्तूरीन्दुभिः श्यामलिकया मालिन्यं नीतयेत्यर्थः
 हृष्टीसैः मधुकरेः कदाचित्ता आकोर्षां मङ्गीलतिका मङ्गिकाकता
 बद्धां तथाभूतया रासस्थलिकया रासोत्सवस्थलेन तव मनसि सम-
 न्तात् सर्वतः उच्चासः आनन्दः विधातव्यः जनयितव्यः । रासोत्-
 सवस्थलावकाशेन पाथ तव मङ्गान् आनन्दा भविष्यतीति भावः
 ॥ १८ ॥

तदिति । तस्याः रासस्थलिकायाः अन्ते वासन्ती वसन्तोत्सवः
 तथा तदर्थमिति भावः विरचितम् अनङ्गोत्सवः कामोत्सव इव
 कला व्यापारः तस्याः चतुःशालं शालाचतुष्टयान्वितं सदनमिति
 यावत् स्फुरति राजते, तत्र चतुःशाले दृशौ नयनेन विकिरेः नार्थव ।
 वत छेदे तस्य चतुःशालस्य आलोकेन दर्शनेन उद्भेदः उदयः यस्य
 तथोक्तः प्रमदभरः आनन्दार्तिगयः तेन विस्मारिता विस्मृतिं नोवा
 गतिक्रिया समनव्यापारः यस्य तादृशे त्वयि सति गोपवनिता गोपा-
 क्त्रना हता नाथं गता, तावत् जाने मन्ये । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति दर्पणकारः ॥ १९ ॥

समेत । यदपि यद्यपि ते तव इह विलम्बात् मम अर्थानां
 काव्याणां क्षतिः ज्ञानिः स्यात् यदपि तथापि सर्वं हरिकेलिस्थल-

तवेयं न व्यर्था भवतु शुचिता कः स हि सखे !
 शुषो यक्षाणूरद्विषि मयि निवेशाय न भवेत् ॥ २० ॥
 सङ्गदंशीनादश्रवणमिलिताभीरवनिता-
 रहःक्रीडासाक्षी प्रतिपदलतासद्मसुभगः ।
 स धेनूनां बन्धुर्मधुमथनखट्वायितशिलः
 करिष्यत्यानन्दं सपदि तव गोवर्द्धनगिरिः ॥ २१ ॥
 तमेवाद्रिं चक्राङ्कितकरपरिष्वङ्गरसिकं
 महीचक्रे शङ्केमहि शिखरिणां शेखरतया ।

मिदं विशोकेशाः पश्येः । हे सखे ! तव इयं शुचिता सख्यदेवता
 पवित्रतेति भावः व्यर्था विफलायार्था न भवतु कन्वर्था भवत्विति यावत्
 तत्स्थानदर्शनेनेति भावः । हि यतः कः स गुणः अस्तीति शेषः
 यः चाणूरद्विषि चाणूरासुरघातिनि कृष्णे मयि निवेशाय मदन्तःकर-
 णपवेशाय न भवेत्, अपितु सर्व एव गुणः कृष्णस्य मदन्तरात्मनि
 निविष्टः आसीत् येन गुणेन तव तदीयवाहोत्सवस्थानदर्शनेन विशु-
 द्धता स्यादिति भावः ॥ २० ॥

सङ्गदिति । सङ्गत् एङ्कारं वंशीनादश्रवणेन मिलितानां सङ्ग-
 तानाम् आभीरवनितानां गोपीनां रहसि विजने या क्रीडा सुरतो-
 त्तसवः तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा प्रतिपदे स्थाने स्थाने लतासद्मभिः
 क्षितावेष्टितगृहैः सुभगः मनोहरः धेनूनां गवां बन्धुः गवां सुखेन
 चरणस्थानमित्यर्थः मधुमथनस्य कृष्णस्य खट्वायिता पर्यङ्कवदाचरिता
 शिखा यस्य तथोक्तः स गोवर्द्धनगिरिः सपदि दृष्टमात्र एव ते तव
 आनन्दं करिष्यति जनयिष्यति ॥ २१ ॥

तमिति । चक्राङ्कितेन चक्रलाङ्कितेन करेण यः परिष्वङ्गः
 आबिङ्गनं यदृष्यमात यावत् तस्य रसिकं रसज्ञं तज्जनितसुखाभि-
 न्नमित्यर्थः तम् एव आद्रिं पर्वतं महीचक्रे भूमण्डले शिखरिणां

अरातिं ज्ञातीनां ननु हरिहयं यः परिभवन्
 यथार्थं स्वं नाम व्यधित भुवि गोवर्द्धन इति ॥ २२ ॥
 तमालस्यालोकाङ्गिरिपरिसरे सन्ति चपलाः
 पुलिन्दो गोविन्दस्मरणरभसोत्तमवपुषः ।
 शनैस्तापं तासां क्षणमपनयन् यास्यति भवान्
 अवश्यं कालिन्दीसलिलशिशिरैः पक्षपवनैः ॥ २३ ॥

पर्वतानां शिखरतया शिरोभूषणतया शङ्खेभ्यश्च स एव शिखर
 सर्वेषां शिखरिणां श्रेष्ठ इति मन्यामहे इत्यर्थः । ननु भोः यः
 अङ्घ्रिः ज्ञातीनां पर्वतानामिति भावः अरातिं गन्तुं पक्षच्छेदिनमिति
 भावः हरिहयम् इन्द्रं परिभवन् पराजयमानः सन् भुवि पृथिव्यां
 गोवर्द्धन इति स्वं नाम यथार्थम् अन्वर्थं कुपितेन्द्रनियोजितमेघैः
 सप्ताहं वर्षणोऽपि गोकुलरक्षणादिति भावः व्यधित कृतवान् । पुरा
 इन्द्रमखं निषिध्य क्षण्येन गोवर्द्धनोत्सवे कृते इन्द्रः कुपितः सप्ताहं
 गोकुलं सप्तलधारया पृष्ट्या आच्छादयामास । तद्वचोक्त्वा कृष्णः
 गोकुलं रिरक्षिषुः करेण गोवर्द्धनं धृत्वा तत्तले गोपान् गा वत्सांश्च
 निवेश्य वर्षापदं निवारयामासीति भागवती याज्ञार्त्त ॥ २२ ॥

तमालस्येति । गिरेः गोवर्द्धनस्य परिसरे पार्श्वदेशे तमालस्य
 तमालतरोराजोकात् दर्शनात् चपलाः अतस्तुकाः अतएव गोविन्दस्मर-
 णेन यः रभसः आवेगः तेन उत्तमं वपुः शरीरं येषां तथाभूताः
 पुलिन्दाः स्तुच्छजातिविशेषाः सन्ति वसन्तीत्यर्थः । भवान् कालि-
 न्दीसलिलेन यमुनाजलमङ्गनेति भावः शिशिरैः शीतलैः पक्षपवनैः
 तेषां लक्ष्यं क्षणिकमित्यर्थः गोविन्दस्मरणकाले तदनवचोक्तमजमिति
 भावः तापम् अवश्यम् अपनयन् अपतदनु शनैः मन्दं मन्दं यास्यति
 समिष्यति ॥ २३ ॥

तदन्ते श्रीकान्तस्मरसमरधाटी पुलकिता
 कदम्बानां वाटी रसिकपरिपाटीं स्फुटयति ।
 त्वमासीनस्तस्यां न यदि परितो नन्दसि ततो
 बभूव व्यर्था ते घनरसनिवेशव्यसनिता ॥ २४ ॥
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटमरिष्टासुरशिर-
 श्चिरं शुष्कं वृन्दावनपरिसरे द्रक्ष्यति भवान् ।
 यदारोढुं दूरान्मिलति किल कैलासशिखरि-
 भ्रमाक्रान्तस्वान्तो गिरिशसुहृदः किङ्करगणः ॥ २५ ॥

तदन्ते इति । तस्य निरेः अन्ते ङेघे श्रीकान्तस्य कृष्णस्य स्मर-
 समरस्य कामसंघामस्य सदनेतत्सवस्थेत्यर्थः धाटी तत्रायद्विभूतेत्यर्थः
 परीक्षास्थानमिति भावः अतएव पुलकिता कुसुमोद्गमात् सञ्जात-
 पुलकेत्यर्थः तद्वत्सवस्मरणादिति भावः कदम्बानां वाटी कदम्बवन-
 वेष्टितकुञ्जमिति यावत् रसिकानां परिपाटी श्रेणी स्फुटयति रसम्
 आस्वादयतीति भावः । त्वं यदि तस्या कदम्बपरिपाद्याम् आसीन,
 उपविष्टः सन् परितः समन्तात् न नन्दसि आनन्दमनुभवसि, तत-
 स्तदा ते तव घनरसे आद्यारसे योऽभिनिवेशः समासक्तिः तस्मिन्
 व्यसनिता प्रष्टासिरिति यावत् व्यर्था विफला बभूव भवतीति यावत्,
 वक्तव्ये माने लिट्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ २४ ॥

शरदिति । वृन्दावनपरिसरे भवान् शिरं शुष्कम् अतएव
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटं शरत्कालीनमेघराजिसदृशमित्यर्थः अरिष्टा-
 सुरस्य अरिष्टास्वदानवस्य शिरः द्रक्ष्यति, किञ्च मसिद्धौ, गिरिशस्य
 हरस्य यः सुहृत् सखा कुवेरः तस्य किङ्करगणः यक्षगणः कैलास-
 शिखरिणः कैलासपर्वतस्य भ्रमेण आक्रान्तं स्वान्तं मनः यस्य तथा-
 भूतः सन् दूरात् यत् शिरः आरोढुं मिलति आगच्छति । भ्रान्ति-
 मानबह्वारः ॥ २५ ॥

रुवन् याहि खैरं चरमदशया चुम्बितरुची
 नितम्बिन्यो वृन्दावनभुवि सखे ! सन्ति बहवः ।
 परावर्त्तिष्यन्ते तुलितमुरजिन्नूपुररवात्
 तव ध्वानात् तासां वह्निरपि गताः क्षिप्रमसवः ॥ २६ ॥
 त्वमासीनः शाखान्तरमिलितचण्डत्विषि सुखं
 दधीथा भाण्डीरे क्षणमपि घनश्यामलरुची ।
 ततो हंसा बिभ्रन्निखिलनभसश्चिक्रमिषया
 स वद्विष्णुं विष्णुं कलितदरचक्रं तुलयिता ॥ २७ ॥
 त्वमष्टाभिर्नेत्रैर्विगलदमलप्रेमसखिलै-

रुवन्निति । हे सखे त्वं खैरम् उच्चैः रुवन् नदन् वृन्दा-
 व-भुवि वृन्दारण्ये बहवः नितम्बिन्यः चरमदशया कृष्णविरहेण
 प्राप्रया अन्यदशया चुम्बिताः आक्रान्ताः रुचः कान्तयः तासां तथा-
 भूताः सन्ति । तुलितः समीकृतः अतुल्यत इति यावत् मुरजितः
 कृष्णस्य नूपुररवः येन तस्मात् तव ध्वानात् निनादात् तासां वह्निर-
 अपि गताः असवः प्राणाः क्षिप्रं परावर्त्तिष्यन्ते प्रत्यागमिष्यन्ति
 ॥ २६ ॥

त्वमिति । शाखान्तरेषु मिलितः सङ्गतः चण्डत्विट् स्वर्यः यस्य
 तथोक्ते गगनस्यर्चिनोति भावः घनाः श्यामलाः रुचयः कान्तयः
 यस्य तथोक्ते भाण्डीरे वृक्षभेदे क्षणमपि आसीनः उपविष्टः त्वं
 सुखं दधीथाः अतुल्यभवेः । ततः अनन्तरं हे हंस ! आबिभ्रत् त्वया
 शोभां गच्छन् स भाण्डीरः निखिलस्य घनस्य नभसः आकाशस्य
 चिक्रमिषया क्रमिदमिष्यया वद्विष्णुं वद्वनशीलं कलितं नटङ्गीतं
 दरचक्रं सुदरचक्राक्षं येन तथोक्तं विष्णुं वामनरूपिणमिति यावत्
 तुलयिता समीकृता अतुल्यकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हे चतुर ! विगलन्ति चरन्ति अमलानि निर्मलानि

मुहुः सिक्तस्तम्भां चतुर ! चतुरास्यस्तुतिभुवम् ।
जिहीथा विख्यातां स्फुटमिह भवद्भान्ववरथं
प्रविष्टं मंथन्ते विधिमटविदेव्यस्त्वयि गते ॥ २८ ॥
उदञ्चने तान्मःप्रसरत्तहरीपिच्छिलपथः-
स्ववत्पादन्यासप्रणिहितविलम्बाकुलधियः ।
हरौ यस्मिन्मग्ने त्वरितयमुनाकूलगमन-
स्युहाक्षिप्ता गोप्यो ययुरनुपदं कामपि दशाम् ॥ २९ ॥

मेनसल्लिखानि आनन्दान्मूणि येभ्यः तथाभूतैः कृष्टाभिः नेत्रैः सुक्तः
पुनः पुनः सिक्तः कान्धः आधारदण्डः यस्यास्ताम् अतएव विख्यातां
चतुरास्यस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्तुतिभुवं ज्ञोत्स्थानं यत्र स्थितो
ब्रह्मा निजमोहावसाने भगवन्तं कृष्णं तृष्टावेति भावः जिहीथाः
गच्छ । इह अस्मिन् प्रदेशे त्वयि गते सति अटविदेव्यः अरण्या-
धिष्ठातृदेवताः भवतः बान्धवः हंस इत्यर्थः स एव रथो यस्य तादृशं
विधिं ब्रह्माणं प्रविष्टं काननर्मात शेषः मंथन्ते तर्कायध्यानि स्फुट-
सुत्प्रक्षे । तदीयवाचनानुरूपं भवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा पुनरागत इति अतु-
मास्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

उदञ्चदिति । यस्मिन् कालियहृदे इत्युत्तरेण सन्ध्याः हरौ
कृष्णे मग्ने सति त्वरितं शीघ्रं यमुनाकूले यत् गमनं तत्र स्युहया
इच्छया आक्षिप्ताः आकृष्टाः गोप्यः अतुपदं प्रतिपादन्यासम् उदञ्च-
ताम् उदुगच्छतां नेत्रान्धसां नयनसल्लिखानां प्रसराः धारा एव
सहस्रं वीचयः ताभिः पिच्छिले प्रथि स्ववत्त्वं स्थानात् ध्वंस्यन् यः
पदन्यासः तस्मिन् प्रणिहिता नियुक्ता विलम्बेन आकुला धीर्बुद्धि-
र्यासां तथाभूताः सन्तः कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थां ययुः
प्रापुः ॥ २९ ॥

मुहुर्तास्यक्रीडाप्रमदमिच्छदाहोपुरुषिका-
 विकाशेन अष्टैः फणिमणिकुलैर्धूमलरुचौ ।
 पुरस्तस्मिन्नीपद्रुमकुसुमकिञ्चल्कसुरभौ
 त्वया पुण्ये पेयं मधुरमुदकं कालियहृदे ॥ ३० ॥
 तृणावतारार्तविरहदवसन्तापिततनोः
 सदाभीरीहृन्दप्रणयबहुमानोन्नतिविदः ।
 प्रणेतव्यो नयस्तवकभरससंवर्द्धितशुच-
 स्वया हृन्दादेव्याः परमविनयाहृन्दनविधिः ॥ ३१ ॥

मुहुरिति । पुरः व्यपनः सङ्घः पुनः पुनः नास्यक्रीडायां नृत्य-
 लीलायां यः प्रमदः प्रहर्षः तेन मिलन्ती मङ्गच्छन्ती या आहोपु-
 रिका अहोपुरुषत्वाभिव्यक्तिमानः सया कालियं निर्जित्य पुरुषकारः
 कृत इत्यहङ्कार इति यावत् अष्टैः विच्युतैः फणिनः कालियस्य
 मणिकुलैः शिरोरत्नसमूहैः धूमला कृष्णलोहता रुचिः प्रभा यस्य
 तथाभूते कालियहृदस्य यस्तुनान्तर्गतत्वात् स्तनः कृष्णत्वं तत्र रक्त-
 प्रभसणीनां अंशनेन कृष्णलोहितत्वमिति भावः, नीपद्रुमस्य कदम्ब-
 तरोः कुसुमानां किञ्चल्कैः केसरैः सुरभिः सुगन्धः तस्मिन् पुण्ये
 पवित्रे कालियहृदे त्वया मधुरम् उदकं पेयम् ॥ ३० ॥

तृणावतारार्तविरति । त्वया परमविनयात् अतिविनयेनेत्वर्थः
 तृणावर्त्तस्य तदाख्यस्य असुरस्य अरातेः शत्रोः कृष्णस्य विरहदवेन
 विच्छेदान्नेन सन्तापिता तनुः शरीरं यस्याः तथाभूतायाः यदा
 आभीरीहृन्दस्य गोपाङ्गनासमूहस्य प्रणयं बहुमानस्य तयोः उन्नति-
 विदः नव्यानां स्तवकानां भरे दृढौ संवर्द्धिता शुक् शोकः यस्याः
 नव्यस्तवकोत्पत्तौ कृष्णस्य प्रीतिरासीत् च चेदानीं दूरं गत इति
 शोक इति भावः तथाभूतायाः हृन्दादेव्याः हृन्दारण्ये देवतायाः
 हृन्दनविधिः प्रथम इत्यर्थः प्रणेतव्यः कर्त्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति क्रान्त्वा केकाकृतविरुतिमेकादशवनीं
घनीभूतं चूतैर्ब्रजमनुवनं द्वादशमिदम् ।
पुरी यस्मिन्नास्ते यदुकुलभुवां निर्मलयशो-
भराणां धाराभिर्धवलितधरित्वोपरिसरा ॥ ३२ ॥
निकेतैराकीर्णा गिरिशगिरिडिम्भप्रतिभटै-
रवष्टम्भस्तम्भावलिविलसितैः पुष्पितवना ।
निविष्टा कालिन्दीतटभुवि तवाधास्यति सखे !
समन्तादानन्दं मधुरजनहृन्दा मधुपुरी ॥ ३३ ॥
दृषः शम्भोर्यस्यां दशति नवमेकत्र यवसं
विरिञ्चैरन्यस्मिन् गिबति कलहंसो विसलताम् ।

इतीति निकेतैरिति च । हे सखे ! इति इत्थं केकाभिर्मयूरनादेः
कृता विरुतिः शब्दः यथा तथोक्तां मयूरसञ्चारवतीमिति भावः एका-
दशवनीं एकादशं वनमित्यर्थः पुरः अर्पितः यस्मिन् स्थाने ब्रजम् अह
ब्रजस्य पश्चात् चूतैः रसालैः घनीभूतं द्वादशं वनम् आस्ते, इदञ्च क्रान्त्वा
अतीत्य गतस्थितिं अर्थात् तव यदुकुलभुवां यादवानां निर्मलयशो-
भराणां कीर्णब्रजानां धाराभिः धवलितः सितोज्ज्वलः धरित्वग्रा भूमिः
परिसरः प्रसारः यस्याः तथोक्ता गिरिशस्य हरस्य जौ गिरिः
कैलास इत्यर्थः तस्य डिम्भाः शावकाः तेषां प्रतिभटैः प्रतिद्वन्दिभिः
तत्सदृशैरिति भावः अवष्टम्भाः आधारभूताः याः स्तम्भावलयः स्तम्भ-
श्रेणयः ताभिर्धवलितैः विराजितैः निकेतैः गृहैः आकीर्णा व्याप्ता,
पुष्पितं वनम् उद्यानं यस्याः तथोक्ता, कालिन्दीतटभुवि यमुनातीर-
भूमौ निविष्टाः मधुरं मनोहरं जलानां हृन्दा यस्याः तादृशी मधुपुरी
समन्तात् सर्वतः आनन्दम् आधास्यति दशद्विष्यति । युष्मकमेतत्
॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दृष इति । यस्यां पुरि शम्भोर्हंसस्य दृषः एकत्र एकस्मिन् स्थाने

क्वचित् क्रीञ्चारातेः कवल्यति केकी विषधरं
 विलीढे शङ्कया बलरिपुकरे पङ्कवमितः ॥ ३४ ॥
 अबोधिष्ठाः काशान्नहि विषटितां प्रच्छदपटीं
 विमुक्तामञ्जासीः पथि पथि न मुक्तावलिमपि ।
 अयि श्रीगोविन्दस्मरणमदिरामत्तद्दये !
 सतीति ख्यातिं ते हसति कुलटानां कुलमिदम् ॥३५॥
 असव्यं विभ्राणा पद्मघृतलाक्षारसमसी
 प्रयाताहं मुग्धे ! विरम मम वेशैः किमधुना ।
 अमन्दादाशङ्के सखि ! पुरपुरन्ध्रीकलकलाद्
 अलिन्दाग्रे वृन्दावनकुसुमधन्वा विजयते ॥ ३६ ॥

नवं यवसं दृष्टं दशति खादति, अन्वयित्वा स्थाने विरञ्जः ब्रह्मणः
 कलहंसः विनलतां लृषावपङ्गीं गिञ्जति भक्षयति, क्वचित् स्थाने
 क्रीञ्चारातेः स्कन्दस्य केकी मयूरः विषधरं भुङ्क्ते कवल्यति पसति,
 इतः आसन्न बलरिपोरिन्द्रस्य करी ऐरावतः शङ्कयाः गजप्रियवृज-
 विशेषस्य पङ्कवं विबोद्धे आखादयति । लृषादर्शनार्थं शम्भुपभृतयः
 देवा यत्रागच्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इतः परं पङ्कभिः पुरीं वर्णयति अबोधिष्ठा इत्यादिभिः ।
 अयि श्रीगोविन्दस्य स्मरणमेव मदिरा त्रया मत्तं हृदयं यस्मात्सत्-
 सम्बुद्धौ, पथि मार्गे काशान् अबोधिष्ठाः ज्ञातवत्यसि, विषटितं
 ज्ञातात् प्रभ्रष्टां प्रच्छदपटीम् उत्तरीयवसनं न ? पथि विमुक्तां
 अहसतां मुक्तावलिं मुक्ताहारमपि न अञ्जासीः न ज्ञातवत्यसि,
 कुलटानाम् असतीनाम् इदं कुलं ते नव सतीति साध्वीति ख्यातिं
 हसति देह्यो साध्वीयं यत् लृषादर्शनेन ज्ञानशून्या जातेति भावः
 ॥ ३५ ॥

असव्यमिति । अबोः नारी अष्टतलाक्षारसम् अलङ्कृतानलङ्कृतम्

अयं लीलापाङ्गस्त्रापितपुरवीचीपरिसरौ
 नवाशोकोत्तंसखलति पुरतः कंसविजयी ।
 किमस्मानेतस्मान्निभवनपृष्ठाङ्घ्रिमुदती
 त्वमेका स्तब्धाक्षि ! स्थगयसि गवाक्षावलिमपि ॥ ३७ ॥
 मुहुः शून्यां दृष्टिं वहसि रहसि ध्यायसि सदा
 शृणोषि प्रत्यक्षं न परिजनविज्ञापनशतम् ।
 अतः शङ्के पङ्केरुहमुखि ! ययौ श्यामलरुचिः
 स यूनामुत्तंसस्तव नयनवीथीपथिकताम् ॥ ३८ ॥

अथर्वं वाचं पदम् एतेन दक्षिणं पदं बाह्यारसरञ्जितमिति व्यज्यते ।
 विद्याया दधाना गच्छतीति शेषः, हे सुगन्धे ! मुहुः ! अहं प्रयाता
 अक्षिता, विरम निवर्त्तस्व प्रसाधनादिति भावः अधुना वेशैः प्रसा-
 धनैः किम् ? न किमपि प्रबोजनमित्यर्थः । हे सखि ! अत्रन्दात्
 उच्चात् पुगपुरन्धीणां पुरनारीणां कलकलात् कोलाहलात् इन्दावनलं
 कुसुमधन्वा कामः कृष्ण इत्यर्थः अखिन्दस्व बहुभूनिविशेषक्य अये
 पुरतः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति आशङ्के मन्थे ॥ ३६ ॥

अथमिति । लीलापाङ्गेन विद्यासकटाक्षेण स्थापितः आर्शीकृतः
 पुरवीचीनां नगरपदवीनां परिसरः स्थानं येन तत्राभूतः, नयम्
 अशोककुसुमम् उत्तंसः कर्णमूषणं यस्य तथाविधः, अयं कंसविजयी
 कृष्णः पुरतः अयतः अक्षति गच्छति । हे स्तब्धाक्षि ! निश्चलनेने !
 केवलं कृष्णदर्शनार्थं व्यापारितनयने इति भावत् एका त्वम् एनस्मात्
 नृणिभवनपृष्ठात् रत्नच्छोपरिदेगात् अस्मान् विन्दती ताडयन्ती
 ताडनार्थमिति भावः गवाक्षावलिं वातावनपङ्क्तिम् अपि किं किमर्थं
 स्थगयसि आदृष्योषि ? ॥ ३७ ॥

सुहृरिति । हे पङ्केरुहसखि ! कमलवदने ! सुहृः पुनः पुनः
 शून्यां अक्षररहितमिति भावः दृष्टिं वहसि, सदा रहसि विजने

विलज्जं मा सोदीरिह सखि ! पुनर्यास्यति हरि-
 स्ववापाङ्गक्रीडां निविडपरिचर्याप्रवृत्तताम् ।
 इति स्वैरं यस्यां पथि पथि सुरारिरभिनव-
 प्रवेशे नारीणां रतिरभसजल्प्या ववनिरे ॥ ३९ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

सखे ! साक्षाद्दामोदरवदनचन्द्रावकञ्चन-
 स्फुरत्प्रेमानन्दप्रकरलहरीचुम्बितधियः ।
 मुहुस्तवाभीरीसमुदयशिरोन्मस्तविपद-
 स्तवात्क्षोरानन्दं विदधति पुरा पीरवनिताः ॥ ४० ॥

ध्यावधि चिन्तवधि, प्रत्यक्षम् अक्षयोः समीपे परिजनावां विज्ञापन-
 यत्नं न शृणोमि नाकर्णवसि, अतः कारणात् शङ्के सम्भावयामि
 स ध्यामसुखरुचिः नीलकान्तिः दूनं तदृष्टानाम् उत्तमः श्रेष्ठः कृष्ण
 रति भावः तव नयनवीथीनां नेत्रराजीनां पथिकतां मोचरतां यद्यौ
 पुनः पुनर्नयनपथं प्रापेत्त्वर्थः ॥ ३८ ॥

विलज्जविति । हे सखि ! विलज्जं निर्वृत्तं यथा तथा मा
 रोटीः न रुद्विहः, इह अस्मिन् नगरे हरिः कृष्णः तव अपाङ्ग-
 क्रीडया कंटाक्षलीलया निविडा सान्द्रा अत्यन्तैर्लथः या परिचर्या
 देवा तवेति भावः तस्यां प्रवृत्तताम् आप्यहयतां यास्यति अत्रमेव
 त्वां प्रति अक्षुरक्तो भविष्यतीति भावः । सुरारेः कृष्णस्य अभिनव-
 प्रवेशे अस्यां पुरि इतोत्यं पथि पथि प्रतिपथं नारीणां स्वैरं अक्षन्दं
 रतिरभसेन अक्षुरागावेशेन जल्प्याः आलापः ववनिरे अभवद्वित्वर्थः ।
 अत्र पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३९ ॥

सखे इति । हे सखे ! तत्र पुष्पां साक्षात् प्रत्यक्षीभूतव्य
 दामोदरवदनचन्द्रस्य कृष्णसुखचन्द्रस्य अवकञ्चनेन अवखोजनेन स्फुरन्

अथ क्रामं क्रामं क्रमघटनया सङ्कटतरानं
निवासान् वृष्णीनामनुसर पुरीमध्येविशिखान् ।
मुरारातेर्यत्र स्थगितगगनाभिविजयते
पताकाभिः सन्तर्पितभुवनमन्तःपुरवरम् ॥ ४१ ॥
यदुत्सङ्गे तुङ्गस्फटिकरचिताः सन्ति परितो
मराला माणिक्यप्रकरघटितत्रोटिचरणाः ।
सुहृद्वदुद्धया हंसाः कलितमधुरस्याम्बुजभुवः
समर्थ्यादा येषां सपदि परिचर्यां विदधति ॥ ४२ ॥

पसरन् यः प्रेमानन्दप्रकरः प्रेमानन्दमूढः तस्य लक्ष्यां तरङ्गेण
चुम्बिता आक्रान्ता धीर्यासां तत्रोक्ताः आभीरोणां गोपीनां ससुदयस्य
सङ्घस्य शिरःसु न्यस्ता अपर्पिता विपदः दुःखानीति भावः याभिः
तथाभूताः पौरवनिनाः पुरनार्यः तत्र अल्लोचक्षुषोः आनन्दं
पुरा विदधति जनयिष्यन्तीत्यर्थः, पुरायोगे भव्ये लट्प्रयोगः ॥४०॥

अपेति । अथ अन्तरं यत्र पुरि क्रमघटनया क्रमात्तुसारेण
पुरीमध्ये विशिखा रथ्या, रथ्या प्रचोली विशिखेत्यमरः । सङ्कटतरान्
निविडानित्यर्थः वृष्णीनां यादवविशेषाणां निवासान् क्रामं क्रामम्
अनीत्य अनीत्य मुरारातेः कृष्णस्य अन्तःपुरवरम् अन्तःपुरस्येष्टं
स्थगितम् आच्छादितं गगनं याभिः तथाभूताभिः पताकाभिः वैजय-
न्तीभिः सन्तर्पितं प्रीणितं भुवनं जगत् येन तथाभूतं यत् विजयते
सर्धैर्कषेण वर्तते तत् अनुसरेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदिति । यस्याः पुरः उत्सङ्गे क्रोड् मध्ये इति भावः
तङ्गेन वृद्धता स्फटिकेन रचिताः निर्मिताः माणिक्यप्रकरेण माणिक्य-
निचयेन घटिताः रचिताः त्रोटयः चक्षुवः चरणाश्च येषां तत्रोक्ताः
मरालाः हंसाः परितः समन्तात् सन्ति तिष्ठन्ति, कलिता प्राप्ता
मधुरा मधुरा येन तथाभूतस्य कृष्णदर्शनायं मधुरासागतस्येत्यर्थः अस्तु -

चिरान्मृग्यन्तीनां पशुपरमशीनामपि कुलै-
 रलब्धं कालिन्दीपुच्छिनविपिने लीनमभितः ।
 मदालोक्रीक्षासिञ्चितपरिचितास्यं प्रियसखि !
 स्फुरन्तं वीक्ष्यथे पुनरपि किमग्रे सुरभिदम् ॥ ४३ ॥
 विषादं मा कार्षीर्द्रुतमवितथव्याहृतिरसौ
 समागन्ता राधे ! धृतनवशिखण्डस्तव सखा ।
 इति ब्रूते यस्यां शुकमिधुनमिन्द्रानुजज्ञते
 यदाभीरीष्टन्दैः कपस्तमभूदुद्धवकरे ॥ ४४ ॥

युग्मकम् ।

जभुवः ब्रह्मणः हंसाः वाहनभूता इति भावः समर्थ्यादाः मर्यादाधा-
 खिनः सदाचारविद् इति भावः अतएव सहृदुबुद्ध्या बन्धुबोधेन
 सपदि तत्क्षणम् आगच्छेति भावः तेषां स्फटिकरचितहंसानां
 परिचर्यां सेवां विदधति कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

चिरादिति विषादमिति च । हे प्रियसखि ! चिरात् मृग्यन्तीनाम्
 अन्विच्छन्तीनां पशुपरमशीनां गोपाङ्गनानां कुलैः अपि अलम्बम् अप्राप्तं
 कालिन्दीपुच्छिने यस्मिन्नासैकते यत् विपिनं वनं तस्मिन् अभितः सर्वतः
 लीनं निवृत्तस्थितमित्यर्थः मम आलोकात् दर्शनात् उल्लासि विक्रमत्
 यत् क्षितं मन्दहसितं तेन परिचितं ज्ञातम् आस्यं वदनं यस्य तथा-
 भूतम् अग्रे समक्षं स्फुरन्तं राजन्तं सुरभिदं पुनरपि किं वीक्ष्यथे
 द्रव्यामि ? इति प्रश्नः । हे राधे ! विषादं शोकं मया कार्षीः
 न कुरु, अवितथा सत्या व्याहृतिः वचनं यस्य तथोक्तः सत्यवादी-
 न्यर्थः धृतनवशिखण्डः नूतनमयूरपिच्छधारी असौ तव सखा द्रुतं शीघ्रं
 समागन्ता समागमिष्यति । इन्द्रानुजस्य कथास्य कते निमित्तं तस्यै
 प्रदानार्थमिति भावः आभीरीष्टन्दैः गोपनारीसमूहैः उद्धवस्य अस्मत्-
 सान्त्वनाय कथादेशात् आगतस्येति भावः करे हस्ते उपसृतं सम-

घनश्यामा भ्राम्यत्यपरिहरिहर्म्यस्य शिखिभिः
 कृतस्तोत्रा मुग्धैरगुब्जनिता धूमलतिका ।
 तदालोकाधीर ! स्फुरति तव चेन्मानसरुचि-
 र्जितं तर्हि खैरं जनसहनिवासप्रियतया ॥ ४५ ॥
 ततो मध्ये कक्षं प्रतिनवगवाक्षस्तवकितं
 चलन्मुक्तालम्बस्फुरितममलस्तम्भनिवहम् ।
 भवान् द्रष्टा हेमोक्षिखितदशमस्कन्धचरितै-
 र्लसन्नितिप्रान्तं मुरविजयिनः केलिनिलयम् ॥ ४६ ॥

प्रेतं शुकनिघुनं यास्यां पुरि इति इत्यं ज्ञूते कथयति । युष्मत्
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

घनश्यामेति । हरेः कण्ठस्य यत् हृष्यं घटनं तस्य लपरि घन-
 श्यामा मेघवत् श्यामवर्णा अतएव मुग्धैः मूढैः अमेघं मेघं जानन्निरि-
 रिति भावः शिखिभिः मयूरैः कृतं स्तोत्रं स्तवनं यस्याः तथोक्ता
 मयूराणां मेघोदस्यातीवोक्तासकत्वादिति भावः अगुरुभिः चन्दन-
 विशेषैः जनिता धूमलतिका धूमराजिः भ्राजति राजते, भ्राम्यतीति
 पाठे घूर्णते इत्यर्थः । हे धीर ! तस्याः धूमलतिकायाः आलोकात्
 दर्शनात् तव चेत् यदि मानसस्य चित्तस्य रुचिः अतुरागः मानसे
 अरुचि रुचिः गमनाभिलाष इत्यर्थः स्फुरति प्रसरति, तर्हि खैरं
 स्वच्छन्दं यथा तथा जनैः सह निवासे अवस्थाने या प्रियता
 प्रवृत्तिरिति यावत् तथा जितं प्रबला सा जनसहनिवासप्रियतेति
 भावः ॥ ४५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं मध्येकक्षं कक्षायां मध्ये प्रतिनवैः
 अम्भिवैः गवाक्षैः वातायनैः स्तवकितं रञ्जितं चञ्जिः चैपलैः वायु-
 सङ्गादिति भावः सुक्तालम्बैः मौक्तिकमालाभिः स्फुरितं राजितम्
 अमलाः निर्मलाः स्तम्भानां निवह्याः सङ्गाः यस्मिन् तथोक्तं हेम्ना

अलिन्दे यस्यास्ते मरकतमयी यष्टिरमला
 शयालुयां रात्रौ मन्दकलकलापी कलयति ।
 निरातङ्गस्तस्याः शिखरमधिकरुह्य अमनुदं
 प्रतीक्षेथा भ्रातर्वरमवसरं यादवपतेः ॥ ४७ ॥
 निविष्टः पल्यङ्के सृष्टुलतरतूलीधवलिते
 त्रिलोकिलक्ष्मीणां ककुटि दरसाचीकृततनुः ।
 अमन्दं पूर्येन्दुप्रतिममुपधानं प्रमुदितो
 निधायान्ने तस्मिन्नुपहितकफोण्डियभरः ॥ ४८ ॥
 उदञ्चत्कालिन्दीसलिलसुगम्भावकरुचिः
 कपोलान्ते प्रेङ्गन्मणिमकरमुद्रामधुरिमा ।

काञ्चनेन उक्लिखितानि उत्कर्षेण लिखितानि यानि दृश्यमस्तस्यस्य
 भागवतीयश्चेति भावः चारितानि तैः लघनः राजनः भित्तीनां
 प्रान्ताः पल्यङ्कदेशाः यस्य तादृशं सुरविजयिनः कृष्णस्य केलिनित्ययं
 क्रीडागृहं भवान् दृष्ट्वा दृश्यति ॥ ४६ ॥

अलिन्दे इति । हे भ्रातः ! यस्य केलिनित्यस्य अलिन्दे
 मरकतमयी मरकतरचिता अमला यष्टिः दण्डः स्यात् तिष्ठति, रात्रौ
 रजस्यां मन्दकलः मन्दमत्तः कलापी मयूरः शयालुः निद्रातुरः मनु-
 या यष्टिं कलयति अर्धतिष्ठति, त्वं निरातङ्गः निर्भयः सन्
 तस्याः यष्टेः अमनुदं अमापङ्कं शिखरं प्रेङ्गम् अधिकरुह्य आश्रित्य
 यादवपतेः कृष्णस्य वरम् उत्तमम् अवरमं वसयं प्रतीक्षेथाः प्रती-
 क्षन् पातयेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निविष्ट इति । सृष्टुलतरा अतिमृदो या तृणी तद्वत् धवलितं
 तस्मिन् पल्यङ्के सृष्टायां निविष्टः स्थितः त्रिलोकिलक्ष्मीणां त्रिभुवन-
 त्रिय्यां ककुटि यादायामिति यावत् दरम् दीपत् साचीकृता वक्रं
 स्थापिता तनुः शरीरं येन तथाभूतः त्रिभुवनस्थिसमुदितोऽप्यवपु-

वसानः कौषेयं जितकनकस्योपरिमणं
सुकुन्दस्ति साक्षात् प्रमदसुधया सिध्यति हृषी ॥ ४९ ॥
विकट्टुः पीराशीरखिलकुलसुधो यदुपते-
रदूरादासीनो मधुरभक्षितिर्गास्यति तदा ।
पुरस्तादाशीरीगणभयदनामा स कठिनो
मणिलस्तन्मालम्बी कुरुकुलकथां सङ्कलयिता ॥ ५० ॥
शिनीनाम्बुसंसः स किल कृतवर्माप्युभयतः

रिति भावः प्रसिद्धितः प्रफुल्लः, अमन्दं दृष्टादित्यर्थः पुर्येन्दु प्रतिभं
पूर्णचन्द्रविभङ्ग उपधानम् अग्रे निधाय निवेश्य तस्मिन् उपधाने
उपहितः अर्पितः कपोलद्वयस्य कूर्परद्वयस्य भरः येन तथाविधः ।
उदञ्चत् उदगच्छत् कानिन्दीसखिर्वाभव सुभगम्भावुषा मनोहारिणी
रुचिः कान्तिः यस्य तथाभूतः । कपोलयोः गच्छयोः अन्ते
प्रेक्षन्ती दोलायमानां मणिकरसुदयोः मणिकरस्यकारणकारयोः
मधुरिणा माधुर्यं यस्य तथाविधः । जितः जनकस्यपुत्राः काञ्चन-
श्रिताः परिमणः सौरभं सुधया इति भावः येन तथोक्तं कौषेयं प्रदृ-
क्त्वा वसानः परिदधत् सुकुन्दः कणाः साक्षात् मूर्तिमत्त्वा प्रमद-
सुधया तद्दर्शनजनितानन्दात्तेनेति यावत् ते तव हृषी मयने सिध्यति
आर्द्रं विष्यति । युगम् ॥ ४९ ॥ ४९ ॥

विकट्टु रिति । अखिलकुलेषु दृष्टः स्यावरः मधुरभक्षितिः निष्ठ-
भाषी विकट्टु नाम यादवः तदा तस्मिन् समये यदुपतेः कणास्य अदु-
स्वत् आसीनः उपविष्टः सन् गास्यति सङ्गीतं करिष्यति कणप्रोण-
नार्थमिति भावः । पुरस्तात् अर्पतः मणिलस्तन्मालम्बी मणिकरस्यकार-
णकारितः आशीरीगणानां मोपाकुनानां भयदं नाम यस्य तथोक्तः
स कठिनः अक्रूर इति यावत् कुरुकुलस्य युधिष्ठिरादेः कथां सङ्कल-
यिता संकोर्षं विष्यति ॥ ५० ॥

शिनीनामिति । शिनेरपत्नानाम् उत्संसः श्रेष्ठः सात्वदिति-

प्रयेष्येते बालव्यजनयुगलान्दोलनविधिम् ।

स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता

गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसंवाहनरतः ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्रो युग्मीकृतकरसरोजो भुवि पुरः

कृताशङ्को भावी प्रजविनि निदेशेऽर्पितमनाः ।

हृदहन्ते यस्य ध्वनति मधुरावासिवटवो

व्युदस्यन्ते सामस्वरकलितमन्योन्यकलहम् ॥ ५२ ॥

न निर्वक्तुं दामोदरपदकनिष्ठाङ्गुलिनिख-

द्युतीनां लावण्यं भवति चतुरास्रोऽपि चतुरः ।

त्वर्थः स किल स च कृतवर्ता अपि उभयतः उन्नयोः पार्श्वोरि-
त्त्वर्थः, स्थिताविति शेषः बालव्यजनयुगलयोः आन्दोलनविधिं वक्ष्या-
वमव्यापारं प्रयेष्येते करिष्येते । सः गुरोः हृदहन्तेः शिष्यः उन्नव
दत्वर्थः जानुभ्याम् अष्टापदभुयं अष्टभ्यम् अष्टभ्यम् अष्टभ्यम् नूनं
निश्चितं पदकमलयोः संवाहने सेवने रतः आसक्तः भविता ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्र इति । विहङ्गानां पक्षिणाम् इन्द्रः महत् इत्यर्थः
युग्मीकृते करसरोजे करकमले येन तथाभूतः बहुङ्गुलित्वर्थः पुरो
भुवि अयभूमौ समले इत्यर्थः कृताशङ्कः कर्तव्यमनाः सन् प्रजविनि
प्रकृतजवशाच्चिनि निदेशे आश्रयायाम् अर्पितं दत्तं मनो येन तथाभूतः
भावी भवितेत्वर्थः । बह्व्य विहङ्गेन्द्रस्य हृदहन्ते प्रकृतये ध्वनति
गमनकाले ध्वनति इति मधुरावासिनः वटवः ब्रह्मचारिणः वाण्यः
वेदस्य अरेष्व कलितं कलितम् अन्योन्यकलहं कलितं इति अयमत्र
अरः, अपरो वदति नायमत्र अर इत्येवं विवादं व्युदस्यन्ते त्वजनि
अवष्टप्यनिरोधादिति भावः ॥ ५२ ॥

नेति । चतुरास्रोऽपि चतुर्भुजोऽपि दामोदरस्य कण्ठस्य चत् पदं
वस्य वा कनिष्ठाङ्गुलिः तस्य ये नखाः तेषां द्युतीनां लावण्यं प्रभा-

तथापि स्त्रीप्रशामुलभतरत्नत्वाद्दृमसी
 प्रवृत्ता तन्मूर्त्तिस्तवरतिमहासाहसरवे ॥ ५३ ॥
 विराजन्ते यस्य व्रजशिशुकुलस्तेयविकल-
 स्वयम्भूचूडायैर्लुलितशिशुवाः पादनखराः ।
 क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविरसः
 स देवर्षिर्मुक्तानपि तनुभृतः शोचति भृशम् ॥ ५४ ॥
 सरोजानां व्यूहः श्रियमभिलषन् यस्य पदयो-
 र्यथौ रागाद्यानां विधुरमुद्वासव्रतविधिम् ।

विशेषं निर्वक्तुं निश्चयेन कथयितुं चक्षुरः निपुणः शक्त इति यावत्
 न भवति । तथापि अद्यै स्त्रीणां प्रज्ञा बुद्धिः तस्याः सुखं
 सङ्गमिच्छार्थः यत् तरत्नत्वं चापल्यं तस्मात् तस्य दामोदरस्य भूतोः
 कलेवरस्य स्वप्ने या रातः अतुरागः तस्यां यः महान् साहचर्यः
 साहसित्वगुणः तस्मिन् प्रवृत्ता उद्यता, अजमापि अहं चपलत्वात्
 तद्गुणकीर्त्तने साहसं कृतवतीति भावः ॥ ५३ ॥

विराजन्ते इति । यस्य कण्ठस्य पादनखराः व्रजशिशुकुलस्य
 गोपबालकद्वन्द्वस्य स्तेयेन अपहरणेन विकलः अप्रतिभ इति यावत्
 यः स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य चूडायैः लुलितं सृष्टमित्यर्थः शिशुरम् अप-
 भागो येषां तथाभूताः सन्तः विराजन्ते शोभन्ते, स देवर्षिर्नारदः
 कण्ठम् अत्यक्लं यान् पादनखरान् आलोक्य दृष्ट्वा प्रकटेन उत्कटेन
 अतिशयित्वेत्यर्थः परमानन्देन विरसः विवशः विह्वल इति यावत्
 सन् मुक्तान् मुक्तिं गतानपि तनुभृतः प्राञ्जिनः भृशम् अत्यधं
 शोचति । एतच्चरणारविन्ददर्शनं मुक्तिमपि अगणयित्वा काषवन्ते
 लोका इति भावः ॥ ५४ ॥

सरोजानामिति । सरोजानां पद्मानां व्यूहः समूहः बल-
 कण्ठस्य पादयोः श्रियं कान्तिम् अभिलषन् रागाद्यानां संसारबाध-

हिमं वन्दे नीचैरनुचितविधानव्यसनिनां
 यदेषां प्राणान्तं दमनमनुवर्षं प्रणयति ॥ ५५ ॥
 रुचीनामुल्लासैर्मरकतमयस्यू लकदली-
 कदम्बाहङ्कारं क्वलयति यस्योरुयुगलम् ।
 यदालानस्तन्मद्युतिमवललम्बे बलभृतां
 मदादुद्दामानां पशुपरमणीचित्तकरिणाम् ॥ ५६ ॥
 सखे ! यस्याभीरीनयनशफरीजीवनविधौ
 निदानं गाम्भीर्यप्रसरकलिता नाभिसरसी ।
 यतः कल्पस्यादौ सनकजनकोत्पत्तिवडुभी-
 गभीरान्तःकचाष्टतभुवनमम्भोरुहस्रभूत् ॥ ५७ ॥

कावतां विधुरम् अशक्यामति भावः उदवासः जलमध्ये वासः स एव
 व्रतं निवसः तस्य विधिः तं ययौ प्राप जलयासकूपं तपस्यारोत
 भावः । यत् हिमम् अनुवर्षं प्रतिवत्ससम् अर्थात् अनुचितविधानव्यसनिनाम्
 अशक्यव्यापारनिरतानां कृष्णपदद्वयभिलाषेण हैमप्रतनिष्ठानामिति
 भावः एषां सरोजानां प्राणान्तं दमनं शपनं प्रणयति कुर्यात्
 तत् हिमं नीचैः नस्तथा वन्दे युक्तं जलमवेति प्रशंसाभाति
 यावत् ॥ ५५ ॥

रुचीनामिति । यस्य कृष्णस्य ऊरुयुगलं रुचीनां लास्यत्वानाम्
 उल्लासैः विकासैः मरकतभवानां स्यू लकदलीकदम्बानां पौरकदली-
 समूहानाम् अहङ्कारं क्वलयति प्रसति तादृशकदल्यः यस्योरुयुगलेन
 वास्यं नायान्तीति भावः । यत् ऊरुयुगलं बलभृतां बलवता मदात्
 कृष्णप्रियताजनितदहङ्कारादिवर्षः उद्दामानाम् उद्दामानां पशु-
 परमणीचित्तकरिणां गोपाङ्गनामानसहस्रिनाम् आलानस्तन्मद्युतिं
 बन्धनस्तन्मकान्तम् अवललम्बे प्राप ॥ ५६ ॥

सखे इति । हे सखे ! यस्य गाम्भीर्यप्रसरेण गभीरताति-

द्युतिं धत्ते यस्य त्रिवल्लितिकासङ्कटतरं
 सखे ! दामश्रीषीचक्षपरिचयाभिन्नमुदरम् ।
 यशोदा यस्मान्तः सुरनरभुजङ्गैः परिहृतं
 मुखद्वारा वारहयमवलुबोके त्रिभुवनम् ॥ ५८ ॥
 उरो यस्य स्फारं स्फुरति वनमात्मावल्लितितं
 वितन्वानं तन्वीजनमनसि सद्यो मनसिजम् ।
 मरीचीभिर्यस्मिन् रविनिवहतुल्योऽपि वहते
 सदा खद्योताभां भुवनमधुरः कौसुभमणिः ॥ ५९ ॥

शयेन कलिता युक्ता नाभिसरधी नाभित्तदः आभीरीष्वां मोपीनां
 नखनान्येव शफर्यः क्षुद्रमत्स्यविशेषाः तासां जीवनविधौ जीवन-
 विधाने निदानं कारणम् । कल्पस्य आदौ दृष्टिप्रारम्भे यतः
 नाभिसरस्याः सनकजनकस्य ब्रह्मणः उत्पत्तिरेव बद्धमी आधारदारु-
 विशेषः यस्यास्तथाभूता नभारा दुरधिगमेत्यर्थः वा अन्तःकक्षा
 कक्षान्तरं तस्यां घृतं भुवनं जगत् यत्र तादृशम् आम्भोरुहं पद्मम्
 अभूत् ॥ ५७ ॥

द्युतिमिति । हे सखे ! यस्य त्रिवल्लितिका त्रिवल्लिरूपा
 वा लता तथा सङ्कटतरं युक्तमिति भावः दामश्रीषानां रज्जुराजीनां
 यशोदया बन्धनार्थमानीतानामिति भावः क्षयपरिचयस्य स्वल्पकाञ्चिक-
 सङ्घस्य अभिन्नम् उदरं द्युतिं कान्तिं धत्ते दधानि, यशोदा यस्य
 उदरस्य अन्तः अभ्यन्तरे सुरनरभुजङ्गैः देवमानवपन्नगैः परिहृतम्
 आकीर्णं त्रिभुवनं मुखद्वारा मुखेन वारहयम् अयलुबोके अवबोक्तया-
 भाव ॥ ५८ ॥

उर इति । यस्य कण्ठस्य तन्वीजनानां कशीदरीषामित्यर्थः
 सवसि सद्यः दर्शनमात्रेणेति भावः मनसिजं कानं विनन्वानं पक्षटस्य
 वनमात्मावल्लितितं विराजितमिति भावः स्फारं विशालम् उरः

समन्तादुन्मीलदुबलभिदुपलस्तभयुगल-
 प्रभाजैत्रं केशिद्विजलुलितकेयूरललितम् ।
 स्मरक्लाम्यग्रीपीपटलहठकण्ठग्रहपरं
 भुजङ्गं यस्य रुफुटसुरभिगन्धं विजयते ॥ ६० ॥
 जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी-
 परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
 नटद्भ्रूवक्षीकं स्मितनवसुधाकेलिसदनं
 स्फुरन्मुक्तापङ्क्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम् ॥ ६१ ॥

वक्षःस्थलं स्फुरति राजते । मरीचीभिः मयूखैः रविनिवहल्लयः
 बहुसूर्यप्रतिमः अतएव भुवनेषु मधुरः मनोहरोऽपि कौस्तुभमणिः
 यस्मिन् उरसि सदा खद्योताभां खद्योतकान्तिं वहते दधाति उरसः
 प्रभया तिरोहितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समन्तादिति । समन्तात् सर्वतः उन्मीलन्ती स्फुरन्ती वक्षभि-
 दुपलस्य इन्द्रनीलमण्येः स्तम्भयुगलस्य या प्रभा कान्तिः तस्या जैत्रं
 विक्रोह केशिना द्विजेन लुलितं दृष्टं केयूरललितम् अङ्गदम्भितञ्च
 तत्, स्मरेण कामेन क्लाम्यतां गोपीपटलानां हठेन सङ्घसा यः कण्ठ-
 ग्रहः कण्ठाबिम्बनं तत्परं तत्र निरतमित्यर्थः स्फुटः सुव्यक्तः
 सुरभिः शोभनः गन्धो यस्य तादृशं यस्य भुजङ्गं विजयते सर्वोत्-
 कर्षेण वर्तते ॥ ६० ॥

जिहीते इति । अन्तर्मुदितेन विकसितेन मदनावेशेन मधुरं
 मनोहरं नटन्ती नृत्यन्ती भ्रूवक्षी भ्रूवक्षता यस्मिन् यस्य वा तत्,
 स्मितमेव नवसुधा तस्याः केशिसदनं श्रीङ्गादृष्टं स्फुरन् राजन् मुक्ता-
 पङ्क्तिप्रतिमः सुक्ताहारनिभः रदनः दन्तः यस्मिन् यस्य वा तादृशं यस्य
 कण्ठस्य वदनं जगति नवा नूतना या लावण्यलहरी लावण्यतरङ्गः
 तस्याः परिपाकस्य परीषामस्य साम्राज्यं जिहीते प्राप्नोति ॥ ६१ ॥

किमेभिर्व्याहारैः कलय कथयामि स्फुटमहं
सखे ! निःसन्देहं परिचयपदं केवलमिदम् ।
परानन्दो यस्मिन्नयनपदवीभाजि भविता
त्वया विज्ञातव्यो मधुररव ! सोऽयं मधुरिपुः ॥ ६२ ॥
विलोकेयाः कृष्णं मदकलमरालीरतिकला-
विदग्धव्यामुग्धं यदि पुरबधूविभ्रमभरैः ।
तदा नास्मान् ग्राम्याः श्रवणपदवीं तस्य गमयेः
सुधापूर्णं चेतः कथमपि न तक्रं मृगयते ॥ ६३ ॥
यदा वृन्दारण्यस्मरणलहरीहेतुरमलं
पिकानां वैवेष्टि प्रतिहरितमुच्चैः कुङ्कुरतम् ।

किमिति । हे सखे ! हे मधुररव ! मिष्टभाषिन् ! इतिः
व्याहारैः उक्तैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कलय अय-
धारय, अहं स्फुटं कथयामि निःसन्देहं निःसंशयं केवलं परिचय-
पदम् अभिज्ञानचिह्नम् इदं, यस्मिन् जने नयनपदवीभाजि नेत्र-
गोचरे इति परः मज्जान् आनन्दः भविता, त्वया सोऽयं मधुरिपुः
कृष्णः विज्ञातव्यः विशेषेण ज्ञेयः ॥ ६२ ॥

विलोकेया इति । हे मदकलमरालीरतिकलाविदग्ध ! मद-
सत्तहंभीरतिकलाचतुर ! यदि कृष्णं पुरबधूनां नागरिकाणां विभ्रम-
भरैः विलासातिशयैः व्यामुग्धं विशेषेण आसक्तं विलोकेयाः पश्येः,
तदा ग्राम्याः अस्मान् तस्य कृष्णस्य श्रवणपदवीं न गमयेः अस्माकं
कथाः तत्समीपे ना वदेति भावः । तथाहि सुधापूर्णम् अस्मृता-
स्वादसुदितमिति यावत् चेतः कथमपि तक्रं न मृगयते न वाञ्छति ।
अर्थान्तरन्यासः ॥ ६३ ॥

वदेति । यदा वृन्दारण्यस्य स्मरणलहरी स्मरणतरङ्गः तस्या
हेतुः कारणभूतम् असक्तं मधुरं पिकानां कोकिलानाम् उच्चैः कुङ्कुरत्वं

वहन्ते वा वाताः स्फुरितगिरिमङ्गीप्रविमला-
 स्तदैवास्माकीनां गिरमुपहरेथाः सुरभिदि ॥ ६४ ॥
 पुरा तिष्ठन् गोष्ठे निखिलरमणीभ्यः प्रियतया
 भवान् यस्यां गोपीरमण ! विदधे गौरवभरम् ।
 सखी तस्या विज्ञापयति ललिता धीरललित !
 प्रणम्य श्रीपादाब्जु जकनकपीठोपरिसरे ॥ ६५ ॥
 प्रयत्नादावाख्यं नवकमलिनीपङ्कवकुलै-
 र्व्या भूयो यस्याः कृतमहह संवर्द्धनमभूत् ।
 चिराद्दूधोभारासुरणमरिमाक्रान्तजघना
 बभूव प्रष्टौही सुरमथन ! सेयं कपिलिका ॥ ६६ ॥

प्रतिहरितं प्रतिदिशं वेवेष्टि पुनः पुनः ध्वनतीत्यर्थः, स्फुरिताभि-
 र्विकसिताभिः गिरिमङ्गीभिः प्रविमलाः अतिसुरभयः वाताः वा
 वहन्ते, तदैव आस्माकीनां गिरं वाचं सुरभिदि कण्ठे उपहरेथाः
 प्रापयेः ॥ ६४ ॥

सुरेति । हे गोपीरमण ! भवान् पुरा पूर्वं गोष्ठे तिष्ठन्
 निखिलरमणीभ्यः सर्वगोपाङ्गनाभ्यः प्रियतया वल्लभतया यस्यां
 गोपाङ्गनायां राधायामित्यर्थः गौरवभरं सम्मानार्तिशयं विदधे
 अकार, हे धीरललित ! निखिलो रुद्रनिशं कलापरो धीरललितः
 स्यादित्युक्तञ्चचनायक इत्यर्थः तस्याः राधायाः सखी ललिता
 श्रीपादाब्जुजयोः भवचरणारविन्दयोः सत् कनकपीठं तस्य उपरिसरे
 उपरिभागे प्रणम्य प्रकषेण नत्वा विज्ञापयति ॥ ६५ ॥

प्रयत्नादिति । हे सुरमथन ! सुरारे ! त्वया व्याख्यातुं
 आशेषं प्रयत्नात् प्रकटं यत्नमाश्रित्येत्यर्थः नवकमलिनीनां पङ्कव-
 कुलैः पङ्कनिचयैः यस्याः भूयः पुनः पुनः संवर्द्धनं सम्यक् खालनं
 कृतम् अभूत्, अहह खेदे, सेयं प्रष्टौही प्रणम्यभिषी कपिलिका

समीपे नीपानां त्रिचतुरदला हृन्म गमिता
 त्वया माकन्दस्य प्रियसहचरी भावनियतिम् ।
 इयं सा वासन्ती गलदमलमाध्वीकपटली-
 मिषादये गोपीरमण ! रुदती रोदयति नः ॥ ६७ ॥
 प्रसूतो देवक्या सुरमथन ! यः कोऽपि पुरुषः
 स जातो गोपालाभ्युदयपरमानन्दवसतिः ।
 धृतो यो गान्दिन्या कठिनजठरे सम्प्रति ततः
 समन्तादेवास्तं शिव शिव गता गोकुलकथा ॥ ६८ ॥

कपिलाधेनुः जघोभारस्य सनभारस्य आस्फुरणेन सस्यक्वर्त्तनेन
 यः गरिमा गौरवं तेन आक्रान्तं जघनं कटिपुरोभागः यस्याः तथा-
 भूता बभूव ॥ ६६ ॥

समीपे इति । हे गोपीरमण ! नीपानां कटस्वानां समीपे
 त्रिचतुरदला निर्गतत्रिचतुरपला वासन्ती माध्वीजता त्वया माक-
 न्दस्य चूतस्य प्रियसहचरीभावे नियतिं स्थितिं गमिता प्रापिता,
 हृन्म खेदे, सेयं वासन्ती अप्ये अस्माकं समस्तमित्यर्थः गलनी ज्वरन्ती
 अमला या माध्वीकपटली मकरन्दराजिः सा एव मिषं व्याजः
 तस्मात् रुदती सती नः अस्मान् रोदयति क्रन्दयति । अपङ्कति-
 रजङ्कारः ॥ ६७ ॥

प्रसूत इति । हे सुरमथन ! सुरारे ! देवक्याः प्रसूतः यः
 कोऽपि पुरुषः, सः गोपालानाम् अभ्युदयस्य परमानन्दस्य च वसतिः
 स्थानम् तेन गोपाला अभ्युदयं परमानन्दस्य नीता इति भावः ।
 यः गान्दिन्या कठिने जठरे उदरे धृतः, सम्प्रति ततः तस्मात् अक्रू-
 रादित्यर्थः समन्तात् एव गोकुलस्य कथा वाचां अस्तं गता माथं
 प्राप्ता अक्रूरेणैव गोकुलं निवृत्तमिति भावः । शिव शिवेति
 खेदसूचकम् ॥ ६८ ॥

अरिष्टेनाङ्गताः पशुपशुदृशी यान्ति विषदं
 दृष्यावर्त्ताक्रान्त्या रचयति भयं चत्वरचयः ।
 अमी व्योमीभूता व्रजवसतिभूमीपरिसरा
 वहन्ते नस्तापं मुरहर ! विदूरं त्वयि गते ॥ ६९ ॥
 त्वया नागन्तव्यं कथमिह हरे ! गोष्ठमधुना
 क्षताश्रेणी हृन्दावनभुवि यतोऽभूद्विषमयी ।
 प्रसूनानां गन्धं कथमितरथा वातनिहितं
 भजन् सद्यो मूर्च्छां वहति निवहो गीपसुदृशाम् ॥ ७० ॥
 कथं सङ्क्षोऽस्माभिः सह समुचितः सम्प्रति हरे !
 वयं श्राम्या नार्थ्यस्त्वमसि नृपकन्यार्चितपदः ।

अरिष्टेनेति । हे मुरहर ! त्वयि विदूरं गते इति अरिष्टेन
 तदाख्येन असुरेण आङ्गताः पशुपानां गोपानां सुदृशः रमयः
 विषदं यान्ति प्राप्नुवन्ति । चत्वरचयः अङ्गनिचयः दृष्यावर्त्तस्य
 तदाख्यस्य असुरस्य आक्रान्त्याः परिभवात् भयं रचयति करोति,
 अमी व्योमीभूताः मूर्च्छोभूताः व्रजवसतिभूमिपरिसराः हृन्दावन-
 भूप्रदेशाः नः अस्माकं तापं वहन्ते जनयन्ति दुरवस्थादर्शनेनेति
 भावः ॥ ६९ ॥

त्वयेति । हे हरे ! अधुना त्वया कथमपि इह हृन्दावने
 गोष्ठं भोषारणस्थानं न आगन्तव्यम् । यतः यस्मात् हृन्दावनभुवि
 क्षताश्रेणी विषमयी अभूत्, इतरथा अन्यथा यदि विषमयी न
 स्यात्तदेति भावः गोपसुदृशां गोपाङ्गनानां निवहः समूहः वातेन
 कायुना निहितम् आनीतं प्रसूनानां तत्क्षुताजातानामिति भावः
 दुष्प्राणां गन्धं भजन् आजिघ्रन् सद्यः तत्क्षणं मूर्च्छां वहति
 प्राप्नोति ॥ ७० ॥

कथमिति । हे हरे ! सम्प्रति अस्माभिः सह वक्तुः ते इति

गतः कालो यस्मिन् पशुपरमणीसङ्गमकृते
भवान् व्यग्रस्तस्त्री तमसि गृहवाटीविटपिनः ॥ ७१ ॥
वयं त्वक्ताः स्वामिन् ! यदिह तव किं दूषणमिदं
निसर्गः श्यामानामयमतितरां दुष्परिहरः ।
कुङ्ककण्ठै रण्डावधिसहनिवासात् परिचिता
विसृज्यन्ते सद्यः कलितनवपक्षैर्बलिभुजः ॥ ७२ ॥
अयं पूर्वं रङ्गः किल विरचितो यस्य तरसा
रसादाख्यातव्यं परिकलय तन्नाटकमिदम् ।

शेषः कथं ससृचितः ? नैवेत्यर्थः । यतः वयं व्याख्याः पालवादिभ्यः
अविदग्धा इति भावः नार्थः, त्वं नृपकन्याभिः राजकुमारीभिः
अर्चितपदः सेवितचरणः अस्ति । स कालः गतः, यस्मिन् काले
भवान् पशुपरमणानां गोपीनां सङ्गमकृते सङ्गमार्थं व्यपः ससृत्सृक्षः
सन् गृहवाद्यां यो विटपो दृक्षः तस्य तमसि अन्वकारे सतिमिरे
तस्ये इति यावत् तस्यो स्थितः ॥ ७१ ॥

वयमिति । हे स्वामिन् नाथ ! यत् यदि वयं त्वक्ताः त्वयेवि
शेषः, इह जगति तव इदम् अकन्यागरूपं कार्यं किं दूषणम् ?
न दूषणमित्यर्थः । श्यामानां मलिनात्मकानामिति ध्वनिः अयं
निसर्गः स्वभावः अतितराम् अतिशयेन दुष्परिहरः अहार्थः
अपरित्याज्य इत्यर्थः, तथाहि कुङ्ककण्ठैः कोकिलैः श्यामैरिति भावः
कलितनवपक्षैः धृतनूतनपक्षैः सङ्गः अण्डावधिसहनिवासात् आर्यै-
शबादिति च ध्वनिः परिचिताः बलिभुजः काकाः सद्यः उडुवन-
शक्तिप्राप्तिमात्ममेवेति भावः विसृज्यन्ते परित्यज्यन्ते ॥ ७२ ॥

अयमिति । यस्य नाटकस्य अभिनेयस्य वस्तुनः अयं पूर्वं रङ्गः
सङ्गवाचररूपारङ्गविशेषः । तदुक्तं दर्पणे, यद्वाच्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग-
विज्ञोपधानये । कुशीबयाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति तरसा

मया प्रष्टव्योऽसि प्रथममिति वृन्दावनपते !
 किमाहो राधेति स्मरसि कृपणं कर्षयुगलम् ॥ ७३ ॥
 अये कुञ्जद्रोणीकुहरगृहमेधिन् ! किमधुना
 परोक्षं वक्ष्यन्ते पशुपरमणीदुर्नियतयः ।
 प्रवीणा गोपीनां तव चरणपद्मे ऽर्पितमना
 ययौ राधा साधारणसमुचितप्रश्नपदवीम् ॥ ७४ ॥
 त्वया गोष्ठं गोष्ठीतिब्रूक ! किल चेद्विस्मृतमिदं
 न तूर्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि कृपाम् ।
 अहवन्दं वृन्दावनकुसुमपालीपरिमलै-
 दुंरालोकं शोकास्पदमथ कथं नेष्यति सखी ॥ ७५ ॥

संक्षेपेणेति भावः विरचितः यस्मिन्तः किल ज्ञेयति शेषः । इदानीं
 रसात् रसमाश्रित्य व्याख्यातव्यं वाच्यं तस्य पूर्वरङ्गस्य इदं नाटकम्
 अभिनेयं वस्तु परिकल्पय स्वधारय शृण्वित्त्वर्थः । हे वृन्दावनपते !
 मया इति प्रथमं प्रष्टव्यः असि, कृपणम् अश्रयणेन दीनमित्त्वर्थः
 तव कर्षयुगलं राधेति नाम किमाहो किमिति स्मरसि ? ॥ ७३ ॥

अये इति । अये कुञ्जमेव द्रोणीकुहरं द्रोणीविवरं तदेव
 गृहं तेन मेधते ब्रूञ्चने इति तथोक्तः तत्सम्बन्धौ, अधुना इदानीं
 पशुपरमणीनां गोपीनां दुर्नियतयः दुर्भाग्यानि किं वक्ष्यन्ते ? न
 किमपि वक्तव्या इत्यर्थः, तव चरणपद्मे अर्पितमना गोपीनां प्रवीणा
 श्रेष्ठा राधा अपिरत्राध्याहार्यः । साधारणस्य सामान्यस्य समुचितः
 यः प्रश्नः तस्य पदयोः स्थानम् असाधारणस्त्रीति भावः ययौ प्राप ।
 सर्वैराहृतापि सा न केनापि अधुना आर्द्रयते इति भावः ॥ ७४ ॥

त्वयेति । गोष्ठीतिब्रूक ! त्वया चेत् यदि इदं गोष्ठं विस्मृतं
 किल, यदि च धूमोर्णापतिः शसनः अपि तूर्णं शीघ्रं कृपाम् न विधत्ते
 न करोति, अथ तदा सखी राधा वृन्दावने याः कुसुमानां पादयः

तरङ्गैः कुर्वाणा शमनभगिनीलाघवमसौ
 नदीं काञ्चिन्नोष्ठे नयनजलपूरैरजनयत् ।
 इतीवास्या द्वेषादभिमतदशाप्रार्थनमयीं
 सुरारै ! विज्ञप्तिं निश्चययति मानी न शमनः ॥ ७६ ॥
 कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
 सकृद् दृष्ट्वा दूरादहितहितबोधोज्झितमतिः ।
 हताश्रयं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं
 पतङ्गीवात्मानं सुरहर ! मुहुर्दाहितवती ॥ ७७ ॥
 मया वाच्यः किं वा त्वमिह निजदोषात् परमसौ
 ययौ मन्द्यं वृन्दावनकुमुदबन्धो ! विधुरताम् ।

राजयः तासां परिमलैः सौरभैः दुराशोकं दुर्दशम् अतएव शोकास्त्र-
 दम् अहर्षन्दं दिवसषयं कथं नेष्यति मर्माद्येष्यति ॥ ७५ ॥

नदीमति । हे सुरारै ! असौ राधा तरङ्गैः शमनभगिण्याः
 यस्तुमायाः लाघवम् अभिभवजनितमिति भावः कुर्वाणा गोष्ठे नयन-
 जलपूरैः काञ्चित् नदीम् अजनयत् । इतीव अस्याः राधायाः
 द्वेषात् भगिनीपरिभवजनितादिति भावः मानी शमनः अभिमतदशा
 ऋत्युदशा तत्प्रार्थनमयीं विज्ञप्तिं विज्ञापनं न निश्चययति न श्रेयोति
 ॥ ७६ ॥

कृताकृष्टिक्रीडमिति । हे सुरहर ! हताशा दुराशा इयं
 मम सखी कृता आकृष्ट्या आकर्षणेन क्रीडा येन तथाभूतं तव किमपि
 रूपं सकृद् दृष्ट्वा दूरात् अत्यर्थम् अहितहितबोधेन उज्झिता
 शीना मतिर्यस्यास्तथोक्ता हिताहितज्ञानन्यून्येत्यर्थः पतङ्गीव सरभसं
 श्वेगं प्रेमानलम् अनुविशन्ती प्रविशन्ती आत्मानं मुहुः पुनः पुनः
 दाहितवती ॥ ७७ ॥

अवेति । हे वृन्दावनकुमुदबन्धो ! वृन्दावनचन्द्र ! मया त्वं

यदर्थं दुःखाग्निर्दहति न तमस्यापि हृदयान्
 न यस्माद् दुर्मिधा लवमपि भवन्तं दवयति ॥ ७८ ॥
 त्रिवक्राहो धन्या हृदयमिव ते स्त्रं वपुरियं
 समासाद्य स्त्रैरं यदिह विलसन्ती निवसति ।
 ध्रुवं पुण्यभ्रंशाद्जनि सरलेयं मम सखी
 प्रवेशस्तत्रासीत् क्षणमपि यदस्या न सुलभः ॥ ७९ ॥
 किमाविष्टा भूतैः सपदि यदि वा क्रूरफणिना
 क्षतापस्मारेण च्युतमतिरकस्मात् किमपतत् ।
 इति व्यथैरस्यां गुरुभिरभितो वेणुनिनद-
 श्वाद् विभ्रष्टायां सुरहर ! विकल्पा विदधिरे ॥ ८० ॥

किं वा वाच्यः वक्ष्यः, असौ मन्दा मूढा मत्सखी इह हृदयावने
 परं केवलं निजदोषात् विधुरतां व्याकुञ्चतां ययौ । यदर्थं यस्य
 भवतः निमित्तं दुःखाग्निः दहति हि तापयत्नैव, दुर्मिधा दुर्मति-
 रियम् अद्यापि यस्मात् तं भवन्तं लवमपि अत्यमपि हृदयात् न
 दवयति न दूरीकरोति । हृदयात्तव दूरीकरणे न तस्याः सन्नापः,
 सा तु तत् कर्तुमशक्तेतेष्टी विधुरा जातेति भावः ॥ ७८ ॥

त्रिवक्रेति । अहो त्रिवक्रा त्रिषु स्थानेषु वक्रा कुजेत्यर्थः
 धन्या पुण्यवती, यत् यतः इयं त्रिवक्रा इह मधुरायां हृदयमिव ते
 तव स्त्रं वपुः शरीरं त्रिभङ्गमिति भावः समासाद्य प्राप्य स्त्रैः
 कञ्चन्दं विलसन्ती विहरन्ती सती निवसति । इयं मम सखी पुण्य-
 भ्रंशात् सुकृतक्षयात् सरला अजनि जाता, ध्रुवम् उत्प्रेक्षे, मन्ये
 शब्दे ध्रुवं प्रायोन्नमित्त्वैवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा इव-
 शब्दोऽपि तादृशः ॥ इति दर्पणः । यत् यतः अस्याः मत्सख्याः तत्र
 मधुरायां तव हृदये वा क्षणमपि प्रवेशः न सुलभः आसीत् ॥ ७९ ॥

किमिति । हे सुरहर ! अस्यां मत्सख्यां राधायां वेणुनिन-

नवीनेयं सम्यत्पुत्रोत्पत्तौ परीपाकलहरी
 नरीनर्त्ति खैरं मम सहचरीचित्तकुहरे ।
 जगन्नेत्रश्रेणी-मधुरमधुरायां निवसत-
 धिरादात्तां वार्त्तामपि तव यदेषा न लभते ॥ ८१ ॥
 जनान् सिद्धादेशान् नमति भजते मान्त्रिकगणान्
 विधत्ते शुश्रूषामधिकविनयेनौषधिविदाम् ।
 त्वदीक्षादीक्षायै परिचरति भक्त्या गिरिसुतां
 मनीषा हि व्यग्रा किमपि सुखहेतुं न मनुते ॥ ८२ ॥

इत्यत्र वंशीरवश्रवणात् विभ्रष्टायां प्रतितायां सत्यां व्यपैः व्यसैः
 गुरुभिः श्रद्धादिभिः अभितः समन्तात् इति विकल्पाः तर्काः विदधरे
 कृताः । विकल्पप्रकारानाह किमिति, इयं भूतैः वेतगणैः व्याविष्टा
 किम्, यदि वा अथवा क्रूरफणिना कृष्णसर्पेण क्षता दष्टा, वा अप-
 क्षारेण तदास्त्ररोगविशेषेण च्युतमतिः सती सप्रदि सहसा अपतत्
 किम् ? ॥ ८० ॥

नवीनेति । सम्यति मम सहचर्याः सख्याः चित्तकुहरे मनो-
 विहरे नवीना नूतना इयम् अक्षयलपरीपाकलहरी अमङ्गलपरिणाम-
 तरङ्गः खैरं सख्यन्दं नरीनर्त्ति पुनः पुनः नृत्यति स्फुरतीत्यर्थः ।
 यत् यतः एषा मत्सखी वार्त्तां व्याकुला जगतां नेत्रश्रेण्या मधुरा
 मनोहारिणी या मधुरा तस्यां तव निवासादिति भावः अथवा
 जगन्नेत्रश्रेणीमधुर इति पृथक् संबोधनपदम् । निवसतः तव
 धिरात् दीर्घकावादिषु वार्त्तां न लभते न प्राप्नोति ॥ ८१ ॥

जनानिति । सिद्ध आदेशो येषां तान् सफलादेशानित्यर्थः
 जनान् सिद्धपुरुषानित्यर्थः नमति, मान्त्रिकगणान् मन्त्रकुशलान्
 भजते सेवते, औषधिविदाम् अधिकविनयेन शुश्रूषां सेवां विधत्ते
 करोति, तव दीक्षा दर्शनमेव दीक्षा व्रतं तस्यै तव दर्शनकामनेति

पशूनां पातारं भुजगरिपुपत्रप्रणयिनं
 आरोहर्षिक्रीडं निविडघनसारद्युतिहरम् ।
 सदाभ्यर्थे नन्दीश्वरगिरिभुवो रङ्गरसिकं
 भवन्तं कंसारे ! भजति भवदास्यै मम सखी ॥ ८३ ॥
 भवन्तं सन्तप्ता विदलिततमालाङ्गुररसै-
 र्विलिख्य भ्रूभङ्गीकृतमदनकोदण्डकदनम् ।
 निधास्यन्ती कण्ठे तव निजभुजावक्त्ररिमसौ
 धरण्यामुन्मीलज्जडिमनिविडाङ्गी विलुठति ॥ ८४ ॥

भावः भक्त्या गिरिछतां गौरीं परिचरति आराधयति । हि तथाहि
 व्यपा विधुरा मनीषा बुद्धिः सुखहेतुं सुखस्य कारणं किमपि न मनुते
 नावधारयति ॥ ८२ ॥

पशूनामिति । हे कंसारे ! मम सखी भवदास्यै त्वत्प्राप्तये
 पशूनां पातारं पशुपतिं भुजङ्गानां रिपुर्गुरुडः स एव पत्रं वाहनं
 यस्य सः भुजगरिपुपत्रः हरिरित्यर्थः तस्य प्रणयिनं सखायं अस्य
 कामस्य उद्वर्द्धनी उद्दीपनी नाशनी वा क्रोडा यस्य तथोक्तं
 निविडः सान्द्रः यः घनसारचन्दनं तस्य द्युतिहरं श्वेताङ्गमित्यर्थः
 सदा नन्दीश्वरगिरिभुवोः नन्दिपार्वत्योः अभ्यर्थे समीपे रङ्गरसिकं तं
 भवं हरं भजति सेवते ॥ ८३ ॥

भवन्तमिति । सन्तप्ता असौ मम सखी विदलितस्य भग्नस्य
 तमालाङ्गुरस्य रसैः भ्रूभङ्ग्या कृतं मदनकोदण्डस्य कामकार्मुकस्य कदनं
 परिभवः येन तं भवन्तं विलिख्य विशेषेण चित्रयित्वेत्यर्थः तव चित्र-
 तस्येति भावः कण्ठे निजभुजावक्त्ररिं स्ववाङ्मञ्जरीं निधास्यन्ती
 कर्पयिष्यन्ती धरण्यां भूमौ उन्मीलता प्रसरता जडिन्ना जाड्येन
 निविडं व्याप्तमित्यर्थः अङ्गं ब्रह्माः तथामूता सती विलुठति ॥ ८४ ॥

कदाचिन्मूढेयं निविडभवदीयस्मृतिमदा-
दमन्दादात्मानं कलयति भवन्तं मम सखी ।
तथास्या राधाया विरहदहनाकल्पितधियो
मुरारे ! दुःसाधा क्षणमपि न वाधा विरमति ॥ ८५ ॥
त्वया सन्तापानामुपरि परिमुक्तापि रभसा-
दिदानीमापेदे तदपि तव चेष्टां प्रियसखी ।
यदेषा कंसारे ! भिदुरहृदयं त्वामवयती
सतीनां मूर्ध्न्या भिदुरहृदयाऽभूदनुदिनम् ॥ ८६ ॥
समच्चं सर्वेषां निवससि समाधिप्रणयिनाम्
इति श्रुत्वा नूनं गुरुतरसमाधिं कलयति ।

कदाचिदिति । कदाचित् मूढा इयं मम सखी दमन्दात् आत्मा-
न्नात् निविडा सान्द्रा या भवदीया स्मृतिः तया यो मदः आनन्दः
तस्मात् आत्मानं भवन्तं कलयति मगसा सावयतीत्यर्थः । हे मुरारे !
तथा किञ्च, तस्माद्धेतोर्वा विरहदहनेन विच्छेदाग्निना आकल्पित
विविधकल्पनां नीता धीर्दुःसाध्यास्तथाभूतायाः कस्या राधायाः दुःसाधा
दुष्प्रतिविधेया वाधा मनःसन्तापः क्षणमपि न विरमति न निर-
र्त्तते ॥ ८५ ॥

त्वयेति । हे कंसारे ! प्रियसखी राधा त्वया रभसात् वेगस्य
सन्तापानाम् उपरि सन्तापसागरे इति सातः परिमुक्ता त्वक्ता प्राप्ति-
तेत्यर्थः । नदपि तथापि इदानीमपि एवमवस्थायास्तपि तव चेष्टां
त्वत्प्राप्तिप्रयासम् आपेदे प्राप । अत् यस्मात् एषा सतीनां मूर्ध्न्या
आधीप्रवरा मत्सखी भिदुरं भग्नम् अनुरक्तमिति भावः हृदयं
यस्य तथाभूतं त्वाम् अवयती अवगच्छन्ती अतुदिनं भिदुरहृदया
विदीर्षहृदया अभूत् ॥ ८६ ॥

समवमिति । हे कंसाराते ! त्वं सर्वेषां समाधिप्रणयिनां

सदा कंसाराते ! भजसि यमिनां नेत्रपदवीम्
 इति व्यक्तं सञ्जीभवति व्रममालम्बितुमपि ॥ ८७ ॥
 सुरारे ! कालिन्दीसलिलचलदिन्दीवररुषे !
 मुकुन्द ! श्रीवृन्दावनमदन ! वृन्दारकमण्डे ! ।
 व्रजानन्दिन् ! नन्दीश्वरदयित ! नन्दात्मज ! हरे !
 सदेति क्रन्दन्ती परिजनशुचं क्रन्दलयति ॥ ८८ ॥
 समन्तादुत्तमस्तव विरहदावाग्निशिखया
 कृतोद्दिगः पञ्चाशुगमृगयुवेधव्यतिकरैः ।
 तनूभूतं सद्यस्तनुवनमिदं हास्यति हरे !
 हठाद्य श्वी वा मम सहचरी प्राञ्चहरिणः ॥ ८९ ॥

योगिनामित्यर्थः समक्षं निषण्णि, इति श्रुत्वा गुरुतरसमाधिं महान्तं
 योगं कथयति व्यथयति नूनस्तु प्रेक्षे । त्वं सदा यमिनां वाह्यो-
 न्द्रियनिष्पन्नतां नेत्रपदवीं भजसि नयनगोचरो भवसि इति
 हेतोः यमस्य वाह्योन्द्रियनिष्पन्नम् व्यक्तकानिति ध्वनिः । बालम्बितुम्
 व्याध्यायितुमपि सञ्जीभवति अतएव इति व्यक्तम् उपप्रेक्षे ॥ ८७ ॥

सुरारे इति । हे सुरारे ! हे श्रीवृन्दावनमदन ! हे वृन्दारक-
 मण्डे देवमण्डे ! हे व्रजानन्दिन् गोकुलानन्दन ! हे नन्दीश्वरदयित
 करवज्रम् ! हे नन्दात्मज ! हे हरे ! सदा इति क्रन्दन्ती सती परि-
 जनानाम् अस्माकं शुचं शोकं क्रन्दलयति वर्द्धयति ॥ ८८ ॥

समन्तादिति । हे हरे ! तव विरहदावाग्निशिखया समन्तात्
 उत्तमः सन्नापित इति वायव्यं पञ्चाशुगः पञ्चशरः काम एव मृगयुः
 व्याधः तस्य वेधव्यतिकरैः शरप्रहारसमूहैः कृतोद्दिगः कनितपीडः
 मम बह्वध्याः प्राञ्चहरिणः हठात् सहसा अद्य श्वी वा तनूभूतं
 कशीभूतम् अतिशीघ्रनिर्गम्यः इदं तनुवनं शरीरारण्यं सद्यः कटिति
 हास्यति त्वय्यति ॥ ८९ ॥

पयोराशिस्फीतत्विति हिमकरोत्तंसमधुरे
 दधाने दृग्भङ्गा स्मरविजयिरूपं मम सखी ।
 हरे दत्तस्वान्ता भवति तदिमां किं प्रभवति
 स्मरो हन्तुं किन्तु व्यथयति भवानेव कुतुकी ॥ ६० ॥
 विजानीषे भावं पशुप-रमणीनां यदुपते !
 न जानीमः कस्मात् तदपि वत मायां रचयसि ।
 समन्तादध्यात्मं यदिह पवनव्याधिरलपद्
 बलादस्यास्तेन व्यसमकुलमेव द्विगुणितम् ॥ ६१ ॥

पयोराशीति । हे हरे ! वन सखी पयसां दुग्धानां राशिः
 समूहः तद्वत् स्फीताः प्रष्टव्याः त्विषः कान्तयः यस्य तथाभूते धवल-
 काये इत्यर्थः हिमकरचन्द्र एव उत्तंसः शिरोभूषणं तेन मधुरे मनो-
 हरे चन्द्रशेखरे इति यावत् दृशो बलात्तनेत्यस्य भङ्गा विकारेण
 स्मरविजयिरूपं दधाने धारयति हरे दत्तं स्नानं मनो यथा तथा-
 भूता भवति, तत् तस्मात् स्मरः कामः इमां मत्सखीं स्मरहरसेवि-
 नीमिति भावः हन्तुं किं प्रभवति ? ममयां भवति किम् ? नैवे-
 त्यर्थः । किन्तु कुतुकी बोलुक्त्वान् एतादृशावस्थायांमपि परिहास-
 शील इत्यर्थः भवानेव व्यथयति पीडयति ॥ ६० ॥

विजानीषे इति । हे यदुपते ! त्वं पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां
 भावम् आशयं विजानीषे विशेषेण बुध्यसे । तदपि कस्मात् मायां
 कल्पनां रचयसि करोषि, न जानीमः वत खेदे । पवनव्याधिरुद्धवः
 इह समन्तात् यत् अध्यात्मं परमात्मतत्त्वम् अधिष्ठत्य अलपत् कृष्णः
 परमात्मा, तस्मिन् भक्तोभिर्मानववृद्धिर्न कार्या इत्यादिरूपमकथयत्
 तेन अध्यात्मवादेन अस्माः मत्सख्याः बलात् वेगेन व्यसमकुलमेव
 शोकनिचय एव द्विगुणितं द्विराष्टतम् । तादृशेन परमात्मना कृष्णे-
 नाहं शिवेति विधेति भावः ॥ ६१ ॥

गुरोरन्तेवासी स भजति यदूनां सचिवतां
 सखी, कालिन्दीयं किल भवति कालस्य भगिनी ।
 भवेदन्यः को वा नरपतिपुरे मत्परिचितो
 दशमस्याः शंसन् यदुतिलक ! यस्त्वामनुनयेत् ॥ ८२ ॥
 विशीर्षाङ्गीमन्तर्ब्रणविलुठनादुत्कलिकया
 परीतां भूयस्या सततमपरागव्यतिकराम् ।
 परिध्वस्तामोदां विरमितसमस्तालिकुतुकां
 विधो ! पादस्पर्शादपि सुखय राधाकुमुदिनीम् ॥ ८३ ॥
 विपत्तिभ्यः प्राणान् कथमपि भवत्सङ्गमसुख-

गुरोरिति । हे यदुतिलक ! स गुरोरन्तेवासी वृहस्पतिशिष्यः
 उद्धवः यदूनां यादवानां सचिवतां मन्त्रितां भजति करोति, इयं
 सखी कालिन्दी यदना कालस्य वमस्य भगिनी किल भवति, अतः
 अन्यः को वा नरपतिपुरे मधुपुरे मम परिचितः विहितः भवेत् ?
 यः अस्याः मत्सख्याः दशान् शंसन् कीर्तयन् त्वाम् अनुनयेत् विनयेन
 बोधयेत्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

विशीर्षाङ्गीमिति । हे विधो वन्द्य ! गोकुलस्थेति शेषः,
 अन्तर्ब्रणस्य सन्नापस्य अन्तर्गतकीटादिकतस्तस्य च विलुठनात् विशेषेणा-
 विर्भावाद्दिति भावः विशीर्षाङ्गीं विध्वस्तकलेवरां, सततं भूयस्या
 मङ्गल्या उत्कलिकया उत्कण्ठया तरङ्गेषु च परीतां युक्ताम्
 आन्दोलिताञ्च, अपरागव्यतिकरां विरामपूर्णां वषट्प्रभारहिताञ्च,
 परिध्वस्तामोदां निरानन्दां सौरभशून्याञ्च, विरमितं निवर्तितं सम-
 स्तानाम् आसीनां सखीनां कुतुकम् आनन्दः यया तादृशीं, विरमितं
 वमस्तम् आसीनां भ्रमराणां कुतुकं यया तथोक्ताञ्च, राधाकुमुदिनीं
 पादस्य चरणस्य किरणस्य च स्पर्शादपि सुखय सुखीकुल ॥ ८३ ॥

विपत्तिभ्य इति । हे शौरे ! मम सहचरी भवतः सङ्गमे यत्

सृष्टाधीना शीरे ! मम सहचरी रक्षितवती ।
 अतिक्रान्ते सम्प्रत्यवधिदिवसे जीवनविधौ
 हताशा निःशङ्कं वितरति दृशौ चूतमुकुले ॥ ६४ ॥
 प्रतीकारारम्भस्य मतिभिरुद्यत्परिणतै-
 र्विमुक्ताया व्यक्तस्मरकदनभाजः परिजनैः ।
 अमुञ्चन्ती सङ्गं कुवलयदृगः केवलमसौ
 बलादय प्राणानवति भवदाशासहचरी ॥ ६५ ॥
 अये रासक्रीडारसिक ! मम सख्यां नवनवा
 पुरा बद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

दुःखं तस्मिन् या सृष्टा आशा तस्या अधीना मती विपत्तिभ्यः
 दुःखेभ्यः कथमपि प्राणान् रक्षितवती । सम्प्रति अवधिदिवसे अस्मिन्
 दिने मया आगन्तव्यमिति त्वया निश्चीते दिने अतिक्रान्ते गते मति
 जीवनविधौ प्राणनव्यापारे हताशा मती चूतमुकुले आम्नाङ्कुरे निः-
 शङ्कं यथा तथा दृशौ नबने वितरति निक्षिपति । चूतमुकुलस्याती-
 वोद्दीपकत्वात् तद्दर्शनेन शीघ्रं सदभावबद्धा प्राणान् त्यजामीति
 धिक्वेति भावः ॥ ६४ ॥

प्रतीकारेति । केवलम् अन्यौ भवदाशासहचरी भवत्प्राप्ति-
 वासनारूपा सखी प्रतीकारस्य आरम्भे करणे संधाः याः मतवः ताभिः
 कस्यत् उदय गच्छत् परिणतं परिपाकः येषां तैः कथमपि न प्रति-
 कर्तुं शक्येति स्थिरमतिरिति यावत् परिजनैः अस्माभिरिति भावः
 विमुक्तायाः व्यक्तायाः व्यक्तं स्फुटं स्मरस्य कामस्य यत् कदनं पीडितं
 तदुभाजः तदुद्युक्ताया इत्यर्थः कुवलयदृगः नीलोत्पलाद्याः राधायाः
 सङ्गम् अमुञ्चन्ती अत्यजन्ती अद्य इदानीं बलात् वनमात्रस्य प्राणान्
 अवति रक्षति ॥ ६५ ॥

अये इति । अये रासक्रीडारसिक ! येन त्वया पुरा पूर्व

स चेन्मुक्तापेक्षस्वमसि धिनिमां तूलशकलं
 यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ ८६ ॥
 मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी किमपि यदसङ्ख्यितशतं
 विधत्ते तद्वक्तुं जगति मनुजः कः प्रभवति ।
 कदाचित् कल्याणी विलपति यदुष्कण्ठितमति-
 स्तदास्यामि स्वामिन् ! गमय मकरोत्तंससविधम् ॥ ८७ ॥
 अभूत् कोऽपि प्रेमा मयि मुररिपोर्यः सखि ! पुरा
 पराद् धर्मापेक्षामपि तदवलम्बादलघयम् ।
 तथेदानीं हा धिक् समजनि तटस्थः स्फुटमहं
 भजे लज्जां येन क्षणमिह पुनर्जीवितुमपि ॥ ८८ ॥

स स्वस्यां नवनवा गङ्गना सान्द्रा प्रणयलहरी प्रेक्षणीया बद्धा जल
 खेदे । स त्वं चेत् यदि सक्तापेक्षः निरपेक्षः अपि तादृशप्रेम-
 हितो भवतीत्यर्थः तदा इमा सत्सखीं धिक्, यत् यतः एतस्याः
 सख्याः तूलशकलं तूलखण्डनिभमिति भावः इदं जीवनमिति शेषः
 नासानिहितं नासिकापवर्तीति भावः सत् अद्यापि चलति नाद्यापि
 क्षियते इत्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

मुकुन्देति । हे स्वामिन् मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी धूर्णितनयना
 मोहादिति भावः इयं यत् असङ्ख्यितशतं कदापि मनसा न चिन्ति-
 तमिति भावः यत् विधत्ते करोति, जगति कः मनुष्यः तत् वक्तुं
 प्रभवति समर्थो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । कल्याणी सङ्कलमयी
 इयं कदाचित् उद्विग्नमतिः सती यत् विलपति, तत् आस्यामि
 कथयामि, मकरोत्तंसस्य मकरालङ्कृतस्य कर्णखेति भावः सविधं
 समीपं गमय प्रापय तत् शृण्विति भावः ॥ ८७ ॥

अभूदिति । हे सखि ! पुरा मुररिपोः कृष्णस्य मयि यः
 कोऽपि प्रेमा अभूत्, परात् अत्यन्तात् तस्य प्रेम्णः अवलम्बात्

अमी कुञ्जाः पूर्वं मम न दधिरे कामपि सुदं
 दुमालीयं चेतः सखि ! न कतिशो नन्दितवती ।
 इदानीं पश्यैते युगपदुपतापं विदधते
 प्रभौ मुक्तापेक्षे भजति न हि को वा विमुखताम् ॥६६॥
 गरीयान् मे प्रेमा त्वयि परमितिस्नेहलघुता
 न जीविष्यामीति प्रणयगरिमाख्यापनविधिः ।
 कथं नायासीति स्मरणपरिपाटीप्रकटनं
 हरी सन्देशाय प्रियसखि ! न मे वागवसरः ॥ १०० ॥

आश्रयणात् धर्मापेक्षामपि धर्माहरोधमपि सतीत्यनाशादिति भावः
 अलघयं लघुद्वयवत्याम् । हा धिक्, इदानीं तथा तटस्यः
 निःसम्बन्ध इति भावः समकालि जातः स प्रेमेति शेषः, येन पुनः
 इह संसारे क्षणमापि जावितुम् अहं स्फुटं स्पष्टं लज्जां भजे
 प्राप्नोमि ॥ ६६ ॥

अमी इति । हे सखि ! अमी कुञ्जाः पूर्वं मम कां सुदं नापि
 नैव दधिरे नैव जनयामासुः ? अपितु सर्वामेव सुदं दधिरे इत्यर्थः ।
 इयं कुमाली दुःखश्रेणी कविशः कविवारान् न नन्दितवती ? अपितु
 सततमेव नन्दितवतीत्यर्थः । इदानीं पश्य एते कुञ्जादयः युगपत्
 संनकाबन् उपतापं सन्तापं विदधते । प्रभौ नाथे लक्ष्णे मुक्तापेक्षे
 निरपेक्षे सति को वा विमुखतां न हि भजति ? सर्व एव भजती-
 त्यर्थः ॥ ६६ ॥

गरीयानिति । मे मम त्वयि गरीयान् प्रेमा इति स्नेहलघु
 लघुता लाघवं परं केवलं न जीविष्यामि त्वया विनेति भावः इति
 अन्तं प्रणयस्य गरिमण्यः गुरुत्वस्य ख्यापनविधिः प्रकटनप्रकारः । कथं
 न आयासि न आगच्छसि इति स्मरणस्य परिपाटीप्रकटनं इति-

ययौ कालः कल्याण्यवकलितकेशीपरिमलां
 विलासार्थी यस्मिन्नचलकुहरे लीनवपुषीम् ।
 स मां धृत्वा धूर्त्तः कृतकपटरोषां सखि ! हठाद्
 अकार्षींदाकर्षन्पुरसि सखिलेखाग्रतवृताम् ॥ १०१ ॥
 कदा प्रेमोन्मीलनमदनमदिराचीसमुदयं
 बलादाकर्षन्तं मधुरमुरलीकाकलिकया ।
 मुहुर्भ्रम्यच्चिह्नीचुलुकितकुलस्त्रीव्रतमहं
 विलीकिष्ये लीलामदमिलदपाङ्गी मुरभिदम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशः, हे प्रियसखि ! अतः हरौ कल्पे सन्देहाय वाचिकाव मे
 न वागवसरः वाक्यप्रसरः अस्तांति शेषः ॥ १०० ॥

यथाविति । हे कल्याण्य ! सखि ! कालः स इति शेषः
 ययौ गतः, यस्मिन् काले विलासार्थी विकर्षुकामः धूर्त्तः शठः मया
 अवगणितः निराकृत इति यावत् सः कृष्णः अवकलितः अगणितः
 केशोपरिमलः क्रोडासौरभं यथा तथोक्ताम् अचलकुहरे पर्वतमुहायां
 लीनवपुषीं गूढकलेयरां कृतकपटरोषां प्रणवकुपितामिति भावः सखि-
 लेखानां बलीश्रेणीनां यतैः वृतां मां हठात् धृत्वा अकर्षन् उरसि
 वसति अकार्षीत् अकार ॥ १०१ ॥

कदेति । अहं मधुरा मनोहारिणी या मुरलीकाकलिका,
 वंशीस्रज्ज्जरवः तथा प्रेम्णा उन्मीलन् विकषन् यः मदनः कामः
 तेन मदिरौ मत्तल्लज्जनाविव अक्षिणो नेत्रे यासां ताः तासां ससु-
 दयं बभूवुहं बलात् अकर्षन्तं असमोपमानयन्तं सुहृः पुनः पुनः
 अस्यन्ती या चिह्नी वृग्भङ्गिविशेषः तथा चुलुकितं गण्डूषीकृतं
 नाशितमित्यर्थः कुलस्त्रीणां व्रतं येन नचोक्तं मुरभिदं कृष्णं लीनया
 यो मदः तेन मिलन् स्रज्ज्जन् अपाङ्गो यस्यास्तथाभूता सती कदा
 विलीकिष्ये इच्छामि ॥ १०२ ॥

रणङ्गश्रीशीसुहृदि शरदारम्भमधुरे
 वनान्ते चान्द्रीभिः किरणलहरीभिर्धवलिते ।
 कदा प्रेमोद्दण्डस्मरकलहवैतण्डिकमहं
 करिष्ये गोविन्दं निविडभुजबन्धप्रणयिनम् ॥ १०३ ॥
 मनो मे हा कष्टं ज्वलति किमहं हन्त करवै
 न पारं नावारं किमपि कलयाम्यस्य जलधेः ।
 इयं वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथयं मे
 परामृश्ये यस्माद्धृतिकणिकयापि क्षणिकया ॥ १०४ ॥
 प्रयातो मां हित्वा यदि विबुधचूडामणिरसौ
 प्रयातु स्वच्छन्दं मम समयधर्मः किल गतिः ।

रणदिति । कदा अहं रणन्तीनां गुञ्जन्तीनां शृङ्गश्रीश्रीनां
 सुहृदि बान्धवे, शरदः स्मारम्भेण प्रवृत्त्या मधुरे मनोहरे, चान्द्रीभिः
 चन्द्रबन्धुनिनीभिः किरणलहरीभिः मयूखतरङ्गैः धवलिते वनान्ते
 वनमीमायां, प्रेम्णा उद्दण्डः उद्दमटः स्मरः कामो यत्र तादृशे कलहे
 वैतण्डिकं वितण्डावादिनं गोविन्दं, निविडेन भुजेन यः बन्धुः तस्य
 प्रणयिनं करिष्ये ॥ १०३ ॥

मन इति । हा कष्टं, मे मन मनः ज्वलति, हन्त खेटे, अहं
 किं करवै, अस्य जलधेः विरहार्णवस्ये हि भावः पारं न आवारं न
 किमपि कलयामि नावधारयामि । इयमहं विपत्सागरपतिनाहं
 मूर्ध्ना शिरसा वन्दे प्रणयामि त्वामिति शेषः, तस्मै उपायं मे मह्यं
 कथय, यस्मात् उपायात् यमुपायमाश्रित्यत्वर्थः क्षणिकयापि धृति-
 कणिकया विनोदलेनेन परामृश्ये स्पृश्ये क्षणमपि विनोदं लभे इति
 भावः ॥ १०४ ॥

प्रयात इति । यदि विबुधानां देवानां चूडामणिः असौ कृष्णः

इदं सोढुं का वा प्रभवति यतः स्वप्नकपटाद्
 इहायातो वृन्दावनभुवि बलाभ्यां रमयति ॥ १०५ ॥
 अनौचित्यं तस्य व्यथयति मनो हन्त मथुरां
 त्वमासाद्य स्वैरं चपलहृदयं धावय हरिम् ।
 सखि ! स्वप्नारम्भे पुनरपि यथा विभ्रममदाद्
 इहायातो धूर्त्तः क्षपयति न मे किङ्किणिगुणम् ॥ १०६ ॥
 अयि स्वप्नो दूरे निवसतु समक्षं शृणु हठाद्
 अविश्वस्ता मा भूरिह सखि ! मनो विभ्रमधिया ।
 वयस्वस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकाद्
 अकाण्डे यद्भूयः स्म रकलहपाण्डित्यमकरोत् ॥ १०७ ॥

मां हित्वा लज्जा प्रयातः गतः, स्वच्छन्दं प्रयातु गच्छत, समयधर्मः
 कालधर्मः सन्तुः सम गतिः किञ्च उपाय एव । का वा इदं सोढुं
 प्रभवति, यतः यत् स्वप्नकपटात् निद्राव्याजेन इह वृन्दावने आयातः
 सन् बलात् मां रमयति ॥ १०५ ॥

अनौचित्यमिति । हन्त खेदे, तस्य अनौचित्यम् अयुक्तावरण-
 मित्यर्थः मनः व्यथयति । अतः हे सखि ! त्वं मथुराम् आसाद्य
 गत्वा स्वैरं स्वच्छन्दं चपलहृदयं हरिं कृष्णं धारय, यथा धूर्त्तोऽसौ
 स्वप्नारम्भे विभ्रममदात् कामावेशजनितान्दिति भावः इह वृन्दावने
 आयातः सन् मे सम किङ्किणिगुणं कटिवसनमन्यमिति भावः न
 क्षपयति न भ्रंशयति ॥ १०६ ॥

अथीति । अयि सखि ! स्वप्नः दूरे निवसतु तिष्ठत, समक्षं
 प्रत्यक्षं शृणु, मनसः विभ्रमः स्नान्तिरवमिति धिया बुद्ध्या हठात्
 इह मदुक्ते विषये इत्यर्थः अविश्वस्ता अविश्वासिनी मा भूः न भव ।
 ते तव वदस्यः सखा कृष्णः गोवर्द्धनविपिनम् आसाद्य अकाण्डे

अमर्षाद्भावन्तीं गहनकुहरे सूचितपथां
तुलाकोटिकाणैश्चितपदपातद्विगुणितैः ।
दिधीर्षन्मां हर्षोत्तरबनयनान्तः स कुतुकी
न वंशीमन्नासीद्भुवि करसरोजाद्विगलिताम् ॥ १०५ ॥
अशक्तां गन्तव्ये कलितनवचेलाञ्चलतया
लतालीभिः पुष्पस्मितश्रवलिताभिविरुदतीम् ।
परीहासारम्भी प्रियसखि ! समालम्बितमुखीं
प्रपेदे चुम्बाय स्फुरद्घरविम्बस्तव सखा ॥ १०६ ॥
ततोऽहं धम्मिल्ले स्यगितमुरलीका सखि ! शनै-

सङ्घसा श्लक्ष्णात् यत् भूयः समधिकं पुनःपुनर्वा अरककलहपाण्डित्यं
कामकलहवैद्यग्रम् अकरोत् ॥ १०७ ॥

अमर्षादिति । हर्षेण आनन्देन उत्तरबः अतिचञ्चलः
नयनयोरन्तः यस्य तादृशः कुतुकी कौतुकवान् स हरिः गहन-
कुहरे काननाभ्यन्तरे अमर्षात् प्रथयेष्वानजिनादिति भावः धावन्तीं
चकितेन निःशब्दसञ्चारेणेति भावः पदपातैः पादावच्छेपैः द्विगुणितैः
तुलाकोटिकाणैः नूपुरनिनादैः सूचितपथां विदितमार्गां मां दिधीर्षन्
धर्तुमिच्छन् करसरोजात् करकमलात् भुवि विगलितां वंशीं न
अज्ञासीत् ॥ १०८ ॥

अशक्तामिति । हे प्रियसखि ! तव सखा कल्लः परीहासा-
रम्भी परिहसित्वर्थः चुम्बाय चुम्बनाय स्फुरत् अघरविम्बं वक्ष्ये
तादृशः सन् पुष्पाख्येव खितानि तैः श्रवलिताभिः विचित्राभि-
रित्तर्यः लतालीभिः लताश्रेणिभिः कलितम् व्याक्रान्तं सर्वं चेलाञ्चलं
वसनप्रान्तः यस्यास्तत्ता तथा गन्तव्ये अशक्तां अमर्षां विदन्तीं समा-
लम्बितं समालम्बितं मुखं यस्याः तथाभूतां मां प्रपेदे प्राप ॥ १०६ ॥

तत्र इति । हे सखि ! ततः अनन्तरम् अहं धम्मिल्ले संवस-

रत्नीकामर्षेण भ्रमदविरलभ्रूवदचलम् ।
 कचाकृष्टिक्रीडाक्रमपरिचिते चौर्यचरिते
 हरिलब्धोपाधिः प्रसभमनयन्नां गिरिदरीम् ॥ ११० ॥
 कदाचिदुवासन्ती कुहरभुवि धृष्टः सरभसं
 हसन् पृष्ठालम्बी स्थगयति कराभ्यां मम दृशौ ।
 दिधीर्षौ जातेर्थं मयि सखि ! तदीयाङ्गुलिशिखां
 न जाने कुत्रायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ १११ ॥
 अतीतेयं वाक्तां विरमतु पुरः पश्य सरले !
 वयस्यस्ते सोऽयं स्मितमधुरिमोन्मृष्टवदनः ।
 भुजस्तम्भोक्तासादभिमतपरीरम्भरभसः
 स्मरक्रीडासिन्धुः क्षिपति मयि बन्धूककुसुमम् ॥ ११२ ॥

केशे स्थगिता गोपिता सुरत्नी यथा तादृशी सती श्लोका-
 मर्षेण अवितर्षेया अमन्ती घृणमाना अविरला घना धूर्यस्थाः
 तद्योक्ता शनैः मन्दं मन्दम् उदचलं प्रस्थितास्त्रि । ततः कवानां
 देशानाम् आकृष्टिराकर्षणं तथा या क्रीडा तस्याः क्रमः नियमः
 परिचितः विदितः यस्मिन् तादृशे चौर्यचरिते लब्धोपाधिः लब्ध-
 प्रतिष्ठः नवनीतचौर्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः हरिः प्रसभं वच्चात्
 मां गिरिदरीं पर्वतगुह्याम् अनयत् ॥ ११० ॥

कदाचिदिति । हे सखि ! कदाचित् कितवानां धत्तांतां कुल-
 गुरुः धृष्टः चपलः अयं हरिः वासन्तीकुहरभुवि नवर्माङ्गकाभ्यन्तरदेशे
 हसन् पृष्ठालम्बी पृष्ठदेशमागतः सन् कराभ्यां मम दृशौ नयने स्थग-
 यति तिरोघत्ते । जातेर्थं सेर्षमित्यर्थः यथा तथा मयि तदीया-
 ङ्गुलिशिखां तस्याङ्गुल्यपभागं दिधीर्षौ धर्नुमिच्छौ सत्यां कुल व्रजति
 गच्छति, न जाने ॥ १११ ॥

अतीतेयमिति । हे सरले ! इयम् अतीता गता वाक्तां विर-

तदुत्तिष्ठ क्रीडावति ! निविडमुक्तालतिकया
 बधानैनं धूर्तं सखि ! मधुपुरीं याति न यथा ।
 इति प्रेमोन्मीलनवदनुभवारूढजडिमा
 सखीनामाक्रन्दं न किञ्च कतिशः कन्दलयति ॥ ११३ ॥
 अहो कष्टं बाल्यादहमिह सखीं दुष्टहृदयां
 मुहुर्मानग्रन्थिं सहजसरलां ग्रहितवती ।
 तदारम्भाद् गोपीगणरतिगुरो ! निर्भरमसौ
 न लेभे लुब्धापि त्वदमलभुजस्तम्भरभसम् ॥ ११४ ॥

मत् तिष्ठत, पुरः अग्रतः पश्य, अरक्रीडाविन्दुः कामक्रीडारस-
 सागरः मोऽयं ते तव वयस्यः स्मितस्य मधुरमुष्णा माधुर्येण उन्मृ-
 ष्टम् उत्फुल्लं वदनं यस्य तथाभूतः व्यभिक्ते इष्टे परीरम्भे व्याधि-
 क्कने रभसो वेगो हर्षो वा यस्य तादृशः सन् भुजौ स्तम्भाविष सह-
 त्त्वादिति भावः तयोः उल्लासात् मां प्रति प्रक्षेपजनिष्यन्नापानन्दात्
 ह्येतोः मयि बन्धूककुसुमं जिपति इङ्गितार्थमिति भावः ॥ ११२ ॥

तदिति । हे क्रीडावति ! सखि ! तत् तस्मात् उत्तिष्ठ,
 निविडया सान्द्रया मुक्तालतिकया मौक्तिकहारेण एनं धूर्तं बधान,
 यथा मधुपुरीं न याति न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । इतीत्यं प्रेमूष्णा
 उन्मीलनं उद्भवन् यः भवदनुभवः अमजनितं त्वदीयमाचरणमिति
 भावः तेन आरूढः जातः जडिमा जाद्यं मोह इति यावत्
 यस्याः तथाभूता सती कतिशः कतिवारं बन्धानाम् अस्माकमिति
 भावः आक्रन्दं न किञ्च कन्दलयांत नैव वर्द्धयात् ? अतितु सततमेव
 कन्दलयतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अहो इति । अहो कष्टं हा कष्टं, दुष्टहृदया अहं बाल्यात्
 शैशवात् शैशवमारभ्येत्यर्थः अरभ्यार्थे पञ्चमः । इह इत्यादौ
 सहजसरलां स्वभावस्वरूपं सखीं सुहृदः पुनःपुनः प्रेमोन्मथिं ग्रहित-

अलिन्दे कालिन्दीकमलसुरभी कुञ्जवसती-
 र्बसन्ती वासन्तीनवपरिभ्रमतीहारचिकुराम् ।
 त्वदुत्सङ्गे लीनां मदमुकुक्षिताचीं पुनरिमां
 कदाहं सेविष्ये किसलयकलापव्यजनिनी ॥ ११५ ॥
 धृतानन्दां वृन्दावनपरिसरे शारदनिशा-
 विलासोत्साहेन स्रथितकवरीभ्रष्टकुसुमाम् ।
 तव स्तम्भीपान्ते विनिहितभुजां गोपरमणीं
 कदा कुञ्जे लीना रहसिं विहसिष्यामि सुसुखीम् ॥ ११६ ॥

वती शिथिलवती । हे गोपीगणपरतिगुरो ! तदारम्भात् तस्य मान-
 यन्व्यारम्भात् आचरणात् अतो मतन्खी लब्धापि बाहवसापि तव
 अमलेन चारुणा भुजेन यः स्तम्भः बन्धनम् आबिन्दनमिति यावत्
 तेन रमसम् आनन्दं निर्भरं सस्यम् यद्य तथा न लेभेन प्राप ॥ ११४ ॥

अलिन्दे इति । कदा अहं किसलयकलापव्यजनिनी नव-
 पङ्कजनियेन वीजयन्ती सती कालिन्दीकमलसुरभी यमुनासरोज-
 सुमन्त्रे कुञ्जवसतेः । नवपङ्कजस्य अलिन्दे वडभूसी वसन्ती वासन्तीनां
 साधवीजताकुसुमानां नवपरिभ्रमती वीरभम् उद्द्विगन्तीति तथोक्ताः
 चिकुराः केशाः यस्याः तथोक्तां साधवीजताकुसुमस्रथितकेशामिति
 भावः तव उत्सङ्गे लीलां लीनां स्थिरां मदेन मद्युपानेन सोभाग्य-
 गर्वेण वा सुकुक्षिते सङ्कुक्षिते अलिनी बन्धाः तथाभूताम् इमां मत्सखीं
 पुनः सेविष्ये परिचरिष्यामि ॥ ११५ ॥

धृतानन्दां इति । कदाहं कुञ्जे लीना निवृत्तस्थितेऽर्थः वृन्दा-
 वनपरिसरे शारदी शरदकालीना या निशा यस्यां यो विहासः
 रासकीला तस्य उत्सङ्गेन धृतः जनितः आनन्दो यस्याः त्वं, स्रथि-
 तायाः केश्याः केशपाशात् भ्रष्टानि विन्धुतानि कुसुमानि यस्याः
 तथोक्तां, तव स्तम्भीपान्ते स्तम्भस्य प्रान्तदेशे विनिहितो विशेषेण

विदूरादाहर्षुं कुसुममुपयामि त्वमधुना
 पुरस्तीरे तीरे कलव तुलसीपङ्कजमिदम् ।
 इति व्याख्यादेनां विदितभवद्दीयस्थितिरहं
 कदा कुञ्जे गोपीरमण ! गमन्निथामि समये ॥ ११७ ॥
 इति श्रीकंसारेः पदक्रमलयोर्गोकुलकक्षां
 निवेद्य प्रत्येकं भज परिजनेषु प्रणयितवम् ।
 निजाङ्गे कादम्बीसहचर ! वदन् मच्छनतया
 स यात्युच्चैः प्रेमप्रवणमनुजग्राह भगवान् ॥ ११८ ॥
 मिस्रदुर्भङ्गीं हंसोरमण ! वनमात्तां प्रथमतो

वर्षितो भुजो वया तादृगो सुसखीं तस्मान्नी गोपरमणीं
 रक्षसि रक्षान्ते विद्विष्यामि ? ॥ ११६ ॥

विदूरादिति । हे गोपीरमण ! कदाहं कुञ्जे विदिता भव-
 दीया स्थितिरहं कथोक्ता कुञ्जे स्थितं भवन्तं जानतीत्यर्थः विदूरात्
 कुसुमम् व्याहर्षुम् उपयामि गच्छामि, त्वम् अधुना पुरः क्वपतः
 तीरे तीरे इदं तुलसीपङ्कजं तुलसीपत्रं कलव सञ्चिह्न, इतीत्यं
 व्याख्यात् कदात् एतां मत्सखीं समये सङ्कृतभूमाविति भावः गम-
 विष्यामि प्रेषयिष्यामि ? ॥ ११७ ॥

इतीति । हे कादम्बीसहचर ! मराक्षीवह्म ! निजाङ्गे
 मच्छनतया भूषणतया वदन् कादम्बीमिति शेषः सन् इतीत्यं
 श्रीकंसारेः कण्ठस्य पदक्रमलयोः पादपङ्कयोः गोकुलकक्षां निवेद्य
 प्रत्येकं परिजनेषु तद्दीयेष्विति भावः प्रणयितं भज गच्छ । कथपि-
 त्साह स इति, भगवान् कण्ठः यं प्रेमप्रवणं प्रणयपरावचस्य क्वदुज-
 ग्राह, स उच्चैः याति उच्चतिं प्राप्नोति । एतद्दीयकरणे तव भाविनी
 सङ्कतिरिति भावः ॥ ११८ ॥

मिस्रदुर्भङ्गीमिति । हे हंसोरमण ! प्रथमतः आहो निजलः

मुदा क्षेमं पृच्छन्निदमुपहरेषा मम वचः ।
 चिरं कंसारातेहरमि सहवासप्रचक्षिणीं
 किमेनामिषाक्षीं गुणवति । विसम्भार भवती ॥ ११८ ॥
 इदं किं वा हन्त स्मरसि रसिके ! खण्डनरुषा
 परीताङ्गी गोवर्द्धनगिरिनितम्बे मम सखी ।
 भिया संभ्रान्ताक्षं यदिह विचक्षर्ष त्वयि बलाद्
 गृहीत्वा विश्रय्यन्नवशिखिशिखं गोकुलपतिम् ॥ १२० ॥
 ततः सम्भाषेथाः श्रुतिमकरमुद्रामिति मुदा
 भवत्यां कर्त्तव्यः किमिति कुशलप्रश्नजङ्घिमा ।

कङ्कच्छन्तः भङ्गाः यस्यां तादृशीं वनमाकां कल्याणवृत्तिनीमिति
 भावः मुदा ज्ञानन्देन क्षेमं कुशलं पृच्छन् सन् इदं मम वचः उप-
 हरेषाः श्रूयिष्ये । किमित्याह चिरमिति, हे गुणवति ! भवती
 कंसारातेः कल्याणं चिरम् उरसि यच्छसि सहयादेन यथा त्वं वससि
 तथा इत्यस्यपि वक्षतीति भावः प्रणयिनीम् एनाम् एषाक्षीं जगन्मयनां
 राधां किं कथं विसम्भार विसृजतवती चक्षि ॥ ११८ ॥

इदमिति । हे रसिके ! मम सखी खण्डनरुषा खण्डनरुषा-
 जनितेष्वर्थाकोपेन, ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेष्वर्थाकषावितेति मन्मथः ।
 परीताङ्गी युक्तदेशा सती इह गोवर्द्धननिरेः नितम्बे मेखलायां
 भिया भवेन सुध्मान्वाक्षं चक्षितनेत्रं विश्रय्यन्ती नवा शिखिनः सखी-
 रस्य शिखा यस्यात् तथोक्तं गोकुलपतिं गृहीत्वा बलात् त्वयि सत्
 विचक्षर्ष आलस्यवती, इदं किं वा स्मरसि ? इतन्त खेदे ॥ १२० ॥

तत इति । ततः वनमाकाप्रश्नानन्तरं मुदा चर्षेण श्रुतिमकर-
 मुद्रां कर्त्तव्यमकरभूपत्याम् इति सम्भाषेथाः आलस्येः । भवत्यां त्वयि
 कुशलप्रश्नजङ्घिमा मङ्गलप्रश्नेन जाह्नवं मूर्च्छित्वात्मन्तर्यः किमिति कथं

रुचिस्मेरा या त्वं रचयसि बलीशु स्वनकलाम्
 अपाङ्गेन सृष्टा सखि ! सुररिपोर्गण्डकुहरे ॥ १२१ ॥
 निवासस्ते देवि ! श्रवणलतिकायामिति धिया
 प्रयत्नास्वामिव प्रणयहृदया यामि शरणम् ।
 परोक्षं दृष्णीनां निभृतनिभृतं कर्णकुहरे
 हरेः काकून्मिश्रां कथय सखि ! राधाविधुरताम् ॥ १२२ ॥
 परीरम्भं प्रेम्णा मम सविनयं कौस्तुभमणौ
 ब्रुवाणः कुर्वीथाः पतगवर ! विज्ञापनमिदम् ।
 अगाधा राधायामपि तव सखे ! विस्मृतिरभूत्
 कथं वा कल्याणं वहति तरले हि प्रणयिता ॥ १२३ ॥

कर्तव्यः कुण्डलदर्शनेऽपि कुण्डलप्रश्नः मुख्यविचिन्तितमिति भावः ।
 किं तत् कुण्डलमित्याह रुचिस्मेरेति, हे सखि ! रुच्या कान्त्या स्मेरा
 हसन्तीवेति भावः या त्वम् अपाङ्गेन सृष्टा सती सुररिपोः कृष्णस्य
 गण्डकुहरे कपोलाभ्यन्तरे बलात् हठात् चुम्बनकलां चुम्बनशिल्पं
 रचयसि करोषि, इतः परं कुण्डलं किमिति कुण्डलप्रश्ने जाह्नवमिति
 भावः ॥ १२१ ॥

निवास इति । हे सखि ! देवि ! श्रवणलतिकायां श्रोत्रलतायां
 हरेरिति शेषः ते तव निवासः स्थितिः, इति धिया बुद्ध्या प्रणयः
 हृदये यस्याः तथाभूता सप्रणयमिति भावः अहं प्रयत्नात् त्वमेव
 न त्वन्यमित्यव्यवच्छेदक एवशब्दः । शरणं यामि गच्छामि । त्वं
 दृष्णीनां यादवानां परोक्षम् अमाद्यात् निभृतनिभृतम् अतिनिभृतं
 यथा तथा हरेः कृष्णस्य कर्णकुहरे काकून्मिश्रां विनयपूर्णमित्यर्थः
 राधायाः विधुरतां कातरतां कथय ॥ १२२ ॥

परीरम्भमिति । हे पतगवर ! पक्षिन्नेह ! कौस्तुभमणौ
 हरिवक्षःस्वर्वास्मते इति शेषः प्रेम्णा मम परीरम्भम् आबिज्ञानं

मुहुः कूजकाञ्चीमणिवलयमञ्जरिमुरली-
 रवालम्बी भ्राम्यद्युवतिकलग्नीतैः सुरमणे । ।
 स किं साक्षाद्भावी पुनरपि हरेस्ताण्डवरसै-
 रमन्दः कालिन्दीपुलिनभुवि तौर्यत्रिकभरः ॥ १२४ ॥
 नवीनस्त्वं कम्बो ! पशुपरमणीभिः परिचयं
 न धत्से राधाया गुणगरिमगन्धेऽपि न कृती ।
 तथापि त्वां याचे हृदयनिहितं दोहदमहं
 वहन्ते हि क्लान्ते प्रणयमवदातप्रकृतयः ॥ १२५ ॥

अत्र वाच्यः सन् सविनयम् इदं विज्ञापनं कर्षीयाः । हे सखे ! राधा-
 यामपि तव अगाधा निरतिशया विस्मृतिः अभूत् । हि तथाहि
 कल्याणं मङ्गलं वदति गच्छति अभ्युदयशान्तिनीति भावः तरणे
 चपले जने कर्षं वा प्रणयिता सख्यं तिष्ठतीति शेषः नैव तिष्ठती-
 त्यर्थः, कौस्तुभस्य च वक्षसि आन्दोलितत्वेन चापत्यमिति भावः ।
 अर्थान्तरन्यासः ॥ १२३ ॥

सुहाराति । हे सुरमणे ! देवमणे ! कौस्तुभ ! सुहः पुनः
 पुनः कूजन्तीनां काञ्चीनां रशनानां मणिवलययाणां मञ्जरीणां नपु-
 राणां सुरल्याः वेशीश्च रवम् आलम्बते आश्रयतीति तथोक्तः तत्त-
 द्दवमिष इत्यर्थः भ्राम्यन्तीनाम् इतस्ततः सञ्चरन्तीनां युवतीनां कलं
 मधुरं गीतं श्रेष्ठं तादृशैः ताण्डवरसैः नृत्यशिलासैः अमन्दः मङ्गान्
 कालिन्दीपुलिनभुवि यत्तुनाकूलदेशे स तौर्यत्रिकभरः नृत्यमातवाद्यमय
 एवसवातययः किं पुनरपि हरेः कृष्णस्य साक्षात् समक्षं भाषी
 भावस्यासि ? तव विनयत्वादेतद्भाविष्यद्यज्ञानं युज्यते इति त्वां प्रति
 प्रश्नावसर इति भावः ॥ १२४ ॥

नवीन इति । हे कम्बो ! शङ्ख । मङ्गलः स्यात् कम्बुरस्त्रिया-
 वित्तभरः । त्वं नवीनः साम्प्रतं श्रुतत्वादिति भावः । पशुपरमणीभिः

गृहीत्वा गोविन्दं जलधिहृदयानन्दन ! सखे !
 सुखेन श्रीहृन्दावनपरिसरे नन्दतु भवान् ।
 कथं वा ते गोष्ठं भवतु दयितं हस्त बलवान्
 यदेतस्मिन् वेषोर्जयति चिरसौभाग्यमहिमा ॥ १२६ ॥
 इति प्रेमोज्जारप्रभवमनुनीय क्रमवशात्
 षरीवारान् भ्रातर्निगमयति चानूरमथने ।
 पुनः कोपोन्निप्रणयचटुलं तस्य निकटे
 कथामाचक्षीथा दशभिरवतारैर्विलासिताम् ॥ १२७ ॥

गोपाङ्गनाभिः परिचयं न धत्ते न धारयति । तथा राधाबाः
 गुणानां यो गरिमा गौरवं तस्य गन्धेऽपि न कृतीनाभिस्त इत्यर्थः ।
 तथापि निःसम्बन्धेऽपीत्यर्थः अहं त्वां हृदयनिहितं मनोगतं दोष-
 दम् अभिज्ञाप्तं याचे प्रार्थये । हि यतः अवदाता विशुद्धा प्रकृति-
 र्येषां तादृगाः जनाः क्लान्ते विपक्षे जने प्रणयं दयामिति भावः
 बहून्ते कुर्वन्तीति यावत् । शङ्कस्य च स्वच्छत्वात् अवदातप्रकृतित्व-
 मिति बोध्यम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२५ ॥

गृहीत्व इति । हे जलधिहृदयानन्दन ! जलधिजातत्वादिति
 भावः, हे सखे ! भवान् गोविन्दं गृहीत्वा सुखेन श्रीहृन्दावनपरि-
 सरे नन्दतु आनन्दमनुभवतु । यदि वदसि गोष्ठं मे प्रियं किं यत्
 तत्राह गच्छानीत्याशङ्क्याह कथमिति, गोष्ठं कथं वा ते तव दयितं
 भवतु ? हरेरे वेदे वा अपितु प्रियमेव भवितेति भावः । यत् यतः
 एतस्मिन् गोष्ठे बलवान् वेषोः चिरसौभाग्यस्य गरिमा गौरवं
 जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तस्मात् सकृद्वंशीरवश्रवणे तव एतत्सुखं
 सुखदं स्थानं नास्तीति प्रतीतिर्भविष्यतीति धिया तवैतत् कृतीव प्रियं
 भविष्यतीति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति । हे भ्रातः ! इतीत्यं प्रेम्णः प्रणयस्यं उद्गारः प्रक-
 टनं प्रभवः हेतुर्वस्मिन् तद् यथा तथा चानूरमथने कृष्णे निगमयति

यहीतुं त्वां प्रेमामिषपरिहृतं चित्तवड्डिं
 महामीनं क्षिप्रं व्यधित रसपूरे मम सखी ।
 विवेकाख्यं क्लित्वा गुणमद्य तद्ग्रासि भवता
 हताग्नेयं किं वा शिव शिव ! विधातुं प्रभवति ॥१२८॥
 वराकीयं दृष्ट्वा सुभग ! वपुषो विभ्रमभरं
 तवाभ्यर्षं भेजे परमकुतुकोल्लासितमतिः ।
 तिरोधाय स्वाङ्गं प्रकटयसि यत्त्वं कठिनतां
 तदैतत् किं न स्यात् तव कमठमूर्त्तैः समुचितम् ॥१२९॥

ष्टर्णात् सति क्रमवशात् क्रमेण परोवारान् परिजनान् लब्ध्वत्येति
 भावः अतुनीय तोषयित्वा पुनस्तस्य चानूरमद्यनस्य निकटे कोपेन
 उद्भिन्नः प्रकटितः यः प्रणयः तेन अटुलं हृष्टं यथा तथा दशभि-
 रवतारैः मीनकूर्मादिभिः विनमितां विजृम्भितां कथाम् आचक्षीथाः
 कथय ॥ १२७ ॥

यहीतमिति । मम सखी महामीनं त्वां यहीतुं धर्तुं रसपूरे
 रागप्रवाहे प्रेम एव आमिषं मांसादिरूपं तेन परिहृतम् आहृतं
 चित्तवड्डिं मनोरूपं वड्डिं क्षिप्रं सत्वरं व्यधित निश्चितवती निश्चि-
 त्तवतीत्यर्थः । अथ अनन्तरं वड्डिं श्लेषात् परमित्यर्थः भवता
 विवेकाख्यं गुणं सूत्रं क्लित्वा तत वड्डिंम अग्रासि कवचितम् ।
 शिव शिवेति खेदे, हताशा इयं मम सखी किं वा अतःपरमिति भावः
 विधातुं कर्तुं प्रभवति शक्नोति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

वराकीति । हे सुभग ! इयं वराकी तपस्विनी अतुल्यकर्तृति
 भावः वपुषः शरीरस्य विभ्रमभरं विनासातिशयं दृष्ट्वा परमेष महता
 कुतुबेन उल्लासिता मतिः यस्याः तथाभूता सती तव अभ्यर्षं साक्षिं
 भेजे मिक्षे । किन्तु त्वं स्वाङ्गं स्वं शरीरं तिरोधाय मोषयित्वा
 अत् कठिनतां प्रकटयसि, तत एव कमठमूर्त्तैः तव समुचितं सम्यक्
 उचितं किं न स्यात् अपि त्वं स्याः इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

सदा कंसाराते ! स्फुरति चिरमद्यापि भवतः
 स्फुटं क्रोडाकारे वपुषि निविडप्रमलहरी ।
 यतः सासैरिन्ध्री मलयरुहपङ्कप्रणयिनी
 त्वया क्रोडीचक्रे परमरभसादात्मदयिता ॥ १३० ॥
 चिरादन्तर्भूता नरहरिमयी भूर्तिरभित-
 स्तदीयो व्यापारस्तव हि न ययौ विस्मृतिपथम् ।
 विनीतप्रह्लादस्त्वमिह परमक्रूरचरित-
 प्रयुक्तो यद्भूयः परहृदयभेदं जनयसि ॥ १३१ ॥
 यदात्मानं दर्पादगणितगुरुर्वा मन ! मुदा

सदेति । हे कंसाराते ! अद्यापि भवतः क्रोडाकारे वराहरूपे वपुषि
 निविडप्रमलहरी सदा सततं चिरं व्याप्य स्फुटं सव्यक्तं अथा
 तथा स्फुरति राजते, यतः त्वया मलयरुहपङ्कप्रणयिनी चन्दनाङ्गरागा
 सासैरिन्ध्री नारी पृथिवीत्यर्थः । परमरभसात् परमहर्षात् आत्मनः
 स्नस्य दयिता प्रणयिनी कस्येति भावः क्रोडीचक्रे क्रोडे कृता ॥१३०॥

चिरादिति । नरहरिमयी नृसिंहरूपा भूर्तिः चिरात् अन्त-
 र्भूता मनसि अग्नौ तवेति शेषः, हि यतः तदीयः नरहरिसम्बन्धी-
 त्वर्थः व्यापारः क्रिया तव विस्मृतिपथं न ययौ । अत् यतः विनीतः
 सान्त्वितः प्रह्लादः येन तथोक्तः पक्षे विनीतः अपनीतः प्रह्लादः
 प्रकृष्टानन्दः अस्माकमिति भावः येन तादृशः त्वम् इह संसारे परम्
 अत्यर्थम् अक्रूरम् अनिष्टुरं यत् चरितं सदयचरितमित्यर्थः तेन
 प्रयुक्तः व्यापारितः तद्वय इति यावत् प्रह्लादं प्रतीति भावः । पक्षे
 परमेण क्रूरेण निष्ठुरेण चरितेन अथवा परं केवलम् अक्रूरस्य
 चरितेन दुराचरणेन प्रयुक्तः सन् भयः पुनः पूर्वमक्षुरराजभेदस्य
 कृतत्वादिति भावः परेषां सादृशानामिति भावः हृदयभेदं हृदिराख्यं
 जनयसि करोषीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अदिति । हे वासन ! प्रियसखी बलितवा सौन्दर्यातिशय-

मनोवाची नाथं त्वयि बलिभया कल्पितवती ।
 प्रपदे तस्येदं प्रसमुचितमेव प्रियवल्ली
 विदूरे यत् चित्ता व्यसनकुलपाशैर्निगडिता ॥ १३२ ॥
 इयं नाथ ! क्रूरा भृगुपतनमाकाञ्चति ततो
 यदस्यां काठिन्यं तव समुचितं तद् भृगुपतेः ।
 इयं ते दुर्बोधाकृतिरथ भवद्विष्णुतिपथं
 यतो यातः साक्षाद् गुरुरपि स नन्दीश्वरपतिः ॥ १३३ ॥

रूपवशादित्येन पक्षे बलिर्विरोचनसुतोऽसुरराजः तस्मैवा मन्त्रावश-
 मादित्येन वा हेतुना दपीत् अडकारात् अनाश्रिताः सुरवः शब्दादवः
 यथा तथाभूता पक्षे अनाश्रितः गुरुः असुराचार्यः गुरुः येन
 तथोक्तः । पुरा गुरुकोक्तम्, असुरराज । अथ कपटवाक्यनाथ
 त्विपदां भूमिं प्राक्षिणां वा प्रयच्छेति, कालिस्तु तदगणयित्वा वामनाथ
 त्रिबोको दत्तः कृतसर्वज्ञः प्रातासमगमदिति पुराणम् । तदा
 आनन्देन आत्मानं मन एव वाद्यं यस्य तादृशे त्वयि यत् नाथं कल्पित-
 वती, तस्य इदम् उचितमेव अथं प्रपदे प्राप । यत् यस्मात् व्यसन-
 कुलपाशैः विपत्कमलरूपैः पाशैः रज्जुभिः निगडिता संयता विदूरे
 विष्णुमा प्राप्तिता त्वयेति शेषः ॥ १३२ ॥

इयमिति । हे नाथ ! इयं क्रूरा निष्ठुरा अदृष्टं प्रतीति
 भावः भृगुपतनं शब्दोः पर्यतपतनस्थानात्, प्रपातस्त्वदो भृगुरित्यमरः ।
 पतनम् आकाङ्क्षति इच्छति, ततः कारणात् अस्यां यत् काठिन्यं
 नैष्ठ्यं न्यदप्राप्तिजनितमिति भावः तत् भृगुपतेः परगुरावस्य तव
 समुचितम् । इयं ते तव आकृतिः दुर्बोधा अथेयत्त्वेत्यर्थः, अथेति
 प्रादपूरणार्थसव्ययम् । यतः आकृतेः सः गुरुरपि मन्त्रानपि नन्दी-
 श्वरपतिः यदुरः साक्षात् स्वयं भवतः परमात्मरूपस्येति भावः
 विष्णुतिपथं विष्णुरथं यातः प्रापः । गोपवेद्यं भवत्वं इह्य हरः

निरानन्दा गावश्चिरनुपहता दूषणकुलैः
 खरायन्ते सद्यो रघुतिशक्त ! गोवर्द्धनतटाः ।
 विराधत्वं घोषो प्रजति भवदीयप्रवसनाद्
 इदानीं मारीचः स्फुटमिह नरीनत्ति परितः ॥ १२४ ॥
 प्रपन्नः कालोऽयं पुनरुदयितुं रासभजनै-
 विंलासिन्नद्यापि स्फुटमनपराधा वयमपि ।
 वितन्वानः कान्तिं वपुषि शरदाकाशवनितां
 कथं न त्वं सीरध्वज ! भजसि वृन्दावनमिदम् ॥१२५॥

परमात्मावसिति न वेति विस्मयणात् संग्रहमवापेत् वसुदायार्थः
 ॥ १२२ ॥

निरानन्दा इति । हे रघुज्जतिशक्त राम ! गावः घेनयः
 पक्षे, पृथिवीभेदेयाः दूषणकुलैः दोषसमूहैः आपत्पुञ्जैरिति भावः
 पक्षे वराह्यराजसदृशैः, चिरं दीर्घकालम् उपहताः कष्टं गमिताः
 पक्षे उपहृताः । गोवर्द्धनतटाः गोवर्द्धनगिरिभेदेयाः खरायन्ते
 तीक्ष्णा इव आचरन्ति पक्षे खराख्यराजसवत् आचरन्ति । भवदीय-
 प्रवसनात् तव प्रस्थानात् घोषः गोगुलं विराधत्वं राधाभूत्वात्वं
 पक्षे तदाख्यराजसत्वं प्रजति गच्छति । इदानीम् इह वृन्दावने
 परितः समन्तात् मारीचः मारीचपक्षः पक्षे तदाख्यराजसः, मारीचः
 मारीचयनिति वाक्यं, दैत्यानामुपद्रवादिता भावः । मारीचत्वात् चर-
 धातोः क्लृप्पत्वमे कृते मारीचचर्प्रकृतेः क्लीवत्वे प्रथमैकवचनम् ।
 स्फुटं नरीनत्ति पुनःपुनः नन्त्यात् पक्षरत्नीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

प्रपन्न इति । हे शिखादिन् सीरध्वज वसुदेव ! पुनः रास-
 भजनैः रासभजनैः रासक्रीडाभिरनेन वापत् उदयितुम् उपस्थातुम्
 अयं कालः प्रपन्नः आगतः रासक्रीडाभिसयोऽनसुपस्थित । इति भावः
 कद्यापि इदानीं वयमपि स्फुटम् अनपराधाः अज्ञतापराधाः अभून्व-

न रागं सर्वत्र ! क्वचिदपि विधत्ते नरपतिं
 मुहुर्द्वेषे द्रोहं कलयति बलाद्विष्टविषये ।
 चिरं ध्यानासक्ता निवसति सदासौ गतरति-
 स्तथाप्यस्यां हृहो सदयद्दयस्वं न दयसे ॥ १२६ ॥
 परिक्लेशक्लेच्छान् समदमधुपालीमधुरया
 निकृन्तन् नेत्रान्तप्रथयरचनाखञ्जलतया ।
 त्वमासन्नः काल्किन्निरह च तुरगोपाहितरुचिः
 स्वदेशं कुर्वीथाः परिमुदितधीराधिकमिदम् ॥ १२७ ॥

राधाच, अतः शरदः शरत्कालस्य आकाशवर्षिताम् आकाशपृतां
 स्वच्छामिति भावः कालिं वपुषि शरीरे वितन्वानः विस्तारयन् त्वम्
 इदं इन्द्रावभं किं कथं न भजति नाश्रयति ? ॥ १२५ ॥

नेति । हे सर्वेश बुद्ध ! असौ नत्वंस्त्री क्वचिदपि विषये रागम्
 अतुरागसु आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, नरपतिं
 राजानं सुतः पुनःपुनः द्वेषे नाभिरुषयति भावः, इष्टविषये इष्ट-
 साधनाय बलात् द्रोहम् अनिष्टहेतुकभावरणमिति यावत् कलयति
 करोति त्वत्तोऽन्यस्तेऽप्याभावात् इति भावः, गतरतिः सन्नोवर-
 ङ्गिता चिरं ध्यानासक्ता निवसति, तथापि सदबद्धदयः त्वम् अस्यां
 मत्सख्यां न दयसे नानुकम्पसे हृहो व्याचक्षते । मुहुर्द्वेषे क्वचि-
 दपि विषये रागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, सर्वत्र
 समदर्शित्वादिभिर्भावः, नरपतिं सुतः इष्टे निन्दति इष्टादिरतत्वा-
 दिति भावः, इष्टविषये बलात् द्रोहं कलयति करोति त्वम् इष्टानि-
 ष्टोभयदाङ्गित्वादिति भावः, अतः गतरतिः सन् चिरं ध्यानासक्ताः
 तिष्ठतीति इष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

परिक्लेशक्लेच्छानिति । हे कल्फन् ! इष्ट इन्द्रावभे संसारे च
 समदा मदमत्ता वा मधुपाली स्वसरपङ्क्तिः तद्वत् मधुरा मनोहरा तदा

इति प्रेमोद्गाढस्यपुटितवचोभङ्गिरस्त्रिंशत्
 त्वमावेद्य क्लियन्सुखपरिसरो लोचनजलैः ।
 ततो गोविन्दस्य प्रतिचरणमाध्वीकपट्वीम्
 उपासीनो दृग्भ्यां क्षणमवदधीथाः खगपते ॥ १३८ ॥

नेत्वान्नेषु नेत्वान्नेषु वा प्रखररचना प्रेक्ष्यरूपं वा खड्गवता इव
 तथा नेत्वविद्यादि प्रेक्षरूपादिना अस्माकं परिक्रेशाः यन्नाया एव
 श्लेषाः तान् निकलन् नु नाशयन् पक्षे परितः क्षेपदाबिनो ये श्लेषाः
 तान् नेत्वान्प्रखररचना इव चक्षुषा वा खड्गवता अस्त्रिता तथा
 खड्गवन् निकलन् तथा चतुरेषु गोप्रेषु उपाङ्गिता निहिता
 रुचिरतुरागो येन तयोक्तः पक्षे च इति पृथक्पदं, तुरगेण
 अथैन देवदत्तेनेति भावः उपाङ्गिता जनिता आरोहणेनेति भावः
 रुचिः कान्तिर्व्यस्य तद्योक्तः अस्वारूढः सत्त्वित्त्वर्षः, त्वम् आसन्नः
 उपास्थितः अवतीर्णश्च इमं स्रदेयं गोज्ञस्य आर्षदेयश्च परिरुदिता
 प्रहृष्टा धीर्यस्त्राः तथाभूता राधिका यत्न तादृशं पक्षे परिरुदिताः
 प्रहृष्टाः धीराः साधवः अधिकाः यत्न तादृशं कुर्वीथाः कुरु श्लेष-
 लक्षणात् । गोसांसमक्षको यस्य विरुद्धं वक्ष्यभाषते । सर्वासा-
 रोविहीनश्च श्लेषे इत्यभिधीयते ॥ १३७ ॥

इतीति । हे खगपते ! पक्षिराज हंस ! त्वम् इतीत्यं प्रेम्णया
 प्रणयेन उद्गाढा पूर्णां स्यपुटिता सन्नविषमभायापक्षा वचसां भङ्गिः
 यस्य तथाभूतः, यत्न खड्गना प्रस्तोतव्यं तत्न तथैव, यत्न शौहृत्सेन
 प्रस्तोतव्यं तत्न तथैव प्रेक्षपूर्णवाग्भङ्गिमानिति भावः, अस्त्रितं समस्तं
 श्लेषमजलैः मयनवारिभिः क्लियन् आद्रीभवन् सुखस्य परिसरः
 आयतनं यस्य तथाभूतः सन् आवेद्य निवेद्य ततः अनन्तरं निवेद-
 नात् परिस्रित्यर्षः गोविन्दस्य कृष्णस्य चरणयोः माध्वीकपट्वीं मधुमयीं
 प्रहृतिं प्रति दृग्भ्यां नवनाभ्याम् उपासीनः चरणयोरार्पितनेत्र इति
 भावः क्षणम् अल्पकालम् अवदधीथाः सावधानं तिष्ठेरित्यर्थः प्रति-
 वचनं प्रात्याशयेति भावः ॥ १३८ ॥

प्रथतव्यो दृष्टेरनुभवपथं नन्दतनयो
विधेया गोपीनां अरपरिहृतानामुपकृतिः ।
प्रयं यामैर्गम्वा चतुर ! मधुरापि त्रिचतुरै-
रिति द्वैधं नाम्नः कलय कलहंसीकुलपते ! ॥ १३९ ॥
अपूर्वा यस्यान्तर्विलसति मुदा सारसवचि-
र्विवेक्तुं शक्यते सपदि मिलिते येन पयसी ।
कचङ्कारं युक्तो भवतु भवतस्तस्य क्वातिनो
विलम्बः कादम्बीरमण ! मधुरासङ्गमविधौ ॥ १४० ॥
प्रपन्नः प्रेमायं भगवति सदा भागवतभाक्
पराचीनो जन्मावधि भवरसाद् भक्तिमधुरः ।

प्रथतव्य इति । हे चतुरः कलहंसीकुलपते ! नन्दतनवः
कण्ठः दृष्टेरनुभवपथं प्रथतव्यः प्रथतव्ये प्रापयितव्यः दृष्टव्य इति
यावत्, अरपरिहृतानां कामाक्षाणां गोपीनाम् उपकृतिः उपकारः
विधेया काव्याः । इयं मधुरापि त्रिचतुरैः यामैः प्रचुरैः न तु
बहुभिर्दिनैरिति भावः । गम्वा प्राप्या नातिप्रबाहसत्त्वं गमने इति
भावः । इतीत्यं विचार्येति शेषः अन्तः कर्नासि द्वैधं गच्छामि
वा न वेति संशयं न कलय न कुरु ॥ १३९ ॥

अपूर्वेति । हे कादम्बीरमण कंठीपते ! यस्य तव अन्तः कर्नासि
मुदा कर्णेण अपूर्वा अद्भुता सारसा सरोवरविषयिणी वा वा
प्रसिद्धा रघवचिः अत्रानवासना विलसति स्तुरति, येन त्वया
सपदि सङ्घा मिलिते पयसी जलक्षीरे इत्यर्थः विवेक्तुं पृथक् कर्तुं
शक्यते, तस्य क्वातिनः कार्यं कृतवत्त्वं भवतः मधुरासङ्गमविधौ मधु-
रागमनविषये विलम्बः कचङ्कारं युक्तः उचितः भवतु ? वैवीचित
इत्यर्थः ॥ १४० ॥

प्रपन्न इति । भगवति कण्ठे प्रेमायं प्रपन्नः प्रेमावानित्यर्थः

धिरं कोऽपि श्रीमान् जयति विदितः साकरतया
 धुरीणो वीराणामधिधरणि वैश्वसकिरिव ॥ १४१ ॥
 रसानामाधारैरपरिचितदोषः सहृदयै-
 र्मुरारातिक्रीडान्निविद्धघटनारूपसहितः ।
 प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतां तस्य संरसां
 प्रभोरन्तः सान्द्रां प्रमदलहरीं पञ्चवयतु ॥ १४२ ॥
 इति श्रीरूपगोस्वामिविरचितं हंसदूताख्यं काव्यं समाप्तम् ।

पदाङ्कदूतः ।

गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
 उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

इहा नामवतनाक् भगवद्भक्तिसान्त्वित्यर्थः जन्मानधि आकम्भ भवरथात्
 संवारात्पुराणात् पराचोनः पराङ्मुखः भक्तिसधुरः अतीवभक्तः
 साकरतया सद्वंशीवतया विदितः परिचितः वैश्वसकिरिव व्यास-
 तनय युक्तदेव एव वीराणां धुरीणः अप्रणीः कोऽपि श्रीमान् अधि-
 धरणि धरण्यां जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १४१ ॥

रसानामिति । रसानाम् आधारैः रसिकैरित्यर्थः सहृदयैः
 अपरिचितः अविदितः दोषः यत्र तथोक्तः, सुरारातेः क्रीडासु वा
 निविद्धा घना घटना तस्याः रूपेण सहितः युक्तः अयं प्रबन्धः पन्धः
 अखिलजगतां बन्धोः तस्य प्रभोः कण्ठात् अन्तः मनसि सान्द्रां घनां
 सरसां साकुराणां प्रमदलहरीं प्रहर्षतरङ्गं पञ्चवयतु विस्तारवत् ॥१४२॥

गोपीति । गोपीभर्तुः कण्ठात् विरहेण विधुरा व्याकुला इन्दी-

अत्रैवास्ती मुररिपुरिति भ्रान्तिदृतीसहाया
 त्यक्त्वा गेहं भ्रूटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥ १ ॥
 अप्राप्यैव ब्रजपतिसुतं तत्र कालं कियन्तं
 मूर्च्छाप्राणप्रियतमसखीसङ्गता सङ्गमय्य ।
 तस्योपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादियुक्तं
 यद्भाकारं मुरहरपदस्य चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 तस्मिन्नुद्यन्नवजलधरध्वानमाकर्ण्य भूयः
 कन्दर्पेण व्यथितहृदयोऽभक्ततुल्या ययाचे ।
 प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निश्चलं श्रोत्रहीनं
 दौत्यं कर्तुं मुरहरपदो लक्षणं पद्मलाक्ष्मी ॥ ३ ॥

वराची नीलोत्पलनयना उन्मत्तेव क्षिप्तेव स्तब्धितक्षरी श्रुतितोषा
 विशाखसु स्यात्तं निःसखनी काचित् गोपीति शेषः स्यादेव इत्यादिने
 मुररिपुः आस्ती तिष्ठति इति भ्रान्तिर्भ्रम एव दृती सहायः ब्रह्माः
 वचामूता यती गेहं त्यक्त्वा भ्रूटिति शीघ्रं वसुनायाः मञ्जु मनोहरं
 कुञ्जं जगाम । अस्मिन् प्रवन्ते मन्दास्त्रान्ताष्टकम् । मन्दास्त्रान्ताम्बुधि-
 रवननैर्जी मनो गो यमुनामिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

अप्राप्येति । तत्र कुञ्जे ब्रजपतिसुतं कल्पम् अप्राप्यैव मूर्च्छा एव
 प्राणानां प्रियतमा या सखी तया सङ्गता मूर्च्छितेति यावत् क्षिबन्तं
 काहं सङ्गमय्य आतीत्य तस्य कुञ्जस्य उपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादि-
 युक्तं यद्भाकारं मुरहरपदस्य चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 कल्पपरस्य चार मनोहरं चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रदेशे उद्यतः उद्यमानस्य नवजलधरस्य
 ध्वानं गर्जितम् आकर्ण्य श्रुत्वा भूयः पुनः अधिकं वा कन्दर्पेण कामेन
 व्यथितहृदया आर्त्तमनाः अतएव उन्मत्ततुल्या क्षिप्तेव वान्मञ्जु-
 लाक्ष्मी मनोमूर्च्छनयना गोपी प्रज्ञाहीनं वृद्धिरहितं वचनरहितं

रम्यं यावत्सुरहरपदे शोभते तावदेव
 त्वय्यप्यास्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि ।
 गोपीदौत्यप्रकटनभिद्या सन्निधौ चक्रपाणे-
 र्यानि धीरप्रमुख ! मुखरो नूपुरो नो गृहीतः ॥ ४ ॥
 युक्तं चैतत् त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते पुण्यशीलाः
 कीबालोत्थैः सुरभिक्षुसुमैरर्चयन्तोऽपि भक्त्या ।
 पश्यन्तस्त्वां नयनसुभगं साशुधाराक्षियुगलं
 वास्यन्त्युच्चैः पुलकिततनुप्रेमधारामुदाराम् ॥ ५ ॥

निचलं श्रोत्रहीनम् अचेतनमिति भावः सुरहरपदः कृष्णचरणस्य
 चक्षुषं चिह्नं दौत्यं कर्तुं दौत्यायेत्यर्थः यथाचे पार्थिववती ॥ ३ ॥

रम्यमिति । हे धीरप्रमुख ! धीरप्रवर ! सुरहरपदे कृष्णपदे
 यावत् रम्यं रमणीयं वस्तु शोभते, त्वयि अपि तावत् सम्यमित्यर्थः
 कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि कुलिशं वज्रं कमलं पद्मं स्यन्दनः रथः
 ते अङ्गाङ्गुशाः अङ्गुशादि च आस्ते तिष्ठति, गोपीनां दौत्यस्य प्रकटनं
 प्रकाशः तस्मात् या भीः भयं तथा हेतुना चक्रपाणेः कृष्णस्य सन्निधौ
 याने मनने मुखरः वाचालः बखन इति यावत् नूपुरः नो गृहीतः
 त्वमेति शेषः । गोपीनां दौत्यायं मया कृष्णसन्निधौ गन्तव्यं तस्य च
 प्रकाशो मा भूदिति धिया तव नूपुरापहृत्यं प्रतीयते इत्याशयः ॥३॥

युक्तमिति । एतत् युक्तञ्च, त्वय मधुपुरीं प्रस्थिते गते सति
 पुण्यशीलाः जनाः नयनसुभगं सुदर्शनमित्यर्थः त्वां साशुधारं गोमाशु-
 धारासञ्चितम् अक्षियुगलं नयनयुगलं यस्मिन् तद् यथा तथा पश्यन्तः
 अवलोकयन्तः तथा कीबालोत्थैः जबजैरित्यर्थः सुरभिक्षुसुमैः सुगन्ध-
 कर्मकैरित्यर्थः भक्त्या अर्चयन्तः पूजयन्तः अपिरत्र बहुश्रुयार्थः ॥
 उदारं महतीं पुलकिता बोमाङ्किता तदुत्थं तथाभूता वा प्रेम्णा
 धारा प्रेमप्रवाहः ताम् उच्चैरतिशयेन वास्यन्ति प्राश्रयन्ति ॥ ५ ॥

चेतः प्रस्थापितमण्डतया दौत्यकर्मीपयुक्तं
 तत्रैवास्ते सुरहरपदस्यमासाद्य सुग्धम् ।
 आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्थाः
 कोऽन्यो गच्छेद्दद मधुपुरीं गोपिकानां हिताय ॥ ६ ॥
 आगन्तव्यं भ्रष्टिति मथुरामण्डलाद् गोपिकान्ते ।
 शान्तेति त्वं भव मधुरिपुः प्रस्थितः प्रोच्य चेदम् ।
 वाक्यं तच्च श्रवणमभवत् तेन मेने क्रमाद् ॥
 प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्यमेव ॥ ७ ॥

ननु चेतः प्रस्थापयतां कोऽयं मयि यत्न इत्याह, चेत इति । अथु-
 तया सूक्ष्मतया दौत्यकर्मीपयुक्तं दौत्यकर्मीणि योग्यमित्यर्थः दौत्य-
 कर्मणः अध्वपरिभ्रमादिबाध्यत्वात् स्थुब्बाङ्गानां तत्रात्तपयोगितेति
 भावः चेतः मनः प्रस्थापितं प्रेषितं चत् तत्रैव मथुरायामेव सुर-
 हरस्य कृष्णस्य पदस्यार्थम् आसाद्य प्रायः सुग्धं कर्तव्यमिच्छं सत्
 आस्ते तिष्ठति, तेन दौत्यं न कर्तव्यमिति भावः । तर्हि आकाङ्क्षा
 प्रेष्यतामित्याशङ्क्याह, आकाङ्क्षेति । इयम् आकाङ्क्षा अस्मदभिचाप
 इति यावत् तनुगुरुतया शरीरगोरवेष आकाङ्क्षाया महत्त्वाद् इति
 भावः गन्तुं नैव समर्था शक्ता । अतः गोपिकानां हिताय अन्यः
 कः मधुपुरीं गच्छेत् षट् कथय, अन्यः कोऽपि गमनोपयुक्तो
 नास्तीति त्वां प्रार्थये इति भावः ॥ ६ ॥

आगन्तव्यमिति । हे गोपिकान्ते ! भ्रष्टिति शीघ्रं मथुरामण्ड-
 लाद् आगन्तव्यं मयेति शेषः, त्वं शान्ता भव इति प्रोच्य कथयित्वा
 मधुरिपुः कृष्णः प्रस्थितः गतः । इदञ्च तत् वाक्यं श्रूयते अस्मा-
 दिति श्रवणम् आकाङ्क्षं शून्यमित्यर्थः अभवत्, हे क्रमाद्पाटञ्जल !
 कारणं कार्यमेव इदं मतं प्रायः वाङ्मतेन सत्यम् अहो आश्चर्यम् ।
 आकाङ्क्षं शब्दस्य कारणं किन्त्वत्त मधुरिपुवाक्यरूपशब्दस्य आकाङ्क्ष-
 मिति कार्यस्य शब्दस्य कारणरूपतेति भावः ॥ ७ ॥

तूष्णीं तस्यां गमनमुचितं तेन नै तद्वियोग-
व्याधे; शान्तिस्तव च भविता तत्पुरीस्वर्गपुण्यम् ।
दृन्दारण्यावतु सुकृतं भूरि तेनैव किं स्यात्
नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु ॥ ८ ॥
अक्रूरस्य ब्रजकुलबधूप्राणपानोद्यतस्य
प्रीतिर्भूयो भवतु भवतो दर्शनात्तेन किं वा ।
कार्यासिद्धिर्भवति यद्दृष्टो मादृशां दुःखहेतु-
र्नैवौन्नत्यं सकलभुवनप्रार्थनीयं रिपूणाम् ॥ ९ ॥

तूष्णीमिति । तस्यां अधुपुण्यां तूष्णीं शीघ्रं गमनम् उचितं
तवेति शेषः, तेन त्वद्गमनेन नै मम तस्य कृष्णस्य वियोगव्याधेः
विच्छेदव्यथायाः शान्तिः निवृत्तिः, तव च तस्याः पुण्याः स्वर्गेन पुण्यं
भविता भविष्यति । ननु दृन्दारण्ये एव मम सुकृतमस्ति तत् कथं
तत्र गम्यते इत्यत्राह, दृन्दारण्यादिति । दृन्दारण्यात् भूरि प्रभूतं
सुकृतं पुण्यं भवतु, तेनैव किम् ? एषा आपत्तिर्न समीचीनेति
भावः । तथाहि विपुलश्रीमतः महर्द्धिसम्पत्तस्य जनस्य अर्थान्तरेषु अप-
रेषु धनेषु किम् आकाङ्क्षा न भवति ? अपि तु भवत्येव, तस्मात्
अत्र पुण्यसञ्चयेऽपि अपरपुण्यसञ्चयात् बलं गन्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु मद्गमने युष्माकं शत्रोरक्रूरस्य प्रीतिः स्यात् सा तु युष्माक-
जप्रीतिकरी तदत्र मम गमनं नोचितमित्यत्राह, अक्रूरस्येति । भवतः
तव दर्शनात् ब्रजकुलबधूनां प्राणपाने जीवननाशने उद्यतस्य अक्रूरस्य
भूयः अधिकं तथा तथा प्रीतिः भवतु, तेन किं वा, तस्य प्रीति-
भवने नास्माकं कापि बाधेति भावः । यत् तस्मात् कार्यस्य दौर्त्य-
सञ्चयस्य असिद्धिः अनिष्पत्तिः मादृशां गोपिकानाविति भावः
दुःखहेतुः अप्रीतिकारणम्, अहो क्रमाह ! सकलभुवनानां प्रार्थनीयं
रिपूणां शत्रूणां औन्नत्यं नैव दुःखहेतुरिति पूर्वोक्तव्यः । रिपोः

सन्धेवास्मत्कलुषकारिणः कोटिषोऽप्यधीया-
 स्तेऽप्यस्माभिः स्मृतिकरवरेषाद्दुःखं नैः शङ्कीत्वाः ।
 स्वच्छन्देन ब्रज मधुपुरीं को भवेद् वा विरोधी
 गोपीभर्तुर्विरहजलधिं गोपकन्यासरन्तु ॥ १० ॥
 आस्ते नूनं यद्दुःखं मथुरामञ्जले चक्रपाणिः
 कूजङ्गुलैरमलकमलैराकुले गोकुले वा ।
 तस्माद्दृच्छेरतिलघु पुरीं ताञ्च जन्मावनीवद्
 बालक्रीडां रचयति मुहुर्द्यत्र तत्रानुरागः ॥ ११ ॥

प्रीतिर्भवतु या न वा तत्र नास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः, अस्माकन्तु
 कार्यसिद्धिरेवेति भावः ॥ ८ ॥

सन्तीति । अस्माकं कलुषकारिणः पापहासिनः दुरदृष्टरूपाः
 येन कृष्णविच्छेदो जात इति भावः कोटिषः बहव इति वावत्
 सन्धेव, तेऽपि कलुषकारिणः स्मृतिकरवरेषु तव स्मरणरूपद्वेषेण तेन
 ते तव अद्दुःखं इति स्मृतिसाधनदण्डविशेषमिति यावत् शङ्कीत्वा वार-
 षीयाः ताडनीयाः अस्माभिरिति शेषः, येन तव विघ्नं नाचरन्तीति
 भावः । तस्मात् स्वच्छन्देन मधुपुरीं ब्रज गच्छ, को वा जनः
 विरोधी गमनप्रतिबन्धी भवेत् ? न कोऽप्यन्वर्थः । गोपकन्याः गोपी-
 भर्तुः कृष्णस्य विरहजलधिं विच्छेदसागरं तरन्तु पारयन्तु तद्दुःखमने-
 नेति भावः ॥ १० ॥

आस्ते इति । चक्रपाणिः कृष्णः मथुरामञ्जले मधुपुर्यां यद्दुःखं
 यादवेषु मध्ये कूजन्तः शुक्लन्तः शृङ्गाः येषु तादृशैः अमलकमलैः
 निर्मलपद्मैः आकुले आकीर्णं गोकुले वा नूनं निश्चितम् आस्ते
 तिष्ठति । तस्मात् स्मृतिचतुः स्मृतिशीघ्रं पुरीं मथुरां तच्च गोकुल-
 मित्यर्थः गच्छेः याहि । ननु कथं मया मधुपुर्यां गन्तव्ये गोकुलं
 जन्तव्यमित्यत्राह, जन्मावनीवद् इति । जन्मावनीवत् जन्मभूमतिव यत्र

आस्तां मध्ये तरणितनया भीषणा भूरिनक्रौ-
 रावर्तादीर्नयनभयदैस्तां तरिष्यस्यवश्यम् ।
 संसाराब्धिं तरति सहसा यत् क्षणं चिन्तयित्वा ।
 तस्यासाध्यं भवति किमहो पारयानं तटिन्याः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वैव त्वां विदितमधुना पूर्ववत् पद्मनाभं
 प्राप्यावश्यं विरहजलधेः पारमासादयिष्ये ।
 मोदिष्ये च क्षणमपि हरिरास्यचन्द्रानृतेन
 प्राप्तप्राया सुरभिकुसुमामोदिते मञ्जुकुण्डे ॥ १३ ॥

बाह्यक्रीडां शैवगन्तीनां सुष्ठुः पुनःपुनः रचयति करोति जन इति
 शेषः, तत्र अनुरागो भवतीति शेषः । तस्मात् मधुपुर्यां न तिष्ठति
 तदा गोकुले तिष्ठत्येवेति तत्र गन्तव्यमिति भावः, उन्मत्तप्रज्ञाप एव
 इति नात्र दोषः । कृष्णस्य जन्मभूमिर्मथुरा, गोकुलञ्च बाह्यक्रीडा-
 स्थानमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

ननु मध्ये यत्तना अस्ति, कथं सा मया उक्तार्थेति शङ्कां निर-
 ख्यति, कास्तामिति । भूरिभिः प्रभूतैः नक्रैः कृष्णीरादिभिः तथा
 नयनभयदैः दृष्टिभीषणैः आवर्ताद्यैः जलधमादिभिः, सादावर्ताऽन्धवां
 ध्वस इत्यनरः । भीषणा भयङ्करी तरिष्यजनया यत्तना मध्ये आस्तां
 तिष्ठत, तां यत्तनाम् अवश्यं तरिष्यसि तरीतं शक्यसि । यत् त्वां
 क्षणं चिन्तयित्वा ध्यात्वा संसाराब्धिं संसारमसृष्टं सहसा अनाया-
 सेनेत्सर्षः तरति लोक इति शेषः, तस्य तव तटिन्याः नद्याः पार-
 यानं पारगमनं किम् असाध्यं भवति ? अहो आश्चर्यं नैव असाध्यं
 भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वैवेति । त्वां दृष्ट्वैव विदितं ज्ञातं जयेति शेषः, अधुना एतानीं
 पूर्ववत् पद्मनाभं कृष्णं प्राप्य अवश्यं विरहजलधेः विच्छेदवानरञ्च
 पारम् आसादयिष्ये प्राप्नुयामि । इन्द्रेः कृष्णस्य आस्यचन्द्रानृतेन

सम्पर्कात् तरुषितनयातीरसोपानवृन्दं
 रात्रः पन्थास्तत्रमपि तरोराशितं पद्मरागैः ।
 शोभां यास्यत्यचिरमतुलां स्त्रीयक्षाभ्यामुरोधाद्
 उत्तैरेतैर्मुद्गरपि-स्रष्टे ! तत्र न स्थेयमेव ॥ १३ ॥
 ये वीक्षन्ते सततमक्षुणा श्रीपतेरङ्गिपद्मं
 मञ्जीराद्यैः कनककलितैर्भूषणैर्भूषितम् ।
 तेषां च त्वं किमु न भविता लोचनप्रीतिहेतु-
 र्यत्तैरेतैः कुक्षिशकमलस्यन्दनाङ्गादिचिह्नैः ॥ १५ ॥

सुखचन्द्रपीडेषु प्राप्तायाः वती चक्षुषि सुरभिज्जुषुषैः आधोदिते
 मञ्जु कञ्जे वनोद्गरनिज्जुषुषे बोद्धिष्ये च आनन्दमहभविष्यामि च ॥१३॥

सम्पर्कादिति । हे वन्दे ! तरुषितनयायाः वसुनायाः तोर-
 सोपानवृन्दं, रात्रः पन्थाः राजपार्श्वः, पद्मरागैः आशितं वृक्षं वरो-
 स्तत्रम् अचिरं तत्क्षणम् अतुलां बहुतीं शोभां यास्यति प्राप्स्यति
 तव प्रीक्षणार्थं तदुपाधिभिक्षत्प्रदेशाः शोभनोवा भविष्यन्तीति
 भावः । किन्तु उक्तैः कथितैरेतैः सुरगैर्नैर्वस्तुभिरिति वावत्
 हेतुभिः तत्तद्दर्शनप्रीत्यर्थमिति भावः लोचकार्थं देत्वं तस्य अङ्गुरो-
 धात् तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु इत्यर्थः सुखः पुनः पुनः नैव स्तोत्रं
 मयात्वे विदम्बसम्भवादिभि भावः ॥ १३ ॥

ये इति । अङ्गुवा रङ्गुनी ये जनाः कनककलितैः कर्णनिर्मितैः
 मञ्जीराद्यैः भूषितम् अलङ्कृतं श्रीपतेः कण्ठस्य आङ्गुपद्मं पादधरोजं
 सततं वीक्षन्ते पश्यन्ति, तेषाञ्च त्वं व्यक्तैः कटुटैः वतैः कुक्षिशकमल-
 स्यन्दनादिचिह्नैः लोचनयोः नयनयोः प्रीतिहेतुः आनन्दजनकः किम्
 न भविता ? अपि तु भविष्यत्येव । अत्र भवितेति मूढातो कृचन्यास-
 योगो बोध्यः ॥ १५ ॥

यस्यासङ्गादस्रमत तनुं मानुषीं गौतमस्त्री
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा श्रीपतिं नारदादिः ।
 तस्मात्प्राते त्वयि मधुरिपोरङ्गिपद्मादिचित्रः ।
 किं हीनानामुपरि करुणालिङ्गितो दृष्टिपातः ॥ १६ ॥
 एकं चिह्नं हरिपदभवं पद्मगस्त्रीत्तमाङ्गे
 तादृक्शोभामपि जगपतेर्निभयत्वं चकार ।
 पिच्छेभ्यस्तरेणिरभवद् घोरसंसारसिन्धौ
 ध्यातं तादृक् त्वमपि महतां जन्म विश्वोपकृत्य ॥ १७ ॥

यद्येति । यस्य श्रीपतेरासङ्गात् चरुष्यगर्गादिति भावः
 गौतमस्त्री अङ्गुल्या मानुषीं तनुं शरीरम् अस्रमत प्राप । पुरा
 ज्ञान्याम् अङ्गुल्याम् इन्द्रेण भक्तां विश्वाय त्वं प्रापाणमयी भवेति
 प्रतिः शेषाप । इतस्तवानुनीतश्च यदा रामो दाशरथिस्तां चरणेन
 अङ्गति नदा त्वं शपसुञ्जा स्मशरीरं प्राप्स्यसीति प्रसादवा-
 वाश च । ततश्च भगवद्वतारेण रामेण वा चरणस्पर्शेनानुत्तरी-
 तेति रामायणम् । नारदादिः महर्षिगण इति शेषः यस्य श्रीपतेः
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा विख्यातमहिमा आसीदिति शेषः । तस्मात्
 मधुरिपोरङ्गिपद्मात् पटकमलात् जाते उत्पन्ने त्वयि सति दीनानां
 दुःखितानाम् उपरि करुणालिङ्गितः दयासृष्टः सदय इत्यर्थः
 दृष्टिपातः तवेति भावः विचित्रः आश्चर्यः किम् ? नैवाश्चर्य
 इत्यर्थः । दयामयाङ्गुलानां दयावत्त्वमुचितमेवेति भावः ॥ १६ ॥

एवमिति । पद्मगव्य काखिवस्य उत्तमाङ्गे शिरसि हरिपद-
 भवम् एकं चिह्नं तादृक्शोभं तादृशीं त्वयं जगपतेः महत्त्वात्
 निर्भयत्वञ्चापि चकार । अन्यत् हरिपदभवं पिच्छमित्यर्थः गवाक्षुर-
 शिरसि निहितमिति भावः घोरसंसारसिन्धौ तरणिः अभवत् ।
 त्वमपि चिह्नं ध्यातं चिन्तितं सत् तादृक् जगतामुपकारकमिति

उत्फुल्लानामतिसुरभयः सौरभैरम्बुजानाम्
 अश्लोलेष्वेस्वरणिदुहितुः शीतलैः शीतलाश्च ।
 अद्यावश्यं सततगतयः सैरमाधूतवर्हा
 वत्तिष्यन्ते भवद्भिमतप्रीतये लाञ्छनाय ॥ १८ ॥
 त्वक्तव्यं यं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुध्या
 मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्वाणहेतो । क्रमाह् ! ।
 किं न त्वाज्यं भवति महतां चेत् परस्त्रीपकारो
 वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्त्यः ॥ १९ ॥

भावः । तथाहि महतां जन्म उत्पत्तिः विद्वेषां जनतासु उप-
 कृत्य उपकाराय भवतीति शेषः । सासान्धेन विद्वेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

उत्फुल्लानामिति । हे लाञ्छनाय पदाह्वपवर ! अद्य उत्-
 फुल्लानाम् अम्बुजानां पद्मानां सौरभैः अतिसुरभयः सुगन्धशालिनः
 तरणिदुहितुः यत्तनायाः शीतलैः अश्लोलेषुः जलकण्ठैः शीतलाः
 आधूताः, कम्पितानि वर्हाणि भयूरपिच्छानि यैः तथाक्ताः, पिच्छ-
 वर्हे नष्टुंसके इत्यमरः । सततगतयः वायवः भवतस्तत्र अभिमत-
 प्रीतये इष्टसुखाय अवश्यं सैरं मन्दं यथा तथा अथवा तव इच्छा-
 रूपं यथा तथा वत्तिष्यन्ते सञ्चरिष्यन्ति ॥ १८ ॥

त्वक्तव्येति । हे त्रिभुवनजनानां त्वाणहेतो ! परित्रासका-
 रण ! हे क्रमाह् ! पदाह् ! इयं चिरपरिचिता चिराभ्यस्ता
 जन्मभूमी त्वक्तव्या इति बुध्या मा खिद्यस्व खेदं मा गच्छ । चेत्
 यदि परस्य उपकारः भवतीति शेषः तदा महतां जनानां किं वक्ष्य-
 न त्वाज्यं भवति ? सर्वमेव त्वाज्यं भवतीत्यर्थः । तथाहि मुनिरग-
 स्तोऽपि देवैः जगदुपकारार्थे प्रार्थित इति शेषः वाराणस्याः
 विद्वेषरक्षोत्साव् दक्षिणाशाम् दक्षिणां दिशं गतः । पुरा मेद्विभी-

कर्पूरादेः सलिलमभवत् वैतरण्याम्बुतुल्यं
 वाक्यागम्यं नदति कठिनं कोकिलः षट्पदोऽपि ।
 हृन्दारण्ये किरति गरलं दुःसहं शीतरश्मि-
 नैतद् वाच्यं सङ्गदपि सखे ! सन्निधौ केशवस्य ॥ २० ॥
 प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिञ्चितं पण्डितायै-
 श्चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाणी ।
 अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगो
 व्याप्यज्ञानाद् व्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥ २१ ॥

अथा सूर्यपथं प्रतिदन्वानं विन्ध्याद्वि वारयितुमशक्त्वा देवा वाराण-
 सीस्थितं विन्ध्याद्विगुरुमगम्यं विन्ध्योन्नतिवारणाय प्रार्थयामासुः ।
 स तत्रेति तेषां वचःप्रतिपालनाय वाराणसीं त्यक्त्वा विन्ध्यसुपनस्य,
 वत्स ! यावदहं दक्षिणाशायाः न निवृत्ते तावत्त्वया न वर्द्धितव्यं,
 तथा सति मम पुनःप्रत्यागमनविघ्नो भावीति तं प्रषतसुक्ता
 प्रस्थितः । स च गिरिः गुरोराज्ञया अद्यापि तथैवास्ते इति
 पुराणम् । विशेषेण साक्षान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

कर्पूरादेरिति । हे सखे ! हृन्दारण्ये कर्पूरादेः सलिलं कर्पू-
 रादिवासितं जलमित्यर्थः वैतरण्याः यमालयसाज्जहिताया नद्याः
 अम्बुना जलेन तुल्यं, यमहारे महाघोरे तत्रा वैतरणो नदीति पुरा-
 णम् । कोकिलः षट्पदः भ्रमरः अपि वाक्यागम्यम् अवाच्यं कठिनं
 कर्कशं नदति शब्दायते । शीतरश्मिञ्चन्द्रः दुःसहं गरलं विषं किरति
 वर्धति । एतत् सर्वं केशवस्य कृष्णस्य सन्निधौ केशवस्य न वाच्यं न
 वक्तव्यम् । एतत्कथने क्लेशजनकं स्थानमेतत्तत्रा ननु बुद्ध्या तेन
 पुनर्नागन्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

प्रस्थानमिति । पण्डितायैः शीतरश्मिञ्चन्द्रः सलिलनात् वज्र-
 चारणात् ते तव प्रस्थानं सप्रार्थयं सन्निधौ केशवस्य अज्ञानितम् ।

उक्तप्रायं तरणितनयानागयोस्तत्कथायाम्
 आस्ते को वा जगति भवतां भीतिहेतुः क्रमाह ॥
 किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्सङ्गमे याति दूरं
 भीतिर्मृत्योरपि किमशनिं लोकरीत्या दधासि ॥२१॥
 येनारूढं विषधरशिरो भूरि वक्तव्यमव्यत्
 किं वाक्कारि स्तनगिरिवरारोहणं च श्रुतञ्च ।
 उत्पन्नस्य प्रियतमपदा तेन भीतिस्तवास्ते
 को वा ब्रूयादिति हि सदृशं कारणेनैव कार्यम् ॥२२॥

तदपि तथापि अस्माकं चित्ते याहि याहि इति वाग्णे वाक् रमते
 प्रसरतीत्यर्थः । व्याप्यस्य कार्यस्य ज्ञानात् व्यापकस्य कारणस्य सिद्धा-
 वपि नन्दस्त्रुनोः कृष्णस्य विद्योगः ब्रजकुलभुवं ब्रजाङ्गनानां सदा
 अत्रानागत्यं जनयति अप्रमाणमेतत् यत्र व्याप्यज्ञानात् व्यापकस्य
 सिद्धिरिति बोधयतीति भावः । यथा पर्वतो वङ्गमान् धूमादित्यत्र
 धूमरूपकार्यज्ञानेन पर्वते वङ्गेरनुमानं तथा कुलिशधारणरूपकार्येण
 मधुरागमनरूपकारणस्य अनुमाने सिद्धेऽपि अस्माकं विरहोत्कण्ठा
 त्वां पुनःपुनर्गमनाय व्यापारयतीति भावः ॥ २१ ॥

उक्तप्रायमिति । तरणितनयानागयोः यस्मिन्नास्मान्निययोः
 कथायां पूर्वीकथायां संसाराख्यं तरतीति कथायाम् एकं चिह्नं हरि-
 पदभवमिति कथायाञ्च तत् तव निर्भयत्वमिति भावः उक्तप्रायं प्राये-
 षोक्तम् । हे क्रमाह ! जगति को वा भवतां भीतिहेतुः भयकार-
 णम् आस्ते ? न कोऽपीत्यर्थः । किञ्च स्वान्ते मनसि क्षणमपि
 भवत्सङ्गमे तव कारणे कते इति शेषः श्रुयोरपि भीतिः दूरं याति,
 अतः लोकरीत्या लोकाचारवशात् अशनिं कुलिशं किं दधासि
 धारयसि ? ॥ २२ ॥

येनेति । येन प्रियतमस्य पदा कारणेन विषधरस्य वाक्चिह्नस्य
 शिरः आरूढं, येन वा स्तनौ एव गिरिवरौ तयोरारोहणं पूतनाया

ज्ञातं ज्ञातं कुलिशसदृशं चिह्नमेतन्न वज्रं
 नो चेदेवं जनयति कथं लोचनप्रीतिधाराम् ।
 दूरस्थञ्च ग्लपयति मनो निखनो यस्य तत्प्रा-
 न्नेत्रप्रीतिप्रदमिति वचो न श्रुतं कापि केन ॥ २४ ॥
 आस्ते चैवं नवजलधरो यं विलोक्य प्रमोदान्
 नृत्यन्त्युच्चैर्विषधरभुजो निखनोऽप्यस्य भीमः ।
 मिथ्यैवायं यद्वधि मया वीक्षितस्नादृशोऽयं
 कन्दर्पो मां तद्वधि दहत्येव बाणैरसञ्चैः ॥ २५ ॥

इति भावः अकारि कृतम् अन्यत् भूरि प्रभूतं वक्तव्यम् अस्तीति शेषः
 तत् श्रुतञ्च अस्माभिरिति शेषः, तेन प्रियतमपदा उत्पन्नस्य जातस्य
 तव भीतिः भयम् आस्ते इति को वा ब्रूयात् ? न कोऽपि वक्तुं
 शक्नुयादित्यर्थः । हि यतः कार्यं कारणेनैव मह्यं तल्लयं भवतीति
 शेषः कारणगुणाः कार्यगुणसारभन्ते इति न्यायादिति भावः । कारणं
 कृष्णपदं यदि निर्भयं तदा तत् कार्यं पदचिह्नमपि तथैव निर्भयमिति
 तव न भयस्यावकाश इति समुदायार्थः ॥ २३ ॥

ज्ञातमिति । इतत् चिह्नं कुलिशसदृशं वज्रतल्लयं न वज्रं ज्ञातं
 ज्ञातं, नो चेत् वज्रञ्चेदित्यर्थः कथं लोचनयोः प्रीतिधारां जनयति ?
 यस्य वज्रस्य निखनः शब्दः दूरस्थञ्च दूरस्थमपि मनः ग्लपयति
 शब्दानि नयति, वदेत् नेत्रयोः प्रीतिप्रदं स्थात् इति वचः कापि
 कुलापि केन श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

नह निखनस्य भयङ्करत्वेऽपि सेषोद्रे नयूराणां हर्षात् नृत्यं
 प्रसिद्धं तत् कथं मम कुलिशधारणेऽपि न प्रीतिदायकत्वमित्यत्राह,
 आस्ते इति । एवं भीषण इति भावः नवजलधरः आस्ते च तिष्ठति
 च, यं नवजलधरं विलोक्य दृष्ट्वा विषधरभुजः पद्मगायिनः नयूरा
 इत्यर्थः प्रमोदात् हर्षात् उत्सृष्टमिवेन नृत्यन्ति, किन्तु अस्य निखन-

क्रोशस्यान्ते चरणयुगलं जालयन् सूरजायां
 यायाः किञ्च क्षणमपि तरोर्मूलमासाद्य तिष्ठेः ।
 उत्कृष्टं यज्जनयति पदं सेवकानां जनानां
 पदभ्यां हीनं तदिति जगतां प्रत्ययः कूर्मलोम ॥ २६ ॥
 आरुह्यास्मत् हृदयमथवा गच्छ तुरङ्गं तुरङ्गं
 सौरं तेजः सजलजलदच्छायया वारणीयम् ।
 वृष्टिं नैव त्वदुपरि करिष्यत्ययं चण्डरश्मिः
 खेदाशङ्की सरसिजसखस्वद्वृताश्वोरुहस्य ॥ २७ ॥

नोऽपि भीमः भयावहः । अयं प्रवाद इति शेषः निश्चयैव अलोक
 एव, यतः यदवाधि मया तादृशः नवजलधरः अयं मेव इति शेषः
 वीक्षितः दृष्टः, तदवाधि कन्दर्पः सा अस्त्राः दुःमहैः बाणैः शरैरि-
 त्यर्थः दृष्टति एव ज्वालयत्येव । तस्मादेतद्दृश्यते मयूराणां नृत्य-
 प्रवादो ऋषेवेति भावः ॥ २५ ॥

क्रोशस्येति । क्रोशस्य अन्ते अयसने क्रोशमिते मार्गे गते
 इति भावः सूरजायां यस्तनायां चरणयुगलं जालयन् याया गच्छेः,
 क्रोशगमनात् चरणजालनस्य शारोरगिद्याविद्विगुरपदिष्टत्वादिति
 भावः । किञ्च तरोर्मूलं दृक्षतलम् आसाद्य आश्रित्य क्षणमपि अल्प-
 कालमपि तिष्ठेः विश्रामार्थं स्थितिं कुर्वित्यर्थः । ननु पदाङ्कोऽहं
 कथं मे चरणः केनाहं तत्र गमिष्यामीत्याशङ्क्याह, उत्कृष्टमिति । यत्
 पदविङ्गं सेवकानां जनानाम् उत्कृष्टं पदं जनयति दृढातीत्यर्थः,
 तत् पदभ्यां हीनम् इति जगतां प्रत्ययः विश्वासः कूर्मलोम, कूर्मस्य
 लोम यथा अविश्वसनीयम् असम्भ्रयात्, तथैवः प्रत्यय इति भावः ॥ २६ ॥

आरुह्येति । अथवा पक्षान्तरे पादगमनाभावपक्षे इति भावः
 तुरङ्गम् उच्चतं तुरङ्गम् अश्वभूतमिति भावः अस्त्राकं हृदयं मनः आरुह्य
 गच्छ । सजलस्य जलदस्य आश्रयया सौरं तेजः सूर्यात्पः वारणीयं

धतेन आशुधुपुरगतिः केन मे पङ्क्तिर्लोऽभूत्
 पन्था नन्दव्रजकुलभुवां लोचनाम्भोभिर्बधैः ।
 नो वा शुष्को हरिविरहजोत्तापितोऽपीन्दुवक्त्रे !
 नित्योत्पत्तेर्नयनपयसां वाक्यमितन्निरस्तम् ॥ २८ ॥
 अङ्गिस्ताभिस्तरणितनया पीनतां नैव लब्धा
 गोपीभर्तुर्विरहदहनैः प्रत्युत क्षीणतां च ।

परिहरणोयं, सजलजलदोदयेन तव सूर्यान्तपन्नः क्लेशो न भवितेति
 भावः । अयं चण्डरश्मिः सूर्यः सरनिजसखः कमलबन्धुः अतएव
 तथा धृतं यत् अम्भोरुहं कमलं तस्य खेदाशङ्की क्लेशं गृह्णमान इत्यर्थः
 तव उपरि दृष्टिम् अति अत्यथं नैव करिष्यति । अतो दृष्ट्युत्पातो-
 ऽपि ते न सम्भवतीति भावः । अग्नौ प्रास्ताद्धतिः सम्यगादित्यसुप-
 तिष्ठते । आदिष्वाज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति शास्त्रेषु
 सूर्यस्य दृष्ट्याधिपतित्वसक्तमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

एतेनेति । मधुपुरे गतिः केन प्रकारेणेति शेषः मे मम स्यात्
 भवेत्, यतः नन्दव्रजस्य कुलभुवां कुलकासिनोनाम् उच्चैरतिशायिभिः
 लोचनाम्भोभिः नयनजलैः पन्थाः पङ्क्तिः अभूत् । अतः पङ्क्तये
 पथि कथं गन्तव्यमिति भावः । ननु हरिविरहेण उत्तापात् पथः
 शुष्कत्वं जातं तत् कथं न गन्तव्यमित्यत्राह, नो इति । हे इन्दुवक्त्रे !
 चन्द्रवदने ! हरिविरहेण उत्तापितोऽपि पन्था इति शेषः नयन-
 पयसां नित्योत्पत्तेः हेतोः नो वा नैव शुष्कः, अतः कथं गन्तव्ये
 इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणवचना एतत् वाक्यं निरस्तं निरा-
 कृतम् ॥ २८ ॥

अङ्गिरिति । तरणितनया यमुना ताभिरङ्गिः नयनसन्धि-
 रिति भावः पीनतां स्यूक्तत्वं नैव कब्धा नैव प्राप्ता, प्रत्युत वेपरीत्ये
 गोपीभर्तुः कृप्यस्य विरहदहनैः विष्णोदानजैः क्षीणतां कार्याङ्ग

नो चेदेवं सलिलतरसा गोकुले मासु किन्तु
 प्रस्थानं ते किल मधुपुरे निर्विरोधं क्रमाद् ॥ २९ ॥
 क्षीणैवास्ते तरणितनया वस्तुतस्तद्वियोगे
 का वा पीना भवति वचनं कस्यचिन्नेति युक्तम् ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैर्वहने सा विशीर्णा
 अन्ये नन्दव्रजपुरजना नूनमत्यर्थकं यत् ॥ ३० ॥
 सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वं
 तत्त्वं गोपीनयनसलिले केवलेऽप्यस्ति मैवम् ।
 उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रं
 लक्षं वापि क्षणमपि यतः पीवरत्वं जनानाम् ॥ ३१ ॥

लक्ष्मेति शेषः । एनं मदुक्तमिति भावः नो चेत् न सत्त्वं यदीत्यर्थः तदा
 सलिलतरसा नयनवारिवेगेन गोकुले सा अस्तु ते गमनमिति शेषः,
 गोकुलस्यास्माकं लोचनयारिभिः पङ्क्तिवत्वात् तेषाञ्च नित्योत्पत्ते-
 रशुष्कत्वाच्चेति भावः । किन्तु, हे क्रमाद् ! पदाद् ! मधुपुरे ते तव
 प्रस्थानं गमनं निर्विरोधं किल निर्विघ्नमेव तत्पथस्यापङ्क्तिवत्त्वादिति
 भावः ॥ २९ ॥

क्षीणैवेति । वस्तुतः तत्त्वनः तस्य कृष्णस्य वियोगे तरणितनया
 यसुना क्षीणैव आस्ते, का वा पीना भवति ? नैव कापीत्यर्थः ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैः सा यसुना वर्द्धते ऽङ्गि गच्छति, अन्ये
 नन्दव्रजपुरजनाः नूनं निश्चितम् व्यत्यर्थकम् अत्यन्तं विशीर्णाः क्षीणा
 इति यत् कस्यचित् वचनं तत् न युक्तं नोचितम् ॥ ३० ॥

सामग्रीति । चेत् यां सामग्रीं कारणकूटः विद्यते इति शेषः,
 तदा फलस्य कार्यस्य विरहः असदुभावः न भवतीति शेषः इति
 व्याप्तिरेव असङ्गत् एव तत्त्वं स्थिरेति यावत् । केवलेऽपि गोपीनां

तस्मात्तस्या विरतिरथवा हेतुरन्यादृशोऽस्या
 न स्यादेव क्वचिदपि फलं कारणासन्निधाने ।
 नष्टे हेतौ प्रभवति कुतः कार्यमित्यप्ययुक्तं
 यागेऽदृष्टादिव जनकता द्वारतस्तस्य सिद्धा ॥ ३२ ॥
 क्लेशाऽस्माकं मलयपवनैर्मूर्च्छया चोपकार-
 स्तस्मात् सर्वं किल विधिकृतं कारणं कारणं न ।
 अम्भोजानाममृतकिरणज्योतिषा ग्लानिरुच्चै-
 रुग्रज्योतिःकिरणमिलनाज्जायते च प्रकाशः ॥ ३३ ॥

नयनसन्निधौ तत्त्वं तस्य कारणकूटस्य भावः स्यात्, एवं सा न भवतीति
 शेषः, यतः हृदि उत्कण्ठायां सत्यामिति शेषः कारणानां सहस्रं लक्षं
 वापि क्षणमपि जनानां पीवरत्वं पानत्वं न कर्तते न जनयति,
 तथाच गोपीनां नयनसन्निधौ पीवरत्वसम्भावनायामपि यत्तनायाः
 कृष्णविरहोत्कण्ठायाः सत्त्वात् क्षणत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् तस्याः उत्कण्ठायाः विरतिः विरामः
 अभावः अथवा अस्याः उत्कण्ठायाः अन्यादृशः अन्यरूपः हेतुः
 पीनत्वे इति भावः न स्यादेव नास्त्येव, कारणस्य व्यसन्निधाने असद्-
 भावे क्वचिदपि फलं भवति ? न भवत्येव । नष्टे हेतौ कुतः कार्यं
 प्रभवति इत्यपि अयुक्तं नैव कार्यं प्रभवतीति भावः । यागे नष्टे-
 ऽपीति शेषः अदृष्टादिव यागजन्यशुभादृष्टादेव तस्य यागस्य जनकता
 फलोत्पात्तकारणत्वं द्वारतः परस्परयेत्यर्थः सिद्धा निष्पन्ना ॥ ३२ ॥

क्लेश इति । मलयपवनैः अस्माकः क्लेशः, मूर्च्छया मोक्षेन च
 उपकारः भवतीति शेषः । तस्मात् सर्वं वस्तु विधिकृतं देवाधीनञ्च
 अतः कारणं कारणं नियतफलोत्पादकं न । तथाहि अम्भोजानां
 कमलानां अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य ज्योतिषा आलोकनेन उच्चैर्महती

स्त्रीभिः प्रेम प्रियतमकृतं नैव शक्यं विहातुं
याचेऽतस्त्वां किल मधुपुरीं चङ्कमाय क्रमाद् । ।

दग्धेनापि व्यथितहृदया पञ्चबाणेन बाणैः

क्रूरैश्चैर्मदनरमणी तत्कृते रोदिति स्म ॥ ३४ ॥

आस्ते चित्ते किल कलयितुं वासना शम्भरारे-

रेकैकेन व्रजकुलबधूप्राणमेकैकमद् ॥ ।

बाणेनातः सततमतनुर्जातकीर्षाहितुष्यैः

क्रूरैरस्मान् दहति कुसुमैः शायकैः पञ्चसंख्यैः ॥ ३५ ॥

श्लानिः, उदञ्चोर्तिवः सूर्यस्य । करणमिजनात् पभासम्भवात् प्रका-
शश्च जायते ॥ ३१ ॥

स्त्रीभिरिति । हे क्रमाद् ! स्त्रीभिः नारीभिः प्रियतमे कृतं
प्रेम नैव विहातुं त्यक्तुं शक्यम् । अतः मधुपुरीचङ्कमाय मधुरा-
गमनाय त्वां याचे प्रार्थये । ननु प्रियतमेन युष्माकमीदृशी दया कृता
तत् कथं तत्प्राप्त्यर्थं किञ्चित्कृतम्, दग्धेनेति । दग्धेन भक्ष्यतेनापि
पञ्चबाणेन क्रूरैः बाणैः शरैः व्यथितहृदया पीडितमानसा मदनरमणी
रतिः तत्कृते तस्य मदनस्य कृते उच्चैः रोदिति स्म । अप्रियकारो
अपि प्रियतमो न त्वान्ज्य इति भावः ॥ ३४ ॥

आस्ते इति । हे अद् ! शम्भरारेः कामस्य चित्ते एकैकेन
बाणेन एकैकं व्रजकुलबधूनां प्राणं कलयितुं नाशयितुं वासना अभि-
लाषः आस्ते किल । अतः कारणात् अतद्दुः अनङ्गः सततं जातः
कोपो वेषां तादृशाः ये अद्भवः सर्पाः तेषां तुल्यैः क्रूरैः दारुणैः
पञ्चसंख्यैः कुसुमैः शायकैः शरैः अस्मान् दहति प्वालयति, अस्माकं
गोपाङ्गनानां बाहुल्यात् एकैकशरप्रहारे कर्तव्ये अधिकविलम्ब इति
प्रतिवारं पञ्चसंख्यकशरप्रयोगेन पञ्चानामेव गोपानां नाशः स्यात्,
तथा सति शीघ्रमेव पञ्चपञ्चशरप्रहारेण सर्वाणामेव नाशः भविष्य-
तीति धियेति भावः । ३५ ॥

थल्लोकानामपकृतिभयात् कालकूटोऽपि पीत-
 स्तानेवायं दहति गरलैस्तादृशैराचितेन ।
 बाणेनेति त्रिपुररिपुणा जातकोपेन दग्धो
 नेत्रोत्थेन प्रबलशिखिना निर्दयं शम्बरारिः ॥ ३६ ॥
 नैवं न्यूनः स गरजगरः शम्बरारिः शरस्य
 ब्रह्मादीनामयमपि यतो धैर्यविध्वंसहेतुः ।
 एतद्वाक्यं गिरिशचरणैः खण्डितं मण्डिताक्षै-
 रन्यासङ्गाद् व्यथितहृदयैर्निर्दयं दग्धकामैः ॥ ३७ ॥

यदिति । येषां लोकानाम् अपकृतिभयात् अपकारशक्त्या
 कालकूटोऽपि हलाहलोऽपि पीतः त्रिपुररिपुष्येति शेषः, तानेव
 लोकान् अयं शम्बरारिः कामः तादृशैः कालकूटसदृशैः गरलैः आचितेन
 अग्नेन युक्तेनेति यावत् बाणेन दहति, इति हेतोः जातकोपेन
 त्रिपुररिपुणा हरेषु नेत्रोत्थेन हतौयनयननिर्गतेन प्रबलेन शिखिना
 अग्निना निर्दयं यथा तथा दग्धः भस्मीकृतः ॥ ३६ ॥

नैवेति । शम्बरारिः कामस्य शरस्य सः प्रसिद्धः गरजगरः विष-
 जज्वाला नैव न्यूनः नैवल्यः अत्यन्त इति यावत्, यतः कारणात्
 अयं गरजगरः ब्रह्मादीनामपि धैर्यस्य विध्वंसहेतुः कार-
 णम् । ब्रह्मादयोऽपि यज्ज्वालयामासु धैर्यच्युता अभवन्निति भावः ।
 मण्डिताक्षैः भूषितदृष्टाक्षैः अन्यासङ्गात् अन्यस्य नारीजनस्येति भावः
 आसङ्गात् व्यथितं हृदयं येषां तैः नारीसङ्गं कर्तुमनिच्छद्भिरिति
 भावः अतएव निर्दयं यथा तथा दग्धकामैः गिरिशचरणैः शङ्कर-
 पादैः एतत् वाक्यं ब्रह्मादीनामपि धैर्यध्वंसहेतुरिति वचनं खण्डितं
 निराकृतम् । पुरा खस्य धैर्यध्वंसार्थं कृतोद्यमं कामं भगवान्
 हरः नेत्रानलेन भस्मीकरोति पुराणम् ॥ ३७ ॥

उत्तापोऽयं मदनजनितो वर्द्धते नित्यमुच्चै-
 ह्न्दारण्ये वसतिरधुना केवलं दुःखहेतुः ।
 किञ्चास्माकं नयनसलिलैर्वर्द्धते चेन्नदीयं
 केन स्थेयं द्रुतगतिजलैराचिते कृष्णमध्ये ॥ ३८ ॥
 यस्य ध्यानं जनयति सुखं यादृशं तादृशं न
 स्वर्लोकादावपि किमपरं ब्रह्मसाक्षात्कृतौ च ।
 न्नै यच्चैतन्मुनिवरमुखाभोजतः कीदृशी ते
 बुद्धिस्तादृग्जनकविषये दर्शने नास्ति यत्नः ॥ ३९ ॥
 वक्तव्यं यन्मदनजनितं दुःखमस्माकमेतद्
 भूयोभूयः प्रियतमपदे गोपयित्वा स्वदेहम् ।

उत्ताप इति । अयं मदनजनितः उच्चैः महान् उत्तापः नित्यं
 सततं वर्द्धते । अतः अधुना इन्दारण्ये वसतिः केवलं दुःखहेतुः
 क्लेशकारणम् । किञ्च चेत् यदि अस्माकं नयनसलिलैः इयं नदी
 यत्तना वर्द्धते, तदा द्रुतगतिजलैः वेगगामिभिः सलिलैराचिते आ-
 म्लाचिते कृष्णमध्ये केन स्थेयम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यस्येति । यस्य कृष्णस्य ध्यानं चिन्तनं यादृशं सुखम् आनन्दं
 जनयति, स्वर्लोकादौ स्वर्गादौ अपि ब्रह्मसाक्षात्कृतौ परमात्म-
 साक्षात्कारे च तादृशं सुखं न भवतीति शेषः अपरं किम् ? वक्तव्य-
 मिति शेषः । एतच्च कृष्णध्यानं सुखमित्यर्थः मुनिवराणां महा-
 मुनीनां सुखाभोजतः सुखपद्मात् न्नैयं न त्वन्यथादिति भावः । ते तव
 कीदृशी बुद्धिः, यत् तादृक् तथाविधः जनकः उत्पादकः विषयो यस्य
 तद्योक्ते दर्शने तादृशपिष्टदर्शने इति यावत् ते तव यत्नः आप्तः
 नास्ति । यत्साक्षात्कारो महानन्दनिदानं तस्मिन् तव अनास्येति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

वक्तव्यमिति । अस्माकं मदनेन कामेन जनितं वत् दुःखम्,

दृष्टे तेन त्वयि नयनयोर्निस्तुलप्रीतिहेतौ
 यास्यत्येव क्षणमपि मनस्वत्कथायां न तस्य ॥ ४० ॥
 वक्तव्यं च रफुटमिति यदा निर्जनस्थो मुकुन्दः
 पद्माद्यङ्गैरतिसुललितैरङ्कितं तत् पदाङ्गैः ।
 वृन्दारण्यं स्मरसि न कथं श्रीपते ! मञ्जु कुञ्जं
 ज्ञातं ज्ञातं यदिह न परीरम्भणं कुञ्जिकायाः ॥ ४१ ॥
 आकाङ्क्षा या ग्लपयति मनो मादृशां वासना सा
 शब्दे धर्मे सति न भविता हानिरेव क्रमाङ्क ! ।

एतत् त्वया स्वदेहं गोपयित्वा अप्रकाशयेति यावत् अक्षय्यभावेन
 स्थित्वेति भावः प्रियतमपदे कृष्णचरणे भूयः भूयः पुनः पुनः वक्तव्यम् ।
 ननु स्वदेहगोपनं कथमित्यत्राह, दृष्टे इति । नयनयोः निस्तुला
 निरूपमा या प्रीतिः तस्याः हेतौ कारणे त्वयि तेन कृष्णेन दृष्टे इति
 तस्य कृष्णस्य मनः त्वद्दर्शनानन्दनिश्चलमिति भावः त्वत् कथायां
 अक्षदुःखवाचांयामिति यावत् क्षणमपि न यास्यत्येव । न त्वत्-
 कथायां शुश्रूषा भाविनीति भावः ॥ ४० ॥

वक्तव्यमिति । यदा मुकुन्दः कृष्णः निर्जनस्थः एकान्ते स्थितः
 भविष्यतीति शेषः, तदा इति वक्ष्यमाणं वचनं स्फुटं स्पष्टं यथा तथा
 वक्तव्यञ्च, हे श्रीपते ! अतिसुललितैः अतिमनोहरैः पद्मादि अङ्क-
 षिङ्कं येषां तादृशैः पदाङ्गैः पादप्रङ्गैः अङ्कितं चिह्नितं तत् वृन्दा-
 रण्यं, तत्र मञ्जु मनोहरं कुञ्जञ्च कथं न स्मरसि ? ज्ञातं ज्ञातं यत्
 यतः इह वृन्दारण्ये मञ्जुकुञ्जे कुञ्जिकायाः परीरम्भणम् आनिङ्कनं
 न भवतीति शेषः अतः कथं अर्थ्यते इति भावः । बोद्धुं यदुक्तोक्ति-
 रिदम् ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षेति । हे क्रमाङ्क ! पदाङ्क ! या आकाङ्क्षा कल्पप्राप्तमि-
 क्षाया इत्यर्थः मादृशां गोपाङ्गनानामिति यावत् मनः ग्लपयति

साकाङ्क्षोक्त्या सुरहरपदे सर्वमेतन्निवेद्यं

नो चेत्तस्य प्रमितिजनने केन हेतुस्तथोक्तिः ॥ ४१ ॥

आगन्तव्यं सरसिजदृशा बोधितेन त्वदुक्त्या

नाप्रत्यक्षं प्रमितिकारणं वाक्यमेतन्न युक्तम् ।

स्वीकर्तव्यं नयनविरहापत्तिभीत्येति सर्वै-

र्मानाभावाद् दृशि न हि भवेन्मानमन्यद्वितीयात् ॥ ४२ ॥

प्लानिं नयति क्लेशयतीत्यर्थः, सा वाचता संस्काररूपो मानसो धर्म इत्यर्थः शाब्दे शब्दसम्बन्धनि शब्दोऽर्थे इति यावत् धर्मं सति आकाङ्क्षायाः शब्दधर्मत्वे सतीत्यर्थः ज्ञानिः ज्ञातिः अस्माकमिति शेषः नैव भविता, शाब्दो आकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायात् कृष्णशब्दप्रवणकरणयोरेव यदि अस्माकं हृदि, तदा तदानयनार्थं यत्नेन किम् ? मनोधर्मतयैवास्माकं तदानयने यत्न इति भावः । किन्तु साकाङ्क्षा शब्दधर्मविशेषयुक्ता या उक्तिः सोपपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वचनमित्यर्थः तथा सुरहरपदे कृष्णचरणे एतत् सर्वम् अस्माकं दुःखमिति भावः निवेद्यं ज्ञापनीयम् । नो चेत् यदि साकाङ्क्षोक्तिर्नैतदर्थः तदा तस्य कृष्णस्य प्रमितिः प्रमा अत्रमा प्रतीतिरिति यावत् तत्करणे तव उक्तिः वचनं केन कथं हेतुः भवतीति शेषः, नैव भवतीत्यर्थः प्रमितिं प्रति सोपपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वच एव हेतुरित्यतस्तथा भवता निवेदनीयं यथा अस्माकं दुःखोऽहौ तस्य दृष्टा प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यमिति । तव उक्त्या वचनेन बोधितेन ज्ञापितेन सत्त्वं सोपाङ्गनानां सदुविरहेण दुःखं जानामि इति निश्चितमिति भावः सरसिजदृशा कमललोचनेन कृष्णेन आगन्तव्यम् । ननु प्रत्यक्षवाक्यं कथं प्रमितिरित्यत्राह, नाप्रत्यक्षमिति । प्रमतेः कारणं साधनं न, एतत् वच इति शेषः न युक्तं नोक्तम् । दृशि कक्षुषि प्रत्यक्षे इति यावत् प्रत्यक्षमेव प्रमायां नास्ति इत्यत्र मानाभावात् प्रमाशरार्थित्यात्

बौद्धस्यैतन्नतविटपिनो मूलमाच्छादितं स्यात्

सृष्टिस्तस्मात्तदवचनतो यथाया पूर्वमुक्तम् ।

यथास्माकं सततमननोः सायकप्लुषदेहः

ग्रामाख्ये स्यात् कुसुमविधिखोऽस्तीति वाक्ये न साची ॥४४

मूर्खा एव क्षणिकमनिशं विश्वमाहुर्न धीराः

तपोऽस्माकं हरिविरहजः सर्वदैवास्त्रि चित्ते ।

सर्वैः जनैः नवनविरहे नयनाभावे वा आपत्तिः नवनविहीनस्य न कश्चिन्नपि विषये प्रमितिनं स्यादित्येवंरूपेति भावः तद्दुभोत्या वस्तुतस्तस्य प्रमितिर्दृश्यते इति भयेन इति प्रत्यक्षमपि वचनं प्रमितिकरणं स्त्रीकर्तव्यम् अस्त्रीकर्तव्यम् । द्वितीयात् उक्तरूपात् अप्रत्यक्षादपि साक्षाद्वाक्यादिति भावः अन्यत् अपरं मानं प्रमाणं न हि भवेत् नैव स्यात् ॥ ४३ ॥

बौद्धस्येति । यत् यथा पूर्वम् उक्तम् आगन्तव्यं भटिति मधुरा-
मण्डलाद् गोपकान्ते इति वाक्ये इति भावः तस्य कण्ठस्य तस्मात्
अन्यतवचनतः असत्यवचनात् बौद्धस्य बुद्धधर्मनिर्णीतस्य मतविटपिनः
सिद्धान्ततरोः एतत् मूलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्येवंरूपमिति भावः
सृष्टिः सृष्टिकाभिः आच्छादितं खण्डितमिति यावत् । अप्रत्यक्षोक्तं
तदीयप्रत्यागमनम् अगमनतया पर्यवसानात् तदुपपन्नः असत्यत्वात्
अप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं भूतमिति भावः । यदि अस्माकं सततं निरन्त-
रम् अतनोः अनङ्गस्य सायकेन शरेण कुसुदेहः ग्रामाख्ये स्यात् प्रमा-
णता स्त्रीक्रयते चेदित्यर्थः तदा कुसुमविधिसुः कामः अप्रत्यक्ष इति
शायः अस्तीति वाक्ये न साची न प्रमाणम् आवाशकमिति शेषः
वाक्येणैव कारणस्यानुमानादिति भावः । एतेन प्रत्यक्षमिदं प्रमाण-
मस्तीति बौद्धमतं निराकृतमिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

मूर्खा इति । मूर्खा एव जनाः अनिशं सततं विश्वं जगत्
क्षणिकं ज्ञापयन्ति आहुः कथयन्ति, धीराः परिणताः न, यतः

नान्यः शब्दी वचनमपि यद्वाह्यं तस्य किञ्चु
 प्रेमैवास्मत्प्रियतमकृतं तच्च गोपाङ्गनासु ॥ ४५ ॥
 शाके सायकवेदपोङ्गमिति श्रीकृष्णशर्माप्ययन्
 आनन्दप्रदमन्दनन्दनवपदहन्वारविन्दं हृदि ।
 चक्रे कृष्णपदाङ्गदूतरचनं विद्वन्मनोरञ्जनं
 श्रीलक्ष्मीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजादृतः ॥ ४६ ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीकृष्णसार्वभौमविरचितं
 पदाङ्गदूतकाव्यं समाप्तम् ।

अस्माकं चित्ते मनसि हरिविरहजः कृष्णविच्छेदजनितः तापः सर्वदेव
 अस्ति, यदि विश्वं अष्टिकं तदा विश्वान्तगतानाम् अस्माकं तापः
 कथं अष्टिको न स्यादिति मूर्खवचनमेतदित्याशयः । शब्दः अन्त्यः
 चरमः तृतीय इत्यर्थः न प्रमाथमिति शेषः, यत् यतः तस्य कृष्णस्य
 वचनमपि वाक्यमपि आचरणं दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । तादृशम्
 अस्तमित्यर्थः । अतः कथं शब्दस्य प्रामाथ्यमिति भावः । किञ्चु
 अस्माकं प्रियतमेन कृष्णेन कृतं गोपाङ्गनासु तच्च पादपूरणार्थश्चकारः ।
 प्रेमैव प्रमाथमिति शेषः । अन्यथा कथं न तापनिवृत्तिरित्यनुमानस्य
 प्रामाथ्यं न तु शब्दस्येति भावः ॥ ४५ ॥

शाके इति । सायकवेदपोङ्गमिति १६४५ शाके शकन्यपतेरब्दे
 श्रीकृष्णशर्मा श्रीलक्ष्मीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजेन आदृतः आ-
 नन्दप्रदं यत् नन्दनन्दनस्य कृष्णस्य पदहन्वारविन्दं हृदि मनसि अर्पयन्
 निदधत् विदुषां मनोरञ्जनं कृष्णस्य पदाङ्गदूतरचनं चक्रे कथयान् ।
 शार्ङ्गकविक्वीकृतं इत्यस्य ॥ ४६ ॥

उडवदूतः ।

गोपीबन्धोरनवधिक्षपादास्वदाक्षिसिन्धो-
रादेशेन प्रणयपटुना प्रापितं गोकुलाय ।

गोधुग्द्वन्द्वसनविसरालोकदुःखं रहःस्यं
मध्येकृत्य प्रियसहचरीमुद्वं काचिदूचे ॥ १ ॥

कस्त्वं साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे !
दृष्टे सद्यो भवति भवति स्निग्धमत्यन्तमन्तः ।

किं वा प्रश्नैरहह मथुरानाथभुक्तं तदेतत्
यत्ते मौली कनककपिशं सौरभोद्गारि वासः ॥ २ ॥

गोपीबन्धोरिति । काचित् गोपी प्रियसहचरीं मध्येकृत्य
अनवधिः आसीमा वा कृपा तस्यां यत् दाक्ष्यं नैपुण्यं चातुर्यमित्यर्थः
तेन यत् दाक्षिण्यम् औदार्यं तस्य सिन्धुः सागरः तस्य गोपीबन्धोः
कृष्णस्य प्रणयपटुना प्रणयपुष्पेन आदेशेन आश्रया गोकुलाय प्रापितम्
उपस्थापितं गोधुग्द्वन्द्वानां गोपानां व्यसनविसरस्य दुःखातिशयस्य
आबोधेन दर्शनेन दुःखं दुःखितं रहःस्यं विजनस्मितम् उडवम्
उच्ये उवाच । अस्मिन् प्रबन्धे मन्दाक्रान्तादृत्तम् । मन्दाक्रान्त्बुधि-
रसनगैर्भी भनौ गौ ययुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क इति । हे कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् श्यामा विस्तीर्णा
आयता दृष्टिर्यस्य तथाभूत साधो ! कस्त्वम् ? भवति दृष्टे इति
अन्तः अन्तःकरणं सद्यः भ्रष्टिति अत्यन्तं स्निग्धं भवति आर्त्तभयती-
त्यर्थः । प्रश्नैः पृच्छाभिर्वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
अहह इति शब्दे, यत् यस्मात् तत् एतत् कनककपिशं काञ्चनकङ्कारं

तत् त्वं तत्त्वं मधुपुरपतेः खोभ्यप्रसाद-
 स्तद्विन्मन्त्रस्य समतिमहमेह सन्देहलेशः ।
 वक्षस्येतन्मम च किमिदं कथ्यते दृश्यं ते वा
 जातं यस्मादखिलमधुना हन्त हास्यास्पदं नः ॥ ३ ॥
 प्रस्थानं ते भवतु भगवन्नत्र वाप्यन्यतो वा
 गभीरत्वं भजतु स भवानिहमुत्तानतां वा ।
 यद्वा तद्वा भवतु विधिना वञ्चितेयं वराकी
 यत्ते विज्ञापयति निमिषं पातनीयोऽत्र कर्षः ॥ ४ ॥

बौरभोदुनारि खोभ्यशाखीत्यर्थः मधुरानाद्येन कृष्णेन भुक्तं व्यवहृतं
 वायुः ते तव खोभो गिरसि वसन्ते इति शेषः । ज्ञातोऽस्माभिर्ह्यं
 कृष्णस्य परिजन इति भावः ॥ २ ॥

तदिति । तत् तस्मात् त्वं मधुपुरपतेः कृष्णात् कृष्णः प्राप्तः
 खोभ्यः खोभनीयः प्रसादः वसनरूपपुरस्कार इति वायुत्वेन तस्मा-
 दिधः । अतिमहत् तस्य कृष्णस्य विन्मन्त्रस्यलं विश्वासपात्रं, तत्त्वं
 निश्चय इत्यर्थः, इह अस्मिन् विषये सन्देहलेशः अत्योऽपि संशयः
 न अस्तीति शेषः । मम वक्षसि हृदये एतत् वसन्ते इति शेषः, इह
 हृदयस्थितं वक्षसि शेषः किं कथ्यते ? दृश्यं ते वा ? यस्मात् इदानीं
 नः अस्माकम् अखिलं समस्तं हास्यास्पदं जातं हन्तेति खेदकथनम् ।
 अस्माकं हृदयस्यैव साक्यतं कथनं प्रदर्शनञ्च विफलं प्रत्युत हास्या-
 स्पादमिति भावः ॥ ३ ॥

प्रस्थानमिति । हे भगवन् ! अत्र हृन्दावने वा, अन्यतो वापि
 अस्माकम् प्रदेशे वापि ते तव प्रस्थानं नमनं भवतु, स भवान् इत्यस्य
 इवअकारं गभीरत्वम् उत्तानतां अपस्तत्वं वा भजतु प्राप्तोऽत्र, धीरो वा
 अपस्तत्वा वा भवत्विति वायुत्, यद्वा तद्वा भवतु, विधिना देवेन वञ्चिता
 विप्रसख्या इयं वराकी तपस्विनी दुःखिनीति भावः ते ह्यर्थं यत् विज्ञा-

क्वेषा योषित् प्रकृतिचपला घामरी कातरा च
 ज्यायान् यातो यदुकुलपतेर्बलभत्वं का च त्वम् ।
 विज्ञप्तौ मे तदपि भवता भव्य ! नोदासितव्यं
 सानुक्रोशं वहति हि मनो दुर्गते दुर्जनोऽपि ॥ ५ ॥
 त्वं कल्याणी ननु कुलबधूः सार्धमन्येन पुंसा
 संलापस्ते सपदि समुदाचारसेतुं भिनत्ति ।
 जल्पन्नेवं न हि जहि घनश्यामदास्योन्नदानां
 लोकातीतं किमपि चरितं केन नालोकितं नः ॥ ६ ॥

प्रयति निवेदयति, अत्र विज्ञापने निमित्तम् अत्युत्तमं कथं पात-
 नोद्यः, श्रोतव्यमस्या विज्ञापनमिति भावः ॥ ४ ॥

क्वेति । प्रकृतिचपला अभावलोका घामरी पूर्णा कातरा दीना
 एषा योषित् नारी क्व ? यदुकुलपतेः कृष्णस्य बलभत्वं प्रियत्वं
 यातः प्राप्तः अतएव ज्यायान् माननीय इति भावः त्वम् क्व ?
 नानद्योः संबोगो युज्यते इति भावः । हे भव्य ! साधो ! तदपि
 तथापि भवता मे मम विज्ञप्तौ विज्ञापने न उदासितव्यम् अमनोयोगो
 न कर्त्तव्य इति यावत् । हि यतः दुर्जनोऽपि का वाचां सुजनस्येत्यपि-
 शब्दार्थः, दुर्गते दुःखिते जने सानुक्रोशं सदयं मनः वहति । अर्था-
 पत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूर्विकयान्धार्याग्नोऽर्थापत्ति-
 रिष्यते इति ॥ ५ ॥

त्वमिति । ननु भोः त्वं कल्याणी कुलबधूः, अन्येन पतिव्यति-
 रिक्तेनेत्यर्थः पुंसा सपदि सहसः ते तव संलापः मिथोभाषणं
 समुदाचारसेतुं सदाचारपद्धतिं भिनत्ति नाशयति, परपुंसा सह सह
 साहायो न कर्त्तव्य इति भावः । एयम् इत्यंजल्पन् कथयन् त्वं घनश्याम-
 मल्ल कृष्णस्य दास्ये कैङ्कर्ये उन्नदानाम् उत्तमिक्तानां नः अस्माकं केन
 नालोकितं केनाप्यहं लोकातीतम् अलौकिकं किमपि अनिर्वचनीयं
 चरितं न हि जहि नैव नाशय नैव दूषयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अश्वश्यामं अरविं न मनागित्वमुद्राविषीनां
 प्रायत्वाणप्रवणमनसो गोदुहो गेहिनीनाम् ।
 एताः शश्वत् कुसुमशयने शाययित्वा सखीव
 मन्दं मन्दं सरसविसिनीपल्लवैर्वीजयन्ति ॥ ७ ॥
 सिंहव्याघ्रप्रभृतिभिरपि प्रेक्ष्यमाणाः प्रवाप्यै-
 राक्रन्देषु प्रखरकुररीसंसदं शिक्षयन्त्यः ।
 एकाकिन्यस्तरुणतिमिरास्तत्पदस्पर्शपुण्ये
 हृन्दारण्ये कति युवतयो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ८ ॥
 पश्यन्नक्षिहयमविरलस्यन्दमानाशुधारा-
 क्तिन्नाभोगं मम च किमभूर्लङ्घितो विस्मयेन ।

अश्वश्याममिति । अश्वश्यामं जलदश्यामं कृष्णं मनाक् अल्पमपि
 न अरवि इत्यम् उदुभाविषीनाम् अन्धोन्यमालपन्तीनां गेहिनीनां
 नारीणां प्राञ्चानां त्वाणे रक्षणे प्रवणं सभासक्तं मनो येषां तथा-
 विधाः एते गोदुहः गोपाः सखीव कुसुमशयने शाययित्वा स्नाः
 स्ना योषित इति शेषः शश्वत् निरन्तरं सरसाः जलाद्ग्राः वे विसिनी-
 पल्लवाः पद्मपत्राणि तैः मन्दं मन्दं वीजयन्ति ॥ ७ ॥

सिंहेति । कति युवतयः एकाकिन्यः असहायाः सिंहव्याघ्र-
 प्रभृतिभिः किञ्चैर्जन्तुभिरपीति भावः प्रवाप्यैः सजलनयनैः प्रेक्ष्य-
 माणाः दृश्यमानाः आक्रन्देषु रोदनेषु प्रखराणां उच्चैरुवन्तीनां
 कुररीणां पक्षिणोविशेषाणां संसदं समाजं समूहमित्यर्थः शिक्षयन्त्यः
 श्वमेवं रोनव्यमित्वापदिशन्त्यः सत्यः तस्य कृष्णस्य पदस्पर्शेन पुण्ये
 पवित्वा हृन्दारण्ये तरुणानि प्रवराणि घनानीति यावत् तिमिराणि
 यासु ताः यामिनीः रात्रीः यापयन्ती नमयन्ती ॥ ८ ॥

पश्यन्नक्षिति । अविरलं स्यन्दमानाभिरशुधाराभिः क्लिप्तः विस्मः

गोगोपानां विरमतु कथा नेह भीरस्ति गत्वा
 शारङ्गाणामपि वनजुषां पश्य कीदृशमस्ति ॥ ९ ॥
 राधे ! मन्युं परिहर हरिः पादमूले तवायं
 जातं दैवाद्दृशमिदं वारमेकं क्षमस्व ।
 एतानाकर्णयसि नयवन् ! कुञ्जकीराणुवादान्
 एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्म ॥ १० ॥
 त्वञ्चेदञ्चेरिह विमुखतामत्र बाले तमाले
 प्राणाञ्चोच्ये वनलतिकया कण्ठमुद्बध्य सद्यः ।

आभोगो विस्तारो यस्य तथाभूतं मम अक्षिद्वयं नेत्रयुगलं पश्यन् किं
 कथं विस्मयेन लङ्कितः आक्रान्तः अभूः ? विस्मयो न कार्य इति
 भावः । गवां गोपानाञ्च कथा विरमतु तिष्ठतु, इह इन्द्रारण्ये
 भीर्भयं नास्ति हिंस्रजन्तुभ्य इति श्रेयः, विप्रत्सामान्ये कोऽपि वसपि
 न हिनस्तीति भावः । गत्वा वनजुषां काननवासिनां शारङ्गाणां
 लृगाणामपि अक्षि नयनं कीदृशं कीदृशम् अस्तुजकार्कमिति भावः
 पश्य स्वत्वोक्तव ॥ ९ ॥

राधे इति । हे राधे ! मन्युं कोपं परिहर, अयं हरिः तव
 पादमूले चरणतले वर्त्तते इति श्रेयः, दैवात् इदम् असदृशं व्यक्तीकम्
 अपराध इति यावत् जातम्, एकं वारं क्षमस्व, हे नयवन् नीतिज्ञ !
 एतान् कुञ्जकीराणां कुञ्जस्थितशुकानाम् अनुवादान् इन्द्राद्युत्पादिभिः
 पूर्वं राधासान्वनाय उदीरितानामनुब्रूवन्नानीत्यर्थः आकर्णयसि
 शृणोषि, क्रूरैः निष्ठुरैः एतदनुवादेन अस्माकं व्यथासुहृदीपयद्भि रिति
 भावः एतैः शुकैः अविरतं सततं वयं वञ्चिताः वञ्चिताः पुनः पुन-
 र्वञ्चिताः व्यथिता इति यावत् स्म भवाम ॥ १० ॥

त्वमिति । चेत् यदि त्वम् इह मदक्ते इति भावः विस्मयतं
 वैसृज्यम् अनवधानतामिति भावः अक्षुः गच्छेः यदि मदक्तां राभि-

आतङ्गी वा क्व इह भवतां सेवकास्तस्य यूयं
 बस्योद्देश्यं न खलु किमपि स्त्रीबधादन्यदस्ति ॥ ११ ॥
 पीतप्राणा प्रथमममुना पूतना स्तन्यदात्री
 दिष्टस्यान्तं कति न गमिता वेषुगीतेन गोप्यः ।
 तस्य प्रीत्या जगति विदितं यत् कृतं यज्ञपत्न्या
 स्वातन्त्र्येण प्रविशति मनस्तत्र तत् किं करोमि ॥१२॥
 अशुस्त्रिग्वं नयनयुगलं रुद्रीमाश्वराजि
 प्रत्यङ्गं ते तदलमनया देव ! दुःशङ्कया नः ।

निवेशं न शृणोषीति भावः, तदा अत्र बाले क्षुद्दे तमाले वनक्षति-
 कया वनक्षतया कण्ठम् उद्धृत्य मद्यः क्कटिति प्राणान् मोक्ष्ये
 त्वच्छामि । ननु तत्र का चानिरस्माकमित्यत्राह, आतङ्ग इति, इह
 मत्प्राणपरित्यागे भवतां को वा आतङ्गः भयं न भयमस्तौत्यर्थः, यतः
 यूयं, यस्य स्त्रीबधात् अन्यत् किमपि उद्देश्यं न खलु नैव अस्ति, तस्य
 सेवकाः दासाः, दासाः प्रभोराभिमतं सम्पादयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

ननु स्त्रीबधः कतोऽनेनेत्युक्तं भवत्या, न मृतमस्माभिस्तदित्यत्राह,
 पीतेति । अमुना कृष्णेन प्रथमं स्तन्यदात्री पूतना पीताः प्राणाः बस्याः
 तथाभूता अभूदिति शेषः । कति गोप्यः वेषुगीतेन वंशीनादेन
 दिष्टस्यान्तं पञ्चत्वं न गमिताः ? अपिह गमिता एवेत्यर्थः । तथा
 यज्ञपत्न्या यज्ञे याज्ञिकपत्न्या तस्य कृष्णस्य प्रीत्या यत् कृतं, तत् जगति
 विदितं प्रसिद्धम् । पुरा काचित् याज्ञिकपत्नी कृष्णप्रीत्या पत्या निषि-
 द्धापि कृष्णाय सातुचराय चतुर्विधं यज्ञाच्च ददौ । तेन कोपात्
 पतिपरित्यक्ता प्राणान् तत्राजेति भागयती वार्त्ताहसन्वेया । किन्तु
 आतन्त्र्येण मनः तत्र कृष्णे प्रविशति, तत् तस्मात् किं करोमि ? ॥१२

अशुस्त्रिग्वंनिति । ते तव नयनयुगलम् अशुभिः स्त्रिग्वं तथा
 प्रत्यङ्गं रुद्रीमाश्वराजि सञ्जातरोमाञ्चनिचयं दृश्यते इति शेषः,

एतद्दीनोद्धरणपटवे तुभ्यमभ्यर्थनीयं
 मत्सन्दिष्टं मुद्गिरमहसि प्रेषसि प्रापयेति ॥ १३ ॥
 नन्दो न त्वां त्यजति निमिषं नापि देवी यशोदा
 श्रीदामाद्या अपि न शिशवो नापि पौराः सदाराः ।
 स त्वं लब्धो रहसि च मया केनचिन्नापि दृष्ट-
 स्तन्निर्णीतं किमपि सुकृतं शिष्टमस्माकमस्ति ॥ १४ ॥
 द्वित्रानत्रावससि दिवसानास्यदं घोषभक्तुं-
 स्तेनाशङ्के पुरमिदमसि प्रेषितो माधवेन ।
 एतद्दीजं किमपि बहुधा मद्दिधा भावयन्त्य-
 स्तस्यात्रत्यं किमपि न पुनः कृत्यमालोकयन्ति ॥ १५ ॥

अस्माकं दुःखवार्त्ताश्रवणादिति भावः, हे देव ! तत् तस्मात् अत्रवा-
 नः अस्माकं दुःशङ्कया प्राणसंशयेनेति भावः अत्र प्राणसंशयो न कार्य-
 इत्यर्थः । मुद्गिरमहसि स्निग्धतेजसि प्रेषसि कृष्णे मन सन्दिष्टं
 वाचिकं प्रापय इत्येत दीनानां दुःखितानाम् उद्धरणे परित्राये पटुः
 समर्थः तस्मै तुभ्यम् अभ्यर्थनीयं प्रार्थनीयम् ॥ १३ ॥

नन्द इति । नन्दस्त्वां निमिषं त्यजमपीति भावः न त्यजति,
 देवी यशोदा नापि त्यजतीत्यनेनान्वयः । श्रीदामाद्याः शिशवः अपि
 न, सदाराः सखीकाः पौराः पामवासिन इत्यर्थः नापि त्यजन्तीति
 शेषः । स सर्वस्युद्धरणीय इत्यर्थः त्वं मया रहसि एकान्ते लब्धः
 केनचित् नापि नैव दृष्टश्च अस्मितश्च, तत् तस्मात् अस्माकं किमपि
 अत्यसपीत्यर्थः शिष्टम् अवशिष्टं सुकृतं पुरयम् अस्मीति निर्णीतं
 निश्चयेन ज्ञातमित्यर्थः, नो चेत् अत्र त्वाद्दृश्यस्य एकान्ते लोभ इति
 भावः ॥ १४ ॥

द्वित्रानिति । अत्र दृष्ट्वावने द्वित्रान् दिवसान् घोषभक्तुः नन्दस्य
 आशयम् आशयम् आवससि, अभितिष्ठसि, तेन हेतुना माधवेन

तेन प्राप्तौ सपदि जनकौ पोषकाभ्यां किमाभ्यां
 किं गोरक्षैः सखिभिरधुना राजपुत्राः सखायः ।
 तस्य द्वारे कति करटिनस्तर्षकादेः क्व चिन्ता
 हन्ताभीरीः अरतु स कथं संवृतो नागरीभिः ॥ १६ ॥
 आस्तामितन्मम किमनया कूटकृत्यानुवृत्त्या
 सारं फलं प्रियमद्य परं पथ्यमन्यादृशं वा
 धर्माधीनैरिति मम वचः पुण्डरीकाक्षसाक्षाद्
 आख्यातव्यं यदनुकरणे कुत्रचिन्नैव दोषः ॥ १७ ॥

कण्ठेन इदं पुरं प्रेषितोऽसीति आशङ्कते मन्ये । पुनः किन्तु एतस्य
 तवागमनस्य वीजं कारणं किमपि बहुधा भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः
 सर्वाङ्घ्राः सादृशाः जनाः तस्य कण्ठस्य अत्रत्यं किमपि कृत्यं कार्यं
 न आलोकर्यान्ति न पश्यन्ति ॥ १५ ॥

तेनेति । तेन कण्ठेन सपदि मधुरागमनमात्र एव जनकौ
 पितरौ देवकीवसुदेवौ प्राप्तौ, अतः पोषकाभ्यां पाषकाभ्याम् आभ्यां
 यथोदानन्दाभ्यां किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अधुना
 गोरक्षैः गोपालैः सखिभिः श्रोतामादिभिः किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः, अतः राजपुत्राः सखायः प्राप्ता इति शेषः ।
 तस्य कण्ठस्य द्वारे करटिनः हस्तिनः कति, बहव इत्यर्थः, अतः
 तर्षकादेः गोवत्सादेः चिन्ता क्व ? कुत्र युज्यते ? नैव चिन्तेत्यर्थः ।
 हन्त खेदे, सः कण्ठः नागरीभिः संवृतः परितृतः, अतः कथम्
 आभीरीः गोपनारीः अरतु ? नागरिकासम्बोर्गनः प्याख्यातु नैव
 र्षिर्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

आस्तामिति । एतत् कथनमिति शेषः आस्तांतिष्ठतु, अनया
 कूटक कपटस्य कृत्यानुवृत्त्या कार्यानुसरणेन किम् ? न किमपि प्रयो-
 जनकमतीत्यर्थः । धर्माधीनैः धर्मपरतन्त्रैः भवन्निरिति शेषः पुण्डरीका-

विख्यातोऽभूर्दिनकतिपयं नन्दसूनुयशोदा-
 नेत्रानन्दो ब्रजजनपतिर्वल्लभो वल्लवीनाम् ।
 अद्य ख्यातो मधुपुरपतिर्माधवीप्राचनायः
 सूरुः श्रीररगणितगुणो देवकीनन्दनोऽसि ॥ १८ ॥
 गोपीषूडुष्विव तव समो भोगकालः कलानां
 भर्तुः कर्तुर्निखिलनयनानन्द ! इन्दोरिवासीत् ।
 तासां मध्ये तदपि रमणी रोहिणीव प्रसिद्धा
 सा तां नत्वा रहसि परमाकिञ्चना किञ्चिदाह ॥ १९ ॥

अथ कण्ठस्य साक्षात् समक्षं सारं फलम् असारं प्रियम् अथवा
 परम् अप्रियं, पथ्यं हितं वा अन्यादृशम् अहितमित्यर्थः इति
 वक्ष्यमाणं सम वचः आख्यातव्यं वक्तव्यम् । ननु कथं प्रभोः समक्षं
 यथा तथा वाक्यं कथं प्रयोक्तव्यमित्यत्राह, यदिति । यत् यतः कुत्र
 चित् अतुकरणे अतुवादे दोषः नैव अस्तीति शेषः, स्वयम् अथवा-
 कथन एव दोषः परोक्तौ न दोषः इति भावः ॥ १७ ॥

विख्यात इति । दिनकतिपयं कियतो दिवसान् नन्दसूरुः
 यशोदायाः नेत्रानन्दः ब्रजजनानां पतिः वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः
 विख्यातः प्रथितः अभूः । अद्य इदानीं मधुपुरपतिः माधवीप्राच-
 नायः शौरेः मूरसुतस्य वसुदेवस्य सूरुः पुत्रः अगणितः गुणः वसु
 तथाभूतः निर्युषश्चेति ध्वनिः, देवकीनन्दनः ख्यातः प्रथितः अस्ति
 भवसि ॥ १८ ॥

गोपीपति । हे निखिलनयनानन्द ! कलानां असादिनां
 भर्तुरिन्दोरिव चन्द्रश्चैव कलानां सतःषट्कालविद्यानां कर्तुः तव
 अतुषु तारासु अन्विन्वादिषु इव गोपीषु भोगकालः वल्लभोगसमः
 समः तुल्यः । तदपि तथापि तासां गोपीनाम् अन्विन्वादीभक्ति
 मध्ये रोहिणीव प्रसिद्धा वा रमणी अस्तीति शेषः परमाकिञ्चनम्

इत्यत्र त्वै रूपाधिभिरपि चिन्त्यस्वोपधनं ति
 आयेतावन्तुदमुदयिनी रीतिरन्यासः चः ।
 प्राक्संस्कारास्तदपि यदि मां तेऽनुबध्नन्ति दोषः
 अन्तव्योऽयं भवतु भवता वाचिकप्रक्रियासु ॥ २० ॥
 वाक्चातुर्यं त्वयि वत इथा सन्तान्तखरेण
 ज्ञातं चेतस्वरितमखिलं मन्मथेन त्वया च ।
 विज्ञप्तिर्मे तदपि मथुरानाथ ! नेयं विरुद्धा
 सन्तप्तायावचसि विदितं पीनरुक्तं न दोषः ॥ २१ ॥

अतिदीना सा राधेति भावः त्वां नत्वा रक्षसि विजने किञ्चित्
 काङ्क्षे ॥ १८ ॥

इतीति । अन्तव्यैः एतत्स्थानजातरूपाधिभिः उपाधिभिः
 नोपाखेत्वादिभिरिति यावत् ते तव स्निग्धस्वोधनमपि सक्तेऽसक्ता-
 पक्षमपि इतीदानीम् अदन्तुदम् अन्तःकेशकरं जायेत भवेत्, अत्
 यतः अद्य वः युष्माकम् अन्या भिक्षप्रकारेत्यर्थः उदयिनी अभ्युदय-
 शाब्दिनी रीतिः नियमः स्वोधनश्चेति शेषः महाराजेत्यादिषु
 प्रयोगविषय इति भावः चकतीति शेषः । तदपि तथापि यदि
 ते प्राक्संस्काराः पूर्वसंस्काराः गोपननवनीतचौर इति स्वोधन-
 प्रयोजका इति भावः माम् अनुबध्नन्ति अनुसरन्ति, तदायं वाचिक-
 प्रक्रियासु सन्देशप्रयोगेषु दोषः भवता अन्तव्यः सोढव्यः भवतु,
 नात्मापराधो व्याज इति भावः ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यमिति । वत खेदे, त्वयि वाक्चातुर्यं वचनप्रयोग-
 नैपुण्यं इथा निरर्थकम् । यतः सन्तान्तखरेण निरन्तरान्तर्वाधिना
 मन्मथेन त्वया च अखिलं समस्तं चेतस्वरितं अनोद्यतं ज्ञातं, तदपि
 तथापि हे मथुरानाथ ! मे सम इयं विज्ञप्तिः विज्ञापनं न विरुद्धा
 न इडा, यतः सन्तप्तायाः सोढितायाः वचसि पीनरुक्तं न दोषः इति
 विदितं ज्ञातम् ॥ २१ ॥

गौरक्षत्वं समजनि बद्धा तावक्षीनं तद्देव
 स्वच्छन्दत्वं तव तिरवितुं नाहम् । मा भूम शक्ताः ।
 वयः कस्य त्वमथ जगतामीयिता किन्तु वाचा-
 भाविष्कारैरह्य । हृदयमन्विसुधाटयामि ॥ २२ ॥
 किन्ति जन्मान्तरमुपगतं पारसञ्चारकाले
 धीतं नद्याः किमिदमथवा कार्मणी माधुरीणाम् ।
 विस्रर्त्तव्यं यदिह न तनौ यत्र बन्धः पञ्चोर-
 प्यत्र प्रेम्बुषि चक्षकतिपर्यैर्नाहम् । निर्लेपकोऽसि ॥ २३ ॥
 कर्त्ता कृष्णो नियतमधुना गोकुलं राजधानी
 बन्धुभ्योऽपि प्रगुणममुना गौदुहो माननीयाः ।

गौरक्षत्वमिति । हे नाथ ! यदा तावक्षीनं त्वदीयं गौरक्षत्वं
 गोपालत्वं समजनि जातं, तद्देव तव स्वच्छन्दत्वं साधीनत्वं स्वच्छा-
 चारित्वमित्यर्थः तिरवितुम् अपनेतुं शक्ताः समर्थाः मा भूम । त्वं
 कस्य वयः अधीनः ? न कस्यापीत्यर्थः । अथ यतः जगताम् ईयिता
 देवदरः आसीति शेषः । हे अह्य ! किन्तु वाचाम् आविष्कारैः प्रबोनेः
 हृदयमन्विसुं लट्टुघाटयामि शिथिलयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । हे नाथ ! ते तव इदं प्रेम किं जन्मान्तरं पुनर्जन्म
 उपगतं प्राप्तं वा पारसञ्चारकाले यत्तनातरणसमये नद्या यत्तनका
 धीतं ज्ञातितम् ? अथवा माधुरीणां माधुरावाशिनीनां कार्मणी विस्र-
 नेपुण्यं किम् ? यत् प्रेम इह तनौ न विस्रर्त्तव्यं यत्र प्रेम्बुषि
 पञ्चोरपि बन्धः पश्योऽपि येन प्रेम्बुषा बद्धा इत्यर्थः, चक्षकतिपर्यैः
 अक्षयसमयेनेति भावः अत्र देहमे प्रेम्बुषिं निर्लेपकः उदासीनः अस्मि
 ॥ २३ ॥

अस्मि । अमुना इदानीं कृष्णः कर्त्ता अस्मिपतिः राज्ञेति
 वापद्य, निबन्धं निश्चितं गोकुलञ्च राजधानी भविष्यतीति शेषः, अहमना

काचित् गोपी भवति महिषीत्युक्तमपि न वा कै-
 स्वद्वैद्व्येन तु पितृवत्प्रतवत् कारिताः ॥ २४ ॥
 नीते नामन्यपि च भवतः प्रज्जुवान्ना स्तनाभ्यां
 विभ्रत्यङ्गे पुत्रकिनि भवद्वैद्व्येनप्रतोद्धान् ।
 सोरस्ताङ्गं न बहत्तु तवाक्रन्दमन्वा कथं वा
 यस्माद्य प्रथमितपरो राजराजेश्वरोऽसि ॥ २५ ॥
 तैरुत्साहैः क खलु चलितं कुत्र ते नर्मवादाः
 कण्ठो भग्नः कथयकथयैस्तात ! कथ्येति शब्दैः ।
 पर्वस्वन्तः किमपि विरजन्नाममात्रानुकारी
 विच्छेदस्ते तमपि कृतवान् नन्दमस्यन्दमेव ॥ २६ ॥

कण्ठेन मोदुङ्गः गोपाः वन्धुभ्यः पितृादिभ्योऽपि प्रगुणं समधिक-
 मिति यावत् माननीयाः, काचित् गोपी महिषी राजपत्नी भवति च
 भविष्यतीत्यर्थः । इति अयो कैः जनेः न वा उक्तम् ? सर्वैरेवोक्तमि-
 त्यर्थः, तु किन्तु तव वैद्व्येन चातृथ्ये च पितृवनप्रतवत् प्रज्ञयान
 शया इव कारिताः ॥ २४ ॥

नीते इति । अन्वा चाता यशोदा भवतः नामनि च नीते
 प्रापिते श्रोत्रमिति शेषः स्तनाभ्यां प्रज्जुवाना प्रज्जुवन्ती पुत्रकिनि
 रोमाञ्चवति अङ्गे भवतः तव वैद्व्येनप्रतोद्धान् वंशीं वेत्वं गोता-
 ङ्गनद्वैद्व्येनप्रतोद्धान् विभ्रती सती सोरस्ताङ्गं वक्रस्ताङ्गनघहितं तव
 आक्रन्दं कण्ठे क खलित्वं चैरोदनं कथं वा न बहत्तु न माप्रोद्ध
 न करोति किं यावत् ? अपिह करोत्येवेत्यर्थः । यस्मात् अद्य इदानीं
 प्रथमितः शान्तिं नीतः परः शत्रुः येन तघाभूतः सन् राजराजेश्व-
 रः अस्मि भवति ॥ २५ ॥

तैरिति । ते तव तैः उद्ग्राहैः एवमेवं कर्त्तव्यमित्येवंद्वै-
 द्यपैरित्यर्थः क खलु चलितं कुत्र नतम् ? ते तव नर्मवादाः परि-

दोहः प्रायो न भवति नवां दोहनं चेन्न पाकः
 क्षीराणां स्नात् स भवति यदा दुर्लभं तदधित्वम् ।
 दध्नः सिद्धौ क्व चक्षु मघनं मग्यने क्षीपयोग-
 स्तक्रादीनामिति गतिरभूद्य गोधुग्गृहेषु ॥ २७ ॥
 तत्र क्षौषीसुरविस्त्रिखनं वप्रभङ्गो न मृङ्गे-
 नैवास्सर्षी नवजलमुचां घोरहृन्वानिनादः ।
 कामोन्मादैरुदयति न वा सोपचर्यासपर्या
 नामी वाहा मधुपुरपथादन्यदालोकयन्ति ॥ २८ ॥

ह्रासवचनानि कुत्र ? नता इति शेषः, कश्चकश्चयेः अतिदीर्घत्वार्थः
 तात कण्ठ इति शब्दैः कण्ठः मन्त्रः अथोटादीनामिति शेषः । सर्वसु
 देहपन्विषु अन्नः मध्ये किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा विरजन्
 विध्यन् नाममात्राङ्कारौ कण्ठेति केवलेन नाम्ना ससुक्तेजित इति
 भावः ते तव विश्वेदः तत्रापि अतिघोरमिति भावः नन्दं सतता-
 नन्दयोश्चत्वात् तदाह्वं तव पितरम् अस्यन्दमेव कतवान् ॥ २६ ॥ ।

दोह इति । प्रायः वाह्यत्वेन नवां दोहः दोहनं न भवति,
 चेत् यदि दोहनं स्नादिति शेषः तदा क्षीराणां पाकः न स्नात्, यदा
 च क्षीरपाकः भवति तदा तस्य दधित्वं दुर्लभम् । दध्नः सिद्धौ
 निष्पत्तौ मघनं क्व चक्षु ? नैव मघनमित्यर्थः । मग्यने कश्चि-
 त्त्वान्ने इति शेषः तक्रादीनाम् उपयोगः क्व ? नोपयोग इत्यर्थः ।
 अथ बोद्धव्यं नोपानां मृष्टेषु इति इत्थं गतिः अवस्था अभूत् ॥२७॥

तदिति । तत् क्षौष्यां भूमौ सुराभ्यां विविधनं कुट्टनं न,
 निश्चयत्वादिति भावः, मृष्टैः वप्राणां मृत्कुटानां भङ्गः विदारणं न,
 तथा जलसुचां मेघानाम् आसर्षीं प्रतिस्पर्षीं घोरहृन्वानिनादः
 नैव, अस्तीति सर्वत्र योज्यम् । कामेन ये उन्मादाः तैः वा प्रसिद्धा
 उपचर्यायाः चिन्तित्वावाः सपर्यां सेवा वरजस्यगवि अभिगमरूपेति

वत्सालोकसरससुलभप्रसन्नप्रभासवीर्यं

धूळीजालं नयनसङ्घिलैरध्वसु ज्ञावयन्त्यः ।

त्वामन्विष्य ब्रजपुरसरित्तीरभूषु भ्रमन्त्यः

सद्योजातानपि सुरभयो नार्भकान् पावयन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाया कलितयवसश्यामसीमन्वरण्ये

न्यस्य न्यस्य त्वदनुसृतये चक्षुषी दिक्षु दिक्षु ।

आजिघ्रन्ति व्यथितमनसः किञ्च सिञ्चन्ति वाप्यैः

श्रीङ्गानीपं तव यदुपते ! वत्सला वत्सतर्क्यः ॥ ३० ॥

भावः न वा उदयति नैव चलतीति यावत् । किञ्च अनी वाङ्माः
बन्धोयर्षाः मधुपुरपथात् व्यन्यत् न आलोकयन्ति न पश्यन्ति ॥२८॥

सङ्घेति । सुरभयः धेनवः अध्वसु पथिषु वत्सानां स्वभाव-
ज्ञानां सरथेन सुलभः अनायासलभ्यः यः प्रसन्नः क्षीरसरथं तेन
ज्ञावनीयं ज्ञावनयोग्यं पूर्वं प्रायेण ज्ञावितमिति यावत् धूळीजालं रजो-
निचयं नयनसङ्घिलैः अशुवारिभिः ज्ञावयन्त्यः त्वाम् अन्विष्य त्वदु-
पयकमनुसन्धानं कृत्वा ब्रजपुरे या सरित् नदी यमुनेत्यर्थः तस्याः तीरभूषु
तटदेशेषु भ्रमन्त्यः सत्यः सद्योजातानपि अर्भकान् शिशून् न पाव-
यन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाया इति । किञ्च, हे यदुपते ! वत्सलाः स्त्री इवत्यः
वत्सतर्क्यः कलितैः सुन्दरैः यवसैः चाद्यैः श्यामा सीमा बन्धु बाह्ये
सरथे निर्नास्ति प्रेम अनुरागो यादां तथाभूताः तदनिच्छन्त्य
इति यावत् तव अनुसृतये अनुसरणाय दिक्षु दिक्षु प्रतिदिशं चक्षुषी
न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य व्यथितं मनो यादां तथाविधाः सत्यः
तव श्रीङ्गानीपं केलिकदम्बम् आजिघ्रन्ति वाप्यैः अशुभिः सिञ्चन्ति च
॥ ३० ॥

भास्वत्कन्याकमलविपिनं कर्षिकाम्बुमेतद्
 हृन्दारण्यद्रुमकिशलयः पाण्डुपत्रीभवन्ति ।
 शर्षपैः पद्मैः पिहितमभितस्वद्विखासानुकूलं
 मूलं धत्ते स तव कमलाकान्त ! केलीकदम्बः ॥ ११ ॥
 ये वै गोवर्द्धनधर ! तव स्निग्धगम्भीरघोषैः
 केकावाचः स्तिमितनयनास्तेनिरे ताण्डवानि ।
 अथ प्राहृष्टघनघनघटागर्जितेऽपि प्रहृष्टे
 भुग्नीवाः किमपि न हि ते पुच्छमुक्तासयन्ति ॥ १२ ॥
 यस्य स्कन्धो मञ्जुसुरभिस्तावकैरङ्गसङ्घै-
 र्यत्रास्माकं सिचयनिचयं चौरयद्रुत्थितोऽसि ।

भास्वाटिति । हे कमलाकान्त ! एतत् भास्वत् कन्यायाः बहू-
 नायाः कमलविपिनं पद्मवनं कर्षिकाम्बुमेतं वीजकोषायचितं जातकिति
 शेषः हृन्दारण्यद्रुम ये द्रुमाः हृष्टाः तेषां किशलयः पद्मवाः पाण्डु-
 पत्रीभवन्ति पद्मपत्रा भवन्ति । सः प्रसिद्धः तव केलीकदम्बः तव
 विखासानुकूलं विहारोपयोगि मूलम् अभितः समन्तात् शर्षपैः पद्मैः
 पद्मैश्च पिहितम् आहृतं धत्ते धारयति ॥ ११ ॥

ये इति । हे गोवर्द्धनधर ! ये वै केकावाचः मञ्जुः तव
 स्निग्धगम्भीरघोषैः स्निग्धगम्भीरनादैः स्तिमितनयनाः निचयनेत्याः
 सन्तः ताण्डवानि नन्द्यानि तेनिरे कतवन्त इत्यर्थः तव मञ्जुसुर-
 मूर्त्तित्वात् ताण्डवनादवत्त्वाच्चेति भावः, अथ इत्यादीं ते प्राहृष्टः
 वर्षाकालस्य घना निविष्टा या घनघटा मेघमाला तस्याः गर्जिते
 प्रहृष्टे प्रारब्धेऽपि किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा भुग्ना वद्म-
 यीवा वेषां तथाभूताः सन्तः पिच्छं वहन् न हि उक्तासयन्ति नैव
 विस्तारयन्ति ॥ १२ ॥

यस्येति । हे देव ! तावकैः त्वदीयैः अङ्गसङ्घैः देहसङ्घैः बहू

यस्याधस्तात्तत्र चरन्वीचक्रचिह्ना चरित्री
 धन्यो नीपः समभवदसौ देव ! कीन्धुं दृशी नः ॥ ३३ ॥
 पाण्डुच्छायाः कुसुमरञ्जसा भृङ्गमासाजटालाः
 संवीताङ्गाः किशलयरुचा पाटलेनाम्बरेण ।
 भोगाभावाद्पगतरुचः पावनाभ्यासभाजः
 सर्वे हृन्दावनविटपिनो योगिचर्यां चरन्ति ॥ ३४ ॥
 मृङ्गखानप्रियसखसमाहृतिगौरक्षहिक्काः
 प्रत्याख्याय ब्रजपुरपथस्थोपकण्ठे विशिष्य ।
 स्रोतद्वाष्पाः सहसुरभयो गोपतीकादयस्ते
 सायं प्रातर्नगरसरणौ चौरवत् सञ्चरन्ति ॥ ३५ ॥

अन्वः वाण्डः मृत्पसुरभिः चिक्रुषः सुगन्धश्चेत्सर्षः, अस्माकं
 सिचयनिचयं वसनसमूहं चोरयन् यत्र उत्थितः आरूढः अग्नि, यस्य
 अधस्तात् तलेषु धरित्री भूमिः तत्र चरन्त्योः चक्रेण चिह्नं यस्या-
 स्तथाभूता, असौ धन्यो नीपः कदम्बः नः अस्माकं दृशौ नयने दोग्धुं
 निःसरत्सखिले कर्तुमिति भावः समभवत्, अस्मि दर्शनेनास्माकं
 अश्रुपातो जायते इति भावः ॥ ३३ ॥

पाण्डुच्छाया इति । सर्वे हृन्दावनविटपिनः हृन्दावनतरवः
 कुसुमानां रञ्जसा परागेण पाण्डुच्छायाः पाण्डुरकान्तयः, भृङ्गाणां
 मासा एव जटा तद्वन्तः किशलयरुचा नवपल्लवकान्त्या पाटलेन रक्तेन
 अम्बरेण आकाशेन वस्त्रेण्येति भावः संवीताङ्गाः आच्छादितदेहाः,
 भोगाभावात् अपगताः नष्टाः रुचः कान्तयः येषां तथोक्ताः, पावनः
 पवित्रताजनकः यः अभ्यासः तं भजन्ते इति तथाविधाः अतएव
 योगिचर्यां योगिनाम् आचारं चरन्ति अतुतिष्ठन्ति ॥ ३४ ॥

इत्युक्तेति । ते गोपतीकादयः गोपबाहकादयः सह-
 सुरभयः मोचारचनियुक्ता इति भावः, इदं च खानेन

विस्मृत्य त्वन्मधुपुरगतिं वासरान्ते पुरान्तः
 श्रीदामादौ विद्यति विद्यती हस्तहैयङ्गवीना ।
 वत्स ! कासि क्व च मम सुतेत्युन्मदेव भ्रमन्ती
 त्वामप्राप्य ब्रजपतिबधूः क्रन्दयत्यश्मनोऽपि ॥ ३६ ॥
 वीतासङ्गाः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गायन्त्यस्वच्चरितगुणिताः सन्ततं गीतगाथाः ।
 श्रीदासीन्यं किमपि सकला बन्धुवृन्दे वदन्त्यो
 गोप्यो लीलाक्षितिषु भवतो योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥ ३७ ॥

नादेम प्रियसखस्य कृष्णस्य समाह्वतिः समाह्वानं गोरक्षे मोचा-
 रणे याः चिक्राः सङ्कोतशब्दविशेषाः ताः प्रत्याख्याय परित्यज्य
 ब्रजपुरपथस्य उपकण्ठे विशिष्य विशेषं कृत्वा श्रोतद्वाण्याः क्षरदश्रवः
 सन्तः सायं प्रातः नगरसरणौ पुरभागं चौरवत् तस्करा इव सङ्हरन्ति
 भ्रमन्ति ॥ ३५ ॥

विस्मृत्येति । ब्रजपतिबधूः यशोदा तव मधुपुरे गतिं गमनं
 विस्मृत्य वासरान्ते दिनान्ते सायंकाले इत्यर्थः श्रीदामादौ पुरान्तः
 नगरमध्ये विद्यति प्रविशति मति हस्ते हैयङ्गवीनं नवनीतं यस्यास्त-
 याभूता विद्यती प्रविशती गृहमिति शेषः हे वत्स ! कासि हे सुत !
 मम त्वं क्व च इति इत्यम् उन्मदेव उन्मत्तेव भ्रमन्ती सती त्वाम् अप्राप्य
 क्रन्दयति रोदयति ॥ ३६ ॥

वीतासङ्गा इति । सकलाः गोप्यः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 मार्हस्यव्यापारे इति भावः वीतासङ्गाः गतस्मृत्ता इत्यर्थः, तव
 चरितगुणिताः चरितगुम्फिताः गीतगाथाः, गायन्त्यः तथा बन्धु-
 वृन्दे पतिभवादादौ किमपि श्रीदासीन्यं निःसङ्गतां वदन्त्यः सत्यः
 भवतस्तव लीलाक्षितिषु क्रीडाभूमिषु निकुञ्जेष्वित्यर्थः योगिनीवत्
 योगरता इव भ्रमन्ति पर्यटन्ति ॥ ३७ ॥

स्वार्थं नैतत् सञ्चिततया वच्मि कर्मातितीव्रं
 सङ्घं यस्मिन्नजनि समये नाथ ! यातः स काव्यः ।
 अथ ब्रह्मन्निभुवनवशीकारमाधुर्यधुर्ये
 त्वचातुर्ये न भवति यथा साव्यमं तद्विदध्याः ॥ ३८ ॥
 एकैकाभिर्विहितमसक्तत् तत्तवेहानुगत्यं
 यस्मै कस्मिन्नपि गच्छति क्रीतमात्मानमन्यः ।
 धिक्वैदग्ध्यं तव तदिह ताः सिन्धुपारे विहाय
 खैरी वैरी परम इव यन्निर्भरं निर्वृतोऽसि ॥ ३९ ॥
 ब्रूलक्रोडे तपनदुहितुः श्यानपङ्के निमग्नं

स्वार्थमिति । एतत् मदुक्तमिति भावः स्वार्थं निजप्रबोजनकं
 न, सञ्चिततया सम्यक् औचित्येन वच्मि ब्रवीमि, यस्मिन् काले
 कर्मातितीव्रम् अतिदारुणं कर्म तव अस्मत्सु व्यथीकर्माति भावः सङ्घम्
 कर्मान् मृतं, हे नाथ ! स काव्यः समयः यातः गतः । अथ इदानीं
 त्वस्यतः विभ्यतः दुर्दृष्टासुरशासनादिति भावः त्रिभुवनस्य वशीकारे
 शासनेन स्वायत्तीकरणे यत् साधुर्यं सुष्ठु साहाय्यं तस्य धुर्यं
 धुरन्वरे तच्छास्त्रिणीति भावः तव चातुर्यं कार्यदक्षतायां यथा
 साव्यमं कवचः न भवति तत् विदध्याः कुर्याः ॥ ३८ ॥

एकैकाभिरिति । एकैकाभिः अस्माभिः इह एन्दावने असक्तत्
 पुनःपुनः तत् तव आनुगत्यं सेवनं विहितं तस्य आनुगतस्य एकस्मि-
 न्नापि कृते इति शेषः अन्वः आत्मानं क्रीतं गच्छति मन्यते । तव
 तत् वैदग्ध्यं चातुर्यं धिक् निन्दामि, धिक् निर्भर्त्सननिन्दयो
 रित्त्वमरः । इह अस्मिन् सिन्धुपारे नदीपारे ताः अस्मानित्त्वर्थः
 विहाय त्वक्का खैरी खेच्छाचारी सन् परमः वैरी अशत्रुरिव यत्
 निर्भरं सम्यक् निहतः निश्चिन्तः सुखीति यावत् असि ॥ ३९ ॥

ब्रूवेति । महिषाः मादृशाः गोप्य इति यावत् तपनदुहितुः

यन्नादुत्पादितमथ कृतोपस्क्रियं कौशलेन ।
 न्यस्तं पीठे तव चरणयोश्चक्रचिह्नं षट् तत्
 शालग्रामोपलमिव सदा मद्भिधाः पूजयन्ति ॥ ४० ॥
 युक्ता सर्वात्मनि मयि मनः सच्चिदानन्दरूपे
 चेतस्तापं जहित न हितः काश्यदेवाङ्ग सङ्गः ।
 इत्युद्देशान् कथयसि वृथा मादृशां बालिशानाम्
 एते हि त्वद्विरहशिखिनः सासिधेनीं भजन्ति ॥ ४१ ॥
 वेशे वास्यं तदपि मुदिरश्याम ! सावर्ण्यतस्ते
 मुग्धा हस्ते मरकतमयी कङ्कणश्रेणिरीटक् ।
 अङ्गालेपो मृगमदरसैः स्निग्धनीलं दुकूलं
 सर्वाङ्गीनं ब्रजपुरजुषामङ्गनानामिदानीम् ॥ ४२ ॥

यद्यनायाः श्यानपङ्के शुष्ककर्दमे कूलस्य तटस्य क्रोडे उत्सङ्गे निमग्नं
 निपतितं यत्नात् उत्पादितम् उद्भूतम्, अथ उद्धारानन्तरं कौशलेन
 वैदुष्येन कृता उपपास्त्या परिष्करणं यच्च तादृशं पीठे न्यस्तं तव
 चरणयोः तत् चक्रचिह्नं षट् पदाङ्गमितं भावः शालग्रामोपलमिव
 शालग्रामशिलासिधेयं सदा सततं पूजयन्ति अर्चयन्ति ॥ ४० ॥

युक्तेति । सर्वात्मनि सर्वेषां जगताम् आत्मानं परमात्मानं
 सच्चिदानन्दरूपे मयि मनो युक्ता चेतसः मनसः तापं जहितं त्यजत,
 अङ्ग भोः काश्यदेव सङ्गः समासङ्गः न हितः, मादृशां बालिशानां
 अज्ञानां गोपीनाम् इति इत्यम् उद्देशान् आलापान् वृथा निरर्थकं
 कथयसि । हि यतः एते तव विरहशिखिनः विरहान्नयः
 सासिधेनीं स्निग्धनीलमन्त्रविशेषं भजन्ति अभन्ते । मदीयविर-
 हान्नयानामस्माकमुपदेशो वृथेति भावः ॥ ४१ ॥

वेशे इति । हे मुदिरश्याम स्निग्धश्याम ! इदानीं ब्रजपुरजुषां
 ब्रजवासिनीनामित्यर्थः अङ्गनानां नारीणां वेशे परिच्छदे वास्यं प्रपत-

साक्षादीक्षां घटयति वनश्याम ! वने कुतस्तत्
 तन्नावश्यं अक्षय-कृतिना केन चित्तं च लेख्यम् ।
 अक्रूरस्यागमनदिवसाच्चिद्रया नाथ ! नष्टं
 कुत स्वप्नः शिव शिव ! दृशो वाप्यदृष्ट्यै परं नः ॥ ४३ ॥
 दत्तस्वप्नो भवति यदि मे दर्शनीयः कदाचित्
 वर्हापीडं मधुरमुरलीधाम तन्नाम दध्याः ।

कृत्यम् अनिच्छेति भावः तदपि किञ्चिदपीत्यर्थः वेशविधानमिति
 भावः ते तव सावर्ण्यात् सवस्यत्वेन, मखिनमिति भावः, हस्ते
 सुगन्धा मनोहारिणी मरकतमयी कङ्कणश्रेणी देहक मखिनेति यावत्,
 नृगमदरसैः कसूरीरसैः अङ्गारैः अङ्गरामः मखिन इति भावः,
 तथा सर्वाङ्गीर्णं सर्वाङ्गव्यापकं दुकूलं वसनं प्लिग्धनीलं तव साव्यादिति
 भावः । सर्वमेवास्माकं तव सावर्ण्यात् अनुकृतमिति तात्पर्यम्
 ॥ ४२ ॥

चित्तदर्शनादयो विरहिण्यां विनोदाः साध्यतं तानाह ।
 साक्षादिति । हे वनश्याम ! वे तव यत् सावर्ण्यं साक्षात् प्रकृत्यम्
 रक्षां दर्शनं घटयति घटकाभासित्वर्थः भूते वर्तमानवदुपचारः ।
 साक्षात् दृष्टमिति भावः तत् सावर्ण्यं केन कृतिना निपुत्रेण चित्त-
 करेषेति शेषः लेख्यं किञ्चित् शक्यम् ? कथय, न केनापि शक्य-
 मित्यर्थः । एतेन चित्तदर्शनमपास्तम् । शिव शिवेति श्लोके, हे नाथ !
 अक्रूरस्य आगमनदिवसात् आगमनदिनमारभ्येत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी ।
 निद्रया नष्टं पञ्चायितं, नास्ति निद्रेत्यर्थः । अतः स्वप्नः निद्राव-
 स्थावां दर्शनं कुत ? नैव दर्शनमित्यर्थः । नः अस्माकं दृशो नयने
 परं केवलं वाप्यदृष्ट्यै अनुवर्षणाव वर्तते इति शेषः । एतेन स्वप्न-
 दर्शनमप्यपास्तम् ॥ ४३ ॥

दक्षेति । यदि कदाचित् दत्तस्वप्नः सन् मे जन दर्शनीयो

अस्मादन्यद् यदि वित्तबुधे दीयते दिव्यबुधं
 पादसर्गः पुरस्त्रगृह्या दुर्लभस्तस्य स्यात् ॥ ४४ ॥
 मद्भावेन स्थिरमद्य चरं भावयन्तो भवत्यः
 सन्तुष्यन्तु त्वमिति बहुधा तत्त्वमस्मान्वादीः ।
 आख्यातव्यं किमिह भवतः किञ्चिदूनो न वासौ
 नैवास्माकं सदयति मनो नाम नीलाम्बरोऽपि ॥ ४५ ॥
 व्यक्तीभूतः स्वयमयमसि स्नाघनीयः समृद्धा
 ऋज्वीषु त्वं कथमिह परीतोषमस्मासु यायाः ।
 तत्तदन्नुप्रकरपुरतस्तत्र कापि त्रिवक्रा
 धृत्वा यत्त्वामधिनिवसनं नाथ ! निग्लीचकार ॥ ४६ ॥

भवसि, तदा वहाँपोड़ं शिक्षिपिच्छभूषणं जधुरसुरबीधाम मनो-
 हरवंशीधरं तत् धाम शरीरं दध्याः धारत्रेः । यदि अस्मात् अन्यत्
 वित्तबुधे करोषि, तत् तदा पुरस्त्रगृह्यां नगरवासिनीनां कान्तानां
 पादसर्गः तव दुर्लभः स्यात् इति उप्यं दं द्यं दिव्यं दीयते ॥४४॥

मद्भावेनेति । भवत्यः मद्भावेन मद्भूषण स्थिरम् अद्य किंवा
 चरं स्थावरजङ्गमं जगदिति वावत् भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः सन्तः
 सर्वं विष्णु मवं जगदिति शास्त्रादिति भावः सन्तुष्यन्तु, त्वम् इतीत्यं
 बहुधा तत्त्वं परमतत्त्वम् अस्मान् आवादीः उक्तवानसीत्यर्थः इह
 अस्मिन् विषये किम् आख्यातव्यं वक्तव्यम् ? न किमपि वक्तव्यमस्मी-
 त्यर्थः । भवतः किञ्चिदूनः असौ नीलाम्बरोऽपि बहुदेवोऽपि अस्माकं
 मनः नैव सदयति न वा, नैव सदयत्येवेत्यर्थः । सोऽपि अस्मान् न
 स्मरतीति भावः ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूत इति । स्वयं व्यक्तीभूतः राजऋषे प्रकटीभूतः अयं
 त्वं समृद्धा सम्पदा स्नाघनीयः असि, इह इन्द्राग्ने ऋज्वीषु हर-
 खासु अस्मासु कथं परितोषं यायाः गच्छेः । हे नाथ ! वत् ववः

गव्यस्तेनः प्रथममुदभूर्धत्सपासश्च पश्चात्
 तत्रे दानीं तदनु तदनु छिद्रनौकर्यधारः ।
 लुण्ठाकोऽभूरथ कुलबधूजातिजीवार्थसार्थे
 धिग्घातारं भवति निहितो येन भूचक्रभारः ॥ ४७ ॥
 भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपितं
 चेतोऽस्माकं गुणवद्गुणं गोदुहां देहमेतत् ।
 विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतञ्च त्वयाथो
 हृद्गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ ! कोऽयं विचारः ॥ ४८ ॥

तत्र अथुरायां तत्तद्वन्धप्रकरपुरतः तेषां तेषां बन्धुसमूहानां पुरतः
 व्यपतः कापि तिवक्रा कुजेत्यर्थः अधिनिवसनम् अधिगृहं त्वां
 हृत्वा निष्ठीवकार अधोन्धेचकार ॥ ४६ ॥

गव्येति । प्रथमं त्वं गव्यस्तेनः नवनीततस्कारः उदभूः आसीः,
 पश्चात् कियद्दिनानन्तरं वत्सपासः वत्सानां रक्षकः, तदनु तदनु
 ततस्ततः छिद्रनौकर्यधारः सच्छिद्रतरणिनाविकश्च उदभूरित्वजेना-
 न्वयः । अथ अनन्तरं कुलबधूनां जातिरेव सतीत्वमेवेत्यर्थः जीवः
 जीवनं स एव अर्थसार्थः धनसमूहः तत्र लुण्ठाकः दृश्युरिति यावत्
 व्यभूः कुलबधूनामस्माकं सतीत्वं नाशितपानसीत्यर्थः । इदानीं तत्र
 तस्मिन् भवति त्वयि येन भूचक्रभारः भूचक्रभारः निहितः
 समर्पितः, तं घातारं धिक् ॥ ४७ ॥

अस्तीति । भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भादिभिः व्यपेतं
 विरहितम् अतएव गुणवत् अस्माकं गोदुहां नोदोहिनीनां चेतः
 जनः अगुण्यं गुणरहितम् एतत् देहञ्च उभयं युगपत् समकालं ते
 तत्र सकाशे विक्रीतं त्वया स्वीकृतञ्च गृह्येतञ्च, अथो इदानीं हे नाथ !
 त्वं हृद् हृदयं गृह्णासि, वपुः शरीरं त्यजसि च, अतः कोऽयं
 विचारः ? का विवेचना एतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यत्राधर्मः प्रभवतितरां यत्र भूयाननर्घी
यत्राकामः स परमुदधी यत्र ते नास्ति मोक्षः ।
त्याज्ये तस्मिन्नपि परिजने गोचरे यत् त्वमर्घी
तस्माद्दुर्घी भवति विदुषां पौरुषव्यत्ययेऽपि ॥ ४९ ॥
शैलोद्धर्ता दमितभुजगः पीतदावाग्निचक्रो
माद्यन्नागायुतबलगजाधीशभोजेन्द्रहस्ता ।
स त्वं दोषेऽप्यसति कुरुषे किङ्करीणामभद्रं
वक्तुं नास्ते जन इति न भोः कर्तुमेवं युनक्ति ॥ ५० ॥

यत्रेति । यत्र याञ्छन् परिजने भुक्ते इति शेषः अधर्मः
प्रभवतितरास्तु अतिशयेन प्रभवतीत्यर्थः, यत्र भूयान् महान् अजन्तः
अर्घ्यनाशः, यत्र परं केवलं सः प्रसिद्धः अकामः उदधी वर्द्धनशीलः,
यत्र ते तत्र मोक्षः नास्ति, त्याज्ये त्यागाहं तस्मिन्नपि परिजने
कुञ्जायामिति भावः गोचरे दृष्टिविषयं प्राप्ते यत् यतः त्वम् अर्घी
अभिलाषुकः, धर्मार्थकाममोक्षानून्यविषयं यतस्त्वं कामयसे इति भावः,
तस्मात् विदुषां विद्यावतां पौरुषव्यत्ययेऽपि पुरुषार्थराहित्येऽपि
अर्घ्यः प्रयोजनं भवति । सर्वेषामेव त्वत्पथानुवर्त्तित्वादिति भावः ॥४९॥

शैलोद्धर्तेति । त्वं शैलोद्धर्ता गोवर्द्धनघरः, दमितः भुजगः
कालियः येन तादृशः कालियशास्तेत्यर्थः पीतं दावाग्निचक्रं दवानल-
मण्डलं येन तथाभूतः दावाग्नेः यत्प्रयितेत्यर्थः माद्यतः मदमत्तस्य
नागायुतबलस्य दशसहस्रहस्तिबलशाखिनः गजाधीशस्य कुवलया-
पीडस्य भोजेन्द्रस्य कंसस्य च हस्ता । स एतादृशमहापुरुषस्त्वं दोषे
असति अपि किङ्करीणां दासीनाम् अभद्रम् अकुशलं पीडनमित्यर्थः
कुरुषे, भोः एवं कर्तुं न युनक्ति न युज्यते इति वक्तुं जनः न
आस्ते ? न तिष्ठति ? त्वया इत्यमसदृशे आचरिते कोऽपि एतदृशो
जन्तो नास्ति यस्मात् अतुचितमिदं न कर्तव्यमित्येवमुपदिशतीति
भावः ॥ ५० ॥

लोकातीतं य इह कुरुते कर्म किं धर्मदारा
 तेन त्याज्या किमिह विहितं श्रीमता राघवेण ।
 त्यक्त्वा सीता तदपि वृत्तिरं सैव हैमी प्रियाभूत्
 त्यक्त्वा यस्मिन्नहनि तु वयं तत्र कुञ्जारतोऽसि ॥ ५१ ॥
 व्यावर्त्तध्वं स्वभवनमितः कुत्र रे याथ सुग्धा !
 ऋज्वीरव्य सृशतु स कथं वल्लभः कुञ्जिकायाः ।
 सम्भूय त्वच्चरणकमलस्पर्शलोभेन यान्ती-
 रित्यं गोपीः पथि पथि बलाद्धगा अप्यरुन्वन् ॥ ५२ ॥
 पीयूषात्मा तव कुलगुरुर्जम्भदातावदातो
 माता याभूदियमपि जगत्पावनीति प्रसिद्धा ।

लोकातीतमिति । इह जगति यः लोकातीतम् अलौकिकं
 कर्म कुरुते, तेन किं धर्मदारा धर्मपत्नी त्याज्या त्यक्तव्या । इह
 राघवेण रामेण अलौकिककर्मकारिण्येति भावः किं विहितं कृतम् ?
 सीता त्यक्त्वा, तदपि तथापि हैमी स्वर्णनिर्मिता सैव सीतैव प्रिया
 अभूत् । तु किन्तु यस्मिन् अहनि वयं त्यक्त्वाः त्वयेति शेषः, तत्र
 तस्मिन्नेव दिने कुञ्जिकायां रतः व्यासक्तः असि ॥ ५१ ॥

व्यावर्त्तध्वमिति । रे सुग्धाः मूढाः ! इतः अस्मात् प्रदेशात्
 स्वभवनं व्यावर्त्तध्वं प्रतिगच्छत । कुत्र याथ गच्छथ ? सः कृष्णः
 अद्य कुञ्जिकायाः वल्लभः ऋज्वीः सरलाः युष्मानु कथं सृशतु गृह्णातु
 नैव तेन यूयं यहीतव्या इति भावः । सम्भूय मिलित्वा तव चरण-
 कमलस्पर्शलोभेन पथि पथि प्रतिपथं यान्तीः गच्छन्तीः गोपीः इत्यम्
 अनेन प्रकारेण अर्धगाः पथिकाः अपि बलात् अप्यरुन्वन् निवर्त्तयान्-
 मासुः ॥ ५२ ॥

पीयूषात्मेति । हे देव ! तव कुलगुरुः वंशजनकः पीयूषात्मा
 अस्मत्तमयः चन्द्र इत्यर्थः चतूनां चन्द्रवंशीयत्वादिति भावः जम्भदाता

एकैकन्ते जयति जगदानन्दि चित्रं चरित्रं
 कस्मादेवं विरहदहने देव ! दासीर्जुहोषि ॥ ५३ ॥
 स्वामी वामी भवति यदि तत्सन्निधौ सञ्चरिष्णुः
 पथ्यं प्रत्याययति समयः सोऽयमीशानयानाम् ।
 लोकद्विष्टं किमपि भवते कुर्वते युक्तवादी
 साधुस्तस्मिन् किमु मथुरामण्डले कश्चिदस्ति ॥ ५४ ॥
 येनागत्य त्वमपि मथुरां यानमारोप्य नीतो
 यश्चाविष्टस्तव चरणयोश्चक्रचिह्ने लुलोठ ।
 अस्माकं त्वद्गमनसमये सा दशा येन दृष्टा
 सोऽपि स्वामिन् ! किमपि करुणाकातरो न ब्रवीति ॥ ५५ ॥

पिता षष्ठदेवः अथदातः विशुद्धः, या च माता अमृतं इत्यमपि
 देवकी अपि जगतं पावनी पवित्रताकारिणी उद्धारिणीति यावत्,
 इति प्रसिद्धा विश्रुता । ते तव एकैकं चरित्रं चित्रम् आश्चर्यं
 जगताम् आनन्दि आनन्दजनकं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
 अतः कस्मात् दासीः अस्मान् एवम् इत्थं विरहदहने जुहोषि
 निक्षिपसि ॥ ५३ ॥

स्वामीति । हे देव ! स्वामिन् ! यदि स्वामी वामी प्रतिकूलः
 भवति, तदा तस्य स्वामिनः सन्निधौ सञ्चरिष्णुः पार्श्वचर इत्यर्थः
 अयं सः अनयानां दुर्नयानां समयः आचार इति उक्तेति शेषः पथ्यं
 व्याख्यं प्रत्याययति बोधयति अकार्यात् निवर्त्य प्रभुं हिते नियो-
 जयतीति भावः । किन्तु तस्मिन् मथुरामण्डले लोकद्विष्टं लोक-
 निन्दितं किमपि कर्म कुर्वते भवते तदर्थं युक्तवादी व्यायवादी कश्चि-
 दपि साधुः नास्ति किम् ? यस्मां दुर्नयात् निवर्त्य सुनीतिसुपदिय-
 त्तीति भावः ॥ ५४ ॥

येनेति । येनापि आनन्दयानं रथम् आरोप्य त्वं मथुरां नीतः ।

अस्मान्मर्मच्छिदुरमकरोत् कृत्यमत्युत्कटं यत्
 कंसस्तेन त्रिभिरपि दिनैस्तत्फलं साधु लेभे ।
 त्वामुत्थाप्य त्वरिततुरगं येन यानं वितेने
 किञ्चित्तस्य प्रभुवर ! कुतः श्रूयते नाधुनापि ॥ ५६ ॥
 श्यामं तेजःप्रकृतिविमलत्वेन संक्रान्तसर्वं
 प्रत्यक्षं व्यवधिवहुलं विश्वरूपप्रकाशि ।
 आन्ध्यं जन्मावधि जनयताशेषलोकैकरत्नं
 हाहा तेन त्वमपि मुषितं तारकं चक्षुषीनः ॥ ५७ ॥

यश्च आविष्टः अवहितः सन् तव चरणयोर्वज्रचिह्ने लुलोठ लुठित-
 वान्, येन तव जमनसमये अस्माकं सा दशा अवस्था भूबुद्धनादि-
 रूपेति भावः दृष्टा, हे स्त्रामिन् ! सोऽपि अक्रूरोऽपि कश्चावां
 दवावां कातरः सन् किमपि न ब्रवीति ? तेनावश्यं किमपि अस्म-
 र्दर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अस्मदिति । कंसः यत् यतः अस्माकं मर्मच्छिदुरम् अरन्तुदम्
 अत्युत्कटम् अतदारुणं कृत्यं त्वदानयनरूपमिति भावः अकरोत्
 चकार, तेन हेतुना त्रिभिरपि दिनैः तस्मिन् अस्माकं दुःखदानस्येति
 भावः फलं साधु सख्यक् यथा तथा लेभे प्राप, जसारेति
 भावः । येन अक्रूरेण त्वाम् उत्थाप्य नीत्वा त्वरिततुरगं यानं गमनं
 वितेने कृतं, हे प्रभुवर ! तस्य किञ्चित् अमङ्गलमिति शेषः अधुनापि
 कुतः कस्मात् न श्रूयते ? शीघ्रं तस्मान्मङ्गलवार्तांश्रवणे अस्माकं ताप-
 शान्तिः स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्याममिति । हाहा इति खेदसूचकमव्ययम् । जन्मावधि
 यावज्जीवनमित्यर्थः आन्ध्यम् अन्धत्वं जनयता तेन अक्रूरेण श्यामं
 श्यामवर्णं तेजसः प्रकृतेः स्वभावस्य विमलत्वेन नैर्मल्येन संक्रान्तसर्वं
 सर्वसङ्घारीत्यर्थः प्रत्यक्षम् अस्मिन्नेव व्यवधिवहुलं बहुव्ययधाने

सूक्ष्मं सूक्ष्मादपि च कलयन्मन्ववशेष्टते षो
 नान्धं तस्मात्तिरयति रसैरखिनीबन्धनोऽपि ।
 विज्ञातः स त्वमपि रचयन्नेवमङ्ग ! व्यवस्थां
 अङ्गीकार्यः कथमिव वृथा किं परं दूषयामि ॥ ५८ ॥
 तत्ते चिन्तं शरणमपि नः सर्वतो भद्ररूपं
 व्याहृत्यास्मान् वसति बलबलागरीवृन्दमध्ये ।
 वैदग्ध्यं ते किमिदमधुना तद्विहीयिकास्ते
 वासी रासीन्ववण्ट विभो ! दुर्लभो यस्ममापि ॥ ५९ ॥

स्थितमित्यर्थः विश्वस्य लगतः रूपं प्रकाशयतीति तथोक्तं विश्वरूपं
 जगन्मयं प्रकाशि प्रकाशमानञ्चेति वाच्यं अशेषलोकानां सङ्गताम्
 एकम् अद्वितीयं रत्नं भणिसरूपं नः अस्माकं चक्षुषोः तारकं तारा-
 भूतं त्वमपि सृषितम् अपहृतम् । मङ्गानपकारः हतस्तेनेति भावः
 ॥ ५७ ॥

सूक्ष्ममिति । यः सूक्ष्मात् अपि सूक्ष्मम् अतिसूक्ष्ममित्यर्थः
 कलयन् पुनःपुनरवबोधयन् अन्वयत् अन्व दृष्टे व्यवहरति, अन्वि-
 नीनन्दनोऽपि अर्गवैद्योऽपि रसैः औषधविषैः तस्मात् आन्वयम्
 अन्वयदोषं न तिरयति न अपनयति । अङ्ग भोः ! एवं व्यवस्थाम्
 अस्मासु व्यवहारमिति भावः रचयन् कुर्यन् त्वमपि सः अन्वः विज्ञातः
 विदितः त्वमन्वोऽसीति भावः । अङ्गीकार्यः कथङ्गीकार्यः तदास्त्व-
 दोषादस्मासु दृष्टिर्नास्तीति स तव एव कलङ्क इति भावः । कथमिव
 ज्ञेन प्रकारेण किं वृथा निरर्थकं परम् अन्यम् अक्रूरादिकं दूषयामि ?
 नात्मापरस्य दोष इति भावः ॥ ५८ ॥

तदिति । तत् ते तव भद्ररूपं वाच्यरूपं चिन्तं सर्वतः सर्वैः
 प्रकारैः नः अस्माकं शरणमपि आश्रयमपि अस्मान् व्याहृत्य विज्ञात
 अन्व मधुरायां बलवत् प्रवक्तुम् अशक्य इति भावः तत् मानरीवृन्दं

किं नो वृष्ट्या न किमग्निभिर्भूयता वा हताः स्य

किं न भ्रुष्टा द्रव्यतवहैर्दंशिताः किं न सर्पैः ।

प्रम प्रीष्टं किमपि जनयन् न व्यलीकांश्च मुञ्चन्

अञ्चन्नेवं कथमपयशो घोरमङ्गीकरोषि ॥ ६० ॥

अस्मत्प्राणास्तव पदनखच्छायनीराजनाय

त्वं यातोऽभूः सपदि यदि ते यान्ति को वा विषादः ।

एकं किन्तु व्यथयति मनश्छद्मना किङ्करीणां

प्राणान्निव्ये यदुपतिरिति त्वद्गता किंवदन्ती ॥ ६१ ॥

वसरवासिनीसङ्घः तेषां मध्ये वसति, इदानीं तव चित्तं
नागरिकासु संलग्नम् इति भावः । हे रासोत्सवनट विभो !
ते तव अशुना किमिदं वैदग्ध्यं चातुर्यम् ? यत् तस्य मनसः वञ्च-
वीथिकाले वाहकजाले समापि राधाया अपि वासः दुर्लभः ?
का कथाम्बासां गोपीनामित्यप्यर्थः ॥ ५९ ॥

किमिति । वृष्ट्या सप्ताहं वर्षण्येन किं नो, अग्निभिः वज्र-
पातैः किं न, भूयता पर्वतेन वा किं न हताः स्य नाशिताः
भयात् । द्रव्यतवहैः दावाग्निभिः किं कथं न भ्रुष्टाः न दग्धाः,
सर्पैः काशियाद्यैः किं न दंशिताः वयमिति शेषः, वृष्ट्यादिषूत्पातेषु
कथं वयं रक्षिता भवतेति भावः । किमपि अनिर्वचनीयं प्रीष्टं
निरतिशयं नाहमिति यावत् प्रेम जनयन् व्यलीकांश्च दुराचारांश्च
न मुञ्चन् अत्यजन् कुर्वन्निति यावत् एवम् अञ्चन् व्यवहरन् कथं
घोरम् उत्कटम् अयशः अकीर्त्तिम् अङ्गीकरोषि गृह्णामि ? ॥ ६० ॥

अस्मादिति । अस्माकं प्राणाः तव पदयोः ये नखाः तेषां आया
तत् तस्य नीराजनाय सेवनाय सन्तीति तव पादच्छायां संवेद्य
तिष्ठन्तीति भावः । त्वं सपदि सङ्घसा यदि यातः सभूः, तदा ते
प्राणा यान्ति गच्छन्ति, अत्र को वा विषादः दुःखम् ? नैवास्माकं

सङ्गीची यस्तव गुरुजने यश्च पौराङ्गनाम्बु
व्यक्तीभूतं तदुभयमभूत् कुञ्जिकोपग्रहेषु ।
अस्मानेव क्षिपसि सहसा देव ! दूराद्दृश्यः
कर्तुं यः पारयति स कृती किं करोत्येवमेव ॥ ६२ ॥
एतस्मादप्यधिकमधिकं यत्तदस्मात्सु कुर्या
न स्वप्नेऽपि त्वयि विसदृशं चिन्तयत्येतदन्तः ।
दन्ते कृत्वा तृणमिति महासभ्यमभ्यर्थयामि
स्वामिन्नेवं न हि मधुपुरीचीशमध्यां विदध्याः ॥ ६३ ॥

विषाट इत्यर्थः । किन्तु यदुपतिः उद्गना उलेन किङ्करीणां दासीनां
प्राणान् निन्द्य जहार इति त्वद्गता त्वामारुढा किंवदन्ती बोका-
पवादः, किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यमरः । एकं केवलं मनः अस्माक-
मिति शेषः व्यथयति लेशयति ॥ ६१ ॥

ननु गुरुणां पौराङ्गनानां परतन्त्रोऽहं कथं युष्मान् प्रति प्रेम
आविष्करोमीत्यत्राह, सङ्गीच इति । तव गुरुजने पित्रादौ यः,
पौराङ्गनाम्बु स्वयोग्यास्त्रिति भावः यश्च सङ्गीचः कुण्डलता, तदुभयं
कुञ्जिकायाः उपग्रहेण ग्रहणेन व्यक्तीभूतं प्रकाशितम् अभूत् । हे
देव ! अस्मानेव सहसा दूरात् दृश्यः सुदूरे देशे इति यावत् क्षिपसि
त्वजसि । ननु सर्वतोमुखी प्रभुता मनः, तत् यदहमिच्छामि तत्
करोमीत्यत्राह, कर्तुमिति । यः कर्तुं पारयति शक्नोति, स कृती
शक्नोति मनः किम् एवमेव करोति ? नैव करोमीत्यर्थः, शक्नोति
मत्वा नैव परद्रोहः कर्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्मादिति । एतस्मादपि द्रोहादिति भावः अधिकम् अधिकं
यत् अस्तीति शेषः, तत् अस्मात् कुर्याः विदध्याः । एतत् अन्तः
अन्तःकरणं स्वप्नेऽपि विसदृशम् अकुशलमिति यावत् न चिन्तयति ।
दन्ते तृणं कृत्वा महासभ्यं भवन्तमिति शेषः इति अभ्यर्थयामि वाचे,

द्रोणीरादौ मलयजयुताः मोचिताः सञ्चिनुध्वं
 वापीर्निघ्नीकुरुत शतशो नालशैवालपूर्णाः ।
 सख्यं सख्यो मधुपुरपती याति तोये तदाह
 प्रेथो वश्यो मितति यदि तन्माथुरीर्वन्दयिष्ये ॥ ६४ ॥
 सौभाग्येन व्रजकुलवधूसार्थसौमन्तरत्नं
 या कंसाररतिगुणवती स्तन्वमप्यारोह ।
 सेयं राधा किमिदमिति मामुद्दिग्न्तोऽङ्गुलीभिः
 लोकानत्र स्तूपितनयनान् शाखिनो रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

हे स्खामिन् ! मधुपुरीक्षीयसख्यां मथुरावासिनीं कथोदरीं कुञ्जा-
 मिति भावः एवं सदिधामं नैव विदध्याः कुञ्जाः, तां प्रति मेवं व्यव-
 हरेति भावः ॥ ६३ ॥

द्रोणीरिति । हे सख्यः ! आदौ मलयजयुताः चन्दनपूर्णाः
 अधुना मोचिताः अस्माकं व्यवहाराभावादिति भावः द्रोणीः बाहाम्बु-
 वाहिनीः मथुरावासिनीकुञ्जिकादल्येति भावः सञ्चिनुध्वं संगृह्णीत,
 शतशः वङ्गीरित्यर्थः नालशैवालपूर्णाः वापीः सरांसि निघ्नीकुरुत
 व्यायत्तीकुरुत, मधुपुरपती सख्यं सादृश्यं याति गच्छति कणादल्य-
 श्याववर्णे तोये जले वश्यः वश्यंवदः प्रेथः दासः श्लोकणः यदि मितति
 तदा तन्माथुरी तस्य कण्यस्य मथुरावासिनीः नारीरिति शेषः वन्द-
 यिष्ये प्रणम्यामि ॥ ६४ ॥

सौभाग्येनेति । व्रजकुलवधूनां सार्थस्य समूहस्य सौमन्तरत्नं
 शिरोरत्नभूता अतिशुष्पती या राधा कंसारेः कण्यस्य स्तन्वमपि
 आरोह, सेयं राधा किमिदं कथमेवन्द्येति भावः, इति अङ्गुलीभिः
 यक्ष्णरूपामिरिति भावः माम् उद्दिग्न्तः प्रदर्शयन्तः शाखिनोऽपि
 हृष्टा अपि अत्र इन्दावने लोकान् स्तूपितनयनान् अशुक्लितनयनान्
 कल्पेति शेषः रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

थी विद्यायां तपसि भवतो ज्येष्ठ एवादिदेवो
 माद्यन्मायाविभव ! भवता वञ्चितः सोऽपि दृष्टः ।
 या त्वामम्बा शरणमविशद् वञ्चकश्चापि तस्या-
 स्त्वामुद्दामा कथय न कथं लोकलज्जा कृणद्धि ॥ ६६ ॥
 आदावैव क्षणसुखकरं कृष्ण ! कल्यान्तभोग्य-
 क्लेशारम्भि त्वयि मम महत् पातकं प्रेम मन्ये ।
 प्रायश्चित्तं भवति न च मे दुर्गताया विधेयं
 तेनैव त्वामहमविरतं सानुतापा स्मरामि ॥ ६७ ॥

य इति । हे माद्यन् मायाविभवो यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ,
 महाभायाशालिन्नित्यर्थः, यः आदिदेवः सहादेवः विद्यायां तपसि च
 भवतः ज्येष्ठ एव, भवता सोऽपि वञ्चितः प्रतारितः दृष्टः लोकै-
 रिति शेषः । या अम्बा माता त्वां शरणम् आश्रयम् अविशत् प्राप,
 त्वं तस्याः यशोदाया अपि वञ्चकः प्रतारकः, अतः उद्दामा उत्कटा
 लोकलज्जा त्वां कथं न कृणद्धि न निवर्त्तयति ईदृगाचारादिति
 भावः, कथय ॥ ६६ ॥

आदाविति । हे कृष्ण ! त्वयि मम प्रेम आदावैव प्रथममेव
 क्षणसुखकरं क्षणिकसुखदं, किन्तु कल्यान्तभोग्यम् आपन्नभोग्यं
 क्लेशम् आरभते उत्पादयतीति तादृशम् अतएव महत् पातकं
 पापं मन्ये । दुर्गतायाः दुरवस्थायाः मे मम प्रायश्चित्तं पापशुद्धि-
 जनकं कर्म चान्द्रायणादिकं विधेयं कर्त्तव्यं कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः न च
 भवति, तेनैव हेतुना सानुतापा अनुतापिनी सती अविरतं सततं
 त्वां स्मरामि । स्व्यापानानुतापेन शुद्धिर्भवति पापिनामिति शास्त्रात्
 अनुतापरूपं नाम्नो हि यादृशी शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः । तावत्
 कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातको नर इति वचनात् त्वन्नामस्मरणरू-
 पञ्च प्रायश्चित्तं करोमीति भावः ॥ ६७ ॥

मातुर्नापि अरुणमिवता लक्षितं लौकिकं ते
 धर्माधीनो यदसि तदपि व्यक्तमेतावतैव ।
 किञ्च ब्रूते तव रसिकतां निग्रहः कामिनीनां
 को जानीते कितव ! भवतः कुत्र तात्पर्यमस्ति ॥६८
 तत्त्वज्ञानं कथय शतधा प्रेषय प्रेष्यलक्षं
 चिन्तारत्नं वितर कुर्व वा सानुतापप्रसङ्गान् ।
 यावद्दोर्भ्यां तव नवघनश्यामलं धाम गाढं
 नास्तिष्यामि त्रुटति न हि मे तावदेवैष तापः ॥६९॥

मातुरिति । मातुः यशोदाया अपि न अरुणं मातापि न
 अरुणं ते त्वयेति भावः, इयता एतेन ते तव लौकिकं लोकाचारः
 शिष्यव्यवहार इति यावत् लक्षितं अतुमितम् । अथ धर्माधीनः
 धर्मपरतन्त्रः असि, तदपि धर्माधीनत्वमपि एतावतैव मातुररुणयो-
 नैवेत्यर्थः व्यक्तं प्रकाशितम् । किञ्च हे कितव ! भूत् ! कामिनीनां
 निग्रहः पीडनं तव रसिकतां ब्रूते प्रकटयति, अतः भवतः कुत्र
 अस्मिन् विषये तात्पर्यं आशयः अस्ति, तत् कः जानीते ? न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्त्वज्ञानमिति । त्वं तत्त्वज्ञानं शतधा बहुधेत्यर्थः कथय उप-
 दिश्य, प्रेष्यलक्षं लक्षसंख्यान् प्रेष्यान् प्रेषय, चिन्तारत्नं चिन्तामण्यिभू
 अभिमतारत्नमित्यर्थः वितर देहि, सानुतापप्रसङ्गान् न भवेदं भद्रं कर्तं,
 अथवा ययमित्येवंरूपानिति भावः कुर्व वा, यावत् दोर्भ्यां भुजाभ्यां तव
 नवघनश्यामलं धाम शरीरं गाढं न नास्तिष्यामि नास्तिष्यामि, तावत्
 एष मे भव तापः न हि त्रुटति नैव शास्वतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीकान्तं कतिचन चिदानन्दमन्त्रे विदुषां
 मायाकारं कतिचिदपरे साधकाः सिद्धिमाहुः ।
 यो वाऽन्यो वा भव नवघनश्चाम ! तस्यैव धाम्नो
 दासीभूता वयमिति परे बन्धकत्वा विकल्पाः ॥ ७० ॥
 नायासि त्वं न च नयसि मामात्मनः पादमूलं
 नो वा दूतं विष्टजसि न वा लेखलेशं ददासि ।
 निःश्वासान्निर्निपतति न ते काचिदाश्वासवार्त्ता
 कस्मिन्नास्यामुपहितवती जीवितं धारयामि ॥ ७१ ॥
 यत् पूर्वद्युर्गमनदिवसान्मानभङ्गाभिलाषी
 लक्ष्मीकान्त ! त्वमपि पतितः पादमूले ममासीः ।

लक्ष्मीकान्तमिति । कतिचन जनाः त्वां लक्ष्मीकान्तम्, अन्ये
 चिदानन्दं ज्ञानानन्दं विदुः जानन्ति, कतिचिदपरे साधकाः माया-
 कारं त्वां निद्धिम् व्याह्रुः । हे नवघनश्चाम ! त्वं यो वा अन्यो वा
 भव, तस्यैव सुरबोधरश्म्यामस्यैवेत्यर्थः धाम्नः कठेवरस्य वयं
 दासीभूता इति परे अन्ये विकल्पाः विभिन्नकल्पाः कल्पितानि विवि-
 धानि रूपाणीति भावः बन्धकत्वाः प्रायेण विफला इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नेति । त्वं न आयासि नागच्छसि, न च माम् आत्मनः पाद-
 मूलं नयसि, दूतं वात्तां वहं वा नो विष्टजसि न प्रेषयसि लेखलेशम्
 अल्पमपि लेखं न वा ददासि, ते तव निःश्वासान्निः उष्णनिःश्वास
 इत्यर्थः मादृशां दुःखात्तुच्छरण्यादिति भावः न निपतति, ते तव
 काचित् कापि आश्वासवार्त्ता न अस्तीति शेषः, अतः अस्मिन् विषये
 आस्याम् आशान्तिस्त्वर्थः उपहितवती प्राप्नवती सती जीवितं धार-
 यामि ? ॥ ७१ ॥

वदिति । हे लक्ष्मीकान्त ! मननदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्

सृष्टोऽङ्गुष्ठा तदपि न जया नापि नेत्रान्नापीतः
 चित्ते शब्दं सविषमिव तन्नामके स्वप्नसिद्धि ॥ ७२ ॥
 को जानाति त्वदपहरणक्रूरमक्रूरमाप्तं
 कः प्रत्येति त्वमपि सहसा गोकुलं त्वच्छसीति ।
 त्वज्जा नायास्यसि पुनरिदं नाथ ! केनाशु मेयं
 मददुर्दैवान्बह्वह सुमहादुर्घटं साधयन्ति ॥ ७३ ॥
 भूयस्वस्त्रेन्निलसि महिलासम्प्रदायं विहाय
 हाभ्यां दृग्भ्यां युगपदपि तद्रूपमादौ ग्रहोष्ये ।
 आश्लिष्य त्वामहह तदनु स्पन्दसम्बन्धहीना
 कल्पक्रूरामपि निमिषतां यामिनीं यापयिष्ये ॥ ७३ ॥

दिने मानभङ्गाभिवापी मन मानापनयनार्थी सन् त्वमपि मम पाद-
 मूले पतितः आसीः, तदपि पादपतनेऽपि जया अङ्गुष्ठा पादस्थेति
 शेषः न सृष्टः, नापि नेत्रान्नेन अपाङ्गेन पीतः दृष्टः । नामके
 चित्ते लग्नं सविषं शल्यमिव अस्ति ॥ ७२ ॥

क इति । तव अपहरणेन क्रूरं निष्ठुरम् अक्रूरम् आप्तम्
 आगतं कः जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । त्वमपि सहसा हठात्
 गोकुलं त्वच्छसीति कः प्रत्येति विश्वसिति ? न कोऽपीत्यर्थः । हे
 नाथ ! इदं गोकुलं त्वज्जा पुनः न आयास्यसि नागमिष्यसि, एतत्
 ज्ञेन मेवम् अतुमेवम् ? न केनापीत्यर्थः । अहह खेदे मम दुर्दैवानि
 दुर्भाग्यानि सुमहादुर्घटं सुमहत् व्यसनं घटयन्ति जनयन्ति । अत्र
 अतुर्घवात्कचेतकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाङ्म-
 यदर्पत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ७३ ॥

भूय इति । चेत् यदि महिलासम्प्रदायं माधुरीदृग्मिति भावः
 पिहाय परित्यज्य त्वं भूयः पुनः मिषसि सङ्गच्छे, तदा हाभ्यां

यात्राकाले क्वचनपि चक्षुष्यपत्नीकराद्य-
 व्यस्तन्यस्तेन च सुहृषिरं रोचनाचित्रकेण ।
 आशीर्दृर्वाचतचितमनुत्तर्यमाणं सुखं ते ।
 सर्वक्लेशपहमपि जगन्नाथ ! मर्मं छिनत्ति ॥ ७५ ॥
 न स्मर्तव्यस्तदयमदयः कर्हिचिद्वर्हचूडो
 निश्चित्येति स्पृहयति मनो यावदर्थान्तराय ।
 किं ते वैरं बिहितमव रे कृष्ण ! कृष्यन्निवास्त-
 धीरावाहिस्मरणपदवीं गाहसे तावदेव ॥ ७६ ॥

इगुभ्यां नेत्राभ्याम् आदौ तत् रूपं सुरलोधरश्याममिति यावत् युग-
 पदपि समकालमेव पक्षोष्णे पविष्यामि, यथा न पुनर्विच्छेदः
 आदिति भावः । अहह खेदे, त्वाम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य तदनु आश्ले-
 षानन्तरं स्पन्दसम्बन्धहीना अस्यन्देति यावत् सती कल्पक्रूरामपि
 अतिदोषांसपीति भावः यामिनीं रजनीं निमिषताम् अत्यमात्रक्षण-
 त्वम् यापबिष्ये प्रापबिष्ये नेष्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

यात्रेति । हे जगन्नाथ ! यात्राकाले मयुरामनसमये क्वच-
 नपि भाविषुत्वदिरञ्जादिति भावः चक्षुष्येण चक्षुरेण चक्षुष्येण
 यथोदायाः कराक्षेण करकनलेन व्यस्तं विपरीतं यथा तथा व्यस्तं
 निश्चितं तेन रोचनाचित्रकेण गोरोचनया चित्रीकरणेन सुहृषिरं
 सुखनोहरम् आशिषि आशीर्वादे प्रबुद्धमानं यत् दूर्वाचतं तेन चित्तं
 युक्तं ते तव सुखम् अनुत्तर्यमाणं सत् सर्वक्लेशपहमपि सर्वसन्नाप-
 हरमपि मर्मं छिनत्ति व्यथयति अस्माकमिति शेषः ॥ ७५ ॥

नेति । तत् तस्मात् तव स्मरणस्य सन्नापहेतुकत्वादिति यावत्
 अहम् अदयः निष्ठुरः वर्हचूडः मयूरपिच्छधरः न स्मर्तव्यः न
 स्मर्यविषयीकर्तव्य इति निश्चित्य मनः चित्तं यावत् अज्ञानराज
 अन्धज्ञे कात्यायं स्पृहयति, रे कृष्ण ! ते वत् किं वैरं आत्मवत्

गुञ्जाहारं कतिचन तदा पत्रमृत्पत्रणि केचित्
 केचिद् वर्हस्तावकमपरे वेत्तमन्ये प्रतोदम् ।
 धर्मो काचित् त्वद्धरसुधासारसौरभ्यस्यां
 निन्दुर्धन्या निजमविदुषी दीर्घमायुर्मृतास्त्रि ॥ ७७ ॥
 आयास्यामि स्वयमिति पुरः प्रस्थितौ यत् त्वयोक्तं
 मय्येवानुभूतमिव तदा नाथ ! निश्चिन्तमच्चि ।
 आस्यामत्र प्रणिहितवती प्राणिमि प्राणबन्धो !
 चिन्ताबन्धोऽभवदथ भवेः सत्यसन्धो न वेति ॥ ७८ ॥

अपराध इति भावः कतम्, अथ रज आस्मानिति शेषः तावदेव अन्तः
 अन्तःकरणं कर्षास्त्रव कार्यान्नरात् आकर्षास्त्रव धारावाहनी वा
 अरण्यपदवी तं गाहसे पुनःपुनः अरण्यपदवीमारोहसीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

गुञ्जाहारमिति । तदा तस्मिन् काले तव आत्माकाले इत्यर्थः
 कतिचन गोपा इति शेषः गुञ्जाहारं, केचित् गोपाः पत्रमृत्पत्राणि
 पत्रनिर्गितानि मृत्पत्राणि, केचित् वर्हस्तावकं शिथिलपिच्छनिचयम्,
 अपरे वेत्तम्, अन्ये प्रतोदं गोवत्सशासनदण्डमित्यर्थः तथा काचित्
 धन्या नारी तव अधरसुधासारस्य सौरभ्येण सौमन्येन रम्यां धर्मो
 निन्दुः सत्यः । अहन्तु निजं दीर्घम् आयुः अविदुषी अजानती
 कृता अस्त्रि नृत्यकालोऽयं जमेति यत्वा विद्वन्वा अविद्यमिति
 भावः ॥ ७७ ॥

आयास्यामीति । हे नाथ ! प्रस्थितौ प्रत्यागमने आया-
 स्यामि आगमिष्यामि स्वयमिति पुरः अपतः यत् यदा त्वया उक्तं
 तदा मय्येव अनुभूतमिव वाप्याहृतमिव अस्त्रि नयनं अनिष्टम् अप्रियं
 त्वयेति शेषः हे प्राणबन्धो ! अत्र अस्त्रि आस्याम आयां प्रणि-
 हितवती अप्रियवती अहं प्राणिसि जीवामि । अस्त्रि तस्मिन्काले-
 निश्चयेण मां प्रति प्रेमार्तिरेकप्रदर्शनात् कदापि न न त्यक्तवतीति

स्येयं सिन्धुर्विकचकमस्य काननं पुत्रमिसन्-
नीपसायं कुसुमनमितः श्रूयते शृङ्गनीतम् ।
स त्वं साहं स च रतिपतिः किं वदामः परन्ते
भावो भिक्षः सपदि विदधे सर्वमन्याद्दृगेव ॥ ७९ ॥
योषिञ्ज्जं रमय दमय द्वेषिणो दुर्विनीतान्
सम्प्राड्धि प्रणय सुमुखो बभ्रुवृन्दं पुराणम् ।
क्लेशानेषा वञ्चतु बहुयः कान्त ! किं तेन वार्त्तां
कल्याणीं ते भवतु मम तु श्रोतुमेवेदमायुः ॥ ८० ॥

आशया प्राञ्चधारणं करोतीति तात्पर्यम् । अथ अनन्तरं सत्य-
सत्यः सत्यप्रतिष्ठाः भवेः न वा इति चिन्तासन्धः चिन्ताप्रसरः अन्त-
वत् ॥ ७८ ॥

स्येयमिति । सा इयं विकचकमसा प्रस्फुटितपद्मा सिन्धुर्मेदी
यसुनेत्यर्थः, एतत् फुल्लं विकसितं काननम्, अथ कुसुमनमितः पुष्प-
भारावनत इत्यर्थः नीपः कटम्बः, शृङ्गाणां गीतं श्रूयते । स त्वं,
सा साहं, स च रतिपतिः कामः, परम् अन्यत् ते त्वय्यं किं वदामः,
भिक्षः भावः आशयः सपदि सहसा सर्वम् अन्याद्दृगेव अन्यविधमेव
विदधे कृतवान् ॥ ७९ ॥

योषिञ्ज्जमिति । हे कान्त ! योषितां नारीणां लज्जं रमय
रक्षा आनन्दय, दुर्विनीतान् दुष्टान् द्वेषिणः शत्रून् दमय शाधि,
बन्धाट् राजाधिराजः एषि भव शक्ति यज्ञाश्रया राज्ञः स सम्प्राड्धिति
कथ्यते इति कोपः । सुमुखः अनुकूलः संतु पुराणं बभ्रुवृन्दं शशि-
वक्त्रं प्रणय संवर्द्धय । एषा अहमिति भावः बहुयः बहुवित्त्वर्थः
क्लेशान् वञ्चत, तेन एतस्याः क्लेशेन किम् ? न कापि क्षतिरिति
भावः । त्वं किन्तु मम इदम् आयुः जीवनकायः ते मम कल्याणीं

यत्तमेऽस्तु त्वयि तु चरितं युक्तिवत्प्रव्यतीतं
 सम्पश्यन्ती किमपि किमपि प्राणवन्धो ! विभेमि ।
 दीना याचे विधिमहमतस्वत्कृते मन्त्रयन्ते
 यद् गर्गाद्याः किमपि निपुणे तद्वचः सत्यमस्तु ॥ ८१ ॥
 आगः कस्मिन्नहनि न कृतं तिष्ठतापि त्वयेह
 प्रस्थानेन प्रकटितमथो वीर ! वैरं वरीयः ।
 रूक्षत्वं नो न जयितुमियानेव यत्नस्तवाभृद्
 एतच्चेतस्त्वयि तु न गुणादन्यदङ्गीकरोति ॥ ८२ ॥

माङ्गली वार्त्तां श्रोतमेव भवतु, तव मङ्गलयासांश्रयणेनेवाहं तद्ग्रा
 भविष्यामीति भावः ॥ ८० ॥

यदिति । यत् तत् किं सम अस्तु भवतु हे प्राणवन्धो ! त्वयि
 तु युक्तिवत्प्रव्यतीतम् उपपत्तिरहितं किमपि किमपि अनिवचनीय-
 मित्यर्थः अलौकिकमिति यावत् चरितं सम्पश्यन्ती सती विभेमि
 त्वासं मष्कामि । अतोऽहं दीना कातरा सती तव कृते निमित्तं
 विधिं विधातारं याचे प्रार्थये, निपुणे सुचतुरे त्वयि गर्गाद्या
 मुनयः इत् वचः, जगतां भारापनयनार्थमेवः कृष्णः अवतीर्णः सङ्घत्
 कार्यं करिष्यतीत्यादिरूपं मन्त्रयन्ते संजपन्ति, तत् सत्यम् अस्तु
 भवतु ॥ ८१ ॥

आग इति । त्वया इह तिष्ठतापि कस्मिन् अहनि द्विषसे
 आगः अपराधः न कृतं, नित्यमेव त्वया अस्माकं व्यथीकं कृतमित्यर्थः ।
 हे वीर ! अथो इदानीं प्रस्थानेन वरीयः श्रेष्ठं वैरं प्रकटितं प्रका-
 शितम् । तव रूक्षत्वं निष्ठुरत्वं जयितुं निवारयितुं नः अस्माकम्
 इदानीं यत्नः नाभूदेव, त्वयि एतत् चेतः जनःकरणं गुणात् अन्वत्
 दोषमित्यर्थः न अङ्गीकरोति न स्तुहति ॥ ८२ ॥

तुभ्यं दातुं विषसुपनता पूतनाघानि युक्तं
 विश्वोन्माद्येषु ससुचितो निग्रहः पूरुषेषु ।
 अज्ञा योषित् प्रकृतिकृपणानन्यवृत्तिश्च या ते
 तत्रोन्माद्ये किमपयशसः पातकादान्यदस्ति ॥ ८३ ॥
 सम्भोग्योऽभूर्दिनकतिपयं मादृशीनामथ त्वं
 माथुर्यञ्चै दिनकतिपयं भुञ्जते सद्यमेतत् ।
 अस्माभिर्यो भवदनुभवः सोऽपि सर्वात्मना यन्-
 निःसंस्कारः समजनि मनो दग्धमेतावतैव ॥ ८४ ॥
 तुल्याकारं समनुभवतोरत्र दुःखं सुखञ्च

तुभ्यमिति । तुभ्यं विषं दातुम् उपनता उपस्थिता पूतना
 अघानि जता युक्तमेतदिति शेषः, विश्वोन्माद्येषु जगदुपद्रवकारिषु
 पूरुषेषु ज्ञानादिष्विति भावः निग्रहः ससुचितः सम्यक् युक्तः । अज्ञा
 सुगधा प्रकृतिकृपणा स्वभावदीना अनन्यवृत्तिः अनन्यपरायणा त्वदेक-
 गरथेति भावः या ते तत्र योषित् नारी, तत्र तस्याम् उन्माद्ये
 पीडने अपयशसः अकीर्तः पातकादा अन्यत् किम् अस्ति ? नैवा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्भोग्य इति । त्वं दिनकतिपयं मादृशीनां गोपाङ्गनानामिति
 भावः सम्भोग्यः अभूः आनीः, अथ इदानीं माथुर्यः नयुरावागिन्यः
 दिनकतिपयं चेत् यदि त्वां भुञ्जते, तदेतत् सद्यम् । किन्तु यः
 अस्माभिः सद्य भवतः अनुभवः प्रणय इति आवत् सोऽपि सर्वात्मना
 सर्वथा यत् निःसंस्कारः संस्कारः बोधः तद्दृष्टितः अभूतपूर्व इवेति
 भावः यद्वा भवता अनु सद्य भवः अन्य यस्य तथोक्तः बन्धदेव इत्यर्थः
 सोऽपि सर्वात्मना निःसंस्कारः निःसंख्यः समजनि जातः, एतावतैव
 मनः दग्धम् ॥ ८४ ॥

क्रीडाकारी त्वमहमिति त्री शब्दभेदोऽपि जातः ।
 स त्वं योषित्कुञ्जरतिगुरुः साहमेवं वराकी
 सा किं नाहं त्वमसि न स किं नाथ ! किं जातमेतत् ८५
 धैर्यात् काचित् कतिचन सखीशिक्षया लज्जयान्था
 भीत्या काचित् कतिचन रुषा काचिदालस्यतोऽपि ।
 स्वाधीनेऽपि त्वयि रतिगुरौ केलिकुञ्जावलम्बि-
 न्यस्वाध्यायाः कति कति निशा माह्वयामत्र नासन् ८६

तल्लयाकारमिति । अत्र इन्द्रावने तल्लयाकारं तल्लयरूपं दुःखं
 सुखञ्च समनुभवतोः आवयोः मध्ये त्वं क्रीडाकारी सुखविहारी, नो
 अहम् इति शब्दभेदः अपि जातः, स अस्मदभिन्न इति भावः त्वं
 योषितां कुञ्जरतिगुरुः सुरताचार्यः, सा त्वदभिन्ना इति भावः
 अहम् एवं वराकी दुःखिनी, सा अहं किं न, स त्वञ्च अहं न, हे
 नाथ ! किं जातं घटितम् एतत् ॥ ८५ ॥

धैर्यादिति । अत्र स्वाधीने रतिगुरौ सुरताचार्ये त्वयि केलि-
 कुञ्जावलम्बिनि अपि माह्वयां गोपाङ्गनानां काचित् निशेति शेषः
 धैर्यात् सदनव्यथासहनशीलत्वादिति भावः, कतिचन निशा इति
 शेषः सखीनां शिक्षया, एवमेवं मानः कर्तव्य इत्युपदेशेनेति भावः
 अन्यथा निशेति शेषः लज्जयान्था इत्यपररूपेण सङ्घ रतिः कर्तव्येति
 त्वप्रया, काचित् निशेति शेषः भीत्या गुरुजनेभ्य इति भावः, कतिचन
 निशा इति शेषः रुषा कोपेन, काचित् निशेति शेषः आलस्यतः
 अपि, इत्यं कति कति निशाः अस्वाध्यायाः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 तद्द्रष्टिताः भवत्सम्भोग एवात्र स्वाध्याय इति भावः न आसन् न
 अभवन् ? अधिका एव रज्ज्वः भवत्सम्भोगाभावात् विफला जाताः
 तद्दु भवन्तं विना अस्माकं न गतिरित्यपि न बोद्धव्यमिति भावः ।
 साभिसानोक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

दूरं दूरादपि च विषमं कश्चिदेव प्रहारं
 कुर्वन्नेकं पशुमिव जनसाध ! किं नावधीर्मान् ? ।
 वाटीसीमप्रसरणपटुं श्रूयमाचैरपन्नं
 किं दुःशीलप्रहरणशतैरङ्गमङ्गं सुनासि ॥ ८७ ॥
 शोडश्यां ते सकलमधुना सम्भृतब्रह्मचर्या
 राजर्षित्वं कलयसि यदि स्वीयवंशानुरूपम् ।
 सञ्जन्त्रोषिः पुरयुवतिषु श्रूयमाणा नवीना
 किं कुर्याम स्पृशति हृदयं शासिता सर्वदैव ॥ ८८ ॥
 यान्ति प्राणा न हि वह्निरमी नुद्यमानाश्च गाढं

दूरमिति । हे जनसाध ! दूरादपि च दूरात् अतिदूरादि-
 त्त्वर्थः एतत् आगत्य एकं केवलं विषमम् अतिदारुणं प्रहारं कुर्वन् पशु-
 मिव जगमिव मां किं न आवधीः ? हतवानसि ? प्रहारोऽस्य वेष्पु-
 रवेश जनःशोभनमिति भावः । हे दुःशील ! वाटीसीमनि षट्क-
 षट्कितरे प्रसरणेन पटुं स्रष्टमित्यर्थः यथा तथा प्रहरणशतैः राजे
 राजे इति ध्वनद्भिः वेष्पुर्वैरिति भावः सज्जनं श्रूयमाचैः पूर्व-
 संस्कारवशात् अधुनापि श्रूयमाचैरिवेति भावः किं कथम् अङ्गम्
 अङ्गम् प्रत्यङ्गं सुनासि लन्सि ? ॥ ८७ ॥

शोडश्यामिति । यदि त्वम् अधुना सम्भृतब्रह्मचर्याः सम्भृतं
 षट्शीतं ब्रह्मचर्यं टारत्वाग्रूपं व्रतमिति भावः येन तथामृतः सम्
 स्वीयवंशासुरूपं राजर्षित्वं राजसुनेराचरणमित्यर्थः कलयसि करोषि,
 तदा ते तय सकलम् अस्माकं प्रति व्यञ्जीकमिति भावः शोडश्याम्
 अस्माभिरिति शेषः । किन्तु पुरयुवतिषु नगरकामिनोषु मध्ये सञ्ज-
 न्त्रोषिः सुसञ्जचनितव्या श्रूयमाणा नवीना कापीति शेषः कुञ्जेति
 भावः सर्वदैव शासिता मर्त्यानापि हृदयं स्पृशति किं कुर्याम ॥ ८८ ॥

सत्यं गत्यन्तरमपि न मे किञ्चिदस्ति शक्यम् ।
 मग्नं चेतः कुलिशकठिने त्वय्यनुग्रहमेतत् ।
 तेनैवाहं भवद्बुगतिं संश्रिता किं करोमि ॥ ८९ ॥
 किं नो दण्डप्रहररजनीपक्षिणीपक्षरीत्या
 स्फीतस्फीतां विरहविपदं साहय्यममहासीः ।
 दत्तो यस्यै न खलु निमिषो दृष्टिविघ्नोऽपि तस्यै
 दूरस्थित्यै वितरसि विभो ! यौगपद्याद् युगानि ॥ ९० ॥

यान्तीति । अमी प्राणाः गाढं नुद्यमानाश्च ताद्यमाना अपि
 नहि बाह्यः यान्ति नैव निर्गच्छन्ति, तत् स्वस्या जीवन्त्या मे मम
 किञ्चिदपि गत्यन्तरं नास्ति सत्यं निश्चितम् । कुलिशकठिने वज्र-
 निहारे त्वयि मग्नम् एतत् चेतः मनः अनुहार्यम् उद्धर्तुमशक्यम् ।
 तेनैव हेतुना अहं भयतः अनुगतिम् अनुगमनं संश्रिता, त्वदर्थं प्रयते
 इति यावत् किं करोमि त्वद्बुगतिं विना नान्यत् किञ्चित् करणीय-
 मस्ति मे इति भावः ॥ ८९ ॥

किमिति ! हे विभो ! दण्डः पट्टपञ्चात्मकः समयः प्रहरः
 अहोरात्राष्टमो भागः रजनी रात्रिः पक्षिणी आगामियत्तमानाश्च-
 र्युक्ता निशा पक्षः पञ्चदशदिनात्मकः समयः तेषां रीत्या नियमेन
 स्थित्येति यावत् स्फीतस्फीताम् अतिदोषं विरहविपदं साहय्यं
 वर्द्धयन् त्वं किं मां नो अहासीः न त्यक्तवानसि ? अपितु त्यक्तवान-
 ष्वेत्यर्थः यस्यै निमिषोऽपि दृष्टविघ्नः न दत्तः निमेषमात्रमपि यस्या
 दर्शनं न त्यक्तमिति भावः दूरे स्थितिर्यस्याः तथाभूतायै तस्यै महा-
 मिति शेषः यौगपद्यात् समकालत्वात् समकालत्वेनेति भावः युगानि
 वितरेति दृष्टानि, अधुना दण्डप्रहारादथो युगवत् प्रतीयन्ते इति
 भावः ॥ ९० ॥

स्वामिन्ने कं वचसि भवतः स्वान्तविश्रान्तमन्यत्
 कर्मस्यन्यन् वपुरिदमभिव्यक्तमन्वोऽपि वेद् ।
 भूयोभूयस्तदतिमुषिता नाम गृह्णामि किं ते
 तिष्ठत्यस्मिन् जगति यदि नो जीवनस्थानमन्यत् ॥६१॥
 त्वत्सेवासु स्वलनमभवन्मादृशः कस्य किं वा
 सेवाधर्मो गहन इति यस्मीतिनिष्ठाः पठन्ति ।
 तेन त्यागः किमयमुचितो वच्मि सङ्कोचहीना
 पान्यो यत्र त्वमसि रसिकैरीक्षितो नैष पन्थाः ॥६२॥
 पाण्डुक्षामं वपुरिदममी कुन्तलाः क्लान्तभारा

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् ! भवतः वचसि वाक्ये एकम्,
 अन्यत् स्वान्ते मनसि विश्रान्तं, कर्मस्य अन्यत्, तत्र वचनं मानसं
 कार्यं च पृथक् पृथगिति भावः । अन्वोऽपि वपुरिदं त्वाम् अभि-
 व्यक्तं स्पष्टं क्वेदं जानाति । यदि अस्मिन् जगति नो अस्माकम्
 अन्यत् जीवनस्थानं तिष्ठति तत् तदा अतिमुषिता अतिविप्रलब्धापि
 किं कथं भूयोभूयः पुनः पुनः ते तत्र नाम गृह्णामि, गत्यन्तरसत्त्वे तत्र
 नाम न यद्दोतव्यमिति भावः ॥ ६१ ॥

त्वदिति । मादृशः सङ्घिषस्य कस्य जनस्येति शेषः तत्र सेवासु
 किं वा स्वलनं त्वृष्टिः अभवत् ? न किमपि स्वलनमभवदित्यर्थः
 सेवाधर्मः सेवावृत्तिः परमगहनः परमदारुण इति नीतिनिष्ठा
 नीतिज्ञा यत् पठन्ति तत् सत्यमिति शेषः सेवाधर्मः परमगहनो
 योगिनामन्यगस्य इति षट्सप्त सास्येन ज्ञेयम् । तेन स्वलनेन अर्थ
 त्यागः किम् उचितः ? सङ्कोचहीना निःशङ्केति यावत् वच्मि
 त्रयोभि यत्र पथि त्वं पान्यः पथिकः असि, रसिकैः एष पन्थाः न
 रेषिष्ठः न इष्टः ॥ ६२ ॥

वासोऽप्येवंविधमिति भिदा भिक्षुकीभिः कुतो नः ।
 एषा क्रोशाः कति च मथुरा यामि चेदथ किं तन्-
 नेत्रदन्धं न भवति क्वति श्रीमुखालोकनाय ॥ २३ ॥
 कुञ्जद्वारादहिरपि यदि प्राणनाथ ! प्रयासि
 प्राणैः स्थयं क्षणमपि तदा नैव मे सत्यमितत् ।
 भूयोभूयो विलुठितवती त्वामिति ध्वस्तलक्ष्णा
 दूराद्दूरं कथमतिचिरादाननं दर्शयिष्ये ॥ २४ ॥
 त्वञ्च दानीं नगरतरुणीसार्थसर्वस्वभूत-
 स्ता अप्येवं तव किमितरास्तुभ्यमद्य स्वदन्ते ।
 अत्थीत्सुक्यात्तदपि भवतः सम्मुखी वा यदि स्यां
 किं स्यादेतन्न खलु निपुणं भावयन्त्यप्यवैमि ॥ २५ ॥

पाण्डुञ्जामिति । इदं वपुः शरीरं तद्यज्ञ, अनी कुञ्जद्वाराः क्रोशाः
 ज्ञानभाराः विपर्यस्तभारा इति यावत् वाक्षोऽपि यदनस्यपि एवं-
 विधं क्लिन्नमिति भावः इति अस्मात् कारणात् नः अस्माकं भिक्षुभिः
 भिदा भेदः कुतः ? नैव भेदोऽस्तीति भावः । एषा मथुरा कति च
 क्रोशाः कति क्रोशान्ते इत्यर्थः ? चेत् यदि अद्या यामि नञ्जाभिः,
 तद् तदा नेत्रदन्धं नयनयुगलं श्रीमुखस्य आलोकनाय किं क्वति क्वतार्थं
 न भवति ? ॥ २३ ॥

कुञ्जोति । हे प्राणनाथ ! कुञ्जद्वारात् वहिरपि यदि प्रयासि,
 तदा मे सम प्राणैः न स्थेयमेव, एतत् सत्यम् इति भूयोभूयः पुनः
 पुनः त्वां विलुठितवती अहम् इदानीं ध्वस्तलक्ष्णा निर्बल्लक्ष्णा वती
 कथम् अतिचिरात् दूरात् दूरम् अतिदूरमित्यर्थः स्थिरं त्वामिति
 शेषः आननं सुखं दर्शयिष्ये । एतादृशदीर्घकालेऽपि त्वद्विनाशं
 जीवामीति बल्लया कथं सुखं दर्शयिष्यामि इति भावः ॥ २४ ॥

त्वमिति । इदानीं त्वं नगरतरुणीसार्थानां नागरिकदुर्वति-

न स्यादस्या यदि मम तनोः प्रत्यभिज्ञेयता वा
 स्यादेवाय स्फुटमुभयथा मामकीनी विडम्बः ।
 आद्ये नो न स्पृशति भवतो दृष्टिरौदास्यमुद्राम्
 अन्यत्रापि प्रणयलघुतातादवस्थं व्यनक्ति ॥ ८६ ॥
 साम्प्रुख्यं ते भवति यदि मे तद्गृहे वा वहिर्वा
 सौजन्येन स्मरसि यदि तत् सा कथा दुर्लभैव ।
 पूर्वावस्थास्मरणलघिमा दुर्निवारः सभायां
 ह्युदान्ते चैवतुरतरुणीसार्धसौहार्दभङ्गः ॥ ८७ ॥

सङ्गानां सर्वस्वभूतः, ता नगरतरुण्यः अपि तत्र एवं सर्वस्वभूता इति
 भावः अतः अद्य इदानीम् इतराः प्राग्वाः तस्य किं सदनो रोचने ?
 नैवेत्यर्थः । तदपि यदि वा चान्द्रोत्सुक्यात् अत्युत्कृष्टावशात् भवतः
 यन्मुञ्जी यन्मुञ्जवर्तिनी स्यां भवेयम्, एतत् किं व्यात् निपुणं स्थिरं
 भाववन्ती चिन्तवन्ती अपि न खलु अवैमि नैवायधारयामि ॥ ८५ ॥

नेति । यदि वा अस्या मम तनोः शरीरस्य प्रत्यभिज्ञेयता
 विदित्वभिज्ञानं न स्यात् भवत इति शेषः अथ यदि स्यादेव प्रत्यभि-
 ज्ञेयतेति शेषः उभयथा स्फुटं स्पष्टं मामकीनः मदीयः विडम्बः
 अवसाननरूप इति भावः भवतीति शेषः । कथमित्याह आद्ये इति
 आद्ये अप्रत्यभिज्ञाने भवतः दृष्टिः औदास्यहृदां निःसम्बन्धरूपम् ।
 बहुबलित्यर्थः नो स्पृशति इति न अपि तत् स्पृशत्येव । नैव मयि दृष्टिः
 पतिष्यतीति भावः । अन्यत्रापि अपरपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञानेऽपीति
 भावः प्रणयलघुतायाः तादवस्थं तद्रूपा अवस्था व्यनक्ति प्रकाशते
 ॥ ८६ ॥

साम्प्रुख्यमिति । ते तत्र साम्प्रुख्यम् कालकृत्यं पति, तत् तदा
 गृहे वा वाह्यां सौजन्येन मे सामित्यर्थः कर्मण्यपि । स्मरसि,
 यदि तत् प्रणयलघुतायाः भावः तदा सा कथा सत्स्मरणवार्त्तेति

दूरादेव क्षिततरमुधासिन्धुमाकाधरोष्ठं
 गच्छीदञ्चत्पुलककमलाकारविस्फारदृष्टि ।
 एङ्गे हीति स्वयमवशतः प्रियसः प्रार्थनं या
 लेभे तस्यामनतिशयनी माननैवापमृत्युः ॥ ६८ ॥
 रुद्धा लोकाः कटुकुवचसः स्वालये सर्व एव
 क्षीणासि त्वं कथमिति वहिर्ग्राम्यवाचो दृहन्ति ।
 ग्रामस्यान्ते तपनतनयाकूलसुखानमूलं
 शून्यं लीलाशरणमपि ते कुत्र तन्निर्वाणोभि ॥ ६९ ॥

भावः दुर्कभैव । सभायां पूर्वावस्थायाः गोचरणादिरूपायाः अरण्येन
 क्षिप्त्वा अगौरवमिति यावत् दुर्निवारः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः ।
 शुद्धान्ते अन्तःपुरे चेत् पूर्वावस्थाअरण्यक्षिप्त्वा स्थादिति शेषः तदा
 चतुराणां तरुणीनां माथैः समूहैः यत् सौहार्दं तस्य भङ्गः अदगमः
 स्थादिति शेषः ॥ ६७ ॥

दूरादिति । दूरादेव क्षिततरम् अतिशयेन क्षितं मन्दहासः
 तदेव सुधा पीयूषं तथा भिद्यमानम् अधरोष्ठं यस्मिन् तत् तथा
 गच्छोद्योः कपोलयोः उदञ्चन्ति उदगञ्चन्ति पुचकानि यत्र तच्च तथा
 कमलाकारः विस्फारः विकारो यस्यास्तादृशी दृष्टिर्यस्मिन् तच्च यथा
 तथा एहि एहि इति स्वयमवशतः स्वस्याप्राधान्येनेति भावः स्थिरः
 अति शेषः अपरतन्त्रस्येति भावः प्रियसः प्रियतमस्य प्रार्थनं या लेभे
 प्राप तस्यां मयीति शेषः अनतिशयनी अतादृशीत्यर्थः मानना सत्कारः
 अपमृत्युरेव । पूर्वं नितरां रुष्मानिता, तस्याः पूर्वरुष्माननविरहो-
 ऽनीवक्त्रेशय, तस्मात् स्वयं ममनलाघवे न मम रुचिरिति भावः
 ॥ ६८ ॥

रुद्धा इति । स्वालये स्वच्छे सर्व एव लोकाः मृश्रादय इति
 भावः रुद्धाः कर्कशाः कटूनि कुत्सितानि वर्णादि श्रेष्ठां तथाभताः ।

वैमुख्यन्ते किमपि मदनो माद्यति क्रूरकर्मा
 नर्मालापेष्वपि कुवचनैर्बाधते बन्धुवर्गः ।
 चेतो नाथ ! त्वयि विनिहितं वाचमुल्लङ्घ्य यासां
 तासामुक्तिः स्मितकलुषिता कल्पते किं करोमि ॥ १०० ॥
 कुञ्जे कुञ्जे रतिरुपहिता धिक्कृतं धाम धौतं
 मग्नं वेणोर्वचसि विहितो बन्धुवाचां विसर्गः ।
 दृष्टः स्वामी कपिरिव कृतः प्राणसारोऽसि आरो
 हीनोपाया कथमहममूनय भूयो नियोष्ये ॥ १०१ ॥

वहिः स्वाद्यदन्त्यतेति भावः त्वं क्षीणसि कथम् इति प्यास्याणां
 पामवाचिनां वाचः दहन्ति ज्वालयन्ति । पामस्थान्ते उद्यानस्य
 मूलम् आदिस्थानं तपनतनयायाः यमुनायाः कूलं ते तव जीलाशरणं
 क्रीडाष्टहमपि शून्यं त्वदभावादिति भावः तत् तस्मात् कुलं निर्हृ-
 ष्योमि निर्हृतिं लभे ? न कुत्रापि समं निर्वृतिरिति भावः ॥ ८८ ॥

वैमुख्यमिति । ते तव किमपि अवचनीयमित्यर्थः वैमुख्यं प्राति-
 कुल्यं जातमिति शेषः । क्रूरकर्मा मदनः माद्यति उज्ज्वल्यते ।
 बन्धुवर्गः शत्रूनादिः नर्मालोपेषु परिहासालापेषु अपि कुवचनैः निष्ठुर-
 वचोभिः बाधते पीडयति । हे नाथ ! यासां शत्रूणादीनां वाचम्
 उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विहायेत्यर्थः त्वयि चेतः मनः विनिहितं विशेषेण
 अर्पितम् तासां शत्रूणादीनाम् उक्तिः स्मितेन कलुषिता नर्मवेधिनोत्कर्षः
 कल्पते प्रकाशते, किं करोमि ? ॥ १०० ॥

कुञ्जे इति । कुञ्जे कुञ्जे प्रतिकुञ्जं रतिः अतुरागः उपहिता
 अर्पिता कुञ्जस्थितरेव रोचते मे इति भावः, धौतं विद्युत्परिष्कृत-
 मित्यर्थः धाम षट्कं धिक्कृतं त्यक्तमिति भावः, वेणोः सुरस्याः वचसि
 निश्चने मग्नं मयेति शेषः । बन्धुवाचां बन्धूनां शत्रूणादीनां वाक्यानां
 नैवं कर्तव्यमित्येवं वचसामित्यर्थः विसर्गः परित्यागः विहितः कृतः ।

एतं नित्यं नवपरिमलोज्जारिषः सन्तु कुञ्जाः
 सन्तु क्लेशा न च मम तनोरत्र बीभत्सभावात् ।
 एतद् दृष्ट्वा रमयति हरिर्गूढमागत्य राधाम्
 द्रव्यव्यापि ब्रजयुवतयो मल्लमीर्ष्यां वहन्ति ॥ १०२ ॥
 राधे राधे कथय कथय त्वय्यसौ नन्दनो मे
 बाल्यादेव प्रभृति कुरुते वत्सलो हृत्प्रकाशम् ।
 द्रष्टव्योऽसौ पुनरपि मया मन्यसे कीदृशं वा
 मानिन्नखा तव च रुदती पृच्छती दन्दहीति ॥ १०३ ॥
 अत्रागच्छ त्वरितमथवा तिष्ठ तत्राद्दलत्रं
 शृणुत्वैते जनपदजना मुक्तकण्ठा ब्रवीमि ।

स्वामी कपिरिव वानर इव दृष्टः, जारः उपपत्तिस्त्वं प्राणसारः
 प्राणसम इत्यर्थः कृतः, पूर्वमिति शेषः । अद्य इदानीं हीनोपाया
 अगतिरहं कथम् अमून् स्वाभ्यादीन् भूयः पुनः नियोज्ये संयुज्य
 स्वाभ्यामीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

एते इति । एते कुञ्जाः नित्यं सततं नवपरिमलोज्जारिषः अभि-
 नवसुरतसौगन्ध्यपरिषः सन्तु भवन्तु, अत्र एषु कुञ्जेषु बीभत्सभावात्
 विकृतभावात् मम क्लेशाः दुःखानि न च सन्तु नैव भवन्तु । एतद्
 दृष्ट्वा हरिः कृष्णः गूढमागत्य राधाम् रमयति इति सत्वेति शेषः
 ब्रजयुवतयः ब्रजाङ्गनाः अद्यापि मल्लम ईर्ष्यां वहन्ति कर्षन्ति ॥ १०२ ॥

राधे इति । हे राधे ! हे राधे ! कथय ब्रूहि, असौ मे मम
 नन्दनः त्वयि बाल्यात् प्रभृति वत्सलः खेडवान् सन् हृत्प्रकाशं मनो-
 ऽभिजायं कुरुते । असौ पुनः पुनरपि मया द्रष्टव्यः, कीदृशं वा
 मन्यसे ब्रूयसे, हे मानिन् तव अत्रा पाता रुदती सती इति पृच्छती
 दन्दहीति पुनः पुनर्दहति ॥ १०३ ॥

अत्रेति । अत्र इन्द्रावने त्वरितं शीघ्रम् आगच्छ अथवा तत्र अष्ट-

यामि स्वर्गं निरयमथवा प्राणिमोहं म्रिये वा
 श्यामादन्धो नहि नहि नहि प्राणनाथो ममास्ती ॥ १०४ ॥
 राधाबन्धुनिखिलगदिती विश्वती यत् त्वमासीः
 साहं साहङ्कृतिरुदभवं यत्तवातिप्रियेति ।
 लक्ष्मीकान्त ! प्रणयसुधया सिञ्च वा मां नत्रा त्वम्
 एतज्ज्ञानं मनु मम अनुर्धन्य एतावतैव ॥ १०५ ॥
 यान्ति प्राणा मम यदि न ते प्रच्छनीयः पुरोधा
 देवा मद्यं किमलयरुचा पाणिनैव त्वयापः ।
 याचे तत्र व्यवधिकृतिनः चालनं चारनीरैः
 कर्त्तव्यं ते मधुपुरबधूपादलाक्षारसस्य ॥ १०६ ॥

रायाभू अद्भुतं वर्षलक्षं तिष्ठ, एते जनपदजनाः शृण्वन्तु, सक्तकण्ठी
 सता अहं ब्रवीमि, स्वर्गम् अथवा निरयं नरकं यामि गच्छामि,
 इह अस्मिन् जगति प्राणिनां जीवात्मि वा म्रिये, तथापि श्यामात्
 अन्धः मम प्राणनाथः नहि नहि नहि आस्ती तिष्ठति ॥ १०४ ॥

राधेति । हे लक्ष्मीकान्त ! यत् त्वं विश्वतः विश्वसंसारे राधा-
 बन्धुरिति मिखिलगदिताः निखिलैः जनैः गदिताः आसीः । साहं यत्
 तव अतिप्रिया अतिप्रियसीति साहङ्कृतिः अहङ्कारवती उदभवम्
 आसं त्वं प्रणयसुधया मां सिञ्च वा न वा, ननु भोः मम एतद्
 ज्ञानम् अस्तीति शेषः, एतावतैव इत्थं ज्ञानेनैव मम अनुर्धन्य धन्यम्
 ॥ १०५ ॥

यान्तीति । यदि मम प्राणाः यान्ति, ते तव पुरोधाः पुरोहितः
 न प्रच्छनीयः किं कर्त्तव्यमिति न प्रष्टव्यः । त्वयैव किमलयरुचा
 तास्तेषु पाणिना हस्तेन मद्यम् आपः संलिलानि देवाः । तत्र
 संलिलक्रियासु व्यवधिव्यवधानं तव सत्ता दूरास्थितिरिति यावद् तत्र

सीदत्यङ्गं दहति हृदयं किं नु कुर्वन्ति हस्त
 प्राणाः श्यामाशय ! मम वधाभद्रभागी त्वमेव ।
 हा धिक् कीदृक् वदसि रसने ! तत्त्वतो यत्तदास्तां
 वन्दीभूय स्वयमिह मया मोक्षितः प्राणनाथः ॥ १०७ ॥
 श्याम श्याम ! स्मर सहचरीं मन्दकारीकृतं मे
 केनाकस्माद् भ्रमति भुवनं मञ्जति द्यौरवन्त्यां
 काहं काहं क्व मम दयितः कुत्र तस्यैष दासो,
 हा हा हा हा ! हरि हरि हरि ! क्षीणमध्य प्रसीद ॥ १०८ ॥

कृतिनः समर्थस्य ते तव कर्त्तरि षष्ठी त्वया इत्यर्थः । मधुपुरवधूनां
 पादबाह्यारसस्य चाबनं चारनीरैः लवनास्त्रादैः नयन जलैः मम
 मरणनिमित्तकैः अश्रुभिः कर्त्तव्यं इत्यहं याचे प्रार्थये ॥ १०६ ॥

सीदतीति । हे श्यामाशय ! मलिनाशय ! अङ्गं शरीरं
 सीदति अवसादं प्राप्नोति, हृदयं दहति विदीर्यते, हस्त खेदे, तु भोः
 प्राणाः किं कुर्वन्ति ? अस्थिराः भवन्तीत्यर्थः । त्वमेव मम वधात्
 अभद्रं पापं तस्य भागो जात इति शेषः । हा धिक्, हे रसने !
 कीदृक् वदसि ? तत्त्वतः याथाव्यर्थेन यत् तत् त्वयि मम मयि तव च
 प्रीतिरूपं यास्त्विति भावः आस्तां तिष्ठतु किन्तु इह स्वयं वन्दीभूय
 बहः स्वित्वेत्यर्थः मया प्राणनाथः मोक्षितः अस्मात् गोकुलवासरूपात्
 वन्धनादिनां भावः मुक्तिं नीत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

श्यामेति । हे श्याम ! हे श्याम ! सहचरीं मानिति शेषः
 स्मर, केन हेतुना मे मम मन्दकारोकृतम् अप्रियं कृतं त्वमेति शेषः
 अकस्मात् भुवनं भ्रमति पूर्णते, द्यौराकाशम् अवन्त्यां ग्रथिव्यां अञ्जति
 पतति । अहं का ? अहं क्व कुत्र ? तिष्ठामीति शेषः, मम दयितः
 प्रियः क्व ? कुत्र तिष्ठति, तस्य दयितस्य एव दासः अहमिति
 कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, हे क्षीणमध्य ! कुयोहर ! हा हा हा

इत्युद्धाहुर्विमलपुलकाकम्पनासन्नकण्ठी
 छिन्ना मूले पतति भुवि सा हेमवल्लीव वावत् ।
 भृङ्गारैस्तैः शिशिरसलिलैस्तावदेवोद्धवोऽस्याः
 सिञ्चन्नास्य तदुपरि विभोरुत्तरीयं दुधाव ॥ १०६ ॥
 चक्रे चतन्वनसि चतुराशेटकाश्चक्रपाणे-
 लेक्षं यत्स्यात् तदपि यदसौ मामिहैकं न्ययुङ्क्त ।
 एतत् सम्भावनसमुचितं साध्वभूक्तेषुणं मे
 यद्ब्रूयामहमधिकृतो नाशितेयं मयैव ॥ ११० ॥

हा हरि हरि हरि हरि अतिखेदेन उन्नतवदन्तिः । प्रसीद प्रसन्नो
 भव ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यम् उद्धाङ्गः ऊर्ध्वं बाङ्गः विमलपुलका निर्मल-
 लोमाञ्जयुतकलेवरा आकम्पना वेपथुमता तथा सन्नकण्ठी समधिक-
 रोदनेन रुद्धकण्ठी सतो सा मूले तले छिन्ना हेमवल्लीव खर्खलतेव
 वावत् भुवि पतति, तावदेव उद्धवः तैः शिशिरसलिलैः शीतकतोयैः
 भृङ्गारैः अस्याः राधायाः आस्यं सुखं सिञ्चन् चालयन् तस्य सखस्य
 उपरि विभोः कृष्णस्य उत्तरीयं दुधाव सञ्चालयामास उत्तरीयेषु
 व्यजनसकरोदिति भावः ॥ १०६ ॥

चक्रे इति । एतत् मनसि चक्रे च अकरोच्च चक्रपाणेः कृष्णस्य
 चतुराः शेटकाः दासाः लेखं बहव इति भावः यत् यदि चेत्पर्यः स्यात्
 अस्तीति यावत् तदपि तथापि असौ चक्रपाणिः इह घृन्दावने एतस्याः
 राधायाः सम्भावने सान्त्वने इति यावत् समुचितं सम्यक् योग्यस्य एकं
 लेखं मां अत् न्ययुक्तं नियुक्तवान्, तत्र नियोगकर्तारिण्ये मे मम वाधु
 सख्यक् नैषुणं पाटवम् अभूत् यत् अहं रजालाम् एतस्या इति शेषः
 अधिकृतः नियुक्तः स्नाग्निनेति शेषः किन्तु मयैव इयं नाशिता मद्दुष्टे-
 ष्वेनैव सहस्रीपितशोकतयेति भावः ॥ ११० ॥

सम्यग्जातं सुधिरविरहज्वालाया दूषमाना
 श्रेयं साध्वी विद्यति परमानन्दधामन्मन्ते ।
 मन्त्री वैज्ञानिक इति वृथा मानमासाद्य मायम्
 अद्य स्त्रीयां मतिपरिणतिं बुद्धवानुद्धवोऽपि ॥ १११ ॥
 शृण्वन्नेतन्मधुपुरपतिर्मस्यते कीदृशं मां
 किं वा भावी कथमिव मया दर्शयतामास्यमस्मै ।
 ध्यायन्नेतत् पुलकमुकुलारम्भि सखन्दतारं
 पश्यन्नस्या मुखमकथयत् प्राणिति प्राणित्तीति ॥ ११२ ॥
 नष्टं प्राप्तं निधिमिव सुखं वीक्षमाणोऽयमस्या
 भूयः सिद्धमधुपुरपतेरुत्तरीयानिलेन ।

सम्यगिति । सम्यक् जातं संदृप्तम् । सुधिरविरहज्वालाया दूष-
 माना विद्वेषमाना सा इयं साध्वी परमानन्दधामनि मन्तन्ते कृष्णे
 विद्यति जीयते । मन्त्री कृष्णमन्त्रदीक्षितः वैज्ञानिकः विशेषेण ज्ञानवान्
 योगनिष्ठ इति वृथा मानम् आसाद्य मायम् मायान् अहङ्कारेणेति
 भावः उद्धवोऽपि इदानीं मतिपरिणतं बुद्धिपरिणामं बुद्धवान् ज्ञात-
 वान् । अहो अहङ्कारवतां नेदृशी मतिः केवलं तदेकाग्रतेव भग-
 वत्प्राप्तिमूलकमिति ज्ञानं लेभे इति भावः ॥ १११ ॥

इत्यस्त्विति । मधुपुरपतिः कृष्णः एतत् राधाभरतमिति भावः
 इत्यन् मां कीदृशं मञ्जते, मनसि धारयिष्यति ? किं वा भावी भवि-
 ष्यति स इति शेषः, मया कथमिव अस्मै कृष्णाय आस्यं सुखं दर्शय-
 ताम् ? एतत् ध्यायन् चिन्तयन् स इति शेषः पुलकमुकुलारम्भि
 सख्यवत्सुकसुकसुखं सखन्दतारं सखतारकम् अस्याः राधायाः सुखं
 पश्यन् प्राणिति प्राणिति जीवति जीवतीति अकथयत् अयो-
 कत् ॥ ११२ ॥

नष्टमिति । अयम् उद्धवः नष्टं प्राप्तं पुनरधिगतं निधिमिव

उद्धैराह श्रुतिपरिसरे किङ्करं कंसशस्त्री-
दूतं राधे ! त्वयि विनिर्द्दितं विधिं मामुद्धवोऽस्मि ॥ ११३ ॥
सातिस्त्रादुर्दवद्युद्मनी तुल्यपीयूषवाणी-
वर्णश्रेणिः श्रवणपुटकेनान्तरस्था विद्यन्ती ।
को जानीति किमकृतं परं सत्वरं सापि तन्वी
किङ्किं किङ्किं कथय कथयेत्युत्थिता कौतुकेन ॥ ११४ ॥
आदायास्यै मलयजजलैर्मर्मरीभूतमन्त-
र्ज्ञानाभोगं नयनपयसः प्रोच्छ्रितात् साङ्गनस्य ।
किञ्च प्रोतं बहुभिरभितः शुष्कशैवालखण्डैः
सारं शीरेरखिलमपि तद्दर्शयामास भूयः ॥ ११५ ॥

चिरनिष्ठातं धनमिव अस्या राधायाः सुखं वीक्षमाणाः पश्यन् मधुपुर-
पतेः कृष्णस्य उत्तरीयानिलेन भूयः पुनः पुनः सिञ्चन् वीजयञ्जिति
यावत् श्रुतिपरिसरे श्रोत्रसन्धिषे उद्धैः आह अत्रवीत्, हे राधे !
कंसशस्त्रीः कृष्णस्य किङ्करं त्वयि त्वां प्रतीत्यर्थः विनिर्द्दितं प्रेषितं
दूतं मां विद्धि जानीहि अस्मि अहम् उद्धवः ॥ ११३ ॥

वेति । सा अतिस्त्रादुः अतिमधुरा दवद्युद्मनी दुःखनिवारणी
तुल्यं समं पीयूषं यस्यास्तथाभूतायाः बाण्याः वाचः वर्णश्रेणिः अक्षर-
पङ्क्तिः श्रवणपुटकेन कर्णरन्ध्रेण अस्याः राधायाः अन्तः हृदये विद्यन्ती
प्रवेशं लभमानेत्यर्थः किम् अकृतं कृतवती, को जनः जानीते ? परं
किन्तु सापि तन्वी कृशाङ्गी राधा किं किं किं किं कथय कथय इति
उद्धोति शेषः सत्वरं कौतुकेन औत्सुक्येन उत्थिता उत्स्यो ॥ ११४ ॥

आदायेति । मलयजजलैः चन्दनरसैः मर्मरीभूतं साङ्गनस्य
कञ्जसाक्तस्य नयनपयसः नेत्रजलस्य प्रोच्छ्रितात् अपनयनात् अन्तर्मध्ये
ज्ञानः सन्निः आभोगः विस्तारः यस्य तादृशं, किञ्च बहुभिः शुष्क-
शैवालखण्डैः विरहविनोदनार्थं गात्रविप्रेरिति भावः अभितः

पथादूचे पुनरवमिदं चेलवर्णी धुनान-
 स्तस्मादस्याः शपथशतकैः सञ्चित्तः कथञ्चित् ।
 लक्ष्मीर्यस्यान्निवसति वहिस्त्वं तदन्तर्निमग्ना
 मन्योरन्या भवतु विषया सा किमेवं विधासि ॥११६॥
 धारावाहि व्यसनकथनाद्भवत्याः प्रियायाः
 सूक्तासन्निव्यवधिभयतो यत्र मध्ये मयोक्तम् ।

धर्मतः प्रोतं सञ्चिन्नित्यर्थः शौरेः कृष्णस्य अस्त्रिचं समस्तं तत् पारं
 राधाविरहजनितव्यथाया इति भावः आटाय गृह्येत्वा अवलम्ब्येति
 यावत् भूयः सम्यक् वर्णयामास, हे राधे ! त्वदर्थं कृष्णः निदरां
 तापमनुभवतोत्वेवंपुं कीर्त्तयामासेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

पश्चादिति । तस्मात् पश्चात् तदनन्तरम् व्ययम् उद्धवः अस्याः
 राधायाः शपथशतकैः बद्धभिः शपथैः यदि त्वं मिथ्या मां प्रतार-
 यसि तदा ते महाननर्घः सम्भविष्यतीत्येवंपैरिति भावः कथञ्चित्
 सञ्चित्तः सस्मृ खोलब इति यावत् सन् पुनः चेलवर्णीम् उत्तरीयाञ्च-
 मिति भावः धुनानः चालयन् उत्तरीयाञ्चलेन वोजयञ्चित्यर्थः इदम्
 कथे उवाच । लक्ष्मीः यस्मात् कृष्णात् वहिः निवसति, त्वं तस्य
 कृष्णस्य अन्तर्निमि निमग्ना निवतं स्थिता, अतः मन्योः शोकस्य
 विषया अन्या अपरा भवतु अपरा लक्ष्मीप्रभृतयः शोचनीया भव-
 न्मिति भावः, सा इत्थं प्रेयसी त्वं किं कथम् एवंविधा देहश-
 विकृतचित्तेति भावः अस्मि भवार्थं ? अन्यासां वरं शोको भवित्त-
 मर्हति, तव तु नैव शोकस्य विषय इति भावः ॥ ११६ ॥

ननु पूर्वं कथं त्वया नैवसुक्तमित्यत्राह । धारेति । धारावाहि
 क्रमामतं यत् व्यसनकथनं दुःखनिवेदनं तदर्थम् आहूतवत्याः आवा-
 रितवत्याः सामिति भावः प्रियायाः राधायाः सूक्तस्य सधुरवचनस्य
 आह्वानिः अव्ययनिति भावः तस्य व्यवधिविरामः तस्मात् यत् भयं
 तस्मात् चञ्चल्यां कथायां मध्ये अपरकथया तदुभङ्गे अपराधभवा-

सौदामिणीदेवं मम किमु महानिष न स्यादनर्थ-
 स्तस्यायं चेदसमपवनः पावनो नाभविष्यत् ॥ ११७ ॥
 यस्ते मग्नी मनसि, हृदये यस्य च त्वं विलीना
 मन्यन्ते यच्चरणशरणा भूतिमैन्द्रीं तृणाय ।
 यस्यालाभात् पुरयुवतयो नालशैवालशय्याः
 सूर्यापाये ज्वलितवपुषो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ११८ ॥
 यस्याद्य त्वद्विरहदहनज्वालया पाण्डुभासो
 वासो नीलं गमयति भिदामम्ब नीलाम्बरेण ।

इति भावः मध्ये मया यत् न उक्तम् अहं दूत आगतस्तत्सका-
 यमिच्छादि वच इति भावः एवं तदित्यर्थः सौद्यात् मूर्खत्वात् मूर्खत्व-
 विजृम्भितमेतदिति भावः । मम महानिष अनर्थः विपत्पातः किं
 न स्यात् ? मूर्खत्वेन पूर्वं मटागमनप्रयोजने निवेदिते इत्यं राधायाः
 चरणशरणा नाभविष्यत् अनिवेदनात् सति मरणे प्रभुसमीपे ममनमेव
 दुष्करमिति महति व्यसने अपतिष्यमिति भावः । चेत् यदि तच्छ
 प्रभोः वसनपवनः उत्तरीयवस्त्रयातः पावनः मम शुद्धिलज्जकः न
 अभविष्यत् । तदीयवसनाश्रुतेन वीजनादेवेयं पुनर्जीवितेति भावः
 ॥ ११७ ॥

य इति । यः ते तव मनसि मग्नः लीनः, त्वच्च यस्य हृदये
 विलीना निमग्ना, यस्य चरणशरणाः चरणान्निताः जनाः ऐन्द्रीं
 भूतिं सम्पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः तृणाय मन्यन्ते तृणमिव अवलामन्ती-
 त्यर्थः, यस्य अलाभात् अप्राप्तेः पुरयुवतयः पौराङ्गनाः सूर्यापाये
 सूर्यस्त्रास्तमितौ नालं शैवालं जलनीची च शय्या यासां तादृश्याः
 तापशान्तये इति भावः ज्वलितवपुषः सन्तप्तशरीराः सत्यः यामिनीः
 रात्रीः यापयन्ति गमयन्ति ॥ ११८ ॥

यच्छेति । हे अम्ब मातः ! नीलं वासः वसनम् अद्य रदान्ती
 तव विरहज्वालया पाण्डुभासः पाण्डुरकान्तेः यस्मिन्नीलाम्बरेण

दासो रासील्लवनटगुरोरस्य सोऽहं समोऽहं
 स त्वामावेदयति यदिदं मन्थुखेन प्रतीहि ॥ ११८ ॥
 देवादस्य प्रतिपद्यमिती विख्यतो बन्धुपात्रै-
 र्देहेनैव द्विजपदमनुप्रापितः संयतोऽस्मि ।
 यस्मिन् बाले ! तपनतनयाकूलकुञ्जान्तराले
 चित्तेन त्वं विरमसि न मे किन्तु केलीविनोदः ॥ १२० ॥
 साक्षादीक्षा न भवतु चिरं चिन्तिता तेन सा भू-
 देवाधीनो गमयति जनः कोऽपि कुत्रापि काक्षम् ।

बन्धुपात्रैः मित्रां भेदं गमयति बोधयति इदानीं तत्र विरहेण कर्णा
 बन्धुदेवसाध्यं प्राप्तः पाशुड, स्वर्णत्वात् किन्तु नीलवस्त्रेण बन्धुदेवस्य
 जनयोः भेटावगम इति भावः अस्य रासात्सवनटगुरोः कर्णात् स
 प्रविष्टः दासोऽहम् । अहम् समः अभिन्नः तेनेति भावः । स कर्णाः
 मम मुखेन यत् त्वाम् आवेदयति निवेदयति इदं प्रतीहि अवगच्छ
 ॥ ११८ ॥

देवादिदिति । अद्य इदानीम् इतः अस्मिन् मधुपुरे इत्यर्थः प्रति-
 पदं पदे पदे विद्यतः सर्वतः देवात् देवाधीनत्वात् द्विजपदं क्षत्रिय-
 पदं राज्ञामित्यर्थः अहमप्रापितः सन् देहेनैव न ह्य जनयति एव-
 कारणतः । बन्धुपात्रैः ज्ञातिरज्जुभिः संयतः बद्धः अस्मि । हे बाले !
 सुगन्धे ! त्वं तपनतनयायाः यस्तनयायाः कूष्मे यत् कुञ्जं तस्य अन्तराले
 मध्ये यस्मिन् मयि चित्तेन विरमसि विहरसि । किन्तु मे मम केली-
 विनोदः झोड्डीसुखस्थानं न अस्तीति शेषः, तव तु मयि निविष्टमनसः
 कुञ्जेषु विहारोऽस्ति मम तु त्वयि निविष्टमनसः न तदृक् विनोद-
 स्थानमिति भावः ॥ १२० ॥

साक्षादिति । साक्षादीक्षा साक्षाद्दर्शनं न भवतु, तेन साक्षा-
 दर्शनाभावेन चिरं चिन्तिता सन्ताप्रादिति भावः सा भूः न भव ।
 देवाधीनः जनः कोऽपि साक्षात् न गमयति चापयति, किन्तु तत्र ममः

वन्दीभूतं भवि तव मनस्वव्यपीडं ममेति
 हाभ्यामाभ्यां मिखनमचिरादावयोः साधनीयम् ॥१२१॥
 राधे ! राधे ! क्व चलसि मनाक् तिष्ठ कल्याणि ! कुञ्जे
 प्रातर्जातं न हि न हि निशा सावशेषाधुनापि ।
 इत्यावेशप्रलपितशतं मद्गतं देवि ! दिग्भ्यः
 संप्राप्तास्ते कथयितुममी साक्षिणः सन्ति सभ्याः ॥१२२॥
 ब्रह्मा बभ्रुप्रणयपदवी लङ्किता लोकलज्जा
 मूर्द्ध्नि व्यस्तं पदमब्रशसः शङ्कितो नापमृत्युः ।
 मामाराधुं किमिव न कृतं दुष्करं त्वाद्दृशीभि-
 स्त्वङ्गां युष्मान् मम यदुपतेरद्य राज्यं धिगस्तु ॥ १२३ ॥

मयि, मन इदं मनः त्वयि अपि वन्दीभूतम् इति हेतोः हाभ्याम्
 आभ्यां मनोभ्याम् अचिरात् मिखनम् आवयोः साधनीयं सम्पाद-
 नीयम् । अचिरं एव आवयोः सङ्गमो भविष्यतीति भावः ॥ १२१ ॥

राधे इति । हे देवि ! दिग्भ्यः नानादेशेभ्य इति भावः
 सम्प्राप्ताः समागताः अमी सभ्याः समासटः, राधे ! राधे ! क्व इत्थं
 चलसि ? मनाक् क्वचित्क्षणं कुञ्जे तिष्ठ, हे कल्याणि ! प्रातः
 प्रातःकालः जातम् ? नहि नहि नैव नैव प्रातर्जातमिति शेषः,
 अधुनापि निशा सावशेषा अवशिष्टा तिष्ठति, एतत्कृतं मदीय-
 निश्चयः आवेशेन त्वदभिनित्येन प्रलपितशतं प्रजापन्नं तं त्वभ्यं कथ-
 यितुं साक्षिणः सन्ति वर्तन्ते ॥ १२२ ॥

इति । वन्दीभूतां पितृादीनां प्रणयपदवी लङ्किता बभ्रुदाधारः
 ब्रह्मा त्वत्केचनः, लोकेभ्यः लज्जा लङ्किता अलङ्काराणां अलङ्कारित्वेति
 रूपवत् । अथप्रथमः पदं मूर्द्ध्नि शिरसि व्यस्तं धृतं भङ्गः, अथमृत्युः
 ब्रह्मा मरणाभित्तिं यावत् न शङ्कितः न लङ्कितः । त्वाद्दृशीभिः त्वङ्ग-
 मद्दृशीभिर्नागीभिः माम् आराधुं शकितं शशीर्षुर्भित्तिं अथः किमिव

रम्या हर्म्यावलिःरियमनी बन्धवः सानुबन्धाः
 निर्वैर्यं जयति नगरी गुम्फिता नागरीभिः ।
 एषा सम्पत् किमिह न सुखं किन्तु कान्तारकुक्षी
 युष्माभिर्यः 'समजनि स मे दुर्लभो हृदिनोदः ॥ १२४ ॥
 नोपष्टम्भो गुणवति ! तव स्यादयं चेत् तदानीं
 नाहं नासावबिनवधनश्यामलो देहबन्धः ।
 दुःखं कापि क्वचिदपि सुखं यच्छसि कापि मोहं
 सर्वत्रैवं स्फुरति मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव ॥ १२५ ॥
 कुजासृज्जीमकरवसुरीकृत्य यन्निर्घृणत्वं
 तत्तात्पर्यं विपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

दुष्करं न कृतम् ? विविधमेव दुष्करं कृतमित्यर्थः । अतः अद्य इदानीं
 युष्मान् त्यक्त्वा यदुपतेः मम राज्यं धिक् अस्तु ॥ १२२ ॥

रम्येति । इयं रम्या मनोहारिणी हर्म्यावलिः अट्टश्रेणिः
 राजभवनमिति यावत्, अमी सानुबन्धाः सगणाः बन्धवः, नागरीभिः
 गुम्फिता परिष्टता निर्वैराः निष्कण्टका इयं नगरी मधुरा जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एषा सम्पत् ऐश्वर्यम् इह मधुपुरे सुखं सुख-
 जनकं किं वस्तु न अस्तीति शेषः सर्वमेवास्तीत्यर्थः । किन्तु कान्तार-
 कुक्षौ काननाभ्यन्तरे युष्माभिः सह यः हृद्दुविनोदः चित्तानन्दः सम-
 जनि जातः, सः मे मम दुर्लभः अस्तीति शेषः ॥ १२४ ॥

नेति । हे गुणवति ! चेत् यदि तदानीं न अहम् अभवमिति
 शेषः, असौ अतिनवधनश्यामलः देहबन्धः शरीरधारणश्च न अभव-
 दिति शेषः तदा अयं तव उपष्टम्भः दुःखमिति भावः न स्यात् । अथ
 तु त्वन्मयी सृष्टिरेव त्वन्मयी त्वत् प्रतीयमानः संसार एवेत्यर्थः सर्वत्र
 एवं स्फुरति प्रसर्पति यथा कापि त्वं दुःखं, क्वचिदापि सुखं, कापि च
 मोहं यच्छसि इदासि ॥ १२५ ॥

कुजासृज्जीमकरवसुरीकृत्य यन्निर्घृणत्वं तत्तात्पर्यं विपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

नीता राधे ! मम सुरसिक्तैर्बभ्रमाहीन्यवाहै
 बभ्रुः सख्यस्मितजनचितुस्तस्मात्सीदु हृदयैव ॥ १२८ ॥
 अस्मिं प्रस्थापनमपि मया सख्यमुन्निद्रुक्त्वा
 यस्मिन्नेतन्निहितमद्य ते स्वप्नसन्दर्शनाय ।
 जाग्रदभावे भवति भवती भावनीयैव चिह्नी
 तेनाश्रियस्फुरणश्रमनी हन्त आता सुषुप्तिः ॥ १२९ ॥
 जाने प्राणेश्वरि ! मम यथा निर्विवादं तथा ते
 सन्तप्ताया युगपदभियान्यद्यतन्यो रजग्यः ।

मोक्षस्वरूपं नामस्वरूपं गोपयिष्यन् अहम् अन्तिकक्षां वनीपवर्तिनीं
 वारिणां राधानास्त्रोम् अकरवम् । हे राधे ! मम सुरसिक्ता वंशी
 नीता त्वयेति शेषः इत्येवमादीनि अस्मात्के अहंवा बभ्रुः अतएव
 सख्यायां स्मितस्म जनयितः मम तत् मोक्षस्वरूपगोपयामिति यावत्
 हृदयैव आसीत् ॥ १२८ ॥

अस्मिन्मिति । अस्मिन्मिति निद्रारहितेन मया प्रस्थापनमपि
 प्रहृष्टनिद्राजननमपि अस्मिं सख्यम् । अथ अस्मिन्मिति ननु ते तव
 अस्मिं सन्दर्शनाय अस्मिन् नद्रे इति शेषः एतत् अस्मिं निहितं स्थापितं
 तत्र जाग्रदभावे जानरावस्थायां भवती त्वं भावनीयैव चिह्ननीयैव
 भवति तेन अथस्मिन्नेतद इति भावः, किन्तु तेन अस्मिन् अस्मिन्
 सर्वं स्फुरणं विषयज्ञानमिति यावत् तत्र अस्मिन् भावनीयैव सुषुप्तिः
 सुखमहमसाद्यत् न किञ्चिदनेदिममित्त्वं ज्ञानं बहन्ते भवति आह्वय
 नाह्वयेति यावत् आता, हन्ति शेरस्फुरणम्, अतः मे
 चिह्नं तं सुषुप्तिमिति शेषः । अस्मिन्मिति दिवससन्दर्शनं तदेव
 अस्मिन् इत्युच्यते सुषुप्तौ तु न किञ्चित् इति भावः ॥ १२९ ॥

जाने इति । हे प्राणेश्वरि ! मम यथा, तथा सन्तप्तायाः
 ते तव सन्तप्यः इहानीत्याद्यः रजग्यः युगपत् निर्विवादं अस्मिन्मिति

यास्यन्तेति दिनकतिपयैरहः । पञ्चदशमाहोः
 सत्त्वं सत्त्वं विमिश्रनिधता आवयोः सुखिता आः ॥१२०॥
 ज्ञातिप्राप्तौ हसति निधतं बन्धुवर्गो दृष्टि
 व्रीहामन्तर्दधति गुरवो नीरवो धत्त्वबोधः ।
 चित्तीयन्ते किमपि सुजना दुर्जनाः कुम्भयन्ते
 ज्ञावन्ते मां सदसि रसिकाः सादरं त्वत्कथासु ॥१२१॥
 इत्यादिष्टं भुवनगुरुणा गौरवेण क्रियाणाम्
 अज्ञागन्तुं किमिव शयितुं भोक्तुमप्यक्षमेण ।
 तामौत्सुक्यादिति स कथयन्नात्मनः पादमूले
 निज्जासीनः सुरभिश्चिश्चिरं निर्भरं किञ्चिदाप ॥१२२॥

अभिवान्ति गच्छन्ति । अहं भोः प्रेक्षि ! एताः रजन्वः दिनकति-
 पयैः नतैरिति शेषः पञ्चदशमाहोः सप्तदशमाहयोः आवयोः निमित्त-
 निधता निमित्तनिधाः यास्यन्ति सत्त्वं सत्त्वं सुखरजन्वः शीघ्रं वान्ती-
 ति भावः । अहः सुखिता स्वरपिता भाविसुखाशयेति भावः आः
 अवेः ॥ १२० ॥

ज्ञातिप्राप्तौ इति । इव कथासु सतीसु ज्ञातिप्राप्तौः ज्ञातिप्राप्तौः
 हसति, बन्धुवर्गः निधतम् एकान्ते इत्यर्थः दृष्टि निवारयति, गुरवः
 पित्रादयः आनः शीघ्रं दधति, धत्त्वबोधः नीरवः निःशब्दः । सुजनाः
 साधवः किमपि चित्तीयन्ते आश्चर्यं वृद्धयो भवन्ति, दुर्जनाः कुम्भ-
 यन्ते निन्दन्ति, सदसि सभायां रसिकाः सादरं वधा तथा मां
 ज्ञावन्ते प्रशंसन्ति ॥ १२१ ॥

इतीति । भुवनगुरुणा जनसंप्रतिमा कल्पेन क्रियाणां काव्याणां
 गौरवेण अज्ञानान्तुं शयितुं भोक्तुमपि किमपि अनिर्दिष्टनीयमिति
 भावः अज्ञमेव अज्ञानेन वता इति आदिष्टं सन्दिष्टम् । औत्सुक्यात्
 अमुत्सुक्यावयात् ताम् इति कथयन् सः आत्मनः अहं पादमूले

पश्यन्नेतत् किमिति ज्ञेययन्मुखासुदारं
 मन्दाकिन्या इव तनुधृतः सुभ्रुवः सुस्थितायाः ।
 हाहा जातं किमिति चकितः सत्वरं प्रोक्ष्य पादौ
 भक्तिश्रद्धासपुञ्जमुपादाय मूर्ध्ना ववन्दे ॥ १३३ ॥
 बुद्ध्वा बद्धाञ्जलिपुटमिमां किञ्चिदास्थातुकामाम्
 इत्याचख्यौ विरमतु परं निष्कालो देवि ! खेदः ।
 एतद्वासी नयवति ! हरेः श्रीमदङ्गाधिरुद्धं
 चेतो मूढं न कुरु करुणासागरे सङ्गतासि ॥ १३४ ॥
 भास्वानश्वानयमतिक्षती खेलयन्नस्वरान्-
 र्धर्मस्थित्यै भ्रमति भुवने तामसोन्मूलनाय ।

चरणस्थानधर्मिणे निम्नाश्विनः भूतलस्य इत्यर्थः सुरभिश्चिरं सुगन्ध-
 शीतलं किञ्चित् निर्भरम् व्याप्य पर्यावति भावः ॥ १३२ ॥

पश्यन्निति । इति कथयन् उद्धवः तनुधृतः मूर्त्ति मन्दा-
 किन्या इव सुस्थितायाः स्थिरायाः सुभ्रुवः राधायाः उदारां सङ्गी-
 तानुधारां पश्यन् किमेतत् इति हाहा किं जातम् इति चकितः
 प्रोक्ष्य उक्त्वा भक्तिश्रद्धाभ्यां सपुञ्जकं चरोमाञ्च यथा तथा सत्वरं मूर्ध्ना
 शिरसा पादौ चरणौ उपादाय गृहीत्वा ववन्दे वन्दितवान् ॥ १३३ ॥

बुद्धेति । बद्धाञ्जलिपुटं स्पर्शति शेषः किञ्चित् व्याख्यातकामां
 वक्तुकामां राधां बुद्ध्वा विज्ञाय इति व्याचख्यौ उवाच, देवि ! परं
 केवलं निष्कलः निरर्थकः खेदः विरमतु निवर्त्तताम् । हे नयवति !
 नीतिज्ञे ! एतत् वासः यवनं हरेः कृष्णस्य श्रीमत् सङ्गम् अधि-
 रुद्धम् । चेतः चित्तं मूढं सुगन्धं न कुरु, करुणासागरे दयानिधौ
 सङ्गतासि निवृत्तासि ॥ १३४ ॥

भास्वानिति । अयम् अतिक्षती अतिशयार्थः भास्वावु दीप्तिमान्,
 सूर्यश्च रागो असुरामवान् रक्तवर्णश्च विनतानन्दनः गरुडः अक्षयश्च

प्रादन्विष्यात्कटिति विजतानन्दवाधीनमन्वो
 रागौ त्रित्वां न कुर्व कुरुते प्रसिन्वीनां प्रबोधम् ॥१३५॥
 गोपीमात्रं पुण्ड्रिपिनयात्माधवप्रेमपात्रं
 मत्वा यत्त्वासवतिशयिनी दृष्टिरथे मन्नासीत् ।
 अन्तव्यं तद्विधिविधिसुतव्योमकेशास्त्रिषुदी-
 सृग्यः प्राग्ने पशुरिव तव प्रेम्सि बद्धो यदस्मि ॥ १३६॥
 मातर्मातर्जय जय जयन्धीहनं सोऽह्यक्याः

तस्य अधीनं ज्ञानं गमनं बल्य तत्रोक्तः अयं कण्ठः सूर्यं च अन्तरानः
 नगनावकाशे अज्ञानं चालयन् धर्मस्वित्त्वं धर्मस्य वेदविकृतस्य स्वित्त्वे
 रक्षणाय तामसानां तन्मोगुणप्रधानानाम् अक्षरावताराणां मित्यर्थः
 निभिराणाञ्च उन्मूलनाय ध्वंसाय भुवने जगति भ्रमति विचरति,
 प्रादक्षिण्यत् प्रकर्षेण दक्षिण्यत्वात् सर्वास्तु समानुरागत्वात्
 पद्मिनीनां तदास्त्वकामिनीनां कमलिनीनाञ्च प्रबोधं सान्त्वनं
 विकासञ्च कुरुते । अत्र प्रस्तुते कण्ठे सप्रस्तुतस्य सूर्यस्य व्यवहारस-
 मारोभात् समासोक्तिरवधारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समर्थक
 कार्यलिङ्गविशेषः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन दति
 ॥ १३५ ॥

गोपीमात्रमिति । गोपीमात्रं पुण्ड्रिपिनयात् पुण्ड्रिपिनयात्
 माधवस्य कण्ठस्य प्रेमपात्रं मत्वा अन्ते सम यत् त्वं प्रतीति शेषः
 अन्तिसयिनी अन्तिका समेति भावः दृष्टिः आसीत्, सर्वा एव
 गोष्ठाः सम प्रियाः इति त्वन्नि विशेषदृष्टिर्न कर्तेति भावः, तत् अन्तव्यं
 सोऽह्यं, यत् यतः विधेर्ब्रह्मणः विधिसुतानां नारदादीनां व्योमकेशस्य
 चरस्य अन्विपत्त्याः उन्मूलनाय सृग्यः अन्ते प्रबोधः अहं प्राग्ने पशुरिव
 तव प्रेम्सि बद्धः अस्मि ॥ १३६ ॥

कस्ती तत्त्वं कलयतु न यद्देगर्भोऽपि वेद ।
 मन्तव्योऽसौ परिजनतया वल्लभस्येति तस्यै
 वारं वारं तदनु दधिरे तेन दण्डप्रणामाः ॥ १३७ ॥
 सर्वाङ्गीनं पुत्रकमुद्भूदशुभग्ने च दृष्टी
 कण्ठो भग्नस्वर इव वचः पर्यवस्थानशून्यम् ।
 तस्यास्तस्याप्यजनिः युगपद्यानकाले तदानीं
 सुग्धा मूर्धन्यभवदुभयोरङ्गुता पुष्पदृष्टिः ॥ १३८ ॥
 आमन्त्रैकस्तदनु सकलं घोषमुत्कण्ठमानः
 सद्यो राधारमणचरणप्रेक्षणाय प्रतस्ये ।

मातरिति । हे मातः ! हे मातः ! जय जय सर्वोत्कर्षेण
 वक्तुं श्रोतव्यः, वेदगर्भः विधिरपि यत् न वेद न जानाति, जगन्मोहनं
 कृष्णं मोहयन्त्यासौ तव तत् तत्त्वं कः कलयतु ? व्यवधारयतु ? न
 कोऽपीत्यर्थः । असौ अहं वल्लभस्य कान्तस्य परिजनतया मन्तव्यः
 अर्त्तव्य इति तेन उद्धवेन तदनु तदनन्तरं वारं वारं दण्डप्रणामाः
 दण्डवत् चरणे पतनानि दधिरे कृताः ॥ १३७ ॥

सर्वाङ्गीनमिति । तदानीं यानकाले उद्धवयात्राकाले तस्याः
 राधायाः तस्यापि युगपत् समकालं सर्वाङ्गीनं सर्वाङ्गव्यापकं पुत्रकं
 रोमाञ्चः उद्भूतं उद्भूतं, दृष्टी अशुभग्ने वाष्पपूर्णे । कण्ठः भग्न-
 स्वर इव सर्गदुग्दस्वर इत्यर्थः, वचः पर्यवस्थानशून्यम् अव्यवस्थित-
 मित्यर्थः अजनि आसीदित्यर्थः श्रेयः । उभयोः मूर्धनि अदुभुता सुग्धा
 मनोजारिणी पुष्पदृष्टिः अभवत् ॥ १३८ ॥

आमन्त्रेति । तदनु तदनन्तरम् एकः उद्धवः उत्कण्ठमानः
 सन् सकलं घोषं नोपसृज्य आमन्त्र्य सम्भाष्य सदाः तत्क्षणात् राधार-
 मणस्य चरणप्रेक्षणाय प्रतस्ये चक्षिषः । परा अन्त्या राधा चिन्ता-
 क्षिप्तं कन्तमिव प्रेवसा प्रियतमेन खल्लं सुभाषितं चिन्तयन्ती ध्यावन्ती

मन्त्रं चिन्तामणिमिव परा धिन्तयन्ती चिराय
प्रेयःसूक्तं वनभुवि घनानन्दमन्त्रावतस्थे ॥ १३८ ॥

नानारामप्रणयि-सुमनःसङ्गसीभाग्यभाजा
जाद्यापाये सुरभिसमयस्थायिना माधवेन ।

राधाबन्धोरुपहृतमिति प्रेमभाध्वीकमेतन्-
निर्विघ्नेन श्रवणपुटकैः पुष्यवन्तः पिवन्तु ॥ १४० ॥

विचारपारदृश्वानः कृतं क्षुद्रधिया मया ।

करुणाद्राः करिष्यन्ति शुद्धमुद्धवदूतकम् । १४१ ॥

इति तालितनगरनिवासिन्ध्रीमाधवकवीन्द्रभट्टाचार्यैः-
विरचितमुद्धवदूतं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

सती वनभुवि घन्दावने घने सान्दे आनन्दे प्रियतमध्यानजनिते इति
भावः मन्त्रा अवतस्थे स्थिता ॥ १३८ ॥

नानेति । जाद्यापाये शीतर्तौ (वसाने नानारामेषु विविधोद्या-
नेषु प्रणयिनां विकसतां सुमनसां मङ्गेन संसर्गेण यत् सौभाग्यम्
आनन्दः तद्गुभाजा तच्छास्त्रिणा विविधोद्यानपुष्पाभोद्दिनेत्यर्थः यद्वा
नाना बहवः ये रामप्रणयिनः रामभक्ताः सुमनसः विहांसः साधव
इति यावत् तेषां मङ्गेन यत् सौभाग्यं ज्ञानलाभरूपं शुभादृष्टं बद्ध-
भाजा तत् प्राप्नोतेत्यर्थः सुरभिसमयस्थायिना वसन्तकालवर्तिना
माधवेन तदाख्यकविना एतत् प्रेमभाध्वीकं प्रेमसमुत्कृष्टः सन्दर्भ
इति यावत् राधाबन्धोः कृष्णस्य उपहृतम् उपहारीकृतम् उपटौकन-
त्वेन दत्तमित्यर्थः, पुष्यवन्तः जनाः निर्विघ्नेन आनावासेनेत्यर्थः
श्रवणपुटकैः कर्णविवरैः पिवन्तु आस्त्रादयन्तु ॥ १४० ॥

विचारेति । विचारदृश्वानः सुविचारका इत्यर्थः करुणाद्राः
दयाद्राः सन्तः क्षुद्रधिया मन्दबुद्धिना मया कृतम् उद्धवदूतकं
शुद्धं करिष्यन्ति । अनुद्धवदूतम् ॥ १४१ ॥

गौरपञ्चाशिका ।

अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं
 फुल्लारविन्दवदनां तनुबोमराजीम् ।
 सुमोक्षितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
 विद्यां प्रमाद्गुणितामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥
 अद्यापि तां शशिसुखीं नवयौवनाढ्यां
 पीनस्तनीं पुनरहं यदि गौरकान्तिम् ।

अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि मृत्युकालेऽपीत्यर्थः कनक-
 चम्पकदासवत् काञ्चनचम्पकमालेव गौरी तां प्रजे कनकचम्पकं दीयते
 अस्मै इति कनकचम्पकदा ताम् अगौरीं कालीं फुल्लं विकषितम् अर-
 विन्दमिव कनकमिव वदनं यस्यास्तथोक्तां तन्वी सूर्या बोमराजी
 यस्यास्तथापिषां सुप्तात् निद्रायाः उत्थिता तां पक्षे सुप्ते इव सुप्तेः शवः
 अस्मिन् उत्थिता तदुपरिस्थितेत्यर्थः तां मदनेः कामेन विह्वलं विवर्षं
 लालसं सखृष्टम् अङ्गं यस्याः तथोक्तां पक्षे मदनं विह्वलयति
 व्याकुलयति नाशयतीति यावत् इति मदनविह्वलः हरः तस्मिन्
 लालसं सुखम् अङ्गं यस्यास्तां प्रमादेन अनवधानतया गुणितां निर्णीतां
 क्वचित्कान्तिं च पाठः । विद्यां विद्यामिव महाविद्यामिव विद्यां
 तदाङ्गीं राजकुमारीं चिन्तयामि अस्मिन् । अन्येऽस्मिन् वदन्ततिष्ठकं
 वदन्तम् । अयं वदन्ततिष्ठकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् । उप-
 मादकारः ॥ १ ॥

अद्यापीति । अद्यापि शशिसुखीं चन्द्रवदनां पक्षे शशी चन्द्रः

पश्यामि मन्मथप्रदानमपीष्टितानि ।
 यात्राप्रथि सस्यति करोमि सुशीतलानि ॥ २ ॥
 अद्यापि तं यदि पुनः कमलावताक्षीं
 पश्यामि पीवरपयोधरभारखिद्याम् ।
 सम्पीड्य बाहुयुगलेन पिश्यामि वक्त्रम्
 उन्मत्तवत्प्रभुकरः कमलं समेष्टम् ॥ ३ ॥
 अद्यापि तां निधुवनकृमनिःसहाङ्गीम्
 आपाण्डु मण्डपतितालककुञ्चिताक्षीम् ।

मुखे लक्ष्मण्या तदैकदेशे खडाटे यस्यास्तां नवबोवनाक्षां नवबोवन-
 वतीं पीनसानीं पीवरपयोधरां गौरकाञ्चिं गौरवर्षां पक्षे गौरे
 गौरवर्षे हरे कान्चिः कामना अभिवापः यस्याः तां यदि पुनः पश्या-
 मि तदा सस्यति इदानीमेवेत्यर्थः तदा मन्मथस्य कामस्य शरानखेन
 पीडितानि गात्राप्रथि अङ्गानि सुशीतलानि करोमि । पक्षे आद्या-
 याः प्रसन्नतावाभे अभिवापितस्य कामिनीसम्भोगस्य सिद्धिरिति भावः
 ॥ २ ॥

अद्यापीति । अद्यापि यदि पुनः कमले इव आगते विसृते
 अक्षिणी नेत्रे यस्याः तां पीनयोः पीवरयोः पयोधरयोः स्तनयोः
 भारेण खिन्नां तां पश्यामि, तदा बाहुयुगलेन भुजहृयेन सम्पीड्य नाद-
 नाङ्गिभूतेति यावत् पक्षे सम्पन्न संयोग्य भुजहृयं योजयित्वात्यर्थः
 बहाङ्गिभिर्भूत्येति यावत् उन्मत्तवत् क्षिप्र इव प्रभुकरः कचलमिव
 वक्त्रं बटनं यद्येत् पिश्यामि सुव्यापीत्यर्थः पक्षे वाविशयं पश्यामी-
 त्यर्थः । उपनासकारः ॥ ३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि निधुवनकृमेव सुरतस्यसेव किःसहं
 विवशन् अङ्गं यस्याः तद्योक्ताङ्गं अयाङ्गुनि गच्छे कपोले पतिवैः

प्रच्छन्नपापकृतमन्तरमावहन्तीं
 कण्ठावसन्नसुदुवाहलतां क्षरामि ॥ ४ ॥
 अद्यापि तां सुरतजागरभूर्णमानां
 तिर्यक्क्षलत्तरलतारकमावहन्तीम् ।
 शृङ्गारसारकमलाकरराजहंसीं
 व्रीडावनम्बवदनामुरसि क्षरामि ॥ ५ ॥
 अद्यापि तां सुरतताण्डवसूत्रधारीं
 पूर्णेंदुसुन्दरमुखीं मदविद्वलाङ्गीम् ।

अत्रैः पूर्णकुल्लेः इच्छिते सङ्कोचं नीते अस्मिन्नी यथा तां पक्षे
 व्यापायिच्छति पृथक् पदं प्रच्छन्नपापकृतमित्यस्य विशेषणम् । प्रच्छन्नं
 निभृतं यत् पापं कौशारे पुरुषसङ्गमजानितमिति भावः तेन कृतं
 सम्भृतम् अन्तरं मनः पक्षे प्रच्छन्नेन गूढेन पापेन पापसचनेन वा
 वा कथासुखं वापि निगुन्धसुखविक्रमं, भव्य त्वं बहुलापाङ्गि रत्नभू-
 तासि वै यत् इत्यङ्गुल्येति भावः, कृतं विद्वमिति यावत् अन्तरं
 मनः आवहन्तीं धारयन्तीं कण्ठे मदीये इति भावः अवनहन्ता यन्मा
 यद्वी कोमला बाहवता यस्याः तां पक्षे कण्ठे गले अवनहन्ता माया-
 ल्येण स्थिता यद्गः बाहवता अचुराणां भुजपङ्को यस्याः तां क्षरामि
 चिन्तयामि ॥ ४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरतजानरेण भूर्णमानां तिर्यक् कौटि-
 ल्येनेत्यर्थः स्वहन्ती पतन्ती मयि पक्षे हरे इति भावः तरला बहुला
 तारा यस्य तादृशसु अशील्यं स्तम् । आवहन्तीं शृङ्गारधारः आद्य-
 रसधार एव कसलाकरः सरोवरं तस्य राजहंसी तत्र विचरन्तीति
 भावः व्रीडया चञ्चया अवनम्बम् अवनतं वदनं यस्याः ताम् उरसि
 वक्षसि मम पक्षे हरेति भावः स्थितमिति शेषः । क्षरामि ॥५॥

अद्यापीति । सुरतमेव ताण्डवं यत्नं तस्य सूत्रधारीं प्रथम-

तन्वीं विशालजघनां स्तनभारखिन्नां
 व्यासोलकुम्भकक्षापवतीं स्मरामि ॥ ६ ॥
 अद्यापि तां मसृषचन्दनचर्चिताङ्गीं
 कस्तूरिकापरिमलेन विसर्पिगन्धाम् ।
 अल्पेन्दुरेखपरिशीलितभालरेखां
 मुग्धाभिरामनयनां शयने स्मरामि ॥ ७ ॥
 अद्यापि तां निधुवने मधुपानपात्रीं
 लीढाम्बरां कृशतनुं चपलायताक्षीम् ।

नटीमित्यर्थः पृषेन्दुवत् सुन्दरं सुखं यस्याः तां मदेन मद्यमानेन
 विह्वलं विषण्णम् अङ्गं यस्याः तां तन्वीं कृशाङ्गीं विशालजघनां इह-
 क्जघनां स्तनभारेण खिन्नां आन्तां व्यासोलानां विह्वलत्वेन चक्षुषानां
 कुम्भानां कक्षापः समूहः तद्वतीं पक्षे सुकृकेशीमित्यर्थः उभयत्र
 यमानम् । तां स्मरामि ॥ ६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि कस्तूपेन सुप्रियेण चन्दनेन चर्चितं
 खिन्नम् अङ्गं यस्याः तां कस्तूरिकायाः स्तननाभेः परिमलेन, विम-
 दीये परिमल इत्यमरः । विसर्पीं विसरन् गन्धो यस्याः तां अल्पेन्दु-
 रेखवत् अल्पेन्दुवत् परिशीलिता अस्या भावस्य ललाटस्य रेखा
 यस्याः तां पक्षे अल्पेन्दुरेखेन परिशीलिता अलङ्कृता भालरेखा
 यस्याः तथोक्ताम् । शयने शब्दायां पक्षे श्येते इति शयनः शवः
 शय, सुखं सुन्दरं पक्षे मसृष्टम्, अभिरामं मनोहरं नयनं यस्याः
 तथोक्तां तां स्मरामि ॥ ७ ॥

अद्यापीति । निधुवने कुरते यत् मधुनः अथराक्षतस्य पानं
 यस्य पात्रीम् आशयति पक्षे निधुवने अक्षयनविषये यत् मधुं
 अक्षयति तत् पिबतीति तेषां अक्षयकृपाश्चपायिनामिति यावत्

काश्रीरपङ्कजगर्भाभिलताङ्गरागाः
 कर्पूरपूगपरिपूर्णमुखी स्मरामि ॥ ८ ॥
 अद्यापि तां क्लमपतन्मदिरापराग-
 प्रखेदविन्दुविततं वदनं प्रियायाः ।
 अन्ते स्मरामि रतिखेदविलोचनेत्रं
 राङ्गपरागपरिमुक्तमिवेन्दुविष्वम् ॥ ९ ॥
 अद्यापि तन्मुखशशी परिवर्तते मे
 रात्रौ मयि क्षुत्तवति क्षितिपालपुत्रा ।

पात्रीं रञ्जितोत् । लोटं स्पृष्टं न तु याच्छ दितमिति भावः अस्वरं
 वसनं यथा तां निधुवनकाले वसनास्य स्वखिलात्वात् स्पृष्टमात्रवसना-
 र्भवति भावः पद्ये बाण्डं स्पृष्टम् अस्वरं गगनं यथा तादृशीसु अण्ड-
 षट्कामित्वर्थः अशतत्वं क्षीणाङ्गो पद्ये कृपाः क्षीणाः तनवः शरी-
 राणि अजुराणांमिति भावः यथा ताम् । उपलायताक्षीं अक्षु-
 विशाबनेत्रा काश्रीरपङ्कजेन कुङ्कुमद्रंशेण ऋगनाभिः कस्तूरिका
 तथा च क्लतः अङ्गरागः यथा तथाङ्गां कर्पूरपूगेन कर्पूरयुक्तगुवाकेन
 परिपूर्णं भूतं सुखं यस्ताः तादृशीं तां स्मरामि ॥ ८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि क्लमेन आन्त्या पतन उद्भूतं यः
 मदिरावाः मद्यपानस्य अपरागः सुख्यक् रागः तं ये प्रखेदावन्दवः
 धर्मवारिकथानिचयाः तैः विततं व्याप्तं रतिखेदेन सुरतधर्मेषु
 विलोचनेत्रं अञ्जलनयनं तत् प्रियायाः विद्यायाः मन्त्रे आद्यावि-
 द्यायाः वदनं राङ्गपरागात् राङ्गघासात् परिमुक्तं निःसृतम् इन्दु-
 विष्वमिव चन्द्रसङ्कलनमिव अन्ते सृष्ट्युक्तावे स्मरामि । उभयत्र
 इमानमेतत् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । यथा क्षितिपालपुत्रा राजनन्दिन्या रात्रौ क्वचि

जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात्
 कथं कृतं कनकपत्रमनालपत्न्या ॥ १० ॥
 अद्यापि तत् कनककुण्डलदृष्टमास्यं
 तस्याः स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
 आन्दोलनश्रमजलस्फुटसान्द्रविन्दु-
 मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥ ११ ॥
 अद्यापि तत्प्रथं भङ्गुरदृष्टिपातं
 तस्याः स्मरामि रतिविभ्रमगात्रभङ्गम् ।

श्रुतवति नासातः वचननिःसरणार्थं शब्दविशेषं कृतवतीत्यर्थः मति
 कोपात् प्रणयकलहात् जीव इति मङ्गलवचः परिहृत्य अनालपत्न्या
 आद्यापमकृषत्वा सत्या कथं कनकपत्रं जीवत्पतिस्त्वचकमिति भावः
 कृतं कृतं, कस्यापि जवथे सञ्चिहितानां जीवेति वचनस्य विहित-
 त्वात् तद्वचने प्रव्याय इति प्रसिद्धिः । तस्याः च सुखशयी अद्यापि
 मे परिभर्त्तते सर्वतः इत्यमान इव प्रस्फुरतीत्यर्थः । पक्षे क्षितिपाल-
 पुत्या पर्वतराजदुहित्वा कोपात् मत्कृतापराधजनितादिति भावः ।
 कथं मदीये इति भावः कनकपत्रम् अलङ्कारविशेषः कृतम् अर्पितं
 कनकपत्रस्य भाङ्गलिकत्वेन जीवेति वचनस्य प्रतिरूपत्वं बोध्यम् ॥१०॥

अद्यापीति । तस्याः प्रियायाः विपरीतरताभियोगे पुरुषावित-
 ध्वापारे कनककुण्डलाभ्यां दृष्टं वर्षणं नीतम् आन्दोलनादिति भावः
 आन्दोलनेन सम्यक् दोलनेन यः श्रमः तेन जवानां खेदवारीणा-
 नित्यर्थः स्फुटाः प्रकटाः सान्द्राः घनाः ये विन्दवः कथाः ते एव
 मुक्ताफलानां प्रहराः निचयाः तैः विच्छुरितं व्याप्तं तत् आस्यं सुखं
 अद्यापि स्मरामि । रूपकमलङ्कारः ॥ ११ ॥

अद्यापीति । अद्यापि तस्याः सः प्रणयः तत्प्रणयः तेन
 भङ्गुराः कुटिबाः दृष्टिपाताः यत्न तादृशं, वस्त्राद्युत्प्रेन परिषर्षो परितो

वस्त्राञ्जलेन परिधर्षिपयोधरान्तं
 दन्तच्छदं दशनसखण्डनमण्डनञ्च ॥ १२ ॥
 अद्याप्यशोकनवपल्लवरक्तहस्तां
 मुक्ताफलप्रचयचुम्बितचूचुकायाम् ।
 अन्तःस्मितोच्छसितपाण्डुरगण्डदेशां
 तां वल्लभां रहसि संवलितां स्मरामि ॥ १३ ॥
 अद्यापि तत् कुसुमरेणुसुगन्धमिश्रं
 न्यस्तं स्मरामि नखरक्षतलक्ष्म तस्याः ।
 आकृष्टहेमरुचिरास्वरमुख्यताया
 लज्जावशात् करघृतं न कुतो व्रजन्त्याः ॥ १४ ॥

धर्षणं प्राप्तः पयोधरान्तः स्तनावकाशः यत्र तथोक्तं, रतिविभ्रमेण
 सुरतविलासविशेषेण गात्रभङ्गं, दशनेन यत् खण्डनं दशनं तच्चिह्न-
 मित्यर्थः मण्डनं भूषणं यस्य तथाविधं दन्तच्छदम् अधरञ्च स्मरामि ॥१२॥

अद्यापीति । अशोकस्य नवपल्लववत् रक्तः हस्तो यस्याः तां,
 मुक्ताफलानां प्रचयेन चारेणेत्यर्थः चुम्बितं स्पृष्टं चूचुकायं स्तनायं
 यस्याः तां, चूचुकन्तु कुचायं स्पर्शित्वभरः । अन्तःस्मितेन ध्यानरमन्-
 द्हासेन उच्छसितः उत्फुल्लः पाण्डुरः विशदः गण्डदेशः यस्याः
 तथोक्तां, रहसि एकान्ते संवलितां संसृतां पक्षे समागतां तां
 वल्लभां प्रियाम् अद्यापि स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापीति । कुसुमानां रेणुभिः उपरिनिहितैरिति भावः
 सुगन्धेन मिश्रं युक्तं न्यस्तम् धर्षितं तस्याः तत् नखरक्षतलक्ष्म
 चिह्नं तथा उख्यतायाः न कुतो व्रजन्त्याः कुत्रापि अगच्छन्त्या
 इत्यर्थः दण्डवत् तिष्ठन्त्या इति यावत् आकृष्टं हेमरुचिरं सुवर्ण-
 भनोहरं कौस्तुभरागरञ्जितमिति भावः अस्वरं यस्मिन् तत् तथोक्तं
 लज्जावशात् करघृतं हस्तधारणम् अद्यापि स्मरामि ॥ १४ ॥

अद्यापि तां विधृतकज्जललीलनेत्रां
 पृथ्वीप्रभिन्नकुसुमाकुलकेशपाशाम् ।
 सिन्दूरसंवलितमौक्तिकहारभाराम्
 आबद्धहेमकटिकां रहसि स्मरामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि तां धवलवेश्मनि रत्नदीप-
 मालामयूखपटलैर्गलितान्धकारैः ।
 सुप्ताञ्च मे रहसि हास्यसुखीं प्रसन्नां
 लज्जाभरार्द्रनयनां परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां गलितबन्धनकेशपाशां
 स्रस्तस्रजं स्मितसुधामधुराधरोष्ठीं
 पीनोन्नतस्तनयुगोपरि चारु चुम्बन्-
 मुक्तावलिं रहसि लोलदृशं स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । विधृतं कज्जलं याभ्यां तादृशे बोले चक्षुषे नेत्र
 यस्याः तां, पृथ्व्यां भूमौ प्रभिन्नाः पतिताः कुसुमाकुलाः पुष्पाकीर्णाः
 केशपाशाः यस्याः तथोक्तां, सिन्दूरेण संवलितः संयुक्तः मौक्तिकहारश्च
 भारः यस्याः तां तथा आबद्धा परिचिता हेमकटिका काञ्चनकटि-
 भूषणमित्यर्थः यथा तथाभूतां तां रहसि विजने स्मरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । गलिताः विनष्टाः अन्धकाराः येभ्यः तैः रत्नदीप-
 मालानां मयूखपटलैः किरणजालैः धवलवेश्मनि आलोकितभवने
 सुप्तां निद्रितां रहसि विजने मे मम प्रसन्नां हास्यसुखीं लज्जाभरेश्च
 आर्द्रं धातुले नयने यस्याः तथोक्ताञ्च अद्यापि परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापीति । गलितं विकृतं बन्धनं येषां तादृशाः केशपाशाः
 यस्याः तथोक्तां, स्रस्ता विन्धुता स्रक् माल्यां यस्याः तां, स्मितसुधया
 मन्दहासास्तेन मधुरौ मनोहरौ अधरोष्ठौ यस्याः तथोक्तां, पीनोन्नत-
 स्तनयुगस्य उपरि चारु यथा तथा चुम्बन्ती पतन्ती मुक्तावलिः मुक्ता-

अद्याप्यहं विरहवह्निनिपीडिताङ्गीं
 तन्वीं कुरङ्गनयनां सुरतैकपात्रीम् ।
 नानाविचित्रकृतमण्डनमावहन्तीं
 तां राजहंसगमनां सुदतीं स्मरामि ॥ १८ ॥
 अद्यापि तां विरहितां कुचभारनम्रां
 मुक्ताकलापविमलीकृतकण्ठदेशाम् ।
 तां केलिमन्दिरगतां कुसुमायुधस्य
 कान्तां स्मरामि हृदिरोक्मलधूमकेतुम् ॥ १९ ॥

हारः यस्याः तथोक्तां, लोचदृशं चपलाङ्गीं ताम् अद्यापि रहसि
 विजने स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं विरहवह्निना विच्छेदान्धेन निपी-
 डितम् अहं यस्याः तथोक्तां, तन्वीं कुरङ्गनयनां लुगाङ्गीं,
 सुरतस्य एकपात्रीत् एकमात्रावलम्बनभूतां पक्षे सुरता सुरसमूहः
 तस्याः एका अद्वितीया पात्री रक्षित्री तां, नानाविचित्रं यथा तथा
 कृतं यत् मण्डनं भूषणं तत् आवहन्तीं धारयन्तीं राजहंसस्येव ममनं
 यस्याः तथोक्तां मन्दनामिनीमित्यर्थः सुदतीं शोभनदयनां तां स्मरामि
 ॥ १८ ॥

अद्यापीति । विरहितां मम विरहात्तां पक्षे वि परिधववाचकम-
 व्ययं तद्रहितां केनाप्यपरिभवनीयामित्यर्थः, कुचयोः पत्रोपरत्रयोभारेण
 नम्रां मुक्ताकलापेन मौक्तिकहारेण विमलीकृतः उज्ज्वलीकृतः कण्ठदेशः
 यस्याः तथाविधां कुसुमायुधस्य कामस्य केलिमन्दिरगतां क्रीडाभङ्ग-
 वर्तिनीं हृदिः मनोसः यः उज्ज्वलः शृङ्गारः शृङ्गारः युधि-
 रज्ज्वल इत्यमरः । तस्य धूमकेतुं ध्वजविशेषभूतां तां काम्याम् अद्यापि
 स्मरामि ॥ १९ ॥

अद्यापि चाटुशतप्रोक्षसितस्मितन्तु
 तस्याः स्मरामि सुरतक्लमविह्वलायाः ।
 अव्याजनिस्तनितकातरकाकुक्कण्ड-
 सङ्कीर्णवर्णरुचिरं वदनं प्रियायाः ॥ २० ॥
 अद्यापि तां सुरतघूर्णनिमीलिताक्षीं
 स्रस्ताङ्गयष्टिगलितां गुरुकेयनस्त्राम् ।
 शृङ्गारवारिकमलाम्बुजराजहंसीम्
 जन्मान्तरे निधुवनेऽप्यनुचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि तां प्रणयिनीं मृगशावकाक्षीं
 पीयूषपूर्णकुचकुम्भयुगं वहन्तीम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः क्लमः क्लान्तिः तेन विह्वला
 कातरा तथोक्तायाः तस्याः प्रियायाः चाटुशतेन अतृकृतेन अतुनव-
 वचननिचयेन प्रोक्षसितम् उद्भासितं स्मितं यस्मिन् तत् अव्याजम्
 अक्षपटं यथा तथा निस्तनिता उच्चरिता कातरकाकुः कातर्यव्यञ्जकः
 स्वरविशेषः यस्मात् तादृशे कण्डे सङ्कीर्णैः वर्णैः अक्षरैः रुचिरं मनो-
 हारं वदनं स्मरामि ॥ २० ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः घूर्णः घूर्णनं निमीलितक्षु-
 ययोः तादृशे अक्षिण्यो यस्याः तथोक्तां, स्रस्तायां शिथिलितायां
 सुरतश्रमादिति भावः अङ्गयष्टां गलिताः पतिताः अगुरवः न सन्ति
 गुरवो येभ्यः तथाभूताः दीर्घा इति यावत् येऽङ्गैः तैः नस्त्रा अस्त्र-
 नता तां, शृङ्गारा एव वारीणि तेषु कनका लक्ष्मीः शोभा येषां
 तथाभूतानि यानि अम्बुजानि पद्मानि तेषु राजहंसीं विहारिणी-
 मिति भावः तां जन्मान्तरे निधुवनेऽपि सुरतेऽपि अनुचिन्तयामि
 स्मरामि ॥ २१ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रणयिनीं प्रेम्भवतीं मृगशावकाक्षीं

पश्याम्यहं यदि पुनर्दिवसावसाने
 स्वर्गापवर्गनरराज्यसुखं त्यजामि ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां स्तिमितवस्त्रमिवावलम्बां
 प्रौढप्रतापमदनानलतप्तदेहाम् ।
 बालां मदेकशरणामनुकम्पनीयां
 प्राणाधिकां क्षणमहं न हि विस्मरामि ॥ २३ ॥
 अद्यापि तां क्षितितले वरकामिनीनां
 सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रथमैकरेखाम् ।
 संसारनाटकरसीत्तमरत्नपात्रीं
 कान्तां स्मरामि कुसुमायुधबाणखिन्नाम् ॥ २४ ॥

अङ्गपोतनयनां पीयूषपूर्णम् अमृतपूर्णं कुचकुम्भयुगं वहन्तीं तां यदि
 पुनरहं दिवसावसाने मन्यायां पश्यामि तदा स्वर्गस्य अपवर्गस्य
 सुखैः नरराज्यस्य नराधिपत्यस्य च सुखं त्यजामि तृणाय मन्ये इति
 भावः ॥ २२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं स्तिमितवस्त्रमिव आर्द्रवसनमिव
 अवलम्बा अङ्गसंगता तां, प्रौढः उत्कटः प्रतापो यस्य तादृशो यः
 मदनानलः तेन तप्तदेहां सन्तप्तशरीरां, मदेकशरणाम् अहमेव एकम्
 अद्वितीयं शरणम् आश्रयः बध्नाः ताम् अतएव अनुकम्पनीयाम्
 अलुप्याद्यां प्राणाधिकां तां बालां क्षणमपि न हि नैव विस्मरामि
 ॥ २३ ॥

अद्यापीति । सर्वाङ्गसुन्दरतया क्षितितले पृथिव्यां वरकामि-
 नीनाम् उत्तमाङ्गनानां मध्ये प्रथमा एका अद्वितीया रेखा बध्नास्य
 उत्तमाङ्गनागणनावां बध्नाः नास्ति प्रथमा रेखा पात्यते तानिति
 भावः संसार एव नाटकं तस्य रसः खाद एव यत् उत्तमं रत्नं तस्य

अद्यापि तां प्रथमतो वरसुन्दरीं मे
 स्नेहैकपात्रघटितावनिनाथपुत्रीम् ।
 हे हे जना मम वियोगहुताश्रयाण्ये
 सोढुं न शक्यत इति प्रतिचिन्तयामि ॥ २५ ॥
 अद्यापि विस्मयकरी त्रिदशान् विहाय
 बुद्धिर्बलाञ्जलति तत् किमहं करोमि ।
 जानन्नपि प्रतिमुहूर्तमिवान्तकाले
 रुष्टा तु वल्लभतरेति ममातिधीराः ! ॥ २६ ॥
 अद्यापि तां गमनमित्युदितं मदीयं
 श्रुत्वैव भीतहरिणीशिशुचञ्चलाक्षीम् ।
 वाचस्त्वलद्विगलदशुकणाकुलाक्षीं
 सञ्चिन्तयामि गुरुशोकविनम्रवक्त्राम् ॥ २७ ॥

पात्रीम् आधारभूतां कुसुमायुधस्य कामस्य बाण्येन खिण्णै विद्वां
 व्याथितामिति यावत् तां कान्तां स्मरामि ॥ २४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रथमतः अद्यतः वरसुन्दरीं स्नेह एव
 प्रणय एव एकं पात्रम् आधारविशेषः निर्माणावलम्बनविशेषः तेन
 घटिता निर्मिता या अवनिनाथस्य रास्यः पुत्री तां हे हे जनाः !
 मम वियोगहुताश्रयस्य विच्छेदानञ्जल्ये तापं सोढुं न शक्यते अत्रयेति
 शेषः इति हेतोः प्रतिचिन्तयामि विशेषेण भावयामि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे अतिधीराः ! मम विस्मयकरी आश्चर्य्यमन्व-
 षाना बुद्धिः अन्तकाले त्रिदशान् देवान् विहाय परित्यज्य देवता-
 स्मरणं व्यङ्ग्यर्थः रुष्टा कृपिना तु किन्तु वल्लभतरा अतिप्रीति-
 दायिनीति अद्यापि प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणं बलात् चर्तति तां प्रति
 भावति तत् जानन्नपि किम् अहं करोमि ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मदीयं गमनम् उदितं मया मस्यते

अद्यापि वासगृहतो मयि नीयमाने
 दुर्वारभीषणवरैर्यमदूतकल्पैः ।
 किं किं तथा बहुविधं न कृतं मदर्थं
 कर्तुं न पार्थिव इति व्यथते मनो मे ॥ २८ ॥
 अद्यापि तां क्षणवियोगवियोगमग्नां
 शङ्के पुनर्बहुतया भृत्योक्तधारात् ।
 मञ्जीवधारणकरीं मदनालसाङ्गीं
 किं ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीं स्मरामि ॥ २९ ॥

इति उदितम् उक्तं श्रुत्वैव भोगः यः हरिश्चण्डिः सृगशावकः
 तस्यैव चञ्चले कातरे अक्षिणी यस्याः तथोक्तां, वाक् सुखबद्धिः
 विगलद्भिश्च अशुकपैः वाप्यविन्दुभिः आकृते अक्षिणी यस्याः तथा-
 विधां, गुरुणा दुर्भरेण शोकेन विनम्बं विनतं बल्लं पदनं यस्याः
 तादृशीं तां सञ्चिन्तयामि ॥ २७ ॥

अद्यापीति । दुर्वाराः वारयित्तमशक्याः भीषणरथाः घोर-
 ध्वनयश्च तैः यमदूतकल्पैः यमकिङ्करसदृशैः जनैरिति शेषः वासगृहतः
 शयनमन्दिरात् मयि नाशभावे गृह्यमाणे सति तथा मदर्थं मम
 रक्षार्थं किं किं बहुविधं न कृतम् ? कर्तुं न पार्थिवे न
 शक्यते च इति हेतोः अद्यापि मे मम मनः व्यथते क्लियति ॥ २८ ॥

अद्यापीति । मम जीवस्य जीवनस्य धारणकरीं मत्प्राणदा-
 मित्यर्थः मिलनेनेति भावः, मदनेन कामेन अलसम् अकृतं यस्याः
 तादृशीं सुदतीं शोभनदशनां तां पुनः किन्तु क्षणवियोगे क्षणिक-
 विच्छेदे वियोगे दीर्घविच्छेदे इव मग्नां ताम् अल्पवियोगं बहुमन्य-
 मानामिति भावः बहुतया बाहुल्येन भृता अतृभूता शोकधारा
 शोकपरम्परा यथा तथोक्ताम् अद्यापि शङ्के सन्भावयामि स्मरामि
 च ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीरिति शेषः किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः
 ॥ २९ ॥

अद्यापि तां चलचकोरविलोकनेत्रां
 शीतांशुमंखलमुखीं कुटिलाशकेशाम् ।
 मत्तेभकुम्भसदृशस्तनभारनन्दां
 बन्धूकपुष्पसदृशौष्ठपुटां स्मरामि ॥ ३० ॥
 अद्यापि मे निशि दिवा हृदयं दुनोति
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखं मम वल्लभायाः ।
 लावण्यनिर्जितमनोहरकामदर्पं
 भूयः पुनः प्रतिमुहुर्न विलोक्यते यत् ॥ ३१ ॥
 अद्यापि तामरहितां मनसापि नित्यं
 सञ्चिन्तयामि सततं मम जीवितेशाम् ।
 लावण्यभोगनवयीवनभारसारां
 जन्मान्तरेऽपि मम सैव गतिर्यथा स्यात् ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । चलचकोरस्येव विलोके नेत्रे यस्याः तां शीतांशु-
 मंखलमुखीं चन्द्रमुखीं, कुटिलाम् अयं येषां तादृशाः केशाः यस्याः
 तां, मत्तेभकुम्भस्य मत्तहस्तिकुम्भस्य सदृशो यो स्तनौ तयोः भारेण
 नन्दा तां, बन्धूकपुष्पेण सदृशम् औष्ठपुटं यस्याः तन्नामूतां ताम्
 अद्यापि स्मरामि ॥ ३० ॥

अद्यापीति । भूयः अघेष्टं पुनः प्रतिमुहुः प्रतिव्यभिचार्यः
 यत् यस्मात् न विलोक्यते न दृश्यते अतः मम वल्लभायाः प्रियायाः
 लावण्येन निर्जितः मनोहरः कामस्य दर्पः येन तादृशं पूर्णेन्दुसु-
 न्दरमुखं निशि रात्रौ दिवा दिवसे च मे मम हृदयं दुनोति तापवति
 ॥ ३१ ॥

अद्यापीति । नित्यं सततं मनसा स्मरहिताम् अत्यन्तापि
 मनसि स्थितामपीत्यर्थः, लावण्यस्य भोगः स्थितिर्यस्मिन् तादृशं यत्

अद्यापि तां अलयपङ्कजगन्धुसु-
 भ्राम्यद्विरेफषयसुम्बितगण्डदेशाम् ।
 केशावधूतकरपङ्कवकङ्कयान्तां
 तां नो दुनोति नियतं सुरमं मदीयम् ? ॥ ३३ ॥
 अद्यापि सा नक्षपदं स्तनमण्डलेषु
 दत्तं मयैव अधुपानविमोहितेन ।
 उद्भिन्नरोमपुलकैर्बहुभिः समस्तात्
 जागर्ति रक्षति विलोकयति प्रयत्नात् ॥ ३४ ॥
 अद्यापि या शशिसुखी न कृतागसं मी
 सौत्रैर्वचः प्रतिददाति यदैव नक्तम् ।

नवयौवनं तस्य भारः आतिशयं सारो यस्याः तां मम जीवितेशं
 जीवितेशरीं अन्तान्दरेऽपि सैव प्राप्तेशरीव यथा मम गतिः स्यात्
 तथा सततं सञ्चिन्तयामि ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । अलयपङ्कज् अन्दरसात् जायते इति तथोक्तः
 यो नन्दः तत्र कुञ्जानाम् अतएव आस्यतां समन्ततो विचरतां द्विरे-
 काणां अन्तराणां चयैः समूहैः सुम्बितः दष्टः गण्डदेशः यस्याः
 केशोक्ताम् अतएव क्लेशेन तस्मान्नितेनेति भावः अथधूतेन अद्यापितेन
 करपङ्कवकङ्कयेन अन्तां रक्ष्यां तां तत् मदीयं सुरतम् अद्यापि नियतं
 नो दुनोति ? न जापयति ? अपि तु तापयत्येव ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सा अधुपानविमोहितेन अद्यापानविमु-
 श्चैन मयैव स्तनमण्डलेषु दत्तं नक्षपदं नक्षपतचिह्नं समस्तात् अर्धतः
 बहुभिः उद्भिन्नैः रोमपुलकैः रोमाङ्कैः सञ्चेति शेषः जागर्ति तिष्ठति,
 तत् प्रयत्नात् रक्षति विलोकयति प्रयत्ति च ॥ ३४ ॥

अद्यापीति । या सा शशिसुखी चन्द्रवदना उच्चैः अन्तान् कृता-

पुम्बामि रोदिमि अहं पतिनोऽस्मि पादे
 दासस्तव प्रियतमे ! भज मां अरामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि धावति मनः किमहं करोमि
 साहं सखीभिरधिवासगृहेषु कान्ते ! ।
 कान्तासुगीतपरिहासविचित्रवाद्यैः
 क्रीडासुखैरिह तु यातु मदीयकालः ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां न खलु वेद्मि किमीशपत्नी
 सा वा शची सुरपतेरथ कृष्णलक्ष्मीः ।
 धात्रैव किं त्रिजगतां परिमोहनाय
 सृष्टा कुले युवतिराजिद्विद्वेषेव ॥ १७ ॥

गमं कृतापराधं मां नक्तं रात्रौ यदा एव वचः न प्रतिददाति प्रति-
 बन्धि, तदैव अहं पुम्बामि चुम्बनार्थं यत्र करोमीति भावः अहं
 रोदिमि, हे प्रियतमे ! पादे चरणे पतितः अस्मि, तव दासः अहं,
 मां भज इत्येवम् अद्यापि अरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । हे कान्ते ! अद्यापि मनः धावति त्वां प्रतीति
 शेषः, अहं किं करोमि, अधिवासगृहेषु शयनमन्दरेषु सखीभिः
 साहं कान्तायाः प्रियायाः सुगीतं शोभनं सङ्गीतं परिहासः विचित्रं
 वाद्यञ्च तैः क्रीडासुखैः क्रीडानन्दकरैः इह संसारे मदीयकालः यातु
 गच्छत ॥ १६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि ताम् ईशपत्नी गौरी किमियं ? वा सुर-
 पतेरिन्द्रस्य शची ईयं ? अथवा कृष्णपत्नी लक्ष्मीरियं ? वा त्रिजगतां
 परिमोहनाय युवतिराजिद्विद्वेषेव युवतिनिषयसौन्दर्यं दिद्वेषे-
 वेति भावः कुले अजावन्ने इति भावः धात्रा सृष्टा किम् ? इति न
 अकु वेद्मि आवधारयामि ॥ १७ ॥

अद्यापि तां जनति वर्षवितुं न कोऽपि
 शक्तोत्वदृष्टसदृशप्रतिरूपवक्षीम् ।
 दृष्टं तथा तु सदृशं चक्षु तेन रूपं
 शक्तो भवेदपि स एव परो न आन्यः ॥ ३८ ॥
 अद्यापि निर्मलशरच्छिगौरकान्ति-
 चैतो मुनेरपि हरेत् किमुतास्मदीयम् ।
 वक्त्रं सुधामयमहं यदि तत् प्रपद्ये
 चुम्बामि चाप्यविरतं व्यथते न चेतः ॥ ३९ ॥
 अद्यापि ते प्रतिमुहुः प्रतिभाव्यमाना
 चेतो हरन्ति हरिणीशिशुलोचनायाः ।
 अन्तर्निमग्नमधुपाकुलकुन्ददृन्द-
 सन्दर्भसुन्दररुप्री नयनार्द्रपाताः ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि जनति कोऽपि सदृष्टं सदृशं प्रतिरूपम
 उपमानमित्यर्थः यस्याः तथोक्ता या चक्षुः तां तां वर्षवितुं न
 शक्तोति, तु किन्तु येन तथा कान्तया सदृशं रूपं दृष्टं स एव परो
 केवलं शक्तो भवेत् वर्षवितुमिति शेषः, अन्यः अपरः न च वर्षवितुं
 शक्त इति शेषः ॥ ३८ ॥

अद्यापीति । निर्मलः अक्षररुहः यः शरच्छशी शरत्काशीन-
 चन्द्रः तद्वत् गौरकान्तिः सत्त्ववल्कान्तिः सा मुनेरपि चेतः चित्तं
 हरेत् आस्मदीयं किमुत ? किं वक्त्रव्यमिति भावः । अद्यापि सुधा-
 मयम् अमृतपूर्णं तत् वक्त्रं वदनम् अहं यदि प्रपद्ये प्राप्नोमि, तदा
 अविरतं चुम्बामि, चेतश्च मे न व्यथते न तप्यते ॥ ३९ ॥

अद्यापीति । प्रतिमुहुः प्रतिक्षणं प्रतिभाव्यमानाः चिन्त्यमानाः
 हरिणीशिशुलोचनायाः लज्जशावाच्याः तस्याः ते अन्तर्निमग्नेन
 अन्तःस्थितेन मधुमेन आभरेण आश्रयं यत् कुन्ददृन्दं कुन्दशुष्कनिकरः

अद्यापि तत्कमलरेणुसुगन्धिगन्धं
 तत्प्रेमवारि मकरध्वजतापहारि ।
 प्राप्नोम्यहं यदि पुनः सुरतैकतीर्थं
 प्राणान् त्यजामि नियतं पुनराप्तिहेतोः ॥ ४१ ॥
 अद्यापि सा यदि पुनर्नलिनीवनान्ते
 रोमाञ्चवीचिविलसच्चपलाङ्गयष्टिः ।
 कादम्बकेशररुचः कणमात्रसङ्गात्
 किञ्चित् क्लमं श्लथयति प्रियराजहंसी ॥ ४२ ॥

तत्सन्दर्भाः तत्सदृश्यः अतएव सुन्दर्यः मनोज्ञारिण्यः रुचः
 कान्तयः येषां तादृशाः नयनार्द्रपाताः कटाक्षपिच्छेपाः अद्यापि मे
 मनुष्यैः चित्तं हरन्ति ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि कमलरेणुः पद्मपरामः तद्वत् सुगन्धिः
 प्रोभन इत्यर्थः गन्धो यस्य तादृशं मकरध्वजतापहारि मदनसन्नाप-
 हरं सुरतमेव एकम् अद्वितीयं तीर्थम् अवतरन्त्यस्यैव यस्य तथा-
 भूतं तत् तस्याः कान्तायाः प्रेमवारि प्रणयसञ्चलं यदि पुनरहं
 प्राप्नोमि तदा नियतं पुनराप्तिहेतोः पुनर्नलिनीवनान्तरे इति
 भावः प्राणान् त्यजामि ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । सा प्रियराजहंसी यदि पुनः नलिनीवनान्ते
 पद्मनीवनशीमायां रोमाञ्च एव वीचयस्तरङ्गाः तैः विलसन्तो विह-
 रन्ती चपला अङ्गयष्टिः यस्याः तथोक्ता सती कादम्बाः कदम्बसम्बन्धिनः
 ये केशराः किञ्जल्पाः तेषां रुचः कान्तेः कणमात्रसङ्गात् किञ्चिन्मात्र-
 भस्मकात् किञ्चित् रूपत् क्लमं क्लान्तिं सन्नापमित्यर्थः समेति शेषः
 श्लथयति श्लथयति तदाहं कतार्थो भवेयमिति भावः ॥ ४२ ॥

अद्यापि तां नृपतिशेखरराजकन्यां
 सम्पूर्णयौवनमदालसभङ्गगात्रीम् ।
 गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां
 स्वर्गादिमां निपतितामिव चिन्तयामि ॥ ४३
 अद्यापि तत्सुरतकेलिनिबद्धबुद्धि-
 रङ्गोपबन्धपतितो नृप ! सन्नहस्तः ।
 दन्तौष्ठपीडननखचक्ररक्तसिक्त-
 स्तस्याः स्मरामि रतिबन्धुरगात्रयष्टिम् ॥ ४४ ॥
 अद्यापि तां निजवपुःकृतवेदिमध्यां
 मत्सङ्गसम्मितसुधां स्तनभारनन्त्राम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सम्पूर्णयौवनमदेन अलसभङ्गः यस्य
 तादृशं गान्धर्व्याः तथोक्तां तामिमां नृपतिशेखरराजस्य राजा-
 धिराजशिशोरोत्प्रेरित्वर्थः कन्यां स्वर्गात् निपतितां गन्धर्वयक्षसुर-
 किन्नरराजकन्यामिव गन्धर्वकन्यामिव यक्षकन्यामिव देवकन्यामिव
 किन्नरराजकन्यामिव चिन्तयामि स्मरामि ॥ ४३ ॥

अद्यापीति । हे नृप ! तस्याः सुरतकेलौ निबद्धा स्थिता
 बुद्धिर्यस्य तथोक्तः, अङ्गानाम् उपबन्धेन अस्यक् बन्धनेन पतितः
 भूसो निपतितः अहं तथा सन्नो व्यवसाहं गतौ स्पन्दराहितौ इति
 भावः हस्तौ यस्य तादृशः, दन्तेन यत् कोष्ठपीडनं नखक्षतञ्च
 तस्मात् यत् रक्तं तेन सिक्तोऽहं रत्या अचुरागेण सुरतेन वा
 बन्धुरा विवशा गात्रयष्टिः अङ्गयष्टिः यस्याः ताम् अद्यापि स्मरामि
 ॥ ४४ ॥

अद्यापीति । निजवपुः स्वशरीरमेव कृतं वेदिमध्यं परिष्कृत-
 म्भूमिमध्यं सदधिष्ठानार्थमिति भावः यथा तथोक्तां, वेदिः परिष्कृता

भानाविचित्रकृतमण्डनमण्डिताङ्गीं
 सुप्तोत्थितां निशि दिवा न हि विस्मरामि ॥ ४५ ॥
 अद्यापि तां कनककान्तिमदालसाङ्गीं
 क्रीडोत्सुकाभिजनभीषणवेपमानाम् ।
 अङ्गाङ्गसङ्गपरिजृम्भितमोहभङ्गि-
 मञ्जीवनौषधमिव प्रमदां स्मरामि ॥ ४६ ॥
 अद्यापि तां नववधूसुरताभियोगी
 सम्पूर्णकेलिविधिना रचितां कदाचित् ।
 पूर्णन्दुसुन्दरमुखीं हरिणायताङ्गीं
 उन्निन्द्रकोकनदपत्रनखीं स्मरामि ॥ ४७ ॥

भूमिरित्यन्तरः । मम सङ्गेन सङ्गत्या सम्मिता समीकता सुधा
 अस्मृतं यथा तां स्तनभारेण नन्वां अवनतां नाना विविधं विषिक्तं
 चारु कृतं यत् मण्डनं भूषणं तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् अङ्गं यस्याः
 तादृशीं सुप्तोत्थितां शयनादुत्थितां तां निशि रात्रौ दिवा च न हि
 नैव विस्मरामि ॥ ४५ ॥

अद्यापीति । कनककान्तिः काञ्चनप्रभा युतं युतं मदेन मद्यपानेन
 अलसमङ्गं यस्या तां क्रीडोत्सुका विहारार्थिनी किन्तु अभिजनानाम्
 अभितः सन्नात् जनानां भीषणैः भयप्रदर्शनेः वेपमाना कम्पमाना च
 ताम् अङ्गाङ्गसङ्गेन प्रत्यङ्गसंसर्गेण तस्या इति भावः परिजृम्भिता
 आविर्भूता इति यावत् मोहभङ्गिः मोहविन्यासः यस्य तद्योक्तः
 अङ्गं तां प्रमदां कान्तां मम जीवनौषधमिव स्मरामि ॥ ४६ ॥

अद्यापीति । नववधूनां यत् सुरतं तद्विभिन्नम् अभियोगः
 रासः सपीमे आवेदनव्यापारः तस्मिन् सम्पूर्णः केशिः विहारः
 आनन्दः यस्य वादयः यो विधिः क्रमः तेन कदाचित् रचि तां

अद्यापि तद्विकसिताम्बुजगौरमध्वं
 गोरोचनातिलकविन्दुकृतैकदेशम् ।
 ईषन्मदालसविघूर्णितदृष्टिपातं
 कान्तामुखं नृप ! मया सह गच्छतीव ॥ ४८ ॥
 अद्याप्यहं नववधूसुरताभियोगं
 शक्नोमि नान्यविधिना रचितुं कदाचित् ।
 तद्भ्रातरौ ! मरणमेव हि दुःखशान्तौ
 विज्ञापयामि भवति त्वरितं सुनीतिः ॥ ४९ ॥

धर्मितां पूर्णेन्दुसुन्दरसुखीं हरिणायताक्षीं मृगायतबोधनाम्
 उन्मिद्राणि विकसितानि यानि कोकनदपत्राणि रक्तोत्पलदलाः तद्वत्
 नखाः यस्याः तथाविधां ताम् अद्यापि स्मरामि ॥ ४७ ॥

अद्यापीति । हे मखि ! अद्यापि विकसितं यत् अम्बुजं पद्मं
 तद्वत् गौरं मध्यम् व्यायतनमित्यर्थः यस्य तादृशं गोरोचनायाः यत्
 तिलकं तस्य विन्दुना कृतः अलङ्कृत इत्यर्थः एकदेशः यस्य तथोक्तम्
 ईषत् मदेन अलसः विघूर्णितश्च दृष्टिपातो यस्य तथाभूतं तत् कान्ता-
 मुखं नया सह गच्छतीव यत्राहं गच्छामि तत्रैव चलतीव
 ॥ ४८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं कदाचित् नववध्वाः ब्रह्मा इति
 भावः सुरताभियोगं सुरतव्यापारम् अन्यविधिना अन्येन विधानेन
 उपवेनेति यावत् रचितं वक्तुं न शक्नोमि, हे भ्रातरः ! तत्
 तस्मात् दुःखशान्तौ सन्नापनिष्टौ त्वरितं सत्वरं मरणमेव नान्यदित्येव-
 कारार्थः । सुनीतिः सुशुनीतिः भवति इति विज्ञापयामि युष्मानिति
 शेषः तत् सत्वरं यथा मृत्युः स्यात् तथा विधीयतामिति भावः । दर्श-
 कान् प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ४९ ॥

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
 कूर्मो विभर्त्ति धरणीं खलु पृष्ठकेन ।
 अम्भोनिधिर्वहति दुःसहबाङ्गवाग्निं
 अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति । ५० ॥
 चौरकविक्रता चौरपञ्चाशिका समाप्ता ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमोभागः सम्पूर्णः ।

अद्यापीति । हरः शम्भुः अद्यापि कालकूटं हवाहलं न किल
 उज्झति नैव त्यजति नैवोद्गिरतीत्यर्थः । कूर्मः पृष्ठकेन धरणीं
 पृथ्वीं विभर्त्ति खलु धारयत्येव, अम्भोनिधिः दुःसहबाङ्गवाग्निं दुःसहं
 बाङ्गवानलं वहति धारयति । तथाहि सुकृतिनः पुण्यवन्तः अहान्त
 इति यावत् अङ्गीकृतं परिपालयन्ति रक्षन्ति न तु त्यजन्तीति भावः ।
 तथाचाहं राजधृतां सरथेऽपि न त्यजामीति भावः ॥ ५० ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता काव्यसंग्रह-

प्रथमभागव्याख्या समाप्ता ।